

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।



वनपर्व ३.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेनेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यनट्टकोशालुमारेण

संशो य

मुंबापुर्या

जायजी दाटाजी हत्येनेषा निर्णयमागरमुद्रणपत्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखंडं
कुलास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्ता स्वार्थीना रक्षिताः ।



श्रीमन्महाभारतम् ।



वनपर्व ३ ।

(अथ किर्मीरवधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भूतजितानां पाण्डवानां द्रौपद्यासह वनं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदनु पौरुंदुर्योधनगर्हणपूर्वकं पाण्डवैः सहारण्यवासे-
न्या सद्बुद्धिमानम् ॥ २ ॥ बुधिरिद्रेण प्रार्थनया तेषां पुरं प्रति निवर्तनपूर्वकं सायं गङ्गातीरागघटमेत्य तत्राद्भुतब्राह्मणः
ह सुखेन रात्रिपापनम् ॥ ३ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

पारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
वीर्यं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
वनमेजय उवाच ।
एवं भूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १
आविताः परुषा वाचः सृजन्तीर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः । २
कथं चैश्वर्यभूयिष्ठाः सहसा दुःखमेयुषः ।
मने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३
के चैतानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाचाराः किमाहाराः क्व वासो महात्मनाम् ४
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ५
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् ।
पतिव्रता महामागा सततं प्रियवादिनी ॥ ६

वनवासमदुःखार्हा दारुणं मत्पपद्यत ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
एवं भूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाहयात् ॥ ९
वर्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदबुद्धाः शस्त्रभूतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ १०
इन्द्रसेनादयश्चैतान्मृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११
'ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।
ददृशुर्जह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥' १२
व्रजतस्तान्विदित्वा तु पाराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणमात्ममान् ।
ऊर्जुवं समयं कृत्वा समागम्य परस्परम् ॥ १३

पार्था इति षष्ठिन्यायेन माद्रीसुतयोरेष्युपलक्षणम् । दुरा-
त्मभिर्दुष्टचित्तैः । सहामात्यैः कर्णादिभिः । निकृत्या छटेन
॥ १ ॥ सृजन्तीर्वैरमुत्तममिति ख. ट. झ. पाठः ॥ २ ॥
एयुषः प्राप्तवन्तः । कथं चैश्वर्यविभ्रटा इति ख. झ. पाठः ॥ ३ ॥
उत्तमं तीव्रम् ॥ ४ ॥ इक्षिणं पराजयस्तेजो देहकान्तिव ते

उभे पुच्छे येषां ते भूरिद्रविणतेजसः ॥ ८ ॥ गजसाहयात्
हासिन्पुरात् ॥ ९ ॥ वर्धमानपुरं नाम ग्रामविशेषस्तदभिमुख
द्वारं तस्मात् ॥ १० ॥ परिचतुर्दश अधिकचतुर्दशः । पण्डितो-
त्तरार्थः । संख्ययाव्ययाममेति समागमः । समासान्तविधेरनिल-
त्वात् कृष्णस्यसामावः ॥ ११ ॥ ऊर्जुर्विगतसंप्राप्ता इति

॥ ऊचुः ।

मस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौवलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाद्यैश्च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १४
न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥ १५
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १६
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १७
सानुकोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
हीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वाऽनुजग्मुस्ते पाण्डवास्तान्समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १९
क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वाऽस्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ २०
अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मास्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः सो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्ह्यः ॥ २१
भक्तानुरक्तान्मुहुरदः सदा प्रियहिते रतान् ।
क्रुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २२
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्पभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २३
वस्त्रमापस्तितान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
गुप्ताणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २४
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २५
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुखमावैस्तपस्विभिः ।
सन्निधौ सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २६

ख. झ. पाठः ॥ १३ ॥ प्रकृतिनिर्घृणः स्वभावनिर्देयः । लक्षा-
न्वासुहृज्जन इति झ. पाठः ॥ १६ ॥ सानुकोशाः सदयाः
॥ १८ ॥ भक्तान् आराधनापरान् । अनुरक्तान् प्रीतिमतः ।
मुहुरदः वेतनाशुपकात्मनयेष्य उपकारकान् । न विनश्येम
विनाशं न प्रार्थयामहे । प्रार्थनायां लिट् ॥ २२ ॥ आपः अपः
॥ २५ ॥ अपदातानि शुद्धानि । समास्या संगतिः ॥ २७ ॥

येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म
ते सेव्यास्तेः समास्या हि शास्त्रेभ्योपि गरीयसं
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाभ्युयामहे पापं पापोपसेवनात् ॥
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात्
धर्माचाराः ग्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात्
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठैः श्रेष्ठत्वनामुषु ॥
अनीचैर्नान्यविषयैर्नाधमिष्ठैर्विशेषतः ।
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः
लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताद्यैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाक्षिणः ॥
मुधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्यंयञ्चिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्नाक्षिणप्रमुखताः प्रजाः ॥ ३
तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्वि कर्तव्यमस्तत्स्नेहानुक्रम्य ॥ ३॥
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।
सुहृजन्तश्च मायो मे नगरे नागसाहये ॥ ३॥
ते त्वस्माद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३॥
निवर्ततागता दूरं ममांगमनकाक्षिणः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३॥
एतद्वि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३॥
वैशंपायन उवाच ।
तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मेराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वर्ं घोर्ं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३॥

निरारम्भाः अभिहोत्रायकुर्वीणा अपि ॥ २८ ॥ न सिद्ध्यन्ति
विद्विधितशुद्धिस्तान् न प्राप्नुवन्ति धर्माचारहीनजनाः ॥ २९ ॥
अविषयैः अगोचरैरत्यविर्तिरित्यर्थः । धर्मकामार्थसंभवाः
धर्मादीनां संभव उत्पत्तिरित्यस्ते ॥ ३१ ॥ समस्ताः एकी-
भूताः । व्यक्ताः पृथक्पृथग्भूताः ॥ ३२ ॥ स्नेहो वास्तव्य-
तत्सहिता अनुक्रम्य दया ॥ ३४ ॥

मद्भक्त्या क्षिप्यतोऽनर्हान्धिव्यापान्पुतराप्रजान् ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा नृपतिः शोचन्निपसाद महीतले ॥ १४
 तमध्यात्सरतो विद्वान्शौनको नाम वै द्विजः ।
 योगे साहस्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५
 शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
 दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १६
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
 श्रेयोवातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १७
 अष्टाशं बुद्धिमाहुर्या सर्वाश्रेयोभिचातिनीम् ।
 श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन्ता त्वय्यवस्थिता १८
 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
 उद्भाषोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' १९
 अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु खजनेष्वपि ।
 शरीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ २०
 श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
 आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना २१
 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
 तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २२
 व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिविचर्जनात् ।
 दुःखं चतुर्भिः शरीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २३
 तदा तत्प्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
 आधिष्याधिप्रशमनं क्रियायोगबलेन तु ॥ २४
 मतिमन्तो व्यथोपेताः शमं प्रागेव कुर्वते ।
 मानसस्य मियाख्यानैः संमोहोपनयैर्नृणाम् ॥ २५
 मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।

अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २६
 मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
 प्रशान्ते मानसे दुःखे शरीरमुपशाम्यति ॥ २७
 मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २८
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथायासः सर्वे स्नेहात्मवर्तते ॥ २९
 स्नेहात्कारुण्यरागौ च प्रजास्त्रीर्प्यादयस्तथा ।
 अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ ३०
 कोटरामिर्भयाऽशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्माग्निं तथाऽप्योपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ३१
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ।
 विरामं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३२
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३३
 ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पञ्चपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३४
 रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते ॥ ३५
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव धीरा पापानुबन्धिनी ॥ ३६
 या दुस्त्यजा दुर्मतिमिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति भूतानि अयोनिज इषानलः ॥ ३८
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।

अप्यात्मं आत्मानमधिशुल्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं वेदान्त-
 स्तत्र रतः । योगवित्तद्वितीतिरोधः ॥ १५ ॥ शोकः स्वीयते-
 ऽनेनेति श्रुत्यप्या स्थानशब्दो हेतुवचनः । भयस्थानश-
 तानि चेति स. पाठः ॥ १६ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु धननाशेषु ।
 दुर्गेषु दुस्त्रेषु शरीरदुःखेषु । व्यापत्सु स्त्रीकर्मणादिषु ॥ २० ॥
 आत्मव्यवस्थानकराः मनःस्वयैहेतवः ॥ २१ ॥ व्याससमा-
 साभ्यां विस्तररक्षेपाभ्याम् ॥ २२ ॥ अनिष्टं कष्टकादिः ।
 धनो व्यापामः ॥ २३ ॥ प्रतिकारादौषपादिभिरपशमनात्
 आधिप्रशमनमविचिन्तनात् । इदमेव क्रियायोगबलम् ॥ २४ ॥
 प्रागेव मानसस्य शमं कुर्वते । प्रियास्थानिस्तु कूलवचनैः ।

संमोहोपनयैः कथादिसमर्षवैः । मतिमन्तो ह्यतो वैद्या इति ख.
 च. स. पाठः ॥ २५ ॥ स्नेहो रागः सज्जते प्रवर्तते ॥ २८ ॥
 आयासः स्नेहाः ॥ २९ ॥ विप्रयोगे विपयेण सद्वियोगे त्यागी
 न किंतु सत्तापि समागमे यो विषयदोषदर्शी स एव त्यागी ।
 स एव च विरामं भजते ॥ ३२ ॥ युक्तेषु निखयसुप्राप्तये
 उच्यते । कृतात्मसु ध्यानेन संस्कृतचित्तेषु । तेषु प्रसिद्धे
 स्नेहो रागो न सज्जते न सङ्गं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ रागः रन्ध्र-
 सुदृशये चित्तस्योत्कृष्टता । कामस्तद्विषया । इच्छा लभ्ये
 तस्मिन् स्थितिश्चात्सुनस्वद्विषयापः । पुनःपुनस्तद्विषयतु
 तिरतृष्णा ॥ ३५ ॥ जीर्यतः जराद्युपसृप्तस्य ॥ ३७ ॥ अयः

तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३९
 राजतः सलिलादग्नेरतः स्वजनादपि ।
 'अर्थिभ्यः कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम् ।'
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ४०
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्बुधैर्वि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण विचवान् ॥ ४१
 अर्थ एव हि केषांचिदनर्थं भजते नृणाम् ।
 अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थगमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४२
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥
 अर्थस्योपार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणम् ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं गन्ति चैवार्थकारणतः ॥ ४४
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥
 असन्तोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात्संतोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४६
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृह्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४७
 त्यजेत् स च यांस्तस्मात्तज्ज्ञानैशान्तेह च ।
 न हि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ।
 अतश्च धार्मिकैः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४८
 धर्मार्थं यस्य विचेह्य वरं तस्य निरीहता ।
 प्रक्षालनादि पङ्क्त्य श्रेयो ह्यस्पर्शनं नृणाम् ॥ ४९
 युधिष्ठिरं वमर्षेण न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ५०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नार्थोपभोगलिप्सार्थभियमर्थेषुता मम ।

तस्मात्पण्डितं अनलो वह्निः ॥ ३८ ॥ अकृतात्मा अनिर्जित-
 चित्तः ॥ ३९ ॥ अर्थश्रेयसि अर्थसाधये श्रेयसि ज्योतिष्टोमादौ
 ॥ ४२ ॥ पिपासायाः तृष्णायाः ॥ ४६ ॥ संचयान् अपाण् ।
 तज्ज्ञान् अर्थत्यागज्ञान् । अनिहार्थः यद्व्यजलभ्योऽर्थः ॥ ४८ ॥
 अर्थतः धनात् ॥ ५० ॥ अर्थोपभोगः विषयोपभोगः । अर्थेषुता
 धनेषुता ॥ ५१ ॥ दृश्यते पश्यमहापश्येण । अपचमानेभ्यः यत्सा-

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ॥ ५१
 कथं ह्यसद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५२
 संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५३
 वृणानि भूमिददकं वाक्यतुर्यां च स्मृता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५४
 देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
 वृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५५
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्मृताम् ।
 उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः ।
 प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्यान्यायेन चार्चनाम् ॥ ५६
 अधिहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः ।
 पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्देहेषुरपूजिताः ॥ ५७
 आत्मार्यं पाचयेन्नात्र न वृथा धातयेत्पशून् ।
 न चैकः स्वयमश्रीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत् ॥ ५८
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्बुधैर्वि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५९
 विषसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
 विषसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥ ६०
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्मृताम् ।
 अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पश्चदक्षिणः ॥ ६१
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६२
 एवं यो वर्तते ब्रूतिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६३
 शौनक उवाच ।
 अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुत्वेन तुष्यति ॥ ६४

दिभ्यः ॥ ५३ ॥ वृणानि आसनायांनि ॥ ५४ ॥ वृथा श्राद्ध-
 यज्ञादिनिमित्तविना ॥ ५८ ॥ विषं सर्वजातीयं प्राणिजातं देवो
 देवता यस्मिन्सद्विषदेवम् । स्वायं तद्विदः । वैश्वदेवं नाम
 कर्म ॥ ५९ ॥ अपरिक्लिष्टं कार्पण्यं विना । अन्ननि वर्तते
 मार्गसाय ॥ ६२ ॥

शिशोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विषसं बहु ।
 मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६५
 ह्रियते बुध्यमानोपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
 विमूढसंज्ञो दुष्टाद्यैरुद्धान्तैरिव सारथिः ॥ ६६
 षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति च यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६७
 मनो यत्सेन्द्रियस्येह विषयान्याति सेवितुम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६८
 ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
 बिद्धः पतति लोभाभौ ज्योतिर्लोभात्पतद्भवत् ॥ ६९
 ततो दारोर्विहारैश्च मोहितश्च यथेप्सया ।
 महामोहमुखे भ्रमो नात्मानमवबुध्यते ॥ ७०
 एवं पतति संसारे तामुवास्विह योनिषु ।
 अविद्याकर्मवृत्त्याभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ७१
 ब्रह्मादिषु वृत्तान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
 जले भुवि तथाऽऽकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७२
 अबुधानां गतिस्त्वेषां बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७३
 तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 तस्माद्दर्मानिमान्सर्वाभिमानीनात्समाचरेत् ॥ ७४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सुषिष्ठिरेण ब्राह्मणभरणाय धीमन्बोदयना सूर्यस्तुतिः ॥ १ ॥ स्तोत्रैः प्रसन्नेन सूर्येण सुषिष्ठिरायाक्षयपात्रदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो सुषिष्ठिरः ।
 'प्रणम्य द्विजशार्दूलं पूज्यवाक्यं सुभाषितम् ।'
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 मस्थिताननुयातारो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

विषयं देवतासुपयुक्तोपे कामुको बहुकरोति । इन्द्रियाधोः
 शब्दादयः ॥ ६५ ॥ हारिभिः हरणशालैः ॥ ६६ ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियाणां विषयान् शब्दादीन् ॥ ६८ ॥ इति च
 वेदवचनमित्यन्वयः । फलेच्छां विनैव समाचरेदित्यर्थः
 ॥ ७४ ॥ कर्तव्यमवशानुपेयं निष्ठाविज्ञोऽसंभ्रमोपासनादि ।

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७५
 अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयाणपये स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७६
 उत्तरो देवयानस्तु सन्निराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७७
 सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्केन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यग्द्रव्यविशेषाच्च सम्यक्क गुरुसेवनात् ॥ ७८
 सम्यग्गाहारयोगाच्च सम्यक्काध्ययनागमात् ।
 सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्किञ्चनरोधनात् ॥ ७९
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यवशमागताः ॥ ८०
 रुद्राः साध्यास्तथाऽऽदित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८१
 तथा त्वमपि कौन्तेय क्षममास्थाय पुष्कलम् ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ८२
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहम् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्मनोरथम् ॥ ८४

न चास्मि पोषणे शक्नो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं तद्बहि भगवन्मम ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।

अभिमानात्सद्भाव ॥ ७६ ॥ अष्टाङ्गेन वक्ष्यमाणसंकल्पसंबन्धा-
 द्वाष्टक्यता तदानुरेदिति पूर्वेण संबन्धः । विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः
 ॥ ७७ ॥ संकल्पो मानसं कर्म तस्य संबन्धो निरोधः ॥ ७८ ॥
 कर्ममयी यत्पुत्रादिकर्मैरुपाधनप्रधाना सिद्धिः । पितृमत्त-
 मयी परलोकैल्लोकलक्षणप्रधाना ॥ ८२ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृता वरः ॥ ४
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।
 ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५
 गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं वर्षति वारिणा ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोपधीरोपधीपतिः ।
 रवेस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निपिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्रूयते जगतो रविः ।
 ओषध्यः पङ्कसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुसमं ह्यन्नं भूतानां शरणधारणम् ।
 नाथोऽयं सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
 भौमेन कार्त्तवीर्येण वैन्धेन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 ततस्त्वध्यापयामास मयं सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाध्वरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ॥ १३
 [विप्रत्यागसमाधिर्यः संयतात्मा दृढव्रतः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठुत्तमम् ॥] १४
 पुष्पोपहारैर्वलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 सोऽज्जगत् जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ॥ १५
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुमक्षो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युषस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ।
 [शुचिः प्रयतवान्भूत्वा स्तोत्रमारन्धवांस्ततः ॥ १६

युधिष्ठिर उवाच ।
 त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
 त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां ॥ १७
 त्वं गतिः सर्वसाह्वानां योगिनां त्वं परायणम् ।
 अनादृताग्लद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ १८
 त्वया संघार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
 त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ १९
 त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरन्त्यष्टिपिगणांचित ॥ २०
 तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वराधिनाः ।
 सिद्धचारुणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥ २१
 त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
 सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ २२
 उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
 दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ २३
 गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ २४
 वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
 वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ २५
 सत्रह्यकेषु लोकेषु सप्तस्वप्नखिलेषु च ।
 न तद्भूतमहं मन्ये यदकीदतिरिच्यते ॥ २६
 सन्ति चान्यानि सत्त्वानि पीर्यवन्ति महान्ति च ।
 न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभायो वा यथा तव ॥ २७
 ज्योतीनां त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
 त्वयि सत्त्वं च सत्त्वं च सर्वं भावाश्च सात्त्विकाः ॥ २८
 त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
 देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ २९
 त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
 सर्वोपधिरसानां च पुनर्वर्षीमु मुञ्चसि ॥ ३०

धर्मेण योगमयेन ॥ ४ ॥ तेजो रसान् जलानि । उद्धृत्य
 आदाय ॥ ५ ॥ ओषधीपतिश्चन्द्रः ॥ ७ ॥ तपोयोगः व्रतस्वी-
 कारः तत्पूर्वकः समाधिस्थानं तत्स्थिः ॥ ११ ॥ विप्रत्यागत-
 माधिर्यः विप्रभ्रमस्त्यागः स्वज्जगत्तममं तदर्थं समाधिर्यः
 नियमस्यः ॥ १४ ॥ सांख्यानां ज्ञाननिष्ठानाम् । योगिनां चित्त-
 निरोधकानाम् । आरुणोतीत्याहुतं कपाटम् । कर्त्तरिकाः । अर्घ्यं

कपाटविष्टम्भं त्रिर्वक्त्रं तदुभवरहितं मुक्तिद्वारं ल मुमुक्षतां
 गतिः प्राप्यं पदम् ॥ १८ ॥ अष्टयं सत् प्रथिव्यतेजोतिः । सत्
 बाध्याकाशौ तदात्मकं सत्तमम् । सत्त्वं बुद्धिश्चैवम् । सात्त्विका
 भावाः धर्मो हानं विराग ऐश्वर्यमित्याद्याः ॥ २८ ॥ सुनाभं
 सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
 विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रादृषि रश्मयः ॥ ३१
 न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
 शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ३२
 त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भासयसे महीम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ॥ ३३
 तव यद्युदयो न स्यादन्यं जगदिदं भवेत् ।
 न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ॥ ३४
 आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रपञ्चतपःक्रियाः ।
 त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ॥ ३५
 यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
 तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ३६
 मनुना मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
 मन्वन्तराणां सर्वेपामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ३७
 संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
 संवर्तकाग्निर्बैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ ३८
 त्वदीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
 सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंश्रवम् ॥ ३९
 कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
 सहस्रैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ४०
 त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
 त्वमग्निस्त्वं मनः सूर्यं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ४१
 त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
 विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ४२
 सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
 मार्तण्डोऽक्षीं रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृचथा ४३
 दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
 आशुगामी तमोमथ हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ॥ ४४

प्रावाराः वस्त्रविशेषाः ॥ ३१ ॥ गोभिः रश्मिभिः ॥ ३२ ॥
 सैरावताः मेघस्योपरि यो मेघः स एरावतस्तत्सहिताः ।
 आभूतं यावच्चतुर्विधभूतप्राप्तं तस्य संश्रवः जलेनाभिप्लावनम् ॥ ३९ ॥
 हन्ति गच्छति विश्वं संहरतीति वा हंसः वृषाकपिः
 हरो हरिर्वा ॥ ४२ ॥ गवां रश्मीनाम् ॥ ४३ ॥ सप्तसप्तिः
 सप्ताश्वः । धामकेशी ज्योतिर्मयैरश्मिरण्वान् ॥ ४४ ॥ अग्नि-
 विष्णुः पूजने आस्तकः ॥ ४५ ॥ तद्वाक्यमन्त्राः एतेष्वेव सर्व-

सप्तम्यामथवा पष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।
 अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ४५
 न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
 ये तवानन्यमनसा कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ॥ ४६
 सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः ।
 त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति त्रिरजीविनः ४७
 त्वं ममापन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षितः ।
 अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाऽर्हसि ॥ ४८
 ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
 माठारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ४९
 क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
 ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।
 कण्ठदग्ने जले स्थित्वा मन्त्रैः स्तोत्रैश्च तोषितः ।
 ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ५१
 विवस्वानुवाच ।

यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
 अहमन्नं प्रदास्यामि सप्तपञ्च च ते समाः ॥ ५२
 गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
 यावद्रत्नैस्ति पाञ्चाली पात्रेणानेन मुद्रत ॥ ५३
 फलमूलमिषं शाकं संस्कृतं घनमहानसे ।
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
 इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ५४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५५
 लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
 जग्राह पादौ धौम्यस्य आर्द्रं परिपस्त्रजे ॥ ५६

त्रास्तीति भावो भावना तत्र भक्ता आरताः ॥ ४७ ॥ यद्यथा
 जातिभ्यं चिकीर्षत इति संवन्धः ॥ ४८ ॥ अशनिक्षुभान्
 विपुदशान्यादिप्रवर्तकान् ॥ ४९ ॥ क्षुभामेभ्यो निग्रहात्प्रद-
 कर्णौ देवते ॥ ५० ॥ पिठरं परिचेषणपात्रम् । ताम्रं ताम्रम-
 यम् । वरत्नैस्ति इति जनजीविकाशुभां करिष्यति । पात्रेण
 पात्रप्रभूतेनाग्नेन ॥ ५३ ॥

द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽपयात्रभुः ।
 महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५७
 संस्कृतं प्रसवं याति खल्यमघ्नं चतुर्विधम् ।
 अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेनाभोजयत-द्विजान् ॥ ५८
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनुजानपि ।
 शेषं विधससंज्ञं तु पथाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ५९
 युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्यती ।
 [द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ६०
 एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रमः ।
 कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्योऽददात्प्रभुः ६१
 पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
 इज्यायै संप्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ६२
 ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 द्विजसङ्घः परिबृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ६३
 'जनमेजय उवाच ।
 पुष्पोपहारयलिभिर्वहुशश्च यथाविधि ।
 सर्वात्मभूतं संपूज्य यत्प्राणो जितेन्द्रियः ॥ ६४
 स्तप्तेन केन विमर्षे स तु राजा युधिष्ठिरः ।
 विप्रार्थमारोहितवान्मूर्धन्यमद्भुतविक्रमम् ॥ ६५
 मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यधनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नास्ति चेद्दुष्टं तच्च मे ब्रूहि सांप्रतम् ॥ ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजश्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 क्षणं च कुरु राजेन्द्र गुह्यं वक्ष्यामि ते हितम् ६७
 धौम्येन तु यथाप्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
 नाम्नामष्टोत्तरं पुण्यं शतं तच्छृणु भूपते ॥ ६८
 सूर्योर्ज्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ।
 गभस्तिमानजः कालो भृत्युर्धाता प्रमाकरः ॥ ६९
 पृथिव्यापथ तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
 सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ७०
 इन्द्रो विवस्वानीतांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।

महानसे पादशालयाम् । साधयामास कारयामास अन्नमिति
 शेषः ॥ ५७ ॥ संस्कृत पक्कम् । वन्यमघ्नं चतुर्विधमिति क.
 पाठः ॥ ५८ ॥ पार्यती पृथतः हृषयितुः मोक्षपलम् ॥ ६० ॥
 प्रवर्तन्ते निःसरन्ति । विधिमन्त्रप्रमाणतः । विधिवन्तन्ते

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ७१
 वैद्युतो जाठरश्चाग्निर्न्धनस्तेजसां पतिः ।
 धर्मध्वजो वेदकर्ता वेगाङ्गो वेदवाहनः ॥ ७२
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
 कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ७३
 संवत्सरकरोऽथत्यः कालचक्रो विभावसुः ।
 पुरुषः शाश्वतो योगी-व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
 वरुणः सागरोऽथ जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ ७५
 भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिपेक्षितः ।
 'मणिः सुवर्णो भूतात्मा कामदः सर्वतोमुखः ।'
 [स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ ७६
 अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः ॥
 जयो विशालो वरदः सर्वधातुनिपेक्षितः ॥ ७७
 मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ।
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ ७८
 द्वादशमात्माऽरविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ ७९
 देवकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषाऽन्वितः ८०
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्याभिततेजसः ।
 नास्मान्मष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ ८१
 शक्राच्च नारदः प्रापो धौम्यश्च तदन्तरम् ।
 धौम्यायुधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कूमानवाप्तवान् ॥ ८२
 सुरगणपितृयक्षसेवितं
 क्षसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रमं
 त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ८३
 सूर्योदये यः सुसमाहितः पठे-
 त्स पुत्रदाराभ्यनरत्नसंचयान् ।

वसन्ते ज्योतिषा बजेतेत्यादिरष्टातशपनरूपः । मन्त्रः अगुष्टे-
 वायंस्मारक इत्येतेत्यादिः । तावेव प्रमाणे ताभ्यामित्यर्थः
 ॥ ६२ ॥ सर्वलोकनमस्कृत इति श्र. पाठः ॥ ७६ ॥ मैत्रेयः
 करुणान्वित इति श्र. पाठः ॥ ८० ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

लभेत ज्ञातिसरतां नरः सदा
धृतिं च मेधां च स विन्दते पुमान् ॥८४
[इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
छभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ८५
[इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।

तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
तदाऽऽप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ॥ ८६
यथेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथवा स्त्रियः ॥ ८७
उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ ८८
संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयाद्बहु ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोके स गच्छति ॥ ८९]

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पाण्डवेषु वनं गतेषु ससु हितं पृष्टेन विदुरेण एतद्राष्ट्रं प्रति पाण्डवानां पुनः राज्ये स्थापनविधानम् ॥ १ ॥ ततो
एतद्राष्ट्रधिकृतेन विदुरेण पाण्डवान्प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
वनं मयिष्टेऽथ पाण्डवेषु
प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽग्निर्कैयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १
धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रज्ञा च ते भार्गवसेव श्रद्धा
धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
पथं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २
एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
पौराश्रेमे कथमस्मान्मजेरन् ।
ते चाप्यसान्नोद्धरेयुः समूला-
न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३
'सौमलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
क्रूरमाचरितं क्षुचर्न मे प्रियमनुष्ठितम् ॥ ४
तथैवाङ्गीकृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ॥ ५

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।
यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागताः ॥' ६
विदुर उवाच ।
त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
पुत्रान्सर्वान्याहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ७
स वै धर्मो विप्रलब्धः समायां
पापात्माभिः सौमलेयप्रधानैः ।
आहूय कुन्तीसुतमक्षयत्वां
पराजैपीतसत्यसन्धं सुतस्ते ॥ ८
एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
न्द्रेपस्याहं धरिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
न्युक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ९
तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
यत्तद्वाजवतिसिष्टं त्वयाऽऽसीत् ।
एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
राजा तुभ्येन्न परस्तेषु शृक्षेत् ॥ १०

कौरवाणां पाण्डवचार्तराष्ट्राणां समः पक्षपातशून्यः ॥ २ ॥
उद्धरेयुः उन्मूलयेयुः ॥ ३ ॥ अक्षयत्वां ब्रूतकीदृश्याम् ॥ ८ ॥

उपायं प्रशान्तिप्रकारम् । शेषस्याहं परिपश्यामीति द्र. ट. पाठः
॥ ९ ॥ अतिसिद्धं दत्तम् । स्वकेन धनेनेति शेषः ॥ १० ॥

[यशो न नश्येज्जातिभेदश्च न स्या-
 द्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।]
 एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
 तेषां तृष्टिः शकुनेश्चावमानः ॥ ११
 एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
 देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ।
 अथैतदेवं न करोषि राजन्
 ध्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ॥ १२
 नहि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
 शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ।
 येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
 धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १३
 येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
 तेषां लोके किनु न प्राप्यमस्ति ।
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
 मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ॥ १४
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य
 हितं परं न च तत्त्वं चकार्य ।
 इदानीं ते हितमुक्तं न चेच्छ्व-
 मेवं कर्ता परितप्ताऽसि पश्चात् ॥ १५
 यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
 संप्रीयमाणः पाण्डवैरकराज्यम् ।
 तापो न ते भविता प्रीतियोगा-
 त्वं चेन्न शृङ्गासि सुतं सहायैः ॥ १६
 दुर्योधनं त्वहितं वै निगृह्य
 पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्व्वाधिपत्ये ।
 'ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीमन्
 सवन्धुवर्गेण सहैव राजभिः ॥ १७
 चतुर्दशैः चैव वर्षे नरेन्द्र
 कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह ।

तस्मात्कुरुष्व्वाधिपत्ये नरेन्द्र
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १८
 अजातशत्रुहिं विमुक्तरागो
 धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
 ततो राजन्याधिवाः सर्व एव
 वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १९
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
 प्रीत्या राजन्याण्डपुत्रान्मजन्तु ।
 दुःशासनो याचतु भीमसेनं
 सभामध्ये द्वुपदस्यात्मजां च ॥ २०
 युधिष्ठिरं त्वं परितान्त्वयस्य
 राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
 त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
 मेतत्कृत्वा कृतकृत्योसि राजन् ॥ २१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
 मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
 हितं तेषामहितं मामकाना-
 मेतत्सर्वं मम नावैति चेत्तः ॥ २२
 इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं
 तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्य ।
 तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
 कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थं त्यजेयम् ॥ २३
 असंक्षयं तेऽपि ममैव पुत्रा
 दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रभूतः ।
 खं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
 कोनु ब्रूयात्समतामन्वयेक्षन् ॥ २४
 स मां जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि
 मन्युं तेऽहमधिकं धारयामि ।
 यथेच्छकं गच्छ वा त्रिष्ट वा त्वं
 मुसात्स्न्यमानाऽप्यसती स्त्री जहाति २५

एवं कृते सति त्वंप्रति धर्मो न स्यादिति नैव किनु स्यादेव
 ॥ ११ ॥ चकार्यं कृतवान् । कर्ता करिष्यसि ॥ १५ ॥ एक-
 राज्यं यदि अमुमन्ता तर्हि तापो न भविता । नचेन् यदि

बालुमन्ता तर्हि सुतं निगृह्णीष्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नचेन्निरुद्धीष्य
 सुतं मुसायेति ॥ पाठः । तत्र पश्यान्तस्माद् दुर्योधनमिति
 ॥ १७ ॥ नावैति नाशोऽकरोति ॥ २२ ॥ जिह्मं कुटिलम्

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-

दन्तर्वेश्म सहस्रोत्थाय राजन् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरस्य काम्यकवने पाण्डवसमागमः ॥ १ ॥ तेन तेषु सत्र स्वागमनकारणमिवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।

प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुण्डक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १

सरस्वतीद्विपद्मस्यै यमुनां च निषेव्य ते ।

ययुर्धनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २

ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।

काम्यकं नाम ददृशुर्वनं युनिजनप्रियम् ॥ ३

तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।

अन्वाख्यमाना युनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४

विदुरस्त्वथ पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः ।

जगामैकश्रेणैव काम्यकं वनमुद्विमतम् ॥ ५

ततो गत्वा विदुरः काम्यकं त-

च्छीघ्रैरथैर्वाहितः खन्दनेन ।

ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते

सार्धं द्रौपद्या आतृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६

ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-

दभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा ।

अथाब्रवीद्भातरं भीमसेनं

किन्तु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७

कचिन्नायं वचनात्सौवलस्य

समादातुं देवनायोषयाति ।

कचित्सुद्रः कुशली चाशुभानि

जेप्स्यत्यस्माकं पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८

समाहूतः केनचिदाहवाय

नाहं शक्नो भीमसेनापयातुम् ।

गाण्डीवे च संशयिते कथं नु

राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः

प्रत्यगृह्णन्पते सर्व एव ।

तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो

यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०

समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-

स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।

स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

यथावृत्तं धृतराष्ट्रेऽम्बिकेये ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽभिगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्यामिपूज्य ।

एवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपेति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।

॥ १५ ॥ इदं कलम् ॥ २६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अरण्यपर्वसु सप्तमं निर्वर्तयते । यन्मनु आह्वयते ॥ ३ ॥

अपमार्गं निर्वर्तितम् । संशयिते पणीकृते पति । कथं नः

राज्यप्राप्तिर्नैतः संशयिता । गाण्डीवनासादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अभिगुप्तं अभिरक्षितारम् । हितोपदेशेनेति शेषः । कर्तारि कः ।

ब्रवीहीत्यवोचदिति संबन्धः ॥ १२ ॥ अन्यत् सामोऽन्यत् वैरम्

यथाऽऽतुरस्येव हि पथ्यमौषधं
 न रोचते स्वास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
 न श्रेयसे यततेऽजातशत्रो
 स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे मदुष्टा ।
 ध्रुवं न रोचेन्नरतर्पणस्य
 पतिः कुमार्या इव पटिवर्पः ॥ १५
 ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
 न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परंति ।
 यथा च पर्णे पुष्करस्यावसिक्तं
 जलं न तिष्ठत्यथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् ॥ १६
 ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
 यस्मिन्श्चद्रा तव तत्र प्रयाहि ।
 नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
 महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
 सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
 मश्रासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र ।
 तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
 तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरयपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विदुरविमर्शयोगिनिष्ठेन धृतराष्ट्रेण तदाह्वानाय संजयप्रेषणम् ॥ १ ॥ संजयाहूतेन विदुरेण पुनर्धृतराष्ट्रप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत दुर्मनाः ॥ १
 [विदुरस्य प्रभावं च सन्निविग्रहकारितम् ।
 विदुर्द्धि च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति॥]
 स सभाद्वारमागम्य विदुरस्सारमोहितः ।
 समक्षं पार्थिवेन्द्राणां विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ३
 स तु लब्ध्वा चिरात्संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।

॥ १३ ॥ परितः परावृत्तिः । पुष्करस्य कमलस्य ॥ १६ ॥
 भद्रा इत्येयमिति धीः ॥ १७ ॥ धर्म्यतां न-विस्मर्तव्यम् ॥ १८ ॥
 उपासते उपासे प्रतीयते । कृणुः स्त्रोत्रं अभिमिव आत्मानं
 सहायघंषत्या संवर्धयन् । सहायार्जुनोपायमाह यत्येति । अवि-

केशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
 क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
 संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान्
 स वै मुद्गे पृथिवीमेक एव ॥ १९
 यस्याविमक्तं वसु राजन्सहाय-
 स्तस्य दुःखस्यांशभाजः सहायाः ।
 सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
 सहायास्तां पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
 सत्यं श्रेष्ठं पाण्डवा निम्प्रलापं
 तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
 आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-
 देवं वृत्तिर्वर्धते भूमिपाल ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
 परां बुद्धिमुपगम्याग्रमत्तः ।
 यथाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं
 तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
 आता मम सुहृच्चैव साक्षाद्वर्म इवापरः ।
 तस्य स्मृत्याऽथ सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ५
 तमानप स्वधर्मज्ञं मम आतरमाशु वै ।
 इति ब्रुवन्स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ६
 पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्सारमोहितः ।
 आतुस्नेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ संजय जानीहि आतरं विदुरं मम ।

मक्तं साधारणम् । वसु वित्तम् ॥ २० ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 महाप्राज्ञः विदुरोपदेशे स्थितानां जयो भविष्यतीति जानन्
 ॥ १ ॥ संविधिप्रवृत्तारितं संविधिप्रवृत्तदिनीतिवृत्तम् । भवि-
 ष्यति आयामिति काले ॥ २ ॥

यदि जीवति रोपेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८
 न हि तेन मम आत्रा सुमृक्षमपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९
 स व्यलीकं कथं प्राप्नो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याजीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय संजय ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
 संजयो घाढमित्युक्त्वा आद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
 रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ १२
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 भ्रातृभिश्चाभिसंयुतं देवैरिव पुरंदरम् ॥ १३
 युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमाश्वापि तद्युक्तं प्रतिपोदरे ॥ १४
 राज्ञा पृष्ठः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शशसागमने हेतुमिदं चवागवदीद्वचः ॥ १५
 संजय उवाच ।
 राजा सरति ते क्षत्रधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६
 सोऽनुमान्य नरत्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।

नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्थानुमते पुनरायाद्राज्ञाह्वयम् ॥ १८
 तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 दिष्ट्वा प्राप्नोसि धर्मज्ञ दिष्ट्वा सरसि मेऽनघ ॥ १९
 अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 सोऽङ्गमानीय विदुरं मूर्धन्याघ्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोसि मयाऽनघ ॥ २१
 विदुर उवाच ।
 धान्तमेव मया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् ।
 तथाऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२
 भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतनाः ।
 दीनानुकम्पिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २३
 पाण्डोः पुत्रा यादृक्कास्ते तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इतीव मे बुद्धिरभिमन्नाद्य तान्प्रति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरस्य पुनरागमनेन रिगता बुधोपनेन कर्णादिभिरालोचनम् ॥ १ ॥ कर्णादिवु समालोच्य पाण्डवमिष्टोत्तमम्
 प्रथितेषु तदा समागतेन धीम्यासेन तेषां प्रतिपेचनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परितान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यवप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौविलेयमानाम्य कर्णदुःशासनां तथा ।
 अग्रवीद्वचनं राजा प्रविश्यायुद्धिजं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्रा धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां मुहूर्द्धिद्वान्दिने रतः ॥ ३
 पापदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।

पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयर्थं हितं मम ॥ ४
 अथ पदयाम्यहं पार्थोन्प्राप्तनिदं कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरसुर्निष्परिग्रहः ॥ ५
 विषमुद्धन्धनं चैव शस्त्रमग्निमिवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रेष्टुमिहोत्सहः ॥ ६
 शुकनिरुवाच ।
 किं बालिग्रमतिं राजन्नाशितोसि विशांपते ।
 गताग्ने समये कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७

* विदुरः रिगता ॥ ८ ॥ बुधोपनेन ॥ ९ ॥ कर्णादिभिरालोचनम् ॥ १० ॥ कर्णादिवु समालोच्य ॥ ११ ॥ पाण्डवमिष्टोत्तमम् ॥ १२ ॥ प्रथितेषु ॥ १३ ॥ तदा समागतेन धीम्यासेन ॥ १४ ॥ तेषां प्रतिपेचनम् ॥ १५ ॥

तस्यो राण्डूतामर्षं मोदम् ॥ २ ॥ परिपेदे स्तुतिपदे ।
 नृक्षान् नृद्धिनः ॥ ६ ॥

सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
 अथवा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रे बहु ग्रपयन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०
 दुःशासन उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्विरोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वपापमेव लक्ष्ये ॥ १२
 [नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
 आगमिष्यन्ति चेन्मोहात्पुनर्द्युतेन ताज्य ॥] १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स परास्त्रुखः ॥ १४
 उपलभ्य ततः कर्णां विवृत्य नयने शुभे ।
 रोपाहुःशासनं चैव सौमिलं च तमेव च ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तदा समागतेन व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवैः सह विरोधस्थानवैर्हेतुत्वकथनपूर्वकं तैः सह शमविधानम् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।
 धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।
 निकृत्त्या निकृताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ॥ २
 ते स्मरन्तः परिकेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
 विमोक्षयन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३

पणः कार्याकार्यविवेकशक्तेर्यवहारः ॥ १ ॥ छिद्र समया-
 विक्रमदोषम् ॥ १० ॥ उपलभ्य दुर्योधनादायमिति शेषः
 ॥ १५ ॥ उपमोक्षिष्य ॥ आत्मानं देहम् ॥ १९ ॥ प्रिय
 विद्वांसो ननु दाह्यः प्रिये स्थानमिति संवन्धः । धृतराष्ट्रेण

उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
 अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६
 प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किं करवामहे ।
 न चास्य शत्रुमः स्थातुं मिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः ॥ १७
 वयं तु शस्त्राण्यादाय स्थानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १८
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९
 यावदेव परिधूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावद्गच्छाम माचिरम् ॥ २०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 ग्रहृष्टमनसः सर्वे प्रत्यूचुः मृतजं तदा ॥ २१
 एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सहिताः कुतनिश्चयाः ॥ २२
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णवैशंपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३
 प्रतिविधाय तान्सर्वान्मगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ २४

तदयं किन्तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 पाण्डवानित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्वयं मूढः शर्मं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्मान्निमोक्षयति ॥ ५
 यथाऽऽह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।

निष्कलान् ॥ १० ॥ परितृणाः क्षिप्त्वा वञ्चितविजिगीषा वा
 ॥ २० ॥ यादमित्येव ते सर्वे इति श. पाठः ॥ २१ ॥
 गतमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 द्विकृताः विजिताः ॥ ३ ॥ विपस्मिव विपं शत्रुम् ॥ ३ ॥

अधर्म्ममयशसं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७
समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमननं व्रजेत् ॥ ८
अथवाऽयं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।

यदि स्थात्कृतकृत्यस्त्वं भवेथाः पुरुषर्षभ ॥ १०
अथवा जायमानस्य गच्छीलमनुजायते । ✓
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोपि वा ।
भवान्वाऽत्र परं कार्यं पुरा चार्थो निवर्तते ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पुत्रस्नेहस्य तुल्यजगत्वे दृष्टान्तत्वेन सुरम्पुत्राख्यानाख्यानपूर्वकं कौरवाणां जीवितस्य पाण्डवैः सह शान्ताधीनत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
भगवन्नाहमप्येतद्रोचये धृतसंभवम् ।
मन्ये तद्विधिनाऽऽकृष्य कारितोसीति वै पुने ॥ १
नैतद्रोचयेत भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धार्या नेष्यते धृतं तत्र मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानन्नपि यतव्रत ॥ ३
व्यास उवाच ।
यैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विद्यः परं पुत्रं परं पुत्राच्च विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थने सुतान्मन्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभी प्रारूढत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७
इन्द्र उवाच ।
किमिदं रोदिषि शुभे कश्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मनुष्येष्वथवा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८

सुरभिस्त्वाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम् ।
निपीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप ॥ १०
'एनं दृष्ट्वा भृशं थान्तं बध्यमानं सुराधिप ।'
कृपाविष्टाऽसि देवेन्द्र मनश्चोद्वेपते मम ॥ ११
एकस्तत्र पलोपेतो धुरमुद्गहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽप्यवलमाणः कुशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्गहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनःपुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्गोढं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य शोकार्ता विरोमि भृशदुःखिता ।
अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४
शक्र उवाच ।
तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
किं कृपायितवत्यत्र पुत्र एको निपीड्यते ॥ १५

पमीसा विचारपूर्विकं बुद्धिः ॥ ८ ॥ एतदपि दुष्यंतमिलाह
भयवैति ॥ ११ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुरभ्या देवेष्वन्या ॥ ५ ॥ अन्वकृपायत अनुकम्पितवान्
॥ ७ ॥ योऽसि दे इन्द्र ॥ ९ ॥ प्रतोदेन पीडयामलोऽवता

दृष्टेन ॥ १० ॥ पुरं भारम् । धमनिसंततः शिरानिर्भ्यासः ।
निर्मात इत्यर्थः ॥ १२ ॥ यषो दृष्ट्वापातेन । तोदः प्रतोदेन
॥ १३ ॥ कृपायितवती कृपां कृतवती । पुत्र एको निपीड्यते
बहुतु पुत्रेषु एकः कश्चिन् निपीड्यत 'एत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुरभिस्त्वाच ।

यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरमेवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिका मात्मजम् ॥ १७

प्रवर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुत्त्वणम् ।

कर्पकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।

विदुरस्य महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्रवीम्यहम् ॥ २०

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ।

पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥

कथं जीवेशुरत्यन्तं कथं वर्धेशुरित्यपि ।

इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२

यदि पार्थिव कौरव्याज्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

॥ इति श्रीयन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवचपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनानुशासनं प्रार्थितेन व्यासेन सत्रागमित्यन्तं मैत्रेयं प्रति तत्प्रार्थनाविधानपूर्वकं स्वावासं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ सत्रागतेन मैत्रेयेण ऊर्वाक्षकालनपूर्वकं स्ववचनमनादृतवतो दुर्योधनस्य भीमसेनगदया तवोरुभेदो भूयादिति श्लाघनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मां मुने ।

अहं चैव विजानामि सर्वं चेमे नराधिपाः ॥ १

भवांश्च मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह मीण्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २

यदि त्वहमनुप्राहः कौरव्येषु दया यदि ।

अन्वशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीक्ष्य पाण्डवान्प्रावृनिर्हवाऽसादिदृक्ष्या ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुशास्ता ययान्पार्थ शमायास्य कुलस्य च ॥ ५

मृषापदेप कौरव्य तत्कार्यमविशद्व्या ।

अग्निपायां तु कार्यस्य पुत्रं ते शप्सते रुपा ॥ ६

वंशपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययां व्यासो मैत्रेयः मत्सदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

कृत्वाऽर्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिसत्तमम् ।

प्रथमेषामववीद्राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यकासुतः ॥ ८

मुखेनागमनं कश्चिद्भगवन्कुरुजादले ।

कश्चित्कुशलिनो वीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्यातुमिच्छन्ति कश्चिद्भरतर्षभाः ।

कश्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुकामन्प्राप्तोऽसि कुरुजादलान् ।

यदृच्छ्या धर्मराजं दृष्ट्वान्काम्यके वने ॥ ११

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।

समाजगमुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२

तत्रार्थापं महाराज पुत्राणां तव विग्रहम् ।

अनयं धृतरूपेण महामयमुपस्थितम् ॥ १३

ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवक्ष्यामि ।

सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४

उत्तरम उत्तरम् ॥ १० ॥ मन्दाः सपुत्रकश्चरानभिरः

॥ ११ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अनुशास्ता अनुगमिष्यति ॥ ५ ॥ अक्रियायां अहरने ।

कार्यम् आरब्धकर्तव्यम् ॥ ६ ॥ यदृच्छ्या देवाः ॥ ११ ॥

नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते कथंचन ॥ १५
 मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे ग्रह्रे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तश्चुपेक्षते ॥ १६
 दस्यूनामिव यदृच्छं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्योधनमसर्पणम् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 मैत्रेय उवाच ।
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाभाग श्रुत्वो यद्विदितं तव ॥ १९
 मा ब्रुहः पाण्डवान् राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 पाण्डवान्प्राप्य तान्नाग्रौ किर्मीरो नाम राक्षसः ।
 आहृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ २१
 तं भीमः समरश्लाघी चलेन वलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २२
 पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासन्धो महेश्वासो नागायुतबलो मुधि ॥ २३
 संवन्धी बाहुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ।
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ २४
 सर्वे नागायुतमाणा वज्रसंहनना दृढाः ।
 सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ॥ २५
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बकमुखाणां किर्मीरस्य च रक्षसः ।
 कस्तान्युधि समासीत जरामरणवाजरः ॥ २६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्मरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।
 एवं तु श्रुतस्तस्य मैत्रेयस्य विशांपते ।
 ऊरुं करिकराकारं करेणामिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः सितं कृत्वा चरणेनोद्धिखन्महीम् ।
 न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्यौ किंचिदवाच्युखः ॥ २९
 तमश्चुश्रुममाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
 स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रपुक्तश्च क्षापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्ष्णेपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ ३२
 श्लाघ्यं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्यातिमानस्य सद्यः फलमवाप्स्यसि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदापातैस्तयोर्लभेतस्यते वली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यदा तदा ।
 क्षापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 सविलक्षस्तु राजेन्द्रो दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं ग्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
 मैत्रेय उवाच ।
 नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शृश्रुपते सुतः ।
 एष ते विदुः सर्वमारुयास्यति गृते मयि ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठद यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविश्रो भयं दुर्योधनो ययौ ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

औपयिकं योग्यम् ॥ १५ ॥ मेढीभूतः खलदासस्तम्भीभूतः ।
 प्रग्रहे अनुग्रहे ॥ १६ ॥ व्यावृत्त्य अभिमुखीभूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥
 पशुमारेण पशुमारणप्रकारेण ॥ २२ ॥ विक्रान्तयोधिनः

विक्रान्ताश्च युद्धशीलाश्च ॥ २४ ॥ वज्रसंहननाः वज्रकायाः ॥ २५ ॥
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मैत्रेयचोदितेन विदुरेण पृतराष्ट्राय भीमकृतकिर्मिरवधप्रकरकथनम् ॥ १ ॥

पृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मिरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।

रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मदमतिमानुपकर्मणः ।

श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।

जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३

रात्रौ निशीथे त्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।

प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४

तद्वनं तापसां नित्यमशेषा वनचारिणः ।

दूरात्परिहरन्ति स पुरुषादभयात्किल ॥ ५

तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।

दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्लुक् प्रत्यपद्यत ॥ ६

बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यं च भयानकम् ।

स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ७

दद्यौर्ध्वदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।

सार्वभिमतडिचक्रं सखलाकमिवांभ्युदम् ॥ ८

सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितम् ।

मुञ्चन्तं विपुलान्नादान्सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संव्रताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।

विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०

संपद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्षसमाकुलम् ।

तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवामवत् ॥ ११

तस्योत्खाताभिहतास्ताम्रपल्लवबाहवः ।

विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२

तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।

रजसा संवृतं तेन नष्टमभवन्नमः ॥ १३

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिषुः ।

पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकावेश इवातुलः ॥ १४

स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।

आवृणोत्तद्वनद्वारं मेनाक इव पर्वतः ॥ १५

तं समासाद्य विव्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।

अदृष्टपूर्वं संव्रासान्यमीलयत लोचने ॥ १६

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।

पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७

विमुञ्चमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।

इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यया रतिम् ॥ १८

अथ तां राक्षसीं मायासुत्थितां घोरदर्शनाम् ।

रक्षोमैर्विविधैर्मन्त्रैर्धाम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ॥ १९

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ।

स नष्टमायोऽतिवलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ २०

काममूर्तिधरः शूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।

तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २१

को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ।

प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २२

अहं वकस्य वै भ्राता किर्मिर इति विश्रुतः ।

वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ॥ २३

युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ।

युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

विदुर उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।

आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५

पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।

सहितो आतृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६

हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।

वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७

‘विषयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।’

किर्मिरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।

आभीले भयकरे । अर्धसमयेऽर्द्धहाने गतेऽस्ति । लोके तन्नावृति सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महानादः कुञ्जरे स्याद्वर्षिकन्दे

अयानके इति विश्वः ॥ ९ ॥

उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोरथम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहम् ॥ २९
 सोयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितधिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता यको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
 वैत्रकीयवने राजन्ब्राह्मणच्छत्ररूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यसौरसं वलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
 सोयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
 प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च वक्त्रं रुधिरणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनुगो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 क्षान्तिं लब्धासि परमां हत्वा राक्षसकण्ठकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वनेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथाऽगस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्तो धो मर्त्तयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा ध्रुमम् ।
 दशव्याममयोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पन्नगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०
 निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिःस्वनम् ।
 अभिद्रुत्याग्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युपत्यैनमतिकुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिप्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली ।

तमभ्यधावद्देगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 धमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोत्सुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सन्ध्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिनिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ४६
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्वथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७
 शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिर्दुर्नैकधा तयोः ।
 यथैवोत्पलपत्राणि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
 मूर्ध्नि जर्जरभूतास्तु बहवस्तत्र पादपाः ।
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महूर्तं भरतर्षभ ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 माहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
 तं शिलातोडनजडं पर्यधावत राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
 तावन्त्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविब ॥ ५३
 तयोरासीत्सुतमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव हस्तयोः ॥ ५४
 दुर्योधननिकाराद्य बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
 अग्निहत्याद्य बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
 मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ५६

वैत्रकीयवने एकवक्रायाम् ॥ ३१ ॥ मद्य मम ॥ ३२ ॥
 लब्धासि लप्सामि ॥ ३५ ॥ महासुरं वातापिम् ॥ ३७ ॥
 आख्य भङ्गत्वा । दशव्यामं विक्षारितयोः करयोस्तिर्यन्तरम् ।
 उद्विद्ध उत्पादितम् ॥ ३९ ॥ तत्रेण निषेधपूर्णाभातो यस्य
 पर्येतस्य तद्वत् गौरवं युद्धं यस्य तत्तथा ॥ ४० ॥ कक्ष्या-
 मुत्पीड्य परिपानवत् हृदीकृत्य ॥ ४२ ॥ उदसं तत्क्षिप्तम् ।

अलातं उल्लुक्कम् । रक्षः राक्षसम् ॥ ४५ ॥ चीराणि वृक्ष-
 ल्कलानि ॥ ४९ ॥ निकारात् परिभवात् । कृष्णया आनयनं
 दष्टं येन स तथा । द्रौपद्याकर्षणेन कुपित इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 प्रभिन्नकरटामुखं प्रभिन्ने व्यक्तीभूते करटयोर्गण्डयोर्मुखे मदनि-
 र्गमामार्गो यस्य तम् ॥ ५६ ॥

स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्धोरो वेषुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्ब्रह्म मध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिनां रणे ।
 व्यस्पन्दत यथामाणं विचर्क्य च पाण्डवम् ॥ ६०
 तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
 योक्रयामास बाहुभ्यां पशुं रक्षनया यथा ॥ ६१
 विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६४
 अथ जर्जरसर्पाङ्गं व्यावृत्तनयनोत्त्वणम् ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्ब्यवकयोः पाप न त्वमशुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विस्सस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्धान्तचित्तं व्यसृमुत्ससर्ज ॥ ६७
 तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशशस्य गुणैरनेक-
 र्हेष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 विदुर उवाच ।
 एवं विनिहतः सङ्घे किमीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवाच ह ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 महृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुवलोलिप्ये विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७३
 तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
 ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विनिहतं सङ्घे किमीरं रक्षसां वरम् ।
 श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निश्वासात्तर्तवत्तदा ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि किमीरवधपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समाप्तं च किमीरवधपर्व ॥ १ ॥

(अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ २ ॥)

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमृष्णेन स्वीयः सह घने पाण्डवसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कृष्णसन्धनम् ॥ २ ॥ स्वदुःस्वनिवेदनपूर्वकं ददन्त्या
 द्रौपद्याः कृष्णेन समाशासनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रयजितान्श्रुत्वा घृण्यथान्धकैः सह ।

व्यस्पन्दत विचिषलनं दृष्टवान् ॥ ६० ॥ योक्रयामास
 वपन्ध । रक्षनया पशुमिव ॥ ६१ ॥ पशुमारं पशुमिव

पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समांजगुर्मुर्महावने ॥ १

पाञ्चालस्य च दायादो घृष्टकेतुथ चेदिपः ।

मारयित्वा ॥ ६३ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
 वने द्रष्टुं ययुः पार्थान्क्रोधाभयसमन्विताः ।
 गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
 वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
 परिवार्योपविशुधर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विपण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४
 वासुदेव उवाच ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ ५
 एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः ।
 तांश्च सर्वान्निजिजित्य सहितान्स नराधिपान् ६
 ततः सर्वेऽभिपिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 निहत्याऽभिचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 पार्थानामभिपङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
 अर्जुनः शमयामास दिग्धन्तमिव प्रजाः ॥ ८
 संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेवेषु फल्गुनः ।
 कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तमेहात्मनः ॥ ९
 पुरुषस्याग्रमेयस्य सत्यस्याभिततेजसः ।
 प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १०
 अर्जुन उवाच ।
 दशवर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
 व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 पुष्करेण्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ १२
 ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्यां मधुसूदन ।
 अतिष्ठ एकपादेन वायुमक्षः शतं समाः ॥ १३
 कृष्णाजिनोचरासङ्गः कुशो धमनिसंततः ।
 आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४
 प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनार्चितम् ।
 तत्र कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ १५

आतिष्ठस्त्वमर्थकेन पादेन नियमस्थितः ।
 लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ॥ १६
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
 निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १७
 'योगकर्ता हृषीकेशः सांख्यकर्ता सनातनः ।
 शीलस्त्वं सर्वयोगानां करणं नियमस्य च ॥' १८
 निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकण्डले ।
 प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्चमवासृजः ॥ १९
 कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
 अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ २०
 ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
 मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ २१
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
 ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः २२
 वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
 अजश्चराचरगुरुः सष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २३
 सुरायणादिभिर्देव कतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २४
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिन्तदा यज्ञे परिपूर्णानि दत्तवान् ॥ २५
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवघनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विभुः २६
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २७
 संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यस्यन्दने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २८
 प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषुतेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २९
 सादिता मौरवाः पाशा निशुम्भनरका हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्य्योतिषं प्रति ३०
 जारुण्यामाहुतिः काथः शिशुपालो नृपैः सह ।

निहत्या छलेन ॥ ७ ॥ अभिपङ्गेण दुःखेन पराभवेन वा
 ॥ ८ ॥ यत्र सायंकालस्तत्रैव गृहे यस्य स यत्रसायङ्गृहः
 ॥ ११ ॥ उत्तरासत्र उत्तरीयवस्त्रम् ॥ १४ ॥ क्षेत्रज्ञः अन्त-
 रालोक्यैः ॥ १७ ॥ भौमं भूमिपुत्रम् । मेध्यं यज्ञियम् ॥ १९ ॥

तत्कर्म अश्वेतगार्हपत्यम् ॥ २० ॥ संप्राप्य, सम्प्राप्याप्य ।
 आदित्यस्यन्दने सूर्यदेहे भास्करमण्डलाभिमानिनं जीवम्
 ॥ २८ ॥ सादिताः छिन्नाः मौरवाः आश्रतन्तिमयाः । गुर
 वेष्टने अस्मादाणादिके उच्छ्रयस्ये तद्धितः ॥ ३० ॥ जारुण्यां

जरासन्धश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥३१
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अहापीं रुक्मिणीं भर्मीं रणे निर्जित्य रुक्मिमणं ३२
 इन्द्रद्युम्नो हतः क्रोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौमपतिः साल्यस्त्वया सौमं च पातितम् ३३
 एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्छृणुष्व ह ।
 इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतायुधौ ॥ ३४
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३५
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुमदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंसं कुतोऽनृजुः ॥ ३६
 आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्तामयमच्युत ॥ ३७
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुमदन ।
 आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ॥ ३८
 युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
 ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
 तं हन्तुमुद्यतो धीरा दानवा मधुकटभौ ॥ ३९
 तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
 ललाटाज्जातवाच्यांशुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥ ४०
 इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवा ।
 त्वन्नियोगकरत्वेतावयिति मे नारदोऽब्रवीत् ॥ ४१
 तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणः ।
 दृष्ट्वास्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे बने ॥ ४२
 नैवं परे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ।
 यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः ४३
 कुतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दन ॥ ४५

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
 यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
 काले लोकमिमं ग्राप्तां नरनारायणाष्टपी ॥ ४७
 अनन्यः पार्थ मत्तत्त्वं त्वत्तथाहं तथैव च ।
 नावयोरन्तरं शययं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४८
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुमियं वचः ।
 प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीं तत्र बभूव सः ॥ ४९
 एवमुक्ते तु वचनं केन्द्रेण महात्मना ।
 तस्मिन्वीरसमावाये संरन्ध्रेष्वथ राजसु ॥ ५०
 धृष्टद्युम्नमुखीर्वीरं प्रोत्तमिः परिवारिता ।
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याव्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणं पिणी ॥ ५१
 द्रोणमुवाच ।
 'वामुदेव हृषीकेश वासवावरजाच्युत ।
 देवदेवोसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५२
 पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 सद्यः सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ५३
 विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुमदन ।
 यथा त्वमसि यद्व्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत् ५४
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ॥
 साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ५६
 ब्रह्मशंकरश्चाद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
 क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनं कैरिव ॥ ५७
 यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ।
 जठरे खमिमे लोकाः पुरुषोसि सनातनः ॥ ५८
 विद्यातपोभित्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनवृत्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ५९
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्यनिवर्तिनाम् ।

सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ।
 त्वं प्रभुस्त्वं विशुभ्र त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ६०
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६१
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिव्योक्तसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२
 सा तेऽहं दुःखमाख्यासे प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ६३
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ६४
 स्त्रीधर्मिणी वेषमाना शोणितेन समुक्षिता ।
 एकवक्त्रा विकृष्टाऽसि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६५
 राज्ञां मध्ये सभायां तु रजसाऽतिपरिप्लुता ।
 दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः ग्राहसन्पापचेतसः ॥ ६६
 दासीभावेन मां भोक्तुमीपुस्ते मधुसूदन ।
 जीवन्तु पाण्डुपुत्रेण पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६७
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्तुपा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता वलात् ॥ ६८
 गह्वरे पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 यत्किञ्च्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ६९
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ७०
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः तद्भिराचरितः सदा ।
 यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ७१
 भार्यायां रक्ष्यमाणार्थां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ७२
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
 मर्ता च भार्यायां रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ७३
 नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७४

पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमार मे महौजसः ।
 एतेषामप्यवेक्ष्यार्थं त्रातव्याऽसि जनार्दन ॥ ७५
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिश्च शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ७६
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 मधुस्रो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७७
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शत्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां संहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ७८
 अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाऽहमेकवक्त्रा रजस्वला ॥ ७९
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।
 अन्यत्रार्जुनमीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ८०
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौत्रपम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण गृह्णतमपि जीवेति ॥ ८१
 य एतानाक्षिपद्वाष्ट्रात्सह मात्राऽविर्हिसकान् ।
 अंधीयानान्पुरा बालान्प्रतस्यान्मधुसूदन ॥ ८२
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं रोमहर्षणम् ॥ ८३
 तज्जीर्णमविकारेण सहाज्जेन जनार्दन ।
 सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८४
 प्रमाणकोट्यां विश्रुतं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुरमात्रजत् ॥ ८५
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्ममिसेनो महाबलः ॥ ८६
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तंचैनमदंशयत् ।
 सर्वेवैवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८७
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोधयत् ।
 सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जम्बिवान् ॥ ८८
 पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
 शयानानार्थया सार्थं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ८९

श्रीधर्मिणी रजस्वला ॥ ६५ ॥ ईशः ऐच्छन् ॥ ६७ ॥ स्तुपा
 वधूः ॥ ६८ ॥ धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ६९ ॥ विप्रकृतां
 दुःखं प्रापिताम् । सर्वदेतां क्षमेताम् ॥ ७० ॥ जायात् उत्प-
 येत् ॥ ७३ ॥ नान्वपद्यन्त नादुष्टहीतवन्तः ॥ ७४ ॥ धार्त-
 राष्ट्राणामपराधम् । दुर्बलीयसां दुर्बलतराणाम् ॥ ७८ ॥

अधिज्यमारोपितगुणम् ॥ ८० ॥ सशेषत्वात् । अयुपयति
 शेषः ॥ ८४ ॥ प्रमाणकोट्यां प्रमाणद्वयो गङ्गातीरस्थो वटवि-
 शेषस्तत्प्रदेशे ॥ ८५ ॥ अपोययन् प्रहृतवान् । अपहस्तेन
 हस्तप्रेष्ठेन ॥ ८८ ॥ उपाधाक्षीत् दाहार्थं उपहृतवान् । आर्या
 शत्रूः ॥ ८९ ॥

यत्रार्या हृदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्भयसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ९०
 हा हतासि कुतोन्मद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
 अनाथा विनशिष्यामि वालकैः पुत्रकैः सह ॥ ९१
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्वासयामास भ्रातृश्चापि वृकोदरः ॥ ९२
 वनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान्पततावरः ।
 तथैवाभितपिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ९३
 आर्यामङ्गेन धामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 अंतयोद्य यमो कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ॥ ९४
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।
 भ्रातृनार्या च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ९५
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्ये हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ९६
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रैव मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्दिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ९७
 सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षिता ।
 हृच्छेयानाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत् ॥ ९८
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्वउत्सङ्गे ततोऽब्रवीत् ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ९९
 तामबुद्धयदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छत तां भीमः किमिहृच्छस्यनिन्दितो ॥ १००
 एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।
 भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ १०१
 पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातृप वीर्यवान् ।
 आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत माचिरम् ॥ १०२
 अथ भीमोऽभ्युवाचैनानां साभिमानमिदं वचः ।
 नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ॥ १०३
 तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ १०४
 राक्षस उवाच ।
 केन सार्धं कथयसि आनयनं समान्तिकम् ।

वनतेयः विनतापुत्रः ॥ ९३ ॥ कृपासंगृहीतेन श्रेहवशेन
 ॥ १०६ ॥ संशय सुतीक्ष्णः ॥ १०९ ॥ एवं केशैः भुवहुभिः
 वन ४

हिडिम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०५
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाकर्तुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ १०६
 स नादान्विनदन्धोरानराक्षसः पुरुषादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०७
 तमभिदुस्त्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।
 अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०८
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा क्रमम् ॥ १०९
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुद्धवृकोदरः ॥ ११०
 तदासीत्तुमूलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वान्निदिदुषोर्वारं वृत्रावाप्तवयोर्विव ॥ १११
 विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्यलं बली ॥ ११२
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥
 ततः संप्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा परंतपाः ।
 एकचक्रामभिमुखः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११४
 प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहिते रतः ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ११५
 तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
 पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ ११६
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ ११७
 लब्ध्वाऽहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन ।
 स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा न सुकरं परैः ॥ ११९
 एवं केशैः सुबहुभिः क्रिश्यमाना सुदुःखिता ।
 निवसाम्यांयेया हीमा कृष्ण धौम्यपुरःसुरा ॥ १२०
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।

क्रिश्यमानाः सुदुःखिताः । निवसाम्यांयेया हीमाः कृष्ण धौम्यपु-
 रस्तथा इति क. ट. द. पाठः ॥ ११९ ॥

निहीनैः परिक्रियन्ति समुपेक्षन्ति मां कथं १२१
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं व्रदीताऽसि पापानां पापकर्मणाम् १२२
 कुले महति जाताऽसि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां मिया भार्या खुपा पाण्डोर्महात्मनः ॥
 केशग्रहमनुप्राप्ता का नु जीवेत मादृशी ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२४
 इत्युक्त्वा मारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पञ्चकोशमकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १२५
 स्तनावपतितौ पीनौ गुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुभिन्दुभिः ॥ १२६
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनःपुनः ।
 बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२७
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२८
 ये मां विप्रकृतां धुद्वैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
 न च मे शान्मते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा १२९
 चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽसि नित्यम् ।
 संनन्दादौ रवात्सख्यात्प्रभृत्वेनैव केशव ॥ १३०
 वीशंपायन उवाच ।
 अथ तामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति तत्त्वसंनतं द्वारकायां स्वस्वासाभिष्यहेतुकत्वं कथनेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्ता भवान्स्याद्गुधाधिप ।
 यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।
 आम्बिकेयेन दुर्धर्षे राज्ञा दुर्योधनेन च ।
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २

विशोकवदिशोक इव ॥ १२९ ॥ सवन्धात् पितृवलीयमायो-
 र्त्वात् । गौरवादभिष्यहेतुद्रवत्वात् । राज्ञान् अभिमन्त्रवात् ।
 प्रभुत्वेन तामर्थ्यवरत्वेन स्वर्दीयेन ॥ १३० ॥ स्वसः हे अभिनि

रोदिष्यन्ति स्त्रियो खेवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥
 वीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।
 निहतान्वल्लभान्नीक्ष्य शयानान्वसुधातले ॥ १३२
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि १३३
 पतेद्द्वौहिमवाञ्शीर्यत्पृथिवी शकली भवेत् ।
 शुष्येचोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥
 तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
 साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् १३५
 आचमापे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
 मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।
 तथा तद्वविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३६
 धृष्टद्युम्न उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
 दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ १३७
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्मरणे स्वतः ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३८
 वीशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेऽभिमुखं वीरा वासुदेवमुपास्थिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् १३९

भीष्मद्रोणौ समानाग्र्यं कृपं बाह्लीकमेव च ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ॥ ३
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ।
 तत्राचक्षमहं दोषान्यैर्भवान्व्यतिरोपितः ॥ ४
 वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात्प्रभंशितः पुरा ।
 अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशापते ॥ ५

॥ १३८ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अहं तत्र द्यूते दोषान् अवक्षं व्यक्तं कथितवान् सामि-
 लार्थः ॥ ४ ॥ वीरसेनसुतः नलः । यैः अवक्षरिति शेषः ॥ ५ ॥

सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
 स्त्रियोऽश्वा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं येनैते अश्रयते त्रियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
 विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाहाद्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अश्रुतनाशश्चार्थानां वाक्पाकरूपं च केवलम् ॥ ९
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकदुकोदयम् ।
 द्यूते द्रूयां महाबाहो समासाधाम्बिकासुतम् ॥ १०
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्धन ॥ ११
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।

पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां वलेन तम् ॥ १२
 अथैनमविनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 समासदोऽनुवर्तेरस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३
 असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।
 येनेदं व्यसनं प्राज्ञा भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
 सोहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अर्थापं त्वां व्यसनिनं युधुधानाद्यधातथम् ॥ १५
 शुत्वेव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
 तूर्णमभ्यागतोऽसि त्वां द्रष्टुकामो विद्यापते ॥ १६
 अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
 सोऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति सात्त्वेन युद्धस्य स्वस्थानागमनहेतुत्वं कथयन् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
 क चासीद्विप्रवासस्ते किंचाकापीः प्रवासतः ॥ १
 कृष्ण उवाच ।
 सात्वत्यस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
 महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशः ।
 दमधोपात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
 यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजमूयेऽर्हणां प्रति ।
 स रोपवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
 श्रुत्वा तं निहतं सात्वतीस्त्रीरोपसमन्वितः ।
 उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
 स तत्र युद्धमकरोद्भालकैश्चृष्णिपुङ्गवैः ।
 निवृत्तः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसवत् ॥ ६
 'चिरजीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पञ्चजनमनः ।'

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्मालान्दत्त्वा बहूस्तदा ।
 पुरोधानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् ।
 आनताः सत्यमारुधात तत्र गन्ताऽसि यत्र सः ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिपूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालमे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्रतत्र प्रधावति ।
 मया सहरणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराद् ॥ ११
 अथ तं पापकर्माणं धुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्रमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
 मम पापसमावेनं आता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 आता बालश्च राजा च न च संग्रामकोविदः ।

यातस्यमविच्छेदम् । प्रसङ्गस्य श्रुतक्रीडायाः द्वियमानोऽपि
 जयाशया पुनःपुनर्दीव्यलेखयैः ॥ ६ ॥ अपनीतेनेतिपाठे
 अन्त्यायेन । दुरोदरान् द्यूतकारान् ॥ १३ ॥ एत्यागत्य । युधुधा-

नात्सात्यकेः ॥ १५ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सौभं युधुः शान्तिं ते सुभाः कायनादयो धातवस्तंजम्
 ॥ ६ ॥ आख्यात कथयत ॥ ९ ॥

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
कामगेन स सौमेन क्षिप्त्वा मांकुरुनन्दन ॥ १५
तमश्रौपमहं गत्वा यथा वृत्तः स दुर्मतिः ।
मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
ततोऽहमपि कौरव्य रोपन्याकुललोचनः ।
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
आनर्तं पु विमर्दं च श्रेपं चात्मनि कौरव ।
प्रवृद्धमवलपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वसमागमसमये उग्रसेनकृतद्वारकारक्षणप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
बासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
सौमस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
बासुदेव उवाच ।
हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ।
उपायान्नरतश्रेष्ठ साल्वो द्वारवर्ती पुरीम् ॥ २
अरुणतां सुदृष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
साल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३
तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५
सोपशन्त्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सचक्रग्रहिणी चैव सोल्कालातावपोधिका ॥ ६
सोष्टिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
सतोमराकुशा राजन्सशतमीकलाङ्गला ॥ ७
सभुशुण्डवदमगुडका सायुषा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साग्निः सगुडशङ्खिका ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना सुयुक्ता भरतर्षभ ॥ ८
रथैरनेकैर्विधिवैर्गदसाम्भोद्धवादिभिः ।
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे ॥ ९
अतिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ।

मार्तिकावतकः एतन्नामकदेशवासी ॥ १६ ॥ अवलेपं गर्वं
ज्ञायेति शेषः ॥ १८ ॥ सागरस्य आसमन्ताद्गतो वर्तनं
यस्मिन्सागरद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ जलजं स्रग्धम् ॥ २० ॥
नवुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कथ्यतः कथयतः ॥ १ ॥ युवतया विशुपालमाता ॥ २ ॥
पताका च्चज्जालः । सौरभानि बहिर्द्रोराणि । चक्राणि योध-
गणाः । हुडास्तदाभ्यसप्तानानि । यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृष्ट-
विष्णोर्लक्षणाणि । जनकाः सुरेन्द्राः गुप्तमार्गकर्तारः ॥ ५ ॥
उपसाल्वा लोहमुखाः कीलाखण्डिकाः । प्रतोली रथ्यामार्गा य-
स्मां सा । अशालाः उपरिदृष्टाः । गोपुराणि पुरद्वाराणि ।
साग्निं अग्नेन अग्नेन सहितानि अश्लक्ष्णानि यस्यां सा चक्र-

ग्रहणी सैन्यनिग्रहिणी । सोल्कालातावपोधिका सोल्कमल्लार्त-
ज्वालातद्विस्तृतमुल्लुकं यस्यां सा सोल्कालाता । अवधदाः पो-
धिकाः यन्त्रबदाः काष्ठपाषाणादयो रिप्तासुरवि पातनाय
यस्यामिति प्राक्कः । सचक्रग्रहिणी चैव इति क. ट. पाठः ॥ ६ ॥
उष्ट्रिकां सूचयैमयानि भाण्डानि । सष्टिकां साहुशेति क. ट.
पाठः । ऋष्ट्य आयुधविशेषाः ॥ ७ ॥ वदमगुडकाः वर्तुली-
कृताः पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहा-
रवारकाणि । साग्निः आग्नेयौषधसहितः । गुडा गोलकाः ।
शङ्खिकास्तदुल्लेखकनक्षत्राणि ॥ ८ ॥ समन्तात्परिपालिते इति
क. पाठः ॥ ९ ॥

मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ १०
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरति वै ।
 प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ ११
 प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्यात्साल्वो नराधिपः ।
 इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १२
 आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायकाः ।
 बहिर्निर्वासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयम् ॥ १३
 संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिपेधिताः ।
 परिखाधापि कौरव्य कीलः सुनिचिताः कृताः ॥ १४
 उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्परीपकाः ।
 समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विपमा च भूः ।
 'संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ॥ १५
 प्रकृत्वा विपमं दुर्गं प्रकृत्वा च सुरक्षितम् ।

प्रकृत्वा चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ ॥ १६
 सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
 तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १७
 न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेक्ष्यते ।
 वृष्ण्यन्धकपुरे राजस्तंदा सौभसमागमे ॥ १८
 अनुख्यासु सर्वासु चतुरेषु च कौरव ।
 बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ १९
 दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
 कृतोपधानं च तदा बलमासीद्विशंपते ॥ २०
 न कुप्येतेनी कश्चिन्न चातिक्रान्तेवेतनी ।
 नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २१
 एवं सुविहिता राजेन्द्रारका भूरिदक्षिणैः ।
 आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णेन सुप्रहिरं प्रति साल्वयादययुद्धघर्षणम् ॥ १ ॥

बासुदेव उवाच ।
 तां तूपायातो राजेन्द्र साल्वः सौभपतिस्तदा ।
 प्रभूतनरनागेन बलेनोपविशे ह ॥ १
 समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
 चतुरङ्गबलोपेता साल्वराजाभिपालिता ॥ २
 वर्जयित्वा श्मशानान्नि देवतायतनानि च ।
 बलमीकांश्चैव चैत्यांश्च संनिविष्टमभूद्रलम् ॥ ३
 अनीकानां विभागेन पन्थानः सुकृतास्तथा ।
 प्रथमा नवमाश्चैव साल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४

निवासिताः क्षिप्रं इति श. पाठः ॥ १३ ॥ संक्रमा
 नदीसेतवः । कीलः शूलः । सुनिचिता व्याप्ताः ॥ १४ ॥
 उदपानाः कुपाः । अम्परीपो गुप्ताभिः । विपमा लोहकण्टका-
 द्यार्थी ॥ १५ ॥ अनुख्यासु प्रहिरं पश्य ॥ १६ ॥ चेतनं
 धनम् । भक्तं निलभोजनम् । कृतोपधानं कृतविशेषम् ॥ २० ॥
 कृत्यं स्वर्गस्येतरद्वयं ताम्रादि । मध्ये रणोद्यमस्तनुलक्ष्मीकृत्य
 यतोऽनुग्रहयुतस्तत्काललक्ष्मीकृतो न कश्चिन् किन्तु चिरसंयता

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
 रथनागाश्चकलिलं पदातिजनसंकुलम् ॥ ५
 तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरपथम् ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं साल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारो वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभिधानं तत्साल्वराजस्य कौरव ।

एव । नादत्तवेतनः कश्चित् इति क. ठ. पाठः ॥ २१ ॥ आहु-
 केन उग्रसेनेन । भूरिदक्षिणेति श. पाठः ॥ २२ ॥ पञ्चदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १५ ॥

समे देशे ॥ २ ॥ प्रवणाय च नैवावगतिरिति श. पाठः ॥ ४ ॥
 कलिलं संकटम् । पदातिध्वजसंकुलमिति श. पाठः ॥ ५ ॥
 अभिसारयामास नगरसमीपं गमयामास । सैन्यं पतगेन्द्रवर्त्तमानं
 चोपरितः अभिसारयामास ॥ ७ ॥ आपतन्तमारुतम् ॥ ८ ॥

चारुदेष्णश्च साम्बश्च मधुसूत्रश्च महारथः ॥ १
 ते रथैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः साल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १०
 गृहीत्वा कार्मुकं साम्बः साल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संहृष्टः क्षेमधूर्तिं चमूपातिम् ॥ ११
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 शुभोच भरतश्रेष्ठ यथावर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
 तद्बाणवर्षं तुमुलं विप्रेहे स चमूपातिः ।
 क्षेमधूर्तिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३
 ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमधूर्तिरपि स्वयम् ।
 शुभोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्वः साम्बेन क्षेमधूर्तिश्चमूपातिः ।
 अपायाज्यनरर्थः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्निप्रवृत्ते शूरे साल्वस्याथ चमूपाता ।
 वेगवान्नाम देतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो दृष्टिगुलोद्वहः ।
 वेगं वेगवतो राजन्तस्त्वां वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कान्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविद्ध्यन्तत्यविक्रमः ॥ १९
 तथा त्वमिहतो राजन्वेगवाक्यपतद्भुवि ।
 यातरुणं इयं क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतितं वीरं गदारुणे महासुरे ।
 प्रविश्य महतीं सैन्यां योधयामास मे सुतः ॥ २१

चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
 ततः सुतमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथापूर्वं तथाऽभवत् ॥ २३
 अन्योन्यस्याभिसंकुद्धावन्योन्यं जभतुः शूरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
 रौक्मिणेयस्ततो बाणमभ्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिमन्य महाक्षेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन साल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७
 ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा साल्वं महाबाहो सौभक्ष्यं पृथिवीगतम् ॥ २८
 ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रयुञ्जो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
 अयं सौभपतेः सेनामायसैर्धुर्जगैरिव ।
 धनुर्ध्वजचिनिर्धुर्कर्त्तृशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
 आश्वसध्वं न मीः कार्यो सौभराड्य नश्यति ।
 मयाऽभिपन्नो दुष्टात्मा ससौमो विनशिष्यति ॥ ३२
 एवं भुवति संहृष्टे प्रयुञ्जे पाण्डुनन्दन ।
 धिष्ठितं तद्वलं द्वारि युयुधे च यथागुत्तम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

इत्येनं सुप्रहृष्टमिति साल्वमधुसूत्रपुङ्गवर्जनम् ॥ १ ॥

दंष्ट्रितैर्हरिभिर्धुक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छिद्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलङ्कृतम् ।
 उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्यथात्परान् ॥ २
 विक्षिपन्नादयश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ।
 तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलिप्रवान् ॥ ३
 सविद्युच्छुरितं चापं विहरन् तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
 तस्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य
 चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
 सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतेऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्यमभ्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः शत्रुबलप्रमाथी ।
 वित्रासयन्राजति बाहमुख्ये
 साल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाभ्यः ॥ ७
 ततस्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 साल्वमेवामिदुद्राय विधित्सुः कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे ।
 नामर्पयत संक्रुद्धः साल्वः कुरुकुलोद्बह ॥ ९
 सरोपमदमत्तो वै कामगादवच्छ च ।
 प्रद्युम्नं योधयामास साल्वः परशुरजयः ॥ १०
 तयोः सुतमुलं युद्धं साल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लोका वलिवासययोरिव ॥ ११
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२

॥ इति श्रीमग्नहर्मारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
 मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो झुजवेगेन साल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
 स तैरभिहतः सङ्ख्ये नामर्पयत सौभराद् ।
 शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
 तमापतन्तं बाणौघं स चिच्छेद महाबलः ।
 ततश्चान्याञ्शरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६
 स साल्वबाणैः राजेन्द्र विद्रो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनामाहवे ॥ १७
 तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
 विवेश हृदयं पत्नी स पपात भृशहातः ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते वीरे साल्वराजे विचेतसि ।
 संमाद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १९
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं साल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसङ्गे निपतिते तदा सौभरतौ नृपे ॥ २०
 तत उत्थाय राजेन्द्र प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच बाणान्सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१
 तेन बाणेन महता प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जशुदेशे भृशं विद्रो व्यथितो ददृशे तदा ॥ २२
 तं स विद्धा महाराज साल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादिनापूरयन्महीम् ॥ २३
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारते ।
 मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरात्मवान् ॥ २४
 स तैरभिहतो बाणैर्वहुभिस्तेन मोहितः ।
 निष्ठेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५

हरिभिः अर्थः ॥ १ ॥ व्यात्ताननमिवान्तर्क इति स. पाठः ।
 अन्यथात् उपगतः ॥ २ ॥ विक्षिपन् परान्निधुर्वन् । महाबलैः
 हयैः ॥ ३ ॥ समान विद्युच्छुरितेन विद्युत्कम्पनेनेति । विद्युच्छु-
 रितम् । तलात्तलं सव्यापराव्यहस्ततलपरिवर्तेन ॥ ४ ॥ विक्षि-
 पतः कपेतः ॥ ५ ॥ विकल्पते भिद्यते ॥ ६ ॥ जलेचरः गीनः ।

सर्वेतिमिप्रमाथी इति । पाठः । बाहमुख्ये रथश्रेष्ठे ॥ ७ ॥
 सानुकर्षः रथापस्थकाश्च अनुरूपः सः । रथः तूणवान् ॥ १२ ॥
 आपततेति विसर्गलोप आर्षः ॥ १६ ॥ जशुदेशे वण्टमूले
 ॥ २२ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्रद्युम्ने साहववाणाभिहत्वा मूर्च्छिते सारथिना रणाङ्गादभ्युक्तो रथयापनम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिशुद्धेन प्रद्युम्नेन सारथि-
प्रति सविपादोक्तिः ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।

साल्ववाणादिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनांवरे ।

दृष्टण्यो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनायुधे ॥ १

हाहाकृतमभूत्सर्वं दृष्ट्यन्धकवलं ततः ।

प्रद्युम्ने मोहिते राजन्साल्वः प्रमुदितोऽभवत् ॥ २

तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।

रणादपाहरचूर्णं शिथिलो दारुकिस्तदा ॥ ३

नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।

धनुर्वृहीत्वा यन्तारं लब्धसङ्गोऽप्रवीदिदम् ॥ ४

सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराश्रुयः ।

नैव दृष्टिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५

कश्चित्सौते न ते मोहः साल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।

विपादो धारणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६

सौतिरुवाच ।

जानार्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।

अतिभारं तु ते मन्ये साल्वं केशवनन्दन ॥ ७

सोभियाति शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।

मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८

आयुष्मस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहम् ।

रक्षितव्यो रणे नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहम् ॥ ९

एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।

न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०

वासुदेव उवाच ।

एवं श्रुतिं श्रुते तु तदा मकरकेतुमान् ।

उवाच मृतं कौरव्य संनिवर्त्य रथं पुनः ॥ ११

दारुकात्मजं मेवं त्वं पुनः कार्पाः कथंचन ।

व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिंचित् ॥ १२

न स दृष्टिंकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।

यो वा निपतितं हन्ति तवास्त्रीति च वादिनम् ॥

तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।

विरथं मुक्तकेशं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४

त्वं च सूतकुले जातो विदितः सूतकर्मणि ।

धर्मज्ञश्चासि दृष्ट्वा नामाहवेऽपि दारुके ॥ १५

स जानन्थरितं कृत्स्नं दृष्ट्वाणां पृतनायुधे ।

अपयानं पुनः सौते मैवं कार्पाः कथंचन ॥ १६

अपयातं हतं दृष्ट्वा भ्रान्तं रणपलायितम् ।

गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७

केशवस्याग्रजो वाऽपि नीलवासा मदोत्कटः ।

किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८

किं वक्ष्यति शिनेर्नसा रणसिंहो महारथः ।

अपयातं रणात्सूत साम्बश्च समित्तिजयः ॥ १९

चारुदेव्यश्च दुर्धर्पस्तथैव गदसारणौ ।

अक्रूथ महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०

शूरं संभावितं शान्तं नित्यं प्रमानिनम् ।

स्त्रियश्च दृष्टिप्रवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥

प्रद्युम्नोऽप्यमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।

धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥

धिग्वाचा परिहासोपि मम वा मद्विधस्य वा ।

मृत्युनाऽप्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥

भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मयितुम् ॥ २४

कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।

साल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतजा ॥ २५

स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदि कात्मजः ।

तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं ॥ २६

उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महायुजम् ॥ २७

साल्वं किं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकदृष्ट्याः ।

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

परे च मुदिता श्रुताम् । इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ निवर्तय
रथ पुनः इति श्र. पाठः ॥ ११ ॥ शिनेर्नसा रणसिंहः ॥ १९ ॥

मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहं २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते षष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
 त्वयाऽपनीतो विचक्षो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 संनिवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चेतदेवं कर्तव्यमथापस्तु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथंचन ।

अपयातो रणाद्रीतः षष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदाऽपि सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 अयुक्तं तु मया त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नपराजितस्य साल्वस्य रणादपयानम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततो मृधे ।
 प्रद्युम्नमब्रवीच्छृण्वं मधुरं वाक्यमज्जसा ॥ १
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।
 युद्धज्ञोऽसि च वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा २
 आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
 त्वं हि साल्वप्रयुक्तेन क्ष्रेणाभिहतो भृशम् ।
 कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
 स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धवसंज्ञो यदृच्छया ।
 पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
 वीतभीः प्रविशाम्येतां साल्वस्य महतीं चमूम् ६
 वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो वीरो हयान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ८
 प्रतोदेनाहता राजन् रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
 उत्पतन्त इवाकाशं विचभ्रुस्ते हयोचमाः ॥ ९
 ते हस्तलाघवोपेतं विश्वाय नृप दारुकिम् ।
 उल्लमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्हीमू ॥ १०

सोपसव्यां चमूं तस्य साल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातियत्नेन तं द्रुतमिवामवत् ॥ ११
 अमुष्यमाणोपसव्यं स. १. समितिदारुणः ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समार्दयत् ॥ १२
 दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवैगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३
 ततो बाणान्वहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
 मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
 तानभ्राताञ्छितैर्वाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 रौक्मिणेयः सितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलापवं ॥ १५
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन च सौभराद् ।
 आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दंतेयास्त्रं महाबलम् ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्यतत्रिणः १७
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधु रूधिराशनाः ।
 शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे साल्वे बाणमपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुतापनः ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हभूमे-
 राक्षीभिर्कञ्चलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 वभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्रद्युम्ने सात्ववाणाभिहत्या मूर्च्छिते सारथिना रणाद्विषादमृतो रथयापनम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिबुद्धेन प्रद्युम्नेन सारथि-
प्रति सविपादोक्तिः ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।
सात्ववाणादिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनामुखे ॥ १
हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकयलं ततः ।
प्रद्युम्ने मोहिते राजन्सात्वः प्रद्युदितोऽभवत् ॥ २
तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जयनैर्हयैः ।
रणादपाहृत्पूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३
नात्तिदुरापयाते तु रथे रथवरप्रभुत् ।
धनुर्गृहीत्वा चन्तारं लब्धवन्तोऽप्रवीदिदम् ॥ ४
सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराञ्जुखः ।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५
कचित्सौते न ते मोहः सात्व्यं दृष्ट्वा महाहवे ।
विपादो वारणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
सौतिरुवाच ।
जानार्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।
अतिभारं तु ते मन्ये सात्व्यं केशवनन्दन ॥ ७
सोभियाति शनैर्वारं बलवानेव पापकृत् ।
मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
आयुष्मन्स्त्वयं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहम् ।
रक्षितव्यो रणे नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहम् ॥ ९
एकथासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
न समं रक्षिमणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०
वासुदेव उवाच ।
एवं भुवति मृते ॥ तदा भक्केतुमान् ।
उवाच मृतं कौरव्य संनिवर्त्य रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मयं त्वं पुनः कार्पीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स पृष्णिहले जातो यो वै त्यजति संगमम् ।
यो वा निपतिनं हन्ति तवासीति च वादिनम् ॥

तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।
विरथं युक्तकेशं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च सूतकुले जातो विदितः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेऽप्यपि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्पीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वाऽपि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति धिमेनेसा रणसिंहो महारथः ।
अपयातं रणात्सूत साम्बश्च समितिजयः ॥ १९
चारुदेप्यश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं शान्तं नित्यं प्रमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥
धिग्वाचा परिहासोपि मम वा मद्विधस्य वा ।
सूत्युनाऽप्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।
यत्नं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽयं मयितुम् ॥ २४
कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव चारितः ।
सात्व्यं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति मृतज ॥ २५
स च संभावयन्मां वै निरुत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं ॥ २६
उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
सात्यकि बलदेवं च ये चान्येऽप्यहं वृष्ण्ययः ।

१२ च मुनिना भगम् । इति हा. पाठः ॥ २ ॥ निवर्त्य
१५ पुनः इति हा. पाठः ॥ ११ ॥ धिमेनेसा सात्वयिः ॥ १५ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहं २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सांते वृष्टतोऽभ्याहतः शरैः ।
 त्वयाऽपनीतो विवेशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 संनिवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापस्तु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सांते बहु मन्ये कथंचन ।

अपयातो रणाद्भीतः वृष्टतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदाऽपि मृतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 अयुक्तं तु मया त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि शृशं स त्वं याहि यतो रणम् ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नपराजितस्य साल्वस्य रणादपयानम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेय मृतपुत्रस्ततो मृधे ।
 प्रद्युम्नमब्रवीच्छृणुषं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
 न मे भयं राक्षिमण्ये संग्रामे यच्छतो ह्यान् ।
 युद्धज्ञोऽसि च वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा २
 आयुष्मक्षुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वायैषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
 त्वं हि साल्पमयुक्तेन घोरणाभिहतो मृगम् ।
 कश्मलाभिहतो धीर ततोऽहमपयानवान् ॥ ४
 स त्वं साल्वतमुख्याद्य लब्धसन्तो यदृच्छया ।
 पश्य मे हयसंयाने शिष्टां केशवनन्दन ॥ ५
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावर्चस्य शिक्षितः ।
 धीतमीः प्रविद्याम्येतां साल्वस्य महतीं चमूम् ६
 वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो धीरो ह्यान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 राव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ८
 प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
 उत्पतन्त इवाकाशं विवस्मन्ते ह्योचमाः ॥ ९
 ते हस्तलापवोपेतं विनाय नृप दारुकिम् ।
 उरगमाना इव तदा नास्पृशंश्चरन्महीम् ॥ १०

सौपसन्ध्यां चमूं तस्य साल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातिथल्लेन तं द्रुतमिवामवत् ॥ ११
 अमृष्यमाणोपसन्ध्यां सः १ः समितिदारुणः ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समाद्रेयत् ॥ १२
 दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययावपसन्ध्यातः ॥ १३
 ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सांभराद् ।
 मुमोच तनये धीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
 तानमाप्ताञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 राक्षिमण्यः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवं ॥ १५
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन च सांभराद् ।
 आसुरीं दारुणीं मायामास्याय व्यसृजच्छरान् १६
 प्रयुज्यमानमाश्रय दंतेयास्त्रं महाबलम् ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा न्छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः १७
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विज्यधू रुधिराश्रनाः ।
 शिरस्युरासि चक्र च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे साल्वे बाणमपीडिते ।
 राक्षिमण्योऽपरं बाणं संदधे शत्रुतापनः ॥ १९
 तमचिन्तं सर्वदाशहर्षणं-
 राश्रीभिरकञ्जवलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 चभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च मनोजवम् ॥ २१ ॥
 तौ रौक्मिणेयमागम्य यचोऽश्रुतां दिवौकसाम् ।
 नैव वध्यस्त्वया वीर साल्वराजः कथंचन ॥ २२ ॥
 संहारस्व पुनर्वीणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य च शरस्याजौ नावध्योस्ति पुमान्कचित् ॥ २३ ॥
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरमिति स्वस्य साल्वेन सह युद्धप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 जानर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजमूये निष्ठिते नृपते तव ॥ १ ॥
 अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विपम् ।
 निःस्वाध्यायवपदकारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २ ॥
 अनभिज्ञैरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
 दृष्ट्वा शङ्कोपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकारमजम् ॥ ३ ॥
 अस्वत्सनरनारीकमिदं दृष्ट्वाकुलं भृशम् ।
 किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणोदमग्रवीत् ।
 रोषं मोक्षं च साल्वेन हृदिष्ययो राजसत्तम ॥ ५ ॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
 विनाशे साल्वराजस्य तदैवाकर्षं मतिम् ॥ ६ ॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाधास्य पुरे जनम् ।
 राजानमाहुकं चैव तथैवाकनदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥
 सर्वान्दृष्ट्वाप्रवीरान् हर्षयन्नुत्तमं तदा ।
 अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षमाः ॥ ८ ॥
 साल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ।
 नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥

कृष्णः संकल्पितो यात्रा तन्मिथ्या न भवेदिति ॥
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५ ॥
 तत उत्थाय राजेन्द्र साल्वः परमदुर्मानाः ।
 व्यपायात्सवलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६ ॥
 स द्वारकां परित्यज्य साल्वो दृष्ट्वाभिरार्दितः ।
 सौममास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७ ॥

ससाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टासि वः पुनः ।
 त्रिभूतामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणा ॥ १० ॥
 ते मयाऽऽधासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
 सर्वे मामव्रवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११ ॥
 तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराक्षीभिर्मिनन्दितः ।
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ १२ ॥
 शैल्यस्तुग्रीवमुत्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
 प्रथमाय दह्मप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३ ॥
 प्रयातोसि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
 हृत्तेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना ॥ १४ ॥
 समतीत्य बहून्देशान्निरीक्ष्य बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १५ ॥
 तत्राश्रयं नरव्याघ्र साल्वं सागरमन्तिकात् ।
 प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वगाम् ॥ १६ ॥
 'दृष्टवानसि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।'
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां साल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥
 'स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।'
 मद्बाहुना च सेनायां शिष्टायां किंचिदेव च' ॥ १८ ॥

हरिकारमजं श्वसनं नाम ॥ १ ॥ त्रिभूतामा त्रिखरा नीच-
 गन्धशरभाधेन ॥ १० ॥ वाचयित्वा स्वसिवादादिति शेषः ।
 शिरसा हारमिति द. पाठः । शिरसादुद्धमिति क. पाठः ॥ १२ ॥
 त्रितकाशिना अरण्योर्मिना ॥ १४ ॥ मार्तिकावतं देवसिन्धो-

पम् । आसदं प्रातः ॥ १५ ॥ आपरमन्तिकात् सागरतमीषे ।
 अन्वगां अनुगतवानसि ॥ १६ ॥ महोर्मिणः महोर्ममतः ।
 मीयादित्वादिति । नाभ्यां गर्भे युत दलपः ॥ १७ ॥

स समालोक्य सहसा सपन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव शुद्धयुद्धः ॥ १९
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोप आविशत् ॥ २०
 स चापि पापप्रकृतिर्दंतेपापशदो नृप ।
 मन्थवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ २१
 सैनिकान्मम मृतं च हयांश्च स समाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २२
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरं वीरा मयि साल्वपदानुगाः ॥ २३
 ते हयांश्च रथं चैव ध्वजं दारुकमेव च ।
 छदयामासुरासुरास्तैर्वर्णिर्मर्मभेदिभिः ॥ २४
 न हया न रथो वीर न ध्वजो न च दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे ॥ २५
 ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान्वहन् ।
 आमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाऽक्षिपम् ॥ २६
 न तत्र विपयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विपक्तं हि तत्सौमं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २७
 ततस्ते भक्षकाः सर्वे देवा वै दिवमास्थिताः ।
 हर्षयामासुरुच्यैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २८
 मृत्कार्ष्णिकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गुष्ठे रथिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २९
 ततो हलहलाशब्दः सौममध्ये व्यवर्षत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ३०
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कनन्याकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स दानवाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णमाख्ययोर्द्वन्द्वम् ॥ १ ॥ साल्वेन स्वमायासृष्टवसुदेवस्य शिरदण्डेद्वन्द्वदर्शनेन कृष्णस्यामोहवत् ॥ २ ॥ ततो युद्ध-
 तैर्न प्रतिबुद्धेन कृष्णेन स्वायुभूतस्य भायिकवाच्यवसायः ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच ।

तस्य पुरं मनीषैः शरैर्नागाद्यतेति संकल्पः ॥ २० ॥ आमन्त्रितानां
 अभिमन्त्रितानाम् । दिव्येन विधिना अत्यधिकस्या अन्नविषया
 ॥ २६ ॥ वध्यतां वध्यमानानाम् ॥ ३० ॥ प्राणेन बलेन

पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्रांभोनिवासिभिः ॥ ३१
 ततो गौक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३२
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र साल्वः सौमपतिस्ततः ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३३
 ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वयाः ।
 असयः शक्तिकुलिशपाशार्ष्टिकनपाः शराः ।
 पट्टसाश्च शुशुण्णश्च प्रपतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४
 तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशैरयोधयत् ॥ ३५
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३६
 अङ्गारपांसुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३८
 ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।
 मायामन्यां महाराज चकार मतिमोहिनीम् ॥ ३९
 ततो व्योम महाराज श्वतमूर्धमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ४०
 ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
 ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ॥ ४१
 तदस्त्रमस्तमस्त्रेण विभूतं शरतूलयत् ।
 तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४२

एवं स पुरुषन्याग्रः साल्वो राज्ञां महारिपुः ।

॥ ३२ ॥ साल्वयोदीर्घं कृणो दीर्घगतिः शोभा या तां पाप्मि-
 ते । कर्तार्येन्दवः कन्यमायुधमुत्सा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दिवो-
 ऽध्यायः ॥ २० ॥

युध्यमानो मया सङ्घे विद्यदभ्यगमत्पुनः ॥ १
 ततः शतग्रीथ महागदाथ
 दीप्ताथ शूलान्मुसलानसीथ ।
 चिक्षेप रोपान्मयि मन्दबुद्धिः
 साल्यो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
 तानाशुगैरापततोऽहमाशु
 निवार्य तूर्णं स्वमान्स्व एव ।
 द्विधा त्रिता चाच्छिनमाशु मुक्तै-
 स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३
 ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
 दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
 ततो मामववीक्षीर दारुको विह्वलन्निव ।
 स्यात्तस्यमिति त्रिष्टामि साल्यवाणप्रपीडितः ।
 अवस्थातुं न शक्नोमि अङ्गे मे व्यवसीदति ॥ ५
 इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
 अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
 न तस्योरसि नो भूम्नि न काये न भुजद्वये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः ॥ ७
 स तु बाणवरोत्पीडाद्विष्वक्पत्यसुगुल्फणम् ।
 अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिर्गिरिकधातुमान् ॥ ८
 अभीशुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
 अस्तन्मयं महाबाहो साल्यबाणप्रपीडितम् ॥ ९
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ।
 त्वरितो रथमारोप्य संहृदादिव भारत ॥ १०
 आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
 विपण्णः सन्नकण्ठेन तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
 द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
 केशवंहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
 उपधात्वा तु साल्येन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विपक्ते त्वमि दुर्धर्ष हतः शूरमुतो बलात् ॥ १३
 तदलं साधुपुद्गेन निवर्तस्व जनार्दन ।
 द्वारकामेव रथस्य कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४

इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य च ॥ १५
 सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
 जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् ॥ १६
 अहं हि द्वारकायाथ पितुश्च कुलनन्दन ।
 तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौमपातने ॥ १७
 बलदेवो महाबाहुः कचिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीरवान् ।
 साम्प्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
 एतेषु हि नरन्याग्र जीवत्सु न कथंचन ।
 शक्यः शूरमुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
 हतः शूरमुतो व्यक्तं व्यक्तं चैते परासवः ।
 बलदेवमुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०
 सोहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अविह्वलो महाराज पुनः साल्यमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाचल्लसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णमलिनोष्णीपप्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्त्यस्येते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्मपतितं मम ।
 मोहापन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
 मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य बाहु पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुर्मे विवर्भां शकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टसपाणयः ।
 अभिगन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्ताप्रतिलभ्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमर्दं ।

बाणवरोत्पीडाद् दारुकाणां । उत्पन्नमुपश्रुत् ॥ ८ ॥

अभ्यगम्यमाभिमन्य ॥ ९ ॥ पितृसखः आहुकः ॥ १२ ॥

पितृसखेऽस्य व्यापके । शूरमुतो बलदेवः ॥ १३ ॥ अहं

जगर्हे निदिदवान् ॥ १६ ॥ एवविशोऽप्यायः ॥ २१ ॥

न तत्र सौमं न रिपुं च साल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभाते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति स्नेहं साल्वमंहारकथनपूर्वकं सुभद्राभिगमन्युद्योः सह द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ पृष्टयुगलपृष्टकेतुभ्यां
पथाक्रमं द्वीपदेशाजकुलमार्गं चादाय स्वस्वनागरागमनम् ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधधिपाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतजसः ।
प्रेषयं साल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्मुवातसः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौमं कुरुकुलोद्भूह ।
अन्तर्हितं माययाऽभूततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसङ्घास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रौशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽस्त्वं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि ग्राह्यं शरैः ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यग्ूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौमं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः ।
शिलावर्षणं महता सहसा मां समावृणोत् ॥ १०

मुवातसः सुपुत्रान् ॥ २ ॥ विकृताननमूर्धजा इति तेषां
सहस्रकथनं ननु तद्वर्णनम् । धिष्ठिते प्रागन्त्येन स्थिते ।
विष्ठिते इति पाठेति संप्रसारणः ॥ ४ ॥ शब्दएव पादो लक्ष्यं
यत्र तत्तथा शब्दवेषि शब्देऽत्रमुवात्सम्यक्प्राप्तदित्यर्थः । शब्द-
साहं शब्दस्याधानिवारकं वा ॥ ५ ॥ शब्दसाधनैः शब्दएव
साधनं लक्ष्यसंबन्धे कारणं तेषां तैः । पुरस्साहद्वयान् ॥ ६ ॥
प्राग्ज्योतिषं पूर्वगमद्वीरस्य नगरविशेषम् । यतः कामगमं

ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽसि ततो भूयः शतशो वाऽकिं शरान् ३०

सोहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
बलमीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसाराधिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतेश्वितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
ते भयार्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्बुधः ॥ १३
ततो हाहाकृतमभूत्सर्वं किल विशांपते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवावदृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विपण्णमनसो मम राजन्सुहृजनाः ।
रुरुदुश्चुकुशुधैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विपतां च प्रहृषोऽभूदार्तिंश्च सुहृदामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौपमच्युत ॥ १६
ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपापाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां चान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततः पर्वतभारार्तान्मन्दप्राणविचेष्टितान् ।
हयान्संदृश्य मां सूतः ग्राह तात्कालिकं वचः २०
साधु संपश्य चाण्ण्यं साल्वं सौमपतिं स्थितम् ।

अतः प्राग्ज्योतिषं गत्वा व्यदृश्यत ॥ १ ॥ अप्रहयाति अदर्श-
नम् । इयं प्राप्सवान् ॥ १२ ॥ एवं मां सौभराजो विजित-
वान् एतदप्यहं पश्चादश्रौपं पूर्वं मोहयामयः सन् संज्ञात्वाभा-
नन्तरं श्रुतवान्सारयिमुत्तेनेति शेषः । एवमज्ञातवान्वीरैरेति ट.
पाठः ॥ १६ ॥ इन्द्रदयितं इन्द्रदेवस्यम् । वज्रं वज्राक्षम् सम-
शक्त्यं नाशितवान् ॥ १७ ॥ आहारयन्प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥
तात्कालिकं तत्कालयोरप्यम् ॥ २० ॥

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१
 मार्दवं सखितां चैव साल्वादद्य व्यपाहर ।
 जहि साल्यं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ॥ २२
 सर्वैः पराक्रमैर्वीरं वध्यः शत्रुरमित्रहन् ।
 न शत्रुवचमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा । ✓
 योपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिभं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥
 जितवाञ्छामदभ्यं यः कोटिवर्षगणान्वहन् ।
 स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृतेनास्ति कश्चन २५
 नैव मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २६
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाऽहं सारथेर्वचः ।
 तच्चमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मत्तिमधारयम् ॥ २७
 वधाय साल्वराजस्य सौमस्य च निपातने ।
 दारुकं चाबुवं वीर मुहूर्तं स्वीयतामिति ॥ २८
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।
 आग्नेयमत्नं दयितं सर्वसाहं यहाप्रभम् ।
 योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ॥ २९
 यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ३०
 क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकममोपमम् ।
 अनुमन्याहमतुलं द्विपतां विनिवर्हणम् ॥ ३१
 जहि सौमं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
 इत्युक्त्वा ध्रुजवीर्येण तस्मै ग्राहिण्यं रूपा ॥ ३२
 रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
 द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ॥ ३३
 तत्समासाद्य नगरं सौमं व्ययगतत्वियम् ।
 मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विबोच्छ्रितम् ३४
 द्विधा कृतं ततः सौमं सुदर्शनबलाद्भ्रतम् ।
 महेधरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५

तस्मिन्निपतिते सौमै चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चादाय वेगेन साल्वयेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६
 ततः साल्यं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७
 तस्मिन्निनिहते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जग्गुरदिता मम सायकैः ॥ ३८
 ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौमसमीपतः ।
 शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३९
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
 दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ४०
 एवं निहत्य समरे सौमं साल्यं निपात्य च ।
 आनर्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४१
 तदेतत्कारणं राजन्नागमं नागसाहयम् ।
 यद्यागां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४२
 मय्यागतेऽधवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।
 अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान्पाण्डवान्धुसूदनः ॥ ४४
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५
 परिप्लुक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
 संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चाचिंतोद्युभिः ॥ ४६
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाधास्य युधिष्ठिरम् ४८
 ततः प्रयाते दाशार्हं धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराद् ।
 जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ५०

पीठगः स्वातन्त्र्यः । धनुष्यमानोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रति-
 लोमानो विरिणीतारारणो म्लेच्छानाम् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तं
 वीर्यपरीति ॥ ३१ ॥ तस्मै धौम्याय । ग्राहिण्यं ग्रहितवान्

॥ ३२ ॥ युगान्ते परिवर्तत इति ट, पाठः ॥ ३३ ॥ क्रकचः
 दन्तुराक्षः ॥ ३४ ॥ उदकं धारयितुमिति शेषः ॥ ४३ ॥
 धृष्टकेतुः शत्रुपालमुतः । स्वसारं वरेण्यमतीं नकुलभायम्

केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणाश्च विश्वेध्व तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स पाण्डवान् ॥

समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
युधिष्ठिरस्तु विप्रास्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्भोजयतेति वै ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णादीनां पाण्डवान्दृष्ट्वा पत्नारखनगरगमनानन्तरं पाण्डवैः परीक्षासाध्यासनपूर्वकं नगरं प्रति निवर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्दशार्हाधिपतां प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
रथान्महाहार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥
अस्याय वीराः सहिता वनाय
प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्धसनानि गाश्च
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्यः ॥ २ ॥
प्रेम्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनं पि शस्त्राणि शराश्च दीप्तान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकाश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीधुः ॥ ३ ॥
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धान्यश्च दासश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्मसन्ना
सुर्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्यां च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरुणासृषभो महात्मा ।
तै चापि तस्मिन्भरतप्रभे
तथा बभूवुः पितरिव पुत्राः ॥ ७ ॥
ततस्तमासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परियार्ष तत्पुः ।
हानाथ हाधर्म इति वृषाणा
ह्रीताश्च सर्वेऽऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८ ॥
वरः कुरुणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वान्
हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ९ ॥
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनुशंसशुद्धिं
विभ्रसौचलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १० ॥
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महादेवपुरमकाशम् ।

॥ ५० ॥ केकयाः सहदेवशालाः ॥ ५१ ॥ शशास आजा-
पयामास ॥ ५४ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भूतपतिः शिवः । निष्कः अटोत्तरस्तं सुवर्णानि बद्धोऽलं-
कारो वा । विंशतिव्याकरणयत्नानामुपलक्षणम् । अक्षराणि

वेदः । नित्यत्वात्स्वरणशून्यः । मन्त्रः प्रणवः ॥ २ ॥ पुरः
प्रागेव । जघन्यं पाथात्वं द्वारकादेशम् ॥ ३ ॥ राजपुत्र्या
सुभद्रया सह ॥ ४ ॥ तदा बभूवुरिति श. पाठः ॥ ७ ॥
ह्रीताः कुराव्ये विष्टाम इति लज्जिताः ॥ ८ ॥ अनर्थं स्वतन्त्रम्

शतक्रतुप्रस्थममोधकर्मा
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 समां मयो देवसमाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमायां
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुचमौजा
 वीभत्सुरुचैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुप्य
 वनेषु राजा द्विपतां यशंसि ॥ १३
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाऽभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्ममृतांवरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनौ यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथासम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पाण्डवैश्चिरावस्थामनिर्धारणपूर्वकं द्वैतवनप्रवेशः ॥ १ ॥

चैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभापत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समाऽस्माभिर्वैस्तत्त्वं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २
 बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमा द्वादश समाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानववरं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 भवानेव महर्षीणां दृष्टानां पर्युपासिता ।
 अत्रातं मानुषे लोके मन्त्रतो नास्ति किञ्चन ॥ ५
 त्वया गुपासिता नित्यं ब्राह्मणा वेदपाशगाः ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६

यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकद्रुहलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्स्य त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोपितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिपेक्षितम् ॥ १०
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजन्किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।

ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छामः पुण्यविरुपायं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

॥ १० ॥ श्रीमत्पुरुषोत्तमः आदास्यते आच्छिद्य प्रदीप्यति ।
 यतासि यत्तत्प्रतिनिदित्यभासीति ॥ ११ ॥ भवद्भिः पारैः
 कारवाः प्रस्थाः ॥ १४ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 घल्लयं सरः यत्तत्प्रतिनिदित्यभासीति ॥ १ ॥ यमाः पार्थिवः ।
 ॥ १ ॥ अनुमताम् । कौन्तेयः नित्यं प्रतिपद्यमानः । प्रभातो

निप्रहानुप्रहसतिः । सर्वो वशीर्षजानाति इति क. पाठः ॥ ८ ॥
 द्वैतं द्वौ लोकोर्मो द्वौ द्वौ यस्मात्परीतं द्वैतमेव द्वैतम् ।
 यार्थं तद्विदः । वने जले यस्मिन् द्वैतवनम् ॥ १० ॥ विहरेम
 श्रीव्यानयेम ॥ ११ ॥

वेशं पायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्वहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
ब्राह्मणाः साविहोत्राश्च तथैव च निरग्रयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवशुर्धुधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र ब्राह्मणैर्वहुभिः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विधिशुर्वरतर्पभाः ॥ १६

तत्सालतालाग्रमधूकनीप-
कदम्बसर्वाङ्गिनकणिकारैः ।
तपात्ये पुष्पधररूपेत्तं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
र्मेनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदातृहचकोरसङ्घा-
स्तस्मिन्वने बहिष्कोकिलाश्च ॥ १८
कोशुपुधैः सह यूथपानां
मदोत्कटानामचलप्रमाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां
तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
पूतात्मना चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
ददर्श सिद्धपिंगणाननेकान् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवावलेख धर्मोपदेशपुर्वकमुत्तरदिग्गमनम् ॥ १ ॥

वेशं पायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
मुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।

याता गत्वा ॥ १६ ॥ तपात्ये वर्षासु ॥ १७ ॥ करेणुः
शस्त्रिणी ॥ १९ ॥ भोगवतीं सरस्वतीं नदीम् ॥ २० ॥ चारणाः
देवगायनाः ॥ २२ ॥ महाद्रुमः कदम्बः ॥ २४ ॥ उताव-
वन ० ६

ततः स यानादवरुह्य राजा
सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।

विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१

तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतु-
र्दिदक्षवश्चारणसिद्धसङ्घाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
मनस्विनं तं परिवार्य तस्थुः ॥ २२

स तत्र वृद्धानभिवाद्य सर्वान्
प्रत्यर्चितो राजवदेववध ।
विवेश सर्वं सहितो द्विजाम्यैः
कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३

स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
तपस्विभिर्धर्मपररूपेत्य ।
प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४

भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
यमौ च ते चातुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य बाहानवशाश्च सर्वे
तत्रोपतस्थुर्भरतमब्रवीतः ॥ २५

लतावतानावनतः स पाण्डवै-
र्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
वमौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
र्महागिर्भारिणयूथपरिष ॥ २६

विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
सरस्वतीसालवनेषु तेषु ॥ १

तानावनतः कथितानुभिराहृततया नमः ॥ २६ ॥ चतु-
विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
महावनेष्वमुक्लेशितेषु सरस्वतीति य, पाठः । मागीट-

यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वा-
स्तस्मिन्वने मूलफलैरुदयैः ।
द्विजातिमुख्यानृपभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
इष्टींश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च
महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवंचतृपाणाम् ॥ ३
अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽजित्थिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
तमागतं ज्वलितहुताशनभमं
महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुरभ्रपिमानवार्धितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५
स सर्वविद्वोपदीं वीक्ष्य दीनां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्यतामितांजाः ॥ ६
तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
त्सर्वे द्विया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्यतीव हृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मासुदीक्ष्य ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
न तात हृष्यामि न च स्यामि
प्रहर्षजो मां मजते न दर्पः ।
तेवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरथिं सारामि ॥ ८
स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
पने निवासं पितुरेव श्लासनात् ।

धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो
गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९
सहस्रनेत्रप्रतिभो महात्मा
यमस्य नेता नमुचेथ हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
चरन्वने दाशरथिश्चकार ॥ १०
स चापि शकस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्दनेषु
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
भूपाश्च नाभागमगीरथादयो
महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं
सत्यव्रतं काशिकरुशराजम् ।
विहाय राज्यानि वसूनि चैव
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
धात्रा विधियं विहितः पुराणै-
स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
महाबलान्पर्वतकूटभात्रा-
न्विपाणिनः पश्य गजानरेन्द्र ।
स्विताभिदेशे नरवर्य धातु-
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
तथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
खयोनितः कर्म सदाचरन्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १६

शीसालवनेष्विति क. पाठः ॥ १ ॥ इष्टीः दर्शपौर्णमासायाः ।
पित्र्याणि पिण्डवितुयज्ञदर्शप्रादादीनि ॥ २ ॥ राष्ट्रात् अपेत्य
निर्गल्य वने वसताम् ॥ ४ ॥ अस्यत विस्मितवान् ॥ ६ ॥
द्विया प्रागल्भ्यसंकोचेन ॥ ७ ॥ बलस्य बहुसामर्थ्यस्य ईशे

प्रमागीति हेतोरधर्मं न चरेत् । शक्नो राज्ञा धर्ममेवाचरे-
त्तत्त्वधर्ममित्यर्थः । नेशे बलस्येतीति क. पाठः ॥ ११ ॥
धात्रा ईशेन पुराणैर्वेदाचार्यैर्विहितो विधिरभिहोत्रादिः ॥ १२ ॥
यदावोऽपि बलवानस्मीति दर्पेणाधर्मं न चरन्तीत्याह महाबल-

सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
हिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।
यज्ञश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्मास्करस्येव पार्थ ॥ १७
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कुच्छं वने वासमिमं निरुण्य ।

१७

ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १९

१९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

दाक्षभ्येन युधिष्ठिरमिति ब्राह्मणस्य क्षत्रवृद्धिकारणत्वकथनम् ॥ १ ॥ महर्षिणां युधिष्ठिराभिगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
यसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वघ्नः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
यज्ञपामृचां साक्षां च गद्यानां चैव सर्वदा ।
आसीदुद्यार्थमाणानां निःस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्भक्तो दालभ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽसिस्त्वया गुप्ता धृतवताः ।
मृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
आगस्त्याश्च महामागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगत् श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।

आतृभिः सह कौन्तेय यत्त्वं वक्ष्यामि कौरवा ॥ ९
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णे दहतः शत्रून्यनानीयामिमारुतौ ॥ १०
नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
दिच्छन्निमं लोकमयं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वा द्विजं हन्ति नृपः सपत्नान् ॥ ११
चरन्त्रैश्वर्यसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्बलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
अनूनमासीदसुरस्य काम-
वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयाऽऽसीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
तेष्वाचरन्दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३
नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेर्निर्ममते तु तस्यै
यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४
कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।

मिति । विपारं दन्तः ॥ १५ ॥ विभा प्रभा सैव ननु वितं
यस्य ॥ १७ ॥ आदास्यसे अहीयसि ॥ १८ ॥ पञ्चविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २५ ॥

अनुकीर्णं व्याप्तम् ॥ १ ॥ गद्यानां ब्राह्मणवाक्यानां पादा-
क्षरादित्यमहीनानाम् । साक्षां च निगमनां च भारतेति क.

पाठः । आप्याणां चैव सर्वेभ्य इति ख. पाठः ॥ ३ ॥ संघ्यासु-
पासेति शेषः ॥ ५ ॥ वृषः अत्राह्मणो ब्राह्मणहीनो न बुभूषेत्
न भवितुमिच्छेत् । तस्येच्छनोपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः ।
विनीतौ सम्यक् शिक्षितौ धर्मार्थौ येन ॥ ११ ॥ तीर्थमुपायम्
॥ १२ ॥ वैरोचनेवेलेः ॥ १३ ॥ अङ्कुशग्रहमङ्कुशेन निगृह्णाति

ब्राह्माणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
 ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमग्रंतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १७
 ब्राह्मणेभ्येव मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये
 यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
 यशस्विनं वेदविदं विप्रश्चितं
 बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव चासयेत् ॥ १९
 ब्राह्मणेपूत्तमा भक्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमादिसन्निधौ युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्याः सयिषाद्वचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
 उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १
 प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
 अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 द्रौपद्युवाच ।
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मात्तु किञ्चन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
 यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 वनं प्रस्थाप्य दुरात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ।
 'वचनान्यपरोक्षाणि दुर्वाच्यानि च संसदि ॥' ५
 सुखोचितमदुःखाहं दुरात्मा ससहृद्वनः ।
 ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६

चतुर्णामेव पापानामसं न पतितं तदा ।
 तयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनराससि ॥ ७
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भर्तुस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ८
 इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९
 इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीते पुरातनम् ।
 शोचामित्वां महाराज दुःखानहं सुखोचितम् ॥ १०
 दान्तं यच्च सभामध्य आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्ट्वा कुशवृत्तीं चेमां शोको मां दारयत्ययम् ॥ ११
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः काशान्विहृदयस्य मे ॥ १२
 या त्वाऽहं चन्दनादिग्धमपश्यं मूर्ध्ववर्चसम् ।
 सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
 या त्वाऽहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ।

तम् । परिग्रहं वर्जयित्वा । परिवर्जते ॥ १५ ॥ युधिष्ठिर-
 पणं मुनेः साकल्येन संग्रहणम् ॥ १८ ॥ यथार्हतीर्थं यथायो-
 ग्यपादे । प्रतिपादनाय दानाय ॥ १९ ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अस्मात्तु दुःखितेष्विति शेषः ॥ ३ ॥ आनीय प्रापय ॥ ६ ॥
 अयं नेत्रजलम् ॥ ७ ॥ दान्तं गजदन्तमयम् । कुशवृत्तीं
 कुशासनम् ॥ ११ ॥ आदिग्धं लिप्तम् ॥ १३ ॥ कौशिकैः

दृष्टवत्यसि राजेन्द्र साञ्च पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
यद्य तदुन्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राज्ञस्तीव्र गुणवत्प्रभो ॥ १६
सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
सर्वकामैः सुविहितैर्पदपूजयथा द्विजान् ।
तद्य राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १७
यत्ते आत्मानमहाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टाक्षैः मृदाः परमसंस्कृतैः ॥ १८
सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
अदुःखाहान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १९
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायतः किं न मनुयुस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ २०
भीमसेनं हि कर्माणि ख्यं कुर्वाणमच्युतम् ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्नुपेक्षते ॥ २१
सत्कृतं विविधैर्यानिर्बन्धैरुच्चायचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २२
अयं कुरुक्षेत्रे सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २३
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
शरातिसर्गं शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २४
यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २५
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि ॥ २६
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिमन्युपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

द्रौपद्या शुधिष्ठिरमिति कालमेदेन क्षमाकोपयोरवश्याग्रयणीयत्वे प्रमाणतया बलिप्रह्लादसंवादानुवादपूर्वकं प्रकृते कोप-
स्यापद्यादरणीयत्वोक्तिः ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

कोपार्जैः ॥ १४ ॥ अगृहाणां मद्राचारिणाम् ॥ १५ ॥ सर्व-
कामैः काम्यमानिरीः सर्वैः कामैर्मनोरथैर्द्विजान् अपूजयथाः
॥ १७ ॥ अर्जुनेन, कार्योत्थेन ॥ २४ ॥ आदत्त आत्तवान्

न च ते वर्धते मनुयुस्तेन सुखामि भारत ॥ २७
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पाश्चैकरथोऽजयत् ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २८
यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ॥ २९
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं शुधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३२
नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितायुर्मां ।
अदुःखाहानं मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३३
द्रुपदस्य कुले जातां सुपां पाण्डोर्महात्मनः ।
धृष्टद्युम्नस्य मर्गिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।
मां च वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३४
नूनं च तव नैवास्ति मनुयुर्मरतसत्तम ।
यत्ते आर्तं मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३५
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३६
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३७
तत्त्वया न क्षमा कार्यं शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसंव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३८
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अभियः सर्वभूतानां सोमुत्रेह च नश्यति ॥ ३९

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

॥ २९ ॥ चर्मिणां खड्गचर्मवराणाम् ॥ ३१ ॥ निर्वचनं
क्षत्रियवन्द्यस्य शरते दिनस्तीति क्षत्रमिति ॥ ३६ ॥
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रहादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १
 असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
 बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रहादं पितरं पितुः ॥ २
 क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
 एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
 श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
 तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
 सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५
 महाद उवाच ।
 न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
 इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
 यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
 भृत्याः परिभवंत्येनमुदासीनास्तथाऽऽरयः ॥ ७
 सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
 तस्माभित्यं क्षमा तात पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८
 अवज्ञाय हितं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
 आदातुं चास्य वित्तानि मार्ययन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
 यानं वस्त्राण्यलंकाराश्चयनान्यासनानि च ।
 भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०
 आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
 प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
 न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
 अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
 क्षमिणं ताड्यं तात भुवन्ति कडुकान्यपि ।
 प्रेम्णाः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
 अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
 दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
 तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् ।
 दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
 'अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

पूजयन्ति नरा नागान्न ताक्ष्यं नागघातिनम् ॥ १६
 एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
 अथ वैरोचने दोषानिमान्विच्छेद्यक्षमावताम् ॥ १७
 अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
 कुट्टो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १८
 मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसाऽऽवृतः ।
 आशोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १९
 सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ २०
 क्रोधादण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ।
 अश्रयते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २१
 योपकर्तृश्च हर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्विश्वगतादिव ॥ २२
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं तस्य हृद्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २३
 तस्मान्नात्पुच्छजेजेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २४
 कालेकाले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोपि वा भवेत् २४
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति द्वाहणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽष्टुप्भिर्भिह्व च ॥ २५
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण ताम् ।
 ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः २६
 पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २७
 अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २८
 अथ चेदुद्विजं कृत्वा ब्रूयते तदुद्विजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथाऽजृजृम् २९
 सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ३०
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३१

तगानेन ॥ १२ ॥ तेजसा कोषेन ॥ १८ ॥ उपालम्भं विज्ञा-
 रम् ॥ २० ॥ उपकर्तृमिति च्छेदः । संधिरापः । उपकर्तृन्
 कोशादिद्विकरान् । हर्तृन् चोरान् ॥ २२ ॥ भवः ऐश्वर्यम् ।
 अन्तरं छिद्रम् ॥ २३ ॥ अबुद्धिं मोक्षम् ॥ २८ ॥

आगतागमं प्राप्तदहसम् ॥ २ ॥ श्रेयः प्रशस्ततरम् । अत्र
 क्षमातेजसोर्मध्ये ॥ ४ ॥ अस्य एवम् ॥ ८ ॥ अधिकृताः
 भ्रमपानादिकरक्षणे निमुक्ताः । प्रदिष्टानि इदमस्य देयमित्या-
 शयितानि ॥ ११ ॥ एनं क्षमिणम् । भर्तृपूजाभिः स्वामुचि-

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
 नासाध्यं मृदुना किञ्चित्साचीव्रतरं मृदु ॥ ३२
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य यत्नयत्नमयात्मनः ।
 अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ॥ ३३
 नादेशकाले किञ्चित्सादेशकालौ प्रतीक्षताम् ।
 तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधितम् ॥ ३४
 एत एवविधाः कालाः क्षमायाः परीक्षिताः ।

अतोऽन्यथाऽनुवर्तसु तेजसः काल उच्यते ॥ ३५
 तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३६
 न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुप्रति ।
 तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टमर्हसि ॥ ३७
 मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले भास्ते ह्यं चेतयो वेद स महीपतिः ॥ ३८

॥ इति श्रीमत्ब्रह्मभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरेण क्षीपदीर्घमिति क्रोधे बहुलोपोक्तावनपर्वकं क्रोधगर्हणम् ॥ १ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।
 द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
 उवाच द्रौपदी राजा सत्यमानो युधिष्ठिरः ॥ १
 कारणे भवती कुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 येन क्रोधं महामन्त्रे बहुधा बहुमन्यसे ।
 क्रोधमूलं हरं शत्रुं क्षारणैः शृणु तं मम ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
 इति विद्धि महामन्त्रे क्रोधमूलो भवामर्षा ॥ ३
 यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
 ‘यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।
 अभावकारणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ॥ ४
 ‘यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं विस्मजते शुभे ।
 तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ ५
 क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेष्टोकनाशनम् ॥ ६
 कुद्धः पापं नरः कुर्यात्कुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
 कुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ७

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति कुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ८
 हिंसात्क्रोधादवध्यास्तु बध्यान्संपूजयित्वा च ।
 आत्मानमपि च कुद्धः प्रप्रेषयामसादनम् ॥ ९
 एतान्दोषान्प्रपश्यन्निर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ १०
 तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमसद्विषधरेत् ।
 एतद्रौपदि संस्मृत्य न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ११
 आत्मानं च पराश्रयं त्रायते महतो भयात् ।
 कुप्यन्तमप्रतिकुप्यन्द्दयोरेष चिकित्सकः ॥ १२
 भूदो यदि क्षिप्यमानः कुप्यतेऽशक्तिमाश्रयः ।
 वलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १३
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्याद्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ १४
 विद्वांस्रथैव यः शक्तः क्षिप्यमानः प्रकुप्यति ।
 स नाशयित्वा द्वेष्टारं परलोके न नन्दति ॥ १५
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणादुरापत्स्वपि विजानता ॥ १६

अपहृते अपकारे ॥ ३० ॥ मृदुना सप्ता ॥ ३२ ॥ उत्सृष्टं प्रयोगम् ॥ ३७ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भावयिता वर्धयिता । जितः स्वप्रति श्रेयः ॥ ३ ॥ पापं नरः कुर्यात् इति क. पाठः ॥ ७ ॥ चरेदाचरेत् ॥ ११ ॥ दयोरात्मपरयोः विहितस्तकः शेषापदयोः । कुप्यन्तमप्रतिकुप्या-

अवेष्टोकांश्च शपथताम् इति ख. पाठः ॥ १२ ॥ वलीयसामु-परि यदि अशक्तिमान् कुप्यते तर्हि आत्मानं देहं त्यजति । मनुष्याणां भावमनं विषयते इति ख. पाठः । मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मनः इति झ. पाठः ॥ १३ ॥ अनात्मनः अजितवितस ॥ १४ ॥

मन्योहि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् १७
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशसाचानृशसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं सद्भिर्विवर्जितम् ।
 मादृशो विमृजेचसात्सर्वलोकविनाशनम् ॥ १८
 तेजस्वीति यमाहुर्वं पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् १९
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया परिवाधते ।
 तेजस्विनं तं विदुषो मन्यन्ते तच्चदर्शिनः ॥ २०
 क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
 नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति २१
 हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुन्मुखैस्तदत्यपि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ २२
 दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च क्षीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्नुमञ्जसा २३
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
 कालयुक्तं महाप्राज्ञैः क्रुद्धैस्तेजः सुदुर्लभम् ॥ २४
 क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषान्मति ॥ २५
 तस्माच्छश्वज्येतेक्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २६
 यदि सर्वमयुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम् ।
 अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्सादनिन्दिते २७
 यदि न स्युर्मनुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्वात्सन्धिर्भुजान्प्राणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २८
 अभिपत्तो ह्यभिपजेदाहन्त्याद्गुरुणा हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २९

आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं त्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्त्याद्वतथैव तथा हिंसाच्च हिंसितः ॥ ३०
 हन्युहि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।
 हन्युश्च पतयो भार्याः पत्नीभार्यास्तथैव च ॥ ३१
 एवं संक्रुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३२
 ताः क्षीयेरन्धजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशाः ।
 तस्मान्मनुर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३३
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्मात्कृष्णं च भूरात्मं क्रयश्च प्रतिपद्यते ॥ ३४
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
 क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ३५
 आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो वलीयसा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ।
 प्रभावयानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ३६
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ३७
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ३८
 क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 यस्तमेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३९
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ४०
 अति यज्ञविदां लोकान्क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ४१
 अन्ये वै यज्ञपां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
 क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ४२
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

रजः रजोगुणपरिणामः ॥ २५ ॥ सपमानं अपमः अवशय
 मन्तुमीति तथा । द्वितीयाया अमुकार्थः ॥ २६ ॥ सर्वं क्षमा-
 यंशदिहम् । अयुद्धीनां मूर्खः अतिक्रान्तं लक्षितम् । अनि-
 न्दिते प्रसाधे विपये शमादौ ॥ २७ ॥ अभिपत्कः साधितः ।
 अभिपत्तेपापयेत् ॥ २८ ॥ आक्रुष्टो बाचा ताडितः । हतोऽ-
 न्येनाभिगतः । हिंसितस्ताडितः ॥ ३० ॥ जन्म उत्पत्तिः ।
 सप्रदेष्टुः । प्रजानां संधिः दम्भलोः प्रीतिः । एवं संक्रुपिते लोके
 इति प्रजायां दम्भूलं हि इति च. क. पाठः ॥ ३२ ॥ अत्रावाय
 अनेधर्माय ॥ ३३ ॥ जन्म प्रतिपद्यते । अन्यथा क्रोधस्तत्त्वतो

पूर्ववत्स्येव दम्भलोनां साधवन्नासंभव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यती-
 यता आक्रुष्टस्ताडितो वाऽऽपत्कः क्षमते तथा यः प्रभावयानपि
 क्षमते तस्य लोका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ क्षमावतां गाथाः प्रशंसाः ।
 क्षमावतां मन्ये महात्मना ॥ ३८ ॥ भद्रं माद्रगजातिः । भूतं
 संचितं तपः भावि च सम्यक् रक्षति ॥ ४० ॥ अति अतिक्रम्य
 प्राप्नुवन्ति । तद्वर्णं पदमिति शेषः । भद्रविदां वेदविदाम्
 ॥ ४१ ॥ यज्ञपां येषां यज्ञाधिक्यकर्मवताम् । कर्मिणां वापीह्या-
 दिपर्यवताम् ॥ ४२ ॥

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमां शमः ४३
 तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमसाद्विधस्त्यजेत् ।
 यत्र ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्टिताः ॥
 'इज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ।'
 क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता । ✓
 यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४५
 क्षमावतामयं लोकः परथैव क्षमावताम् ।
 इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च परां गतिम् ॥ ४६
 येषां मन्थुर्मनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा ।
 तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४७
 इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥
 पितामहः शान्तनयः शमं संपूजयिष्यति ।

कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४९
 आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
 कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ५०
 सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
 पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ५१
 एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
 राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेष्टोभान्नशिष्यति ५२
 कालोऽयं दारुणः प्राप्नो भरतानामभूतये ।
 निश्चितं मे सर्वदेवतपुरस्तादपि मामग्नि ॥ ५३
 सुयोधनो नार्हतीति क्षमा मामेव विन्दति ।
 अर्हस्तब्राह्मणित्वेयं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५४
 एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः ।
 क्षमा चैवानृशंसं च तत्कर्त्ताऽस्म्यहमज्जसा ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अर्जुनसन्दर्शनदूतया द्रौपद्या युधिष्ठिरमिति धर्मादितोऽपि विश्वेरेव प्रायव्योपपादन् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव । ✓
 पितृपैतामहे राज्ये वेदव्ये तेऽन्यथा भतिः ॥ १
 [कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यांगत्यां पृथग्विधः ।
 तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं विधासति ॥]
 नेह धर्मानृशंसाभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च । ✓
 पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३
 त्वां चेद्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
 स त्वं नार्हसि नापीमे आतरस्ते महीजसः ॥ ४
 न हि तेऽध्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
 धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादपि ॥ ५
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते । ✓

ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ मात्रियौ च मया सह ।
 त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७
 राजानं धर्मगोप्तां धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 इति मे श्रुतमार्थोणां त्वां ॥ मन्ये न रक्षति ॥ ८
 त्यक्त्वाऽन्यान् हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्म एव ते ।
 बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९
 नावमंस्था हि सप्तशत्रावराज्येभ्यसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शङ्कमवर्धत ॥ १०
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 देवताश्च पिबुंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।

तुष्य तुष्टा भव ॥ ४८ ॥ दाता दात्यति ॥ ५२ ॥ अभूतये
 गाथाय ॥ ५३ ॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धात्रे ईश्वराय । विधात्रे पूर्वकर्मणे ॥ १ ॥ चिन्तितः
 कल्पितो लोको भोगताधनम् । गत्यांगत्यां कर्माधोगमनोत्त-
 गाधमनोपि ॥ नित्यानि अपरिहृत्यफलानि । लोभात् मोहान्

मोक्ष कर्मफलभ्यो दुःखेभ्यो शुक्तिं विधासति प्राप्तुमिच्छति
 ॥ २० ॥ धर्मात्प्रियतरं नहि च अन्यगमन् शतवन्तः किन्तु
 जीवितादपि प्रियतरं धर्मयोगाध्यगम् ॥ ५ ॥ शङ्कं प्रभुत्वा-
 भिमानः ॥ १० ॥

यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२
 भुञ्जते स्वमपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ।
 आरण्यकेभ्यो वन्यानि भोजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १३
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायं प्रातः प्रदीयते ।
 तदच्चाऽतिथिभृत्येभ्यो राजञ्जिष्टेन जीवसि ॥ १४
 इष्टयः पशुवन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च सदा यज्ञाश्च तेऽनघ ॥ १५
 अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १६
 अश्वमेधो राजसूयः पौण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोऽन्ये सदक्षिणाः ॥ १७
 राजन्परीतया बुद्ध्या विपमेऽक्षपराजये ।
 पार्थ मित्राणि चास्मांश्च वसूनि च पराजितः ॥ १८
 क्रजोर्मुदोर्वदान्यस धीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापत्तिता तव ॥ १९
 अतीव मोह आयाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य व्यसनं पार्थ तवेदमतिदुःसहम् ॥ २०
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २१
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुबारन् ॥ २२
 यथा दारुमर्यां योषां नरो धीरः समाहितः ।
 हृदयस्यैवमज्ञानं तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २३
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २४
 शकुनिस्तनुवद्धो वा नीयतेऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नात्येषामात्मनः प्रभुः ॥ २५
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नखोत इव गोष्ठपः ।
 धातुरादेशमन्येति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २६

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलवृक्ष इव च्युतः ॥ २७
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्सर्गं नरकमेव च ॥ २८
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति वलीयसः ।
 धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९
 आर्ये कर्मणि सुज्ञानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ३०
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वाऽऽत्ममायया ३२
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्ततः ॥ ३३
 अन्यथैव हि वर्तन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमदमानं चाग्निना पुनः ।
 अयसा चाप्यवशिन्ध्यान्निर्विन्नेष्टमचेतनम् ॥ ३५
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
 निहन्ति भूतैर्भूतानि छत्रं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६
 संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकौरिव ॥ ३७
 न भानुपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ॥ ३८
 आर्यान्शीलयतो दृष्ट्वा हीमतो वृत्तिकशितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलानिव चिन्तये ॥ ३९
 तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
 धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४०
 आर्ययाज्ञातिगे कूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
 धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमभ्रुते ॥ ४१

ते त्वया ॥ १२ ॥ पाकयज्ञा इष्टयमित्याद्या इष्टयः ॥ १५ ॥
 परीतया विपरीतया ॥ १८ ॥ क्रजोर्वदान्यस्य । यदोर्वदान्योः
 ॥ १९ ॥ धाताः ईश्वरः । तथैव खलु इति क. पाठः । शुक्रं
 प्रदानमीश्वरम् । उपरिपुत्र्यैवानुगच्छन् ॥ २२ ॥ अन्तर्पदि-
 श्वांसोः आगमनस्तान्तः । भूतानि जगत्पुत्रादीनि ॥ २४ ॥

पद्धो वा बद्धश्च ॥ २५ ॥ नति नातिक्रान्तम् । नसं
 नातामृतं वेग वा प्रोतः प्रोतः ॥ २६ ॥ संप्रयोज्य संशोभं
 कृत्वा कामकार इत्यादि तथैव करोतीति कामकारकरः । क्री-
 डनकः नासीत्यतिभिः ॥ ३७ ॥

कर्म चेत्कृतमन्येति कर्तारं नान्यमृच्छति ।

कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीधरः ॥ ४२

अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।

कारणं बलमेवेह जनाञ्चोचामि दुर्वलान् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रिसोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरं व्रतपदीं प्रति धर्मस्य साफल्योपपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बलं चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।

उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वं तु प्रभापसे ॥ १

नाहं धर्मफलाकाङ्क्षी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यद्व्यमित्युत ॥ २

अस्तु वाञ्छा फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।

गृहे निवसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे वृत्तम् ।

[धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम्] ५

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।

यथैवं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ६

अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममभिप्रेक्षयाः ।

धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतपरायणः ॥ ७

धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्प्यं वा दुर्वलात्मनः ।

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ८

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ।

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९

पापीयानस हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ १०

मत्स्यं हि त्वया दृष्टं ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ।

अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२

मत्स्यं पश्यसि हेतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।

शापातुग्रहणे शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३

एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदाऽनये ।

कर्तव्यममरपरुषाः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४

अतो नाहंसि कल्याणि घातारं धर्ममेव च ।

रजोमूढेन मनसा क्षेमं शङ्कितुमेव च ॥ १५

उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिध्वान् ।

धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६

आत्मप्रमाण उन्नतः श्रेयसो हवमन्यते ।

इन्द्रियभीतिसंचदं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।

एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।

ध्यायन्स कृष्णः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।

कामलोमानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९

यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवाभिपद्यते ।

अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २०

आर्प्यं प्रमाणमुत्क्राम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।

सर्वशास्त्रातिगो मूढः सं जन्मसु न विन्दति ॥ २१

यस्य नार्प्यं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च मामिनि ।

न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः २२

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मासातिशङ्कयाः ।

पुराणमृषिभिः श्रोतं सर्वज्ञैः सर्वदक्षिभिः ॥ २३

दुर्वलात्मनः इति ध. पाठः ॥ ८ ॥ मूढ आत्मनः ॥ न नन्दतीति

ध. पाठः । आजन्मसु न नन्दतीति ध. पाठः । आत्मानं स

विन्दत्यतीति क. पाठः ॥ २१ ॥

कृतं धर्मं यदि कर्तारमेव गच्छति न त्वन्मं तर्हि कारयितुं वादी-

श्वरोपि पापेन लिप्येते वेदार्थः ॥ ४२ ॥ त्रिसोऽध्यायः ॥ ३० ॥

बल्यु शोभनम् । श्लक्ष्णं सुकुमारम् । नास्तिक्यं वेदविद्वि-

धम् ॥ १ ॥ दोषो दुर्वाच आत्मन इति ट. पाठः । अदोषो

धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४
 अफलो यदि धर्मः स्वाचरितो धर्मचारिभिः ।
 अमतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जिवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विधातेनैव युज्येयुर्नार्थं कंचिदामुषुः ॥ २६
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७
 नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरेऽपि च ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः २८
 ऋणयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २९
 फलदं त्विह विज्ञाय घातारं श्रेयसि स्थितम् ।
 धर्मं तेऽव्यचरन्कृष्णे स हि धर्मः सनातनः ॥ ३०
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ३१
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ३२
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्थिते ।
 कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽप्येनापि तुष्यति ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

शुधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या द्वाहणोक्तगृहस्पतिनीतिकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमधर्मस्य प्रजापतिम् ॥ १
 आर्तोऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २
 कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनाभिप्रकर्शन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्वावरा नेतरे जनाः ॥ ३
 आमारुतान्पानां च यावच्छय्योपसर्पणम् ।

बहुनाऽपि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य कर्मास्ति शर्म वा ३४
 कर्मणाभ्युत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययथैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३५
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 [अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति] ३६
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गृहमाया हि देवताः ।
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मनसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३७
 न फलदर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यद्व्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानमूयता ॥ ३८
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशासनम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदपिर्वेद काश्यपः ॥ ३९
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
 विमृश्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ४०
 ईश्वरं चापि भूतानां घातारं मा च वै क्षिप ।
 शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्विद्विरीद्वी ॥ ४१
 यस्य प्रसादात्तज्जक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४२

जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यन्तः स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि घाता विधाता च यथाऽयमुदके वक्रः ॥ ७
 [अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यात्त हि कानन ।

तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्त्यात्कदाचन ॥] ८
 स्वकर्म कुरु माहासीः कर्मणा भव दंष्टितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोस्ति नास्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विष्टद्वौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयेत हिमवानपि ॥ १०
 उत्तरीदेरन्मजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
 [तथा ह्येता न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ॥] ११
 दृष्ट्वाऽपि च फलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि जानन्ति धृतिं लोकाः कथंचन ॥
 यद्य दिष्टपरो लोके यथापि हृष्टवादकः ।
 उभावपि शठावेतां कर्मयुद्धिः प्रशस्यते ॥ १३
 यो हि दिष्टमुपासीत निर्विचेष्टः सुखं स्वपन् ।
 अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४
 तथैव हृष्टयुद्धियः शक्तः कर्मण्यवर्मेकृत ।
 आसीत् न चिरं जीवेदनाय इव दुर्बलः ॥ १५
 अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्याचित् ॥
 यथापि कश्चित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तद्वैवमिति निश्चितम् ॥ १७
 यत्तावत्कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पारुषमिति श्रुतम् ॥ १८
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पूरुषसत्तम ॥ १९
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पूरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम् ॥ २०
 घातापि हि स्वकर्मैव तर्स्तेहेतुभिरीधरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१
 यद्धि यः पूरुषः किञ्चित्कुरुते व शुभाशुभम् ।
 तद्वास्तुविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २२
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येतं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ॥ २३
 तेपुतेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।

सर्वभूतानि कान्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४
 मनसाऽर्थान्निनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २६
 तिले तैलं गवि धीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 एवं धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २७
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २८
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु खलुष्टितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९
 इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्मवेत् ।
 पूरुषः कर्मसाध्येषु साचेदयमकारणम् ॥ ३०
 कर्तृत्वादेव पूरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ ३१
 सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत ।
 पुंसः प्रयत्नजं केचिद्वैवमेतद्विशिष्यते ॥ ३२
 न चैवंतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हृष्टः ॥ ३३
 दृश्यते हि हृष्टाच्च दिष्टाचार्यस्य संततिः ।
 किञ्चिद्वाद्वाट्कात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ॥ ३४
 पूरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तच्चविदो जनाः ॥ ३५
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
 यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कथन ॥ ३६
 यंयमर्थमभिमेषुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुरा कृतम् ॥ ३७
 विद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३८
 कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेप विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं वर्ततेऽस्मात्सु संप्रति ॥ ३९
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणैव युधिष्ठिर ।

अविद्याया फलं कर्मेति ट. घ. पाठः ॥ १२ ॥ यज्ञवान्क-
 म्मेति घ. पाठः ॥ १८ ॥ त्रिपमेतद्विष्टयते इति घ. पाठः
 ॥ १२ ॥ देवनिष्ठं तथा हृष्टमिति क. पाठः । दैवादिष्टं तथा

हृष्ट इति ट. पाठः ॥ ३३ ॥ एकान्ते नम्रनयोनमिति क.
 घ. पाठः ॥ ३९ ॥

एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः कश्चित् ॥४०॥
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथाऽनृण्यमवाप्नुते ॥ ४१॥
 अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिगुपाश्रुते ॥४२॥
 अनर्थं संशयावस्थं गृणन्त्यामुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयाः कश्चित् ॥४३॥
 एकान्ते न ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 स तु निःसंशयं न स्यात्स्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥४४॥
 अथवाऽसिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तदेव ते ।
 वृकोदरस्य वीभत्सोर्भात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५॥
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण युज्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४५॥
 पृथिवीं लाङ्गलेनेह कृद्धा धीजं वषत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्पकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७॥
 वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्पकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्तत्कृतं सफलं भया ॥ ४८॥
 तच्चेदं फलमस्माकमपराधो न मे कश्चित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥४९॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावन्तौ यस्य कर्मणः ॥५०॥
 सिद्धिर्वाऽप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ॥५१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति नीतिव्युत्पादनपूर्वकं युद्धेन राज्यहारणकतं प्रत्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ।
 निश्चसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १॥
 राजन्सत्पदवीं धर्म्या व्रज सत्पुरुषोचित्वाम् ।

संस्थितिका ईदृग्यवस्थावती सिद्धिः फलसिद्धिः ॥ ५१ ॥
 कर्मवतीमागतां किञ्चित्कार्येहिजेन पितुरन्तिके आगताम् ॥ ५२ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

गुणामावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ।
 अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते कश्चित् ॥५२॥
 देशकालाद्युपायांश्च मद्गलं स्वस्थिसिद्धये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथायोगं यथावलम् ॥५३॥
 अप्युपायेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूविष्टं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५४॥
 यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 सांज्ञार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चासं प्रयोजयेत् ॥५५॥
 व्यसनं नाभिकाहेतु विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वाऽपि किं पुनर्मर्त्यधमिणः ॥५६॥
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरं रणे ।
 आनृण्यमाप्नोति नरः परं स्यात्मान एव च ॥ ५७॥
 न त्वेषात्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८॥
 एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 धिना सिद्धिगतिः श्रोक्ता कालावस्थाविभागशः ॥
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं व्रासयामास पण्डितम् ।
 सर्वं चार्थमिमं ग्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६०॥
 नीतिं बृहस्पतिमोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सकाशादध्रौपमहमेतां तदा गृहे ॥ ६१॥
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शृश्रूपमाणाभासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२॥

धर्मकार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २॥
 नैव धर्मेण तद्वाज्यं नार्जवेण न चैजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हवं दुर्योधनेन वै ॥ ३॥
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्धनेन बलीयसाम् ।

किंप्रयोजनमिति शेषः । राज्यस्यपदवीमिति श्र. ट. पा० ॥ २ ॥ कूटं वषट् ॥ ३ ॥

आमिपं विघसायेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥४
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुःखेन परितप्यसे ॥ ५
 भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
 कुणीनामिव विल्वानि पङ्कनामिव धेनवः ।
 हृतमर्थैर्मसाकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः मियमित्वेवं महद्भयसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स भारत ॥ ८
 कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शास्त्रेनियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान्धारतराग्राग्निहन्म हि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अथैनामन्त्रवेक्षस्य भृगुचर्यामिवात्मनः ।
 अधीराचरितां राजन्नवलस्येन्निषेविताम् ॥ ११
 यां न कृष्णो न वीरभक्तुर्नाभिमन्युर्न स्रज्याः ।
 न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतायुर्मो ॥१२
 भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकश्चितः ।
 कश्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥१३
 दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातकम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥१४
 स भवान्दृष्टिमान्शक्तः पश्यन्नसासु पौरुषम् ।
 जानृशस्यपरी राजन्नात्मार्यमवबुध्यसे ॥ १५
 अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानर्हिसतः ।
 अशक्तानेव मन्यन्ते तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६
 तत्र चेष्टुध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।
 सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकांलभेमहि ॥१७

विषयो भूतवर्तिशेषः शक्यकादिगोमखद्वक्षकेण शुनकेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मलेशः प्रतिज्ञापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आरुतः । अर्थं राज्याद्वयम् ॥ ५ ॥ कुणीनां दृष्टविकलानाम् । पङ्कनां पादविकलानाम् । अनदरे पथी ॥ ७ ॥ धर्मकामे धर्मेच्छायाम् । प्रतीतस्य विश्रुतस्य ॥ ८ ॥ शास्त्रैः रामवचनैः । न जयामः साक्षात्प्रवाविति क. ध. पाठः ॥ ९ ॥ भृगुचर्यामिव । एनां वनचर्याम् । वलस्येन् निषेवितां वलवद्विरसेवितामित्यर्थः ॥ ११ ॥ न आपन्न इति संपत्त्यः ॥ १२ ॥ गां पृथिवीम् ॥ १८ ॥ कृत्यलक्षणे करणी-

अथवा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्व्या तथापि श्रेय एव नः ॥१८
 सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥१९
 आत्मार्यं पुध्यमानानां जीविते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसव न गर्हणा ॥ २०
 कर्शनार्यो हि यो धर्मो विप्राणामात्मनस्तथा ।
 न्यसनं नाम तद्वाज्रधर्मः स कुवर्मतत् ॥२१
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्वलम् ।
 जहतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्ग स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं मूर्खसान्धः प्रभामिव ॥२३
 यस्य चार्थार्थ एवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्ष्यते भृतकः पुण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥२४
 अतिवेले हि योऽर्थार्थो नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यत्र कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्वेवाभ्यस्तः क्षये ॥ २७
 तस्माद्दर्मार्थयोनित्यं न प्रमान्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्सारणिर्यथा ॥२८
 सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोर्नीतो विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्व्यर्थस्यस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामाधिकसंकल्पः क्षरीरं नास्य दृश्यते ॥३०
 अर्थार्थो पुरुषो राजन्वृहन्तं धर्मेमिच्छति ।

यस्वरूपे ॥२०॥ कुपमैतत् इति पाठे कुपमं तनोतीति कुपमैतत् कुपमंनोजमैत्यर्थः ॥२१॥ धर्मार्थो वलसाप्यहमेमन्तप्रातःप्रातः-
 शत्रुजयसंभवो ॥२२॥ धर्मार्थं नलर्थकामार्थम् । अर्थं प्रयोजनम् ॥२३॥ यस्य चात्मार्यमेवार्थ इति स. पाठः ॥२४॥ अतिवेलेमल्यन्तम् ॥ २५ ॥ तादि धर्मार्थरूपादि ॥ २८ ॥ अर्थपरिग्रहोऽर्थार्थमे-
 वालम्बनीयः । इतरेतरयोर्नीतो । धर्मार्थः प्रणीयतेऽर्थो व-
 धर्म इत्यर्थः । मेघादुद्विगुष्टिदधेर्मेघपूर्तिरिव ॥ २९ ॥
 द्वयस्य सङ्गच्छन्दनादेः सारोः । अर्थस्य स्वर्णादेः संयोगो लाभः

अर्थमिच्छतिकामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३१॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः सिध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्यैव काष्ठाद्भस्वेव पण्डितः ॥ ३२॥
 इमान्शकुनकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसनम् ॥ ३३॥
 कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।
 स बध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४॥
 व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ३५॥
 तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थ इति मन्यन्ते सोयमस्मात्तु वर्तते ॥ ३६॥
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां वा प्रीतिरूपजायते ॥ ३७॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ।
 एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३८॥
 न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३९॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 अहन्त्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०॥
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
 वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४१॥
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्ब्रूतदातार ।
 विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४२॥
 मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्मुखाधिनाम् ।
 प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४३॥
 तद्वाऽऽशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
 जीवितं ह्यातुरस्येव दुःस्वमन्तरवर्तिनः ॥ ४४॥
 विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ।

जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ४५॥
 दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
 एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४६॥
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निपेवितुम् ।
 अखिलाः पुरुषप्याद्य गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४७॥
 धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्रर्माद्विशिष्यते ।
 धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निपेवितुम् ॥ ४८॥
 न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लेश्येन कहिचित् ।
 चेत्तुं शक्यस्तथा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९॥
 प्रतिपिद्वा हि ते याज्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्तायां यतस्य पुरुषर्षभ ॥ ५०॥
 भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विदुश्शूद्रजीविका ।
 शत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५१॥
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
 धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५२॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहूर्मनीपिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्यातुमर्हसि ॥ ५३॥
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 कूरकर्माऽभिजातोसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५४॥
 प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विदितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५५॥
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्मादि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६॥
 स ध्यायं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौरव्य धुर्युद्ग्रहं धुर्यवत् ॥ ५७॥
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।

॥ ३० ॥ न कामादर्थमिच्छतीति क. घ. पाठः ॥ ३१ ॥
 साध्यते फलमेव तदिति श. पाठः । उपयोगः साक्षात्प्राप्त्युपा-
 दनेन कृतार्थत्वम् । काष्ठाद्भस्वेव पण्डितः ॥ ३२ ॥ वैतंसिको वीतंसेन जीवतीति
 पण्डितः । वीतंसेन वृद्धमौल्येन युगाणां पञ्चिणामपीति विश्वः
 ॥ ३३ ॥ धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं धनं
 मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ॥ ४१ ॥ प्राप्तिर्गोक्षेदेव वा राज्यत्वमजः तन्मोक्षार्थं

धर्मः । दुःखे दुःखदम् ॥ ४८ ॥ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं
 वेदवार्त्तं शंसन्ति कथयन्ति ॥ ४९ ॥ क्लेश्येन कातयेन ।
 चेत्तुं लभ्युम् ॥ ५० ॥ द्विजः ब्राह्मणः ॥ ५० ॥ शीर्षं
 उत्साहः ॥ ५१ ॥ उदारं ईश्वरभावम् । अवरे अनर्थम् ॥ ५३ ॥
 कूरं हितव्यं कश्चन कर्म यस्य ॥ ५४ ॥ जिह्वां जिह्वायाः
 प्रियं साधनं उत्कोचमित्यर्थः । क्षुद्राणां शत्रुपक्षीयणाम् ।
 निष्ठला भेदरूपेण छटेन । शत्रुकः व्याधः । स हि शत्रुभ्यो

निकृत्वा लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥५९॥
 आतरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
 निकृत्वा निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षम् ॥ ६०॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितान् ॥६१॥
 न हर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्वरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥६२॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्तत्त्वस्यो भव पाण्डव ॥६३॥
 सत्त्वं हि भूलभर्येण वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेय हेमनी ॥ ६४॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 वीजोपन्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥६५॥
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लब्धो महोदयः ।
 न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डयनं हि तत् ॥६६॥
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाऽल्पकं नरः ।
 घृहन्तं धर्ममाप्नोति स युद्ध इति निश्चितम् ॥६७॥
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
 भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६८॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ६९॥
 सर्वथा संहतरेण दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः क्षयते हन्तुं मधुहा क्रमरैरिव ॥ ७०॥
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 हन्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्मव ॥ ७१॥
 एतच्चापि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।
 विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥७२॥
 न तथा तपसा राज्ञोऽहोऽकान्माप्नोति क्षत्रियः ।
 यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३॥

भक्षं दत्त्वा विश्वासं हत्वा आहारं लभते तद्वत् ॥ ५९ ॥
 सत्त्वेन यत्नेन । प्रमाणेन संशेन । उत्साहेन शत्रुपक्षिणः सह
 संधानलक्षणेन ॥ ६३ ॥ एवमेव वीजोपन्येन ॥ ६७ ॥
 होत्राभिः साम्पत्वेन आहुतिः ॥ ६९ ॥ संहतैर्मिलितैः । मधुहा
 मयधं गतः । ओहाद् गतो हलस्य रूपम् । कालप्रतीक्षार्थं हि
 मधुर्बलवान् भूत्वाऽस्मान् जेष्यतीति भावः ॥ ७० ॥ हन्ति र-
 ससोपनेन । पाति वषेण ॥ ७१ ॥ पुराणं अनादि ॥ ७२ ॥ इत-

अपेयात्किल मा सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्ययाम् ७४॥
 भवतश्च प्रशंसाभिनिन्दाभिरितरस्य च ।
 कथयन्त्यः परिपदः पृथग्राजन्तमागताः ॥ ७५॥
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणाः कुरवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥७६॥
 यच्च मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न मयादपि ।
 अनृतं किंचिदुक्तं तेन कामान्मार्थकारणात् ॥७७॥
 यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञेर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७८॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्भामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते वीर पापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमा ॥७९॥
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सष्टद्वारालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥८०॥
 धृष्टर्षो क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्थं राज्यं दुर्योधने तथा ॥८१॥
 इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥
 इमामवस्थां च गते सहासाभिररिंदम ।
 हन्त नष्टाः स सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८३॥
 स भवान्धमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
 त्वरमाणोऽभिनिर्गता विभेभ्योऽर्थविभावकः ८४॥
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानघैव गजसाहयम् ।
 अस्त्रविद्धिः परितृतो भ्रातृमिदं धन्विभिः ॥ ८५॥
 आशीविपसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
 अमित्रांस्तेजसा मृद्वन्नसुरानिव वृत्रहा ।
 श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६॥
 न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीचिपाभानां मर्त्यः कश्चन संसेहेत् ॥८७॥

रेण मरणेन ॥ ७३ ॥ अपेयात् अपगच्छेत् । व्यवसितः नि-
 श्रितः ॥ ७४ ॥ एनः पापम् । अवाप्नुवन् अवाप्सिहेतोः ॥ ७८ ॥
 श्रुतां सारमेयचर्मकेनो । ब्रह्म वेदः । पृष्टे शूरे ॥ ८१ ॥
 स्वाध्यायमधिकुर्वते श्रुतविति श्लोकं वेदवत् कथादयो नित्यं
 पठन्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ भवता हेतुना । उपद्रवे राज्यघ्नो
 ॥ ८३ ॥ अर्थविभावको ज्यानितमर्थं प्रदातुम् ॥ ८४ ॥
 वाचयित्वा आशीवादान् ॥ ८५ ॥ धार्तराष्ट्रादिति ष्टेः ॥ ८६ ॥

न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोस्ति भारत ।
यः सहेतु गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८
सृज्यैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ।

कथंस्त्रिधुधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८९
शत्रुहस्तगतां राजन्कथंस्त्रिनाहरेर्महीम् ।
इह यत्तमुपाहृत्य वलेन महताऽन्वितः ॥ ९०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

दुधिष्ठिरेण भीमप्रति स्त्रेण प्रतिज्ञाया दुस्त्यजस्त्रोकिपूर्वकं प्रतिज्ञाकालावसानप्रतिपालनविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महाबुभुवुः
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं वभाषे ॥ १
असंशयं भारत सत्यमेत-
घ्नन्मां तुदन्नावयशस्त्रैः क्षिणोपि ।
न त्वां विगर्हं प्रतिकूलमेत-
न्मयानयाद्वि व्यसर्जं व आगात् ॥ २
अहं वक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्
राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३
महामायः शकुनिः पार्वतीयः
समामध्ये प्रवपन्नक्षुण्णान् ।
अमापिनं मायया प्रत्यजेपी-
ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४
अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
कामानुकूलानयुजो युजश्च ।
शक्यो नियन्तुमभविष्यदात्मा
मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नदः ।

न ते बावो भीमसेनाभ्यमूये
मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽङ्गमयन्भीमसेन
यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७
त्वं चापि तद्वैद्य धनंजयश्च
पुनर्धृतायागतास्तां समां नः ।
यन्माऽवचीचृतराष्ट्रस्य पुत्र
एकलहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८
वने समा द्वादश राजपुत्र
यथाकारं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितश्चरेथाः
सर्वैः सह भ्रातृभिश्छन्नरूपः ॥ ९
त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
मभवोत्सन्ते भारतानां चराश्च ।
अन्याश्चरेथास्तावतोऽन्दास्तथा त्वं
निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १०
चरैश्चेन्नो विदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ ११

उपाहृत्य आत्मभ्यः ॥ ९० ॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
अन्वपद्यमनुव्रतवान् ॥ ३ ॥ प्रवपन् पातयन् । अक्षपूमान्
पादसमूहान् । वृजिनं दुःखदं व्यसनम् ॥ ४ ॥ अयुजो विपमान् ।
युजः समान् । शक्य इति यः पुरुषस्य धैर्यं हन्यात् स मन्युर्वेदि

नामविष्यत्तर्जात्मा गनो नियन्तुं शक्यः अमविष्यदित्यन्वा-
हृत्य योग्यम् ॥ ५ ॥ समा वृषणि । अथापरं वर्षम् । छन्नगूढं
इति शठः पाठः ॥ ९ ॥ अभावोत्सन्तं श्लाघन्ति । युज्येत्वे
भारतानामिति क. पाठः ॥ १० ॥ नो इति निपातः । वित-

वर्यं चैतद्भारत सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 चरेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२
 तत्र धृतमभवन्नो जघन्यं
 यस्मिञ्जिताः शत्रुजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं तु देशाननुसंचराभो
 वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छरूपाः ॥ १३
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन्
 भूयः स मन्योर्विशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुक्ष्व सर्वान्
 ये चास्य केचिद्विशमन्वगच्छन् ॥ १४
 तां सिद्धिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जज्ञादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्वीथी
 यद्वर्ममुत्क्रम्य महीं प्रज्ञासेत् ॥ १५
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिण्यो
 यदा धृते परिर्य पर्यमृक्षः ।
 याह दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं हुष्कृतं भीम तदाऽमविष्यत् ॥ १६
 मागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नाव्रवीः पौरुषमाविदानः ।

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति सोपपत्तिकं वनयागापूरणेनैव दुर्योधननिग्रहबोद्धना ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।

सादिपथनमुपलक्षितो देवाः ॥ ११ ॥ सर्वे क्षतमग्नि आतरः ।
 स राजा दुर्योधनः ॥ १२ ॥ नोऽस्माकम् । जघन्यं नीचम् ।
 कृच्छरूपाः द्विष्टरूपाः । वनानि दुर्गोणि ॥ घोररूपा इति क.
 थ. पाठः ॥ १३ ॥ वाग्निं नेच्छन् अनिच्छन् । उद्योजयामा-
 शोन्मयेण श्रेष्ठया सेतु सेतु दुर्गोदेशादिपावनकार्येऽपि शान्ति-
 तपान् ॥ १४ ॥ तं संधिमास्थायेति क. ट. पाठः ॥ १५ ॥
 पर्यमृक्षः परावृत्तवानिति । दिधक्षन् दग्धुमेच्छन् ॥ १६ ॥

प्राप्तं तु कालं त्वमिषद्य पश्चात्
 किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १७
 भूयोपि दुःखं मम भीमसेन
 द्यूरे विपश्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिक्षिभ्यमानां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स भीम ॥ १८
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयाय
 पाकं फलानामिव बीजवापः ॥ १९
 यदा हि पूर्वं निरुक्तो निरुन्ते-
 द्द्वरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ २०
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चासौ शत्रवः सन्नमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
 देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनम् ॥ २१
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 धृष्टे सत्यममृताजीविताद्य ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२

सन्धिं कृत्वा कालेन क्षन्तकेन पतत्रिणा ।

आविदानीं जानन् । प्राप्तं कालं क्षान्तुत्वा विपदमिषद्य
 स्तीर्य ॥ १७ ॥ भूयोपि बहुवि. द्यूरे उपपद्ये ॥ १८ ॥
 बीजवापः कुरीतलः । परिकं फलानामिति क. थ. पाठः ॥ १९ ॥
 नैव वैरिण्यमृष्टम् । सपुष्पं सफलं विदित्वा पुत्रदं शक्त्वा यदि
 निरुन्तेर पिन्धान् तदा हि प्रसिद्धं महागुणं मरान्ते गुणं
 हरति आदरति ॥ २० ॥ अमृतात् देवमावात् । कलां पोदतं
 भागम् ॥ २१ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अनन्तेनाप्रभेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालवन्धनः ।
फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णानि किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादथवाऽऽयुःप्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदक्षिणान् ॥ ४
प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजस्रयोदश ।
आयुषोपपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणाचसाद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजीविनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
हत्वा द्विपन्तं संग्रामे भृङ्ग बाहुजितं वसु ॥ ९
हत्वा वै पुरुषो राजभिकर्तारमर्दिदम् ।
अहाय नरकं गच्छेत्सर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
जयं च पार्थो भीमस्तुर्वरिष्ठो ज्वाविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेको बुदेत्सर्पाद्योके राजन्धनुर्भृतः ।
सोयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।

तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे तेऽप्रियमिच्छन्ति वान्धवाः सह छज्यैः ।
अहमेकश्च संतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्वीम्युत किञ्चन ।
सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे मुद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
यनो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
शीलदोषादृणाविष्ट आनृशंसात्परंतप ।
केशांस्तिथिधसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नपा तत्त्वार्थदक्षिणी ॥ १९
घृणी ब्राह्मणरूपेति कथं क्षत्रेण्वजायथाः ।
अस्यां हि योनीं जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २०
अश्रोपीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
क्रूराभिकृतिसंपन्नान्विहितानशमात्मकान् ॥ २१
धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।
कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्ते पीठसर्पवत् ॥ २२
मुद्धा त्रीयेण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ।
तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं च पर्वतम् ।
छत्रमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २३
अज्ञातचर्वागृहेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
दिवीव पार्थ मूर्ध्ने न शक्याऽऽचरितुं त्वया ॥ २४
बृहत्साल इवानूपे शालापुष्पपलाशवान् ।
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २५
इमौ च सिंहसंकाशौ आतरो सहितौ शिशू ।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २६

पुत्राणि माणवत् श्रीप्रणामिना स्रोतसा नित्यवाहिना ॥ १॥

प्रत्यक्षं प्रसङ्गेन ज्ञातम् । कालवन्धनः कालमन्त्रः । फेनधर्मा निःसारः । फलधर्मा पतनशीलः ॥ २ ॥ सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य । यथा कञ्जलस्रोतसातिरुक्षणस्य सूक्ष्माभ्यां सूच्यापि किञ्चिदप-
चीयते एवं निमेषादपि यस्यायुरपचीयते स किमिति अवधिं
प्रतिपालयेत् कथमपीत्यप्याहस्य योज्यम् । सूच्येवाञ्जनचूर्ण-
स्येति श. पाठः ॥ ३ ॥ प्रसंख्यानं प्रकृष्टां साधुकीर्तिम् ।
यतः अस्पृष्टः शौर्यायमाकाशितरैरभिहितः । भूमिवर्धनः भूमि-
हिसकः । भूमेर्भारभूत इत्यर्थः । अयस्तस्मिन्नुक्तं त्वमेवमान् ।
गौरवलीवर्दश्व । सोपशक्तयेत् गोपु संस्पर्शं हन्तात् स मन्युर्वेदि

वन्मृगेभारभूतो मवति ॥ ७ ॥ दुर्जातशायिन इति क. पाठः
॥ ८ ॥ हैरण्यौ हिरण्यस्वामिनौ । श्रुतिः कीर्तिः । पार्थिवी
पृथ्वीः राज इत्येवार्थः ॥ ९ ॥ विकर्तारं वधकम् । अहाय
सवः ॥ १० ॥ आशये स्वस्थाने ॥ १२ ॥ प्रतिविन्ध्यतः
प्रतिविन्ध्यस्य माता दीपदी ॥ १५ ॥ अनुवाकः गुरुक्तिमत्-
वचनं तेन हुतम् । अर्थज्ञानशून्यस्य । वेदाक्षरमात्राभ्याति-
॥ १५ ॥ घृणी दयालुः ॥ २० ॥
इति श. पाठः ॥ २५ ॥ अवभोत्सर्गं शास्त्रेति । बुद्धेर्त्यै
भारतानामिति क. पाठः ॥ १० ॥ नो इति निपातः । वित-

पुण्यकीर्तीं राजपुत्रीं द्रौपदीं वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २७ ॥
मां चापि राजज्ञानन्ति ह्यकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यन्ति मेरोरिव निगूहनम् ॥ २८ ॥
तथैव बहवोऽस्माभी राज्ञेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धार्तराष्ट्रमनुवताः ॥ २९ ॥
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निरुक्ता वा निराकृताः ।
अवश्यं तेनिकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैपिभिः ॥ ३० ॥
तेऽप्यस्मात् प्रयुज्जीरन्प्रच्छन्नासुवहूँश्चरान् ।

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पदविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

भीमयुधिष्ठिरसंवादसमयसंनिहितेन व्यासेन युधिष्ठिराय प्रतिस्मृतियुक्तोपदेशः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण व्यासवचनात्परि-
जनैः सह द्वैतपनारकान्यकमनगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वास पुरुषप्याघ्रः संप्रदध्यां परंतपः ॥ १ ॥
श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमम्यां सुदुर्दिदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विवर्तेनम् ॥ ३ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चितिकृत्यताम् ।
भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समादत्स्य वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६ ॥
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्धान्त्यर्था महाबाहो देयं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥

यत्तु केवलचापल्याद्वलदपैरित्यतः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसन्धश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥
धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ १० ॥
राजानः पार्थिवार्थं येऽस्माभिरुपतापिताः ।
ते श्रिताः कौरवं पथं जातलेहाश्च संप्रतम् ॥ ११ ॥
दुर्योधनहिते युक्ता न तथाऽस्मात् भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १२ ॥
सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसंनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्मौंगैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
माणांस्त्वक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥
समा यद्यपि भीमस्य वृत्तिरस्मात् तेषु च ।

निकृतेषु भीमं सूचनादिभ्यः कर्तव्यम् ॥ ३० ॥ अत्र द्रुप-
दः पाठः ॥ ११ ॥ दुर्योधनः इति धर्मसंग्रहोक्तं प्रायश्चित्त-
धर्मचर्येण शेषपदा तेषु तेषु दुर्योधनादिभ्यः कर्तव्यम् ॥ ३१ ॥
॥ १४ ॥ तं संविभक्त्यापेक्षि ॥ ८ ॥ पाठः ॥ १५ ॥
पर्वशः पराशरप्रायश्चित्तः । दिवसः दशमुनिपठः ॥ १६ ॥

॥ २ ॥ इति श्रुत्वा तानि धर्तव्यताम् । अपदान्तरमविलम्बि-
तम् ॥ ४ ॥ व्यपन्ते व्यपयन्ति ॥ ६ ॥ सुविचारिते निश्चिते
रति ॥ ७ ॥ संन्यस्य संन्यसं कथितः गर्वः । मात्राभिरुपपरि-
हरति ॥ १३ ॥
भागम् ॥ २२ ॥ च ॥

द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १५
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्विजेष्य इति मे मतिः ।
 तस्मान्न्यक्षयन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७
 अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाष्ट्रप्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८
 अनिर्जित्य रणे सर्वान्नेतान्पुरुषसत्त्वमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्तवया ॥ १९
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अतिसर्वाब्धनुग्राहान्मृतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।

एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 यभूय शान्तिसंयुक्तो गुरोर्वचनवारितः ॥ २१
 तयोः संवदतोरेव तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥ २३
 युधिष्ठिर महाबाहो वेधि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽसि नरर्षभ ॥ २४
 भीष्माद्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 दुर्योधनाष्ट्रपसुतात्तथा दुःशासनादपि ॥ २५
 यत्ते भयमभिन्नम हृदि संपरिवर्तते ।
 तच्चेज्ज्ञं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रविपादय ।
 प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७
 तत एकान्तमानाय्य पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अन्नवीदुषपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८
 श्रेयसत्तेऽपरः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिमविता शत्रून्रणे पार्थो धनुर्धरः ॥ २९

गृहाणेमां मया श्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३०
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ।
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ॥ ३१
 वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येव सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२
 ऋषिरे मेहातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३४
 वनादस्त्राच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासात्थाय यद्युक्तं भवेद्भद्रः पृथिवीपते ॥ ३५
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६
 मृगाणामुपरोधश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।
 विभर्षि च बहून्मिमान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुक्ये भगवान्प्रभुः ।
 श्रोवाच्च योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुचमाम् ॥ ३८
 धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्वृत्तं मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी कालेकाले सदाऽभ्यसन् ॥ ४०
 स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्व्रतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननम् ॥ ४१
 तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभ ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ४३
 तत्र ते न्यवसन्नाजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
 धनुर्वेदपरा वीरा गृणाना वेदमुत्तमम् ॥ ४४

राजपिण्डो राजदत्तो प्राणो विजेष्य आनुष्याय्यं क्षोषनीयः
 ॥ १५ ॥ राघवं धीमताम् ॥ २० ॥ साधयिष्यति राज्यम्
 ॥ २१ ॥ सहातो देवो जिष्णोर्दशः सनातन इति क. ड.

ध. पाठः ॥ ३१ ॥ अनुज्ञाय श्रुता ॥ ३९ ॥ मया मन्त्रम्
 ॥ ४० ॥ सामात्याः सपरिच्छदा इति ड. पाठः ॥ ४३ ॥
 यदभिचोऽप्यायः ॥ ३६ ॥

चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः । पितृदेवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

शुधिष्टिरेण व्यासोपदिष्टमश्रोपदेशपूर्वकमग्रप्रदणाम स्वर्गप्रलभनस्य प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ स्वर्गं प्रदियतेनार्जुनेन मध्ये-
पद्यसिन्दूकीलतिरौ सपथ्या ॥ २ ॥ तत्र सुनिरूपिण इन्द्रस्य दर्शनम् ॥ ३ ॥ दिव्यास्त्रदातं याचिनेनेन्द्रेणार्जुनप्रति-
सपसा हृदप्रसादज्ञानान्तरममललाभाय स्वर्गोपगमनचोदना ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचिच्चय कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संरुद्धस्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषपथ ।
सान्त्वयपूर्वं सितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् २
स शुहृत्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
मीमे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वथ प्रतिष्ठितः ॥ ४
दैवं ब्राह्मं चासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च अभिज्ञानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ।
सर्वयोधेषु चैवास सदा प्रीतिरनुत्तमा ॥ ६
आचार्यो मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।
शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
अथ चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
सप्राप्तमगरा पार्थ सप्तामरवनाकरा ॥ ८
भवानेव मियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९
अथ कृत्यं प्रपद्यामि प्राप्तकालमरिंदम ।
कृष्णद्रोणपाथनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १०
गृहीतया तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ।

तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुप्रेण भरतर्षभ ॥ १२
धनुष्मान्कवची खट्वा मुनिः साधुव्रते स्थितः ।
न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ १३
इन्द्रे क्षत्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
वृत्रास्त्रीर्तर्वलं देवस्तदा शक्ये समर्पितम् ॥ १४
तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
'अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ॥' १५
शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽयं गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमभ्यापयत प्रभुः ॥ १७
दीक्षितं विधिना तेन यतयावापमानसम् ।
अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १८
निदेशाद्भर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरम् ।
धनुर्गण्डीवमादाय तथाऽश्वये महेषुधी ॥ १९
कवची सतलव्राणो चन्द्रगोधानुलिखवान् ।
हत्वाऽत्र ब्राह्मणाभिर्ऋकः स्तुतिवाच्य महाशुभः ॥
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वंधाय भारतेराष्ट्राणां निःशस्त्रोर्ध्वमुदंशत ॥ २१
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।

॥ १० ॥ तया प्रयुक्तया गन्धमिति स. पाठः ॥ ११ ॥ प्रति-
पालय प्रयुधि ॥ १२ ॥ भारं न ददन् अददन् ॥ १३ ॥
मत्तं सर्वोपग्रामम् ॥ १४ ॥ ततः उवाच ॥ १५ ॥ दीक्षितः
स्त्रीहृतव्रतः ॥ १६ ॥ अप्यारयन् विधया योत्रिनवान् ॥ १७ ॥
अनुजं समन्वय अनुव्रतवान् ॥ १८ ॥

विविक्तेऽवितथप्रभृति क. पाठः ॥ २ ॥ दैवं इन्द्रवदणा-
यम् । माद्रो मद्रायम् । चिकित्वा पश्ययुक्तानां प्रतीचरः
॥ ५ ॥ गुरुन् गुरुयिष्य ॥ ६ ॥ शान्तिं क्षीरगिरिहारं कर्तुं
स्वहरति पतन्ते । शक्तिं क्षयार्थं न हापयिष्यन्ति स्वावयि-
ष्यन्ति क्षयिष्यन्ति ॥ ७ ॥ उपनिषन् रहस्यं गता

अनुवन्त्राङ्गणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च २२
 क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ॥ २३
 अनुवन्त्राङ्गणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।
 'सिद्धचारणसङ्घाथ गन्धर्वथा तमनुवन् ॥ २४
 स्वस्तिव्रतमुपायस्व सङ्कल्पस्तव सिद्ध्यताम् ।
 मनोरथाथ ते सर्वे समृद्धयन्तां महारथ ॥ २५
 एवमुक्तोऽभिषाद्यैतान्यद्वाञ्जलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत ॥ २६
 ततः प्रीतमना जिष्णुस्ताडुभावाभ्यवन्दत ।
 सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरश्चोदरौ ॥ २७
 तं क्लान्तमनसौ पूर्णमभिगम्य महारथौ ।
 यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवाद्यतामुभौ ॥ २८
 अभिषाद्य तु तौ वीरावृक्षतुः पाकशासनम् ।
 अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ २९
 गितो वशिष्ठिलाः सर्वा निर्दोषाः संगताः सताम् ।
 त्वमेकः पाण्डवेष्वथ संगतोऽसि धनञ्जय ॥ ३०
 न चायमविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचिचं शठं न च ॥ ३१
 रोरुपमाणः कडुकमीर्षकः कडुकाक्षरः ।
 शठकः श्लापकः क्षता हन्ता च विचिकित्सिता ॥ ३२
 विश्वस्य हन्ता मायावी श्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रघ्नसर्वशङ्कितः ॥ ३३
 आक्रोष्टा चातिमानी च रांद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
 स्तेनश्च मद्यपथेय भ्रूणहा गुरुतत्वगः ॥ ३४
 संभाषितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
 नैते लोकानामुपन्ति निर्लोकान्ते धनञ्जय ॥ ३५
 आनृशंसमनुक्रोशः सत्वं करुणवेदिता ।
 दमः स्थितिर्दृतिर्धर्मः क्षमा कृत्यमनुत्तमम् ॥ ३६
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतवृता ।
 मेघना द्भिजमक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
 म्यपेक्षा गर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ॥ ३७
 तन्मात्सर्यस्य शत्रुण समेष्यसि धनञ्जय ।
 त्वात्प्रेतं हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ३८

सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ॥ ३९
 तस्मिन्मयोदशे वर्षे आतरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ॥ ४०
 स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिन्दम ।
 मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ॥ ४१
 शतशस्त्रं महाबाहो मधवानिन्दमव्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाप्राय मूर्धनि ॥ ४२
 विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकाग्रंस्वसे जयतांवर ॥ ४३
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ॥ ४४
 गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ॥ ४५
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासधीम् ।
 कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ॥ ४६
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मधवद्वचनं हितम् ।
 दीक्षित्वाऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टाऽसि त्वं पुरन्दरम् ॥ ४७
 तौ परिष्वज्य वीभत्सुः कृष्णामामभ्य चाप्युभौ ।
 मनांस्तादाय सर्वेषां प्रयातः पुरुषर्षभः ॥ ४८
 तं तथा प्रस्थितं वीरं सिंहकन्येतरं रुद्र ।
 प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।
 वाग्भिः परमनुदाभिर्मङ्गलाभिरभाषत ॥ ४९
 नमो धात्रे विधात्रे च स्वास्ति गच्छ वनाद्नमः ।
 'धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभाषतुः ।
 वृद्धा त्वां ब्राह्मणाद्यैव पालयन्तु धनञ्जय ॥ ५०
 ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य आतुर्वचनमास्थितः ।
 प्रपद्येथा वममुद्रानादित्यान्समरुद्राणां ।
 विश्वेदेवांस्तथा साध्याऽश्वात्तयर्थं भरतर्षभ ।
 स्वास्ति तेस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
 पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः ॥ ५२
 अवरोधादने वासात्सर्वस्यहरणादपि ।
 इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ॥ ५३

मासाकं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनरुद्भवः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नापुधजीविका ॥५४
 इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ।
 दृष्ट्वा मां गौरिति ग्राह महसन्नाजसंसदि ॥ ५५
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
 यत्तत्परिपदो मध्ये बहयुक्तमभापत ॥ ५६
 'ध्वंसितः खगृहेभ्यश्च राष्ट्राश्च भरतर्षभ ।
 धने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ॥ ५७
 जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमतर्ययः ।
 जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ॥ ५८
 अस्मिन्नूनं महारण्ये भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 त्वत्कथाः कथयिष्यामि चारुणा कृपयस्तथा ॥५९
 यत्ते गुन्ती महाबाहो जातंस्वैच्छद्वनञ्जय ।
 तत्तैःस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ६०
 'धनुदेवस्य सा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
 पश्यतु त्वां पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादितिः' ६१
 नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंयन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥६२
 न च नः पार्थ भोगेषु न धने नोत् जीविते ।
 तुष्टिर्दुर्द्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घमवासिनि ॥ ६३
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमर्थमेव च ॥ ६४
 आपृष्टो नोसि कौन्तेय स्वस्ति मामुहि पाण्डव ।
 कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ६५
 पलवज्जिर्विरुद्धं न कार्यमेतत्त्वयाऽनघ ।
 प्रयासविमोहेनाशु विजयाय महाबल ॥ ६६
 ह्रीः श्रीः कीर्तिर्भुक्तिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनञ्जय ॥ ६७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वाऽऽक्षिपः कृष्णा विस्राम यदास्मिनी ६८
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धाम्यं च पाण्डवः ।
 मातिष्ठन् महाबाहुः प्रशुभं कचिरं धनुः ॥ ६९

'अनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभ ।
 सहस्रतरसा वृक्षांलुता वल्लीश्च भारत ।
 असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ॥' ७०
 तस्य मार्गादपाकामन्तर्बभूतानि गच्छतः ।
 युक्तसैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥७१
 सोऽगच्छत्पर्वतास्तात तपोधननिपेवितान् ।
 दिव्यं ह्रैमवत् पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ॥ ७२
 अगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकादिव महामनाः ।
 मनोजवंगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथाऽनिलः ॥७३
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारान्नमतन्द्रितः ॥७४
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्वनंजयः ।
 'गत्वा स पडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ॥७५
 प्रसेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
 ऊर्ध्ववाहुर्न चाह्नानि प्रास्पन्दयत् किंचन ॥७६
 समाहितात्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।
 अन्तरिक्षे स शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥७७
 तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
 अथापश्यत्सव्यसाचीं वृक्षमूले तपस्विनम् ॥७८
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ।
 सोऽब्रवीदधुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ॥७९
 कस्त्वं तातेह संग्रातो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निबद्धाऽसितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ८०
 नेह द्रक्ष्येण कर्तव्यं शान्तवानामेव आलयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥८१
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामोऽत्र कदिंचित् ।
 निक्षिपेत्तद्वनुस्तात प्राप्तोसि परमां गतिम् ॥ ८२
 इत्यनन्ताजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चेनं चालयामास धर्षालुधृतनिधयम् ॥ ८३
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः महाम्निव ।
 वरं वृणीष्व मद्रं ते शक्योऽहमस्मिन् ॥ ८४

गौरिति बहुपदभोगेयुपपन्नः ॥ ५५ ॥ अभापत वाचुर्न
 तस्माद्दुःखादिदं सादृशोक्तमिति वाच्यं संवन्धः ॥ ५६ ॥
 वन- ९

प्रातिष्ठन् महाबाहुः पुनतः श्रीधर्मार्जुनैरेति क. पाठः ॥ ६९ ॥
 दुष्मिणे बहिनः ॥ ७१ ॥ स्मिन्नि विनी कोपहर्षो वै ॥ ८१ ॥

एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्ग्रहः ॥ ८५ ॥
 ईप्सितो ह्येव वै कामो वरं जैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नखं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८६ ॥
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ॥ ८७ ॥
 कामान्ब्रूणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ॥ ८८ ॥
 न लोभान्न पुनः कामान्न देवत्वं पुनः सुखम् ।
 न च सर्वामरेश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ८९ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

समाप्तं चार्जुनाभिगमनपर्व ॥ २ ॥

(अथ कैरातपर्व ॥ ३ ॥)

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अर्जुनेन हिमपाच्छिखरे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ पार्थतपोभीरुभिर्महर्षिभिः शार्ङ्गिणेन महादेवेनाश्वासनपूर्वकदृष्टीणां प्रति
 निवर्तनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याकृष्टकर्मणः ।
 पिस्तरेण कथामेतां यथाऽस्त्राभ्युपलब्धवान् ॥ १ ॥
 कथं च पुरुषज्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजसी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥
 किंचानेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मविचम ।
 कथं च भगवान्स्थापुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्स्य ह ॥ ४ ॥
 अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
 मयेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
 पुरा महर्षिभ्येष्टः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५ ॥
 यच्छ्रुत्वा नरासिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।

शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६ ॥
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥
 न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुमूर्ध्ममपि लक्षये ।
 चरितं यस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ८ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९ ॥
 गात्रसंस्पर्शसंबद्धां त्र्यम्बकेण महाहवे ।
 पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ १० ॥
 युधिष्ठिरनियोषात्स जगामामितविक्रमः ।
 शर्कं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ ११ ॥
 दिव्यं तद्वनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
 महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ १२ ॥

कामान् ब्रूणीष्व इति श्रुत्वा ॥ ८५ ॥ अत्र त्रिंशोऽध्यायः ॥ १० ॥ गतात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

यत्र च दृग्दृश्यं इति च - पदम् ॥ यत्र दृग्दृश्यं सार्ङ्ग-
 शिमेत्यर्थः ॥ १२ ॥ पूनरुदी-

दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ॥ १३
 त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिधयः ।
 वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १४
 नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिनादितम् ।
 नानामृगगणकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५
 ततः प्रयाते धीमत्सौ वनं मानुषवर्जितम् ।
 शङ्खानां पट्टहानां च शब्दः समभवद्विवि ॥ १६
 पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
 मेघजालं च सततं छादयामास सर्वतः ॥ १७
 सोतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८
 तत्रतत्र द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् ।
 नदीथ विपुलावर्ता बर्द्वनीलसंनिभाः ॥ १९
 हंसकारण्डबोद्धीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
 पुंस्त्रोक्तफिलस्ताथैव श्रौञ्चवर्हिणनादिताः ॥ २०
 मनोहरचनोपेतास्तसिन्धतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत् ॥ २१
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२
 दर्मचीरं निवस्यथ दण्डाजिनविभूषितः ।
 शीर्षं च पतितं भूर्मां पर्णं समुपभुक्तवान् ॥ २३
 पूर्णैर्पूर्णं त्रिरात्रं तु मासमेकं कलाशनः ।
 द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यात् ॥ २४

वृतीयमपि मासं स क्रमेणाहारमाचरन् ।
 चतुर्थे त्वथ संग्राप्ते मासे भरतसत्तमः ॥ २५
 बायुमक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्कुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६
 सदोषस्पर्शनाचास्य बभूवुरमिर्ताजसः ।
 विशुद्धम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २७
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 विवेदयिषवः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८
 नीलकण्ठं महादेवमभिवाद्य प्रणम्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फलगुनस्य ह ॥ २९
 एकः पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमापयन्दिशः ॥ ३०
 तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।
 संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ ३१
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भाषितात्मनाम् ।
 उमापतिर्भूतपतिर्वीर्यमेतदुवाच ह ॥ ३२
 न वो विपादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।
 शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ॥ ३३
 अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ।
 नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैर्धर्मस्य न चायुषः ।
 यत्तस्य काङ्क्षितं प्राप्तं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
 ग्रहृष्टमनसो जगृध्वयात्वं पुनराश्रमम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमद्भागवते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

द्विपारुपिना हरेणार्जुनस्य पराजयः ॥ १ ॥ तथा पार्थवृत्ताश्रुतिर्बभूवेन तेन सदाशामनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।

पिनाकपाणिर्महामान्मर्यादापहरो हरः ॥ १

कैरातं वेपमास्थाय काश्यपद्रुमसन्निभम् ।

ऐन्द्रिस्तुनः ॥ ११ ॥ वन्द्यं वन्द्यं वन्द्यं ॥ १२ ॥

दर्मशीरं वृत्तमयं वानः । निवस्य पतिपाय ॥ २३ ॥ द्वि-

गुणेन पश्यन्मय आनयन् अविशदिवन् ॥ २४ ॥ पश्ये-

माहारमाचरन् इति श्रुत्वा पाठः ॥ २५ ॥ निरात्मनो निरा-

धमः ॥ २६ ॥ धूमापयन् धूमवतीरेव युद्धम् ॥ २७ ॥

शेष्ठस्य मन्त्रम् ॥ २८ ॥ अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मरुतिवापरः ॥	२	को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंघतः ॥ १८
श्रीमद्भुजसुपादाय शरांश्चाशीविपोपमान् ।		न त्वमसिन्वने घोरे विभेषि कनकप्रभ ।
निष्पपात महाचिप्मान्दहन्क्षमिवानलः ॥	३	किमर्थं च त्वया विद्वो मृगोज्यं मत्परिग्रहः ॥ १९
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेपया ।		मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोज्यमिहागतः ।
नानावेपथैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥	४	कामात्परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे २०
किरातवैपसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ।		न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि ।
अशोभत तदा राजन्स देशोऽतीव भारत ॥	५	तेन त्वां श्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् २१
क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।		इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः महसन्निव ।
नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६		उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनं २२
स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याह्निष्टकर्मणः ।		न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकदा ।
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददृशोद्भुतदर्शनम् ॥ ७		इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३
वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्जुनम् ।		त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तसुवाचाथ फल्गुनः ॥	८	वयं तु बहुसत्त्वेऽसिन्निवसामस्तपोधन ॥ २४
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविपोपमान् ।		भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः ।
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९		कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।		अर्जुन उवाच ।
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०		गाण्डीवमाथयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् ।
दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।		निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६
किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११		एष चापि मया जन्तुसैगरूपं समाश्रितः ।
मयैव प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।		राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७
अनादित्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२		किरात उवाच ।
किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।		मयैव धन्वनिर्धुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
भ्रमुमोचाशनिरलक्ष्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३		गाणैरभिहतः श्येते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८
तां मुक्तां सायकां ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।		मर्मबाणं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलशृङ्गनिभे तदा ॥ १४		मर्मैव च प्रहारेण जीविताद्यपरोपितः ॥ २९
यथाऽश्वनेर्विनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।		दोषान्स्वाच्चाहंसेऽन्यसं वक्तुं स्ववलदार्पितः ।
तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवच्चदा ॥ १५		अभिपत्कोसि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ३०
स विद्वो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यः पन्नगैरिव ।		स्थिरो भव विमोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा मुदारुणम् ॥ १६		घटस्य परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ३१
स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।		तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
किरातवेपसंछन्नं स्त्रीसहायमभिग्रहा ॥ १७		रोपमाहारयामास ताडयामास चेपुभिः ॥ ३२
तमप्रवीतप्रीतमनाः कान्तेयः प्रहसन्निव ।		ततो हृष्टेन मनसा मतिजग्राह सायकान् ।

भूतैः प्रमयाद्यैः स्वर्गपदैः ॥ ४ ॥ रामं एव दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥ अनादिर्गोपमं यमम् । यज्ञं इन्द्रप्रहरणम् । यमि-
याः शो योगः ॥ १५ ॥ स दानवः शरान्निव ॥ १५ ॥ अभिपन्नः

परिहृष्टः । कामान् यदुच्छातः । परिभयान् ममभिभवान्
॥ २० ॥ मत्कृते अभिपन्नम् । यममन्तिकदाहनस्य सतीते
॥ २३ ॥ प्ररोचितः स्तूहितः ॥ २४ ॥ दोषान्मृगया-

भूयोभूय इति ग्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ॥ ३३
 ग्रहरस्य शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 इत्युक्तो बाणवर्ष स मुमोच सहसाऽर्जुनः ॥ ३४
 ततस्तीक्ष्णं तत्र संख्यां गर्जमानां मुहुर्मुहुः ।
 शरैराशीविषाकारैस्तथाते परस्परम् ॥ ३५
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
 तत्पसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ३६
 मुहूर्तं शरवर्षं तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अधतेन शरीरेण तस्यां गिरिरिवाचलः ॥ ३७
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोपीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८
 अहोऽयं सुकुमाराद्गो हिमवच्छिखराश्रयः ।
 गाण्डीवमुक्ताक्षाराचान्प्रतिगृह्णात्यविहलः ॥ ३९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्भुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
 विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४०
 न हि मन्त्राणजालानामुत्पृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजच्छतधा राजन्मयूसांनिव आस्त्रजः ॥ ४३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकमावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४
 धूनेन धीणवाणोऽयं संवृचः फल्गुनस्तदा ।
 पित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादधुना दत्तो तूर्णो येनास्य राण्डये ॥ ४६
 किं तु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः धूयंगताः ।
 अयं च पुरयः कोपि बाणान्प्रयति सर्वशः ॥ ४७
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलप्रेणेय कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८
 प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशनावकृष्य च ।

मुष्टिभिश्चापि हतवान्जक्रकल्पमहाद्युतिः ॥ ४९
 संप्रायुध्यद्वनुष्कोट्या कान्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत् ।
 सुदृष्टान्तमभीप्सन् वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेऽपि ।
 मुमोच भुजवीरेण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
 ततो हृष्टः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ५३
 तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादयो शिलाः ।
 किरातरूपी भगवाँस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखं ।
 प्रजहार दुराघं किरातसमरूपिणि ॥ ५५
 ततः शक्राशनिसर्ममुष्टिभिर्मृशदारुणं ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ५६
 ततश्चटचटाशब्दः सुषोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७
 सुमुहूर्तं तयोर्धृद्धममवल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८
 महाराज ततो जिष्णुः किरातमुरसा वली ।
 पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहमल्लात् ॥ ५९
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संयंणोरसोस्तथा ।
 समजायत गात्रेण पावकोऽह्नाभूमवान् ॥ ६०
 तत एनं महादेवः पीठ्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्यक्रमद्रोपाचेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१
 ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवावमां ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२
 निरुच्छासोऽभवधैव सन्निरुद्धो महामनाः ।
 ततः पपात संमृष्टस्ततः भीतोऽभवज्जवः ॥ ६३
 स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरपायुनाद्रन्तु पाण्डवो मृगदुःसितः ॥ ६४
 शरण्यं शरणं गत्वा ममवन्तं पिनाकिनम् ।

धर्मोत्तमस्तथा ॥ ३० ॥ अतएव चारजमिदम्
 ॥ ३४ ॥ अहोऽयमिति मर्मभेदिनः ॥ ३९ ॥ अहि
 ॥ ४३ ॥ ५१ ॥ अथप्यमृदुःसितम् ॥ ५१ ॥ पराजितं विजयः ।

॥ ५१ ॥ भूते भवेत्तदेव ॥ ५५ ॥ पीठ्य विजितम् ॥ ५९ ॥
 गात्रेण चरद्वयमिति ॥ ६२ ॥

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ॥६५
तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् ।
अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ॥ ६६
पपात पादयोस्तस्य ततः श्रीतोऽभवद्भवः ।
[उवाच चैनं वचसा मेघमम्भीरगीर्हरः ।
जातविसयमालोक्य ततः क्षीणाद्भ्रसंहतिम् ॥६७
भव उवाच ।

भोभो फल्गुन तुष्टोसि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः ६८
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
श्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९
ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वं मुनिर्मवान् ।
विजेज्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥ ७०
[म्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१
वेशंपायन उवाच ।
ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२
स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुंजयः ॥ ७३
अर्जुन उवाच ।
कपदिन्सर्वभूतेश भगनेन्ननिपातन ।
[दिवंदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ७४
कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विशुम् ।
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकोत्तरांशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

महादेवेन पार्थाय स्वप्रसंगाद्रीपादिप्रत्यवेगपूर्वकं पाशुपतास्त्रमदानम् ॥ १ ॥

देवदेव उवाच ।
नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
पदर्या तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्वहन् ॥ १
त्वयि पा परमं तेजो विष्णो वा पुरुषोत्तमे ।

म्रीत्या नारायणम् ॥ ६९ ॥ चक्षुः दिव्यजानम् ॥ ७० ॥
म्रीत्या सर्वदाय ॥ ७१ ॥ एतेन पार्थाद्रीतोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५
अजेयस्त्वं त्रिभिलोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ ७६
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरूपाय ते नमः ।
ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुपे शूलपाणये ॥ ७७
पिनाकगोष्ठे सूर्याय मङ्गल्याय च वेधसे ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ॥ ७८
गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम् ।
प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ॥ ७९
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
भगवन्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्नोस्मीमं महागिरिम् ॥ ८०
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ८१
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ।
कृतो मयाऽयमज्ञानाद्विमर्दो यस्त्वया सह ।
शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ८२
वेशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजाः प्रहसन्ष्टुपमभ्यजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ८३
परिष्वज्य च बाहुभ्यां श्रीतात्मा भगवान्हरः ।
पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच द्रुपमभ्यजः ॥ ८४
‘मङ्गाक्षितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं दृष्टं ताम्रतलाङ्गुलिम् ॥ ८५

शरणाः मारिताः ॥ ३ ॥

मायामास्थाय तद्वस्तं मया पुरुषसत्तम ॥ ४
 तृणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ करोचितौ ।
 भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५
 प्रीतिमानसि वै पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ।
 गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ६
 न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येण भारत ।
 दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 वरं ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
 कामये दिव्यमस्त्रं तद्दोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
 युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरेत् जगत् ॥ ९
 [कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ।
 क्षत्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ॥] १०
 जयेयं येन संग्रामे दानवाप्राक्षसांस्तथा ।
 राज्ञश्चैव पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११
 यस्मिन्शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रमदर्शनाः ।
 शराश्चाशीविपाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १२
 युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
 सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कडुकभाषिणा ॥ १३
 एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेग्रहन् ।
 त्वत्प्रसादाद्दिनिर्वृत्तः समर्थः स्वामहं यथा ॥ १४
 भव उवाच ।
 ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
 समर्थो धारणे मोक्षे संहारेऽपि च पाण्डव ॥ १५
 न तद्देव महेन्द्रोपि न यमो न च यक्षराट् ।
 वरुणोऽप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १६
 न त्वया सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे कश्चित् ।

जगद्दिनिर्देहत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७
 अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽम्बवीत् ॥ १९
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिदं तन्मम ॥ २०
 उपतस्थे महात्मानं यथा व्यक्षप्रमापितम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा संग्रामनगराकरा ॥ २२
 शङ्खदुन्दुभियोपाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्मुहूर्ते संग्रामे निर्घातश्च महानभूत् ॥ २३
 अथास्त्रं जाज्वलद्भोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
 मूर्तिमद्विष्ठितं पार्थं ददृशुर्देवदानवाः ॥ २४
 स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेणाथ फल्गुनस्यामितौजसः ।
 धर्त्तिकचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिषत् ॥ २५
 खर्गं गच्छेत्यनुज्ञातरुपम्बकेण तदार्जुनः ।
 प्रणम्य शिरसा राजन्प्राञ्जलिर्भवमैक्षत ॥ २६
 ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
 महामतिगिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महदितिजपिशाचमूदनं
 ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७
 ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
 सहोमयाऽसिततटसानुकन्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
 जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

रत्नप्रधानं तमेव श्रेष्ठो यस्मिन् शस्त्रे ॥ १० ॥ विनिर्वृत्तः विश्वे-
 रेण कृतकृत्यः ॥ १४ ॥ संहारे निवर्तने ॥ १५ ॥ मनसा
 चक्षुषमात्रेण निपात्यते शत्रुः धनुषेति वाणप्रयोगेण ॥ १८ ॥

अधीष्व अध्यापय ॥ १९ ॥ निर्घातं उत्पातः ॥ २३ ॥ वशी
 वश इच्छा सत्त्वान् । तज्जवीलयथः ॥ २७ ॥ चत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

यमवस्त्रकुचेररुं नायाखदानम् ॥ १ ॥ अर्जुनप्रति शक्रेण स्वर्गोगमनचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी गोदृपध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुलोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्रयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया ज्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वाभिरुचं च प्रयोजनम् ॥ ४
इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।
ततो वैदूर्यवर्णामो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणघृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नर्देनदीभिश्च दैत्यैः सार्धैर्मरुद्गणैः ।
वरुणो यादसांभर्ता वक्षी तं देयमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महाचिपा ।
कुचेरः समनुमाप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामधिपः श्रीमानर्जुनं द्रुपमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकः श्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मर्त्यमूर्तिधरः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैषस्यतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
ग्रीष्मोऽफान्मुह्यकांथैव गन्धर्वैश्चैव पन्नगान् ।
द्वितीय इव भार्ताण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरिः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मूर्ध्नाभ्रगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे नागराजस्यः सितमभ्रमिव स्थितः ॥ १४

संस्तूयमानो गन्धर्वैर्कपिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरिः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमानन्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यासाँल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽथ भवानर्हति दर्शनम् ॥ १७
पूर्वपिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ॥ १८
त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ।
भीष्मः परमधर्मात्मा जेतव्यश्च रणेऽनघ ॥ १९
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ २०
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २१
अंश्राद्य क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वैरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २२
अध्याय तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ २३
लब्ध्वा वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २४
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिचारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिजग्राह पार्थोपि विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपरोधं च समोक्षविनिवर्तनम् ॥ २६
ततो जलधरस्यामो वरुणो यादसांपतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुचारयन्प्रभुः ॥ २७
पार्थ ध्रियमश्रुयस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताग्राह्य वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २८

मिथुनं निपातम् ॥ ४ ॥ सान्निध्यं कृतवन्महादेवो यमः ॥ ५ ॥
मार्गः गतिः ॥ ६ ॥ भानुमन्ति दक्षिणमन्ति ॥ १२ ॥ विन्दन्तो

यग्यामः ॥ १७ ॥ संसाध्याः जेतव्याः ॥ २० ॥ यमः पितुः सूर्यस्य
॥ २१ ॥ मृधेः संप्रापे ॥ २३ ॥ लब्ध्वा भारद्वाज्या ॥ २४ ॥

मया समुद्यतान्पाशान्वाङ्मनानिंवारितान् ।
 प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २९
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ ३०
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोप्याततायिनः ॥ ३१
 अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३२
 'ततस्त्वन्वाङ्मनान्छान्दिव्यान्स्त्रिदांवरः ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्वरुणाद्वासविस्तदा ॥' ३३
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४
 मीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ॥ ३५
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहासाभिर्मवाञ्छ्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ३६
 दर्शने ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।
 अमानुषान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ॥ ३७
 मत्तथैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ॥ ३८
 मत्तोऽपि त्वं गृह्णाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
 ओजस्तेजोद्युतिकरं प्रस्तरापनमरातिनुत् ॥ ३९

॥ इति श्रीमद्भगवान्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

कैरातपर्व समाप्तम् ॥ ३ ॥

(अथेन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥)

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

पार्थेन मातलिस्समानीतरयारोहणेन स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥

यंत्रोपायन उवाच ।
 गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ।

संयतानि बद्धानि ॥ १ ॥ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोऽसि
 ॥ १५ ॥ पूर्वदेव नर ॥ ३६ ॥ उग्रतमुपस्थितम् ॥ ४१ ॥

वन- १०

महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४०
 त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।
 त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ॥ ४१
 ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमधिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२
 ततोऽब्रवीदैवराजः पार्थमल्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयऽश्लक्ष्णयावाचादिव्यदुन्दुभिनिःस्वनः ॥
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षादेवंगतिं गतः ॥ ४४
 देवकार्यं तु सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सजीभव महाद्युते ॥ ४५
 रथो मातलिसंत्युक्त आगतस्त्वत्कृते मम ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि सर्वाण्यस्त्राणि कौरव ॥ ४६
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४७
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।
 पूजयामास विधिवद्भारिभरद्भिः फलैरपि ॥ ४८
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
 यथागतेन विबुधाः सर्वे कामं मनोजवाः ॥ ४९
 ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्ध्वास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५०

चिन्तयामास राजेन्द्र देवराज्रथागमम् ॥ १
 तस्य चिन्तयमानस्य शुढाकेशस्य धीमतः ।

देवगतिं देवानां परागणत्वम् ॥ ४४ ॥ आगन्ता इति श.पाठः ।
 आगन्ता आयासलौतर्ष्यः ॥ ४५ ॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाग्रमः ॥ २
 नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
 दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
 असयः शक्तयो भीमा गदाश्वोत्तमदर्शनाः ।
 दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
 दित्यैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुंडाः ।
 धायुस्फोटाः सनिर्घाताः शङ्खमेघस्वनास्तथा ॥ ५
 तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
 सिताभ्रकूटमतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
 दशराजिसहस्राणि हरीणां वातरहसाम् ।
 वहन्ति यं नेत्रमुप दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
 तत्रापश्यन्महानीलं वंजयन्तं महामभम् ।
 ध्वजमिन्द्रीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्त्ये स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्यो महाबाहुर्देवराजमतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भोभो शक्रात्मज श्रीमञ्जशक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्छीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशलयाः ॥ १२
 एष शक्रः परियुतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोगैश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्माह्लोकादेवलोकां पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्वमेधानां शर्तरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवः सुमहाभागैषैव्यभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 देवतर्वा दुरारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातस्तपसा श्रव्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाऽप्यथवा स्प्रष्टुमारोहं कुत एव च ॥ १७

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोह्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरूरोह रथं शीघ्रं हयाञ्जग्राह रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्नुतः शुचिः ।
 जज्ञाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृव्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशाः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवत् ।
 गच्छाम्यामन्नयित्वा त्वां सुखमस्म्युपितस्त्वयि ॥ २४
 तव सान्नि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
 फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।
 सुसुगन्धाश्च वार्योधास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।
 अमृतासादसदृशाः पीताः प्रस्रवणोदकाः ॥ २६
 शिशुर्यथा पितृश्राद्धे सुखं शेते तटे तथा ।
 मया तवाङ्गं ललितं शैलराज महामभो ॥ २७
 अप्सरोगणसंकीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ।
 सुखमस्म्युपितः शैल तव सानुषु नित्यदा ॥ २८
 एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
 आरूरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २९
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्द्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ ३०
 सोऽद्दर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ।
 ददृशाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ ३१
 न तत्र मूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयं प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ ३२

पाटयन् दिशश्चैव ॥ १ ॥ गुन्धगुन्धः भाण्डगोलकाः ।
 गङ्गागोदाः वनपराश्रय जवयन्तः ॥ ५ ॥ हरीणां वीरवा-
 नैः पशुभिर्वा गोभिर्वा गङ्गागोदादेवलोकाः ॥ ७ ॥ वंज-

यन्तं नाथा देवैर्ऋषिगणैः ॥ ८ ॥ आमुनः कृतः ॥ २० ॥
 सति तं स्वीडितम् ॥ २७ ॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते शुतिमन्ति वै ।
 आकाशे विप्रकृष्टत्वाच्चतूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३३
 तानि तत्र प्रभास्यन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श स्वेषु धिप्प्येषु दीप्तिमन्ति खयाञ्चिपा ३४
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्घशः ॥ ३५
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ३६
 लोकानात्मममान्पश्यन्स्त्वगुनो विस्मयान्वितः ।
 प्रपञ्च मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकमिगमनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

इन्द्रेणाहुनस्य सप्तह्रुमानं स्वार्धातगतोपगम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ददर्श स पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
 सर्वतृकुसुमैः पुष्पैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
 तत्र सौगन्धिकानां च पुष्पाणां पुष्पगन्धिनाम् ।
 उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुष्पगन्धिना ॥ २
 नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
 ददर्श दिव्यकुसुमेराह्वयस्त्रिरिव दुर्मैः ॥ ३
 नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
 स लोकः पुष्पकर्दवाणां नापि पुद्गे पराश्रुखैः ॥ ४
 नायज्वभिर्नात्रतिकर्ने वेदश्रुतिवर्जितैः ।
 नानाप्रुताङ्गस्तीर्थेषु यज्ञदानवहिष्कृतैः ॥ ५
 नापि यज्ञहनेः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
 पानपैरुत्तरत्पथं भासादेर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
 स तद्विषयं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
 प्रविशेन महाबाहुः शक्यस्य दयिता पुरीम् ॥ ७
 तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
 संस्थितान्यभिधातानि ददर्शयुतशस्तदा ॥ ८

संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरैर्मिश्र पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धवहैः पुष्पैर्वोपुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्रिष्टकारिणम् ॥ १०
 आशीर्वादः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिःस्नैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
 नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीधीति विश्रुतम् ।
 इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
 तत्र साध्यास्तथा विधे मरुतोऽप्याश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
 राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
 तन्मुकुर्नारदश्चैव गन्धर्वा च हाहा हूहः ॥ १४
 तान्स सर्वान्समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 ततोऽप्ययं देवराजं शतक्रतुमरिंदमः ॥ १५
 ततः पार्थो महाबाहुस्त्वतीर्य रथोत्तमात् ।
 ददर्श साक्षादेवेशं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
 पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।

विप्रकृष्टत्वात् दूरत्वात् । सुमहान्त्यपि तूनि सुभूमाणि दृश्यन्ते ॥ ३३ ॥ धिप्प्येषु स्थानेषु ॥ ३४ ॥ संक्रमन् प्रपञ्चम्

॥ ४२ ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

नन्दनं नामतः ॥ ३ ॥

रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
 नभो विततिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
 दिशः संपूरयन्नादैर्महामेधरवोपमैः ॥ ३
 असयः शक्तयो भीमा गदाद्योगप्रदर्शनाः ।
 दिव्यप्रभावाः प्रासाद्य विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
 तथैवाशनयथैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ।
 वायुस्फोटाः सनिर्घाताः शङ्खमेधस्वनास्तथा ॥ ५
 तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
 सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
 दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
 वहन्ति यं नेत्रमुपं द्रिक् — तत्र उदा ।
 तत्रापश्यन् — द्वितीय इव वासवः ॥ २२
 भ्रमणा वृत्रशयुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
 प्रमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्त्रायतीं शुभौ ।
 ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्यौ ॥ २४
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् ।
 सुहृर्मुहुर्वज्रधरो बाहू चास्फोटयन्त्यनैः ॥ २५
 सयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
 मूर्ध्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
 तत्र स गथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
 घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी ॥ २९
 गोपाली सहजन्वा च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
 एताश्चान्याश्च ननुतस्तत्रतश्च शुचिसिताः ।

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये संकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरुरोह रथं शीघ्रं हयाञ्जग्राह रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्नुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्यथान्यार्थं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं जैलम् — तमाप्रमुमुपचक्रमे ॥ २१
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमखं च दुःसहम् ।
 अशनीथ महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ॥ २६
 गृहीतास्त्रस्त कौन्तेयो ब्राह्मन्ससार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत्सुखी ॥ ३७
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृताखं काल आगते ।
 नृत्यं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवागुहि ॥ ३८
 आदित्रं देवविहितं नृलोके यत्र विद्यते ।
 तदर्जपस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ३९
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ४०
 गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथाऽपि नालभच्छर्म तरस्वी घृतकारितम् ॥ ४१
 दुःशासनवधामर्षीं शङ्कुनेः सौवलस्य च ।
 ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य कचित्कचित् ।
 गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् ॥ ४२
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
 न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
 न शर्म लेभे परवीरहन्ता
 ब्राह्मन्सन्मातरं चैव कुन्तीम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकमिगमनपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

प्रथमयानतं विनयेन प्रहोभूतम् ॥ २१ ॥ वज्रप्रहणस्य वि-
 क्षिणो यस्मिन् ॥ २५ ॥ गीतानि अयमत्रोपरि गानम् । साम
 गत्रोपरि गानम् ॥ २८ ॥ चेतः अलोचनात्मिका चित्तवृत्तिः ।

बुद्धिरण्यवसायरूपा । मनः संकल्पविकरपात्मकम् । कदासा-
 दिभिः चित्तस्य वृत्त्यन्तरं हरन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विनय-
 रिशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 आकाशे विप्रकृष्टत्वाच्च नृनि सुमहान्त्यपि ॥ ३३
 तानि तत्र प्रभासन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेपु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति खयाऽर्चिषा ३४
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्घशः ॥ ३५
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ३६
 लोकानात्मभ्रमान्पश्यन्कल्गानो फल्गुनम् ॥ ३७
 यथा न तामभिस्तुतां विधादसन्नियोगतः ।
 तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीसंसर्गविशारद ॥ ३
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
 गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४
 तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनाचिंतितया ।
 मुखासीनः मुखासीनां सितपूर्ववचोऽब्रवीत् ॥ ५
 विदितं तेऽस्तु मुधोऽणि प्रेपितोऽहमिहागतः ।
 त्रिदिवस्यैकराजं त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६
 यः स देवमनुजेषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
 श्रिया शीलेन रूपेण श्रुतेन च बलेन च ।
 प्रख्यातः शौर्यवीर्यभ्यां प्रपन्नः प्रतिभानवान् ७
 तेजसी सौम्यशीलश्च क्षमावाञ्छितमत्सरः ।
 साहोपनिपदान्देवांश्चतुरारूपायनपञ्चमान् ॥ ८
 योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
 ब्रह्मचर्येण दाक्षेण प्रसवैर्वधसाऽपि च ॥ ९
 एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं भववानिव ।
 अकल्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः मयि वदः ॥ १०
 शुहृदश्चावपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
 सत्यवागूर्जितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११
 भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
 प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ॥ १२
 विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्तवान् ।

एते सुकृतिनः पार्थ खेपु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 तान्दृष्ट्वानसि विमो तारारूपाणि भूतले ॥ ३८
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि मत्तं विजयिणं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३९
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरूपाण्डवसत्तमः ।
 व्यरोचत यथापूर्वं मान्वाता पार्थिवोत्तमः ॥ ४०
 अभिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४१
 [एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महाययाः]
 तं श्रुत्वाऽन्यत्रिषु पुरीं ताममरावतीम् ॥ ४२
 महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन ।
 तस्य चाहं गुणोद्घेन फल्गुने जातमनमथा ।
 गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो विस्मज्य गन्धर्वं कृतकृत्या शुचिस्सिता ।
 उर्वशी चाकरोत्त्वानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ ४४
 स्नानालङ्कारनेपथ्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ।
 धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्यथोदितैः ॥ ४५
 अतिविद्वेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
 दिव्यास्तरणसंस्तीर्णं विस्तीर्णं शयनोत्तमे ॥ ४६
 चित्तसंकल्पभावेन मुचिताऽनन्यमानसा ।
 मनोरथेन संप्राप्तं रमयन्तीव फल्गुनम् ॥ ४७
 निशाम्य चन्द्रोदयनं विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं महत् ॥ ४८
 मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्तमधारिणा ।
 केशपाशेन ललना गच्छमाना व्यराजत ॥ ४९
 श्रूषेपालापमायुषैः कान्त्या सौम्यतयाऽपि च ।
 शशिनं वक्रचन्द्रेण साऽऽह्वयन्तीव गच्छती ॥ ५०
 दिव्याङ्गरागां सुमुखं दिव्यचन्दनरूपितां ।
 गच्छन्त्या हाररुचिरां स्तनौ तस्या वल्लग्नः ॥ ५१
 स्तनोद्ग्रहणसंक्षोभात्ताम्यमाना पदेपदे ।

प्रतिभान समये रक्षितः ॥ ७ ॥ चतुरारूपायनपञ्चमान्
 चतुःचतुर्ध्वजान् । विभक्तिषु आपैः ॥ ८ ॥ शुद्धश्रूपा
 मेधां च प्रलेकमष्टगुणां शपीते प्राप्नोति । अतर्विद्धं शत्रुः कुले दे

विशुद्धश्रुतिः ॥ ९ ॥ स्थूललक्ष्यो दावा ॥ १० ॥ कान्तः
 सुखदः ॥ ११ ॥ स्वर्गफलं तत्त्वज्ञम् ॥ १२ ॥ आह्वयन्ती
 स्वर्गया सुखार्थम् ॥ १३ ॥

त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ २५
 रथकूवरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
 मन्मथायतनं शुभ्रं रत्ननादामभूषितम् ॥ २६
 कृपीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं भाति जघनं निरवधवत् ॥ २७
 गृहगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चास्याः शोभते किङ्किणीकिणौ ॥ २८
 शीघ्रुपानेन चालपेन तुष्टा च मदनेन च ।
 विलासितैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराऽभवत् ॥ २९
 सिद्धचारणगन्धर्वैः सार्धैर्यति विलासिनी ।
 बद्धाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥ ३०
 सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्रमावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छति ॥ ३१
 ततः प्राप्तातिदुष्प्रापा मनसाऽपि विकर्मभिः ।
 भवनं पाण्डुपुत्रस्य फल्गुनस्य शुचिस्मिता ॥ ३२
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ ३३
 उपातिष्ठत तद्वस्त्रं निर्मलं सुमनोहरम् ।
 स शङ्कितमता राजन्प्रत्यगच्छत तां निशि ॥ ३४
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंयुतलोचनः ।
 तदाऽभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसांघरे ।
 किं चागमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथम् ।
 किमाज्ञापयसे देवि श्रेष्ठस्तेऽहमुपस्थितः ॥ ३६
 अकामं फल्गुनं ज्ञात्वा इङ्गितज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास फल्गुनम् ॥ ३७
 उर्वशुवाच ।
 यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ ३८
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
 तवागमनतुष्ट्या च स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ ३९

रुद्राणां चैव सान्निध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽश्विनोद्यैव वसूनां च नरोत्तम ॥ ४०
 महर्षीणां च सङ्क्षेपे राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ ४१
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
 ऋद्ध्या भज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्जसु ॥ ४२
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गीते प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ ४३
 सर्वाप्सरसःसु मुख्यासु मनृत्तासु कुरुद्वह ।
 त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ ४४
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञाता गताः स्वनिलयान्सुराः ॥ ४५
 तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
 अपि चान्पाथ क्षत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ४६
 ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
 त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 मियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ४८
 शकृतुत्वं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
 पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाऽब्रवीत् ॥ ४९
 ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुभ्रपितुर्मरिदम ॥ ५०
 न केवलं हि चक्रेण प्रेषिता चाहमागता ।
 चिराभिलषितो वीर समाप्येव मनोरथः ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जान्वितोऽर्जुनः ।
 उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशोपमाः ॥ ५२
 दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भामिनि ।
 गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ५३
 [यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा] ॥ ५४
 यच्चोक्षिताऽसि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।

उत्तमः पीवरश्च नितम्बो यस्मैति स्त्रियोपणं विशेषेण यहु-
 लमिति बाहुलकात्समासः ॥ २६ ॥

अवग्रहो यज्ञान्तस्त्रानं तत्प्राप्ये ॥ ४५ ॥

तच्च मे कारणं सर्वं शृणु सत्येन सुसिते ॥ ५५
 इयं पौरववंशस्य जननी सुदतीति ह ।
 त्वामहं दृष्ट्वास्तत्र विस्रयोत्फुल्ललोचनः ॥ ५६
 न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
 गुरोर्गुरुतरा मे त्वं भम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ५७
 उर्वशुवाच ।
 अनावृताश्च सर्वाः सः देवराजाभिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहाहंसि ॥ ५८
 पितरः सोदराः पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।
 तपसा रमयन्त्यस्माकं च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ५९
 तत्पसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
 हृच्छयेन च संतप्ता भक्ता च भज मानद ॥ ६०
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
 शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ६१
 यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव समा इह ।
 तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ६२
 गच्छ मूर्धा प्रपन्नोसि पादां ते वरवर्णिनि ।
 त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्षोऽहं पुत्रवत्स्वया ॥ ६३
 वंशपायन उवाच ।
 ततोऽवधूता पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
 त्रेपन्ती शुकुटीवक्त्रा दृशापाथ धनंजयम् ॥ ६४
 उर्वशुवाच ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
 यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामवाणवशंगताम् ॥ ६५
 तस्मात्त्वं नर्तकः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
 अपुंस्त्वेन च विख्यातः पण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ६६
 एवं दत्त्वाऽर्जुने श्रापं स्फुरितोष्ठी श्वसन्त्यथ ।

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

शक्रेण स्वर्गमागतं लोमशंप्रति पार्थमहिमानुवर्णनपूर्वकं सुपिष्टिराय तद्वृत्तान्तकथनमर्थना ॥ १ ॥

वंशपायन उवाच ।

पुरोर्वशे दि वे सुमा इति शः पाठः ॥ ५५ ॥ इदममरवर-
 मजसपोरां धृतिमवलां धनं ॥ ५५ ॥ अपगतमय-

पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी स्वं निवेशनम् ॥ ६७
 पार्थोपि लब्ध्वा श्रापं तं तां निशां दुःखितोऽवसत्
 विवक्षुश्चित्रसेनाय प्रातः सर्वमहृष्टवत् ॥ ६८
 ततः प्रभाते विमले गन्धर्वाय यथातथम् ।
 निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ॥ ६९
 तच्च सर्वं यथावृत्तं श्रापं चैव यथातथम् ।
 अवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ॥ ७०
 तदा त्वानाप्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुर्भर्वावयैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥
 सुपुत्राय पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
 क्रपयोपि हि धैर्येण जिता वं ते महाश्रुज ॥ ७२
 यं च दत्तवती श्रापमुर्वशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ७३
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं गमयिष्यसि ॥ ७४
 तेन नर्तकपेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेकं विहस्यैव ततः पुंस्त्वमयाप्ससि ॥ ७५
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फल्गुनः परवीरहा ।
 शुदं परमिकां लेभे न च श्रापं व्यचिन्तयत् ॥ ७६
 चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ ७७
 य इमां शृणुयान्नित्यं धृतिं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥ ७८
 इदममरवरात्मजस्य धीरं
 शुचि चरितं विनिश्चाम्य फल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 स्त्रिदिवगताऽभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥ ७९

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।

दम्भरागरोपास्त्रिदिवगता रमयन्ति मानवेन्द्राः । इति क. ध.
 पाठः ॥ ७९ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

- शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनम् ॥ २
एवं संपूजितो जिष्णुस्त्वास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
स शक्रहस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुस्तहम् ।
अशनिं च महानादां मेघवृंहितलक्ष्णाम् ॥ ४
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो आवन्ससार पाण्डवः ।
पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखम् ॥ ५
ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
नृचं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६
वादित्रं दैवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
मदाज्ञया च कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७
सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः ।
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
कदाचिदटमानस्तु महर्षिरथ लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ९
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महाशुनिः ।
ददर्शार्थासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ १०
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टोचरे ।
निपसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
तस्य दृष्ट्वाऽभवदुद्धिः पार्थसिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
किं त्वस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः ।
स एवमनुसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रविमर्दनः ।
लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
देवर्षे श्रूयतां यत्ते मनसंतद्विवक्षितम् ।
नार्यं केवलमर्त्योऽभूत्क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाशुजः ।
अस्त्रहेतोरीह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
अहो नने भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
शृणु मे वदतो ब्रह्मण्योऽयं यथास्य कारणम् ॥ १७
- नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयां ॥ १९
यन्न शक्यं सुरैर्द्रुमुपिभिर्वा महात्मभिः ।
वदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम विश्रुतम् ॥ २०
स निवासोऽभवद्विप्रं विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २१
तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाश्रुती ।
भूमेर्भारावतरणं महावीर्यां करिष्यतः ॥ २२
उद्धृत्वा ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
विमियेषु स्थिताऽस्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २३
तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥ २४
पातालवासिनो रौद्रा दूनोः पुत्रा महाबलाः ।
सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ २५
योतौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्धुनिपूदनः ।
कपिलो नाम देवोसौ भगवानजितो हरिः ॥ २६
येन पूर्वं महात्मानः स्वनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २७
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।
पथेन च यहायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २८
सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहायुगान् ।
निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महारुदे ॥ २९
किंतु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदेहेजगत् ॥ ३०
अयं तेषां समस्तानां द्रुक्तः प्रतिसमासने ।
तानिहत्यरणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ ३१
भवानसन्त्रियोगेन यातु ताधन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं सुधिष्ठिरम् ॥ ३२
स वाच्यो मम संदेशाद्दुर्मतीमा सत्यसंगरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेप्स्यति ॥ ३३
नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।

देवनिष्ठायाः देवसमूहाः । नाद्र न समर्थाः ॥ २५ ॥
प्रबोध्यो विहायः ॥ २० ॥ तेषां निवातकवचानाम् । प्रति-

समासने संशये ॥ ३१ ॥

भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ३४
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृचवादिश्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् ३५
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३६
 तीर्थेष्वप्राप्त्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि धर्मेण सुखी विगतकल्मषः ॥ ३७
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतलम् ।
 भ्रातृमहति विप्राभ्य तपोचलसमन्वितः ॥ ३८
 गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विपनेषु च ।

वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३९
 एवमुक्ते महेंद्रेण वीमत्सुरपि लोमशम् ।
 उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४०
 [यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
 दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महाघ्ने ॥] ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेति संप्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ४२
 ददर्श तत्र कान्त्यं धर्मराजमरिंदमम् ।
 तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ४३

॥ इति श्रीममहाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकामिगमनपर्वणि पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अर्जुनस्य पाशुपतास्त्राभ्युपगमनादिश्रवणेन परित्विषताः पृतराष्ट्रेण संजयामे स्वपुत्रान्प्रति परितोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा तत्र किमब्रवीत् ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 शकलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाऽम्बिकासुतः ।
 द्वैपायनादपिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 श्रुतं मे सूत कातरुयैनं कर्म पार्थस्य धीमतः ।
 कश्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३
 प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
 मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं यातयिष्यति ॥ ४
 यस्य नित्यमृता वाचः स्तरेष्वपि महात्मनः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
 अस्वतः कर्णिनारांचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
 नार्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
 मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशंगताः ।
 येषां युद्धं दुराधर्षं पाण्डवैः समुपस्थितम् ॥ ७
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवचन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्युधि ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
 महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९
 धृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ।
 अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
 भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वस्याप्यपराजितम् ।
 सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११
 अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां कल्गुनस्य वा ॥ १२
 न तु इन्ताऽर्जुनस्यास्ति जेता वाऽस्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शान्धेयमन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
 त्रिदशेशसमो धीरः खण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वान्नाजमूये महाकृती ॥ १४
 शेषं कुर्याद्विरेर्वज्रो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शूराः शेषं क्षिप्तास्तात किरीटिना ॥ १५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थश्चजोत्प्लष्टाः शरास्तप्यन्ति मत्सुतान् ॥ १६
 अपि तद्रथघोषेण भयातीं सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७

शुक्रकेशोऽर्जुनः ॥ ३५ ॥ संप्रतिज्ञायतीकृत्य ॥ ४२ ॥ पञ्च-
 त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

कृताः सखाः ॥ ५ ॥ प्रतीयाता प्रतिगच्छेताम् ॥ ९ ॥
 धृणी दयालुः । प्रमादी अनवहितः । संरम्भी उग्रमी ॥ १० ॥

समुद्ररन्प्रवपंथैव बाणान्
स्थाताऽऽततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
भवेद्यथा तद्वदवारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं नतु मिथ्या महीपते ॥ १९
मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्त्वगितौजसः ।
दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं २०
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा वै कडुकोदयाः ।
कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः २१
श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
एकादशतनुः स्याणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
कैरातं वैपमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
'लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः ।'
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।
अवह्रेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
नेतदुत्सहते चान्यो लघुमन्यत्र फल्गुनाम् ।
साध्यादर्शनमेतेषामीधराणां नरो भुवि ॥ २५
महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं शुमान् ॥ २६
आसादितमिदं घोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
यत्र विस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनेनोक्तं द्रौपद्या दक्षितायुषी ॥ २८
ऊरुं मेत्स्यामि ते पापं गदया वज्रकल्पया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धर्तृपायनेन जनमेजयं प्रति पाण्डवानां यने सोम्यवस्तुकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रवपन् प्रेरयन् । स्थाता स्थासति ॥ १८ ॥ नेतदुत्सहते-
ऽन्यो हि इति क. ध. पाठः ॥ २५ ॥ न जीर्णो न क्षीणः
॥ २६ ॥ अन्तं नाशम् । भाग्यमर्षसमन्विताः इति हा. पाठः

त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्घृतदेविनः ॥ २९
सर्वे ग्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ३१
धृतराष्ट्र उवाच ।
किं कृतं सूत कर्णेन वदता पर्यं वचः ।
पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
क्षेपां प्राप्तां शुक्लवर्धेष्ठो दिनये नायस्तिष्ठते ॥ ३३
ममापि वचनं सूत न शृश्रूषति मन्दभाक् ।
दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ ३४
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौमिलकादयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
सैरं मुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
निर्दहेषुर्मम सुतान्किपुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृद्वैव जनार्दनः ।
हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किन्तु तस्य न निर्जितम् ३८
इदं हि सुमहश्चित्रमर्जुनसेह संजय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य स्वाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
फल्गुनेन सहायार्थे बह्नेर्दामोदरेण च ॥ ४०
सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः सवान्धवाः ।
कुद्धे पार्थे च भीमे च बासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

॥ २९ ॥ दिनये नीतां ॥ ३२ ॥ नहि सन्तीति क्षेपः ॥ ४१ ॥
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

मन्त्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वर्गमेतन्निरर्थकम् ॥ १
 कथं च राजपुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
 दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
 किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
 वन्यं वाऽप्यथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्वर्णनिपातितान् ।
 ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमशुञ्जत महारथाः ॥ ४
 तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
 अन्वयुर्ग्राहणा राजन्सप्तयोऽन्वयस्तथा ॥ ५
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 दश भोक्षविदां तद्वद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
 रुक्मकृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्मनोरमान् ।
 घाणैरुन्मथ्य विविधैर्ग्राहणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्रेण संजयाग्रं पाण्डववराक्रमस्मरणेन पुत्रान्प्रति परिशोचयन् ॥ १ ॥ संजयेन धृतराष्ट्रमिति स्वस्य चारमुत्पादं
 पाण्डवदिवक्ष्या वनं गतासां कृष्णादीनां दुर्योधनदिवधप्रविश्याश्रवणकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
 चिन्ताशोकपरीतात्मा मनुषान्भिरिष्युतः ॥ १
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽग्निकासुतः ।
 अत्रवीत्संजयं मृतमामभ्य भरतर्षभ ॥ २
 न राज्ञो न दित्रा मृतं शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
 संचिन्त्य दुर्णयं घोरमतीतं धृतजं हि तत् ॥ ३
 तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।
 अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४
 देवपुत्रो महाभागी देवराजसमद्युती ।
 नकुलः सहदेवश्च पाण्डवो युद्धदुर्मदौ ॥ ५
 दृढायुधो दूरपातो युद्धे च कृतनिश्चयौ ।

शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ रथे स्थितौ ॥ ६
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूधेनि ।
 स्वास्येते सिंहविक्रान्तावधिनानाधिव दुःसहौ ॥ ७
 निःशेषमिह पश्यामि मम सैन्यस्य संजय ॥ ८
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्षेप्तं न क्षंसेतेऽयमपिणी ॥ ९
 वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 मघक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १०
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां मृतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतेरपि दुःसहः ॥ ११
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।

कृष्टं कर्षणं ग्राम्यधान्यम् ॥ ३ ॥ शुद्धैर्वर्णनिपातितः । वानेयं
 वनभयम् ॥ ४ ॥ अनमयः परिमाजकाः ॥ ५ ॥ आहारयत्

आहारं कृतवती ॥ १० ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 न क्षंसेते क्षमां न करिष्यतः ॥ ११ ॥ सहितुं शोडुम् ॥ ११ ॥

समुद्धरन्प्रवपंश्चैव बाणान्

स्थाताऽऽततायी समरे किरीटी ।

सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

भवेद्यथा तद्वदचारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।

सर्वमेतद्यथातत्त्वं नतु मिथ्या महीपते ॥ १९

मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्त्वमितौजसः ।

दृष्ट्वा कृष्णां समां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं २०

दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा वै कदुकोदयाः ।

कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः २१

श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।

एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२

कैरातं वेपमास्थाय बोधयामास फल्गुनम् ।

जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३

‘लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः’

तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुर्जुनम् ।

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४

नेतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।

साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५

महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।

कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६

आसादितमिदं धोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।

द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७

यत्र विस्फुरमार्णाष्टो भीमः माह वंशोऽर्षवत् ।

दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दर्शिताबुभौ ॥ २८

ऊहं भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धर्मपाथयेन जनमेजयं प्रति पाण्डवानां यने भोज्यवस्तुकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रवपन् प्रवपन् । स्थाता स्थासति ॥ १८ ॥ नेतदुत्सहते-

ऽप्यो हि इति क. घ. पाठः ॥ २५ ॥ न जीर्णो न शीर्णः

॥ २६ ॥ अन्तं नाशम् । गार्गां वपैतमन्विताः इति घ. पाठः

त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्धूतदेविनः ॥ २९

सर्वे ग्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।

सर्वे सर्वास्त्रविद्रांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०

मन्ये मन्युसमुद्धताः पुत्राणां तव संयुगे ।

अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।

पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा समां गता ॥ ३२

अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।

येषां आता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३

ममापि वचनं सूत न शृश्रूषति मन्दभाक् ।

दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ ३४

ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।

ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५

सैरं युक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।

निर्देहेषुर्मम सुतान्किंपुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६

पार्थाबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःश्रुताः ।

दिन्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७

यस्य मञ्जी च गोप्ता च सुदृष्टव जनार्दनः ।

हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किंतु तस्य न निर्जितम् ३

इदं हि सुमहद्यित्रमर्जुनस्येह संजय ।

महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहापार्थे बहेर्दामोदरेण च ॥ ४०

सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः सचान्ववाः ।

क्रुद्धे पार्थे च भीमे च बासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

॥ ३१ ॥ विनये नीतां ॥ ३३ ॥ नहि सन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

समुद्रन्प्रवर्पथैव वाणान्

स्थाताऽस्ततायी समरे किरीटी ।

सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

भवेद्यथा तद्वदचारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।

सर्वमेतद्यथातत्त्वं नतु मिथ्या महीपते ॥ १९

मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्त्वमितौजसः ।

दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं २०

दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा वै कडुकोदयाः ।

कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः २१

श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।

एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२

कैरातं वेपमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।

जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३

‘लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः’

तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४

नेतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।

साक्षादर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५

महेश्वरेण यो राजन् जीर्णो अस्तमूर्तिमान् ।

कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६

आसादितमिदं घोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।

द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७

यत्र विस्फुरमाणोऽष्टो भीमः ग्राह बन्धोऽर्थवत् ।

दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दर्शिताबुधौ ॥ २८

उत्तं भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

पदापापनेन जनमेजयप्रति पाण्डवानां यने भोज्यवस्तुकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रयत्नं प्रेरयन् । स्थानां स्थास्यति ॥ १८ ॥ नेतदुत्पास्यते-

ऽन्यो हि इति क. ध. पाठः ॥ २५ ॥ न जीर्णो न क्षीणः

॥ २६ ॥ अन्तं नाशम् । भाष्यमिदमन्यताः इति श. पाठः

त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्युतदेविनः ॥ २९

सर्वे ग्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।

सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०

मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।

अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।

पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभा गता ॥ ३२

अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।

येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३

ममापि वचनं सूत न शृश्रुपति मन्दभाक् ।

दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ ३४

ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।

ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५

सैरं युक्ता ह्यपि क्षराः पार्थेनामिततेजसा ।

निर्दहेयुर्मम सुतान्किपुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६

पार्थबाहुबलोत्पृष्टा महाचापविनिःसृताः ।

दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७

यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।

हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किंतु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

इदं हि सुमहश्चित्रमर्जुनसेह संजय ।

महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहापार्थं बहर्दामोदरेण च ॥ ४०

सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः सयान्वधाः ।

कुद्धे पार्थे च भीमे च बासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

॥ ३१ ॥ विनये मीतां ॥ ३३ ॥ नहि सन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

शैवयया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥१२
तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥१३
ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
सरणीयाः सरिष्यामि मया यान कृताः पुरा ॥१४
संजय उवाच ।

व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५
श्रुत्वाऽयं निर्जितान्द्युस्ते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १६
दुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १७
तैश्च यत्कथितं राजन्धृष्टा पार्थान्पराजितान् ।
चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १८
समागम्य द्रुतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥१९
अमर्षितो हि कृष्णोपि दृष्ट्वा पार्थान्स्तदा गतान् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गान्ब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २०
या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१
यत्र सर्वान्महीपालान्शस्त्रतेजोभयादितान् ।
सयज्ञान्तासपौण्ड्रान्तासचोलब्रविडान्ध्रकान् ॥२२
सागरानूपकाथैव ये च पत्तनवासिनः ।
सिंहलान्बर्बरान्लेच्छान्ये च लङ्कानिवासिनः २३
धर्माणि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् ।
वान्दरदान्सर्वाङ्किरातायवनाञ्चकान् ॥२४
ऊर्गणांश्च चीनांश्च तुषारान्सन्धवांस्तथा ।

न्रामठान्मुण्डान्क्षीराज्यमथ तद्वपान् २५

लवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ।

रुतान्येते ते परिविणकान् ॥ २६

परान्तापनेन च पराक्षा चपला प्रतिसारिणी ।

जनमेजय उवाच तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २७

प्रवणं धैर्यम् । स्यात्तामि मिरगा यतात्तं प्रवेक्ष्यतीति अवा-

उच्यो हि इति क. प. पाठः ॥ १२ ॥ प्रतिहारिणी प्रतीकं सर-

ः ॥ १८ ॥ नृपस्य ॥ क. १ आहृष्यामि इहानीदेवेति

रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ २८

धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ।

दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।

दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यति ॥२९

ततस्त्वं हास्तिनपुरे आतृभिः सहितो वसन् ।

धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ३०

अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

शृण्वत्स्तेतेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१

प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन ।

अभिधान्मे महाबाहो सानुचन्धान्हनिष्यसि ॥३२

वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।

प्रतिज्ञातो वने वासो राज्ञामध्ये मया ह्ययम् ३३

धर्मराजस्य वचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।

धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते समयामासुरञ्जसा ॥ ३४

केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ।

पाञ्चालीं प्राङ्गुरकिष्ठां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३५

दुर्योधनस्तव श्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।

प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६

ये स ते कुरवः कृष्णे दृष्ट्वा त्वां ग्राहसंस्तदा ।

मांसानि तेषां खादन्तो हरिष्यन्ति वृकद्विजाः ३७

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।

उत्तमाज्ञानि कर्णन्तो यैः कृष्टाऽसि सभातले ३८

तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।

क्रुव्यादैः कृष्यमाणानि मक्ष्यमाणानि चासकृद् ॥

परिक्रिष्टाऽसि यस्त्रयैश्चासि समुपेक्षिता ।

तेषामुत्कृच्छिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ४०

एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुः पुरुषर्षभाः ।

सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ४१

ते धर्मराजेन दृष्टा वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।

शूरकृत्योपपास्यन्ति चामुदेयं महारथाः ॥ ४२

शेषः । अतएव प्रार्थना सत्य मां कुर्वति ॥ २७ ॥ समयामासुः

शमं युष्मिस्तावन्पुः । समतादामदानट इति मिरा इति

आम् ॥ ३४ ॥

रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः
 पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराजा ॥ ४३
 एतान्सर्वाष्टौ कवीरानजेवा-
 न्महात्मनः सायुधन्वान्ससैन्यान् ।
 कौ जीवितार्थी समरेऽभ्युदीया-
 त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यन्माञ्जवीद्विदुरो द्यूतकाले
 त्वं पाण्डवाञ्जेन्यसि चेन्नरेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो
 महामयो भविता शोणितौघः ॥ ४५
 मन्ये यथा तद्भवितेति मृत
 यथा क्षत्ता ग्राह वचः पुरा माम् ।
 असंशयं भविता युद्धमेत-
 द्रते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥

(अथ नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥)

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भीमयुधिष्ठिरसंवादसमये बृहदन्धनागमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरमपि बृहदन्धेन वल्लोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरमभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
 वंशपायन उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन्नकृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्ते मृदुश्चाद्वले ।
 दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निपेदुः सह कृष्णया ॥ ३
 धनंजयं शोचमानाः साधुकण्ठाः सुदुःखिताः ।
 तद्वियोगादितान्सर्वाञ्चशोकः समभिषुषुवे ॥ ४
 धनंजयवियोगाच्च राज्यप्रंशाच्च दुःखिताः ।
 अथ भीमो महाराज्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५
 निदेशाचे महाराज भतोऽसौ भरतर्षभ ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां मस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ६
 यस्मिन्निनये पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।

सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
 योसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्केशान्विचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्रीभस्तुस्ततो दुःखतरं तु किम् ॥ ८
 यस्य बाहू समाधित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्ता च मेदिनीम् ९
 यस्य प्रभावाद्दि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
 'जितान्मन्यामहे सर्वान्धारतराष्ट्रान्ससौचलान् १०
 यस्य प्रभावाच्च मया सभामध्ये महाबलाः ।
 नीता लोकमग्नं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौचलाः ॥ ११
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १२
 मया हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखाण्वरान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्वा प्रशाधीनां वंसुंधराम् १३
 भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपहृताः ।
 अहीनपांरूपा राजन्यलिभिर्वलवत्तराः ॥ १४

युयुधानः सालकिः ॥ ४३ ॥ केसरिणः क्रोपेनोच्छ्रितसट्पन्
 ॥ ४४ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

पुत्रवे शयितवान् ॥ ४ ॥ निदेशान् आशतः ॥ ६ ॥ अग्नौ
 लोकं परलोकम् ॥ ११ ॥ बलिभिः सामन्तदर्शनैर्बलवत्तराः

क्षात्रं धर्मं महाराज त्वमर्वेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १५
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्माधर्म्यान्नीनशः पथः ॥ १६
 प्राग्द्वादश समा राजन्धर्तराष्ट्राणिहन्महि ।
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् १७
 व्युहानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानसुं लोकं गमयाम विशांपते ॥ १८
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णे च यो वाऽन्यः प्रतियोत्स्यते १९
 मया प्रशमिते पश्चाच्चमेष्यसि वनं पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशांपते ॥ २०
 यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमर्दिम ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २१
 एवमेतद्भवेद्राज्यं यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २२
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ॥ २३
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ।
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विमो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदशादितः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमर्दिम ।
 एकाप्रां पृथिवीं सर्वो पुरा राजन्करोति सः ॥ २६
 द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतम् ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्मुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चरैरिति सुयोधनः ॥ २८
 अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं तवः ।
 वराजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूरुषः ॥

यद्यस्मान्मिगच्छेत पापः स हि कथंचन ॥ २९
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
 द्यूतेन ते महाराज पुनर्युद्धं प्रवर्तते ॥ ३०
 भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
 स तथाऽक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ॥ ३१
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२
 यद्यस्मान्मुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
 यावज्जीवमवेक्ष्य वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्य इति निश्चयः ३३
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्ध्निपाद्याय पाण्डवम् ३५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३६
 यत्त्वमाभापसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न क्षेतन्ममि विद्यते ॥ ३७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्प सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३८
 एवं ब्रुवति भीमं न धर्मराजे युधिष्ठिरः ।
 आजगाम महाभागो बृहदक्षो महानृपिः ॥ ३९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रबन्धमुपकेणं पूजयामास धर्मराट् ॥ ४०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्मपात ॥ ४१
 अक्षद्यूते च भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकौविदैः ॥ ४२
 अनक्षस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 मार्गां च मे सभां नीता प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ४३
 पुनर्युतेन मां जित्वा वनवासं मुदारुणम् ॥

प्रात्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४४
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
 अक्षयूताभिपद्मेण गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ॥ ४५
 आर्तानां सुहृदां वाचो धृतप्रभृति संसताम् ।
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४६
 यस्मिंश्च वयमायत्ताः सदा गाण्डीवधन्वनि ।
 'स चेन्द्रलोकं गतवानस्वहेतोर्महाबलः ॥' ४७
 विना महात्मना तेन गतस्तत्त्वा इवासहे ।
 कदा द्रक्ष्यामि भीमत्सु कृतास्त्रं पुनरागतम् ॥ ४८
 'इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
 अनेन तु विपण्णोऽहं कारणेन सहाजुजः ॥ ४९
 वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
 जानन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
 द्यूतेनैवाहयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः ॥ ५०
 आहूतश्च पुनर्युते नासि शक्तो निवर्तितुम् ।
 पणे च मम ताल्यर्थं वसु किंचन विद्यते ॥ ५१
 एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
 न मत्तो दुःखिततरो पुमानस्तीह कश्चन ॥ ५२
 नास्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा कश्चित् ।
 न मत्तो दुःखिततरो पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५३
 'एवं हुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानुपिः ।
 शोकं व्यपनुदन्नाज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनपचाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

दमयन्त्यां समुत्कण्ठितेन नलेन वने विहरणु हंसेष्वेकतमस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥ मतिक्रियाप्रतिशत्तेन आत्मानं मोषि-
 तयता हंसेन नलगुणानुवर्णनेन दमयन्त्या नले रागोत्पादनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
 जयन्तः प्रीयमाणा वै इति क. पाठः ॥ ५० ॥ पुष्करेण राज्ञा
 ॥ ५१ ॥ एकोनपचाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 न विपादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतांवर ।
 आगमिष्यति भीमत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ॥ ५५
 यद्ववीपि महाराज न मत्तो विद्यते कश्चित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५६
 अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वचो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५७
 वैशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५८
 बृहदश्व उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 यस्त्वचो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५९
 निपथेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवन्नान्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ६०
 स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ६१
 न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
 वने निवसतो राजन्नश्रूयन्त कदाचन ॥ ६२
 भवान्हि संवृत्तो वीरर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नाहंसि शोचितुम् ॥ ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विस्तेरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतांश्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६४

'यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।'
 अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां भूमिं देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वपामादित्य इव तेजसा ॥ २
 उपपन्नो युक्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
 अक्षमियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ४
 तथैवासीद्विदुर्मेघो भीमो भीमपराक्रमः ।
 शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यापुत्रं कुमारान्ध ग्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भामिन्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा वपुषा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तदा पर्युपास्ते श्रुचीमिव ॥ ११
 तत्र स राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदायनी यथा ॥ १२
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ।
 न देवेषु न यक्षेषु तादृशपक्ती कश्चित् ॥ १३
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथवा श्रुता ।
 चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५
 तस्याः समीपे तु नलं प्रदर्शयुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनःपुनः ॥ १६
 तयोरदृष्टः कामोऽभ्युच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७
 अशकुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८

स ददर्श ततो हंसाज्ञातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योऽसि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २०
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंसति कर्हिचित् ॥ २१
 'तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथाऽनघ ।
 विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मां भवान् ॥'
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमन्ततः ॥ २३
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ २४
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 हृष्टा ग्रीहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २५
 अथ हंसा विसृष्टपुः सर्वतः प्रमदायने ।
 एकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २६
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २७
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अधिनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २८
 [कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ।]
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २९
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ ३०
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ ३१
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशांपते ।
 अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३२
 तथेत्युक्त्वाऽण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ।
 पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पचाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

नादेनेन्द्रादीन्प्रति दमयन्तीगुणानुवर्णनपूर्वकं तत्स्वयंवरप्रवृत्तिकथनम् ॥ १ ॥ तत्स्वयंवरार्थमागच्छतिरिन्द्रादिभिः
पयि दृष्टस्य नलस्य दमयन्तीघटनायां दूत्वेन वरणम् ॥ २ ॥

बृहदथ उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य मारत ।

तदा प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति वभूव सा ॥ १

ततश्चिन्तापरा दीना विचर्यवदना कृया ।

वभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २

लब्ध्वैदृष्टिर्ध्यानपरा वभूवोन्मत्तदर्शना ।

पाण्डुवर्णा क्षणेनाथं हृज्याविष्टचेतना ॥ ३

न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कहिंचित् ।

न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती मृहुः ॥ ४

तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जहुरिहितिः ॥ ५

ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ।

न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ६

तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ।

किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७

स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।

अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ८

स सन्निपातयामास महीपालान्विशापतिः ।

एपोऽनुभूयतां वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ९

श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

अभिजग्मुस्ततो वीरा राजानो भीमशसनात् ॥ १०

हस्त्यश्वरथयोपेण नादयन्तो वसुंधराम् ।

विचित्रमाल्याभरणैर्वैलङ्घ्यैः खलंकृतैः ॥ ११

तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।

यथार्हमकरोत्पूजां तेऽजसस्तत्र पूजिताः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामुपिसत्तमा ।

अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितौ गतौ ॥ १३

नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।

देवराजस्य भयनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४

तावर्चयित्वा मधवा ततः कुशलमन्ययम् ।

प्रेमञ्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५

नारद उवाच ।

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।

लोके च मधवन्कृतले नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६

बृहदथ उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ ब्रह्मव्रता ।

धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराधुखाः ।

अपं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८

कनु ते क्षत्रियाः शूरा नहि पश्यामि तानहम् ।

आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥ १९

एवमुक्तस्तु व्रक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।

शृणु मे मधवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ २०

विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।

रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ २१

तस्याः स्वयंवरः शक भविता नचिरादिव ।

तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२

तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।

काङ्क्षन्ति स विशेषेण ब्रह्मव्रतनिपूदन ॥ २३

एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साम्रिकाः ।

आजग्मुर्देवराजस्य समीपमशरोत्तमाः ॥ २४

ततस्ते शुक्युः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।

श्रुत्वैव चाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २५

ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।

विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २६

नलोपि राजा कान्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।

अभ्यगच्छद्दीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २७

अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।

साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्यथं रूपसंपदा ॥ २८

तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् । अशुवन्नैपथं राजन्वतीर्य नभस्तलात् ॥ ३०
 तत्सुर्विगतसंकल्पा विसिता रूपसंपदा ॥ २९ भोभो निपधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवाकसः । अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मलेन दमयास्यामिन्द्रादिनिदेशोभिवेदनम् ॥ १ ॥

बृहदथ उवाच ।
 तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
 अथैतान्परिपन्नञ्च कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १
 के वै भवन्तः कथासौ यस्याहं दूत इप्सितः ।
 किञ्च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
 एवमुक्ते नैपथेन मधवानभ्यभाषत ।
 अमरान्वै निवोधासान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
 अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांशतिः ।
 शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
 त्वं वै समागतानसान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 लोकपाला महेन्द्राद्याः संमायान्ति दिदृक्षुः ॥ ५
 प्राप्नुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतित्वै वरयस्व ह ॥ ६
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
 कथं हि जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् ।
 परार्थमीदृशं वक्तुं तद्वै पश्यामोरधर ॥ ८
 'एवमुक्तो नैपथेन मधवान्पुनरब्रवीत् ।'
 करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपथ ।
 न करिष्यसि कस्माच्चं व्रज नैपथ माचिरम् ॥ ९
 'स वै त्वमागतानसान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 श्रेयसा योऽस्ये हि त्वं कुर्वन्नमरासनम् ॥' १०
 बृहदथ उवाच ।
 एवमुक्तः स देवैस्तैनैपथः पुनरब्रवीत् ।

सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ११
 प्रवेश्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 जगाम स तथेत्युपत्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १२
 ददर्श-तत्र वैदर्भी सखीगणसमावृताम् ।
 देदीप्यमानां यपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १३
 अतीव सुकुमारादीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
 आक्षिपन्तीमिव च तां शशिं स्वेन तेजसा ॥ १४
 तस्य दृष्ट्वै वयुषे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १५
 ततस्ता नैपथं दृष्ट्वा संध्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
 आसनेभ्यः समुत्पतुस्तेजसा तस्य धर्पिताः ॥ १६
 मशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विसयान्विताः ।
 न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १७
 अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
 कोऽयं देवोऽथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १८
 न तास्तं शक्नुवन्ति स्व व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 तेजसा धर्पितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १९
 अथैनं सयमानेव सितपूर्वाभिभाषिणी ।
 दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विसिता ॥ २०
 कस्त्वं सर्वानवद्याह मम हृच्छयवर्धन ।
 प्राप्तोऽस्यमरवद्दीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २१
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २२
 एवमुक्तस्तु वैदर्भी नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २३

॥ २० ॥ विगतो विनष्टः दमयन्तीं प्राप्स्याम इति संकल्पो
 येषाम् ॥ २९ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

धर्पिता अभिभूताः ॥ १६ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

देवास्तां प्राप्नुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं दत्तं पतिं वरय शोभने ॥ २४
तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।

प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २५
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व ययेच्छसि ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

नलदमयन्तीसंवादः ॥ १ ॥ नलोनेन्द्रादीन्प्रति वनयन्तीवचनमिवेदनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजर्निकं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विस्त्रयं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसांतां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३
यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
विपमग्निं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठस्तु लोकपालेषु कथं भानुपमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ब्राह्मणमन्यो देवानां भृत्यमुच्छति ।
ब्राह्मि मामनवधाङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
विरजासि च वासांसि दिव्याधिनाः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु दिव्यानि देवान्प्राप्य तु शुङ्ग वै ॥ ८
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां कां तं न वरयेत्पतिम् ॥ ९
यस्य दण्डमयात्सर्वं भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति कां तं न वरयेत्पतिम् ॥ १०
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां कां तं न वरयेत्पतिम् ॥ ११
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२
नैपधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि नोत्सहे स्वार्थमीक्षितं ॥ १५
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७
ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथञ्चन ॥ १९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाधेन्द्रपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २०
ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ।
वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशांपते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
तमपश्यंस्तथाऽऽप्यान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
कचिद्दृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।

यथाश्रद्धं देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयसेति संवन्धः । प्रण-
यस्य परिणयस्य । माप्तिरिति शेषः ॥ १ ॥ विस्त्रयं सविश्वासं

यथासात्तया प्रणयं परिणयनं विताहम् ॥ २ ॥ सन्निपातिताः
भेदिताः ॥ ३ ॥ मृत्युमारणादिति क. घ. पाठः ॥ ४ ॥

किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥ धर्ष्यमानेषु च मया भवन्तु रुचिरानना ।
 नल उवाच । मामेव गतसंकल्पा घृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
 भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेदनम् । अब्रवीर्नघ मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 प्रविष्टः सुमहाकश्यपं दण्डिभिः स्थविरैश्चैव ॥ २५ ॥ त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कथिदृष्टवाचरः । तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ।
 क्रते तां पार्थिवसुतां भवतामेव नेजसा ॥ २६ ॥ एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
 सख्यथास्या मया दृष्टास्ताभिद्याप्युपलक्षितः । गतावदेव विबुधा यथावृत्तमुपाहृतम् ।
 विसिताथाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ मया श्रेयं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

स्वयंवरमष्टके इन्द्राग्निमयवर्णनलतारुण्येन तापायं समुपवेधानम् ॥ १ ॥ दमयन्त्या स्वगुणसंगुष्टेन्द्रादिपसादेन मलस्येव वरणम् ॥ २ ॥

बृहदथ उवाच । तत्रतत्रैव सक्ताऽभूज चचाल च पश्यताम् ॥ १
 अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा । ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 आजुह्याप महीपालान्मीमो राजा स्वयंवरे ॥ १ ॥ ददर्श भूमौ पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ १०
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृज्जयपीडिताः । तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिविशेषाकृतीन्स्थितान् ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २ ॥ संदेहादथ वेदर्भो नाभ्यजानाङ्गलं नृपम् ॥ ११
 कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् । 'निर्विशेषवयोवैपरूपाणां तत्र सा शुभा ।'
 विधिशुक्ते नृपा रङ्गं महासिंह इवाचलम् ॥ ३ ॥ ययं हि दृष्टो तेषां ततं मेने नलं नृपम् ।
 तत्रासनेषु विविधेष्व्यासीनाः पृथिवीक्षिताः । सा चिन्तयन्ती युद्धाऽथ तर्कयामास भामिनी १२
 सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ कथं नु देवाज्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
 तां राजसमितिं पूर्णां नार्गंभोगवतीमिव । एवं संचिन्तयन्ती सा वेदर्भो भृशदुःखिता ॥ १३
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्घ्निर्घ्निरिगुहामिव । श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत ।
 'प्रविवेश नलो देवः पुण्यश्लोको नराधिप ॥' ५ ॥ देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे १४
 तत्र स पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः । तानीह तिष्ठतां भूमवैकस्यापि न लक्ष्ये ।
 आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ एवं विचिन्त्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च । शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ७ ॥ वाचा च मनसा चैव नपस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना । देवेभ्यः प्राञ्जलिभृत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८ ॥ हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
 तस्मा गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् । पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७

मनसा वचसा चैव यथा नातिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ २०
 स्वं चैव रूपं पुण्यन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २१
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करणं प्रतिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २२
 मनोविशुद्धिं शुद्धिं च भक्तिं रागं च नैषधे ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २३
 साऽपश्यद्विबुधान्सर्वानस्येदान्त्वधलोचनाम् ।
 अम्लानस्रप्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् २४
 छायाद्वितीयो म्लानस्रप्रजःस्वेदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैषधश्च निमेषेण च मूर्चितः ॥ २५
 सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैषधं वरयामास भीमी धर्मेण पाण्डवं ॥ २६
 विलज्जमाना वस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशेऽञ्जलजस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २७
 वरयामास चैव न पतित्वे वरवर्णिनी ।
 ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपः ॥ २८
 देवमहर्षिभिलस्य साधुसाध्विति भारत ।
 विस्मितीरितः शब्दः प्रशंसतिर्नलं नृपम् ॥ २९
 दमयन्तीं तु कौरव्य परितेनगुतो नृपः ।
 आशाययद्भारोद्गं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३०
 यत्नं भजसि कृत्वाणि पुमांसं देवसमिधं ।
 गम्भान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ॥ ३१
 यावत्तु मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ।
 नावचसि भविष्यामि मत्समेतद्भवामि ते ॥ ३२
 दमयन्ती तथा यागिभिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३

तां परस्परतः प्रीतो दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
 तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४
 वृते तु नैषधे भूम्या लोकपाला महोजसः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३५
 प्रत्यक्षदर्शनं यत्ते गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६
 अभिरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 लोकानात्मप्रमांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७
 यमस्तत्रचरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अर्षापतिरपि भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 सज्ज्वीचमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८
 वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ।
 'एतत्सर्वं नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।
 यथा स्वमं महाराज तथैव ददृशुर्जनाः ॥ ३९
 ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजाऽतिमानुषम् ।
 समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशांपते ॥ ४०
 दमयन्त्यपि तद्दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् ।
 अन्वीक्ष्य नैषधं वने भीमी धर्मेण भारत ॥ ४१
 वृते च नैषधे भूम्या निवृत्ते च स्वयंवरं ।
 सर्वे एव महोपालाः प्रतिजग्मुर्वधागतम् ॥ ४२
 पार्थिवान्मानुभूयास्य विवाहं विसयान्विताः ।
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्वधागतम् ॥ ४३
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४४
 उभ्य तत्र तथाकामं नैषधो द्विपदावरः ।
 भीमेन समनुप्रातो जगाम नगरं व्यकम् ।
 अवाप्य नारीरमं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ॥ ४५
 रमे मह तथा राजञ्छन्येव बलवृद्धा ।
 अतीव मुदिता राजा धाजमानोऽनुमानिव ॥ ४६
 अञ्जल्यज्जगाम वीगे धर्मेण परिपालयन् ।
 ईजं चाप्यधमधेन यथातिरिच नाहुषः ।

अन्यैश्च बहुभिर्धामान्क्रतुभिश्चासदक्षिणैः ॥ ४७
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४८
 जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४९
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दमयन्तीस्त्वयंवरादुनन्तरं दिवं गच्छतामिन्द्रादीनां मध्येयार्गे कलिद्रापरयोर्वृक्षानम् ॥ १ ॥ तैः स्वयंवरे दमयन्त्या
 नलवरणं निवेदितेन द्वापरद्वितीयेन कलिना नलपराभवप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

बृहदथ उवाच ।
 वृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संमेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरपित्र्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्द्विजः स स्वयंवरः ।
 वृत्स्तया नलो राजा पतिरसत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामभ्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युद्युक्ते दिवौकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 का हि सर्वगुणोपेतं नाशयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
 योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
 नित्यं तस्मा गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।
 अहिंसारितो यश्च सत्यवादी ददव्रतः ॥ ९
 यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषण्याग्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १०
 एवंपुं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 आत्मानं स शपेन्मृदो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले हरे ॥ १२
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ।
 ततो गतेषु देवेषु कलिद्रापरमब्रवीत् ॥ १३
 संयन्तु नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ।
 अंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्थते ॥ १४
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।
 'मम प्रियकृते ह्यस्मिन्कृतवांध भविष्यसि ॥' १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कलिचोदनया पुष्करेण नलाह्वानम् ॥ १ ॥ नलपुष्करयोरक्षदेवनम् ॥ २ ॥

बृहदथ उवाच ।
 एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैपथः ॥ १

निर्गताः तमासः ॥ ४ ॥ अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्येति
 क. घ. पाठः ॥ ७ ॥ धर्मवादी ददव्रत इति क. पाठः ॥ १५ ॥ शौचं

स नित्यमन्तराग्रेक्षी निपथेष्ववसच्चिरम् ।
 अयास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिंरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्त नैपथः ।
 दया शमेति क. पाठः ॥ १० ॥ ययमयासोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 समयं संकेतम् ॥ १ ॥ अन्वाहा उपरिगतराम् ॥ १ ॥

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निपधान्मतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव द्रष्टो भूत्वा तं वै पुष्करमन्वयात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्वाता द्रुपेणेति मृदुर्मुहुः ॥ ७
 न चैक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदभ्याः प्रेक्षमाणायाः प्राप्तकालममन्यत ॥ ८
 'ततः स राज्ञा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ॥ ९
 आत्रा देवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।'
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयंते स नलस्तदा ॥ १०
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कथन ।
 निवारणेऽभयच्छक्तौ दीव्यमानमरिदमम् ॥ ११
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्षष्ठांशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

पूते मलयराजपुत्रपदवत्या वनयत्या चोदितेन सारथिना तत्पुत्रमिधुनस्य रथारोहणेन भीमनगरमापणम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुष्पश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुमत्ता देवने कृतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्मीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं मुमहृत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पार्थं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वसमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेनामतिवशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४
 बृहत्सेने व्रजामात्मानानामप्य नलशसनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यदसु ॥ ५
 'इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।
 उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ॥ ६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशसनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराब्रजन् ७
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।

॥ कलिः । नलं समाविश्य रूपान्तरेण पुष्करं आब्रवीत् ।
 दीव्यं भूतं कुह ॥ ४ ॥ द्रुपः श्रेष्ठः पाशधेष्टो मूला ॥ ६ ॥
 श्रेष्ठाक्षमुदयेन । अग्रवीतीत्येति क. पाठः ॥ ७ ॥ यानेपु
 युग्यं युगपद् रथादि तस्य ॥ १० ॥ नावमग्नि नक्षेत्रमित्यर्थः

॥ १९ ॥ पुष्पः पावनः श्लोको यशो यस्य । अजीयत जितः
 ॥ २० ॥ षट्षष्ठांशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 द्वितीयां द्वितीयवारम् । नच तत्रत्यवपुष्येति क. घ.
 पाठः ॥ ८ ॥

न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ८
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिधीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ९
 निशाम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराञ्जुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्री पुनरुवाच ह ॥ १०
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ११
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैरात्मकारिभिः ॥ १२
 वार्ष्णेयं तु ततो मैत्री सान्त्वयच्छक्षण्या गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १३
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्बृक्षः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विपमस्त्वस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४
 यथायथा हि नृपतिः पुष्करैरेव जीयते ।
 तथातथाऽस्य वै यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १५
 यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वक्षवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १६
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति नैषधः ॥ १७
 यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामथ सारथे ।

नूनं मन्ये न शेषोस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १८
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्बचः ।
 न हि मे शुध्यते भावो विनाशं प्रति सारथे ॥ १९
 नलस्य दयितानथान्योजयित्वा मनोजवान् ।
 रथमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुर्महसि ॥ २०
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ खन्दनं तथा ।
 अश्वाधिमन्यथाकामं वस वाऽन्यत्र गच्छ वा ॥ २१
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २२
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भीस्तेन वाहिना ॥ २३
 ह्यास्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २४
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शौचल्लं नृपम् ।
 कं तु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अटमानस्ततोऽप्योध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २५
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 मूर्तिं च ॥ ददौ चास्य सारथ्येन नियोजितः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

यूते पुष्करजितेन नलेन दमयन्त्या सह वनप्रवेशः ॥ १ ॥ अन्तरिक्षे पक्षिरूपेण समुत्पन्निरक्षरात्मजिपृक्षोर्नलस्य
 अन्तरीयमद्यापक्षणेन पलायनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीन्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यद्यापि वसु किञ्चन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजन्महसन्पुष्करोऽज्वीत् ।
 यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्भूतं मया ।

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदन्नवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
 उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ॥ ५
 पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकः सुदुर्मनाः ।

कदाचिद्विनेश्वरीति इति पाठः ॥ १९ ॥ मिथुनं कुमारी
 कुमारी च । कुण्डिनं भीमस्य नगरम् ॥ २० ॥ मुख्यशः
 मुख्येषु मुख्येषु ॥ २२ ॥ आदिना अथरथेन ॥ २३ ॥ भूमि

वेतनम् ॥ २६ ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 प्रतिपाणः पणनीयं इत्यम् ॥ २ ॥

उत्तरीयं तथा वस्त्रं तस्याश्चाभरणानि च ।
 उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशः ॥ ६
 एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविचर्धनः ।
 निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ७
 दमयन्त्येकवस्त्राश्च गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 स तथा नगराभ्याशे त्रिरात्रं नैपथ्योऽवसत् ॥ ८
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठत्स गच्छेद्ध्यतां मम ॥ ९
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पारा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ १०
 स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।
 त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयत् ॥ ११
 [पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
 मातिष्ठत् ततो राजा दमयन्तीं तमन्वगात् ॥] १२
 क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विण्णसदृशच्छदान् ॥ १३
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्वली ।
 अस्ति भक्ष्यो ममाद्यापि वतु चेदं भविष्यति १४
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मूचिहायसा ॥ १५
 उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् १६
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥
 तान्समीक्ष्य गतानक्षान्नात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्तदा राजा दमयन्तीमयाव्रवीत् ॥ १८
 येषां प्रकोपादर्थयात्यच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैपथाः ।
 इमे ते शकुना भूत्वा वासस्यापहरन्ति मे ॥ २०
 वयस्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निवोषेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २१

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २२
 एष विन्ध्यो महाशूलः पयोप्सी च समुद्रगा ।
 आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २३
 एष पन्था विदर्भाणामेष यासाति कोसलान् ।
 अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणो दक्षिणापथः ॥ २४
 एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदार्तो हि भूमीमुद्दिश्य भारत ॥ २५
 ततः सा वाप्पकलया वाचा दुःखेन कशिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैपथ्यं कर्तुं वचः ॥ २६
 जडपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २७
 हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवर्त्तं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २८
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्रमम् ॥ २९
 न च भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ।
 नित्यं हि सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वर्षामि ते ॥ ३०
 नल उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं दमयन्ति मुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३१
 न चाहं त्यक्तकामस्त्वां किमलं भीह शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न धैव त्वामनिन्दिते ॥ ३२
 दमयन्त्युवाच ।
 यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३३
 अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३४
 पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
 अतो निमिचं श्लोकं मे वर्धयस्मरोपम ॥ ३५
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्भविष्यति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३६

विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्ससि नो गृहे ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनपटितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

नलेन स्वयन्त्या दमयन्त्या यस्त्रार्थप्येदनपूर्वकं परित्यागेनापयानम् ॥ १ ॥

बृहदथ उवाच ।

‘इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।
यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिधूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
इति ह्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनःपुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्ध्वेन संवृताम् ॥ ३
तथैकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सर्भा कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभासुपसंश्राप्य तदा स निपधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निपसाद महीतले ॥ ५
स वै विषन्नो मलिनो विवर्णः पांसुमुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुप्वाप धरणीतले ॥ ६
‘ततः स्ववसनस्यान्तं दमयन्तीं विशांपते ।
भूमावास्तीर्थं सुप्वाप सकिमालिङ्ग्य शोभना ॥ ७
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य लुकुमारी तपस्विनी ॥ ८
सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।
शोकोन्मथितचित्तः सन्न स शेते यथा पुरा ॥ ९
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्पथां च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ १०
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ११
मामियं सनुर्त्तकं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्सज्जनं प्रति ॥ १२
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।

उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं कचित् ॥ १३

बृहदथ उवाच ।

स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १४
न चैषा तेजसा शंक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्त्यं पतिव्रता ॥ १५
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १६
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाऽध्वगाद्राजा वस्त्रार्थस्यावकर्तनम् ॥ १७
कथं वासो विकर्तयं न च बुद्ध्येत मे प्रिया ।
विचिन्त्यैवं नलो राजा सर्भा पर्यचरत्तदा ॥ १८
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद समोद्देशे विकीर्णं खड्गमुत्तमम् ॥ १९
तेनार्थं वाससश्चित्त्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्भक्तचेतनाम् ॥ २०
ततो निवद्रहदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रूरोद निपधाधिपः ॥ २१
यां न चायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमयं सभामध्ये शेते भूमायनाथवत् ॥ २२
इयं वस्त्रावकर्तनं संवीता चारुहासिनी ।
उन्मचेव मया हीना कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २३
कथमेका सती मैत्री मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगन्यालनिपेविते ॥ २४
आदित्या वसवो रुद्रा अधिनौ समरुद्रणौ ।
रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २५

परिपश्ये कलिना यथापदक्षान्दिशम् ॥ १० ॥ जनस्य
भोग्यायाः ॥ ११ ॥ दमयन्त्यां पितृभ्यो न्यवर्तत, निवृत्तासती

विसर्जनेऽप्युदिति शेषः ॥ १६ ॥ निवस्य परिधाय ॥ २० ॥
एकोनपटितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

एवमुक्त्वा त्रियां भार्या रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनाऽपहतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २६
गत्वागत्वा नलो राजा पुनरेति सर्वां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २७
दिधेय हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।

दोलेव मुहुरायाति याति चैव मुहुर्मुहुः ॥ २८
अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्वन्नलः ।
मुष्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं वदुः ॥ २९
नष्टात्मा कलिनाऽऽविष्टस्तच्छिगणयन्मुहुः ।
जगाम्भकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य मोहितः ३०

॥ इति धीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि नष्टोपाख्यानपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वने चरन्त्या वनमग्न्या जगरेण प्रहृणम् ॥ १ ॥ वनपर्वणे व्याघ्रेण तं प्रसतोऽजगरस्य पथः ॥ २ ॥ वनमग्न्या
आग्नकासुकस्य तस्यापथ्य स्वपातिमत्यमहिम्ना हननम् ॥ ३ ॥

बृहदथ उवाच ।
अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
अयुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
माक्रोशदुर्घः संत्रस्ता महाराजेति नैपथम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्कि जहासि माम् ।
हा हताऽसि विनष्टाऽसि भीताऽसि विजने वने ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथंविधस्त्वं हि तथा मुष्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
कथमुत्सृज्य गन्ताऽसि वय्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतो नापकृतः परेणापकृतो हसि ॥ ५
शययसे न गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां सन्निधां कथिताः पुरा ॥ ६
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कान्ता स्वयोत्सृष्टा मृतेमपि जीवति ॥ ७
पर्याप्तः परिहातोऽपमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भृशं भीतासि दुर्धरे दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेप तिष्ठसि नैपथ ।
आचार्ये गुन्मरात्मानं किं मां न प्रतिमापसे ॥ ९
वृशं मां यव राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं शमालिप्ता नाथासयमि पार्थिव ॥ १०
न श्रोताम्पहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।

कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचये ॥ ११
कथं नु राजंस्तुपितः क्षुधितः श्रमकथितः ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ १२
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तिव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३
मुहुस्तपतते बाला मुहुः पतति विद्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४
अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वास्य विद्वला ।
उवाच भैमी निःश्वास्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १५
यस्याभिशापादुःखार्तो नैप नन्दति नैपथः ।
तस्य भूतस्य तदुःखादुःखमभ्यधिकं भवत् ॥ १६
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्मादुःखतरं प्राप्य जीवत्वमुखर्जविक्राम् ॥ १७
एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्येपति स्म भर्तारं वने धापदसेविते ॥ १८
उन्मत्तवर्ज्जीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९
तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाग्धरीम् ।
करुणं वदुः शोचन्तीं विलपन्तीं गुमध्यमाम् २०
सहसाऽभ्यागतं भैमीमभ्यागपतिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरे ग्राहो महाकायः क्षुभान्वितः ॥ २१
सा प्रसमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।

नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैपधम् २२
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनागसम् ।
 ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
 कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैपध ।
 [कथं भवाञ्जगामाद्य माभुत्सृज्य वने प्रभो ।]
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च २४
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैपध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ ॥ २५
 बृहदश्व उवाच ।
 तां तु कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २६
 तां तु दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः संचरन्गहने वने ।
 समभिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ॥ २७
 मुखे तं पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
 निर्विचष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २८
 मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
 समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २९
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चास्मागता वनम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

महामन्वेपथम्या दमयन्त्या वनमध्ये हस्त्यश्वदशसंकुलजनसार्धदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा सार्धनाथेन सभापणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 सा निहत्य मृगव्याधं व्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं क्षिप्रिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहद्वीपिरुहव्याध्रवराहर्क्षगणैर्गुप्तम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 सालवेषुधवाश्वत्यतिन्दुकेज्जुदिकिशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३

बुद्धिदामादूर्ध्वं मां विना कथं भविष्यसि कथं जीविष्यसि ।
 दापान्मुक्तः इति क. पाठः ॥ २४ ॥ विशस्य विहारी ॥ २८ ॥
 करालानि शोभमानानि पद्मणि नयनप्रातरोमाणि ययोस्ता-
 रसो नगने यस्या इति तथा ॥ ३३ ॥ मन्थुवा कोथेन ॥ ३५ ॥

कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ ३०
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशापते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३१
 तामर्षवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवद्यार्द्धां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३२
 अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः क्रामस्य वशमीयिवान् ॥
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३४
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्थुना ॥ ३५
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षा तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
 अतीतवाक्पथे काले दशशार्पेन रुपा किल ॥ ३७
 यथाऽहं नैपधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।
 तथाऽयं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३८
 उक्तमात्रे तु वचने तया स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव क्रुमः ॥ ३९

जम्बवाभ्रलोभ्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।
 पद्मकामलकप्रक्षुब्धकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकिविभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नद्वान्विविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्वान्नुतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्चरतो दिजान् ।

पतिराज्यविनाकृता पत्या राज्येन च रहिता । अतीतवाक्पथे
 वानान्वयिष्ये सति । काले धूम्रवर्णे व्यापे ॥ ३७ ॥ परासुः
 गतप्राणः ॥ ३८ ॥ व्यसुर्विगतप्राणः ॥ ३९ ॥ पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 प्रतिभयं गीपणम् । क्षिप्रिका लीक्ष्यमानः पतहविशेषः ॥ १ ॥

सा बहून्मीमरूपांश्च पिशाचोगराक्षसान् ॥ ७
 पल्वलानि तटाकानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरित्सरांसि च तदा ददर्शाद्भुतदर्शनाम् ॥ ८
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिषान्ब्राह्मणान्गोमायून्बुधवानरपन्नगान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदर्भी विचचारैका नलमन्वेपती तदा ॥ १०
 नाधिम्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसन्नकक्षिता ॥ ११
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२
 दमयन्त्युवाच ।
 सिङ्गोरस्क महाबाहो निपधानां जनाधिप ।
 कतु राजन्गतोसि त्वं त्यक्त्वा मां विजने वने ॥ १३
 अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिश्चासदक्षिणैः ।
 कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १४
 यन्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाधुते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिव्यर्षभ ॥ १५
 यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिषु ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तयानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८
 हा वीर ननुनामाहमिष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभापसे ॥ १९
 मत्संयत्येष मां रौद्रो व्यात्तासो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २०
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारती नृप ॥ २१
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोसि त्वं किं मां न प्रतिभापसे ॥ २२
 कृपां दीनां विवर्णी च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्थप्राप्ततामेकां विलपन्तीमनापवत् ॥ २३

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामार्य रुदन्तीमरिक्कथन ॥ २४
 महाराज महारण्ये भाभिर्हृकाकिनीं सतीम् ।
 आभापमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभापसे ॥ २५
 कुलशीलोपसंपन्नां चारुसर्वाङ्गशोभनाम् ।
 'अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभापसे ॥' २६
 नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्त्रिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिपेविते ॥ २७
 शयानसुपविष्टं वा स्थितं वा निपद्याधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकनिवर्हण ॥ २८
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थं शोककक्षिता ।
 क्वचिद्दृष्टव्याऽरण्ये संगत्येति नलो नृप ॥ २९
 कोनु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्निष्ठितं नृपम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परब्यूहविनाशनम् ॥ ३०
 यमन्वेपसि राजानं नलं पशनिमेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोण्यामि मधुरां गिरम् ॥ ३१
 अरण्यराट्यं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३२
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३३
 निपद्याधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्रघातिनः ।
 पतिमन्वेपतीमेकां कृपणां शोककक्षिताम् ॥ ३४
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ।
 'सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिमेक्षणः ॥' ३५
 अथवाऽरण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खादथ मृगश्रेष्ठ दुःखादस्मादिभोचप ॥ ३६
 शुत्वाऽरण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
 यालेप मृष्टसलिलामापगां सागरोपमाम् ॥ ३७
 इमं शिलोचयं पृच्छे शृङ्गैर्बहुमिरुन्धितः ।
 विराजितं दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३८
 नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
 असारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३९
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्षमृगायुतम् ।
 पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ४०

किंशुकाशोकवकुलपुत्रागैरुपशोभितम् ।
 [कर्णिकारधवपुष्पैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥] ४१
 सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।
 'पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।'
 गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४२
 भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
 शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४३
 प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
 राजस्तुषां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४४
 राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
 मीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४५
 राजमृयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्विश्रितेक्षणः ॥ ४६
 ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनख्यकः ।
 शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४७
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निजितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४८
 निपधेयु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति सा ह ॥ ४९
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशासि ह ॥ ५०
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमं पोजगिचित् ॥
 यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्कैव प्रशासिता ।
 तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५२
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेपमाणां भर्तारं नलं नरवरोत्तमम् ॥ ५३
 खमुल्लिखद्भिरेतर्हि त्वया शृङ्गशर्तनृपः ।
 कचिद्दुष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५४
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विप्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशः ।
 निपथानामधिपतिः कचिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५५

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विद्वलाम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखितां ५६
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्यस्मिन्ने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५७
 कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतखनसन्निभाम् ।
 श्रोष्यामि नैपधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५८
 वैदम्येहीति विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आत्माभिधायिनीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वसिष्ठमुन्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अन्नमसैर्वायुमसैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदक्षुभिः ॥ ६३
 वल्कलाजिनसंवीतैर्धुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाधुपितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६४
 नानामृगमणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतम् ।
 तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्रयत् ॥ ६५
 सुभ्रुः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा मुद्रिजानना ।
 बर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ६६
 सा विवेक्षाश्रमपदं वीरसेनसुतमिया ।
 योषिद्वलं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ ६७
 साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः ॥ ६८
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आसतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६९
 तानुवाच वरारोहा कचिद्भगवतामिह ।
 तपःस्वप्तिषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ॥ ७०
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ।
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रति यशस्विनी ॥ ७१
 ब्रूहि सर्वानवघाद्भिः का त्वं किंच चिकीर्षसि ।

मन्त्रण्यः मन्त्राणि मन्त्रयन्तीति वेदे वेदिक्रमेण परमात्मनि
 या सायुः ॥ ४८ ॥ मुद्रिजानना शोभनदन्तपुष्पमुती ।

सुप्रतिष्ठा सुजयना ॥ ६६ ॥ वीरसेनसुतस्य नलस्य प्रिया
 ॥ ६७ ॥

दृष्ट्वै ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ॥ ७२
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाधसिहि मा शुचः ।
 अस्मारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ।
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि च द सत्यमनिन्दिते ७३
 साऽब्रवीच्चानृपीचाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरिविषा न च नद्याश्च देवता ॥ ७४
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तेरणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६
 निपधाधिपतिर्धामानलो नाम महायशः ।
 घोरः संप्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ७७
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।
 गोप्ता निपधर्वशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८
 सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७९
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेंद्रुयदनोऽरिहा ॥ ८०
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मूढे हन्ता रविषोमसमप्रभः ॥ ८१
 स कैश्चिन्निकृतिमर्षैरनार्यैरकृतात्मभिः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ८२
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८३
 सा वनानि गिरिर्ध्रुव सरांसि सरितस्तथा ।
 पल्लवानि च सर्वाणि तथाऽप्यानि सर्वशः ८४
 अन्येपमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८५
 कश्चिद्गवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निपधानां जनाधिपः ८६
 यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।

वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८७
 यदि कैश्चिदहोरात्रेन द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योस्ये देहस्यास्य विमोक्षणात् ॥
 कोनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तेशोकाभिपीडिता ॥ ८९
 तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ९०
 उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ९१
 निपधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भूमि धर्ममृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ९२
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिन्दमम् ॥ ९३
 द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिमेप्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ९४
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साप्रिहोत्राश्रमास्तथा ॥ ९५
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विसिता ह्यभवच्चदा ।
 दमयन्त्यनवद्याक्षी वीरसेननृपन्तुपा ॥ ९६
 'चिन्तयामास वेदर्भा किमेतद्दृष्टव्यहम् ॥' ९७
 किन्तु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं चिधिरिहामवत् ।
 कनु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९८
 क सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ।
 कनु ते ह नगा ह्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९९
 'इत्येवं नरशार्दूल विसिता कमलक्षणा ।'
 ध्यात्वा चिरं भीममुता दमयन्ती शुचिसिता ।
 भर्तेशोकपरा दीना विघर्षवदनाऽभवत् ॥ १००
 सा गत्वाऽथापरां भूमिं चाप्यसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १०१
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं गुपितं वने ।
 पल्लवापीडितं हयं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०२
 अहो वतायमगमः श्रीमानसिन्धुनान्तरे ।

तपून्निर्गुह्यैर्गिरिप्रदेशैर्नारायणैरिति क. पाठः ॥ ८२ ॥

भयसा मोक्षेण योऽने योजयिष्ये । योयन्नेन देहं त्यक्त्वा

मोक्ष प्राप्ते इत्यर्थः ॥ ८० ॥ उदर्कः उत्तरकालः ॥ ९१ ॥

पश्येः आशीर्षित भूमिम् ॥ १०२ ॥ अगमः वृषः । आशीर्षेः

आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ १०३
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शने ।
 वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवानृपम् ॥ १०४
 नलं नामारिदमनं नृमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निपधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०५
 एकवस्त्रार्थसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनार्दितं वीरमरणमिदमागतम् ॥ १०६
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०७
 एवं साऽशोकवृत्तं तमार्तां वै परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०८
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकाश्च पर्वतान्त्रयान्नैकाश्च भृगपक्षिणः ॥ १०९
 कन्दराश्च नितम्बाश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 ददर्श तान्मीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ ११०
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शाय महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १११
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीतलोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैहेताम् ॥ ११२
 प्रोद्भुतां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकृजिताम् ।
 कृमेग्रहहृषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११३
 सा दृष्ट्व महासार्थं नलपत्नी यशसिनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ११४
 उन्मत्तरूपा शोकाती तथा वस्त्रार्थसंरुता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११५
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुदुवुः ।
 केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विजुक्कुशुः ॥ ११६
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।
 कुर्वन्त्यस्यां दयां केचित्पप्रच्छुभ्यापि भारत ॥ ११७
 काङ्क्षि कस्यापि कल्याणि किं वा भृगयसे वने ।

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११९
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोसि सुराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चासाननिन्दितो ॥ १२०
 यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीडिता ॥ १२१
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ।
 युवस्थविरवालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपसुपां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ १२४
 विदर्भराष्ट्रमम पिता भर्ता राजा च नैपथः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ १२५
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलमभिग्रगणसूदनम् ॥ १२६
 ताडुवाचानवयार्ङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रुचः ॥ १२७
 अहं सार्थस्य नेता वं सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशसिनि ॥ १२८
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलक्षेमुगानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिपेधिते ॥ १२९
 श्रुते त्वां मानुषीं भर्तृ न पश्यामि महावने ।
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १३०
 साऽब्रवीद्गणजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 कतु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३१
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लभाय मनुजात्मजे ॥ १३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दमयन्त्या सार्येन सह चेदिराजपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वनमध्ये सूर्यस्तीरसायिनि सार्यं निशीथे पानीयपानाया-
गतगजयूयनिहतभूयिष्ठे दिष्टया दमयन्त्या अपि शीपीकारः ॥ २ ॥ हतावशिष्टेन जनैः सह चेदिराजपुरं गताया दम-
यन्त्या राजमात्रा स्वान्तःपुराभिवासनम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वाऽनवघात्री सार्थवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्येन पतिलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तटाकं सर्वतोभद्रं पञ्चसौगन्धिकायुतम् ॥ २
ददृशुर्बणिजो रम्यं प्रभृतयवसेन्धनम् ।
बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तयाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवाच सार्थः सुमहाभिशामासाद्य पविनीम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दे तिमिरे तदा ।
सुप्ते सार्यं परिश्रान्ते हस्तिपूयमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरितटान्मदप्रसवणाविलम् ॥ ६
[अथापश्यत् सार्यं तं सार्थजान्मुचहृन्गजान् ॥ ७
ते तान्प्राण्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षिता ।
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवः ॥ ९
मार्गं संरुद्ध्य संसुप्तं पविन्याः सार्थमुत्तमम् ।
ते तं ममर्दुः सहसा वेष्टमानं महीतले ॥ १०
महारथं प्रमुञ्चतो वद्व्यन्ते शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रया महतो भयात् ॥ ११
केचिदन्तः करः केचित्केचित्पट्यां हता गजैः ॥ १२
निहतोप्राश्चपहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
मयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३
पोराप्रादान्विमुञ्चन्तो निषेतुर्धरणीतले ।
रथेभ्यासज्यसंभ्रमाः पतिता विपथेषु च ॥ १४

एवंमकारैर्वहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्निनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५
आरावः सुमहांथासीन्नैलोक्थयमयकारकः ।
एषोऽग्निरस्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६
रत्नराशिर्विशिर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद्रविणं न मिथ्या यचनं मम ॥ १७
पुनरेवामिधास्यामि चिन्तयध्वं सुकातराः ।
एवमेवामिभापन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ॥ १८
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुधुधे भयसंव्रतमानसा ।
अपश्यद्देशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ॥ १९
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिमेक्षणा ।
संसक्तवदनाश्चासा उत्तस्तां भयविह्वला ॥ २०
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात्केचिदविक्षताः ।
तेऽमुवन्सहिताः सर्वे कसेदं कर्मणः फलम् ॥ २१
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिमद्रो महापद्माः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ॥ २२
न पूजा विममर्कृतामथवा मयमं कृता ॥ २३
शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४
अपरे त्वमुचन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
याऽसावद्य महासार्यं नारी सुमन्तदर्शना ॥ २५
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तपैवं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पित्राङ्गी वा मयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७
यदि पश्याम तां पापां सार्थमीमं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।

अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् २८
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
 ह्रीता भीता च संवित्रा शार्द्रवद्यत्र काननम् २९
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुवध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३१
 न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिद्वपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापं माऽऽपतितं महत् ।
 अपथिमामिमां कथामापदं प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३
 भर्तुराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्छ्रुतिः ।
 निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिपेविते ॥ ३४
 अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्मादिनिष्क्रम्य शोचन्ते वैशसं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ॥ ३५
 'हन्यमाने तदा सार्थे दमयन्ती' शुचिसिता ।
 ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ॥ ३६
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किंतु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७
 स हतो हस्तियुधेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् ।
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८
 नामाप्तकालो म्रियते श्रुतं दृष्टानुशासनम् ।
 या नाहमद्य मृदिता हस्तियुधेन दुःखिता ॥ ३९
 न हृदैवकृतं किञ्चिद्वराणांमिह विद्यते ।
 न च मे बालमवेऽपि किञ्चित्पापकृतं कृतम् ४०
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ।
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्वार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ ४२
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।
 प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३

हतशैर्षः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्द्रल दुःखशोकपरायणा ॥ ४४
 गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ॥ ४५
 'सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।'
 वस्त्रार्धेन च संवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ४६
 तां विद्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ।
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ ४७
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजगमुत्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ ४८
 सा तैः परिहृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
 तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्घृताम् ॥ ४९
 धात्रीमुवाच गच्छन्नामानयेह ममान्तिकम् ।
 जनेन छिद्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ५०
 तादृक् रूपं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
 उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ॥ ५१
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत् ॥ ५२
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
 मासि विबुधिवाम्नेषु शंस मे काऽसि कस्य वा ॥
 न हि ते मानुषं रूपं भूपणैरपि वज्रितम् ।
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्मरंमे ॥ ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमवधीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समस्तुव्रताम् ॥ ५५
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भ्रुजिण्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलशानभेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ ५६
 असङ्ख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि ॥ ५७
 तस्य दैवात्प्रसङ्गेऽभूदतिमात्रं सुदेवने ।
 द्यूते स निजितथैव वनमेक उपेयिवान् ॥ ५८
 तमेकवसनच्छगुन्मत्तमिव विद्वलम् ।
 आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्यगमं वनम् ॥ ५९

अथो गृहं यस्यास्ताम् ॥ ५६ ॥ भर्तारमपि तं वीरं सीतेपाद-
 गता सदेति क. पाठः । अहं चादुगता वीरं, छायेवानुगता
 सदेति भ. पाठः ॥ ५७ ॥

कृत्यं कृत्यकम् । कृत्यिता कृत्य कृत्यकेति वा ताम् ॥ २८ ॥
 अपथिमां अपरावर्तिनीम् ॥ ३३ ॥ पापकृतं पापं कर्म ॥ ४० ॥
 अमार्जितो धूसरवेषो ॥ ४० ॥ भ्रुजिण्यां दासी । कामवासिनी
 यत्र काम इच्छा तत्रैव वसन्तीम् । यत्र सायंकालस्यैव प्रति-

स कदाचिद्वने वीरः कसिञ्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतस्तु विमना, वासस्थं च व्यसर्जयत् ॥ ६०
 तमेकवसना नम्रमुन्मत्तवदचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ६१
 ततो बहुविधे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्थं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागतम् ॥ ६२
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ।
 साऽहं कमलगर्भमपश्यन्ती हृदिमियम् ।
 न विन्दाम्यमरमृत्युं म्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३
 इत्युक्त्वा साऽनवद्याद्री राजमातरमप्युत ।
 स्थिताऽश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ॥ ६४
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षी विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताऽब्रवीदार्ता भूमिमातृस्वरां स्वयम् ॥ ६५
 वस त्वमिह कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
 मृगयिष्यन्ति ते मन्त्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६६
 अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती मन्त्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६७
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

दमयन्तीं परित्यज्यात्पश्यामटन्तं नलं प्रति . वनजङ्घिह्वेष्टितेन कर्कोटकेनमपरिरक्षणमाधेना ॥ १ ॥ नलेन दावाप्रितो
 मोचितेन कर्कोटकेन नलग्रासे दंष्ट्राग्रेन धरूप्यापादनम् ॥ २ ॥ तथा विजरुषाविष्कटणेच्छायां स्वस्वरागेन पातोपसदनवि-
 धानपूर्वकं यज्ञप्रदानम् ॥ ३ ॥

बृहदश्रु उवाच ।
 उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ।
 ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने बने ॥ १
 तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
 मा भेरिति नलश्रोयत्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३

हे वीरप्रजायिनि वीरानेव प्रजायते सूते सा वीरप्रजायिनी
 ॥ ६८ ॥ यथेवमिह वस्तुन्यं यथाम्महमर्थसायमिति ध. पाठः

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्मभापेयं कथंचन ॥ ६९
 मार्ययेद्यदि मां कश्चिदण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 वध्यश्च ते सकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ७०
 भर्तुर्न्येषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ।
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ७१
 इत्युक्त्वा दमयन्त्या तु राजमातेदमब्रवीत् ।
 सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्वा ते व्रतमीदृशम् ॥ ७२
 एवमुक्त्वा ततो भर्मा राजमाता विशांपते ।
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ७३
 सैनध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
 वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।
 एतया सह मोदस्व निखद्विप्रमनाः सदा ॥ ७४
 ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागतम् ।
 दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५
 सहसा न्यवसद्राजन्नाजपुत्र्या सुनन्दया ।
 चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ॥ ७६

स नागः प्रज्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया ब्रलन्धो ब्रह्मपरिन्नागाः सुमहातपाः ।
 तेन मनुष्यपरीतेन शमोसि मनुजाधिप ॥ ५
 तिष्ठ त्वं स्यात्वर इव यावदेति नलः क्वचित् ।
 इतो नेतासि तत्स त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ६
 तस्य शापान् शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।

॥ ७१ ॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ७
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दाबविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विभुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽज्वीत् १०
 पदानि गणयन्गच्छ स्थानि नैषध कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्वृषं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२
 स दृष्ट्वा विस्रितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विप्रेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विप्रेण संवृत्तैर्गात्रैर्यवत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
 तावत्तु त्वां महाराज क्लेशेऽस्मिन्स नियोक्ष्यति १६
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

कर्कोटकयचमालेनापोष्यामीं बाहुकइति स्वनामनिर्देशपूर्वकमृदुपुर्णमृदुपुष्पमीपोषसंपन्नम् ॥ १ ॥ मृदुपुष्पेन तस्य
 सारध्ये नियोजनम् ॥ २ ॥

वृहदश्व उवाच ।
 तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ध्रुवन् ।
 अध्यानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यविज्ञेयतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्धन्यान्त्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यत्किञ्चे तत्कर्तुमृदुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४
 इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

मृदुपुष्पसहितः ॥ ८ ॥ दाबविवर्जितं बहिहीनम् ॥ ९ ॥
 दष्टेष्टुष्टेऽदष्टात् । आकां विना नागो न दष्टतीति नागः
 ॥ १२ ॥ स इतिः । दष्ट दमयन्ता दष्टस्य द्यावस्य पर्व
 पृथिव्युदे इति नागः ॥ १५ ॥ अनागाः निरपराधः । निकृतो

वधितः । मे मया ॥ १७ ॥ द्रष्टव्यमय भवितेति हा. पाठः
 ॥ १८ ॥ अश्वद्वयं दृष्टे जयावहम् । अभहदयेन विपया
 शिलां परितर्कतेति सार्थः ॥ २१ ॥ निशपदेः परितेहि ॥ २४ ॥
 त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उवाच सुमीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ॥ ५
 वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा युद्धिध्रियते मे विशेषतः ॥ ६
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोसि वेतनं ते शतंशतम् ॥ ७
 त्वामुपस्थास्यतथैव नित्यं वार्ष्णेयजीवल ।
 एतान्मां रंससे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ८
 घृहदश्च उवाच ।
 एवमुक्तो नलस्तेन न्ययसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहचार्ष्णेयजीवलः ॥ ९
 स वै तत्रावसद्राजा धेदमीमनुचिन्तयन् ।
 सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ १०
 कनु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 मरन्ती तस्य मन्दस्य कंवाऽऽसाद्योपतिष्ठति ॥ ११
 एवं भुवन्तं राजानं निशायं जीवलोऽप्रवीत ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ।
 आयुष्मन्कस्य वा नारी वामेयमनुशोचसि ॥ १२

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रव्रजस्य कस्याचित् ।
 आसीद्रुद्रमुता नारी तस्या दृढतरथ सः ॥ १३
 स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यमुखपीडितः ॥ १४
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निशाकाले सरस्तस्याः श्लोकमेकं स गायति ॥ १५
 स विभ्रममन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किंचन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंसरन् ॥ १६
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्ता तेनाल्पभागेन दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
 एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गमाणाऽतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥ १८
 व्यापदाचरति नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्ता तेनाल्पभागेन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १९
 इत्येवं नैपथी राजा दमयन्तीमनुसरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राजस्तस्य निवेशने ॥ २०

॥ इति भीमम्हामारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमरात्रेन वरुणस्यन्येयवद्वानादेतेषु मादृशानां प्रस्तावनाम् ॥ १ ॥ सुदेवताया विरेत चेदितरादृष्टं दम-
 यन्तीदर्शनम् ॥ २ ॥ विरेत सह सबाष्पं भाषमाणं दमयन्तीं दृष्ट्वा राजमात्रा विप्रपति दमयन्तीबुललीलादिप्रश्नः ॥ ३ ॥

घृहदश्च उवाच ।
 हतराग्ये नले भीमः समार्षेऽर्धेनं गते ।
 'चिन्तयामास बहुशः सहामार्त्यनैराधिपः ॥ १
 समाहूय द्विजान्सर्वा निदं वचनमप्रवीत् ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ २
 दमयन्तीं नलं चैव पर्यन्वेपति यो द्विजः ।
 गवां शतसहस्राणि दाता तस्मै द्विजातये ॥ ३
 इत्युपत्या मादृशान्सर्वांसमाहूय द्विजोत्तमान् ।
 मस्यापपामास तदा तपोर्दधेनकाहवा ॥ ४
 संदिदेश च तान्भीमो यमु दद्या च शुक्लम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ५
 असिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निपधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वत्सारावपिप्यति ॥ ६
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव ॥ ७
 न चेच्छयाविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 शतमात्रेऽपि दास्यामि गवां दध्नानं धनम् ॥ ८
 इत्युक्तास्ते यमुर्देष्टा मादृशानः सर्वतो दिशम् ।
 पुराष्ट्राणि चिन्त्यन्तो नैपथं सह मारिषा ।
 नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ९

मारिष आह ॥ १९ ॥ यमु-जिह्वोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ मादृशानोऽने हर्षे दिव्यो राजमन्त्रादुपदृष्टियन्ते

उपदृष्टः ॥ ६५ ॥

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ७
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दायविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् १०
 पदानि गणयन्गच्छ स्थानि नैपथ कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्वर्णं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विप्रेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विप्रेण संवृतैर्गात्रैर्यवच्छां न विमोक्ष्यति ।
 तावत्तु त्वां महाराज केशेऽस्मिन्स नियोक्ष्यति १६
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

कर्कोटकवचनाश्रलेनायोध्यायां बाहुकदृतिं स्वनामनिर्देशपूर्वकमृतपुर्णतुपसमीपोषसंपेणम् ॥ १ ॥ ऋतुपुर्णत तस्य
 सारध्ये नियोजनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 तस्मिन्नन्तर्हिते नागे भययौ नैपथो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति भुवन् ।
 अधानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

लघुपुंस्त्वरहितः ॥ ८ ॥ दायविवर्जितं बहिर्हीनम् ॥ ९ ॥
 दशेष्टुकेऽदशतः । आशं विना नागो ॥ दशतीति भावः
 ॥ १२ ॥ स पतिः । इदं दमयन्त्या दष्टस्य यापस्य फलं
 कलिभुङ्क्ते इति भावः ॥ १५ ॥ अनागाः निरपराधाः । निकृतो

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोपि वा ।
 ब्रह्मविवर्चं च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८
 राजन्विपनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु न राजेन्द्र शशजयमवाप्स्यसि ॥ १९
 गच्छ राजन्नितः सृतो बाहुकोऽहमिति भुवन् ।
 समीपमृतपुर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ २०
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निपथेधर ।
 स तेऽश्वहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै ॥ २१
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽश्वज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा २२
 संयोक्ष्यसे स्वदारैस्त्वं मा स शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 खं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छथास्त्वं नराधिप ।
 संसर्तव्यस्तदा तेऽहं वासधेदं विधास्ये ॥ २४
 अनेन वाससाच्छन्नः खं रूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा भददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्येवैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिभ्ये तत्कर्तुमृतपुर्ण भरस्व माम् ॥ ४
 'इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

वधितः । मे मया ॥ १७ ॥ ब्रह्मविश्रय भवितेति दा. पाठः
 ॥ १८ ॥ अश्वहृदयं सृतो जयावहम् । अश्वहृदयेन विद्यया
 विद्यां परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ निवातयेः परिधिः ॥ २४ ॥
 त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उवाच सुप्रीतमनास्तं मेक्ष्य च महीपते ॥ ५
 वस बाहुक मद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 ग्रीध्रयाने सदा युद्धिप्रियते मे विशेषतः ॥ ६
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेपुरश्चाध्यक्षोसि वेतनं ते दत्तं दत्तम् ॥ ७
 त्वापुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवला ।
 एताभ्यां रंससे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ८
 बृहदथ उवाच ।
 एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहचार्ष्णेयजीवलाः ॥ ९
 स वै तत्रावसद्राजा वंदर्मीमनुचिन्तयन् ।
 सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ १०
 - क्तु सा क्षुत्पिपासातार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वाऽऽसाद्योपतिष्ठति ॥ ११
 एयं ह्युपन्तं राजानं निद्रायां जीवलोऽब्रवीत् ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ।
 आपुष्पन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ॥ १२

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
 आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरश्च सः ॥ १३
 स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यनुसर्षीडितः ॥ १४
 दहमानः स श्लोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निद्राकाले स्मरन्तस्याः श्लोकमेकं स गायति ॥ १५
 स विभ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किंचन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंसरन् ॥ १६
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
 एका चालाङ्गनमिश्रा च मार्गमाणाऽतयोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥ १८
 श्यापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १९
 इत्थेवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुसरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेष्टने ॥ २०

॥ इति भीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमरात्रेन पञ्चदशमवन्द्येययाव मातादेशेषु मासगामां प्रस्थापयन् ॥ १ ॥ गुरुरेवनाज्ञा विरेन चेदिरात्रगुरे दम-
 पन्तीदर्शनम् ॥ २ ॥ विरेन सह सबाणं भायमाणां दमयन्तीं दृष्ट्वा राजमात्रा विस्मयति दमयन्तीं बुद्धीकादिप्रभः ॥ ३ ॥

पृहदथ उवाच ।
 हतराग्ये नले भीमः समायेंद्रर्शने गते ।
 चिन्तयामास बहुशः सहामात्यैर्नराधिपः ॥ १
 समाह्वय द्विजान्तर्यानिदं वचनमब्रवीत् ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरममितम् ॥ २
 दमयन्तीं नलं चैव पर्यन्नेषति यो द्विजः ।
 गवां शतग्रहस्यणि दावा तस्मै द्विजातये ॥ ३
 इत्युत्वा मासगान्तर्यान्तमाह्वय द्विजोत्तमान् ।

मृगयय्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ५
 अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विप्राणि निषधापिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वत्सायानपिप्पति ॥ ६
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरममितम् ।
 द्विष्यं च सुवर्णं च दासीदायं तथैव ॥ ७
 न चेच्छरायविहानेतुं दमयन्तीं नलोऽपि वा ।
 ग्रातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशगुणं पतम् ॥ ८
 इत्युक्तान् पशुदेष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिग्म् ।

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्वाजवेदमनि ॥ १०
 तथैव राजमाता च ब्राह्मणान्पर्यवेपयत् ।
 भोजनार्थं सुदेवोऽपि तत्रैव प्रविवेश ह ॥ ११
 कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ १२
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ १३
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ १४
 सुदेव उवाच ।
 यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गनाः ।
 कृतार्थोऽस्म्यथ दृष्ट्वा लोककान्तामिव श्रियं ॥ १५
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वां वितिमिरा दिशः ॥ १६
 चारुपद्मविशालार्क्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १७
 विदर्भसरसस्तसाहैवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलयङ्गागुलिसार्क्षीं प्रम्लानां नलिनीमिव ॥ १८
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां कृशस्रोतां नदीमिव ॥ १९
 विध्वस्तपर्णकमलां विव्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिलिप्तां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ २०
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 दह्यमानामिवार्केण मृणालीमिव चोद्धृताम् ॥ २१
 रूपोदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
 चन्द्रलेखामिव नवां न्योमि नीलाग्रसंवृताम् ॥ २२
 कामभोगैः प्रियैर्हानां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ २३
 भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
 एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ २४
 दुष्करं कुरुतेऽस्यन्तं हीनो यदनया नलः ।

कारणलङ्घिः उपपादयन् इयमेव दमयन्तीति निविच्यन् ।
 ॥ १४ ॥ श्यामां सदा यौट्यवार्धिकीम् ॥ १६ ॥ पद्मिनीं

धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ॥ २५
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रापतेक्षणाम् ।
 सुखार्हं दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २६
 कदा तु खलु दुःखस्य परं यास्यति वै शुभा ।
 भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २७
 अस्मा नूनं पुनर्लभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव भेदिनीम् ॥ २८
 तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंसृताम् ।
 नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चैयमसितेक्षणा ॥ २९
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ ३०
 अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टदुःखां दुःखातीं ध्यानरोदनतत्पराम् ॥ ३१
 बृहदथ उवाच ।
 एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्ष्मणैश्च ताम् ।
 उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ ३२
 अहं सुदेवो वैदर्भीं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।
 भीमस्य वचनाद्राहस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ ३३
 कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्यौ दारकौ च ते ॥ ३४
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतस्तत्त्वा इवासते ।
 अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ ३५
 बृहदथ उवाच ।
 अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्तीं युधिष्ठिर ।
 पर्यष्टच्छतं तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकाम् ॥ ३६
 खरोद च भृशं राजन्वैदर्भीं शोककशिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिति द्विजोत्तमम् ॥ ३७
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककशिता ।
 सुदेवेन सहकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३८
 जनित्र्याः प्रेपयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।
 ब्राह्मणेन सहागम्य तां विद्धि यदि मन्यसे ॥ ३९
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ४०
 पत्नीम् ॥ ३० ॥ पञ्चपठितमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

ततः सुदेवमानाप्य राजमाता विशांपते ।
पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ४१
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सुदेवेन दमयन्तीतत्त्वं निवेदितया राजमात्रा पितुरूपलान्छनेन तत्त्वनिर्धारणपूर्वकं तस्याः पितृपुरं प्रति प्रापणम् ॥ १ ॥

सुदेव उवाच ।
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैपथो नाम धीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
स धूतेन जितो आत्रा हृतराज्यो महामनाः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव देवि निवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ।
अस्या शेष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्पुरुचमः ॥ ५
श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।
मलेन संवृतो हास्याच्छन्नोऽग्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ६
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ।
प्रतिपत्कलुषेन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८
अनेन वपुषा बाला पिप्पुनाज्जेन सूचिता ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९
बृहदथ उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।
सुनन्दा शोधयामास पिप्पुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०
स मलेनापकृष्टेन पिप्पुस्तस्या प्यरोचत ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ४३
एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ४४

दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११
पिप्पुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्या तां परिप्वज्य मूर्ध्वमिव तत्सुतः ॥ १२
उत्सृज्य बाष्पं शनकं राजमातेदमब्रवीत् ।
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्पुनानेन सूचिता ॥ १३
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णायपितेः सुदान्नश्चारुदर्शने ॥ १४
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितृगृहे ॥ १५
यथैव ते पितृगृहे तथेदमपि भामिनि ।
यथैव च ममेश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६
तां ब्रूहेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
अज्ञायमानाऽपि सती मुखमस्म्युपिता त्वयि ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८
सुखालसुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविमोषितां मातर्गामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९
दारकौ च हि मे नीता वसतस्तत्र चालका ।
पित्रा विहीना शोकातां मया चैव कथं नु तौ २०
यदि चापि मयि किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्धातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश २१
वाटमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृप्ससा नृप ।
मुग्धां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२

पितुः रक्षितकाकृतिं काञ्चनम् ॥ ५ ॥ स दृष्टो बहुशो नाय
रक्ष्यतेऽन्तर्हितो मयेति क. पाठः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतः सवाल्यर्थ-

मिति घ. पाठः ॥ ७ ॥ अस्यामु दृष्टते रूपमिति घ. पाठः ॥ ८ ॥
अपकृष्टेन दृष्टितेन ॥ ११ ॥ दारकौ मुनः मुना च ॥ २० ॥

मास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरबाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ खन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३
 ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
 तां तु बन्धुजनः सर्वः ग्रहयः समपूजयत् ॥ २४
 सर्वाङ्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवानन्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

दमयन्तीप्रेषितं धिर्मैस्तथ तत्र नलान्वेषणम् ॥ १ ॥

दमयन्तुवाच ।
 मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं प्रधीमि ते ।
 नलस्य नरवीरस्य यतस्त्वानयने पुनः ॥ १
 दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
 वाप्येणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुद ह ॥ ३
 ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ।
 दमयन्ती नृप भृशं भर्तारमनुशोचति ॥ ४
 अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती विभो ।
 मयतन्तु तव प्रेम्णाः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५
 बृहदश्व उवाच ।
 तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतर्ध्वं नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
 दमयन्तीमथापृच्छय प्रस्थितास्ते तथाञ्जुवन् ॥ ७
 अथ तानब्रवीद्भीमो सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 भूत वै जनसंसत्सु तत्रतत्र पुनः पुनः ॥ ८
 फलु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्पृष्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽस्ते त्वत्पतीक्षिणी ।

देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 परेण विधिना देवी दमयन्ती विशांपते ॥ २६
 अर्तर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैशमनि भामिनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २८

दृष्टमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १०
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै देव प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ११
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी पत्या हि नित्यदा ।
 तन्नष्टमुभयं कस्माद्भर्तृज्ञस्य सतस्त्व ॥ १३
 ख्यातः माज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मज्जागयसंक्षयात् ॥ १४
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्पभ ।
 आनृशंसं परो धर्मस्त्वच्च एव हि मे श्रुतः ॥ १५
 एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्दि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ कनु वर्तते ॥ १६
 यथैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमा ॥ १७
 यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
 पुनरागमनं चेह तथा कार्यमतन्निवृत्तैः ॥ १८
 यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधनो भवेत् ।
 यदिऽवाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 नलं भृगुपितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ २०

व्युष्टा वासंस्तवती ॥ २८ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

तथा अनुव्रजकान्वेषणाय प्रस्थिताः सेति ॥ ७ ॥ कायनेति
 शोकाग्निः कालवायुना दिनेदिने वर्धमानो दमयन्तीशरीरवर्णं

दहतीति स्वर्गोक्तम् ॥ १२ ॥ भर्तव्याऽप्रादिना । रक्षणीया
 दत्तुमशक्तिभ्यः । उभयं रक्षणमरणात्मकम् ॥ १३ ॥ सानुक्रोशः
 शयः ॥ १४ ॥ सप्तपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्योपास्तयाऽऽश्रमान् ।

तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्रतत्र विशांपते ।

अन्वेपन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१

आवयांचकिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

नलान्वेषिणा पर्णादनाम्नां विप्रेण ऋतुपर्णनृपगृहे बाहुकनामनिगृहे नले शृण्वन्ति दमयन्तीवचनानुवादाः ॥ १ ॥
बाहुकेन विजने पर्णादं प्रति दमयन्तीवचनस्योत्तरदानम् ॥ २ ॥ पर्णादेन विद्वन्मनुजस्यैव दमयन्त्या बाहुकवचननिवे-
दनम् ॥ ३ ॥ बाहुके नलशङ्किन्या दमयन्त्या प्रेषितेन सुदेवेन अयोध्यागरवा अरुपर्णे शोभते दमयन्त्याः पुनः स्वर्गपरी-
भवितेति कीर्तनम् ॥ ४ ॥

पृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

प्रत्येत्य नगरं भूमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

नैपथं भृगुयाणेन दमयन्ति दिवानिदम् ।

अयोध्यां नगरीं गत्वा भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २

श्रायितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।

ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३

तच्छ्रुत्वा नात्रवीर्त्तिकचिद्वृत्तुपर्णो नराधिपः ।

न च पारिषदः कश्चिद्वाप्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।

ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५

श्रुतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।

शीघ्रयानेषु कुशलो गृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६

स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनःपुनः ।

कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पथादिदममापत् ॥ ७

वैपम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८

रुदित्वा भवर्भिर्येव न कुप्यन्ति कदाचन ।

प्राणाधारित्रयकचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९

विपमस्थेन मृदेन परिभ्रष्टमुखेन च ।

यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोदुमर्हति ॥ १०

प्राणयात्रां परिप्रेप्तोः शकुर्नर्हत्तवाससः ।

आधिभिर्दत्तमानस्य श्यामा न क्रोदुमर्हति ॥ ११

सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

अष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोदुमर्हति ॥ १२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।

श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३

एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशांपते ।

दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभापत् ॥ १४

अयमर्थो न गंवेषो भीमे मातः कदाचन ।

त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५

यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।

यथा त्वया प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६

यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।

तेनैव मङ्गलेनाद्य सुदेवो यातु मा चिरम् ॥ १७

समानेहं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ।

‘ऋतुपर्णस्य नगरे निवसन्तमरिन्दमम् ॥’ १८

विश्रान्तं तु ततः पथात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।

अर्चयामास वैदर्भी धनेनादीव गामिनी ॥ १९

‘उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।’

नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वधु ॥ २०

त्वया हि मे बहुकृतं यदन्यो न करिष्यति ।

यद्भर्त्राऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २१

स एवमुक्तोऽथाद्यास्य आशीर्वादः सुमङ्गलः ।

गृहानुपयया चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २२

ततः सुदेवमानाप्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।

अब्रवीत्सन्निधौ मातर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २३

गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।

ऋतुपर्णं यचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ॥ २४

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २५ ॥
तथा च गणितः कालः श्रोभूते स भविष्यति ।
यदि संभाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

ऋतुपर्णेन दमयन्तीस्वयंवराय बाहुकं सारधये नियोज्य वार्ष्णेयेन सह विदर्भान्प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वार्ष्णेयेन
बाहुके सारधयकोशलैर्न नलरवसंभाषना ॥ २ ॥

बृहदश उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
'सारथीन्स समानीय वार्ष्णेयप्रभृतीन्नुपः ।
कथयामास यदुक्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ॥ १ ॥
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
सान्त्वयन्श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं मत्प्रभाषत ॥ २ ॥
विदर्भान्पातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाहा ह्यतत्त्वन्न मन्यसे यदि बाहुक ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ४ ॥
दमयन्ती भवेदेवं किन्तु दुःखेन मोहिता ।
असदर्थं भवेद्वाऽयमुपायधिनितो महान् ॥ ५ ॥
नृशंसं वत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया धुद्रेण निरुक्ता कृपणा पापबुद्धिना ।
स्त्रीस्वभावश्च लोके मम दोषश्च दारुणः ॥ ६ ॥
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्गतसोहृदा ।
मम शोकेन संविमा नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ८ ॥
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
कृत्वाऽलिरुवाचेदं ऋतुपर्ण जनाधिपम् ॥ ९ ॥

पुनर्भैमी पुनर्भैमी इवम् । प्रतिभित्तिं दीपः ॥ २६ ॥

भारतश्चिन्मोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

पारसत भगवत्सद्विदा ॥ ५ ॥ शोधं नाश्रितः । हनुः अथैवमुप-

सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोपि वा २७
एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २८ ॥

प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ।
'तत्रादित्योदये काले श्रो विदर्भान्गमिष्यसि ॥ १० ॥
एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसन्निव ।
किं ते कामं करोम्यद्यत्तुष्टोऽसि तव बाहुक ॥ ११ ॥
बाहुक उवाच ।
यावद्यानमिदं सञ्जमृतपर्णं करोम्यहम् ॥ १२ ॥
ततः परीक्षामथानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भागस्वरिनुपाह्वया ॥ १३ ॥
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अश्वाञ्जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनःपुनः ।
अध्यगच्छत्कुशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ १४ ॥
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जितौल्लङ्घनैर्हीनैः पृथुप्रोधान्महाहनुन् ॥ १५ ॥
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातंरहसः ।
'दृश्यमानान्कुशान्कूर्जवेनापतिमान्पथि ॥ १६ ॥
तान्दृष्ट्वा दुर्बलात्राजा प्राह कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं मलयध्वजान ते वयम् ॥ १७ ॥
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया रथम् ।
महानध्वा स चैकाहा गन्तव्यः कथमीदृशः ॥ १८ ॥
बाहुक उवाच ।

[एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौशौ पाशौपपार्श्वयोः ।

पृष्ठवत् ॥ १५ ॥ सिन्धुजान् सिन्धुदेवजान् ॥ १६ ॥ वरं
भारतश्चिन्मोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

द्रौढौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ॥ १९
एते हया गमिष्यन्ति विदमीन्नात्र संशयः ।
यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्मोजयामि ते ॥ २०
ऋतुपर्ण उवाच ।
त्वमेव ह्यतच्चक्रः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ २१
ततः सदश्वान्धतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
योजयामास कुशलो जवयुक्तान्स्थे नलः ॥ २२
ततो युक्तं रथं राजा समारोहचरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोचमाः ॥ २३
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
सान्त्वयामास वानश्वान्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २४
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
मृतमारोप्य बाष्पेयं जवमास्थाप्य वै परम् ॥ २५
ते चोद्यमाना विविषद्बाहुकेन हयोचमाः ।
समुत्पेतुरिषाकाशं रथिनं मोहयन्ति च ॥ २६
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरहसः ।
अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्रयं परमं ययौ ॥ २७
रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
बाष्पेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २८
किन्तु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।

तथा तल्लक्षणं वीरे-बाहुके दृश्यते महत् ॥ २९
शालिहोत्रोऽथ किन्तु स्यादयानां कुलतत्त्ववित् ।
मानुषं समनुग्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ ३०
उताहोस्त्रिद्वेन्द्राजा नलः परपुरंजयः ।
सोयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ ३१
अथवाऽयं नलात्प्राप्तो विद्यां तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३२
अपिचेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३३
मन्त्रज्ञा हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३४
मयेन मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३५
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३६
एवं विचार्य बहुशो बाष्पेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३७
ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहबाष्पेयसारथिः ॥ ३८
ऐकाग्र्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
काञ्चलं चापि संग्रह्य परां मुदमवाप ह ॥ ३९

॥ इति श्रीमद्भागवतस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बाहुकस्य सारथ्यसामर्थ्यविक्रितेन ऋतुपर्णेन संग्रतिं शुभीभूतचतुर्विंशत्यब्दे स्वीयमाध्वन्येनियेदनम् ॥ १ ॥ दृष्ट-
वागास्यपर्णेषु सारथीज्ञया विस्मितेन नलेनाश्च हृदयविद्यादायप्रतिज्ञानेन सदीयश्च हृदयविद्यास्वीकरणम् ॥ २ ॥ ततो
मलदेहादहिर्निःगतेन कठिना नलराजप्रभात्तस्य परदानपूर्वकं विभीतकृष्णप्रवेष्टाः ॥ ३ ॥

धृदश्च उवाच ।
स नदीः पर्वताश्रयं वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भागसरतिर्नृपः ।
उत्तरीयमपोपदयद्गष्टं परपुरंजयः ॥ २

ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रीष्मप्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृष्टीष्व महापुद्गे हयानेतान्महाजवान् ।
बाष्पेयो यावदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४
नलस्तं मत्सुवाचाय दूरे अष्टः पटस्तव ।

प्रयागे शृणुते ॥ १९ ॥ शांडिल्यः भयप्राप्तप्रवेष्टा आ-
चार्यः ॥ ३० ॥ विधिना युक्ताः संयुक्त्या मिष्टनैरिति क.

पाठः ॥ ३४ ॥ अनेपु मतिभेदो मे इति क. पाठः ॥ ३५ ॥
अन्ततः निर्णयेन ॥ ३६ ॥ एवमेव सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ नातिभीतमना नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यमापत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि गान्धर्व तत्रैकमधिकं कृतम् ॥ ९
 एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ।
 फलकोट्यपि पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 'प्रवक्ष्यामि फलान्यत्र यानि संख्यास्यते भवान् ॥'
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११
 ततो रथादवद्भुत्व राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कथ्यसे शत्रुकर्शन ॥ १२
 प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽसि शातवित्वा विभीतकम् ।
 अथ ते गणिते राजन्निजानाम्यपरोक्षताम् ॥ १३
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ।
 अहं हि नामिजानामि भवेदेवं नवति वा ॥ १४
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमपि वार्ष्णेयो रश्मिन्पच्छतु वारजिनाम् ॥ १५
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नार्यं कालो विलम्बितुम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदिदं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ १७
 अब्रवीद्वत्पुर्णस्तं सान्त्वयन्कुर्वन्नन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्दृष्टुं कोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि न विभ्रं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

विदर्भान्यदि यात्वाऽथ सूर्यं दर्शयितासि मे २०
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्सेत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ॥ २२
 गणयस्वाश्वतत्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।
 सोऽब्रवीत्तूर्य रथात्तूर्यं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २३
 ततः स विसयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि तु २४
 अत्यद्भुतमिदं राजन्दष्टवानसि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ।
 विन्द्याक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्याद्वयं च मे ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवान् ।
 हयज्ञानस्य लोमाश्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २९
 तस्माक्षहृदयज्ञस्य शरीराग्निःस्रुतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात्सततमुद्भवं ॥
 कलेस्तस्य तदार्षस्य शपामिः स विनिःस्रुतः ३०
 स तेन कश्चितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ३१
 'तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संलिप्तमकरोत्कलिः ।'
 ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शम्भुमैच्छत्कुपितो निपधाधिपतिर्नलः ॥ ३२
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयञ्च नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ३३
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माऽश्वपत्नुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ३४

तत्रैकमधिकं शातमिति श. पाठः ॥ ९ ॥ पश्यकोट्योऽथ
 पत्राणामिति श. पाठः ॥ १० ॥ अश्वहृदयं अक्षाणां अक्षा-
 निमानिदेवताया हृदयवद्वशीकरणार्थं मन्त्रः अश्वहृदयम् । येन
 शक्तेन घृतेऽक्षा अनुकूल्य भवन्ति । संख्याने राशीकृतानां

पत्रमुष्णफलान्यादीनां सरसायामविस्तारोच्छ्वायायालोचनेन
 पाटीगणितरीत्या ह्यतिष्ठति तत्तत्तथाकथने ॥ २६ ॥ शपाम-
 मिदमयन्तीनियुक्तः स विषरूपः ॥ ३० ॥

अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विपेण नागराजस्य दहमानो दिवानिशम् ॥ ३५
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि शृणु चेदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रभृतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३६
 'न तेषां मानसं किञ्चिच्छरीरं वाचिकं तथा ।
 भविष्यति महाराज कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।'
 भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्यसे ॥ ३७
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
 ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविशेश विभीतकम् ।
 कलिस्त्वन्येन नो दृष्टः कथयन्नैपथेन वै ॥ ३८
 ततो गतत्वरो राजा नैपथः परवीरहा ।

संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ३९
 मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ।
 रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४०
 विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।
 'ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन' ॥ ४१
 हयोचमानुत्पतवो द्विजानिव पुनः पुनः ।
 नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४२
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशः ।
 नले तु समतिक्रान्ते कलिः प्रयगमद्दृढम् ॥ ४३
 ततो गतत्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजन्स्यमाश्रयिष्योजितः ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

ऋतुपर्णे कुण्डिनपुरं प्रविष्टे तद्वधोपश्रवणेन दमयन्त्या तस्मादधी नलसंभावना ॥ १ ॥ ततश्चाथ जिज्ञासया नलं व्रति
 कृत्वाः मर्यापनम् ॥ २ ॥

वृहदथ उवाच ।
 ततो विदर्भान्संभ्रातं सायाहे सत्यविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णे जना राज्ञे मीमाय मत्वेदयन् ॥ १
 स भीमश्चन्द्राद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयन्नधोपेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाधास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सद्यः रथनिर्घोषं भजे भेमी तथा हयाः ॥ ५
 मासादस्थाय शिखिनः शालास्यार्थेव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ॥ ६

तच्छ्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 भणोदुरुन्मुखा राजन्द्रेभ्य जलदोदयम् ॥ ७
 दमयन्त्युवाच ।
 यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्ति मेदिनीम् ।
 ममाह्लादयते चेतो नल एव महीपतिः ॥ ८
 अथ चन्द्राभवक्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयशृणुं वीरं विनङ्गयामि न संशयः ॥ ९
 यदि वै तस्य वीरस्य बाहोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं नमविष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैपथः ।
 अथ चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हृताशनम् ॥ ११
 यदि मां सिंहविक्रान्तो भक्तवारणविक्रमः ।
 नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्गयामि न संशयः ॥ १२
 न सराम्यनृतं किञ्चिन्न सराम्यपकारताम् ।
 न च पशुपितं वायवं स्मरेष्यामि महात्मनः ॥ १३

पश्यामि पश्यामि । अथविदितान्तरात् । राजेतायादिभ्यन-
 गोपदेति भावः ॥ ३५ ॥ द्विजानि व्रतिगद ॥ ४२ ॥
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

नलायाः विदर्भेनपरे ये दमयन्त्याऽनलायाः मुद प्रविताः
 ॥ ३ ॥ शिखिनो मयूराः ॥ ७ ॥ पशुपितं प्रविशतद्यादि-
 तति ॥ १३ ॥

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाप्यधिको नृपैः ।
 अहो नीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैपथः ॥ १४
 गुणास्तस्य सरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
 एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
 आरुरोह महद्रेष्म पुण्यश्लोकदिदक्षया ॥ १६
 'आलोकयन्ती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी ।'
 ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्णे महीपालं सहवार्ण्येयबाहुकम् ॥ १७
 ततोऽवतीर्य वार्ण्येयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
 ह्यास्तानवमुच्यथा स्थापयामासतु रथम् ॥ १८
 सोऽवतीर्य रथोपस्थादनुपर्णो नराधिपः ।
 उपतस्थे मंहाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया मुदा ।
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ २०
 स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
 न च किञ्चित्ताप्यत्येत्येक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
 स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१
 अकसात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्नं न स विन्दति ।
 किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा प्रुष्टः स भारत ।
 नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुर्हित्वर्थे समागतम् ॥ २२
 नृपुष्पमूर्तेः राज्ञा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न स पश्यति कंचन ॥ २३
 नैव स्वयंवरकर्था न च विप्रसमागमम् ।
 'न चान्यं कंचिदारम्भं स्वयंवरविधिं प्रति ॥' २४

॥ इति श्रीमन्महामारते अष्टम्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

दमयन्तीप्रेषितया केशिन्या बाहुकेन संभाष्य दमयन्त्ये संभाषणकालिकबाहुकविकारादिनिवेदनम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।
 गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथबाहुकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १

११४ निर्दिष्टम् ॥ २९ ॥

ततो विगणयद्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
 आगतोऽसीत्युवाचैनं भवन्तमभिवाहुकः ॥ २५
 राजापि च सयन्भीमो मनसा समचिन्तयत् ।
 अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ।
 ग्रामान्वहनतिक्रम्य नाध्यगच्छथातथम् ॥ २६
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ।
 पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्भविविध्यति ॥ २७
 नैतदेवं स नृपतित्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः ॥ २८
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २९
 ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ण्येयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३०
 स मोचयित्वा तानश्चानुपचर्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३१
 दमयन्त्यपि शोकार्ता दृष्ट्वा भागस्विरं नृपम् ।
 सतपुत्रं च वार्ण्येयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३२
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनिःस्वनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैपथम् ॥ ३३
 वार्ण्येयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३४
 आहोस्मिन्ननुपर्णोऽपि यथा राज्ञा तल्लक्षणा ।
 यथाऽयं रथनिर्घोषो नैपथस्येव लक्ष्यते ॥ ३५
 एवं सा तर्कयित्वा ॥ दमयन्ती विशांपते ।
 दूर्ती प्रस्थापयामास नैपथान्नेपणे शुभा ॥ ३६

अभ्येत्य कुशलं मन्त्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेथाः पुरुषं स्वेन यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २

यथाच मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्बृतिः ॥ ३
 त्रयाश्चैनं कथान्ते त्वं वर्णादवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणिः बुद्धयेयास्त्वमनिन्दिते ४
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमवधीत् ।
 दमयन्त्यापि कल्याणी प्रासादस्याञ्जवैक्षत ॥ ५
 केशिन्पुत्रावच ।
 स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्यावचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वर्णवरो राज्ञा कोसलेन महात्मना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ८
 श्रुत्वा तत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायामिह ।
 हयैर्वीतजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्पुत्रावच ।
 अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।
 त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०
 बाहुक उवाच ।
 पुण्यश्लोकस्य वै मृतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
 स नले विद्वते भद्रे भागस्वरिष्णुपत्नितः ॥ ११
 अहमप्यश्वकुशलः मृतत्वे च प्रतिष्ठितः ।
 श्रुतपुर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
 केशिन्पुत्रावच ।
 अथ जानाति वार्ष्णेयः कनु राजा नलो गतः ।
 कथं च त्वयि वा तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
 बाहुक उवाच ।
 ईदृशं पुत्रो निक्षिप्य नलस्य म्रियदर्शनौ ।
 गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४
 न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
 गृध्रश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
 आत्मैव तु नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् १६
 केशिन्पुत्रावच ।
 योसावयोध्यां प्रथमं गतोसौ ब्राह्मणस्तदा ।
 इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७
 कनु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्रामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
 सा वै यथा समादिष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दहमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्थेनामिसंरुता ॥ १९
 तस्या रुदन्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २०
 तस्यास्तस्मिन्पुत्रमाख्यानं प्रयदस्व महामते ।
 तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छन्त्यनिन्दिता ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वपा किल ।
 यत्पुरा तत्पुनस्त्वचो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२
 बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुलनन्दन ।
 हृदयं व्यथितं चासीदद्युपूर्णे च लोचने ॥ २३
 स निग्राह्यात्मनो दुःखं दहमानो महीपतिः ।
 वाप्यसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमवधीत् ॥ २४
 वैपन्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः २५
 रहिता भर्तृभिश्चापि न कृष्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकृच्चान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६
 विपमस्येन मृदेन परिग्रहस्तुल्येन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
 प्राणयात्रां परिप्रेक्ष्योः क्षुब्धैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्दहमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २८
 सत्कृताऽस्तकृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 राज्यघटं शिवा हीनं क्षुधितं व्यसनाद्भुतम् ॥ २९
 एवं बुवाणस्तदाक्यं नलः परमदुर्मनाः ।
 न वाप्यमश्रुकस्तोर्दुः प्ररुदोद च भारत ॥ ३०
 ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यं न्यवेदयत् ।
 तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

केशिन्या बाहुकस्य जलाशयापादनाद्यनुसक्तमनिषेदिता दमयन्त्या पुनःपरीक्षया संमतिं कन्यापुत्रयोः प्रेषयम् ॥ १ ॥
बाहुकेन सयानं पुत्रयोः परितग्मणम् ॥ केशिनीमिति स्वकर्मणः कारणान्तरकथनेनापदप्रथ ॥ २ ॥

वृहदथ उवाच ।

केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विश्वांपते ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अद्यवाणा समीपस्या चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २ ॥
यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्षेथा विचेष्टितम् ॥ ३ ॥
न चास्य प्रतिबन्धेन देवोऽग्निरपि केशिनि ।
याचते न जलं देयं सकृद्यात्वरमाणया ।
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ॥ ४ ॥
निमित्तं यच्चया दष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तत्कारणं त्वया मम ॥ ५ ॥
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
निशाम्याथ ह्यज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६ ॥
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तया दष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७ ॥
केशिन्युवाच ।
दृढं शुच्यपदानोसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वं श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८ ॥
इत्यमासाद्य तु द्वारं नासां विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।
संकटेऽप्यस्य सुमहद्विरं जायतेऽधिकम् ॥ ९ ॥
ऋतुपर्णस्य चार्याय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १० ॥
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवामबन्तस्ततः ॥ ११ ॥
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिभित्त्य बाहुकः ।
वृणमुष्टिं समादाय सवितृस्तं समादधत् ॥ १२ ॥
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।

वदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ १३ ॥
अन्यच्च तस्मिन्मुमहदाधर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दक्षते शुभे ॥ १४ ॥
छन्देन चोदकं तस्य बहत्सावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाधर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनः ।
मृचमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ।
भूय एव गुणन्धीनि ह्पितानि भवन्ति हि ॥ १६ ॥
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाऽहं भृशविस्मिता ।
चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ॥ १७ ॥
वृहदथ उवाच ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिर्मूर्चितम् ॥ १८ ॥
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदन्ती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥
पुनर्गच्छ भ्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छिष्टं मांसमानयस्वैह भामिनि ॥ २० ॥
सा दृष्ट्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१ ॥
साऽशिता नेलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२ ॥
वैकृत्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३ ॥
इन्द्रसेनां सह आत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य तदा राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४ ॥
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सुखं प्रकरोद ह ॥ २५ ॥

द्वारं हस्यमपि उत्सर्पति दीर्घं भवति । संकटे संकुन्ति ॥ ९ ॥
पाशवं पशुवैपनि ॥ १० ॥ सवित्रुः सक्ताश्वात् । समादधत्

उदीपितवान् । समादाय ह्वाविधेनमिति श. पाठः ॥ १३ ॥ कर्म
पाकादि । चेष्टा भूतजयादि ॥ १८ ॥ बहुशः बहुवारम् ॥ २२ ॥

नैपथो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुशो केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नजीपाख्यानपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

दमयन्त्या बाहुकस्य केशिन्या स्वगृहानवनम् ॥ १ ॥ मातृकुदमयन्त्योः संवादः ॥ २ ॥ बाहुकेन स्वस्य नलरघोक्तीर्त-
नपुत्रकं कर्कोटकानुसारेण तद्वापयन्नहयपरिधाने तस्य निजरूपमाशुभाविः ॥ ३ ॥ ततो मलंग्रस्यभिमानन्या दमयन्त्या
तत्परिरम्भणम् ॥ ४ ॥

गृहदश्च उवाच ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेययामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्का ।
रूपे मे संशयस्त्वैकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा भवेज्यतां मातमी वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदम्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्सामिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
तयोर्नियोगात्कौरव्य केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ केशिनि शीघ्रं त्वं बाहुकं पितृशासनात् ।
आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुरु मे प्रियम् ॥ ७
गत्वा तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ।
भीमस्य शासनात्सूतागतार्हं विद्धि बाहुक ॥ ८
प्रविश्यतां राजवेश्म इत्युक्तो भरतर्षभ ।
बाहुकस्तु चिरं ध्यात्वा केशिन्या सह भारत ।
प्रविवेश महाबाहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ९
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ १०
तां स द्रष्टुं सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखान्धा बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ११

अतो द्रष्टुं सहसा वाप्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्कत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे यथामुखम् ॥ २८

तं तु दृष्ट्वा तथाशुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ १२
ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुसामुत्सृज्य विपिनं गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १४
अनगसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकदृष्टे नलम् ॥ १५
किमु तस्य मया शल्यादपराधं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवाग्निद्रयाऽर्दिताम् ॥ १६
साक्षादेवानपाहाय द्रुतो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतामभिमतं पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १७
अगौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्रतम् ॥ १८
गृहदश्च उवाच ।

दमयन्त्या भुवन्त्वास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्याममुखं प्रासन्नब्रुहु ॥ १९
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो राजा शोकार्ते हृदमब्रवीत् ॥ २०
'नलोऽहं विपुलश्रोणि त्वाश्रुत्सृज्य यतो गतः ।
आविष्टः कलिना भद्रे तेन मोहवशं गतः ॥' २१
मम राज्यं ग्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं मीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २२

मिति ध. पाठः ॥ १६ ॥ अगौ पाणि गृहीता तु देवानामग्र-
तस्तपेति झ. पाठः ॥ १८ ॥

संपतन्तीं आगन्तीम् ॥ २८ ॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

प्रतिश्रयः गृहम् ॥ १० ॥ किमु तस्य मया चीर्णमपराध-
वनः १६

यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥२३॥
 स मच्छरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽप्रावधिरिवाहितः ॥ २४ ॥
 मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥२५॥
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥२६॥
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदम्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥२७॥
 दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥२८॥
 शैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २९ ॥
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिवैपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य व्रतस्त्वं निषधाधिप ॥३१॥
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिक्षो दश ॥३२॥
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३३ ॥
 तेन वाक्ये कृते सम्पक्प्रतिवाक्ये तथा हृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ३४ ॥
 त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमर्थैर्नराधिप ॥ ३५ ॥
 'तथापि मां महीपाल भजेतां चरणौ तव ।'
 स्पृश्यं तेन सत्येन पादावेतां महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥३६॥
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे भुञ्जतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥३७॥
 यथा चरति तिम्रांशुः परितो भुवनं सदा ।

स भुञ्जतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३८ ॥
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 स भुञ्जतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥३९॥
 एते देवासुराः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विभुवन्तु यथा सत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥४०॥
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभापत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४१ ॥
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं श्रीनपरिवत्सरान् ४२ ॥
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमनुलोऽनया ।
 न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ४३ ॥
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ४४ ॥
 तथा भुवति वायौ तु पुष्पदृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्वचौ च पवनः शिवः ॥ ४५ ॥
 तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिदमः ॥ ४६ ॥
 ततस्तद्रस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥४७॥
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुर्घरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥४८॥
 भैमीमपि नलो राजा आजमानो यथा पुरा ।
 सखजे सखसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४९ ॥
 ततः स्योरसि विन्यस्य वक्रं तस्यं शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशश्वासापतेक्षणा ॥ ५० ॥
 तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिसिताम् ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्यां शोकपरिमुक्तः ॥ ५१ ॥
 ततः सर्वं यथावत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वंदभ्यां जननी नृप ॥५२॥
 ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशोचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेतं कल्ये द्रष्टा सुखोपितम् ॥५३॥
 ततस्तां सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
 वने विचरितं सर्वमपतुर्द्विर्दौ नृप ॥ ५४ ॥

तां दृष्ट्वा नलोऽपि विरिधिः ५. पाठः ॥ ३१ ॥ सदागतिर्वायुः
 ॥ ३५ ॥ पदमाधित्वाभिगमिनी देवता ॥ ३९ ॥ कल्ये

प्रभावे । इत्यर्थः समं नलमिति ५. ५. पाठः ॥ ५१ ॥
 पतुः पतयितव्योऽप्यापः ॥ ५४ ॥

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैपिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५५
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह सार्वया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ५६
दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्धसंज्ञातसखेव तोषं प्राप्य वसुंधरा ॥ ५७
सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां
शान्तज्वरा हर्षविष्टसत्त्वा ।
रराज भैमी समवासकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५८

॥ इति भीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

परेषुः प्रभाते भीमराजेन ज्ञातालंकृतयोर्नलदमयन्लोदर्शनम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन नलं क्षमापयित्वा ततोऽश्वघियापरि-
ग्रहणपूर्वकं स्वपुरं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

गृहदश्च उवाच ।
अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा खलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्पं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास भयतः श्वशुरं नलः ।
ततो नु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ।
'अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितिश्वरः ॥' ४
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ५
ततो भूध्व नगरे सुमहान्दर्पजः स्वनः ।
जनस्य संग्रहस्य नलं दृष्ट्वा तथाऽऽगतम् ॥ ६
अशोभयच्च नगरीं पताकाध्वजमालिनीम् ।
सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाख्या राजमार्गाः खलंकृताः ७
द्वारिद्वारे च पौराणां पुष्पमङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ८
ऋतुपर्णोऽपि शुथाव चाहुकञ्चभिनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृपे च नराधिपः ॥ ९
तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवः ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमितः ॥ १०

स सत्कृतो महीपालो नैपथं विस्मिताननः ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत् ॥ ११
कश्चित्तु नापराधं ते कृतवानसि नैपथ ।
अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२
यदि वाऽबुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३
नल उवाच ।
न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४
पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि संबन्धी च जनाधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं मीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५
सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युपितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १६
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपुष्पाय नैपथः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
गृहीत्वा चाश्वहृदयं प्रीतो भागस्वरिणम् ।
निपधाधिपतेष्वपि दत्त्वाऽश्वहृदयं नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ १९

जनाश्च सर्वे संगृह्य राजा शोक्तवामाचरदिति घ. पाठः
॥ ६ ॥ पुष्पमङ्गः पुष्पसंमर्दः ॥ ८ ॥ उपाकर्तुं दातुम् ॥ १७ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

ऋतुपर्णे गते राजन्लोलो राजा विशांपते ।

नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

पट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

नलेन पुनः स्वपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा पुनर्बुधेन पुष्करं पराजित्य तस्य तत्पुरं प्रतियापनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय श्रीममामक्य नैपथः ।

पुरादल्पपरीवारो जगाम निपधान्प्रति ॥

स्थेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिपोदहैः ।

पञ्चाशद्भिर्हयैश्च पदशतैश्च पदातिभिः ॥

स कम्पयन्निव महीं त्वग्माणो महापुरीम् ।

प्रविशेशथ संरब्धस्तरसैः महामनाः ॥

ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।

उवाच दीव्याव पुनर्बहुविक्तं मयाऽर्जितम् ॥ ४

दमयन्ती च यवान्यन्मम किंचन विद्यते ।

एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥

पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।

एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोध पणावहे ॥

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।

प्रतिपाणः प्रदातव्यः प्राणो हि पणमुच्यते ॥ ७

न चेद्वाञ्छसि तद्भूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।

द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८

वंशभोज्यमिदं राज्यमर्धितव्यं यथा तथा ।

येनकोनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९

द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।

कैतवेनाक्षयत्यां वा युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १०

नैपथेनैवमुक्तस्तु पुष्करः ग्रहसन्निव ।

ध्रुवमात्मजयं मत्वा मल्लह निपथाधिपम् ॥ ११

दिष्ट्वा त्वयाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैपथ ।

दिष्ट्वा च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२

दिष्ट्वा वै मीयसे राजन्मम लाभाय नैपथ ।

पुनर्द्युते च ते बुद्धिर्दिष्ट्वा पुरुषसत्तम ॥ १३

धनेनानेन वै मैत्री जितेन समलंकृता ।

मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १४

नित्यशो हि सरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैपथ ।

देवने च मम प्रीतिर्भवत्येवासुहृद्गणैः ॥ १५

जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।

कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १६

श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वद्भ्रमलापिनः ।

इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १७

सयंस्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ।

पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि ॥ १८

ततः प्रवर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।

एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ॥ १९

स रत्नकोशनिचयैः प्राणेन पणितोपि च ।

जित्वा च पुष्करं राजा ग्रहसन्निदमब्रवीद् ॥ २०

मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ।

वैदर्भी न त्वया शक्या राजापशदं धीक्षितम् ।

तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१

न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।

कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न बुध्यसे ॥ २२

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ।

यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवच्छजामि ते ॥ २३

तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं विहरामि ते ।

तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २४

उप्य वासं कृता ॥ १ ॥ दमयन्त्या च यवान्यन्मम स
मुगमाजितमिति घ. पाठः ॥ ५ ॥ राज्यं एकपाणेनैव मम तु-
दमयन्त्यादि च प्राणयोध पणावहे युद्धमपि वृत्तामित्यर्थः
॥ ६ ॥ प्राणो हि पणमुच्यते इति घ. पाठः ॥ ७ ॥ प स्त-

गतं राज्यं इति घ. पाठः ॥ ९ ॥ दिष्ट्वा च मीयसे
राजन्सदरोऽयं मल्लमुजेति द. पाठः ॥ १३ ॥ पणाव किं
व्याहरसे शीघ्रं वृत्तं प्रवर्ततामिति क. पाठः ॥ १८ ॥
पट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहासति ।
 पुष्करं त्वं हि मे आता संजीव शरदः शतम् ॥ २५
 एवं नलः सान्त्वयित्वा आतरं सत्यविक्रमः ।
 वचनैस्तोषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७
 कीर्तिरस्तु तवाश्रय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
 यो मे वितरति प्राणानभिष्टानं च पार्थिव ॥ २८
 स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुप्य तदा नृपः ।
 मययो पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि वट्सहस्रतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

पुष्करं निष्कासितवत्ता नलेन कृष्णिकपुराणसुपुत्राया दमयन्त्या आनयनपूर्वकं वट्सहस्रतितमेन सुखदासः ॥ १ ॥ वृद्ध-
 ध्वेन युधिष्ठिराभासहृदयविद्योपदेशपूर्वकं संक्षेपेण हरिश्चन्द्रोपाख्यानकथनम् ॥ २ ॥

वृद्धश्च उवाच ।
 प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
 महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
 'पुण्यश्लोकं तु राज्यस्यं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।
 मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ॥ २
 अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
 सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ॥ ३
 दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
 मात्स्यायदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४
 आगतायां तु वैदम्य्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ५
 तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपे स राजह्यु ।
 पुनः स्वे चावसद्राज्ये भत्याहृत्य महायशाः ॥ ६
 ईजे च विविर्घर्षज्ञैर्विविधचापदक्षिणैः ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वत्ससे चिरात् ॥ ७
 दुःखमेतादृशं माप्नो नलः परपुरंजयः ।
 देवनेन नरश्रेष्ठ समार्यो भरतर्षभ ॥ ८

एकाकिनैव सुमहबलेन पृथिवीपते ।
 दुःखमासादितं धोरं प्राप्ताश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ९
 त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्ण्या चैव पाण्डव ।
 कथाथापि समाकर्ण्य धर्ममेवावुचिन्तयन् ॥ १०
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 नित्यमन्वाह्यसे राजस्तत्र कां परिदेवना ॥ ११
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ १२
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत ।
 शक्यमाश्रयितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशांपते ॥ १३
 अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
 तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १४
 श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्रयसिहि मा शुचः ।
 व्यसने त्वं महाराज न विपीदितुमर्हसि ॥ १५
 विप्रभावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
 विपादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः १६
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

प्रशान्ते वीरशोके । प्रशान्ते पुष्करे हृष्टे इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ वक्ष्यते दीव्यते । वलकान्तामिलस्य रूपम् । ससुहृदय-

व्यसे ह्यवमिति क. पाठः ॥ ७ ॥

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति
 अर्थास्तस्योपपत्सन्ते धन्यतां च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १८
 पुत्रान्पौत्रान्पुत्रश्रद्धायि लभते नृपु चाभ्युत्तमम् ।
 आरोग्यप्रीतिमाश्रय भविष्यति न संशयः ॥ १९
 भयात्रस्यसि यच्च त्वमाद्यिष्यति मां पुनः ।
 अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ २०
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो हृष्टमना राजा बृहदक्षमुवाच ह ।
 भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २२
 'कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदक्षो महाद्युनिः ।'
 ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 'लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत २३
 बृहदक्ष उवाच ।
 पुनरेव तु वक्ष्यामि यस्त्वत्तो दुःखितो नृपः ।
 तं शृणुष्व महाराज सर्वदुःखापनुत्तये ॥ २४
 इक्ष्वाकूणां कुले जातो महात्मा पृथिवीपतिः ।
 त्रिशङ्कुरिति विख्यातो राजराजो महाद्युतिः ॥ २५
 हरिश्चन्द्रस्ततो जज्ञे गुणरत्नाकरो नृपात् ।
 ततो विशेषैर्विविधैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २६
 स तु लोके वरः पुंसां पुण्यश्लोको महायज्ञाः ।
 सत्यवादी मधुरवाक्सत्येन बहुभाषिता ॥ २७
 तस्य भार्याऽभवद्भूमौ सौशील्यसमलंकृता ।
 उशीनरस्य राजपेदेहिता पुण्यलक्षणा ॥ २८
 स्वयंवरे महामागं वरयामास मायिनी ।
 हरिश्चन्द्रं समेतानां राज्ञां मध्ये पतिं विष्णुम् ॥ २९
 तथा सह महीपालः सत्यवत्या मनोज्ञया ।
 रमे च सुचिरं कालं राजा राज्यमवाप्य च ॥ ३०
 तस्यां देव्यां हरिश्चन्द्राजज्ञे राजीवलोचनः ।
 पुत्रः पुण्यवतां श्रेष्ठो लोहिताक्ष इति श्रुतः ॥ ३१
 देव्या पुत्रेण सहितः पुण्यश्लोको महायज्ञाः ।
 वसिष्ठयाज्यो नृपतिरीजे शुष्यैर्महाध्वरैः ॥ ३२

वेद नैमि । उपपद्यस्व गृह्याण ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो दिवं गतः ।
 पुरुहूतपुरीं रम्यामाजगामेन्द्रसेवया ॥ ३३
 उपस्थाने च संवृत्ते देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
 आजगाम वसिष्ठोऽपि वामदेवसहायवान् ॥ ३४
 उपस्थाने च संवृत्ते मुखासीने पुरंदरे ।
 वर्ण्यमानेषु च तदा सत्यवादिषु राजसु ॥ ३५
 तस्यां संसदि सर्वस्माद्वरिश्चन्द्रोऽपि पप्रथे ।
 यज्ञदानतपःशीलसत्यवाक्यदृढव्रतैः ॥ ३६
 वसिष्ठः परमप्रीतः स्वयंज्यपरिकीर्तनात् ।
 तथापि विश्वामित्रस्तं न सेहे सत्यभूषितम् ॥ ३७
 हरिश्चन्द्रं प्रति तदा विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 पणः कृतस्तदा पथाद्विश्वामित्रेण पार्थिवः ॥ ३८
 राज्याद्यापि मुखाद्यापि सहसा चावरोपितः ।
 अवाप परमं दुःखं मरणादमनोहरम् ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो धर्मेराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्चैव द्रौपद्या च समन्वितः ।
 विसर्गं परमं गत्वा साधुसाधित्यभाषत ॥ ४०
 ततो हरिश्चन्द्रकथां च सर्वं
 श्रुत्वा ॥ राजा मनुजेन्द्रकेतुः ।
 विहाय शोकं विजहार भूयः
 सरन्हरिश्चन्द्रमनन्तकीर्तिम् ॥ ४१
 कथामेवं तथा कृत्वा हरिश्चन्द्रनलाश्रयाम् ।
 आमभ्य पाण्डवान्सर्वान्वृहदक्षो जगाम ह ।
 उक्त्वा चाशु सरोऽगच्छदुपस्मृष्टं महातपाः ॥ ४२
 बृहदक्षे गते पार्थमश्रौपीत्सव्यसाचिनम् ।
 वर्तमानं तपस्युग्रे बायुभक्षं मनीषिणम् ॥ ४३
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतय्यस्ततस्ततः ।
 तीर्थशीलचनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ ४४
 इति पार्थो महाबाहुर्दुराणं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ ४५
 यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
 मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४६

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै आतरं जयम् ॥ ४७
 दक्षमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
 ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्वपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ ४८
 'प्रतिगृह्णाक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आसीद्दृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्भुतः ॥ ४९
 स्रञ्जान्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिभुतः ॥ ५०
 संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनयुवाच ह ।
 कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्यमत्र तवानुजम् ॥ ५१
 मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठ तप्यते परमं तपः ।
 तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ॥ ५२
 स हि श्रुत्वाऽक्षहृदयं समुपात्तं मया विभो ।
 ग्रहष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

समाप्तं च नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥

(अथ तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥)

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अर्जुनविनाभायेन काम्यकथने विवासमरोचयानैः पाण्डवैस्संसात्तिर्गमनविचारणम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 भगवान्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
 पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तस्मृते सन्यसाचिनम् ॥ १
 स हि तेषां महेश्वसो गतिरासीदनीकजित् ।
 आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
 तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
 विनाभूता यने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 गते तु पाण्डवे तात काम्यकात्सन्ध्यसाचिनि ।
 बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
 आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इवाण्डजाः ।
 अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
 वनं तु तदभूत्तेन हीनमल्लिष्टकर्मणा ।
 कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्रयं तथा ॥ ६
 तस्मृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय ।
 मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंतदा ॥ ७
 ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारायाः ।
 निगन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८

नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमर्दिमाः ।
 भविष्यत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्यनंजये ॥ १०
 अथ विमोषितं राजन्याञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विर्बाहुर्वद्बाहुना ।
 तस्मृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतियति मे ॥ १२
 शून्यामिव प्रपश्यामि तत्रतत्र महीमिमाम् ।
 बहार्थमिदं चापि वनं कुमुदितद्वयम् ॥ १३
 न तथा रमणीयं वै तस्मृते सन्यसाचिनम् ।
 नीलाम्बुदसममख्यं मत्तमातद्गगामिनम् ॥ १४
 तस्मृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिमाति मे ।
 यस्य वा घनुषो घोषः श्रूयते चाग्रनिम्बनः ।
 न लभे शर्म वै राजन्सारन्ती सन्यसाचिनम् ॥ १५
 तथा लालप्यमानां तां निशाम्य परवीरदा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि मुमध्यमे ।

आक्षिप्तसूत्राश्छिन्नपक्षाः । अण्डजाः पक्षिणः ॥ ५ ॥

मेध्यान् यशस्वान् ॥ ८ ॥

तन्मे ग्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घां समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ ।
 मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खट्वाग्रधनुर्वरौ ॥ १८
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि यवानां घृतनासु न विभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके घृतिम् ।
 पश्यामि च दिशः सर्वास्त्रिभिरणाट्टता इव ॥ २२
 ततोऽब्रवीत्साश्वकुण्डो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
 यस्मिन्दिग्धानि कर्मणि कथयन्ति रणाजिरे ।
 देवा अपि युधान्ध्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २३
 उदीर्चां यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
 गन्धर्वमुख्याञ्चतशो ह्यङ्गल्लेभे महाद्युतिः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिरेण कस्यकवनमुपागतं नारदं प्रति भूपादक्षिण्येन तीर्थयात्राफलप्रश्नः ॥ १ ॥ नारदेन तत्कथनाय - पुण्डरीक-
 प्लवसादानुवादार्म्भः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 'धनञ्जयोत्सुकस्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
 न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह कृष्ण्या ॥' १
 धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्ण्या सह ।
 श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोप्यजायत ॥ २
 अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
 दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ ३
 तमागतमभिप्रेक्ष्य आरुमिः सह धर्मराट् ।
 प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ॥ ४
 स तैः परित्तः श्रीमान्भ्रातुमिः कुरुसत्तमः ।

विचभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ५
 यथा च वेदान्तावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन् ।
 न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ६
 'अर्घ्यं पाद्यमयानीय त्वभ्यवादन्यदक्षुतः ।
 नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ॥ ७
 ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
 यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ ८
 प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानुपिः ।
 आश्वासयद्भर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ९
 उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

किं आपातचिह्नम् ॥ १८ ॥ निष्काङ्गदकृतापीडौ साष्टयत्नं
 शुवर्णाः निष्कः वत्सुवेनाहृयेन कृतभूषणौ ॥ १९ ॥ वृष्टौ

आसनम् ॥ २० ॥ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥ १०
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य आतृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं देवसंमितम् ॥ ११
 त्वयि तृप्ते महाभाग सर्वलोकामिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ १२
 यदि त्वहमनुग्राह्यो आतृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेतुमर्हसि ॥ १३
 प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
 नारद उवाच ।
 शृणु राजन्ब्रह्मविदो यथा भीष्मेण धीमता ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्देवसंभूतम् ॥ १५
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभिः सह ॥ १६
 शुभे देशे तथा राजन्पुण्ये देवर्षिसेविते ।
 यज्ञादारे महाभाग देयगन्धर्वसेविते ॥ १७
 स पितृत्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति पुष्करादितोर्धमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन च महाभाग तृष्टोऽसि तव सुव्रत ॥ १
 यस्वेदशस्ते धर्मोऽयं पितृवाक्याश्रितोऽनघ ।
 तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २
 अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽऽसि तेऽनघ ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकामिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ ४
 यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतांवर ।

ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
 कस्य चित्त्ययं कालस्य जपन्नेव महायथाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १९
 स तं दृष्टोऽग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 महर्षमतुलं लेभे विसयं परमं ययौ ॥ २०
 उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २१
 शिरसा चार्धमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ २२
 भीष्मोऽहमसि मद्रं ते दासोऽसि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बषः ॥ २३
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 घाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २४
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायान्नायकश्चितम् ।
 भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाऽभवत् ॥ २५
 ततः स मधुरेणाय स्वरेण सुमहात्तपाः ।
 उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ॥ २६

संदेहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेतुमर्हसि ॥ ५
 अस्ति मे भगवन्कवितीर्थानि प्रति संशयः ।
 तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६
 प्रदक्षिणां यः पृथिवीं क्लोत्यमरसन्निभ ।
 किं फलं तस्य विभर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ७
 पुलस्त्य उवाच ।
 हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदपीणां परायणम् ।
 तदेकाग्रमनांसात् शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ८
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९
 प्रतिग्रहादपाहृतः संतुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १०
 अकल्कको निरारम्भो लब्धाहरो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२
 ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 ब्रह्मपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ १४
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरतैः सद्गुह्यैर्वा नरैः कश्चित् ।
 नार्थन्यूनोपकरणैरैकात्मभिरसंहतैः ॥ १५
 यो दरिद्रेरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युष्मांवर ॥ १६
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
 तीर्थाभिगमनं पुण्यं यदैरपि विशिष्यते ॥ १७
 अनुपोष्य विरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८
 अग्निष्टोमादिभिर्गजैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ १९
 सर्वतीर्थेषु राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २०
 दशक्रौटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते ।
 सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 'तपोविशेषैर्वहुभिः स्थानान्यापुर्भहौजसः ।'
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताञ्जिताः ॥ २३
 मनसाभ्येतुकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पूज्यन्ते सर्वपापानि नाकष्टे च पूज्यते ॥ २४
 तस्मिंस्तीर्थे महाभागो नित्यमेव पितामहः ।
 उवाच परमप्रीतो देवदानवसत्तमः ॥ २५

पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्पिगणाः पुरा ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताञ्जिताः २६
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके च पूज्यते ॥ २७
 अप्येकं भोजयेद्विंशं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८
 शार्कर्मलैः फलैर्वाऽपि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्वाक्षणाया श्रद्धावाननसूयकः ।
 तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो ह्यमेघफलं नरः ॥ २९
 'अपि वाऽप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्धस्ति वाचयेत् ।
 तेनापि पूजेननाशु प्रेत्याननत्याय कल्पते ॥' ३०
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ।
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ३१
 कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ।
 'फलं तत्राक्षयं तेन लभते भरतर्षभ ॥' ३२
 सार्धप्रातः सरेष्वस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेचेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदान्दक्ष्यान् ॥ ३३
 जन्मममृति यत्पापं क्षिया वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ३४
 यथा सुराणां सर्वपापादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ३५
 उप्य द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।
 क्रतुस्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ३६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ३७
 [त्रीणि शृङ्गाणि शुक्राणि त्रीणि प्रसवणानि च ।
 पुष्करारण्यादिसिद्धानि न विज्ञस्तत्र कारणम् ॥] ३८
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ३९
 उप्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपाट्ट्य जम्बुमार्गं समाविशेत् ॥ ४०

जम्भूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४१
 तत्रोप्य रजनीः पञ्च पृष्ठाकालक्ष्मी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोचमां ॥ ४२
 'तत्र गत्वा महामात्रः कुर्याच्छ्राद्धं दृढव्रतः ।
 बाजपेयमवाप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥' ४३
 जम्भूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्स्थण्डिलकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ४४
 आगस्त्यं सार आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४५
 शक्रवृत्तिः फलैर्वाऽपि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीशुष्टं लोकपूजितम् ॥ ४६
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र त्रिष्टुप्तात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्निवृतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धः स्वाद्यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ४८
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा यथातिथतनं ब्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ४९
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ५०
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थाणोत्तीर्थमुमापतेः ।
 नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥ ५१
 तत्राभिगम्य चैशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाद्य गाणपत्यं च विन्दति ॥ ५२
 समृद्धमसप्तं च धिया युक्तं नरोत्तमः ।
 'राज्ञां चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात्' ।
 नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रिलोक्यविद्युताम् ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ५५
 पर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुवातमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५६

ततो गच्छेत् धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
 पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५७
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
 पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५९
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं लोकविद्युतम् ।
 'तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिमिश्रं निषेवितम् ॥' ६०
 तत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥ ६१
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६२
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च विन्दति ।
 प्रमया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६३
 तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।
 त्रिरात्रमुपितः स्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 प्रभासते यथा सोमः सोक्षमेधं च विन्दति ॥ ६४
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६५
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्गुह्यसुवर्णकम् ॥ ६६
 तस्मिंस्तीर्थं महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिदम् ॥ ६७
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सान्निध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६८
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य दुर्लभम् ।
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६९
 तर्पयित्वा पितृन्देवानूर्पणं भरतर्षभ ।
 प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ७०
 शुद्धकर्णेभ्यः देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।

अश्वमेधादशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७२
 शमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७३
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७४
 शमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७५
 गत्वा यत्र महामाज्ञं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकात् ॥ ७६
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७७
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः ।
 तर्प्य देवान्पितृन्धैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७८
 तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ७९
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्भुवःसुवर्णकम् ॥ ८०
 ब्रह्मतीर्थं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च प्राप्तं ब्रजेत् ॥ ८१
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिपेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८२
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिपेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्दिगो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८३
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ८४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा न योन्यां वै भवेद्भरतसूचम ॥ ८५
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजस्तप्तकुण्डलधूपणः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८६
 गिरिकुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८७
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८८
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८९
 वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
 नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ॥ ९०
 काश्मीरिष्येव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
 वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९१
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९२
 ततो गच्छेत् मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ९३
 चरं सप्तार्चिषे राजन्ययाशक्तिं निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९४
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ९५
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
 नियतः परमां दीक्षामास्थायान्दसहस्रिकाम् ९६
 विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् च श्रपयंस्तथा ।
 सप्तर्षिः सप्तर्षिश्चैव ऋषिभस्तुष्टाश्च केशवम् ॥ ९७
 ददावष्टगुणैश्चर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
 यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ॥ ९८
 तत्रैवान्तर्दधे देवो विष्टुदन्त्रेषु वै यथा ।
 नाम्ना सप्तचरं तेन ख्यातं लोकेषु भारत ॥ ९९
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषे चरुः ॥ १००
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् ।
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०१
 मणियन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोपितो राजन्नमिष्टोमफलं लभेत् ॥ १०२
 अथ गच्छेत् राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।

॥ ८७ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञं विमलं तीर्थमुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 भद्रपदमुपाविशेदिति ध. पाठः ॥ १०१ ॥

दमीतीति प्रमीतीति कमेज क. घ. पाठः ॥ ७३ ॥ अत्रतुत्र
 समासायेति झ. पाठः । अवाप्नोति सुकृती विरजानर इति
 घ. पाठः ॥ ८१ ॥ श्रीकुण्डं तु समासायेति झ. पाठः

प्रसूतिर्षत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ १०३
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १०४
 यथाशक्ति चरं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १०५
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत ॥ १०६
 यजनं याजनं चैव त्रयैव ब्रह्मबालुकम् ।
 पुष्पान्मध्व उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं यतः ॥ १०७
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतां हि देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ १०८
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्ययः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ॥ १०९
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमर्दिम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ ११०
 ततो विनश्यन् गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥ १११
 चमसेऽथ शिवोज्ज्वेदे नागोज्ज्वेदे च दृश्यते ।
 'तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।'
 स्नात्वा तु चमसोज्ज्वेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११२
 शिवोज्ज्वेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नागोज्ज्वेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ११३
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शतरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ ११४
 सरस्वत्यां महाराज शतं संवत्सरं च ते ।
 दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कर्तिर्कीं सदा ॥ ११५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि असीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकादशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति नागातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुत्रप्राप्तायुषःपुत्रैः प. पाठः ॥ १०७ ॥ दक्षिणाग्निर्व-
 त्तता इति क. घ. पाठः ॥ १०९ ॥ यनष्टे चमसोज्ज्वेदे इति
 प. पाठः ॥ ११२ ॥ शतरुद्रे च राजेन्द्रेति क. घ. पाठः

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ११६
 कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ११७
 गवामयुतमामोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ॥ ११८
 पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ।
 हर्षेण महताऽऽविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया ॥ ११९
 अहंपूर्वमहंपूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राज्ञ्युपयः किल भारत ॥ १२०
 ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
 तेषां मनुष्यपणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२१
 स्रष्टा कोटीस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२२
 तेषां तुष्टो महादेवो मृनीनां भावितात्मनाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ १२३
 अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ॥ १२४
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १२५
 सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवाः कृपयश्च तपोधनाः ॥ १२६
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्रुद्रसुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२७
 कृषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।

॥ ११४ ॥ यत्र मेधमवाप्नोतीति क. घ. पाठः ॥ ११८ ॥
 अनीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परयां गतिम् ॥ ३
 दक्षिणेन सरस्वत्या द्यद्वत्युत्तरेण च ।
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ ४
 तत्र मांसं वसेद्वीरः सरस्वत्यां युधांवर ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६
 मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधांवर ।
 पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७
 गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुह ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ८
 ततश्च मन्तुकं राजन्द्धारपालं महाबलम् ।
 यक्षं समभिवाधैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
 सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १०
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११
 ततः परिष्ठवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः शाल्वकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३
 दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् ।
 सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालमरुतुकम् ॥ १५
 तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियतात्मनः ॥ १६
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।

अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो विष्णुः ॥ १८
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
 एकहंसं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
 शतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
 पौण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१
 ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः ।
 उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२
 तत्रैव च महाराज यक्षिणी लोकविश्रुता ।
 तां चाभिमन्य राजेन्द्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २३
 कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाऽर्च्य पितृदेवताः ।
 जामदग्नयेन रामेण कृवं तत्सुमहात्मना ॥ २५
 कृतकृत्यो भवेद्वाजस्रश्चमेधं च विन्दति ।
 ततो रामहृदानाञ्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य बीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७
 पूरयित्वा नरन्याग्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।
 पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव तर्पितामहाः ॥ २८
 ततस्ते पितरः प्रीता राममृचुर्नराधिप ।
 रामराम महाभाग प्रीताः स तव भार्गव ॥ २९
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ ३०
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतांवरः ।
 अब्रवीत्पाञ्चलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ ३१
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राहता मयि ।
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपःस्वाध्वयनं पुनः ॥ ३२
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।

कृतसितं रौतिति ऊह पापं तस्य क्षेपणाश्रयत इति कुरुक्षेत्रं
 यानि वर्तन्ते ॥ ७ ॥ ततश्च मन्तुकं राजनिधि भ. पाठः । ततो

मचक्रुकं नायेति झ. पाठः ॥ ९ ॥

ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहम् ॥३३
 इदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्धुवि विश्रुताः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३४
 प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विज्ञेयतः ॥ ३५
 यच्च रोषामिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पातितास्ते स्वकर्मभिः ॥३६
 इदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ॥ ३७
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं च मनःकामं स्वर्गलोकं च दास्यतम् ॥ ३८
 एवं दत्त्वा वरान्नाजन्नामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ॥३९
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुचिव्रतः ॥ ४०
 राममन्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ।
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ॥ ४१
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ।
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४२
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थं न संशयः ।
 शुद्धदेहस्य संपाति शुभांल्लोकाननुत्तमान् ॥ ४३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 लोकाग्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४४
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजंल्लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४५
 श्रीतीर्थं च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्निन्दते त्रिपशुत्तमा ॥ ४६
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्सान्देवतान्यपि ४७
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ।
 मूर्ध्नीतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ॥ ४८
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अमिष्टोमवामोति मूर्ध्नीलोकं च गच्छति ॥ ४९
 गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्रामिषेकं कुर्वीणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५०

शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
 देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपसूतमम् ॥ ५१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालमरुत्तकम् ।
 तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५२
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नमिष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्तं नरोत्तमः ॥ ५३
 ब्रह्मावर्तं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५४
 तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो देवतैः सह ।
 तत्रामिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५५
 अथमेघमावाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ।
 ततोऽभ्युपेत्यां धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५६
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५७
 मावृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजन्न तर्नीं त्रियमश्रुते ॥ ५८
 ततः शीतवर्नं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महद्वन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५९
 पुनाति गमनादेव कुलमेकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ६०
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र क्षिप्रं नरव्याघ्रं विद्रासस्तीर्थतत्पराः ॥ ६१
 गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।
 श्वानलोमापनयने तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६२
 प्राणापार्मनिर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पृथात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ६३
 दशश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थं महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्यायेन परिपीडिताः ॥ ६५
 विगाह्य तस्मिन्सरासि मानुषत्वनुपागताः ।
 तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ६६
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।
 मानुषस्य तु पूर्वेण श्रोत्रमात्रे महीपते ॥ ६७
 प्राणापार्मन्दीर्घं श्वानलोमा द्विजोत्तमाः ॥ ६८

आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिपेविता ।
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६८
 देवान्पितृन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्मोजिते विप्रे कोटिर्भवति मोजिता ६९
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्वै दैवतानि च ।
 उपित्वा रजनीमेकामग्रिमफलं लभेत् ॥ ७०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं शुचि भारत ॥ ७१
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव ।
 केदारं चैव राजेन्द्र कपिञ्जलमहामुनेः ॥ ७२
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७३
 कपिञ्जलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकित्त्वपः ॥ ७४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शङ्करं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७५
 लभेत् सर्वकामान्नि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां शङ्करे कुरुनन्दन ॥ ७६
 रुद्रकोट्यां तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 शुद्धास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७७
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च दैवतानि पिबन्ध ।
 न दुर्गेतिमवाप्नोति राजप्रेषं च विन्दति ॥ ७८
 किंदाने च नरः स्नात्वा किञ्जल्ये च महीपते ।
 अभ्रमेयमवाप्नोति दानं जर्ष्यं च भारत ॥ ७९
 कलश्यां वार्युपस्थस्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८०
 शंकरस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अजानन्तोति विश्रुतम् ॥ ८१
 तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ८२
 शुरुपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८३
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८४
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
 तत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८६
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ।
 द्वादश्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८७
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 तीर्थं च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८८
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः ।
 पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८९
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च विन्दति ॥ ९०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ९१
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रकं स्नाति यो नरः ॥ ९२
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९३
 गत्वा मधुवटीं चैव देव्याः स्थानं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पिबन्देवांश्च पूरय ॥ ९४
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कौशिक्याः संगमे यस्तु द्वादश्याश्च भारत ॥ ९५
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९६
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः ।
 ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९७
 अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 किंदचं कूपमासाद्य तिलप्रस्यं प्रदाय च ॥ ९८
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्रुह ।
 वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९९
 अहस्य शुदिनं चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ १००
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राग्निपेकं कुर्वीत गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १०१
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
 देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२

पुलस्त्य उवाच ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेन्निपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १३५
 कार्तिकेयश्च भगवान्स्त्रिसंध्यं किल भारत ।
 सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गवमियकाम्यया ॥ १३६
 कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३७
 अभितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 अभिलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ १३८
 विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ॥ १३९
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १४०
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १४१
 पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १४२
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मातुपशुद्धिना ॥ १४३
 तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १४४
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १४५
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्य जेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैव श्यो मरणं तपेत् ॥ १४६
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १४७
 पृथूदकाचीर्थतमं नान्यचीर्थं कुरुद्वह ।
 तन्मध्यं तत्पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १४८
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ।
 पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १४९
 मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।

सरस्वत्यारुणायाश्च संगमे लोकविश्रुते ॥ १५१
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महृत्या ।
 अभिष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १५२
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।
 अवतीर्थं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ॥ १५३
 विप्राणामनुकम्पार्थं श्राद्धिणा निर्मितं पुरा ।
 त्रसोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वाऽप्युत ॥ १५४
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णवतो भवेद्बिद्वान्दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५५
 समुद्राद्यापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
 तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५६
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५७
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५८
 दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५९
 तीर्थाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अभिष्टोमफलं लभेत् ॥ १६०
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युजितेन्द्रियः ।
 प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६१
 ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सत्तां लोके महीयते ॥ १६२
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिद्ध्यति ॥ १६३
 तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १६४
 सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तादा ।
 तैजसस्य तु पूर्वेषां कुरुतीर्थं कुरुद्वह ॥ १६५
 कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६६
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६७

ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१६८
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवं सह महीपते ।
 अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १६९
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुलद्वह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१७०
 तत्रैव च महाराज विधेधरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१७१
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदम ।
 राजमानो महाराज विष्णुलोकं च गच्छति ॥१७२
 तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो घोटते शशिवन्नरः ॥ १७३
 ततः स्यात्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 प्रदक्षिणमुपाटुत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७४
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७५
 गङ्गाहृदय तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते १७६
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्गलोकं प्रपद्यते ।
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् १७७
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्पिण्ड लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७८
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ।
 वदरीकाननं गच्छेद्दक्षिणस्याश्रमं गतः ॥ १७९
 वदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 सम्पन्नद्वादशवर्षाणि वदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८०
 त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप ।
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८१
 अहोरात्रोपवासेन शकलोकं महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ॥ १८२
 नियतः सत्त्ववादी च ब्रह्मलोकं महीयते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् १८३
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ।
 तस्मिन्तीर्थं नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं १८४

आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 सोमतीर्थं नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप १८५
 सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ॥ १८६
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्यावनं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र सारस्वतो यातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः १८७
 तस्मिन्तीर्थं नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥१८८
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः ॥१८९
 लभेत्कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि ॥ १९०
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 मासिमासि समायान्ति पुण्येन महाताडयिताः ॥
 सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तेन तत्रैवं श्राद्धतं भवेत् ॥ १९२
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो द्वादस्तडागाश्च सर्वप्रसन्नयानि च ॥ १९३
 उदपानानि वाप्यथ तीर्थान्यायतनानि च ।
 निःसंशयममावासां समेप्यन्ति नराधिप ॥१९४
 मासिमासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः ।
 तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता ॥ १९५
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्गलोके महीयते ।
 अमावासां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १९६
 यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्पन्निष्टस्य यत्फलम् ॥ १९७
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।
 यत्किंचिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषेण वा १९८
 स्नातमात्रस्य उत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १९९
 अभिवाद्य ततो यज्ञं द्वारपालं मन्त्रशुक्लम् ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्ब्रह्मचर्यफलम् ॥ २००
 गङ्गाहृदय तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 सन्निहत्यां कुरुते ॥ १९२ ॥ एकादशितमोऽध्यायः ॥८१॥

तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २०१-
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम् ॥ २०२-
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ।
 पांसवोपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ॥ २०३-
 अपि दुष्कृतकर्मिणं नयन्ति परमां गतिम् ।
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ॥ २०४-
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पुलस्त्येन भीष्ममति नानातीर्थमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
 [यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १-
 तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विभुतम् ।]
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्यमशीलः समाहितः ।
 आसप्तमं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः ॥ २-
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ।
 अमिष्टोममवामोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ ३-
 सौगन्धिकवनं राजस्ततो गच्छेत् मानवः ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४-
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५-
 ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 पुष्पा देवी स्मृता राजन्पुण्या देवी सरस्वती ॥ ६-
 तत्राभिषेकं कुर्वीत बल्मीकाग्निः प्रहेते जले ।
 अर्चयित्वा पिबन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ७-
 कवेराध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 पद्सु श्रम्भानिपातेषु बल्मीकादिति निश्चयः ॥ ८-
 कपिलानां सहस्रं च याजिमेधं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ९-

सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयक्षां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ १०-
 त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पिबन्देवार्चने रतः ।
 गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ ११-
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
 शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विभुता ॥ १२-
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुयता ।
 आहारं सा कृतवती भासिमासि नराधिप ॥ १३-
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १४-
 शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः ॥ १५-
 शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षाद्वाद्वाभिः कृतम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १६-
 ततो गच्छेत्सुवर्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विभुतम् ।
 तत्र विष्णुः प्रसादार्य रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १७-
 वराश्च सुवह्नुर्लभे दैवतेषु सुदुर्लभाः ।
 उक्तं त्रिपुरेणेन परितुष्टेन भारत ॥ १८-

शम्भा सुद्राष्ट्रविजयोपकरणविशेषः स बलवताक्षितो याव-
 ११ पतेत् सावान्देशः शम्भानिपातः तेषु पद्सु ॥ ८ ॥ पुरा-

तने भविष्यपुराणादी ॥ ९ ॥ छन्देन दृष्टया ॥ ११ ॥

अपिच त्वं प्रियंतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ १९
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २०
 भूमावर्तं ततो गच्छेत्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाँलभते नात्र संशयः ॥ २१
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन स्थावर्तो नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्वि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २२
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महामाज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २३
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ।
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २४
 'अशीतियोजनगतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
 अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रयदन्ति मनीषिणः ॥ २५
 पट्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात् द्वादश ।
 संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६
 स्वर्गद्वारिण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ।
 तत्राभिपेकं कुर्वीत कोटितीर्थं समाहितः ॥ २७
 पाँडुरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 उप्यंकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्तं च तर्पयन् ।
 देवान्पितृवंशं विधिवत्पुण्यं लोके महीयते ॥ २९
 ततः फनसले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३०
 फणिलवटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 नागराजस्य राजेन्द्र फणिलस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुक्षेत्रे सर्वलोकेषु विद्युतम् ॥ ३२
 तत्राभिपेकं कुर्वीत नामनीयं नराधिप ।
 फणिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३
 ततो नलितकं गच्छेन्नन्तनोर्नीधमुत्तमम् ।
 यत्र स्नान्वा नरो राज्ञश्च दुर्गनिमवाप्नुयात् ॥ ३४

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशान्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६
 रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
 स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति नाकष्टं च पूज्यते ॥ ३९
 ततः कुजावर्तं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ४२
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ४३
 यमुनामभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४
 दर्वांसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४५
 सिन्धोश्च प्रमवं गत्वा सिद्धगन्धर्वमेधितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्द्रुह्य सुवर्णकम् ॥ ४६
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमात् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेद्दण्डान्वीं गतिम् ॥ ४७
 ऋषिकृष्णां समामाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं सप्तनिक्रम्य सर्वं वर्षां द्विजातयः ॥ ४८
 ऋषिकृष्णां समामाद्य नरः स्नान्वा विकल्मषः ।
 देवान्पितृवंशार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९
 यदि तत्र वसेन्मांसं शकाहारो नराधिप ।
 'डादनाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ॥' ५०
 मृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गत्वा वीरप्रयोधं च सर्वपापः प्रमुच्यते ॥ ५१

कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 अभिष्टोमातिरात्राभ्यां फलप्राप्नोति मानवः ॥ ५२
 तत्र संख्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुचमम् ।
 उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ॥ ५३
 महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
 एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ५४
 पृष्ठकालोपवासेन मासमुप्य महालये ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 दशपरान्दशपूर्वाभिरातुद्वरते कुलम् ॥ ५५
 अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिपेविताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ५६
 अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिपेवितम् ।
 रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५७
 ततो वै ब्राह्मणं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिपेवितम् ।
 तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९
 नैमिषं मृगयाणस्य पापस्यार्थं प्रणश्यति ।
 प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०
 तत्र मासं वसेद्वीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ६१
 कृताभिर्येकस्तत्रैव नियतो नियताशनः ।
 यवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ६२
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ६३
 नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥ ६५
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ॥ ६७
 ततः क्षीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतर्पिताम् ।
 पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६८
 विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरस्वतीं तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सम्भृत्यवलवाहनः ।
 देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ॥ ७०
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाद्य भारत ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारं नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
 रामतीर्थं नरः स्नात्वा गोमत्यां कुबजन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ७२
 शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७३
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७५
 कोटितीर्थं नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्तेजसी च भवेन्नरः ॥ ७६
 ततो बाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
 कापिलाहदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७७
 अविमुक्तं समासाद्य तीर्थेतेषां कुरुद्वह ।
 दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७८
 प्राणानुत्स्पृश्य तत्रैव भोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
 मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ७९
 गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ८०
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ८१
 तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८२
 महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधं च विन्दति ॥ ११८
 अथ सोमपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ११९
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२०
 श्रियमाणा हता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 तत्राभिपेकं कुर्वात तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ॥ १२१
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च ॥ १२२
 सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२३
 आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुतकर्मकः ॥ १२४
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १२५
 तत्रोपदानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्थस्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १२६
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोमो मेघं मुक्तो नराधिप ॥ १२७
 जातिसरमुपस्थस्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिसरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ १२८
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सित्वांल्लभते कामानुषवासान्न संशयः ॥ १२९
 ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १३०
 भरतस्याश्रमं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३१
 कौशिकीं तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् ।
 राजमूषस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १३२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण्यमुत्तमम् ।
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् ।
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४

तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोलोकानाम्प्रोति पुरुषर्षभ ।
 त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३५
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानाम्प्रोति पुरुषर्षभ ॥ १३६
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्यपि भारत ।
 तदक्षय्यमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ १३७
 ततो निर्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ये त्विन्धनं प्रयच्छन्ति निर्वीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल क्षत्रलोकमनामयम् ॥ १३९
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिपेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १४०
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १४१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १४२
 तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १४३
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत् महाशूरे ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति विन्ध्याद्रहं सुवर्णकम् ॥ १४४
 कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४५
 अभिधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 तत्राभिपेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४६
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः ।
 तत्राभिपेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४७
 पितामहस्य सरसः प्रमुता लोकपावनी ।
 कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १४८
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽसीत्यात्मानमवगच्छति ।
 षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १४९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थसेवनतन्परः ।
 शिखरं च महादेव्या गौर्यांस्त्रिलोक्यविश्रुतम् ॥ १५०

समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् ।
 स्तनकुण्डेषुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५१
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५२
 ताम्राख्यं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १५३
 नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
 नरमेधस्य यत्पुण्यं तदामोति नराधिप ॥ १५४
 कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यरुणयोगतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५५
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं वुधः ।
 कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते श्रुविमानवः ॥ १५६
 कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ।

जातिसरत्वमामोति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५७
 प्राङ्मुखो च समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५८
 ऋषभद्वीपमासाद्य मेध्यं क्रौञ्चनिषेदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्यो विराजते ॥ १५९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थं पूज्यते ॥ १६१
 अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्तमभिमत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६२
 ततो लेवलिकां गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थं पूज्यते ॥ १६३

॥ इति श्रीमन्महामारते अथर्वपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भारदेव बुधिद्विरप्रति भीष्माय पुलस्त्योदिततीर्थमहिमानुवाकपूर्वकमिष्टदशगमनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अथ सन्ध्यां समासाद्य संवेद्ये तीर्थं उत्तमे ।
 उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तद्दार्ढ्यं समासाद्य विन्द्याद्रुहं सुवर्णकम् ॥ २
 कर्तोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३
 गङ्गायास्त्रयं राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुपोषितो राजन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५
 ततो वैतरणीं गत्वा सर्वपापममोचनीम् ।
 विरजातीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 मभवेद्य कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७

शोणस्य ज्योतिरध्यायाः संगमे नियतः शुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निदोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रमेदे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कोसलायां नराधिप ।
 वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १०
 कोसलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ।
 शृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप ॥ १२
 ततो बदरिकातीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ।
 दीर्घमायुस्त्वामोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डाल्यमभिमग्न्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४
 लेपटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ॥ १५
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्ननिपेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १६
 मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥ १८
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमरीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥ १९
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ २०
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु नृपपूजितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नाकष्टे च मोदते ॥ २१
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २२
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ।
 ततोयं स्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २४
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः ॥ २५
 सिद्धचारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ।
 सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २६
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति माणपत्यं च विन्दति ॥ २७
 उप्य द्वादशरात्रं तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८
 तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 त्रिरात्रमुपितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
 निदर्शनं च मत्स्यं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २९
 गायत्रीं पठेत् यस्तु योनिसंकरजस्थ ।
 गाथा च गाथिका चापि तस्य संपद्यते नृप ॥ ३०
 अत्राज्ञप्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणम्यति ॥ ३१

सर्वतस्तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।
 रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२
 ततो वेषां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिपेविताम् ।
 गवां मेधमवाप्नोति वासुकेलौकमुत्तमम् ॥ ३४
 वेणायाः संगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्वात्स्यर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 कुशशुषनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुपितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७
 ततो देवद्वन्द्वेऽप्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे ।
 जातिसरहृदे स्नात्वा भवेजातिसरो नरः ।
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ॥ ३८
 अग्निष्टोमफलं विन्वाद्भगनादेव भारत ।
 ततः सर्वहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३९
 ततो वर्षीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्मुपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत ॥ ४१
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुक्स्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ४२
 ततः शृणारकं गच्छेजामदग्ननिपेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्वाद्ब्रह्म सुवर्णकम् ॥ ४३
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४४
 ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः ॥ ४५
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४६
 तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरग्निरसः सुतः ।

निदर्शनमुदाहरणम् ॥ २९ ॥ यो योनिसंकरजः स चेत्तत्र
 गायत्रीं पठति तस्य सभ्यः पठतोपि तीर्थमाहात्म्यात्सा गा-
 यत्री गायत्र्या स्वरनियमद्वेना गयन्मुखाभिः स्मरति । सावित्र्या

भ्राम्यतीत्यत्र सत्यपेयिहता ॥ ३० ॥ अत्राज्ञप्य ॥ आद-
 सिदापि तत्र न स्मरतीति भावः ॥ ३१ ॥ ततो वेणां
 धमायावेति क. प. पाठः ॥ ३३ ॥

ऋषीणामुत्तरीयेषु मृषविष्टो यथामुखम् ॥ ४७
 ओंकारेण यथान्यायं सम्प्रगुच्चारितेन ह ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तमैव समुपस्थितम् ॥ ४८
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥ ४९
 पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृशं नियोजयामास याजनाथं महाद्युतिम् ॥ ५०
 ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५१
 आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥ ५२
 तदरुणं प्रविष्टस्य तुहकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ५३
 तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५४
 मेधाधिकं समासाद्य पितृन्देवाश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममयामोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५५
 अत्र कालञ्जरं गत्वा पर्यतं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र देवहूदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६
 धात्मानं स्नापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५७
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रहूदे विश्रापते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ५८
 तत्राभिपेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां ब्रजेत् ॥ ५९
 ततो गच्छेत् धर्मेज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र नित्यं महासेनो गुहः सन्निहितो नृप ॥ ६०
 तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६१
 मद्रक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं ब्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शयी ॥ ६२
 तत्र रूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६३

तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्चने रतः ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६५
 तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६६
 विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ।
 ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ॥ ६७
 अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ।
 मद्रक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६८
 तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिंस्तुतम् ॥ ६९
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः ॥ ७०
 सनत्कुमारममुखास्तथैव परमर्षयः ।
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ७१
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ।
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च ॥ ७२
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृताः ।
 तत्र त्रीण्यधिकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी ॥ ७३
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ७४
 यमुनां गङ्गायां सार्धं संगता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्यां जघनं स्मृतम् ॥ ७५
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ।
 प्रयागं सप्ततिष्ठानं कम्बलाश्चतुरा तथा ॥ ७६
 तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥ ७७
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते ऋतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ७८
 ततः पुष्पतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं त्रिभो ॥ ७९
 श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।

प्रोक्ता प्रजापतेरिति यः पाठः ॥ ७७ ॥

चक्रधराः सूर्यदेवः ॥ ७३ ॥ श्रीकृष्णः पृथिव्याः मेरुश्रेणी-
 पांशुः हरिश्चन्द्रादरुण्य जघनं नाभेरयोभागः ॥ ७५ ॥ नदी

मृत्युकालमयाचापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८०
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८१
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिंसंस्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ८२
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ८३
 दशतीर्थसहस्राणि पटिः कोट्यस्तथाऽपराः ।
 येषां साविध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ८४
 चतुर्विधं च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
 स्नात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८५
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्तोऽश्वमेधफलं लभत् ॥ ८६
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशशश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८७
 कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ॥ ८८
 यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ८९
 सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
 द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ॥ ९०
 पुष्करे तु तपस्तप्येवान् दद्यान्महालये ।
 मलये त्वग्निमारोहेद्भगुतुन्दे त्वनाशनम् ॥ ९१
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्तसप्तावरांस्तथा ॥ ९२
 पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा मद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ९३
 यावदक्षि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्सर्गलोके महीपते ॥ ९४
 यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकमाक् ॥ ९५
 न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।

प्रयागमरणं प्रतीति क. पाठः ॥ ८३ ॥ वातुर्विधं च यत्पु-
 ण्यमिति क. पाठः ॥ ८५ ॥ फलस्य सत्यलोके च नाकष्टे च
 मोदत इति क. पाठः ॥ १-३ ॥ अगम्यानि अगम्यानि ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥ ९६
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तचपोवनम् ।
 सिद्धिक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ९७
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मनोपि च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ९८
 इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥ ९९
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १००
 श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सप्ततशमनं शिवम् ।
 मेधाजननमय्यं वै तीर्थं वंशानुकीर्तनम् ॥ १०१
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
 महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ॥ १०२
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।
 यथेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः ।
 जातीः स सरते बद्धीर्नाकष्टे च मोदते ॥ १०३
 गम्यान्पि च तीर्थानि कीर्तितान्यगम्यानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ १०४
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैरपिभिः ॥ १०५
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत ।
 ब्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धयन् ॥ १०६
 भाषितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रार्थदक्षिभिः ।
 सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ॥ १०७
 नाब्रवीत् नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तत्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०८
 त्वया तु सम्यग्बुधेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 'पितरस्तात सर्वे च तारिताः प्रपितामहाः' ॥ १०९
 पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः ।
 पितामहपुरोगात्र देवाः सर्पिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धमेज्ञ नित्यमेवाभितोपिताः ॥ ११०

समीक्षया दर्शनेच्छया ॥ १०४ ॥ करणैः इन्द्रियैः ॥ १०७ ॥
 अकृतात्मा अवशीकृतचित्तः ॥ १०८ ॥

अवाप्स्यसि त्वं लोकानैव वसूनां वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शार्धर्त ॥१११
 नारद उवाच ।
 एवमुक्त्वाऽभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११२
 भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ॥ ११३
 एवमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
 तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापमोचनी ॥ ११४
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतं सार्धं फलं मेत्य स भोक्ष्यति ॥११५
 ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥११६
 नेता च त्वमृषीन्प्राप्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ।
 रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 अगम्यानि मनुष्येन्द्रैस्त्वामुते कुरुनन्दन ॥११७
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थमिदं वृतम् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११८
 ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्तथ कश्यपः ।
 आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥११९
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुदालकस्तथा ॥ १२०
 शौनकाः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतांवरः ।

॥ इति श्रीममहाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरेण धीमत्प्रति अर्जुनेन विना स्वस्य काम्यकवनेऽनभिहृद्यकथनपूर्वकं निवासाय स्थानान्तरकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
 पितामहसमं धीम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।

असहेतोर्महाबाहुर्मितात्मा विचासितः ॥ २
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधनः ।
 कृती च भृशमप्यस्त्रे वामुदेव इव प्रभुः ॥ ३
 अहं क्षेतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरीविधातिनौ ।

प्रतिष्ठाने प्रयागे । प्रसिद्धिश्च समाप्ता ॥ ११४ ॥ महाभियरु
 एतनुस्तेष्वेवार्थानां ॥ १२४ ॥ रविमरात् सूर्यः ॥ १२५ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अभिजानामि विकान्तौ तथा व्यासः परन्तपौ ॥
 त्रिगुणौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
 नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यशंसत्सदा मम ॥ ५
 तथाऽहमपि जानामि नरनारायणावृषी ।
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६
 इन्द्रादनवरः शक्रं सुरमनुः सुराधिपम् ।
 द्रुपदस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सुधृताः सुमहाबलाः ॥ ८
 सर्वे वेदविदः शराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ।
 'सर्वे महारथा मुख्याः सर्वे जितपरिश्रमाः ।'
 योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ये महाबलाः ॥ ९
 स च दिव्यास्त्रवितर्कणः सूतपुत्रो महारथः ।
 योऽस्त्रवेगानिलमलः शराचित्तलनिःस्वनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ १०
 निमृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कसं प्रक्षयति न संशयः ॥ ११
 तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभृद्गण्डीवेन्द्रायुधोऽस्त्रवणः ॥ १२

संख्येः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं श्रमयिष्यति संयुगे ॥ १३
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
 दिव्यान्वस्त्राणि वीभत्सुर्यथावत्प्रतिपत्स्यते ॥ १४
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वत्तिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १५
 ते वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिदमम् ।
 द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्मारमुद्यम्य सीदति ॥ १६
 वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्निद्विपदांवर ।
 अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १७
 भवानन्यद्वनं साधु बद्धं फलवच्छुचि ।
 आरूढ्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १८
 यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
 मतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदम् ॥ १९
 विविधानाश्रमान्कांश्चिद्भिजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ।
 सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ २०
 आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मघ्नोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

धौमवेन युधिष्ठिराय प्राचीरथानानातीर्थकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 आश्वासयन्तस्था धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
 ब्राह्मणानुभवान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
 दिशस्तीर्थानि शैलाश्च शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २
 याच्युत्वा गदतो राजन्विशोको भवितारमिह ।
 द्रौपद्या चानया सार्व्यं ब्राह्मिश्च नरेश्वर ॥ ३

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
 गत्वा शतपुणं चैव तेभ्य एव भरोचम ॥ ४
 शृणु पूर्वं दिशं राजन्देवर्षिपणसेविताम् ।
 रम्यां च कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५
 तस्यां देवर्षिपुण्यां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।

भनवरोऽन्युनः ॥ ७ ॥ रजःकायं क्रोधः गणैव धूमो यस्य ।
 भारतराष्ट्रमिदं विरच उद्धत उदीरितः ॥ १० ॥ वरं तृणवनम् ॥ ११ ॥ उत्तमो दुःसहः ॥ १२ ॥ अलं जेतुं पर्याप्तः ॥ १५ ॥

दृष्टारो द्रक्ष्यामः ॥ १६ ॥ अवधानं स्वारभ्यम् ॥ १७ ॥ मम-
 द्यं जलवच्छुचिनी क. घ. पाठः ॥ १८ ॥ चतुरशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८४ ॥

यैत्रभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ७
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा ययेकोपि गयां व्रजेत् ॥ ९
 गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्तजेत् ।
 उचारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ॥ १०
 महानदी च तत्रैव तथा गयश्शिरो नृप ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विमरश्चर्यकरणो वटः ॥ ११
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो ।
 सा च पुष्पजला तत्र फल्गुनामा महानदी ॥ १२
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽध्यायत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ॥ १५
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदयस्तथा जगौ ।
 विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६
 कान्यकुब्जेऽपि यत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाकामद्वाह्मणोऽसीति चात्रवीत् ॥ १७
 पवित्रमृषिमिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

धौम्येन सुधिद्विंशति दक्षिणदिग्स्थानातीयांनुकीर्तय ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
 विस्तरेण यथावुद्धि कीर्त्तमानानि तानि वै ॥ १

शामित्रं समितुः कर्म मये पशुमारणम् । विवस्वतः पुत्रस्य
 यमसेति शेषः ॥ ७ ॥ तस्यां प्राच्यां दिशि । राजर्षिरिति
 गयसंज्ञः ॥ ८ ॥ पवित्रं तत्पुत्र जन्ममरणद्विदुःखं तस्माद्वा-
 यत इति पवित्रम् । अतएव ऋषिमिर्जुष्टं सेवितम् । पुण्यं
 भर्गुद्विदुः । पावनं पापनाशनम् ॥ १८ ॥ अत्यन्तपवि-

गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १८
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप ।
 तच्चया तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २०
 हिरण्यविन्दुः कथितो गिरी कालञ्जर महान् ।
 आगरत्नपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अयजत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ॥ २२
 यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासीद्युधिष्ठिर ।
 यत्र सा ब्रह्मजालेति पुण्या ख्याता विद्यापते ।
 धृतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ २३
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च भूतद्वयस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ २४
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैपथस्तृपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २५
 यत्र देववनं पुण्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिसूयनि २६
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव २७
 तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २८

यसामारूपायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
 बहाराणा बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २
 वेणा भीमरथी चैव नद्यो पापभयापह ।

ताम्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः इति क. घ. पाठः ॥ २१ ॥
 सरपि मणिकर्णिकाख्ये प्रविष्टा आसीत् । आकीर्णा व्याप्ता ॥ २३ ॥
 मङ्गलीयः मङ्गलानहः ॥ २४ ॥ नैपथो नलः ॥ २५ ॥ बहु-
 ला च नदी यथेति क. घ. पाठः ॥ २६ ॥ पञ्चाशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३
 राजर्षेस्तस्य च सरिचृगस्य भरतर्षभ ।
 रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४
 अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशः ।
 अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
 नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 'मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ॥' ६
 पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।
 उद्धृतं भूतलस्य वा वायुना समुदीरितम् ।
 पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ॥ ७
 स्वर्गादुत्तुङ्गमलं विपाणं यत्र शूलिनः ।
 स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ॥ ८
 एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोचयाः ।
 पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ९
 माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
 यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ १०
 प्रवेणुत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कृष्णाश्रमे तथा ।
 तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ११
 वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।
 रम्या पापाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ १२
 अशोकतीर्थं तत्रैवं कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १३
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ १४
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्गिराश्रमे ।
 गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १५

शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 हृदः परमदुष्पापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १६
 तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च संपन्नः फलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यक्षिप्यस्य पुण्यो देवसहे गिरौ ॥ १७
 वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १८
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ॥ १९
 चमसोद्भेदनं विषास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
 ममासं चोदधौ तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ २१
 तत्र देवर्षिबीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकतः निषोध युधिष्ठिर ॥ २२
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
 उज्जयन्ते स तप्ताज्ञो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २३
 'एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
 नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥' २४
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।
 साक्षादेवः पुराणोसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २५
 ये च वेदविदो विष्णो ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २६
 पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानानामपि पुण्योसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ॥ २७
 अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चीकृतमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सोमेन युधिष्ठिरमिति प्रतीचीत्यतीर्थकथनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।

अनुवंश्यां वंशावस्थां तु वृषमात्रावस्थाम् ॥ ५ ॥ अ-
 शोकदीर्घं भारवेचिनि ५. पाठः ॥ १३ ॥ महत् मोक्षफलम्

अवन्तीषु प्रतीच्यां च कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।

॥ १५ ॥ तप्ताज्ञः कृततपस्कः ॥ २१ ॥ पञ्चीकृतमो-
 ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 मियङ्गवाप्रवणोपेता चानीरफलमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सरिदनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३
 नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सहसिद्धिपिचारणैः ।
 स्नातुमायान्ति पुण्यौषेः सदा वारिषु भारत ॥ ४
 निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ५
 वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६
 तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ।
 फुल्लपत्रं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७
 घडाश्रयं महाराज हृद्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवपिंगणसेविते ॥ ८
 इदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रेण तपसा निमिता सर्वपावनी ॥ ९
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुपात्मजः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः-॥ ८८ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रत्युदीचीरयतीत्येकचयनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।
 उदीच्यां राजशार्दूलं दिक्षे पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 शृणुष्ववादितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।
 कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाश्रु ॥ २
 सरस्वती महापुण्या इदिनी तीर्थमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३

यत्र पुण्यतरं तीर्थं पुश्पावतरणं शुभम् ।
 यत्र सारस्वतैरिष्टा मञ्जुन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ४
 पुण्यं चारुयायते दिव्यं शिवमयिष्ठिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽप्यजयत्र शम्भ्याक्षेपेण भारत ॥ ५
 एतस्मिन्नेव चार्येऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्नीयमाना द्विजातिभिः ॥
 अग्रयः सहदेवेन ये चित्ता यमुनामनु ।

* प्रत्यक्स्रोताः पवित्रवाहिनी ॥ २ ॥ श्राम्यतां शम्भवताम् ॥ १३ ॥ गङ्गाश्रयं च भूमिपते भ. पाठः ॥ १४ ॥ संश्रयार्थं य वासार्थम् ॥ १६ ॥ अभिज्ञानमस्य गन्तुमिच्छते ॥ १७ ॥ सप्ताशी- तितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

मन्त्रयतः कथयतः । कथाप्रतिग्रहः कथायां मनसि धारणम्

॥ २ ॥ इदिनी वनमालिनीति ख. पाठः ॥ ३ ॥ सारस्वतैः सरस्वतां प्राप्तेः ॥ ४ ॥ सहदेवः शृष्टयपुत्रः । शम्भ्याक्षेपेण वचनता क्षिता शम्भ्या लघुऽविशेषो यापदूरं पतेतावान् यज्ञ- मण्डपो यस्मिन्त्ये स शम्भ्याक्षेपत्वेन ॥ ५ ॥

ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७
 तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।
 विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ८
 कामकृत्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा ।
 अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९
 सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।
 बालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टभृषिभिः पुरा ॥ १०
 हृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
 न्यग्रोधोपाख्यस्तु पाञ्चाल्यः पाञ्चाल्यो द्विपदांवर ।
 दाल्भ्ययोपपन्न दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ॥ ११
 कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्याभितौजसः ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२
 एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ।
 वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदामुभौ ।
 ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १३
 समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
 विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १४
 ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ।
 पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १५
 यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
 खं खं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १६
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
 इमं श्लोकं तदा वीर श्रेष्ठ्य दीक्षां महात्मनः ॥ १७
 यजमानस्य वै देवाश्चमदग्नेर्महात्मनः ।
 आगम्य सरितो विगान्मधुना समतर्पयन् ॥ १८
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरपरोभिश्च सेवितम् ।
 किरातकिन्नरावासं धौलं शिखरिणांवरम् ॥ १९
 विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।

पुण्यं तत्ख्यायते राजन्त्रह्वर्षिगणसेवितम् ॥ २०
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
 पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुरवाः ॥ २१
 भृगुयत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ।
 राजन्स आश्रमः ख्यातो भृगुतुन्दो महागिरिः ॥ २२
 यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २३
 तस्यातिशयशः पुण्यां विशालां वदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २४
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां वदरीमनु ॥ २५
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २६
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्स्नं जगत्सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ॥ २७
 तत्पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २८
 शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
 यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ॥ २९
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुमुदनः ॥ ३०
 पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोस्तु मा ।
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ ३१
 एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ ३२
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 आत्मीयश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

यस्य सप्तसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः इति क. भ. पाठः ॥ ७ ॥ शंकरस्य विप्रुत इति क. भ. पाठः ॥ ९ ॥ एता
 वृषभगौ तदगौ कृष्णा नरनारायणाविलम्बः । यन्तुतस्त्ववर्णौ
 वर्णाः सोदितशुभ्रः रजःपावनमालि तद्विर्वा । सप्त

वैवर्ण्यवर्णौ चेति क. भ. पाठः ॥ ११ ॥ प्रभुर्नारायण इति क.
 पाठः ॥ २३ ॥ विशालां नामतः । वदरीमनु वदरीगिरी ॥ २४ ॥
 अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

लोमशेनेन्द्रवचनाद्युधिष्ठिरं प्रति पार्थस्य पाशुपतादिप्रासिकथनपूर्वकमिन्द्रसंदेशनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवमन्दन ।
 लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
 तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
 उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
 समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पमच्छागमते हेतुमटेने च प्रयोजनम् ॥ ३
 स पृष्ठः पाण्डुपुत्रेण मीयमाणो महामनाः ।
 उवाच श्लक्ष्णया भावा हर्ममन्त्रिण पाण्डवान् ॥ ४
 संचरन्नसि कौन्तेय सर्वालोफान्यदृच्छया ।
 गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
 तत्र च आतरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
 शक्रस्यार्धसतनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६
 आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ।
 आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान्मति ॥ ७
 सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्तां सहानुजम् ।
 वचनात्पुरुषतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८
 आख्यास्ये ते मित्रं तात महत्पाण्डवनन्दन ।
 आतृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ॥ ९
 यच्चयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ ।
 तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो ॥ १०
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् ।
 अमृतादुरिधतं रौरवं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११
 तत्समन्त्रं संसंहारं संप्रायश्चित्तमश्रुत् ।
 वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२
 यमात्कुवेराद्ररुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १३
 विश्वावसोस्तु तनयाद्रीतं नृत्यं च साम च ।
 वादित्रं च यथान्यायं प्रत्येविन्दयथाविधि ॥ १४
 एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमात्मवान् ।
 सुखं वसति वीभत्सुननुजस्यानुजस्तव ॥ १५
 यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तत्र ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निषोध मे ॥ १६
 भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८
 तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १९
 अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २०
 महाहवेष्प्रप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।
 महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ॥ २१
 महेश्वरसुतप्ररूपमादित्यतनयं प्रभुम् ।
 तथाऽर्जुनमतिस्कन्धं सहजोत्पन्नपौरुषम् ॥ २२
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामहेति षोडशीम् ॥ २३
 यद्यापि ते भयं कर्णान्मनसिस्थमरिंदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्नुपागते ॥ २४
 यत्र ते मानसं वीर तीर्थयात्राभिमां प्रति ।
 स महर्षिलोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २५
 यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेव ब्रूयाचे न तच्छ्रेद्देयमन्यथा ॥ २६

प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना निरपराधजो दाहे यो दोषस्तस्य
 क्षोभनम् । महालं दग्धानामेवारागादीनां पुनर्विकसनम् । वज्रं
 यज्ञवदप्रतीकार्यं रौद्रमेव ॥ १२ ॥ गीतं लौकिकं गानम् ।
 गायं ऋष्यु गानम् ॥ १५ ॥ सुरकार्यं निवातकनकादीनां वषः ।
 कृतापः क्षिप्रमर्जुन इति क. घ. पाठः ॥ १८ ॥ सत्यसन्धं

सत्यप्रतिग्रहम् ॥ २० ॥ वरवर्णिनं अतियुद्धरम् ॥ २१ ॥ महेश्वर-
 स्तुतप्रत्ययं स्कन्दतुल्यम् । अतिस्कन्धं उन्नतसंज्ञम् ॥ २२ ॥ अप-
 हरिष्यामि यत्रचकुण्डलापहरणेन ॥ २४ ॥ तत्र श्रेष्ठं गत-
 न्यथा गहीतत्थमिलार्थः ॥ २६ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः
 ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

लोमशेन युधिष्ठिरमिति स्वसाहित्येन तीर्थयात्राविधायकपार्थवचननिवेदनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण लोमशाज्याऽधिक-
परिजनविसर्जनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्मव्याधिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् २
स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत् गाथ दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यक्षिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयान्पराक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाऽभिगुप्तान्कौन्तेयान्न विवर्तेयुरन्तिकम् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्व वचनाभियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भवेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्घाता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानुर्जुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ।
ह्लाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्वरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यासोत्तरं क्वचित् ।
यन्मां सरति देवेशः किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः ।
वासवंः सरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां गमनं मति ।
धौम्यस्य वचनादेपा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तासि तीर्थान्येप मे निश्चयः परः ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वं गमिष्यसि ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
भिक्षाश्रजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ॥ १९
क्षुचूडध्वश्रमायासश्रीतातिमसहिष्णवः ।
ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मृष्टश्रुजो द्विजाः ॥ २०
पक्वान्नेल्लंघनानां मांसानां च विकल्पकाः ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुपायिनः ।
मया यथोचिताऽऽजीवैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरासराः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमभिमगच्छन्तु ते च वै ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य वा भृतिः २१
स चेद्यथोचितां हविं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
असत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
उतो भूयिष्ठशः पौरा गुरो भारे समाहिते ।
विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४

पुनर्यमिति पुनर्यस्योत्तरः ॥ ३ ॥ द्विः द्विवारम् । तृतीयं
तृतीयवारम् ॥ ५ ॥ तीर्थयात्रा शुभावहेति क. घ. पाठः
॥ १० ॥ नानुर्जुर्नाकृतात्मा चेति क. घ. पाठः ॥ ११ ॥

सपुत्रपरिवारः ॥ १८ ॥ विकल्पकाः मृष्टाश्रमिभावकाः ।
आजीवैर्यस्यादिभिः । वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरमादिभिः ॥ २१ ॥
पाञ्चाल्यो द्वयः ॥ २२ ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

तान्सर्वान्धर्मराजस्य श्रेण्या राजाऽम्बिकासुतः ।
भतिजग्राह विधिवद्वनैश्च समतर्पयत् ॥ २५

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायामारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

शुधिष्ठिरेण लोमशाद्रिभिः सह तीर्थसेवनाय प्रस्थानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजंश्चिदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वद्वत् तानि कौरव ॥ ३
श्यापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विपमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवतौ भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्दि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल वनानां च विशंपते ॥ ६
तव वीर्यपरायताः शुद्धास्तीर्थपरिभृताः ।
भवेम धृतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनाद्युप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कर्तव्यीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापल्लोकांस्तीर्थपरिभृतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गायाः सरितश्चैव प्लक्षदींश्च वनस्पतीन् ॥ १०
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ।
'भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च' ॥ ११
यदि ते ब्राह्मणेभ्यस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु धर्मं वयोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ १२

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविभ्रकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो न स्यातुमर्हसि ॥ १३
तीर्थान्युक्तानि धाम्नेन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहावपाः ॥ १४
विधिवच्चानि सर्वाणि पर्यटस्य नराधिप ।
धृतपाप्मा सहासामिर्लोमशेनाभिपालितः ॥ १५
स राजा पूज्यमानस्तेर्हर्षादधुपरिभृतः ।
भीमसेनादिभिर्वर्तिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १६
वाटमित्यग्रवीत्सर्वास्तानुप्रीन्पाण्डवर्षभः ।
लोमशं समनुज्ञाय धर्म्यं चैव पुरोहितम् ॥ १७
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ॥ १८
अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदा ।
काम्यके पाण्डवे द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १९
तेषां शुधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा शुधिष्ठिरमाब्रुवन् ॥ २०
शुधिष्ठिरयमां भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशोचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २१
शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा भानुपं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च देवमाहुर्व्रतं दिजाः ॥ २२
मनो ह्यदुष्टं शोचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
मर्त्री बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २३
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
देवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २४

तीर्थसंस्पर्शनाद्युपति क. पाठः ॥ ७ ॥ अनुकीर्णानि व्या-
सानि । नोऽस्मान् ॥ ११ ॥ आर्जव्यबुद्धिं श्रद्धामित्यर्थः

॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शोचायमित्यर्थः क. पाठः ॥ २३ ॥
फलमाप्स्यते क. पाठः ॥ २४ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्देवमानुषैः ॥ २५
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २६
 धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुण्येण प्रययुस्ततः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरेषति धर्माधर्मयोः समुच्चयसंगृह्यलक्षणोदककारणानामिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथाऽस्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
 परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि ।
 ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नुध्यन्ते केन हेतुना ॥ २
 लोमश उवाच ।
 नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
 यद्धर्मेण वर्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
 वर्धेत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
 ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
 'यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।
 सर्वांसपत्नान्नाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ॥' ५
 मया हि दृष्टा दैतेषा दानवाश्च महीपते ।
 वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं शोषगताः पुनः ॥ ६
 पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
 अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्प्रजिरेऽसुराः ॥ ७
 तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
 तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ८
 दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।

क्रोधादहीस्ततोऽलञ्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ९
 तानलज्जान्गतश्रीकान्हीनवृत्तान्ब्रूथान्नरात् ॥
 क्षमा लक्ष्मीः स्वधर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ॥ १०
 लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरावृष ॥ ११
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
 दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १२
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिनाहतात् ।
 दर्पाभिभूतान्क्रौन्तेषु क्रियाहीनानचेतसः ।
 मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १३
 निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कुत्सशो विलयं गताः ।
 'अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिताः ॥' १४
 देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
 अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च १५
 तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
 प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १६
 एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ।
 तीर्थान्यगच्छन्विशुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाप् ॥ १७
 तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।

कठिनानि करणानि ॥ २८ ॥ परिचतुर्वर्षेः पञ्चदशभिः । चतु-
 र्दशभिः परि उपरीति ध्युपतेः । संख्यवाच्यवासनेति समासः ।
 बहुमीदृशे संख्येय इति डच् ॥ २९ ॥ एकनवतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ९१ ॥

परान् सानुज् ॥ २ ॥ विविशुः स्नानार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

अहीः अकार्ये प्रवृत्तिः । ततः अलज्जा लज्जा निन्यतादोषादयं
 तस्य नाशः ॥ ९ ॥ नचिरात् शीघ्रमेव ॥ १० ॥ आदानवन्तः
 आर्जुनादिभिर्यमग्रहणवन्तः । निरादानाः अमतिवन्तः । सर्वशः
 देवादिभिरपि । एवं हि ज्ञानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः इति
 य. पाठः ॥ १७ ॥

पुनर्वेत्ससि तां लक्ष्मीमेव पन्थाः सनातनः १८
यथैव हि नृगो राजा शिविरौक्षीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः ॥ १९
चरमाणस्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थोभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ २०
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशांपते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां त्रियम् २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विजवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

त्रिजवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

सुषिष्ठिरादिभिः क्रमेण ब्रह्मसरस्तीर्थगमनम् ॥ १ ॥ तत्र क्षमेतेन सुषिष्ठिरादीन्व्रति गयवज्जवर्गनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्रतत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमामताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रदुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितृन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनःपुनः ।
कन्यातीर्थैश्चत्तीर्थैश्च गर्वां तीर्थैश्च भारत ॥ ३
कालकोट्यां विषमस्थे गिरावुष्य च कौरवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊरुग्राह्युत्वा गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गापद्मनयोर्ध्वं संगमे सत्यसंगराः ।
विषाम्भानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रदुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुमुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजपिंशा पुण्यकृता गयेनानुपमयुते ॥ ९
नगो गयश्चिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

यथा चेक्ष्वाकुरभवत्सपुत्रजनब्रान्धवः ।
मुत्तुकुन्दोऽथ मांधाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २२
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।
देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्ससि ॥ २३
धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिराद्वै विनङ्गयन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २४

वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ॥ १०
दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।
ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोतुलम् ॥ ११
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ॥ १२
सर्वासां सरितां चैव समुद्रेदो विशांपते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३
'परिपूर्णः परंज्योतिः परमात्मा सनातनः ।
ब्रह्मादिभिरुपास्योऽयं भगवान्परमेश्वरः ॥ १४
तं प्रणम्य महादेवं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
सिद्धिधेयप्रमिदं मत्वा सर्वेषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ।
अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र चैव फलम् ॥ १६
ये तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।
ब्राह्मणास्तत्र श्रुतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ॥ १७
चातुर्मास्येनायजन्त आर्पणं विधिना तदा ।
तत्र विद्यातपोद्वद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १८
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमाश्रितः ।

शमठोऽकथयद्राजन्नाधूर्तरजसं गयम् ॥ १९
 शमठ उवाच ।
 आधूर्तरजसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि तस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ २०
 यस्य यज्ञो बभूवेह बहन्नो बहुदक्षिणः ।
 यन्नात्रपर्वता राजञ्जयतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
 धृतकुल्याश्च दध्मश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 न्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ २२
 अहन्त्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते ।
 अन्ये च ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसेस्कृतम् ॥ २३
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
 न च प्रज्ञायते किंचिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २४
 पुष्येन चरता राजन्भूदिशः खं नभस्तथा ।
 आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाहुतम् ॥ २५

यत्र स गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
 अन्नपानैः शुभेस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २६
 गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
 तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २७
 न तत्पूर्वं जनाश्चकुर्वन् करिष्यन्ति चापरे ।
 गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २८
 कथं तु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
 पुनः शक्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २९
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतोधारा असंख्येयाः सः केनचित् ।
 तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ॥ ३०
 एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपते ।
 बभूवुरस्य सरसः समीपे कुहनन्दन ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

(चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥)

क्षेमशेन युधिष्ठिरप्रसन्नस्तु चरितकथनारम्भः ॥ १ ॥ वातापील्वलुक्त्तकथनम् ॥ २ ॥ तथा लोपायुषोऽपतिप्रकार-
 कथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
 अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
 तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतांवरः ।
 अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपश्रामितः ॥ २
 आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
 किमर्थं चोदितो मन्पुरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
 लोमश उवाच ।
 इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
 मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
 तस्यैव स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।

बुकोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
 तदामभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः ।
 मन्धुमान्भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७
 मेपरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्क्षणात् ।
 संस्कृत्य तं भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८
 स चाहयति यं वाचा गतं वैषस्यतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमाप्ताय जीवन्त्य मत्यदृश्यत ॥ ९
 ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १०
 तामिल्वलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।
 श्रुत्वाऽतिमायो बलवान्निश्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११
 तस्य पार्श्वे विनिभिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 वातापिः महसन्नाजनिश्चकाम विद्यां पते ॥ १२

प्रह्लादशब्देन वैदम्बिना ॥ २४ ॥ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
 दुर्जयागो वातापिपुत्रो मणिमतीतंज्ञायाम् ॥ १ ॥ नादात्

न दत्तवान् ॥ ६ ॥ कामरूपी यथाकाम रूपानि कर्तुं समर्थः ।
 संस्कृत्य पक्ता ॥ ८ ॥ स च इल्वलश्च ॥ ९ ॥

एवं स ब्राह्मणान् राजन्भोजयित्वा पुनःपुनः ।
 हिंसयामास दैतेय इत्यलो दुष्टचेतनः ॥ १३
 अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
 पितृन्दर्शय गतं वै लम्बमानानघोमुखात् ॥ १४
 सोऽपृच्छलुम्बमानांस्तान्भगवन्तश्च किंपराः ।
 'किमर्थं वेह लम्बध्वे गतं यूयमघोमुखाः ।'
 संतानहेतोरिति ते प्रत्युत्तुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५
 ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुग्राप्ता लम्ब्यामः प्रसवार्थिनः ॥ १६
 यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोसाक्षिरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राभूया गतिम् ॥ १७
 स तानुवाच तेजसी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं ज्येष्ठो वो मानसो ज्वरः ॥ १८
 ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९
 स तस्य तस्य सत्यस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संगृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ २०
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

विदर्भराजेन सन्तानार्थं कन्यां कामयमानायगस्त्याय लोषामुद्राय चपाधिपि प्रदानम् ॥ १ ॥ अगस्त्येन लोषामु-
 द्राया महाहंससमाभरणत्वाजनेन वल्कलादिप्राह्णपूर्वकं स्नाथर्मप्रत्यानयनम् ॥ २ ॥ ऋतुकाले समाहृतया सया महाहंस-
 सनाभरणानि याचितेनागस्त्येन तत्संपादनाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।
 यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाऽभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे युद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 यस्ये त्वां महीपाल लोषामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २

एवमुक्तः ॥ मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव नञ्जत ॥ ३
 ततः स भार्यामप्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वैर्यवानेष कुद्धः शपाधिना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।

प्रसवमन्तानं संतरेद्विष्टेदम् ॥ १५ ॥ तस्य तस्य सिंहयुग्मादेः
 अत्र कटिरध्यादि । सर्वगुणवतीमित्यर्थः ॥ २० ॥ जले जाता ।
 विपुडिति विशेषणं युतिविशेषोपपादनार्थम् ॥ २२ ॥ सुदार्ढ्या
 तत्तन्मृगादिभिराग्नानामसाधारणानां विद्वानां कमनीयचक्षुः
 पर- २५

ध्वानां लोषद्वय लोषस्त्रिरन्धरो यथा सा लोषामुद्रा । आदि-
 ताग्रादिवत्सर्वनिपातः । अन्येष्वपि दश्यत इति वीर्यः ॥ २४ ॥
 यशालुगाः दृच्छानुस्थाः ॥ २६ ॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
 निवेशे निवाहे ॥ २ ॥

लोपासुद्राऽभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल षीडामभ्येतुमर्हसि ।
 ग्रयञ्च मामगस्त्याय त्रासात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपासुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ॥ ७
 प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपासुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृज्यैतानि वासांस्त्याभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्सृज्य रम्भोरुर्वसनान्यायतेक्षणम् ॥ ९
 ततश्चीराणि जग्राह यत्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृपिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पर्याज्जुकूलया ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामगमत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुविधे काले लोपासुद्रां विशांपते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृपिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाय ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिभूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।
 तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
 असंशयं प्रजहितोर्भार्या यतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६

॥ इति श्रीगन्धर्वाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

धनयाचनाय श्रुतवोदिनृपप्रयसुपगतेनागस्त्येन सद्गनानां समागम्ययथापरिज्ञानेन सैःसह ह्रस्वलं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
 श्रुतवर्षाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
 स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् ।

स्नातां ऋतामिति शेषः ॥ १३ ॥ परिचारेण सेवया ॥ १४ ॥
 भूषणाय चौरकापायादिस्वपस्त्रिनां श्लाघ्योयं सामग्रीकलायो
 भोगसंपर्केणापवित्रो भव भवतिविति शेषः ॥ १५ ॥ समाहृतं

यथा पितुर्गृहे विप्र मासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपेतुमिहार्हसि ॥ १७
 इच्छामि त्वां स्रविणं च भूषणं विभूषितम् ।
 उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
 अन्यथा नोपतिष्ठेयं चौरकापायवासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रं भूषणोयं कथंचन ॥ १९
 अगस्त्य उवाच ।
 न ते धनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितुस्तप सुमध्यमे ॥ २०
 लोपासुद्रोवाच ।
 ईदृशेति तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यदसु किंचन विद्यते ॥ २१
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं तपोन्ययकरं तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२
 लोपासुद्रोवाच ।
 अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्भम तपोधन ।
 न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वामुपेतुं कथंचन ॥ २३
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभुं ते कथंचन ।
 एवं तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २४
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येष कामः सुमगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५

विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
 तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानाय पृथिवीपतिः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३
 अगस्त्य उवाच ।

मयेऽपि तमिति क. ध. वाटः ॥ २१ ॥ ऋतोः कालः योऽहं दि-
 नानि तेषु अल्पोऽवशिष्टः ॥ २३ ॥ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 विषयान्ते देवस्थानान्ते ॥ २ ॥ आगमने निमित्तप्रती

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
 अतो विद्वन्नुपादत्स यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ५
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिद्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६
 स श्रुतवर्णमादाय ब्रह्मधर्ममगमत्ततः ।
 न च तौ विषयस्थान्ते मत्स्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
 तयोरर्घ्यं च पाद्यं च ब्रह्मश्च मत्स्यवेदयत् ।
 अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ।
 'वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्याममनेन ते' ॥ ८
 अगस्त्य उवाच ।
 वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्वद्भावां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
 अतो ज्ञात्वा तु गृहीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिद्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पणवतित्तमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

ससनवतित्तमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

इल्वलेनागस्त्याय मेपीकृतवाताविमांसपरिवेषणम् ॥ १ ॥ इल्वलेन वातापेराद्वावेगस्त्वेन स्वेन तस्य जीर्णीकरणोक्तिः ॥ २ ॥ भीतिरेल्वलेनागस्त्याय धनदानपूर्वकं तजिघांसया तदनुगमनम् ॥ ३ ॥ अगस्त्येन हुङ्गारेणिल्वलस्य भक्षोकरणपूर्वकं लोपासुद्राये बहुधनदानेन तस्यां गुणवदेकापल्लोपादनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।
 इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसंहितानृपान् ।
 उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्ते ह्युपूजयत् ॥ १
 तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्वातिथ्यमकरोत्तदा ।
 सुसंस्कृतेन कौरव्य आत्रा वातापिना तदा ॥ २

अयित्वाम् । निमिच्छन्नागतोसीति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उपा-
 दानात् धनग्रहणम् ॥ ६ ॥ वाच्यधर्ममगमत्त इति क. ध.

ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
 वातापि संस्कृतं दृष्ट्वा मेपभूतं महासुरम् ॥ ३
 अथाश्रवीदगस्त्यस्तान्नाजर्पीनुपिसत्तमः ।
 विपादो वो न कर्तव्यो ह्यहं मोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४
 धुर्यासनमथासाद्य निपसाद महानुषिः ।

पाठः ॥ ७ ॥ उपक्रमे आगमने ॥ ८ ॥ नौ आवाभ्याम् ॥ ९ ॥
 वसुमान् धनवान् ॥ १९ ॥ पणवतित्तमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

तं पर्यवेपैह्येन्द्र इत्थलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापि बुभुजे ततः ।
 'बहुन्नाशापि ते मेऽस्तीत्यवदुद्भक्षयन्स्वयम् ॥' ६
 भुक्तवत्यसुरोऽहानमकरोत्तस्य चेल्वलः ।
 'वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्बलतेजसी ।
 तपसा दुर्जयो यावदेव त्वां नातिवर्तते ॥ ७
 ततस्तस्योदरं भेत्तुं वातापिर्वेगमाहरत् ।
 तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ ८
 स वीर्यात्तपसोऽग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
 एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ॥ ९
 इत्युक्त्वा 'स्वकाराग्रेण उदरं समताडयत् ।
 त्रिवेवं प्रतिसंरन्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥' १०
 ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
 शब्देन महता तात गर्जेन्निव यथा घनः ॥ ११
 वातापे निष्क्रमस्तेति पुनः पुनरुवाच ह ।
 तं प्रहस्याव्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कृतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥ १२
 इत्थलस्तु विपण्णोऽभूद्बुद्धा जीर्णं महासुरम् ।
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्व भूत किं करवाणि वः ॥ १३
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्नित्थलं तदा ।
 ईशोऽस्यसुर विभ्रस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ १४
 एते च नातिधनिनो धनाशा महती मम ।
 यथाशक्त्यधिहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५
 ततोऽवमत्य तमुपिमित्वलो-वाययमब्रवीत् ।
 दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु १६
 अगस्त्य उवाच ।
 गवां दशसहस्राणि राक्षामेकैकशोऽसुर ।
 तावदेव भुवर्णस्य दित्सितं ते महामुर ॥ १७
 महं ततो वं द्विगुणं रथैव हिरण्मयः ।
 मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महामुर ॥ १८
 'लोमश उवाच ।
 इत्थलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथाऽऽज्य माम् ।

सर्वमेतत्पदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्गनम् ।
 रथं तु यदवोचो मां नैतं विद्म हिरण्मयम् ॥ १९
 आगस्त्य उवाच ।
 न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महाऽसुर ।
 विज्ञायतां रथः साधु व्यक्तमस्ति हिरण्मयः ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 विज्ञायमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।
 ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ २१
 विवाजी च सुवाजी च तस्मिन्पुक्तौ रथे हयौ ।
 ऊहतुः स वसूनाशु तावगस्त्याश्रमं प्रति ।
 सर्वान्नाह्नः सहागस्त्याग्निमेपादिच भारत ॥ २२
 'इत्थलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
 मस्य चक्रे महातेजा हुङ्कारेण महाऽसुरम् ॥' २३
 अगस्त्येनाभ्यर्णुञ्जाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
 कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपासुद्राचिकीर्षितम् ॥ २४
 लोपासुद्रोवाच ।
 कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
 उत्पादय सकृन्ममपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २५
 अगस्त्य उवाच ।
 तुष्टोऽहमसि कल्पाणि तव वृत्तेन शोभने ।
 विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २६
 सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा तत्समं तव ।
 दश वा शततुल्याः स्फुरेको वाऽपि सहस्रजिह्वा ॥
 लोपासुद्रोवाच ।
 सहस्रसंमितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ।
 एको हि बहुभिः श्रेयान्विह्वान्ताधुरसाधुभिः ॥ २७
 स तथेति प्रतिज्ञाय तया समगमन्मुनिः ।
 समये समशीलिन्या श्रद्धावान्श्रद्धाधानया ॥ २८
 तत आधाय गर्भं समगमद्वनमेव सः ।
 तस्मिन्बनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २९
 सप्तमेऽन्द्रे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
 ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ ३०
 साद्रोपनिषदान्वेदाङ्गपद्मेव महातपाः ।

ईयमं गरिदं मृदि तदि दास्यामि ते वसु इति क. पाठः
 दिगिते मया शुभभ्य दागुमिदम् ॥ १६ ॥

प्राच्यवदुदासिर्गनोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रोऽभवद्वयः स तेजसी महानृपिः ॥ ३२
 स बाल एव तेजसी पितुस्तस्य निवेशने ।
 इध्मानां भारमाजरे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ ३३
 तथायुक्तं तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
 एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
 लेभिरे पितरथास्य लोकान् राजन्यथेप्सितान् ॥ ३४
 अगस्त्यस्याश्रमश्चायमत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ३५
 ग्राह्यादिरेवं वातापिर्ब्रह्मो दुष्टचेतनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिरेण भृगुतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरमिति परशुरामस्य दाशरथिरामेण तेजोहरणप्रकारकथनम् ॥ २ ॥
 तथा परशुरामस्य पितृनिदेशाद्भृगुतीर्थनिमज्जनेन पुनर्लोकलोककथनम् ॥ ३ ॥

[लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ।
 भृगोस्तीर्थे महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ १
 यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ।
 अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव २
 दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
 कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
 स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयामास भारत ॥ ४
 तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं वर्मो ।
 अप्रभृष्यतरथासीच्छात्राणां नर्ययम् ॥ ५
 अपृच्छचैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
 भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
 कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाक्षव पृच्छतः ॥ ६
 लोमश उवाच ।
 शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
 जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ७
 युष्मदध्यवनेष्वाहनादौ ॥ ३४ ॥ ग्राह्यादिः ग्राह्यादगोशोद्धवः
 ॥ ३६ ॥ सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥
 रामो जामदग्न्यः । हृतं दाशरथिरामेण ॥ २ ॥ तस्य युधि-

एवं विनाशितो राजन्नगस्त्येन महात्मना ।
 तस्यायमाश्रमो राजन्मणीर्यगुणैर्युतः ॥ ३६
 एषा भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता ।
 वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३७
 प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
 शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३८
 दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्राप्तवन्ती च मातृवत् ।
 पूर्वं शंभोर्जटाश्रया समुद्रमहिषी प्रिया ।
 अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ ३९

विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
 पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ॥ ८
 ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
 तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याह्लिष्टकर्मणः ॥ ९
 कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
 धनुरादाय तद्विष्यं क्षत्रियाणां निवर्हणम् ।
 जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ॥ १०
 तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
 श्रेययामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ॥ ११
 स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
 महसन्निव कोन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ॥ १२
 कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
 समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ॥ १३
 इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिसेमुमर्हसि ।
 नाहमप्यधमो धर्मं क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
 इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्यं न कथ्यनम् ॥ १४
 तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
 अलं वै व्यपदेशेन धनुरापच्छ राघव ॥ १५

शिरस्य । तीर्थस्य तीर्थे भ्रातस्य ॥ ५ ॥ वपुः तेजः ॥ ६ ॥
 दाशरथेः । कर्मणि पठौ ॥ ९ ॥ व्यपदेशेन उक्तम् ॥ १५ ॥

ततो जग्राह रोपेण क्षत्रियर्षमसूदनम् ।
 रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥१६॥
 धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
 ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
 तस्य शब्दस्य भूतानि विव्रसन्त्यशनेरिव ॥ १७॥
 अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
 इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ १८॥
 तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
 शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ॥ १९॥
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
 श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोसि भार्गव ॥ २०॥
 त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
 पितामहमसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
 पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥२१॥
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
 आदित्यान्सवसून्क्षुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रणान् २२॥
 पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ब्रह्मास्तथा ।
 गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥२३॥
 अप्यो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
 देवर्षयश्च कात्स्वर्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ २४॥
 वेदाश्च सोपनिषदो वयस्कुरैः सहाध्वरैः ।
 चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

पुत्रासुरनिषीदितशकादिभिर्महोदधेर्वचनान्द्रजनिर्माणाय दधीचंप्रति तच्छरीरास्थिप्रायं गम् ॥ १ ॥ त्वया दधीचास्थिभिर्व-
 प्रायुधनिर्माणम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
 कर्मणा विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोचम ॥ १॥
 लोमश उवाच ।

चेतोमन्ति चेतनानन्ति । वार्ष पदलप्रयुक्तं दलम् । चेतस-
 न्तीत्यपेक्षितम् ॥ ३५ ॥ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ॥ २५॥
 ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ।
 शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ॥ २६॥
 पांसुवर्षेण महता मेघवर्षेण भूतलम् ।
 भूमिकम्पैश्च निर्घातेर्नादैश्च विपुलैरपि ॥ २७॥
 स रामं विहलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छञ्ज्वलितो बाणो रामबाहुमचोदितः ॥ २८॥
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ॥ २९॥
 विष्णुना सोभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्व्रीडितस्तु महातपाः ॥ ३०॥
 ततः संवत्सरेऽतीते हतौजसमवस्थितम् ।
 निर्मेदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो रामममुवच ॥ ३१॥
 न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वैकृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ३२॥
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूपसरकृताह्वयाम् ।
 तत्रोपसृष्ट्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ॥ ३३॥
 दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ३४॥
 तच्चथा कृतवान्नामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ॥ ३५॥
 एतदीदृशकं ताव रामेणाह्लिष्टकर्मणा ।
 प्राप्तमारीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ३६॥

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
 अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २॥
 आसन्नकृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३॥

कालेया इति विख्याता इति क. पाठः ॥ ३ ॥

ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
 समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्मुरान् ॥ ४
 ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा ।
 पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
 कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठीत्युवाच ह ।
 विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
 तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
 दधीच इति चिरुपातो महानृपिरुदारधीः ॥ ७
 तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
 स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रतिनान्तरात्मना ॥ ८
 स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
 स्वान्यस्त्रीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ ९
 स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्त्रीनि प्रदास्यति ।
 तस्यास्त्रिभिर्महाधोरं वज्रं संस्क्रियतां दृढम् ॥ १०
 महच्छत्रुहर्णं धोरं पटश्रं भीमनिःस्वनम् ।
 तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११
 एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ।
 एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२
 नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ।
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३
 पदपदोद्गीतनिनर्दविषुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवंजीवकनादितम् ॥ १४
 महिषैश्च वराहैश्च समैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५
 कोरुभिर्गारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
 सरोवर्गाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६
 सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

इन्द्रेण वृषहन्तम् ॥ १ ॥ ततो देवगणाभिपीडनात्समुद्रं प्रविष्टेर्देवैर्जगदिनाशनाप्यवसायः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

स वो दास्यति इत्येतमिति शेषः ॥ ८ ॥ पठ्यं पदकोणम् ॥ ११ ॥
 कोरुभिर्गारिणीभिः प्रभिन्न मददाभिकरटामुखैर्देवस्थानं मण्ड-
 ल्यैकदेशस्तस्य सुप्रमुपनिपातो वेदां तैः ॥ १६ ॥ त्रिविष्ट-

अपरैश्चापि संलीनेर्गुहाकन्दरशायिभिः ॥ १७
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १८
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा साक्षात्पितामहम् ॥ १९
 तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २०
 ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोचमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 खं चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१
 स एवमुक्त्वा द्विपदांवरिष्ठः
 भाणान्वशी स्थान्तहस्तोत्सर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगद्गुः परासो-
 रस्त्रीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२
 महृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
 महृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शर्कं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भसीकुरुष्वान्न सुरारिमुग्रम् ॥ २४
 ततो हतारिः सगणः सुखं वै
 प्रश्नाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।
 त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुरंदरस्त-
 द्वाजं महृष्टः प्रयतो हगृह्णात् ॥ २५

ततः स वज्री बलभिर्देवतैरभिरक्षितः ।

पसमप्रख्यं स्वर्गतुल्यप्रकाशम् ॥ १८ ॥ परासोः यतप्राणस्य
 ॥ २२ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आससाद् ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
 कालकेयर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
 समुद्यतप्रहरणैः सशङ्खैरिव पर्वतैः ॥ २
 ततो युद्धं समभवदेवानां दानवैः सह ।
 मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
 उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
 आसीत्सुतमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरिक्षान्महीतलम् ।
 तालैरिव महाराज वृन्ताद्भटैरदृश्यत ॥ ५
 ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
 त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
 तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रभावताम् ।
 न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्मयात् ॥ ७
 तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्तहस्ताक्षः पुरंदरः ।
 वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
 कालेयमयसं त्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
 जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९
 तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
 स्वतेजो व्यदधन्त्येकं बलमस्य विवर्धयन् ॥ १०
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
 स्वं स्वं तेजः समादधुस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११
 स समाप्यायितः शक्तो विष्णुना दैवतैः सह ।
 ऋषिभिश्च महाभागैर्वैलवान्समपद्यत ॥ १२
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
 स्वं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १३
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
 श्रुत्वा स्वं घोररूपं महान्तम् ।
 मये निमग्नस्त्वरितो मुमोच
 वज्रं महत्स्य वधाय राजन् ॥ १४
 स चक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।

यथा महाशैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः ॥ १५
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
 शक्रः मदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकराद्विमुक्तं
 वृत्रं भयाचापि हतं न मेने ॥ १६
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
 'वृत्रं हतं संददृशुः पृथिव्यां
 वज्राहतं शैलमिवावदीर्णम् ॥ १७
 सर्वाश्च दैत्यास्त्वरिताः समेत्य
 जह्युः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ।
 ते बध्यमानास्त्रिदशैः समेतैः
 समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ॥ १८
 अविश्य चैवोदधिमग्नमेयं
 सपाकुलं नक्तसमाकुलं च ।
 तदा स मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
 स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिप्रयत्नात् ॥ १९
 तत्र या केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
 स्तांस्तानुपयानुपवर्णयन्ति ।
 तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
 द्रोरा मतिश्चिन्तयतां वभूव ॥ २०
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
 स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ।
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते
 तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ॥ २१
 ये सन्ति केचिच्च वसुंधरायां
 तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
 तेषु व्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २२

रोदसी यावावृषिर्वा ॥ १ ॥ तालैस्तालफलैः ॥ ५ ॥
 व्यदधत् निहितवान् ॥ १० ॥ बलस्थं बल्यन्तम् ॥ १३ ॥

हतमपि वृत्रं भयात् न हतमिव मेने ॥ १६ ॥ प्रियन्ते जीव-
 न्ति ॥ २१ ॥

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमग्रहृष्टाः ।

दुर्गे समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स ॥

२३

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

समुद्रान्तर्हितेर्दंष्ट्रे रात्रोरात्रौ बहिर्निर्गत्याश्रमेषु कृपिगणेषु निहतेषु देवगणैर्नारायणस्य क्षरणीकरणम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वरुणं निधिमम्भसः ।
कालेषाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिक्षुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विमा भक्षितास्तदुरात्मभिः ।
अशीतिः शतमर्षा च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलभूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स कुर्वन्ति विविशुश्र्वाणैर्बन्दिनाम् ।
'कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ॥' ५
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्भुभक्षश्च विंशतिः संप्रपूदिताः ॥ ६
एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तादा ।
निशायं परिवाधन्ते समुद्राम्भुवलाभ्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया मन्तो द्विजगणान्वहन् ॥ ७
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
एवं प्रवृत्तान्दैत्यास्तापसेषु तपस्विषु ॥ ८
'क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स मेदिनीम् ॥ ९
प्रमाते समदृश्यन्त नियताहारकक्षिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ १०
क्षीणमांसैर्विचरिरेर्विमज्जात्रैर्विसन्धिमभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ११
कलशैर्विप्रविद्धैश्च भुवैर्भैरैस्तथैव च ।

विकीर्णैरग्रिहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ १२
निःस्वाध्यायवपदकारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ १३
एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्वन्त दिशो भयात् ॥ १४
केचिद्बुद्धाः प्रविशिशुनिर्भरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्विग्ना भयात्त्राणान्समुत्सृजन् ॥ १५
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १६
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परमाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १७
जगत्पुण्यं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामावि त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १८
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ॥ १९
शरणं शरणं देवं नारायणमजं विशुम् ।
तेऽभिगम्य नमस्कृत्य बभूवुर्ममराजितम् ।
ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ २०
त्वं नः सृष्टा च भर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चैर्द्वं यच्च नेहति ।
'त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ॥' २१
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्ष्ण ।
वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थं समुद्धृता ॥ २२
आदिर्देवो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा मुदितः पुरुषोत्तम ॥ २३

गतबुद्धिभावाः प्रासपीजिष्ठयाः । वरुणस्यालयं समुद्रम् ॥ २३ ॥
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

विनिधिलैवममुता यज्ञसंहारदुःखिता इति क. पाठः ।
कालेयाः कालायाः वदपमार्गयाः पुत्राः ॥ १ ॥ कालोप-
मन २३

खडाः कृतुना प्रस्थाः ॥ ७ ॥ दानवानां चधयेति शेषः ॥ १६ ॥
इहति चलतीति इहं पनायच् जगमम् । नेहति स्थावरम्
॥ २१ ॥ एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अवध्यः सर्वभूतानां चलिश्चापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्वंशितस्त्वया ॥ २४
 असुरश्च महेश्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
 यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २५
 एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।

अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुमदन ॥ २६
 तस्माच्चां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
 रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ।
 'शरणागतसंत्राणे त्वमेकोऽसि दृढव्रतः ॥' २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

विष्णुना समुद्रान्तर्हितदेवनिधने समुद्रशोषणलोपायत्वं ज्ञापितदेवैर्महालोकगमनम् ॥ १ ॥ प्रह्वचोदतया देवेशरत्न-
 मेल्य सागरशोषणप्रार्थनम् ॥ २ ॥

देवा ऊचुः ।
 तव प्रसादाद्धन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
 ता भाविता भावयन्ति हृष्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
 लोका ह्येषं विवर्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
 त्वत्प्रसादाच्चिरुद्दिष्टास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
 इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुच्यते ।
 न च जानीमः केनेति रात्रौ बध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेप्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणार्यां त्रिदिवं क्षयमेप्यति ॥ ४
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया च परिरक्षिताः ॥ ५
 विष्णुरुवाच ।
 विदितं मे सुराः सर्वे प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुष्वं विगतज्वराः ॥ ६
 कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ।
 तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितम् ॥ ७
 ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीयता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरूणालयम् ॥ ८
 ते प्रविश्योर्दधि घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ भ्रान्तिं कृपीनिह ॥ ९
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयिणो हि ते ।
 समुद्रसा शयं बुद्धिर्मवन्दिः संप्रधार्यताम् ॥ १०
 'एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुद्रीरितम् ।

विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ११
 ततस्ते प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
 सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिधयाः ॥ १२
 एषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।
 उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्भवः ॥ १३
 विदितं मे सुराः सर्वे दानवानां विचेष्टितम् ।
 मनुष्यादेश निधनं कालेयैः कालचोदितैः ॥ १४
 क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।
 उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोपणे ॥ १५
 अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः ।
 तमुपागम्य सहिताऽमर्यं प्रयाचत ॥ १६
 स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोपणे ॥ १७
 अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।
 समुद्रे च क्षयं नीते कालेयाभिहनिष्यथ ॥ १८
 एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १९
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
 उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ २०
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
 आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः सैस्तु तुष्टुः ॥ २१
 देवा ऊचुः ।
 नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

चतुर्विधाः सुरनरवियंस्तत्कराः । दिवौकसः देवान् ॥ १ ॥

वारुणिं मैत्रावरुणमुत्तमम् ॥ २० ॥

भ्रंशितश्च मुरंधर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ २२
 क्रोधात्प्रवृद्धस्तरणं भास्करस्य नभोगतः ।
 वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ २३
 तमसा चावृते लोके मृत्युनाऽभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ २४
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
 ततस्त्वार्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

लोमहोतुः पुथिष्ठिरं प्रति विन्ध्यगिरेतं भृगुदेवराजस्येन तन्निरोधस्य च हेतुकथनम् ॥ १ ॥ देवः समुद्रशोषणं प्रार्थितेनाग-
 रस्येन दैतसह समुद्रं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

पुथिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महापुने ॥ १
 लोमश उवाच ।
 अद्रिराजं महाघोरं मेरुं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २
 तं ॥ दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाव्रवीत् ।
 यथा हि मेरुर्मवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३
 प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ।
 एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४
 नाहमात्मेच्छया शैलं करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
 एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ५
 एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाऽचलः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोदुमिच्छन्परंतप ॥ ६
 ततो देवाः सहिताः सर्वे एव
 सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
 निवारयामासुरुपायतस्तं
 न च स तेषां वचनं चकार ॥ ७
 अथाभिजग्मुर्धुनिमाश्रमस्थं
 तपस्विनं धर्मभूतां वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
 तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।

शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशाद्भुगः ॥ ९
 तं निवारयितुं शक्नो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।
 श्रुते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १०
 तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
 सोभिगम्याव्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ ११
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगमन्तासि दिशं कार्येण केनचित् ॥ १२
 यावदागमनं मह्यं तावच्च प्रतिपालय ।
 निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्य कामतः ॥ १३
 एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनाभिगम्यते ।
 अद्यापि दक्षिणादेशाद्धारुणिने निवर्तते ॥ १४
 विन्ध्योऽपि तद्भयाद्वाजन्कुञ्चिताङ्गो न वर्धते ।
 एतच्चे सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रभावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निपूदिताः ।
 अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरव्रवीत् ।
 किमर्थमभिधाताः स्य वरं मत्तः कमिच्छथ ॥ १७
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमधुवन् ।
 'सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरन्दरपुरोगमाः ॥' १८
 एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं
 महान्वणं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुचन्धा-
 न्कालोपसृष्टान्पुरविद्विपस्तान् ॥ १९
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
 करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् २०
 एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितांपतिम् ।
 प्रपिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २१
 मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।

अनुजगृह्मेहात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २२
 ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनम् ।
 नृत्यन्तमिव चोर्मोर्भिवल्गन्तमिव वायुना ॥ २३
 हसन्तमिव फेनौधैः स्थलन्तं कन्दरेषु च ।
 तानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २४
 अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
 ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपूर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि न्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

अगस्त्येन समुद्रसलिले निपीते देवैर्देव्यह्ननम् ॥ १ ॥ देवैः पुनरर्णवपूरणाय पीतोदकोत्सर्जनं प्राधितेनागस्त्येन तस्य
 स्वेन जीर्णोत्सर्गोक्तौ तदर्थं ग्रहणं प्रति प्रार्थनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान्देवानूर्णांश्चैव समागतान् ॥ १
 एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
 भवद्भिर्वदनुष्टेयं तच्छ्रीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
 एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिचक्रुः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
 पीयमानं समुद्रं तं दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाऽमराः ।
 विस्रयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
 त्वं नखाता विधाता च लोकानां लोकभावन ।
 त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५

स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
 गन्धर्वतुर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
 प्रशुभं दिष्पानि वरायुधानि
 तान्दानवाज्जगद्विनीतसत्त्वाः ॥
 ॥ वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महावल्लेखिभिरुद्विग्नैः ।

न सेहिरे वेगवतां महात्मानां
 वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिःस्वनाः ।
 चक्रुः सुतुमुलं युद्धं श्रुतमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भवितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिर्मुदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाद्बद्धधारिणः ।
 निहता बद्धशोभन्त पुपिप्ता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
 विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् ।
 तुष्टुर्गुर्विविधैर्वार्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः भातं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यच्चया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनस्तृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मगधान्मुनिपुङ्गवः ।
 'तांस्तदा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरन्दरान् ॥' १६
 जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 ७ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्वत्तमास्थितैः ॥ १७
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विपण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १८

परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजगृह्यथागतम् ॥ १९
त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।

पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ॥ २०
ते घातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रति भगीरथेन समुद्रपूरणकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण तत्प्रकारं वृष्टेन लोमशेन तदुपोद्घाततया सगरस्य भार्याद्वये पुत्रलाभप्रकारकथनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
तानुवाच समेतास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
'निर्हीदिन्या गिरा राजन्देवानाश्चासयस्तदा ॥'१
गच्छध्वं विद्युधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ।
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ॥ २
ज्ञातींश्च कारणं कृत्वा महाराजो भगीरथः ।
'पूरयिष्यति तोषीर्यैः समुद्रं निधिमर्मसाम् ॥'३
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विद्युधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ५
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु विमेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ७
लोमश उवाच ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ८
स हृदयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राजन्यान्स्वराज्यमनुशिष्टवान् ॥ ९
तस्य भार्यं त्वभवतां रूपर्यावनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ १०
स पुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स महत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ११

स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः ।
आसत्साद महात्मानं व्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १२
शंकरं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनम् ।
व्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुपापतिम् ॥ १३
स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १४
तं प्रीतिमान्दरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
यस्मिन्वृत्तो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १५
पट्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ।
एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १६
ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ १७
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेदानम् ॥ १८
पत्नीभ्यां सहितस्त्वयि सोऽतिहृष्टमनास्तदा ।
'कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनमत् ॥' १९
तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्यं कमललोचने ।
वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यां संवभूवतुः ॥ २०
ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाघुं व्यजायत ।
शैब्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ २१
तदाऽलाघुं समुत्सष्टं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गंभीरनिःस्वनम् ॥ २२
राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्राश्च त्यक्तुमर्हसि ।
अलाघुमध्याग्निं कृप्य वीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २३
सोपदेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।
ततः पुत्रसहस्राणि पटिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २४

महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चविकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

पञ्चविकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

अध्वमेधे दीक्षितसगराज्या पटिसहस्रैर्मनुष्यैर्धुवं संचारितस्याध्वस्य समुद्रतीरेऽन्तर्धानम् ॥ १ ॥ पित्राज्ञया हयग्नये-
पणाय समुद्रतीरं खनन्निः सागरैः पातालतले तपस्यतो भगवतः कपिलस्य तत्समीपचारिणो हयस्य च दूतानम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तमः ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धध्वज्जरतर्पणम् ॥ १
[एकैकशततः कृत्वा वीजं वीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्मागान्विदधे ततः ॥ २
धात्रीश्वैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३
पटिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रमसादाद्राज्यैः समजायन्त पार्थिव ॥ ४
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाचावजानन्तः सर्वाह्लोकान्सहामरान् ॥ ५
त्रिदशांश्चाप्यवाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शराः समरशालिनः ॥ ६
वध्यमानास्तदा लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ८
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९
एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।
पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्धैरयागतम् ॥ १०
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ॥ ११
तस्याधो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ।
‘सर्वेरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ॥’ ॥ १२
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः भयलेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३
ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोचमम् ।

आगम्य पितुराचरन्पुरदृश्यं तुरगं हतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु पुत्रा मार्गतं वाजिनम् ॥ १४
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १५
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमध्वहर्तारमेव च ॥ १६
आगम्य पितरं चोच्चुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ॥ १७
ससमुद्रवनडीषा सनदीनदकन्दरा ।
सर्वतवनीदृशा निखिलेन मही नृप ॥ १८
अस्माभिर्विचिता राजन्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाध्वमधिगच्छामो नाध्वहर्तारमेव च ॥ १९
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ।
उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशाच्छुप ॥ २०
अनासप्राप्य गच्छध्वं भूयो मार्गतं वाजिनम् ।
याज्ञियं तं विना स्वयं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ २१
प्रतिगृह्य तु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां त्रिचेतुमुपचक्रमुः ॥ २२
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
‘समुद्रे पृथिवीपाल पदं मार्गं च वाजिनः ॥’ ॥ २३
समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन्सगरात्मजाः ।
कुदालैर्मुसलैश्चैव समुद्रं यत्तमाश्रिताः ॥ २४
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वैष्णवैः ।
जगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समन्ततः ॥ २५
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २६
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त क्षतशोथ सहस्रशः ॥ २७

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
 व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समद्वयत् २८
 ततः पूर्वोचरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
 विदार्य पातालमथ संकुद्धाः सगरात्मजाः ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

[सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥]

कपिलेन ह्यचोत्पन्नमेव स्वधियासूनां सर्वसागराणां नयनानलेन भस्मीकरणम् ॥ १ ॥ सगरनिदेशाच्चिगंतेनांशुमता
 कपिलप्रसादनेन ह्यायनपूर्वकं पितामहयज्ञसमापनम् ॥ २ ॥ सगरइवांशुमत्यपि स्वर्गं तत्पुत्रेन दिलीपेन गङ्गावतर-
 नाय यत्तमानेनापि तद्वपारयत्तैव त्रिदिशगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

पूर्वोत्तरे देशान्याम् ॥ २९ ॥

* ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूहः ।

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

* १०७ तमाध्यायस्थाने य. पुस्तके तद्विभवाटत्वेनायमध्यायः परित्यजेत ।

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूहः ।
 अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
 संकुद्धाः समधावन्त कपिलं हन्तुमुद्यताः ॥ १ ॥
 तान्दृष्ट्वा हन्तुमुद्युक्तान्कपिलो रोपमूर्च्छितः ।
 सगरस्यात्मजान्सर्षान्दवाह क्षणतो नृप ॥ २ ॥
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताभारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागत्य तच्च तल्लै न्यवेदयत् ॥ ३ ॥
 पतच्छ्रुत्वा घब्रो राजा घोरं मुनिमुज्जोदितम् ।
 मुहुर्तं विमना भूत्या स्वाणोर्वीक्ष्यमचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 अंशुमन्तं प्रेषयित्वा हयमानाप्य यज्ञतः ।
 यज्ञं समाप्य विधिवत्सगरो भृशदुःखितः ।
 कृत्वाऽऽश्रुमति तद्वाज्यं यनमेवान्वपद्यत् ॥ ५ ॥
 अंशुमानकरोद्वाज्यं प्रजा धर्मेण रजयन् ।
 दिलीपे राज्यमाधाय यनमेवान्वपद्यत् ॥ ६ ॥
 दिलीपोपि महाराज चिरं राज्यमकारयत् ॥ ७ ॥
 तस्य पुत्रो महीपाल भगीरथ इति श्रुतः ।
 धर्मशस्त्र कृतशस्त्र प्रजानामनुरजकः ॥ ८ ॥
 पितरि स्वर्गते राजन्विलीपे पुण्यशालिनि ।
 भगीरथो महानासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ ९ ॥
 स चिरं तप आतिष्ठन्महादेवप्रसादतः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठधिताननिः ॥ १० ॥
 वायुभक्षो निराहारो भक्तियुकेन चेतसा ।
 तत आचिरमूदेयः पितामी वृषमण्यजः ॥ ११ ॥
 परं ब्रह्म परं धाम परमात्मा सनातनः ।
 आनादिमध्यनिधनः शङ्करः सर्वपूजितः ॥ १२ ॥

इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

भगीरथोपि तं दृष्ट्वा भगवन्तनुमापतिम् ।
 प्रणिपत्य महादेयमस्तीषीद्विधिवैः स्तवैः ॥ १३ ॥
 स्तुत्वा च विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिपुटो नृपः ।
 अयाचत वरं देयं गङ्गाया धारणं प्रति ॥ १४ ॥
 भगवंस्तपसा नृपो ब्रह्मा मे स्वर्गवासिनीम् ।
 गङ्गां संप्रेषयामीति वदौ वरमनुसमम् ॥ १५ ॥
 तां वै धारयितुं शक्तं नान्यं पश्यामि शूलिनः ।
 तं तोषय महाराजैत्येवमुक्त्वा दिवं गतः ॥ १६ ॥
 भवत्प्रसादसिद्धयर्थं तपस्तप्तं मया विभो ।
 पितृणां तारणार्थाय गङ्गां धारय वै विभो ॥ १७ ॥
 भवता धृतया देव गङ्गाया पूतया मम ।
 पितामहाश्च लोकाश्च सर्वे संहतिमामुयुः ॥ १८ ॥
 एवं संप्रार्थितो देवस्तथा चक्रेः भदेभ्यः ॥ १९ ॥
 ब्रह्मणा समनुसृता गङ्गाऽपि क्रोधमूर्च्छिता ।
 विशाम्यहं तु पातालं स्रोतसा गृष्ट शङ्करम् ॥ २० ॥
 इत्याग्रहान्महाराज शिवे शिवशिरस्सुत ।
 पतित्वा तत्र यन्नाम यद्वह्नयान्विमोहिना ।
 तृणैश्च दयायकणिफा यथा तद्वत्सिता कचिन् ॥ २१ ॥
 तामदृष्ट्वाऽथ मृगालस्तोषयामास शङ्करम् ।
 पुनश्च ध्वजज्ज्देवो गङ्गां धं गृहीतां नृप ॥ २२ ॥
 प्रणिपत्य महादेवं पुरा राजा भगीरथः ।
 पितृनामप्ययमास सागरं चाप्यपूरयत् ॥ २३ ॥
 तेऽपि स्वर्गं गता राजन्सगत्यात्मजाः क्षणान् ।
 पितृभ्यश्चोदकः तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ २४ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिगृच्छसि ।
 एवं स मागमे राजन्पूजितोऽगस्त्यदूषितः ॥ २५ ॥

अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ १
 संकुद्धाः संप्रधावन्त वाजिग्रहणकाङ्क्षिणः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ॥ २
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवम् ।
 स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ॥ ३
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ।
 पटिं तानि सहस्राणि युगपन्मुनिसत्तमः ॥ ४
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्भारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागत्य तत्र तस्मै न्यवेदयत् ॥ ५
 स तच्छ्रुत्वा वचो धीरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मूर्हतं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ६
 'स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिभूतः ।
 आत्मानमात्मनाऽऽस्थास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ७
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 पटिस्तात सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ९
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ १०
 सुधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
 त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे श्रूहि तपोधन ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 असमञ्ज इति ख्यातः सगरस्य सुतो बभूव ।
 यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ १२
 'क्रीडतः सहसाऽऽसाद्य तत्रतत्र महीपते ।'
 चूडासु क्रोशतो गृध्र नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १३
 ततः पौराः समाजमुर्मयशोकपरिप्लुताः ।
 सगरं चाभ्यभाषन्त सर्वे ब्राह्मणव्यवस्थाः ॥ १४
 त्वं नखाता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ।
 असमञ्जमयाद्भोराचतो नल्लानुमर्हसि ॥ १५
 पौराणां यचनं श्रुत्वा पोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १६
 असमञ्जः पुरादप्य सुतो मे विमवास्तताम् ।

यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
 यथोक्तं त्वरिताश्चकुर्यथाऽऽज्ञापितवानृपः ॥ १८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १९
 अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ २०
 सगर उवाच ।
 पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलाभेन तथाऽश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ २१
 तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
 हयस्थानयनात्पौत्रं नरकान्मां समुद्धर ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखाच्च देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २३
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २४
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृपिसत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २५
 ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोसीति भारत ॥ २६
 स वज्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वज्रे पितृणां पावनेच्छया ॥ २७
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्राथम्येऽनघ ॥ २८
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्त्वं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २९
 तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 'ज्ञलभत्वं गता ये ते मम क्रोधहृताशने ॥' ३०
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानविष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ३१
 हयं नयस्व भद्रं ते याज्ञियं नरपुङ्गव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ ३२
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।

आजगाम हयं गृह यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३३
 सोभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।
 मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३४
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३५
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःस्वमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३६
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३७
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३८
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।

प्रशशास महाराज यथैवास्व पितामहः ॥ ३९
 तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मिन्नाज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ४०
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पित्र्यां निधनं महत् ।
 पर्यवप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ४१
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहचाकरो नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथावत् ॥ ४२
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनमूयकः ॥ ४३
 अभिपिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ४४
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाजगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

दिलीपसुतेन भगीरथेन धरणीतलावतरणाय गङ्गां प्रति तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तथा धरणीतलमवतरन्त्या गङ्गाया वेगधा-
 रणाय तदाज्ञया तपसा शंकरतोषणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
 स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
 पित्र्यां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
 आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 सौज्यश्च नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
 शङ्खचक्रविधाकर्षार्थोत्तुमद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्मयैः परिपिक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जनिर्मलैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिपेक्षितम् ॥ ६
 शकुन्तलं विचित्राङ्गैः कूजद्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यैर्हजलकुर्बुतैः ॥ ७
 मयूरैः शतपत्रैश्च जीवजीवककोकिलैः ।
 चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रभिर्परपि ॥ ८

जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मयूरैर्युक्ताः समलंकृतम् ॥ ९
 किन्नोरप्सरोभिश्च निपेक्षितशिलातलम् ।
 दिग्धारणविपाणायैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
 विपोल्यर्णभुजङ्गैश्च दीप्ताजिर्हनिपेक्षितम् ॥ ११
 कचित्कनकसंकाशं कचिद्रजतसंनिभम् ।
 कचिदञ्जनपुञ्जार्चं हिमवन्तमुपागतम् ॥ १२
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाभ्युसंभक्षः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ १३
 संवत्सरसहस्रे ॥ गते दिव्ये महानदी ।
 दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
 गङ्गोवाच ।
 किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते ।
 तद्वीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा ह्रस्ववतीं नदीम् ।
 'तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।'

पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ॥ १६
 अन्वेपमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ।
 पथिस्तानि संहस्ताणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७
 कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः ।
 तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ॥ १८
 यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिपिञ्चसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९
 स्वर्गे नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
 तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
 भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१
 करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

राक्षसेण भगीरथमार्यन्त्या क्षितितलमभिपतन्त्या गङ्गाया धारणम् ॥ १ ॥ भगीरथेन स्वपथानुगतया गङ्गाया विपुल्य उदकदामपूर्वकं सागरपूरणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
 एवमस्त्विति राजानं भगवान्मत्प्रभाषत ॥ १
 धारयिष्ये महाभाग गङ्गनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
 दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्यक्तृते नृपसत्तम ॥ २
 एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
 संयुतः पार्षदैर्द्यौर्निनामहरणोद्यतेः ॥ ३
 तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
 प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजमुतां नदीम् ॥ ४
 'पितृणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।'
 पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ५
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा श्रवणं सगुदाहृतम् ।
 मयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां हि समचिन्तयत् ॥ ६
 ततः पुण्यजला रम्या रम्या समनुचिन्तिता ।
 ईशानं च श्रितं दृष्ट्वा गङ्गनात्सहसा च्युता ॥ ७

तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
 गन्धर्वैरगयक्षाश्च समाजमुर्दिच्छवः ॥ ८
 ततः पपात गङ्गनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
 समुद्भ्रान्तमहावती मीनप्राहसमाकुला ॥ ९
 तां दधार हरो राजन्गङ्गां गङ्गनमेखलाम् ।
 ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ १०
 सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पद्मयः ॥ ११
 कचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती कचित्कचित् ।
 सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽव्रजत् ॥ १२
 कचित्सा तोयनिनर्देर्नदन्ती नादमुत्तमम् ।
 'कचिदाकाशमावर्ततः संक्षिपन्तीव सर्वशः ॥' १३
 एवंप्रकारानुब्रह्मन्कुर्वती गङ्गनाच्युता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथावधीत् ॥ १४
 दर्शयस्व महाराज मार्गं फेन व्रजाम्यहम् ।

गङ्गाच्युता गङ्गा भवति तया पतन्त्याः । गङ्गानुवर्ति

श. पाठः ॥ २२ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

त्वदर्धमवतीर्णासि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १५
 एतच्छ्रुत्वा यचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
 ग्रावनाय नरथेष्ट पुण्येन सलिलेन च ॥ १६
 गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतथेष्टं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १७
 समासाद्य समुद्रं च गङ्गाया सहितो नृपः ।
 पूरयामास चगेन समुद्रं चरुणालयम् ॥ १८

दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
 पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १९
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ २०
 'कालेयाश्च महाराज त्रिदशैर्विनिपातिताः ।'
 समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २१
 वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्मा भवो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

बुधिद्विरेण ऋषभकूटगिरौ नन्दाऽपरनन्दानदीगमनम् ॥ १ ॥ क्रोमन्तेन बुधिद्विरे प्रति ऋषभमुनेर्नन्दायाश्च सहिम-
 कपनम् ॥ २ ॥

यैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
 नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
 पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
 अचिन्त्यानङ्गुतान्मावानन्ददर्शं मुषद्दृष्टुपः ॥ २
 यषो यप्रामवद्धोर उपलाभ सहस्रशः ।
 नाद्यकुर्वन्स्तमारोहं विपण्णमनसो जनाः ॥ ३
 वायुर्नित्यं ययौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
 स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४
 सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते ह्यम्बवाहनः ।
 मधिकाथादर्शस्तत्र तपसः प्रतिपातिकाः ॥ ५
 निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।
 एवं बहुविधान्मायानङ्गुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
 लोमशं पुनरवाप पर्वपृच्छच्चदद्भुतम् ॥ ६
 'भेदतद्गगनं धिक् पर्वतेऽस्मिन्महाजसि ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरण महाधुते ॥'
 लोमश उवाच ।
 यथायुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्षन ।

तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ८
 असिन्नृपभकूटेऽभूद्वपभो नाम तापसः ।
 अनेकशतवर्षाद्युस्तपसी कोपनो भृशम् ॥ ९
 स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्विरिमुवाच ह ।
 य इह व्यादरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत वा ॥ १०
 घातं चाह्व मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
 व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्यते ॥ ११
 एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
 कृतानि कानिचित्क्रोधात्मतिपिद्धानि कानिचित्
 नन्दां त्वमिगता देवाः पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
 अन्यपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ १२
 तेनादर्शनमिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 दुर्गे चक्रुरिमं देवं गिरिं प्रत्यूहरूपकम् ॥ १४
 तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
 नाशकुवन्नयिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १५
 नातस्तपसा शक्यो द्रष्टुमेव महोगिरिः ।
 आरोहं वाऽपि कौन्तेय तस्मान्निपतवाग्मव ॥ १६
 इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजहुरुत्तमान् ।

आशान्तरदापां ॥ २ ॥ वाचाग्राधामपन्नेषा इति ध.
 पाठः ॥ १ ॥ नच दश्यतेऽन्येना ॥ ४ ॥ निर्वेदो गिरिदर्शने
 येषाम् ॥ ६ ॥ मा शब्दं इति वि. रोपः ॥ ११ ॥ अन्यपद्यन्त

अनुगतवन्तः । देवदर्शिनो देवदर्शनार्थिनः ॥ १२ ॥ प्रत्यू-
 रूपकं दर्शने निरूपकम् ॥ १४ ॥

तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥१७॥
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णं च भूरियम् ।
 गुपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चमे विशांपते ॥ १८॥
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषां सायं तथा प्रातरेऽप्यते हन्यवाहनः ॥ १९॥
 इहाप्सुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माऽभिहन्यते ।

कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ २०॥
 ततो नन्दाप्सुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोत्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ २१॥
 वेशपापन उवाच ।
 ततस्त्रय समाप्सुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभां ॥२२॥

॥ इति श्रीमन्नहामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि दशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिरेण कौशिकीतोरे ऋश्यशृङ्गाधमगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरमिति विभाण्डकान्मृगपाशयशृङ्गोत्पत्ति-
 कथनम् ॥ २ ॥ लोमपादेनानादृष्टिनिवृत्तये ऋश्यशृङ्गानयनं चोदितार्भिर्वेश्याभिस्तद्वनगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।
 एषा देवतदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ १॥
 आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
 ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २॥
 तपसो यः प्रभाषेन वर्षयामास वासवम् ।
 अनादृष्ट्या भयाघस्य वर्षं बलवृत्रहा ॥ ३॥
 मृगां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
 विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४॥
 निर्वर्तितेषु सत्सेषु यस्मै श्रान्तां ददौ नृपः ।
 लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ऋश्यशृङ्गः कथं मृगयायुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
 विरुद्धयोनिसंसर्गः कथं च तपसा युतः ॥ ६॥
 किमर्थं च भयान्धकृतस्य बालस्य धीमतः ।
 अनादृष्ट्या प्रवृत्तायां वर्षं बलवृत्रहा ॥ ७॥
 कथंरूपा च सा श्रान्ता राजपुत्री पतिव्रता ।
 लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८॥
 लोमपादश्च राजर्षिर्यदाऽश्रूयत धार्मिकः ।
 कथं वै विषये तस्य नार्वर्षत्पाकशसनः ॥ ९॥
 एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।

वक्तुमर्हसि श्रुत्युपोर्नश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०॥
 लोमश उवाच ।
 विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।
 अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११॥
 शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
 महाहृद महातेजा बालः स्वविरसंमतः ॥ १२॥
 महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमितः ॥ १३॥
 तस्य रेतः अचस्कन्द दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
 अप्सुपस्त्वृशतो राजन्मृगी तच्चापिचत्ता ।
 सह तोयेन वृषिता गन्धिणी चांभवत्ततः ॥ १४॥
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सुय विमोक्षयसे ॥१५॥
 अमोघत्वादिधैर्यैव भाविस्त्वादैनविनिर्मातृ ।
 तस्यां मृगां समभवत्तस्य पुरो महानृषिः ।
 ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्धत ॥ १६॥
 तस्य शृङ्गं शिरसि वै राजचासीन्महात्मनः ।
 तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७॥
 न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽमर्ष्यवृष ॥ १८॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सप्ता दशरशस्य वै ।

दे क्रमेण ॥ २० ॥ द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

काश्यपस्य विभाण्डकस्य ॥ २ ॥ दृष्टयामास वारुणमिति प.

पाठः ॥ ३ ॥ श्रुत्युपोर्मे इति संन्यः ॥ १० ॥ सूय प्रसूय ॥ १५ ॥
 विषे विषिपाशस्य वैचर्निर्मातृदेतोः भाविस्त्वात् धर्मादिद्वयैवा

लोमपाद इति ख्यातो ह्यद्रानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
 'दैवोपहतसत्त्वेन धर्मेजेनापि भारत ।'
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
 न वर्षं सहस्राक्षस्ततोऽपीव्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
 स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपते ॥ २२
 कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिमृश्यताम् ।
 तमुच्युदोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
 तत्र त्वेको मुनिपरस्तं राजानमुपाच ह ।
 कृपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
 ऋश्यश्च मृगं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 एणेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
 स चेदयतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
 तद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नास्ति संशयः ॥ २६
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ॥ २७
 राजानमागतं ज्ञात्वा प्रतिसंजगृह्युः प्रजाः ।

‘स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ॥’ २८
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यश्च मृगमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिधये ॥ २९
 सोऽध्यगच्छद्दूपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रैरलमर्थैर्ज्ञेनीत्यां च परिनिष्ठितः ॥ ३०
 ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३१
 ऋश्यश्च मृगं पुत्रमानयश्चमुपायतः ।
 लोमयित्वाऽभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३२
 ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 अशक्यमृचुस्तत्कार्यं विषण्णा गतचेतसः ॥ ३३
 तत्र त्वेका जरघोषा राजानमिदमब्रवीत् ।
 प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३४
 अभिप्रेतांस्तु मे कामास्त्वमनुज्ञातुर्हसि ।
 ततः शक्याम्पानयितुमृश्यश्च मृगं पुतम् ॥ ३५
 तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानारस पार्थिवः ।
 धनं च प्रददां भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३६
 ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
 त्रिय आदाय काञ्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभाण्डकस्यामित्रिधाने तदाश्रमं प्रविष्ट्वा वेश्यायुष्या विष्णुर्गं ऋश्यश्च मृगं प्रशोभ्य पुनः स्वाशामगमनम् ॥ १ ॥ ततः
 भागनेन विभाण्डकेन वेश्याविष्णुमगृह्यचेतसं मुनिं प्रति मोहकारणप्रथः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 सा तु नाय्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 संदेशार्थं नृपतः सचुद्धा चैव भारत ॥ १
 नानापुष्पफलैर्दत्तैः कृत्रिमैरुपशोभितैः ।
 नानागुल्मलोपतैः स्यादुकामफलमर्दः ॥ २
 अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।

चक्रे नाय्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 ततो निवध्य मा नाचमर्दं काश्यपाश्रमात् ।
 चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
 ततो दुहितरं वेश्यां ममायापेनिकार्यताम् ।
 दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपस्य प्रादिषोऽदुद्धिममताम् ॥ ५
 मा तत्र गत्वा कुशला तपोनिवस्य संनिधौ ।

आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृपेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कचिन्मुने कुशलं तापसानां

कचिच्च यो मूलफलं प्रभूतम् ।

कचिद्भवान्मते चाश्रमेऽस्मि-

स्तां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतासि ॥ ७

कचिन्नपो वर्धते तापसानां

पिता च ते कचिदहीनतेजाः ।

कचिच्चया मीयते चैव विप्र

कचित्साध्यायः क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८

कश्यपशृङ्ग उवाच ।

कक्ष्या भवाङ्घ्र्योतिरिव प्रकाशते

मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।

पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-

द्यधार्भं फलमूलानि चैव ॥ ९

कौश्यां वृक्षामास्त्व यथोपजोषं

कृष्णाजिनेनावृतायां सुखाय ।

क चाश्रमस्तव किं नाम चेदं

व्रतं ब्रह्मधरासि हि देववत्त्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-

स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।

तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो

न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।

व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२

कश्यपशृङ्ग उवाच ।

फलानि पकानि ददानि तेऽहं

भल्लातकान्यामलकानि चैव ।

फरूपकानीन्द्रदधन्वनानि

मियालानां काहितं वै कुरुष्व ॥ १३

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा

मक्ष्याप्यनर्हाणि ददौ ततोऽसौ ।

तान्युत्थशृङ्गाय महारसानि

भृशं सुरुपाणि च मोदकानि ॥ १४

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति

चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।

पेयानि चाग्न्याणि ततो मुमोद

चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १५

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले

विभज्यमाना फलिता लतेव ।

गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा

समाश्लिषद्वासकृद्व्यशृङ्गम् ॥ १६

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-

न्मुपुष्पितानवनान्यावभश्य ।

विलज्जमानेव मदामिभूता

प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७

अथर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य

पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।

अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम

कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदाऽपदेशम् ॥ १८

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो

विचेतनश्चाभवद्व्यशृङ्गः ।

तामेव भावेन गतेन शून्ये

विनिःश्वसन्नातरूपो बभूव ॥ १९

ततो मुहूर्ताद्विरपिङ्गलाक्षः

प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात् ।

स्वाध्यायवान्मृचसमाधियुक्तो

विमाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २०

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं

ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।

विनिःश्वसन्तं मुहुरर्धदृष्टिं

विमाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१

कीदृशं पुत्रमास्य कुशलं वदति । यथोपजोषं यथाशुभम् ॥ १० ॥ अनर्हानि अमृतानि ॥ १४ ॥ मूले सर्गाणि । विभ-
ज्यमाना अत्र मोदनादीनि कृत्वा ॥ १५ ॥ वायं देहं धीय

आश्लिषत्तिलकैः । अपदेशं छत्रम् ॥ १८ ॥ भावेनाभिप्रायेण ॥ १९ ॥ प्रवेष्टितो व्यासः ॥ २० ॥

न कल्पिताः समिधः किं तु तात
 कश्चिदुतं चाग्निहोऽयं त्वयाऽद्य ।
 'न संसृष्टं कियते द्वारभागे
 गृह्णाणं खण्डने कः गृह्णतः ॥' २२
 सुनिर्णिक्तं सुक्लृप्तं होमधेनुः
 कश्चित्सर्वत्साद्य कृता त्वया च ।

॥ इति श्रीमन्महाभास्ते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अथ दक्षेण विभाण्डकं प्रति भ्रमादेः शत्रुमारुतवधपदेशेन तदागमनोक्तिपूर्वकं तद्वद्वेदाविलासेन स्या-
 मेव स्वचित्तासप्तयुक्तिः ॥ १ ॥

अथ दक्ष उवाच ।
 इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
 न वै हृषी नातिदीर्घो मनस्वी ।
 गुणवर्णवर्णः कमलायताक्षः
 सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
 समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
 सुशृङ्खलापृष्णतारश्चकोरात् ।
 नीलाः मसन्नाथ जटाः सुगन्धा
 हिरण्यरत्नप्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
 आधारभूतः पुनरस्य कण्ठे
 विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
 हौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
 दजातरोर्मां सुमनोहरौ च ॥ ३
 विलसन्मध्यस्थः स नाभिदेशे
 कटिस्थः तस्यातिकृतप्रमाणा ।
 तथाऽस्य चीरान्तरतः प्रभाति
 हिरण्यमी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
 अन्यथ तस्माद्भुतदर्शनीयं
 विह्वलितं पादयोः संप्रभाति ।
 पाण्योश्च तद्वत्स्नवद्विषदौ

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
 कृजन्ति हंसाः सरसीय मत्ताः ।
 चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
 नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
 यत्र च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 ग्रन्थाहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलसंघं च तस्य वाणी
 तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
 यथा वनं माघवमासिमध्ये
 समीरितं ध्वसनेनेव भाति ।
 तथा स भात्युत्तमपुण्यमन्धी
 निषेध्यमाणः पवनैः सति ॥ ८
 सुसंगताश्चापि जटा विभक्ता
 द्वैधीकृता भाति ललाटदेशे ।
 कर्णौ च चित्रं चित्रं चित्रं
 समावृता तस्य गुरुपद्भिः ॥ ९
 तथा फलं वृक्षमथो विचित्रं
 समाहृतं पाणिना दक्षिणेन ।
 तद्वन्मितासाय पुनः पुनश्च

तच्चाभिहृत्वा परिवर्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवावधूषणम् ।
तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां
भीतिः परा तात् रतिश्च जाता ॥ ११
स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्णाभ्यवनाभ्य वक्रम् ।
वक्रेण वक्रं प्रणिधाय शब्दं
चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
न चापि पाद्यं बहुमन्यतेऽसौ
फलानि चेमानि मया हृतानि ।
एवंव्रतोऽस्मीति च मामबोच-
त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
मगोपयुक्तानि फलानि यानि
नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
साराणि नैपामिष सन्ति तेषाम् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते व्रण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

गुनर्विभाण्डकासिंधिधाने तदाधर्मं गतया गणिकातरुण्या नैकारोपणेन कथयद्भूदेऽङ्गदेशमानीते महावृष्टेराविर्भावः
॥ १ ॥ अथयद्भूदेण लोमपादप्रार्थनया शान्ताभिधायस्त्रसुतायाः परिणयनम् ॥ २ ॥ लोमपादेन शुद्धस्य विभाण्डकस्य
प्रसादनम् ॥ ३ ॥ अथयद्भूदेण पितृश्रासनादङ्गदेशे तनयोदयावधिनिवासपूर्वकं ततः सह भावंया निजाश्रमाभिगमनम् ॥ ४ ॥

विभाण्डक उवाच ।

स्थांसि चेतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
मुरूपरूपाणि च तानि तात
प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
मुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २

म्रीतिराट्टादः । रतिरात्किः ॥ ११ ॥

न तानि सेवेत मुनिर्धत्तात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते
पापाचारास्तापसस्ताञ्च पश्येत् ॥ ३
असज्जनेनाचरितानि पुत्र
पानान्यपेयानि मधूनि तानि ।
माल्यानि चैतानि न च मुनीनां
स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
विभाण्डकस्तां मृगयां प्रभूव ।

नासादयामास यदा ज्येष्ठेण
तदा स पर्यावृत्ते श्रमाय ॥ ५

यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्तुं विधिनाश्रमेऽसौ ।

तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
सा वेशयोपा मुनिमुद्रयश्चक्रम् ॥ ६

दृष्ट्वैव तामुद्रयश्चक्रः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।

श्रीवाच चैनां भवतः श्रमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७

लोमश उवाच ।

ततो राजन्काश्यपस्सकपुत्रं
प्रवेक्ष्य वेगेन विमुच्य नावम् ।

प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
राजन्मुद्रयाधिपतेः समीपम् ॥ ८

संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
संतारितां नावमथातिशुभ्राम् ।

तीरादुपादाय तथैव चक्रे
राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९

अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
विभाण्डकस्तात्मजमेकपुत्रम् ।

ददर्श मेघः सहसा प्रहृष्ट-
मापूर्वमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

स रोमपाः परिपूर्णकामः
सुतां ददादृश्यश्चक्राय शान्ताम् ।

क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
गोमिश्र मार्गेऽभिकर्षणं च ॥ ११

विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
पशुन्प्रभूतान्पशुपाथं वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृही महापि-

विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२

स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्मवद्विः

पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।

किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे

दासाः स सर्वे तव वाचि वद्धाः ॥ १३

अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः

स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ।

अन्वेपमाणश्च न तत्र पुत्रं

ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४

ततः स कोपेन विदीर्यमाण

आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।

जगाम चम्पां प्रतिधक्ष्यमाण-

स्तमद्राजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५

स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-

न्योपान्समासादितवान्समृद्धान् ।

गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो

राजैव तां रात्रिभुवांस तत्र ॥ १६

अवाप्य सत्कारमतीव हृष्टः

श्रीवाच कस्य मथिताः स्व गोपाः ।

ऊजुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे

धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

देशेषु देशेषु स पूज्यमान-

स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।

मशान्तभूयिष्ठराजाः प्रहृष्टः

समाससादाह्वयति पुरस्थम् ॥ १८

स पूजितस्तेन नरर्पभेण

ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।

शान्तां सुपां चैव ददर्श तत्र

सौदामनीमुचरन्तीं यथैव ॥ १९

ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा

शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।

श्रमाय आश्रमाय ॥ ५ ॥ विधित्वा श्रवणेनेति श. पाठः ।
वैश्वयोपा वेत्ता ॥ ६ ॥ आश्रमो यत्र स्थैर्यं सते तावतिदेशे
आश्रमदर्शने । नारदाश्रमं नामिति श. पाठः ॥ ९ ॥ गार्ध्व-
पत्ये २५

मार्गेषु च कर्षणानीति श. पाठः ॥ ११ ॥ अथोदराधिरक्ष-
ततमोऽप्यायः ॥ ११४ ॥

तच्चाभिहृत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णन् ।
 तं प्रेक्षतः पुत्रमिचामराणां
 प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्णाभ्यवनाभ्य वक्त्रम् ।
 वक्त्रेण वक्त्रं ग्रणिधाय शुब्दं
 चकार तन्मेऽज्जयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पादं बहुमन्यतेऽसौ
 फलानि चेमानि मया हृतानि ।
 एवंव्रतोसीति च मामबोच-
 तफलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 मयोपयुक्तानि फलानि यानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेपाम् ।
 न चापि तेषां त्वगिर्यं यथैषां
 साराणि नेपामिव सन्ति तेपाम् ॥ १४

तोयानि चैवातिरसानि मधं
 ग्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः ग्रहणो
 ममाभवद्भुक्षलितेव चासीत् ॥ १५
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
 माल्यानि तस्योद्भूतानि पटैः ।
 यानि प्रकीर्णं गतः स्वमेव
 स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
 गतेन तेनास्मि कृतो विचेता
 गात्रं च मे संपरिदह्यतीव ।
 इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
 तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
 गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात
 का नाम सा ब्रह्मचर्या च तस्य ।
 इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
 यथा तपः स चरत्यार्यधर्मा ॥ १८
 चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
 दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पुनर्विभाण्डकासन्निधाने तदाध्रमं गतया गणिकातरुण्या रौकारोपणेन ऋश्यशूद्रेऽद्भुतशमानीते महापृष्टेराविर्भावः
 ॥ १ ॥ ऋश्यशूद्रेण छोमपादप्रार्थनया शान्ताभिधायाम्नास्तुतायाः परिणयनम् ॥ २ ॥ छोमपादेन क्रुद्धस्य विभाण्डकस्य
 प्रसादनम् ॥ ३ ॥ ऋश्यशूद्रेण पितृशासनादद्भुतदेवे तनवोदयावधिविवासपूर्वकं ततः सहआर्यया निजाश्रमाभिगमनम् ॥ ४ ॥

‘अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदायां महाह्दे ॥ ८
 उत्तीर्थ चापि सा यत्नाज्जगाम भरतर्षभ ।’
 प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ९
 स तां दृष्ट्वा च्युता धैर्याद्वाहया लक्ष्म्या विवर्जिताम्
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ १०
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुपेणश्च वसुविंश्यावसुस्तथा ॥ ११
 तानानुपूर्व्याञ्जगामन्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते ज्ञातसंमोहाः किञ्चिदुच्यन्ति तेन ॥ १२
 ततः शशाप तान्क्रोधात्ते शप्ताश्विनानां जहुः ।
 मृगपक्षितधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १३
 ततो रामोऽभ्ययात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १४
 जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहस्त ॥ १५
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १६
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो बाञ्छसे हृदा ॥ १७
 स वने मातुस्त्यानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पृशे आरुणां प्रकृतिं तथा ॥ १८
 अमतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्यमायुध भारत ।
 ददां च सर्वान्कामान्ताज्जमदग्निर्महातपाः ॥ १९

कदाचिच्च तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वारः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ २०
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषिरर्घ्यात्समार्चयत् ।
 स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथाऽर्चनम् ॥ २१
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्भोमधेनोस्ततोबलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २२
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ।
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ॥ २३
 तस्माथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ।
 चिच्छेद निशितैर्मल्लैर्बाहून्परिचसन्निमान् ॥ २४
 सहस्रसंमितान्नाजन्मगृह्य रुचिरं धनुः ।
 अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ॥ २५
 अर्जुनस्माथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
 आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २६
 ते तं जह्मुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २७
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जमुर्ग्रथागतमरिदमाः ॥ २८
 अपक्रान्तेषु वै तेषु जमदग्नौ तथा गते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २९
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तदा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि सप्तदशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भकृतमणेन युधिष्ठिरं प्रति पितृवधामर्षात् त्रिःसप्तकृत्यः पृथिव्या निःकृषिबीकरणादिरामचरित्रकथनम् ॥ १ ॥ युधि-
 स्थिरेण परेश्वरतुदैरयां संनिहितपरशुरामपूजनादिपूर्वकं महेन्द्रशैलारपुरः प्रस्थानम् ॥ २ ॥

लालपैर्व सकुरुणं बहु नानाविधं नृप ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृशुक्ले महातपाः ॥ ५
 ददाह पितरं चाग्रौ रामः परपुरंजयः ।
 प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६
 संकुद्धोऽतिबलः सङ्ख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
 जतिवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
 तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 तांश्च सर्वानवामृद्राद्रामः महरतावरः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रिषां प्रभुः ।
 संभन्तपञ्चके पञ्च चकार रुक्मिणद्वान् ॥ ९
 स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्बहः ।
 साक्षाद्दर्शे चर्चोकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ११
 वेदीं चाप्यददद्वैभीं कश्यपाय महात्मने ।

दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशांपते ॥ १२
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
 व्यभजंस्ते तदा राजन्मख्याताः खण्डवायनाः ॥
 स प्रदाय महीं तस्यै कश्यपाय महात्मने ।
 'तपः सुमहदास्याय महाबलपराक्रमः ।'
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्तत्तुर्दर्शौ रामः समयेन महाभनाः ।
 दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं ज सातुजम् ॥ १६
 स तमानर्च राजेन्द्र ब्राह्मिभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
 अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः ।
 महेन्द्र उप्य तां रात्रिं त्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

॥ इति श्रीमहामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

पुथिष्ठिरेण यात्राक्रमेण प्रभासतीर्थेप्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्र तद्विरक्षया कृष्णबलमदादीनामागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गच्छन्त तीर्थानि महानुभावः
 पुण्यानि रम्याणि ददर्शे राजा ।
 सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
 कचित्कचिद्भारत सागरस्य ॥ १
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः
 सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चाभुव्य महानुभावः
 संतर्पयामास पितृन्मुनिंश्च ।

द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विषाम्ना द्रविडेपु राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्याग्न्यधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म पररश्मयम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसहैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५

दशव्यामायतां नामो दृश्यचतुष्टयम् । चतारिदशस्यायम-
 विष्टाराम् । नवोत्सेधां पदत्रिदशस्योच्छ्रयां चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आनर्च्य अर्चितवान् ॥ १७ ॥ उप्य उपित्वा ॥ १८ ॥ अष्टा-
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

१ तपवान् गदूतः । पार्थिवः पृथ्वीपतिः कश्यपस्य पुत्रः ।

सूर्यस्य यज्ञो पुथिष्ठिरः तत्पितृर्षमस्य सूर्यपुत्रत्वात् ।
 प्रशस्तां नाम नदीम् ॥ २ ॥ नारीतीर्थानि प्रादक्ष्याः । पद्माप्ता-
 रतो मुनिशापवशाच्च स्थिता अर्जुनेन च शापान्मोचिता-
 स्तानि नारीतीर्थानि ॥ ४ ॥

स तेषु तीर्थेष्वभिपिक्तगात्रः
 कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
 संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
 रमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
 तीर्थेषु तैष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
 हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
 संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
 स तानि तीर्थानि च सागरस्य
 पुण्यानि चान्यानि वह्नि राजन् ।
 क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
 शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
 तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
 ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
 ततः सूरत्र तपः पुरस्ता-
 दिष्टुं तथा पुण्यपर्वनेन्दैः ॥ ९
 स तत्र ताम्र्यधनुर्धरस्य
 वेदीं ददर्शयत्पीनबाहुः ।
 ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसङ्घैः
 समावृतां पुण्यकृदार्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वस्त्रां वसुधाधिपः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यधनेश्वराणां-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सविर्त्विभोश्च ॥ ११
 भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
 धातुः पिबणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 सारस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूषाथ ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये ।
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा गुमनोहराणि ॥ १३

तेषूपवासान्विवुधानुपोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
 स तेन तीरेण तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिपिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहानुजैर्देवगणान्पितृंश्च ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुमक्षः
 कुर्वन्क्षपाहःसु तदाऽभिपेकम् ।
 समन्ततोऽग्रीनुपदीपयित्वा
 तेषे तपो धर्मभृतांवरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्वदृष्टिप्रवरौ ससैन्या
 युधिष्ठिरं जगमुराजमीदम् ॥ १८
 ते कृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयनान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतां द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा
 मुदुःखिताश्चकुशुरार्तनादान् ॥ १९
 ततः स रामं च जनार्दनं च
 कार्ष्णिं च साम्भं च दिनेश पौत्रम् ।
 अन्यांश्च कृष्णीनुपगम्य पूजां
 चक्रे यथाधर्ममहीनसत्त्वः ॥ २०
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
 स्तः सत्कृताः पाण्डुमुत्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
 शुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

अमुपरोक्तमस्य समुद्रस्य ॥ ७ ॥ तेषु तीर्थेषु । उपवासान्
 गभीरानिनी भिषागन्वितास्तुतेषु वस्त्रेषाम् रत्नानि च

तेषु एव दत्त्वा ॥ १४ ॥ कानि प्रपूज्य । वीर्यं मातृभ्यम्
 ॥ २० ॥ एषोऽपि सत्सर्विचक्षणमोऽप्ययः ॥ १९ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
कृष्णे शशंसामरराजसूनुम् ॥

२२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

धलभक्षेण वृष्णिपाण्डवसभायां भीष्मधृतराष्ट्रादिगर्हणपूर्वकं पाण्डवान्प्रति शोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्रवणं कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १

ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्बीराः परिवार्योपतस्थिर ॥ ३

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो वभाषं पुष्करेक्षणम् ॥ ४

न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय
जन्तोर्धर्मश्च पराभवाय ।

युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५

दुर्योधनश्चापि महीं प्रशान्ति
न चास्य भूमिविवरं ददाति ।

धर्मादधर्मश्चरितो वरीया-
नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६

दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चामुखमाचराज्ये ।

‘हृतस्वराज्यायतनार्थमायं
दुर्योधनेनाल्पपथिया च पार्थे ।’

श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्धवं समुमुचुर्महार्हा
दुःखातिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

किंन्वत्र कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मियः संजनिता नराणाम् ॥ ७

अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो

धर्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता ।

चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो

धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत् ॥ ८

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो

द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।

प्रराज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति

धिकपापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९

किंनाम वक्ष्यत्ययनिप्रधानः

पितृन्समागम्य परत्र पापः ।

पुत्रेषु सम्यक्करितं भयेति

पुत्रानपापान्बन्धपरोप्य राज्यात् ॥ १०

नासौ धिया संमति पश्यति स

किंनाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवम् ।

जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु

प्रराज्य कान्तेयमिति स राज्यात् ॥ ११

नूनं समृद्धान्पितृलोकाभूमां

चामीकरामान्क्षितिजान्प्रकुलान् ।

विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः

कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स ॥ १२

भवाय अभ्युदयाम् ॥ ५ ॥ विवरं शरीरगूढनाथ ॥ ददातीत्यर्थः
॥ ६ ॥ मियः शङ्काधर्माधर्मयोः किं वलीय इति शत्रूनामुभय-
विरोधात्संशयः ॥ ७ ॥ राज्याच्च सुखाच्च चलेत् ननु धर्मा-
दिति शेषः । तत्र हेतुः धर्मादिति ॥ ८ ॥ अविनिप्रधानो धृत-
वन २५

राष्ट्रः ॥ १० ॥ किंनाम पापं कृत्वाऽहमचक्षुर्जातः कान्तेयं
प्रराज्य कीदृशो भविष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यप्याह
योजम् ॥ ११ ॥ चामीकरामान् कनकप्रमान् । एतन्मरण-
चिह्नम् । नृशंसं नित्यं कर्म ॥ १२ ॥

स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः

कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।

संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य

रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६

ततः सहस्राणि गवां प्रदाय

तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।

हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य

मुञ्चन्ति सैन्यं गवां श्रुत्समृद्धम् ॥ १४

स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्त्री

समेत्य नानाबुधवाणपाणिः ।

वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं

श्रेयं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५

न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-

त्समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।

स शीतवातातपकश्चिन्ताङ्गी

न श्रेयमाजावसुहस्तं कुर्यात् ॥ १६

प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा

वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।

स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्त्री

सौर्यं वने क्रिष्यति चीरवासाः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

सात्यकिना पाण्डवान्पेक्षणेन स्मरेय धार्तराष्ट्रादिहमनपूर्वकं पाण्डवानामावतपास्तसमावतमभिन्नम्यो राज्ञेऽभिप्रेत-
मोक्तिः ॥ १ ॥ कृष्णेन सात्यकिप्रति पाण्डवानां परवाहुयलैकानुपजीवित्वादिगुणकथनपूर्वकं तस्मिन्पेधनम् ॥ २ ॥

सात्यकिरुवाच ।

न राम कालः परिदेवनाय

यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्वं ।

समाचरामी क्षनतीतकालं

युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किंचित् ॥ १

ये नाथवन्तोऽथ भवन्ति लोके

ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।

श्रेयं न इयान्ति निःश्रेयसं नात्रयेदिलयः ॥ १५ ॥ स्वस्ति
श्रेमेण भागमन् भागवतः ॥ १७ ॥ यो दन्तादृष्टे राजयत्समे-
तामिति यः पाठः ॥ १८ ॥ राज्ञः हृष्टदस्य ॥ २० ॥ त्रिवः

तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

श्रेष्ठ्यादयो राम यथा यथातेः ॥ २

येषां तथा राम समारभन्ते

कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोकं ।

ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा

नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३

यंमुह्यस्य धर्मस्य ॥ २१ ॥ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
॥ १२० ॥

श्रेष्ठ्यादय इति शार्धं व्यम् ॥ २ ॥

गदोल्मुकौ बाहुकभासुनीथाः शूरश्च सङ्घे निशठः कुमारः । रघोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥	२०	यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयथेदिपतिर्वयं च । युध्येम- विक्रम्य रणे समेता- स्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥	२१
सद्युष्णिभोजान्धकयोधयुख्या समागता सात्वतशूरसेना । हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा- न्लोके यज्ञः स्फीतमुपाकरोतु ॥	२१	युधिष्ठिर उवाच । नेदं चित्रं माधव यद्वीपि सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥	२२
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्भूतं धर्मभृतांवरिष्ठः । युधिष्ठिरः पारयते महात्मा धृते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥	२२	यदैव कालं पुरुषप्रवीरो वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥	२३
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि- स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः । निर्धर्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा- मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥	२३	प्रतिप्रयान्स्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोसि नाथैर्नरलोकनाथैः । धर्मेऽप्रमार्दं कुरुताप्रमेया द्रष्टाऽसि भूयः सुखिनः समेतान् ॥	२४
वासुदेव उवाच । असंशयं माधव सत्यमेत- द्ब्रूहीम ते वाक्यमदीनसत्त्व । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं नेच्छेत्कुरुणामृषभः कथञ्चिद् ॥	२४	वैशंपायन उवाच । तेऽन्योन्यमामन्य सथाऽभिवाच दृष्टान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् । यदुग्रवीराः स्वगृहाणि जग्मु- स्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥	२५
न ह्येव कामान् भयान् लोभा- द्युधिष्ठिरो जातु जलात्स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥	२५	विस्मज्य वृष्णीननु धर्मराजौ विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥	२६
उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां ष्टकोदरश्चैव धनंजयश्च । कसान् कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे- न्माद्रीमुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥	२६	मुतेन सोमेन विमिश्रतोयां पयः पयोष्णीं प्रति सोधुवासा । द्विजातिमुखैर्युर्दिर्तर्महात्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥	२७
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्यणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥			

दार्चिदास्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमशानं सुधिष्ठिरं प्रति पयोष्णीतटे गयकृतयागवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा च्यवनं नार्यातिपात्रनादिकथनम् ॥ २ ॥ सुधि-
ष्ठिरेण लोमशं प्रति सविस्तरं च्यवनचरित्रकीर्तनप्रार्थना ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

गयेन यजमानेन सोमेनेह सुन्दरः ।

तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १

इह देवः सहेंद्रश्च प्रजापतिभिरपि च ।

इष्टं वष्टुविधेयैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २

आधूर्तरजसधेह राजा वज्रधरं प्रभुः ।

तर्पयामास सोमेन हयमधेषु सप्तगु ॥ ३

तस्य सप्तगु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।

यानप्रस्थं च भूमिं च यद्रूपं नियतं मले ॥ ४

चपालयूपचमसाः व्याल्यः पात्र्यः सुचः सुवाः ।

तन्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५

सर्वैकैकस्य गृहस्य चपालाशोपरिस्थिताः ।

तस्य स गृहान्यग्रेषु भ्राजमानान्द्विरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा सुधिष्ठिर ॥ ६

तेषु तस्य मरुताम्येषु गयस्य वृथिवीपतेः ।

अमापदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्दिजातयः ॥ ७

मगहत्तानानगहतेतयान्मत्स्यगृह्णन्दिजातयः ॥ ८

सिञ्जता वा यथा लोके यथा वा दिवि नारकाः ।

यथा वा यती धारा असहोयाः स केनचित् ॥ ९

गर्धय तदमहोयं धनं यत्प्रददां गयः ।

तदस्तेभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तगु ॥ १०

भोग्यहोयमेतद्दि गदेतत्पङ्क्तिर्नितम् ।

न गस्य शस्याः महतासु दक्षिणादक्षिणावनः ॥ ११

दिग्मर्यामिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।

प्राज्ञपांसर्पयामास नानादिभ्यः समामान् ॥ १२

अन्वापङ्गसा वृषिर्वा भेल्लगर्गान्ममाग्निना ।

गयस्य वज्रमानस्य गयतयः शिञ्जोपते ॥ १३

स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।

सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १४

तस्माच्चमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽप्युत ।

उपस्पृश्य महीपाल धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।

वेद्वेपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ १६

‘उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स मत्स्थे महीपतिः ।’

समागमत तेजस्यी भ्रातृभिः सहितो नय ॥ १७

तत्रास्य सर्वाण्याचरुषां लोमशो भगवानृषिः ।

तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १८

यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययां भ्रातृभिः सह ।

तत्रतत्राददद्दिक्षं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रदाः ॥ १९

लोमश उवाच ।

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकनाम् ।

वेद्वेपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीम् च ॥ २०

मन्दिरेष नरश्रेष्ठ श्रेताया द्वापरस्य च ।

एनमामास कौन्तेय सर्वपापः प्रमुच्यते ॥ २१

एष श्रयोनियमस्य देशमात्रं प्रकाशयत् ।

माध्याह्नश्रापिबन्लोममभिभ्यां सह यामवः ॥ २२

शुकोप मागंयथापि महेन्द्रस्य महातपाः ।

मन्मन्मतामाम च ते यामवं च्यवनः प्रभुः ॥ २३

मुकुन्दां चापि भार्यां न राजपुत्रीमवामान् ।

‘नामह्यां च महाभाग कृतवान्मोमर्षाधिनी’ ॥ २४

सुधिष्ठिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितमनेन भगवान्याकृतायनः ।

किमर्थं भार्गवयापि कोपं चक्रे महानपाः ॥ २५

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ । एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

(त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥)

लोमशेन सुधिष्ठिरं प्रति सुकन्योपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ कदाचन शर्यातिविना नृपेण सैन्यादिभिः सह व्यवनाश्रमाभिगमनम् ॥ २ ॥ तत्र शर्यातिकन्यया सुकन्यया चिरतरतपश्चर्चानिरतस्य व्यवनस्य शरीरं पर्यावृष्ट्य विचर्चमानमहायस्मीकायलोकनम् ॥ ३ ॥ तथा कुतूहलात्कृत्स्नीकोपरि दृश्यमानचक्रयनयनयुगलस्याज्ञानात्कण्टकेन विभेदनम् ॥ ४ ॥ ततः कृद्वास्य व्यवनस्य प्रसादनाय शर्यातिना आर्यात्वाय तस्यै सुकन्यायाः प्रदानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।

भृगोर्भर्हयैः पुत्रोऽभूच्चयनो नाम भारत ।
समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ।
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते ॥ १
सवलमीकोऽभवद्वर्षिताभिरिव संवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ २
तथा स संवृतो धीमान्मृत्विण्ड इव सर्वशः ।
तप्यते स तपो धीरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ३
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिनाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ४
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्नपरिग्रहः ।
एकैव च सुता सुभूः सुकन्या नाम भारत ॥ ५
सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
चक्रन्ममाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ६
सा वै यमुतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमा ।
वनरपतीन्मचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ७
रूपेण वयसा चैव मदेनेन मदेन च ।
वभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ८
तां सखीरहितामेकमेकवस्त्रामलंकृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ ९
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च विप्रपिंस्तपोवलसमन्वितः ॥ १०

तामावभापे कल्पार्णां सा चास्य न शृणोति वै ॥ १
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कुतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमीहवलात्कृता ।
किंतु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ॥ २
अक्रुद्धयत्स तथा विद्वे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शक्रन्मूत्रे समावृणोत् ॥ ३
ततो रुद्धे शक्रन्मूत्रे सैन्यमासीत्सुदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ ४
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोपणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तद्दृष्टं वृत माचिरम् ॥ ५
तमुचुः सैनिकाः सर्वे न विप्रोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपार्थयथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ ६
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोत्रेण च खयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्गणं पर्यजानन्न चैव ते ॥ ७
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखादितम् ।
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ ८
मयाऽटन्त्येह वल्मीके दृष्टं तत्त्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्वमन्तितात् ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्फूर्णमभ्यपाद ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं चन्द्रादित्यसमभयम् ॥ १०
अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्वालाया यचे कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११

सोमस्य वीर्यः पालं तदन्तां सोमर्पाणिनौ ॥ २५ ॥ द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

५५ वीरस्थानेन वीरावनेन ॥ २ ॥ क्षामकण्ठः क्षीणध्वनिः

अतएव वा तद्वचनं न शृणोति ॥ ११ ॥ व्योहृदश्च भार्गव इति झ. घ. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 अपमानादहं विद्वो हनया दर्पपूर्णया ॥ २२
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहवलात्कृताम् ।
 तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
 क्षंसामीति महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 लोमश उवाच ।
 ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कदाचन च्यवनाश्रममुपागतान्यामश्रिभ्यां भार्योत्वाय सुकन्यां प्रति प्रार्थनम् ॥ १ ॥ तदकामयमानो तां प्रत्यश्रिभ्यां स्वप्रसादाद्ययने रूपर्यायमतपसे सति तुष्टयरूपेण त्रिषु कल्पचिद्वरणचोदना ॥ २ ॥ भर्त्राज्ञया तथा तदहीनारे व्ययनेन सहाश्रिभ्यां सरसोऽन्तर्जले निमग्ननम् ॥ ३ ॥ सुकन्यया निमज्जोरिवतेषु सरूपेण त्रिषु तेषु स्वपातिमत्समहिंसा व्ययन-
 स्यैव वरणम् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टेन व्ययनेनाश्रिनोः लोमश्मदापनप्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।
 कस्य चित्स्वयं कालस्य त्रिदशवधिर्ना नृप ।
 कृताभिपेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
 तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजमुतामिव ।
 उच्यतुः समभिद्रुत्य नासत्यावधिनाविदम् ॥ २
 कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन्किं करोषि च ।
 इच्छामि भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ३
 ततः सुकन्या संवीता तानुनाच सुरोत्तमा ।
 शर्यातितनयां वित्तं भार्यां मां च्यवनस्य च ॥ ४
 'नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
 राऽहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ॥' ५
 अथाश्रिर्ना महर्षेताममूतां पुनरेव तु ।
 कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ताऽऽगता वने ६
 आजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्युत्सादामनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव मामिनि ७
 अनाभरणसंपन्ना परमाभ्यरवर्जिता ।
 शोभयसधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ८
 सर्वभरणसंपन्ना परमाभ्यरधारिणी ।
 शोभेथास्त्वनवध्याहि न त्वत्वं मलपङ्क्तिनी ॥ ९

कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्से ह कल्याणि काममोगवहिष्कृतम् १०
 असमर्थं परित्राणे वेषणे तु शुचिस्मिते ।
 सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वकमावयोः ॥ ११
 पत्यर्थं देवगर्भागे मा दृष्ट्वा यौवनं कृथाः ।
 एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरां ताविदमब्रवीत् ॥ १२
 रताऽहं च्यवने पत्यौ मेवं मां पर्यशङ्कतम् ।
 तावभूतां पुनस्तत्त्वनामावां देवभिपङ्करी ॥ १३
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यामः पतिं तव ।
 ततस्तत्सावयोश्चैव दृणीष्वान्यतमं पतिम् ।
 एतेन समयेनैव नमामश्नय पतिं शुभे ॥ १४
 सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुमुतं प्रति ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 'सा भर्त्रा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् १६
 युत्वा तदधिर्ना वाक्यं तस्यास्तत्क्रियतामिति ।
 उच्यतु राजपुत्रीं तां पतिस्य विशत्वपः ॥ १७
 ततोऽम्भश्च्यवनः क्षीघ्रं रूपार्थी प्रविशेद ह ।
 अधिनावपि तद्राजन्मरः प्राविशतां तदा ॥ १८

ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्त्रयः ।
 दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १९
 तेऽनुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ २०
 'त्वमश्विनोरन्यतरं च्यवनं वा यशस्विनि'
 यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने ॥
 सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा धुड्या देवी यत्रे स्वकं पतिम् ॥

लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयो रूपं च वाञ्छितम् ।
 हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २३
 यथाऽहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
 कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिभाम् ॥
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमप्रीथिनौ ।
 मिपतो देवराजस्य सत्यमेतद्व्रीमि वाम् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
 च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजहतुः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

च्यवनस्य द्यौपत्येनमश्रयणहृष्टेन शर्वातिना तदाश्रमाभियमनम् ॥ १ ॥ च्यवनेन शर्वातेर्योजनम् ॥ २ ॥ तत्र च्यव-
 नेनाभिभवां स्वप्रतिश्रुतसोमरसदानोद्यमे हन्त्रेण तस्य हननाय वाहुना वज्रोद्यमनम् ॥ ३ ॥ तदाहुस्तंस्तम्भनपूर्वकं च्यव-
 नसृष्टया कृत्या शक्रप्रत्यभिसरणम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।
 ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयस्यं च्यवनं कृतम् ।
 सुहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भगवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव २
 श्रापिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः शृथिवीपतिः ।
 उपोषषिष्टः कल्याणीः कथाशक्रे मनोरमाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीयं सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनश्रुतमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्धानि तानि निबोध मे ॥ ७
 अगृह्णाच्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्णानं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।
 उभापेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
 भिपजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९
 च्यवन उवाच ।
 मावमस्या महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरो ।
 यौ चक्रतुर्भा मयवन्वन्दारकामिवाजरम् ॥ १०
 श्रुते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवत् ।
 अधिनावपि देवेन्द्र देवां विद्वि पुरंदर ॥ ११
 इन्द्र उवाच ।
 चिकित्सकौ कर्मकरो कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२
 लोमश उवाच ।
 एतदेव तदा वाक्यमाग्नेडयति वासवे ।
 अनादृत्य ततः शक्रे ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
 ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोस्तमं तदा ।
 समीक्ष्य चलमिदं हृदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
 आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।

यस्यैव युवानम् ॥ १ ॥ संभारान् यज्ञोपकरणानि ॥ ४ ॥
 ग्रहं सोमम् ॥ एतान् तयोर्ग्रहं ॥ ८ ॥ यद्यं सोमम् ॥ ११ ॥

अपभ्रंशान्मर्त्यो निन्यायिष्ठि क. पाठः ॥ १३ ॥ आग्नेऽदिति
 उनसुनरावत्तेति ॥ १३ ॥ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२५

वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
 एवमुक्तः सयन्निन्द्रमभिबीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्सोममधिभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
 ततोऽसौ ग्राहद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
 तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिसितुमुद्यतः ॥ १८
 ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य उपोवलात् ।
 मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महामुरः ॥ १९
 शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ।
 तस्यास्यमभवद्भोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

इन्द्राभिष्टुतेन च्यवनेन तस्मिन्स्वप्रपुक्तकृत्यावास्ततो विमिर्त्य वयादिषु विभजन्म् ॥ १ ॥ लोमशेन मुक्कन्धोपाख्यान-
 समाप्तपूर्वकं युधिष्ठिराय नानातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् १
 भयात्संस्तम्भितश्चुजः सृकिणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावशिनयेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेम परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रं न मिथ्या त्वं करिष्यसि ४
 सोमपावश्विनावेतो यथा वाद्य कृतौ त्वया ।
 'तथैव मामपि ब्रह्मन्धेयसा योक्तुमर्हसि ॥' ५
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ।
 मुक्कन्यायाः पितृश्वास लोके कीर्तिः प्रयेदिति ६
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि ॥ ७
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।

स मनुष्यगमच्छीघ्रं मुनीच च पुरंदरम् ॥ ८
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेपु मृगयायां च पूर्वसृष्टे पुनः पुनः ॥ ९
 तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अधिभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥
 विरूपाय्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतावरः ।
 मुक्कन्याया सहारण्ये विजहारानुकूलया ॥ ११
 तस्मैतद्विजसंगुष्टं सरो राजम्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ १२
 एतदृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ॥ १३
 पुष्क्रेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ।
 स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्तिद्वि प्राप्स्यसि भारत १४
 संधिद्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।
 अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५

सृकिणी गमगर्भा ॥ २ ॥ वयो ब्रह्मन्धेयसि ते इति क.
 पाठः ॥ ३ ॥ संप्रति कलिद्रापर्ययावधि अव तीर्थं त्रेताद्वा-
 यन० २६

पारसंयितुल्यः कालोक्षि । अत्र आत्मानं कलिलशो नास्तीति
 भावः ॥ १५ ॥

आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६
 चैत्याश्चैतै बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ।
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
 वैखानसप्रभृतयो बालखिल्यास्तथैव च ॥ १७
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १८
 शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ।
 नरनारायणौ चोभौ तपस्ताप्त्वा चिरं नृप ।
 स्थानं सनातनं मातावीश्वरध्यानतत्परौ ॥ १९
 इह नित्याश्रया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्र युधिष्ठिर ॥ २०

इह ते वै चरुन्म्राश्रन्नृपयश्च विशांपते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ २१
 यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ॥ २२
 एतत्प्रसवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २३
 इह तेऽप्यवसत्राज्यन्तान्ताः परमधर्मिणः ।
 भैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २४
 एषा सा यमुना राजन्महर्षिगणसेविता ।
 नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २५
 अत्र राजा महेष्वासो मां धाताऽयजत स्वयम् ।
 साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददतावरः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

लौमशेन युधिष्ठिरं प्रति मान्धातुपदमहंतिविमित्तकथनपूर्वकं मां धातुचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महाब्रह्मन्यौबनाशो नृपोत्तमः ॥ १
 कथं चैनं परां कृषांति प्राप्तवानमित्युतिः ।
 यस्य लोकास्त्रयो बद्ध्या विष्णोरिव महात्मनः ॥ २
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ।
 'सत्यकीर्तिर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयाऽनघ' ३
 यथा मान्धातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
 जन्म चामतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि मापितुम् ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 शृणुष्वबहिर्तो राजन्तस्त्रयस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ५
 इक्ष्वाकुवंशमभवो युवनाशो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६

अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतांवरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्भुल्वैरपजत्स्त्रासदक्षिणैः ॥ ७
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ८
 स कदाचिन्नृपो राजन्नुपपासेन दुःखितः ।
 पिपासाशुष्कहृदयः मविपेशाश्रमं भृगोः ॥ ९
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौदुमेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ १०
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
 तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ॥ ११
 यत्प्राप्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ।
 'तद्वारि विहितं राजन्यसिन्नासीत्सुसंस्कृतम्' ।
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुपुपुस्ते महर्षयः ॥ १२

सदाशिवः सदा प्रचादयुक्तम् ॥ १६ ॥ श्रीनि गृह्णाणीति विशेषं
 वाराणसीश्रेष्ठम् । त्रीणि प्रसवणानीति च प्रयागम् । एतानि
 रात्रिणि अनुपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १८ ॥ तेषु गन्तव्यम्
 ॥ २० ॥ गाढेनैः सप्तपुत्रस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

पञ्चिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 यौवनाशो युवनाशुपुत्रः । यौवनाभिर्युगोत्तम इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ आग्रामं विराम् । आग्रामान् । गतिचित्तः । संयोज्ये-
 ष्टदेवतया ऐश्वर्यं नीता ॥ ८ ॥ धातुयः युवनाशम् ॥ १० ॥

रात्रिजागरणाच्छान्तान्सौशुभिः समतीत्य तान् ।
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी मृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं शान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १३
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौपीत्कथनं तदा शकुनेरिव वाञ्छतः ॥ १४
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवसृजत् ॥ १५
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुखी चामभवत्तदा ॥ १६
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त पुनर्यः सतपोधनाः ।
 नित्योयं तं च कलशं दृष्टुः सर्व एव ते ॥ १७
 कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत ॥ १८
 न युक्तमिति तं प्राह भगवान्मार्गवत्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १९
 मया क्षत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ २०
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि धीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
 अनेन विधिना राजन्मर्यैतदुपपादितम् ।
 अन्मक्षणं त्वया राजन् युक्तं कृतमद्य वै ॥ २२
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं देवकृतं क्षेत्यदेवं कृतवानसि ॥ २३
 पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्पोषीर्वसंतभृताः ॥ २४
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ।
 विधास्यामो वयं तत्र तयोष्टिं परमाद्भुताम् ॥ २५
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ।
 'न च मार्गमहाराज वियोगस्ते भविष्यति ॥ २६
 मा सिदस्तुवं हि राजेन्द्र देवं हि बलवचरम् ।'
 गर्भधारणं वाजपि न खेदं समवाप्स्यसि ॥ २७

ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्मिद्य सुतः सूर्य इव स्थितः २८
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवामवत् ॥ २९
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ॥ ३०
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ।
 मामयं धास्यतीत्येवं मापिते चैव वज्रिणा ।
 मांघातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ३१
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामासाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महातेजाः किष्कन्ताजं त्रयोदश ॥ ३२
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्पस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराजं ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३३
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
 अर्भकं कवचं चैव सद्यस्तमुपशिथियुः ॥ ३४
 सोऽभिमिपिको भगवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३५
 तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३६
 तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्भूतैर्वहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३७
 चितचैत्यो महातेजा धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजैल्लब्धवानमित्युतिः ॥ ३८
 एकाहा पृथिवी तेन धर्मेनित्येन धीमता ।
 विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३९
 तस्य चैत्यमहाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ४०
 तेन पञ्चसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४१
 तेन द्वादशवर्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।
 वृष्टं सस्यविवृद्धार्थं मिपतो वज्रपाणिनः ॥ ४२

पाततः शब्दं कुर्वतः ॥ १४ ॥ निर्वाणं तपःफलम् ॥ १६ ॥
 इष्टिमिच्छतम् ॥ २५ ॥ हिं पासति पासति सन्याभावान् ॥
 ३० ॥ मां धास्यति मां धाता ॥ धातेति छन्दस्य व्या-
 रणान् धास्यतीति । प्रदेशिनीं तर्जनीम् ॥ ३१ ॥ विष्णुः

हस्तान् वितस्तीना ॥ ३२ ॥ चक्रमात्रा ॥ ३६ ॥ चितचैत्यः
 वृत्तचवनकटुः ॥ ३८ ॥ पद्मं दत्तद्योदयस्तोत्रमपि सदस्यानि
 दश ॥ ४१ ॥

तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेषः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४३
 प्रजाश्रुतुर्विधास्तेन त्राता राजन्कृतात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकास्तापिताश्चावितेजसा ॥ ४४
 तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४५
 'तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥' ४६
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
 जन्म चाय्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
 यमञ्जानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सोमकनामकेन राज्ञा भार्याशतोद्वाहेपि ज्येष्ठायामेव जन्तुनामकैकापत्यजननम् ॥ १ ॥ विप्रीलिकादष्टसुतदुःखदर्शनं निर्विण्णेन तेन राज्ञा ऋत्विजमिति बहुपुत्रोपाद्भोपायप्रभा ॥ २ ॥ ऋत्विजा राजानं प्रति जन्तोः पशूकरणेन होमे तदुपाध्यानेन भार्याशते पुत्रशतजननोक्तिः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंवीर्यः स राजाऽभूत्सोमको ददतांबरः ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ॥ १
 लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिरासीद्वृषतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता हपि ॥ ३
 कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य धीमतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्य ज्येष्ठार्यां संमजायत ॥ ४
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विश्रापते ॥ ५
 ततः विप्रीलिका जन्तुं कदाचिददशस्त्विह ।
 स दष्टो हरुदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्मृशदुःखिताः ।
 प्रवार्य जन्तुं सहसा स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
 तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपर्वदो मध्ये उपविष्टः सहत्विजा ॥ ८
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।

तस्यै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
 प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुराद्वृषः ।
 ऋत्विजा सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११
 सोमक उवाच ।
 धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्वृत्तानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्य सदृशं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया बोधं न तासां विद्यते प्रजा ॥ १३
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४
 वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
 स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
 महता लघुना वाऽपि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६
 ऋत्विगुवाच ।
 अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
 यदि शक्नोषि तत्कर्तुमय वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

चतुर्विधाः सुतनस्तीयेत्युपपादाः ॥ ४४ ॥ ऋत्विजस्य-
 पिप्रीलातमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

स्तिपि कथ्याम् ॥ ६ ॥ अमात्यपर्वदो मध्ये मन्त्रिप्रभावाः
 ॥ ८ ॥ क्षत्ता दोषारिक्तः ॥ ९ ॥

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाऽकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ऋत्विकोदया सोमकेन राज्ञः जन्तुनामकपुत्रवपाया होमे तद्रन्वाघ्राणनेन तन्नाशनात् पुत्रशतोपपत्तिः ॥ १ ॥ लोका-
न्तरं गतेन सोमकेन ऋत्विजा सह तद्रोग्यस्वपुत्रहन्जनारकीवदुःखानुभवपूर्वकं तेन सहैव स्त्रीयमुकृतफलोपभोगः ॥ २ ॥

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यघघथा कार्यं तत्कुरुष्व तथातथा ।

पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु घालात्पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २

हा हताः सेति पाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।

तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३

सव्ये पाणां गृहीत्वा तु याजकोपि स कर्षति ।

कुरीणामिवातानामपाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४

विशस्य चैनं विधियद्वपामस्य जुहाव सः ।

वपायां ह्यमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५

आर्ता निपेतुः सहसा प्रथिव्यां कुरुनन्दन ।

सर्वाथ गर्भानलमंस्ततस्ताः पार्थिवाद्रनाः ॥ ६

ततो दशसु मातेषु सोमकस्य विशांपते ।

जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तानु सर्वासु भारत ॥ ७

जन्तुर्ज्येष्ठः समभवजनिन्यामैव पूर्ववत् ।

स तासामिष्ट एवासीन्न तथाऽन्ये निजाः सुताः ८

तत्र लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्थ उचारे ।

तस्मिन्पुत्रशते चाभ्यः स बभूव गुणैरपि ॥ ९

ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।

अन्यद्यमेव पथात्तु सोमकोप्यगमत्परम् ॥ १०

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्वचिरेण ते ॥ १९

वपायां ह्यमानायां धूममाघ्राय मातरः ।

ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् २०

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।

उचरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्थं भविष्यति ॥ २१

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।

तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११

तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।

त्वं मया याजितो राजंस्तत्सेदं कर्मणः फलम् १२

एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजमथाब्रवीत् ।

अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ १३

मत्क्रुते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ।

‘सोहमात्मानमाधासे नरके मुच्यतां गुरुः’ १४

धर्मे उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजकुपधुक्ने कदाचन ।

इमानि तत्र दृश्यन्ते फलानि वदतांवर ॥ १५

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।

इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं गुरालये ॥ १६

नरके वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो सहम् ।

पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १७

धर्मराज उवाच ।

यद्येवमीप्सितं राजन्शुद्धास्य सहितः फलम् ।

तुल्यकालं सहानेन पथात्त्राप्यसि सद्भविम् १८

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।

क्षीणपापश्च तन्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १९

लेभे कामाञ्जुभानाजन्मर्माणि निर्जितान्स्वयम् ।
सह तेनैव विभेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ २०
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोमे विराजते ।

क्षान्त उप्पात्र पद्मात्रं ग्रामोति सुगतिं नरः ॥ २१
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
पद्मात्रं नियतात्मानः सजीभव कुरुद्वह ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ लोमत्सेय युधिष्ठिरं प्रति सम्प्रदेष्टुं मार्कण्डेयपरित्रकपनम् ॥ २ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।
सोमकस्याश्रमे पुण्ये धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रज्ञात्रमुप्य नियतो भ्रात्रादिभिरिन्दमः ।
तस्मात्त्रिगम्य सहसा दिशं प्रायात्तथोत्तराम् ॥ १
बहुदूरं ततो गत्वा वनं तत्र मनोहरम् ।
बहुपुष्पफलाकीर्णं महानद्युपशोभितम् ॥ २
दृष्ट्वा पमञ्च राजाऽसौ लोमशं मुनिसत्तमम् ।
किमिदं दृश्यते रम्यं वनं बहुमृगद्विजम् ॥ ३
बहुपुष्पफलोपेतं मुनिसङ्घैर्निषेवितम् ।
स्रवन्त्या च समायुक्तं महत्या पुण्यतोयया ॥ ४
ऋषीणामाश्रमाः पुण्या दृश्यन्ते विविधा मुने ।
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कस्मै मुनयोऽमलाः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद त्वं वदतांवर ॥ ५
लोमश उवाच ।
शृणु राजेन्द्र भद्रं ते वनस्यास्य पुरातनम् ।
वृत्तान्तं निखिलेनाद्य प्रीच्यमानं मयाऽनघ ॥ ६
मृकण्डपुत्रो मेधावी मार्कण्डेयो महामुनिः ।
बाल एव महाबुद्धिः सर्वविद्याविशारदः ॥ ७
मातापित्रोः प्रियं कुर्वन्स्तपोर्यं वनमाविशत् ।
अत्राश्रमपदं कृत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ।
जलस्थः शिशिरे योगी बहुकालमवर्तत ॥ ९
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठप्रविष्टितः ।
जितेन्द्रियो जितप्राणश्चिन्तयन्महद्विषयम् ।
अनाहारो जितक्रोधश्चिरमेवमवर्तत ॥ १०

एतस्मिन्नन्तरे राजन्ननाष्टिः सुदारुणा ।
संभूता सर्वसंहर्त्री तया दग्धं चराचरम् ॥ ११
अनाष्ट्यां प्रवृत्तायां सर्वे च निधनं गताः ।
केचिदन्ये महात्मानो मुनयो द्विजपुङ्गवाः ॥ १२
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः सर्वाश्च योषितः ।
पशुपक्षिमृगाः सर्वे क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
कृशाः शुष्कोष्ठकण्ठाश्च भ्रान्ता भ्रान्ता विचेतसः ॥
केनचित्पुण्यशेषेण मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
आश्रमं शनकैः प्राप्ता मूर्च्छिताः सहसाऽपतन् ॥ १४
समाधिविरतो योगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
तद्वनं निविडं दृष्ट्वा जनैः क्षुब्धसमाकुलैः ॥ १५
दयार्द्रहृदयो योगी शिवं ध्यात्वा हृदम्युजे ।
तेषां संरक्षणार्थाय वेदगन्धिसूत्रेण सः ।
आजुहाव वदा गङ्गां तपोयोगेन भारत ॥ १६
गङ्गा समागता शीघ्रं तेनाहताऽतिपावना ।
नाम्ना वेदनदीत्येव प्रख्याता लोकपावना ॥ १७
पर्जन्यश्च समाहूतः सुखं वर्पति भारत ।
सस्यानि च समृद्धानि फलमूलान्यनेकशः ।
संभूतान्यत्र राजेन्द्र सर्वे ते रक्षिता जनाः ॥ १८
मार्कण्डेयं प्रशंसन्तो जनाः सर्वे द्विजातयः ।
चिरं सुखमवर्तन्त तेन संरक्षिता नृप ॥ १९
एवं विधाय रक्षां स सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ।
पुनश्चचार च तपः परमेश्वरतुष्टये ॥ २०
एवं बहुतिथे काले प्रादुरासीन्महेश्वरः ॥ २१
दृष्ट्वा च सर्वदेवेशं चन्द्रमौलिमुमापतिम् ।

ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्देवैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ २२
गन्धर्वयक्षप्रधरैः सक्तिन्नरपतत्रिभिः ।
स्तूयमानं महादेवमव्ययं निष्कलं शिवम् ।
मणनाम मुनिर्भक्त्या साष्टाङ्गं च पुनः पुनः ॥ २३
प्रणम्योत्थाय सहसा बद्धाञ्जलिपुटो मुनिः ।
तुष्टाय विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं जगत्पतिम् ॥ २४
तमुवाच महादेवो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
वरं वरय भद्रं ते वरदोस्मि मुने तव ॥ २५
एवं संवोधितस्तेन शिवेन परमात्मना ।
सगद्गदमिदं वाक्यमुवाच परमेश्वरम् ॥ २६
नान्यं वरं दृष्टो शंभो विना त्वत्पादपङ्कजे ।
भक्तिं ह्यनन्यमुलभां स्वामिन्नव्यभिचारिणीम् ॥ २७
एवमुक्तोऽथ मुनिना भगवानीश्वरेश्वरः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं मार्कण्डेयं महामुनिम् ॥ २८
सम्यगाराधितः पित्रा तव पुत्रार्थमादरात् ॥ २९
शतायुर्निर्गुणः पुत्रः शुभः षोडशवार्षिकः ।
उभयोरन्यमिच्छ त्वमित्युक्तः सोऽब्रवीच्च माम् ३०
निर्गुणो मास्तु देवेश शतायुः षोडशाब्दकः ।
सुगुणोऽस्तु सुतो मेऽथ इति पित्रा हृतं पुरा ॥ ३१
त्वया तप्तेन तपसा तोषितोऽहं भृशं मुने ।
दीर्घमायुर्मया दत्तं मृत्युश्च प्रतिपेक्षितः ॥ ३२
इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्मै मुनयोऽमलाः ॥ ३३
अग्रेकरात्रमुपिताः सर्वे मृत्युं तरन्ति यैः ।
अत्रैव भरतश्रेष्ठ प्रयतो वस भूमिप ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमशेन सुषिष्टिरप्रति नानातीर्थमहिमास्तुपर्णनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
असिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्यै प्रजापतिः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
अन्धरीपथ नाभाग इष्टवान्यमुनाम्बु ।
यत्रेष्टा दशपद्मानि सदस्येभ्योऽभिसृष्टवान् ॥ २
यज्ञश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ।
देशश्च नाहुपस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३
सर्वभोमस्य कान्तेय ययातेरमिताजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण तसेदं यज्ञवास्तिह ॥ ४

पश्य नानाविधाकारैरभिनिर्मितां महीम् ।
मञ्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्येकपत्रा सा शकटं चैतदुत्तमम् ।
पश्य रामहृदानेतान्यस्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतच्चर्चाकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
प्रसर्पणं महीपाल राण्यायाममिताजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उत्सृज्यैराभरणैः पिशाची यदमापत ॥ ८
युगन्धरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्थले ।

अभियष्टवान् दत्तवान् ॥ २ ॥ यज्ञास्तु यज्ञभूमिः । इह
असिन्किलानि । इदमुत्तरान्यवि ॥ ४ ॥ अभिभिरमिस्थापना-
भिरिष्टाभिः स्मिडैः ॥ ५ ॥ वानी अभिधायै दम्पत्या-
दनायैमागीता रागीराया । एकपत्रा वासितपत्रा ॥ ६ ॥
प्रार्थनं संचारभूमिः । राण्याया इत्येव भैतवनीयो स्वस्यां
नयो वा । राणीये तप्तनी । प्रार्थनं तीर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥
अनुवंशं परंपरागतामानाश्रमम् । उत्सृज्यैरिति । उत्सृज्य-
गत्तानि व्रीणां कर्णाभरणानि भवन्तीति गच्छगुद्वरिदेवाम-
र्युपुष्टाप्रणीतिः । सैः । अत्रेन मिष्टवैपत्तं शिष्टायाः ॥ ८ ॥

युगन्धरे पयः प्राप्तेति ध. पाठः । एक मापगमेवाद्वान्यां
युगन्धर इति । अस्मिन्तीये सुपुत्रा मादानी आनुमागता ता
प्रति पिशानी यदति । त्वया युगन्धरे परिते देसे वा इधि-
प्रदानं कृतम् । तत्रोष्टीश्वरे यद्व्यादिश्वरे य इधि क्रियते ।
तथा अच्युतस्थलायै सेकद्वजानां प्राप्ते वाचय कृतः । तथा मू-
तिरुवाय्ये दम्पुप्रामेऽमिदग्यानां यत्नानां धेयग यस्यां नयां
क्रियते तस्यां यत्नानां । अतो दोषप्रसरती रमम् । एतत्करणे
दि प्रायश्चित्तं धर्मकारे प्रसिद्धम् । अर्द्धमृदाकां क्षीरं सुरातु-
स्यमिति । संश्रय संदर्भः सायं प्राजायतं वत्तं चरेदिति । प्रोप्य

तद्वद्भूतलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ॥	९	अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाल्लोकान्मपश्यति ।	
एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।		पूयते दुष्कृताच्चैव अत्रापि समुपस्पृश ॥	१७
एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा ॥	१०	वैशंपायन उवाच ।	
अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।		तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।	
द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥	११	लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥	१८
अत्रैव नाहुयो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।		सर्वाल्लोकान्मपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।	
ययातिर्बहुरत्नौघैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥	१२	इहस्यः पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥	१९
एतत्पुत्रक्षयवरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् ।		लोमश उवाच ।	
एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥	१३	एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।	
अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।		इह स्नात्वा तपोयुक्तास्त्रील्लोकान्सचराचरात् ॥	
यूपोद्धखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथप्लवम् ॥	१४	सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृताम् ।	
अत्र वै भरतो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।		यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥	२१
हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवागृजत् ॥	१५	इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।	
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् ।		ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोपि च ॥	२२
अत्रैव पुरुषण्वाग्रं महत्तः सत्रमुत्तमम् ।		वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।	
प्राप चैवर्षिषुल्लयेन संवर्तेनाभिपालितः ॥	१६	कुरोर्वं यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥	२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

लोकेशन युधिष्ठिरमिति सरस्वत्यादिनाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा श्वेनकपोतोषाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
इह मर्त्यास्तनूत्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

भूतिलये विप्रः प्राजापत्यं प्रत चरेदिति च । तत्र खया न
कृतमतः कथमत्र वस्तुमिच्छति । दोषवतामिह तीर्थं वासो
दुर्लभ इत्यर्थः । एवं पिशाचीनामयं भूत्वापि सा आक्षिणी तत्र
स्नानादिकं कृतवती । ततस्तथा राक्षसा तस्या घटपिठरादिकं
नाशितम् । उक्तम् । एतत्तव दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसीति ।
वृत्तं जातम् । रात्रौ ॥ तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः ।
अथापि द्वितीयां रात्रिं वस्तुमिच्छति चेत्तव भूयांसमपकारं
करिष्यामीति युगन्धरादिदेशप्रयन्दिनापरत्वेन व्याख्या ॥ ९ ॥
लुप्तं धनमपि एकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्या । यदि द्वितीयां
वस्तुमिच्छति तर्हि ते तव एतत् रात्रीयं वृत्तं भविष्यति गद्वत्
पिशाची भूवान् शानं न लप्स्यसे । एतदिति खट्वासाभि-

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितौ नराः ॥ २
एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी ।
एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशांपते ॥ ३
द्वारं निपादराष्ट्रस्य येषां दोषात्सरस्वती ।

गीव प्रदशनम् । द्वितीयदिनवासस्यैवैतत्कालः । द्वितीयात्रिवासे
तु इतोऽन्यथा अहत्यादिवन्मोहप्राप्त्या शिलाभावो भविष्यति ।
तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति ॥ १० ॥ एतत्क्षयवदं
नामेति क. पाठः ॥ १३ ॥ दन्तोद्धखलिनस्तत्रेति क. पाठः ।
सारस्वतैर्ब्राह्मणेः ऋषिरिभर्यैरीजानाः यूपोद्धखलिकाः भूवान्
उद्धखलानि च यज्ञसाधनान्याददते यूपोद्धखलिकाः ॥ १४ ॥
कृष्णसारङ्गं कृष्णहरिणसदृशं श्यामकर्णमित्यर्थः ॥ १५ ॥
तीर्थान्तरमाह सरस्वतीति । पश्यैकशरणावृतामिति क. पाठः
॥ २१ ॥ एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
इह मर्त्यास्तनूत्यक्त्वा इति क. घ. पाठः ॥ १ ॥

प्रविष्टा पृथिवीं धीर मा निपादा हि मां विदुः ४
 एष वै चमसोद्वेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
 यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
 एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
 लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमष्टणीत वै ॥ ६
 एतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।
 इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्धाऽत्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काशमीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं ब्राह्मिभिः सह ॥ १०
 यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुपस्य च ।
 अभ्येधैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकपण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नाल्यवर्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरं च यः ॥ १३
 इदमाध्वर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
 क्षीणे युगे तु कान्तेय शर्वस्य सह पार्षदेः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

शिपिपरीक्षणार्थं श्वेतीभूतेनेन्द्रेणानुदृतस्य कपोतरूपधारिणोऽज्ञेः शिबिप्रति शरणागतिः ॥ १ ॥ कपोतरिक्षिपदा
 राजा श्वेनानुमत्या स्वशरीरोत्कृष्टमांसस्य कपोतेन सह तुलारोपणम् ॥ २ ॥ मांसावेक्षया कपोतस्य गौरवातिरेके राजा
 स्वपमेय तुलारोहणम् ॥ ३ ॥ तत्तत्पुष्पाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां तत्पद्मसंजनपूर्वकं स्वलोकगमनम् ॥ ४ ॥

श्वेन उवाच ।

यदा पादोरिति शेषः । विराडाः पादाहीनः । अतएव विराडानाम्
 ॥ ९ ॥ वर्षे वसतिस्थानम् ॥ १२ ॥ यो रामः प्रवृत्तः सत्य-
 विक्रमश्च विदेहादुत्तरं च यद्द्वारं यद्वर्षस्य द्वारं एषोऽनुभूयमानो
 वातिकपण्डो वातानीतः पञ्चादितमूरो नाल्यवर्तत । तेन रामेण
 कृतमिति पूर्वाश्रयः । पद्मदेवांशानीतस्याप्राप्येतादामसाधारण्यं
 प्रत्यक्षमाध्वर्यमित्यर्थः । एष वाति गृह्यते वै इति क. घ. षष्ठः
 ॥ ११ ॥ पुनं पश्येदं यत्रात्मकं तस्मिन्क्षीणे समस्ते एति
 यदा धीरतापनर्वाह्यलनाध्वर्यानां संस्तरा एवकां

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ॥ १४
 अस्मिन्सरसि सर्वत्र चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः ॥ १५
 अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 क्षीणपापः शुभाल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ॥ १६
 एष उज्जानको नाम पावकियत्र शान्तवान् ।
 अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७
 हृदश्च कुशवानेष यत्र पशं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १८
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेयं श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुन्दं महागिरिम् ॥ १९
 वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ॥ २०
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ २१
 तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशांपते ।
 अभ्यागच्छच्छुपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ २२
 जिज्ञासमानो वरदां महारमानमुशीनरम् ।
 इन्द्रः श्वेनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजगमतुः २३
 ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्वेनजान्नधात् ।
 शरणार्थी तदा राजन्निलित्ये मयपीडितः ॥ २४

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।

समाप्यन्ते च युगश्वच्छलस्यसिधिलयः ॥ १४ ॥ पादकिः
 स्कन्दः । शान्तवान् नाम प्राप । वसिष्ठोऽपि शान्तवान्
 एष उज्जानको नाम यवनीयेयं शान्तवानिति क. घ. पाठः
 ॥ १० ॥ कुशवान् जलवान् । अश्वेनना जितकोया ॥ १८ ॥
 समासः संशेषः । अस्मिन्दृष्टे समाधिफलं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 देवमिति राजममाम् ॥ २२ ॥ निमित्ते लीनः ॥ २४ ॥
 त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
 विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
 माहिंसीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृज्य मा नशः ॥ २
 राजोवाच ।
 संव्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३
 एवमभ्यागतस्यैह कपोतस्याभयार्थिनः ।
 अप्रदाने परो धर्मः किं त्वं श्येनेह पश्यसि ॥ ४
 अप्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
 मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ५
 [यो हि कश्चिद्विजान्दन्त्याद्वां वा लोकस्य मातरम् ।
 शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम्] ६
 श्येन उवाच ।
 आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
 आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७
 शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
 न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८
 भक्ष्यादिलोपितस्याद्य मम प्राणा विद्यापते ।
 विसृज्य कायमेव्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ९
 प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारादि न ह्वयति ।
 रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान् रक्षसि ॥ १०
 बहून्पो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।
 अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११
 विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
 न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२
 गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
 यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३
 राजोवाच ।
 बहुकल्याणसंयुक्तं भापसे विहगोत्तम ।
 सुपर्णः पक्षिराद किं त्वं धर्मं ज्ञात्वाऽभिभापसे १४
 तथाहि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भापसे ।
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ।

शरणैपिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १५
 आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
 शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १६
 गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिपोपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियतां यवान्यदिह काहसि ॥ १७
 श्येन उवाच ।
 न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
 भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचिद् ॥ १८
 यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुङ्गव ।
 तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९
 श्येनाः कपोतान्खादन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ।
 मा राजन्सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २०
 राजोवाच ।
 राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिभिरर्चितः ।
 कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ॥ २१
 यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ।
 विनेमं पक्षिणं श्येन शरणाधिनामागतम् ॥ २२
 येनेनं स्थापयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
 तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दासे कपोतकम् २३
 श्येन उवाच ।
 उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ! ।
 आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २४
 यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
 त्वया प्रदेयं तन्महां सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २५
 राजोवाच ।
 अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
 तस्माच्चेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् २६
 लोमश उवाच ।
 अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
 तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २७
 ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
 पुनथोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २८
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

मा रक्षीधर्मलोभेन धर्ममुत्सृज्यवानसि इति श्र. पाठः ॥ २ ॥
 कदलीस्कन्धमासजति कदलीस्कन्धतुल्ये निःसारेऽस्मिन् धर्मे

मा सज्जो भवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अयद्विषादधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १३३ ॥

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥२९
 श्येन उवाच ।
 इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
 जिज्ञासमानो धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतो ॥ ३०
 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विशांपते ।
 एषा ते शाश्वती कीर्तिलोकानभिभविष्यति ॥३१
 यावद्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
 तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः ॥

इत्युक्त्वा भूमिपतये तस्मै दत्त्वा मथेप्सितम् ।
 मशस्य जग्मतु राजन्निन्द्राग्नी तुष्टमानसो ॥ ३३
 उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
 विभ्राजमानो वपुषाऽप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ॥ ३४
 तदेतत्सदनं राजन्नाज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 पश्यस्वैतन्मया सार्वं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३५
 तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
 दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमशेन श्वेतकेतोराममगतं युधिष्ठिरं प्रति अष्टावक्रोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ धनार्जनाय जनकपुरं गतस्य कङ्को-
 कस्य वन्दिना वादे विजित्य जले विनिमज्जयम् ॥ २ ॥ तद्विदित्यता तत्पुत्रेणाष्टावक्रेण श्वेतकेतुना सह जनकनगरं प्रति
 गमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविदम्यबुद्धि-
 रौदारालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
 तस्याश्रमं पश्यत पाण्डवेया
 सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥
 साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
 सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
 पेतस्यामि चाणीमिति संप्रवृत्तां
 सरस्वतीं श्वेतकेतुर्वभाषे ॥
 अस्मिन्पुगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठा-
 पास्तां मुनीं मातुलभागिनेयान् ।
 अष्टावक्रश्चैव कहोलग्रु-
 रौदारालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥
 विदेहराजस्य समीपतस्तौ
 धीराद्युमां मातुलभागिनेयान् ।
 प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे
 वन्दि निजग्राहतरुमभेयान् ॥
 उपास्त्व कान्तेय सदानुजस्त्वं
 तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।

अष्टावक्रं यस्य दीहिप्रमाहु-
 योऽसौ वन्दि जनकसाथ यज्ञे ।
 वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य
 वादे भङ्गत्वा यज्ञयामास नयाम् ॥ ५

१ युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं प्रभावः स बभूव विप्र-
 त्वाभूतं यो निजग्राह वन्दिम् ।
 २ 'किंचाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
 विदेहराजस्य समीप आसीत् ॥'
 अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
 तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ७

३ लोमश उवाच ।
 उदारालकस्य नियतः शिष्य एको
 नाम्ना कहोळ्येति बभूव राजन् ।
 शुश्रूषुराचार्यवशात्पुर्वतं
 दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ८
 तं वै विप्राः पर्यमवस्तु शिष्या-
 स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

वन्दि वन्दिनम् । निजग्राहः निजगृहः ॥५॥ ॥ वै विप्रः

पर्यवस्तुशिष्यतां च ज्ञात्वा परिचर्यो गुरुः सः । इति ॥

तसौ प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
 भार्या च वै दुहितरं स्नां सुजाताम् ॥ ९
 तस्यां गर्भः समभवदमिकल्पः
 सोऽधीयानं पितरमथाम्बुवाच ।
 सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि
 नेदं पितः सम्पगिर्वोषवर्तते ॥ १०
 उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
 स तं कोपादुदरस्थं शशाय ।
 यस्माद्वक्त्रं वर्तमानो ब्रवीषि
 तस्माद्वष्ट्रे भवितांस्सष्टयैव ॥ ११
 स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
 दद्यावक्रः प्रथितो मानवेषु ।
 अस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः
 स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १२
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
 विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता
 प्रसाद्य हीना वसुना धनार्थिनी ॥ १३
 कथं करिष्याम्यधुना महर्षे
 मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 नैवास्ति मे वसु किञ्चित्प्रदाता
 येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १४
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहीलौ
 वित्तसार्थं जनकमथाम्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य
 निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १५
 उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
 सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तथा ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रैः गृहितव्योऽयमर्थः ॥ १६
 ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं
 जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितरं सोऽभिमेने
 तथाऽष्टावक्रो आतरं श्वेतकेतुम् ॥ १७
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
 रष्टावक्रं पितुरङ्गे निपण्णम् ।
 अपाकर्षद्वृक्ष पाणौ रुदन्तं
 नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १८
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
 हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातरं सोऽथ विप्रः
 पप्रच्छेदं क नु तातो ममेति ॥ १९
 ततः सुजाता परमार्तरूपा
 शापान्नीता तत्त्वमस्याचक्षे ।
 तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रा-
 वित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ २०
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
 बहार्थ्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
 मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २१
 विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
 शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ २२
 तौ जग्मतुर्मातुलभाग्निनेयौ
 यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
 भ्रोत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

प्रेतकेतुना सह जनकयज्ञशालां विविक्षोरष्टावकस्य द्वारपालेन नितोधनम् ॥ १ ॥ अष्टावकद्वारपालपोः संवादः ॥ २ ॥
स्वप्रभस्योत्तरदानतुष्टेन राज्ञा सभाप्रवेशानुमतिः ॥ ३ ॥

अष्टावक उवाच ।

अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था भार्वाहस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य
समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १ ॥
राजोक्तावच ।

पन्था अयं तेऽय मया निवृष्टो
येनेच्छते तेन कामं व्रजस्य ।
न पावको विद्यते वै लघीया-
निन्द्रीपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥
लोमश उवाच ।

‘स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।
संप्राप्य धर्मेण निवारितः सन्
द्वारि द्वाःस्य वाक्यमिदं वभाषे ॥’ ३
यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तो स तात
कांतुहलं बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां भ्रातावतिथी संप्रवेशं
काक्षापदे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ४
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां
विवक्षु वै जनकेन्द्रं दिदक्षु ।
न वै कुक्ष्यो वन्दिना चोचमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ५
द्वारपाल उवाच ।

यन्देः समादेशकरा वयं स
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।

स्त्रियः पन्था वै वधिरस्य पन्था इति क. पाठः । अन्ध-
दीनामधस्तमामार्गो देव इत्यर्थः । असमेत्य गमीचं अग्रप्य
॥ १ ॥ ऐन्द्रद्युम्नेनप्य ॥ ५ ॥ चरितमथाय तपःप्रभावेन
निवेशनमार्गः इति क. भ. पाठः ॥ ७ ॥ ज्ञानागमे ज्ञानदाये
वेदान्तेनित्यतः । निष्ठो नियमम् ॥ ८ ॥ वेद जानीते यदि
तर्हि ईरय । जुष्टा मुनिप्रेमिताम् । एवमेव अक्षरं ब्रह्म प्रति.

न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विमा
दृष्ट्वा विदग्धाः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ६
अष्टावक उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मया द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ७
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स निष्ठाम् ।
न बाल इत्येव मन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यभिर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ८

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेद जुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अज्ञात्मानं समवेक्ष्य बालं
किं स्थापसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ९
अष्टावक उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्धा विवृद्धि-
र्ययाऽष्टीला शात्मलेः संप्रवृद्धाः ।
हसोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो
यथाकलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ १०
द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स बाला
शृङ्गन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।
न हि ज्ञातुमल्पकालेन शक्यं
कस्माद्बालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ ११

पाप यस्यां तां एकाध्यायम् । बहुरूपां मन्त्रार्थवादादिक्रमात् ।
विराजं विदोपेय कर्मदण्डशस्त्रविषयेन राजमानाम् । अत्रेति
संबोधने ॥ ९ ॥ शास्त्रमष्टीला शात्मलियलान्तर्गतमग्निः ।
नहि केवलमल्पकायः फलितः । अतो देहसिद्धिर्वा । अल्प-
कायः वृष्टाः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

बालोपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः १२

न हायनैर्न पलितैर्न विरैर्न च बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योजन् चानः स नो महान् १३

दिदक्षुरासि संप्राप्तो वन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १४

द्रष्टास्यथ वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विद्वेहे तु वन्दिनं चापि निर्जितम् १५

पश्यन्तु विभाः परिपूर्णविद्याः

सहैव राज्ञा सपुरोधमुल्बयाः ।

उताहो वाऽप्युच्चतां नीचतां वा

तूर्णोभूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १६

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं

विनीतानां विदुषां संप्रवेशम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यज्ञं यथावत् ॥ १७

‘एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते

स्तुक्षेनं त्वं वचसा संस्कृतेन ।

स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः

प्रवेशने यच्च किञ्चित्प्रेष्टम् ॥’ १८

अष्टावक्र उवाच ।

मौमो राजज्जनकानां वरिष्ठ

त्वं वै सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धम् ।

त्वं वा कर्तो कर्मणां यज्ञिमानां

ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १९

विद्वान्वन्दी वादविदो निगृह्य

वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।

त्वयाऽभिष्टुटेः पुरुषैरासृक्छद्भि-

र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ २०

अनुवाचः साहवेदाध्यायी ॥ १३ ॥ पुष्करमालिने स्वर्णमा-
लाधारिणे ॥ १४ ॥ सम्राट् स्वर्णमौगः ॥ १५ ॥ अज्ञा-
द्वैत इति शः पाठः । अज्ञातं वै इति धः पाठः ॥ २१ ॥
अपयो माया राशयो यः । तेषु हि त्रिसदहोरात्रा अंशः

सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे

ब्रह्माद्य वै कथयितुमागतोसि ।

कासौ वन्दी यावदेदं समेत्य

नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ २१

राजोवाच ।

आशंससे वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञाय त्वं वाक्यवर्ल परस्य ।

विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रयक्तुं

दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वोदशीलैः ॥ २२

आशंसमाना वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञात्वा तु वर्लं वन्दिनोऽस्य ।

समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं

न शोभन्ते मास्करेणैव ताराः ॥ २३

आशानुबन्धो हि तवात्र यत्नः

स वन्दिमासाद्य तथा विनश्यति ।

विज्ञानवन्तो निरुतास्तु तात

कथं सदस्तर्तुमिदं समर्थः ॥ २४

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः श्रेष्यतेऽद्य

मार्गे भयं शकटमिवावलाक्षम् ॥ २५

राजोवाच ।

पन्नाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यस्त्रिपष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २६

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पन्नाभि द्वादशप्रधि ।

तच्चिपष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २७

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते ज्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुपुत्रतुष्ट कम् ॥ २८

वा प्रत्येकं प्रत्येकं प्रधीयन्ते । चक्रं पावमिन्त्रं काले
यथाकालं विहितो धर्मोऽस्मात् पारिवर्त्यर्थः । केवलकालज्ञानस्यापुन-
र्यार्थत्वात् । एवमन्यत्रापि विधानं दृष्टव्यम् ॥ २७ ॥ रथध-
नुके अश्वे इव सहचारिण्यौ ज्येनपाते ज्येनवदकस्मात् पतन-

अष्टावक्र उवाच ।

मा स भूः स्वर्गहे राजञ्चात्रवाणामपि ध्रुवम् ।

वातसारथिराधत्ते गर्भं सुपुवतुश्च तम् ॥ २९

राजोवाच ।

किंस्विच्छुभं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।

कस्यस्विच्छुभं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ३०

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।

अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ३१

राजोवाच ।

न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व

न त्वं बालः स्वविरः संमती मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे

तस्माद्भारं वितराम्येप विद्वन् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

पट्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

अष्टावक्रेण वावे पराजितस्य घेदिनो जमकेन जले विनिमज्जनम् ॥ १ ॥ जलमग्निषु सर्वविषेषु समुत्थितेषु अष्टा-
वक्रेण स्वपित्रा कठोलेन मातुलेन च सह स्वाश्रमगमनम् ॥ २ ॥ अष्टावक्रस्य विभूचोदनया समहामवेताहिहस्य समी-
भवनम् ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अश्रोत्रसेनसमितेषु राजन्

समागतेष्वप्रतिमेषु राजन् ।

न मे विवित्सान्तरमस्ति वादिनां

महाजने हंसविवादिनामिव ॥

न मोक्षसे वै वदमानो निमज्जन्

जलं प्रपन्नः सरितामिवाधनः ।

हुताशनस्येव समिद्धतेजसः

स्थिरो भवसेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २

चन्द्रुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रयोध

आशीविषं स्रक्णिनीं संलिहानम् ।

पदा हतसेह शिरोमिहस्य

नाददो वै मोक्षसे तन्निबोध ॥

यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः

मुदुपेलः पर्वतमाविहन्ति ।

तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते

न चैव क्षलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वे राज्ञो मथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।

निरुष्टभूता राजानो वत्सा ब्रह्महो यथा ॥ ५

यथा महेन्द्रः प्रवरः मुराणां

नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको

बन्दि समभ्यानेय मत्सकाशम् ॥ ६

लोमश उवाच ।

एवमष्टावक्रः समितो हि गर्ज-

ज्ञातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि

वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७

चन्द्रुवाच ।

एक एवायिर्वहुधा समिध्यते

एकः मृषः सर्वमिदं विमानि ।

एकोऽवीरो देवराजोऽरिहन्ता

यमः पितृणामीश्वरश्चैव एव ॥

८

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ

द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च ।

द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे

भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९

वन्धुवाच ।

त्रिः स्रूयते कर्मणा वै प्रजेयं

त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।

अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते

त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं

चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति ।

दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च

चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११

वन्धुवाच ।

पञ्चामयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-

र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।

दृष्ट्वा चेदे पञ्चचूडासंस्थ

लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ १२

अष्टावक्र उवाच ।

पडाधाने दक्षिणामाहुरेके

पद् चैवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।

पण्डिन्द्रियाण्युत पद् कृत्तिकाश्च

पद् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३

वन्धुवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः

सप्त च्छन्दांसि ऋतुमेकं वहन्ति ।

सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १४

पदेव यशः गर्ववेदेषुभिः भ. पाठः ॥ ११ ॥ अष्टौ दिगीश-
म्यतमानाश्चरन्ति इति B. पाठः । अष्टौ योगाः प्रथितानि

अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ ज्ञाणाः शतमानं वहन्ति

तथाष्टपादः शरमः सिंहघाती ।

अष्टौ वसूञ्जश्रुम देवतासु

यूपथाष्टासिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५

वन्धुवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां

तथा ब्राह्मर्नवयोगं विसर्गम् ।

नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा

नवैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥ १६

अष्टावक्र उवाच ।

दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके

सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।

दशैव मासान्विभ्रति भर्गवत्यो

दशैरका दशदाशा दशार्हाः ॥ १७

वन्धुवाच ।

एकादशैकादशिनः पञ्चाना-

मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।

एकादश प्राणभृतां विकारा

एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८

अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादशमासमाहु-

र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।

द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो

द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः ॥ १९

वन्धुवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा

त्रयोदशद्वीपवती मही च ।

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी

श्लोकसार्धं न्याजहाराष्टवक्रः ।

अष्टावक्र उवाच ।

त्रयोदशाहानि ससार केद्री

त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

वहन्ति इति भ. पाठः ॥ १५ ॥

लोमश उवाच ।

ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-
स्तूर्णीभूतं मृतपुत्रं निशम्य ।

अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने
स्सीते यज्ञे जनकस्योत्त राज्ञः ।

अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-
धिप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रूषांस्तो
वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् ।

तानेव धर्मानयमद्य बन्दी
प्राप्नोतु गृह्णाशु निमज्जयन्म् ॥ २३

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत्त राज्ञ-
स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।

सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाभ्याः ॥ २४

ते तु सर्वे वरुणस्योत्त यज्ञं
द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।

अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
यस्य हेतोर्जनितारं समेप्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता ये
वाचा जिता मेधया वा विद्वानाः ।

मृतपुत्रं वरुणपुत्रम् । उदीर्यन्तमुदीरयमाणम् । स्नयमानमित्यर्थः
॥ २१ ॥ शुश्रूषायाः परिश्रुताः ॥ २२ ॥ जनिताः वरुणम्
॥ २५ ॥ वाचा उच्यते पाठेनैव । उत मेधया कदापि हकीरालेन ।

विप्राः विद्वानाः परिश्रुता अपि जिताः मज्जिताश्च तां प्रहितां
वाचं वेदमती मेधया सहितं बन्दिना पुनर्हीर्यते मज्जितो
अहं यथा उच्यते उद्धृतवानस्मि तथा सन्तः सदृशद्वयवर्ति-
कपुत्रालाः अस्मिन्मिति परीक्षयन्ति । सोऽर्थे सद्रः । परीक्ष-
यन्तिवत्यर्थः ॥ २६ ॥ अग्निः ददन् अग्नावेन दाहकोऽसि जाय-
तेतः प्राणाग्निं शतामगतां च कृणानि वेदं जानातीति जान-
यते ॥ २८

तां मेधया वाचमधीजहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अग्निर्दहज्जातवेदाः सतां गृहान्
वितर्जयंस्तेजसा न स धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

स्तेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोपि
उवाहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनकं विनुद्यमानो
न मामिकां वाचमिमां शृणोपि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-

ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।

अजैर्पीर्यद्वन्दितं त्वं विधादे
निष्ठष्ट एष तव कामोऽयं बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।

पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयन् जलाशये ॥ ३०

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत्त राज्ञो

न मे भयं विद्यते मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयं-
मष्टावक्रथिरनष्टं कहोऽहम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

तत्तत्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।

उदतिष्ठन्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

वेदाः । गतां सत्तामिदंभीनां गृहान् अगिरानि विपत्रैर्यन्
वर्जयन् तेजसा यथा अस्मादीयस्य अस्माद्वृत्ताभिर्भूषिष्यहान् ।
नचन्द्र उपमार्थः । यथा तत्तत्तत्तुमहर्षे बन्दिः सत्तामिदंभि न
दहति सत्तत्तत्तुमहर्षे ननु जतिपयोविदादिशुभान् । एवं
यन्तोति बालादिषु । अतो बालवचनमिति मद्रथयं नावमन्त-
व्यमिति भावः ॥ २७ ॥ स्तेष्मातकीसहितमद्रथयितोपमस्य
यत्रोप भोजन वनप्रलयस्य च बुद्धिं दोषकरं चेति प्रतिदम्
॥ २८ ॥ अयं तव कामो निष्ठष्टः एष बन्दी ददयतामिति
दोषः ॥ २९ ॥

कहोळ उवाच ।
 इत्थर्मिच्छन्ति सुताञ्जना जननकर्मणा ।
 यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३
 उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
 उत वाऽविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४
 बन्धुवाच ।
 शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
 शिरांस्यपाहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५
 महदौक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं
 सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
 शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्ण्य हृष्टाः
 साक्षाद्देवा जनकस्येह राज्ञः ॥ ३६
 लोमश उवाच ।
 समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन्
 विमेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
 अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
 विवेश तोयं सागरस्योत वन्दी ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पद्मविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

सप्तविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमशेन ईश्वराभ्रमंगतं पुष्टिर्दिशति यवक्रीतोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ भरद्वाजपुत्रेण यवक्रीतेन स्वपितृमित्रे रूपे
 तत्पुत्रययोरर्वावमुपरावलोक्षासूयया विनैवोपदेशं वेदाधिगमया इन्द्रं प्रति तपश्चरन् ॥ २ ॥ इन्द्रनिवारितेनापि यवक्रीतेन
 यलात्कारेण तस्माद्भरद्वाजः ॥ ३ ॥ भरद्वाजेन लघुवधं यवक्रीतेप्रति गर्वेण ईश्वरीयाप्रतिपेद्या यालभ्युपाख्यान-
 कथनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।
 एषा मधुविला नाम समझा संप्रकाशते ।
 एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
 अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
 आप्तः सर्वपापेभ्यः समझायां व्यमुच्यत ॥ २

इत्थं एतर्धम् ॥ ३३ ॥ शितेन तीक्ष्णेन ते तव रिपूणां वि-
 लम्बयः । यथापि तव शत्रुसंहरणशक्तिरधिकेति भावः
 ॥ ३५ ॥ औगन्ध्यं उक्त्याद्यवतुविशेषे गेयम् ॥ ३६ ॥
 शीतिं हृत्य यरण्यं पुत्रम् ॥ ३८ ॥ यमानि अत्रानि करो-
 तीति समगतिं योगी दर्शितः । सङ्ख्यारित्वान् पररूपम्
 ॥ ३९ ॥ प्रतीतो मिश्रणः ॥ ४१ ॥ पदविंशदधिकशततम-

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
 संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
 प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं
 जित्वा वन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८
 ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता
 नदीं समझां शीघ्रमिमां विशस्य ।
 प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
 समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ३९
 नदी समझा च बभूव पुण्या
 यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्भिः ।
 त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
 सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्य ॥ ४०
 अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
 सुखोपितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
 पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
 र्भया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पद्मविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

एतद्विनशनं कुशौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
 अदितिर्धृत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
 एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः ।
 अयशस्यामसंशब्दामलक्ष्मीं व्यपनोत्सद्य ॥ ४
 एते कनखला राज्ञृषीणां दयिता नमाः ।

मोऽध्यायः ॥ १३६ ॥
 मधुविलेति अष्टावक्राज्ञातमीकरणात्पूर्वं समगाया एष नाम ।
 मधुवह्नानामेति क. घ. पाठः ॥ १ ॥ अभं प्रह्लादमम् ।
 अदितिः पुत्रकामा । साय्येभ्यो देवेभ्यो प्रह्लादमपचरति
 धृतेः ॥ ३ ॥ अयशस्यां अयशरक्षीम् । अयशस्यां अश्विनै-
 यम् । अयशस्यामगम्यां च अलक्ष्मीं इति घ. पाठः ॥ ४ ॥

एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर यशस्विनी ॥ ५
 सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ।
 आजमीढावगाहानां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपां ह्रदं च पुण्यास्थं भृगुतुन्दं च पर्वतम् ।
 तूर्णीं गङ्गां च कौन्तेय सानुजः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रंभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कथिर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं युक्तोऽभवदपिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १०
 एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 भरद्वाजश्च रंभ्यश्च सखायौ संवभूवतुः ।
 तादृषपतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
 रंभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वायसुपरावम् ।
 आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
 रंभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
 तयोश्चाप्यतुला प्रीतिरभवद्भरतर्षभ ॥ १४
 यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
 दृष्ट्वा च सत्कृतं विभ्रे रंभ्यं पुत्रैः सहानघः ॥ १५
 पर्यतप्पत तेजस्वी मनुनाऽभिपरिमुतः ।
 तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
 सुसमिद्धे महत्यर्घ्यं शरीरमुपतापयन् ।
 जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
 तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
 अत्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उचमम् ॥ १८
 यवक्रीत उवाच ।
 दिज्ञानामनघीता वै वेदाः सुरगणाञ्चित ।
 प्रतिभान्तिवति तप्येहमिदं परमकं तपः ॥ १९

खाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
 तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
 कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्रिभो ।
 प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१
 इन्द्र उवाच ।
 अमार्ग एष विप्रं येन त्वं यातुमिच्छसि ।
 किं विधातेन ते विम गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
 भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रमः ॥ २३
 घोरं तपसा राजस्तप्यमानो महत्तपः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य बलभिर्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितृभ्य ते ॥ २६
 यवक्रीत उवाच ।
 न चैतदेवं क्रियते देवराजसमीप्सितम् ।
 महता नियमेनाहं तप्ये घोरतरं तपः ॥ २७
 समिद्धेऽप्राणुकृत्याद्भ्रमं
 होष्यामि वा मयवंस्तन्निबोध ।
 यद्येतदेवं न करोषि कामं
 भ्रमेप्सितं देवराजह सर्वम् ॥ २८
 लोमश उवाच ।
 निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
 प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
 तत इन्द्रोऽकरोद्भूषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयश्मणः ॥ ३०
 यवक्रीतस्य यचीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकामिश्रकार सः ॥ ३१
 यदाऽस्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
 बालुकामिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२

॥ २० ॥ विधातेन आत्मनास्तेन ॥ २१ ॥ न प्रतिभास्य-
 न्तीति नवराटरस्या योज्यम् ॥ २६ ॥

इतरो भरद्वाजसपरव्येव ननु शिष्यादिसंभवः । कीर्तिर्वाल्यात्य-
 यति भारत इति श. पाठः ॥ १४ ॥ सर्वज्ञानानि सर्वज्ञास्तानि

बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
 स्नातुमभ्यागतं शक्री यवक्रीतमदर्शयत् ॥ ३३
 तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निवन्धने ।
 महत्तथाव्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४
 किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किंच ते ह चिकीर्षितम् ।
 अतीव हि महान्यतः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५
 इन्द्र उवाच ।
 बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
 क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनःपुनः ॥ ३६
 यवक्रीत उवाच ।
 नायं शक्यस्त्वया बह्वं महानोधस्तपोधन ।
 अशक्याद्विनिवर्तस्य शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७
 इन्द्र उवाच ।
 यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
 अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८
 यवक्रीत उवाच ।
 यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
 तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
 क्रियतां यद्भवेच्छयं त्वया सुरगणेश्वर ।
 वराश्च मे प्रयच्छान्यान्त्यैर्विद्वान्भवितास्म्यहम् ४०
 लौमद्य उवाच ।
 तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
 प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥
 यद्यान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
 स लब्धकामः पितरं समेत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४२
 यवक्रीत उवाच ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
 अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥
 भरद्वाज उवाच ।
 दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्धा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 शुनिरासीत्पुरा पुत्र बालधिनोम विद्युतः ॥ ४५
 अमलः अमर इत्ययं ॥ ४६ ॥ अद्यात्प्रतिमितं ये गुणस्या-
 गुणैरेष्टम् ॥ इति B. W. पाठः ॥ ४८ ॥ निमित्तं पर्वताग्ने-

स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४६
 तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्मविष्यति ४७
 बालधिरुवाच ।
 यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 तावज्जीवेन्मम सुतो निर्वाणमुत मे मतः ॥ ४८
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा ।
 स तु लब्धवरो दर्पादपींश्चैवावमन्यत ॥ ४९
 विजुर्बाणो मुनीनां च व्यचरत्स महीमिमां ।
 आससाद महावीर्यं धनुपाक्षं मनीषिणम् ॥ ५०
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ५१
 धनुपाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 'मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिपरूपधृत् ।
 शङ्केणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ॥ ५२
 निमित्तमस्य महर्षिर्भेदयामास पर्वतान् ।
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ॥ ५३
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५४
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्तयत् ।
 ऊचुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५५
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशोऽमर्त्यः कथंचन ।
 महर्षिर्भेदयामास धनुपाक्षो महीधरान् ॥ ५६
 एवं लब्ध्वा वरान्वाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ५७
 एष रंभ्यो महावीर्यः पुत्रो चास्य तथाविधो ।
 तं यथा पुत्र नाभ्येपि तथा कुर्यात्स्वतन्द्रितः ५८
 स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुपा ।
 रंभ्यथापि तपस्वी च कोपनश्च महानृपिः ॥ ५९
 यवक्रीत उवाच ।
 एवं करिष्ये मा तापं तात कार्पीः कथंचन ।
 दयामासतपस्यामास ॥ ५९ ॥ दिष्टं देवविहितम् ॥ ५५ ॥
 तस्यैवदधिदृष्टतमोऽप्याथः ॥ ११७ ॥

यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ६०
लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विभक्तुर्वृषीनन्यानृतुष्यत्परया मुदा ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अष्टविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

रैभ्याश्रमे सत्पुत्रायाः परावसुभार्याया दशनाञ्जातकामेन यवक्रीतेन एकान्ते बलात्कारेण तदुपभोगः ॥ १ ॥ इदृशा
तया निवेदितवृत्तान्तेन रैभ्येण यवक्रीतह्वनाय जटाम्यां कृत्स्नरक्षसोः सर्जनम् ॥ २ ॥ कृष्याया रूपसंपदा संमोहा कम्-
ण्डलुहरणे राक्षसाभिद्रावितेन यवक्रीतेन स्वपितुरभिहोगप्रह्वमवेशः ॥ ३ ॥ तदाऽन्धेन द्वारकशूद्रेण निवारितस्य यवक्रीतस्य
राक्षसेन ह्वननम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्त्रुपां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्ताम्रवाचेदमुपतिष्ठत्य मामिनि ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।
तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४
ततं एकान्तमानीय लज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदतीं च स्त्रुपां दृष्ट्वा भार्यामतीं परावसोः ।
सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथाऽऽत्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीस्तद्विचेष्टनम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाऽऽविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशम् ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्रीं सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संगिता ।
अवलुप्यापरां चापि जुहावाग्रीं जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो दीप्तास्यं योरदर्शनम् ।
अमृतां सौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावन्नवीदपिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्वतामिति ।
जग्मतस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहस्रोत्थाय प्राद्रवद्यत्र वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताथाप्यासन्नविशोपिता ॥ १६
स काल्यमानो योरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्निहोत्रे पितृभितः सहसा प्रविशेश ह ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्धारि सोऽजातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकान्तमुप्रीय मन्त्रयामासेति श्र. पाठः । तत्र एकान्तं
उप्रीय एकान्ते कार्यं रतं समाप्य मन्त्रयामास समुद्रे इत्यर्थः
॥ ५ ॥ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातम् । तदुपरि बलात्कारं कृतवानित्यु-

क्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नारी कृत्या ॥ १० ॥ काल्यमानः सर्वतो
निविध्यमानः अग्निहोत्रे अग्निहोत्रशालायाम् ॥ १७ ॥ अजाति-
ष्ठत यदिरेव ॥ १८ ॥ अष्टविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

द्वारक्षकशृङ्गेण निवेदितपुत्रमरणेन भरद्वाजेन रैभ्यस्त्राणि ज्येष्ठसुतेन हननरूपशापदानम् ॥ १ ॥ पुत्रमरणदुःखितेन भरद्वाजेन तद्देहदहनपूर्वकमग्नौ प्रवेशः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाद्विकम् ।
समित्कलापमादाय प्रविशेश स्वमाश्रमम् ॥ १

तं स दृष्ट्वा पुरा सर्वे भृत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।

न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाऽग्रयः ॥ २

वैकुण्ठं त्वमिहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।

तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३

किन्तु मे नामयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।

त्वं चापि न यथापूर्वं कश्चित्सेममिहाश्रमे ॥ ४

कश्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।

एतदाक्षय मे शीघ्रं न हि शुद्ध्यति मेमनः ॥ ५

शूद्र उवाच ।

रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।

तथाहि निहतः शेते राक्षसेन महात्मना ॥ ६

प्रकाल्यमानस्तेनार्यं शूलहस्तेन रक्षसा ।

अग्न्यगारं प्रतिद्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७

ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽनुचिर्ध्रुवम् ।

निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् ।

गतासु पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

रैभ्ययाज्येन बृहद्गुप्तेन सत्रे सहायत्वेन वृत्तयोरर्वावसुपरावस्रोतदर्थं गमनम् ॥ १ ॥ सार्यादिदक्षया पुनराश्रमं गतेन परावसुना राशौ मृगभ्रमेण कृष्णाजिनसंवीतस्य रैभ्यस्य हननम् ॥ २ ॥ परावसुचोदनया बृहद्गुप्तेन प्रहृष्टयाग्रल इति मोक्षापराधेनार्वावसुना तपःप्रसादितसुखीदिवेभ्यो रैभ्यभरद्वाजयवकीतोत्थानादिवरप्रहणम् ॥ ३ ॥ दैवैवप्रकीतदुःखस्य विनोपदेशं वेदाभ्यासफलवक्तृयनपूर्वकं रैभ्यादीनामुजीवनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

आदिकं स्वाध्यायं प्रत्यहं कर्तव्यं ब्रह्मयज्ञम् ॥ १ ॥ हतपुत्र-

त्वेन आदीनपुष्कलात् ॥ २ ॥ शुभ्रस्य निःसंदिहं भवति

॥ ५ ॥ अग्न्यगारं प्रविश्य रक्षोभयं न भवेदिति ॥ ७ ॥

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिमान्विति ॥ १०

तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेण महात्मसु ।

अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११

प्रतिपिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।

गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२

यः स जानन्महातेजा बृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३

पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ।

त्वक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्धुवि ॥ १४

यथाऽहं पुत्रशोकेन देहं त्वक्ष्यामि किल्बिषी ।

तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंसाच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५

सुखिनी वै नरा येषां जाला पुत्रो न विद्यते ।

ये पुत्रशोकमप्यप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६

ये तु पुत्रकृताच्छोकाऽज्ञं व्याकुलचेतसः ।

अपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७

परामुश्च सुतो दृष्टः शमश्चेष्टः सखा मया ।

ईदृशीमापदं कोत्र द्वितीयोऽनुभविव्यति ॥ १८

लोमश उवाच ।

विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।

सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविशेश हुताशनम् ॥ १९

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्गुप्तो महीपतिः ।

शूद्रस्य शदकृतं विप्रियं पुत्रनिरोधेन कृतम् ॥ ५ ॥ किल्बिषी

शोककान्तः ॥ १५ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

॥ १३९ ॥

सत्रं तेने महाभागो रभ्यसाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
 वृतां सहायौ सत्रार्थं बृहद्भुम्नेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्जातौ पित्रा कान्तेय जन्मतुः ।
 आश्रमे त्वमवद्रेभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथायलोककोऽगच्छद्बृहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
 मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 तस्य स प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमववीक्षातरं वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ८
 सौऽसदर्थं व्रतं तात चर त्वं ब्रह्मघातिनाम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।
 करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्भुम्नस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०
 लोमश उवाच ।
 स तस्य ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं सस्रुपस्थितम् ।
 बृहद्भुम्नमुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेच्चामसंशयम् ॥ १३
 लोमश उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा तदा राजा प्रेम्पानाह स विदपते ।
 प्रेम्पुस्तस्यैमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनःपुनः ॥ १४

उच्यमानोऽसकृत्प्रेम्पुर्ब्रह्महा इति भारत ।
 नैव स प्रतिजानामि ब्रह्महत्यां स्वयंकृताम् ।
 मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स प्ररिमोक्षितः ॥ १५
 स तथा प्रवदन्कोधाच्च प्रेम्पुः प्रभाषितः ।
 तूर्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १६
 उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ।
 रहस्यवेदं कृतवान्मूर्धस्य द्विजसत्तमः ॥ १७
 मूर्तिमांस्तं ददर्शाय स्वयमग्रभृगव्ययः ॥ १८
 प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणाऽर्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १९
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरभिपुरोगमाः ॥ २०
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ।
 अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चाखण्डं वधे ॥ २१
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ।
 प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २२
 एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ।
 ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २३
 अथावर्वावघवक्रीतो देवानभिपुरोगमान् ।
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ॥ २४
 कथं च रभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।
 तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २५
 देवा उत्तुः ।
 मयं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
 कृते गुरुमधीता हि स्वयं वेदास्त्वया पुरा ॥ २६
 अनेन तु गुरुन्दुःखाचोपयित्वाऽऽत्मकर्मणा ।
 कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २७
 लोमश उवाच ।
 यवक्रीतमथोक्त्वा देवाः साभिपुरोगमाः ।
 संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २८
 'ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
 अष्टादश च वर्षाणि त्रिंशत् च युधिष्ठिर ॥' २९

प्रकरणेन वरयामासुः । निरासुर्निरासकुर्येतादिति शेषः ॥ १९ ॥
 प्रतिष्ठां सप्रदायप्रशंसितम् । सौरस्य सूर्यप्रकाशकस्य ॥ २२ ॥
 समधीत सम्पद्य प्राप्तम् । ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥ चत्वारिंशद-
 विकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

अवलोककः अवलोकनार्थः । वृहन्मार्गम् ॥ ४ ॥ जघन-
 रात्राविति ध. पाठः ॥ ५ ॥ चर त्वं ब्रह्मरक्षणे इति ध. पाठः ॥ ५ ॥
 विदुषंते हे प्रजापीडा ॥ १४ ॥ प्रभाषितो मिथ्यावायसीलविशिष्टः
 ॥ १६ ॥ रहस्यवेदं सूर्यमन्त्रप्रज्ञासकं वेदम् ॥ १७ ॥ मूर्ति-
 गात्रयुक्तं द्विजं ददर्श आत्मानं दर्शयामास ॥ १८ ॥ तं देवाः

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यते ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमशाचोदनया युधिष्ठिरेण कैलासादिगिरिप्रवेतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।

समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।

स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिभ्यते ॥ २

एतद्वै मालुपेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३

एतद्द्रक्ष्यसि देवानामाक्रीडं च रणाङ्कितम् ।

अतिक्रान्तोसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ॥ ४

श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।

यत्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५

अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः ।

तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६

अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।

यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ७

तेषामृद्विरतीवात्र गतौ धायुसमाश्च ते ।

स्थानात्प्रच्यावयेद्युयं देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८

तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।

दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९

कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।

तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ १०

कैलासः पर्वतो राजन्यज्योजनशतोच्छ्रितः ।

यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११

असह्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः ।

नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ १२

तान्विगाहस्य पार्थाय तपसा च दमेन च ।

रक्ष्यमाणो मया राजन्मीमसेनबलेन च ॥ १३

स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।

गङ्गा च यमुना चैव पर्वताश्च दिशन्तु ते ॥ १४

मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।

स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्वै

शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।

गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः

सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६

ददस्व शर्म मत्रिविषसतोऽस्य

शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य ।

‘शिवप्रदा सर्वसरित्प्रधाने

सम्प्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।’

उक्त्वा तथा सागरगां स विभ्रो

यत्तो भवस्येति शशास पार्थम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य

कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादः ।

देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्रीममुदारवीर्यं

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।

शून्येऽर्जुनेऽसन्निहिते च तात

त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९

कैलासं चापि पर्वतम् इति क. घ. पाठः ॥ १ ॥ यत्राग्नि-
र्नित्यमिभ्यते इति त्रियोगिनारायणाख्यं हरिद्वारात् परतः
एतान्मतिः ॥ २ ॥ विशाला षट्पदी ॥ ११ ॥ इन्द्रस्य इन्द्र-

संवेन्धिनः । जाम्बूनदं सुवर्णं तन्मयात्पर्वतान्मेरोः । आत्रमी-
दवंशे अपचितं पूजितं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ददस्व देदि
॥ १७ ॥ शौचं ब्राह्मनःकायमुद्विज् ॥ १८ ॥

ततो महात्मा स यमौ समेत्य
मूर्धन्युपाधाय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ वाष्पकलं स राजा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥

२०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

दिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भीमेन दुर्गे गमनाश्रमतया युधिष्ठिरनिवारितानां द्रौपद्यादीनां बह्वर्थाकारः ॥ १ ॥ पथि कुलिन्दपिपतिना सुबाहुना धृतिर्दुषिष्ठिरादिभिन्नसिन्धुत्ववर्गस्थापनपूर्वकमर्जुनद्विदृश्या गन्धमादन्नप्रति प्रस्थापनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १
सन्निवर्तय कौन्तेय क्षुरिपपासे बलाश्रयात् ।
ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्य वृकोदर ॥ २
ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३
अथवा सहदेवेन धौम्येन च समं विमो ।
मृतैः पारोगवैश्वेन सर्वंश्च परिचारकैः ॥ ४
रथैरथैश्च ये चान्ये विमाः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वस्व्यं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
त्रयो वयं गमिष्यामो लब्धाहारा भवत्रताः ।
अहं च नकुलश्च लोमशश्च महातपाः ॥ ६
ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्प्रायदागमनं मम ॥ ७
भीम उवाच ।
राजपुत्री श्रेमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
प्रजत्येव हि कल्पाणी श्वेतवाहदिदृश्या ॥ ८
तव चाप्परतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ।
गुडाकेश महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
द्विजाः कामं निवर्तन्तां सर्वं च परिचारकाः ।
मृताः पारोगवैश्वेन यं च मन्येत नो भवान् ॥ १०
न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽसिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ११

भैष्टमिति चट्टेः ॥ २० ॥

इयं चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ।
त्वामृते पुरुषप्यात्र नोरसहेदिनिवर्तितुम् ॥ १२
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तत मत्तत्रो ह्यहमस्य वै ॥ १३
अपिचात्र महाराज सव्यसाचिदिदृश्या ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
यद्यश्वयो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
अहं बहिष्ये पाञ्चालीं यत्रयत्र न शक्यति ।
इति मे वर्तते युद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
सुकुमारी तथा वीरी माद्रीनन्दिकराजुमी ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यत्राशुक्तां भविष्यतः ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिषर्षताम् ।
यच्चमृतसहसे योदुं पाञ्चालीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमर्जा चापि भद्रं ते नेतदन्यत्र विद्यते ।
बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यच्चमृतसहसे नेतुं आतरो सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च वेऽस्तु परामवः ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णाऽज्रवीढाकथं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २०
लोमश उवाच ।
तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २१
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत् ।
 ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
 किराततद्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् ।
 हिमवत्यमरैर्जुष्टं बद्धाश्चर्यसमाकुलम् ।
 सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ॥ २५
 विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ।

तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोपिताः ॥ २६
 प्रतस्सुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ।
 इन्द्रसेनमुखान्धापि भृत्यान्पारोगवांस्तथा ॥ २७
 स्रुदांश्च पारिवर्हांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ।
 राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ॥ २८
 पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवमन्दनाः ।
 ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 तस्मादेन्नात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

धनंजयादर्शनतुःखितेन युधिष्ठिरेण भीमं प्रति धनंजयप्रशंसनपूर्वकं तद्दर्शनाय गन्धमाद्यवप्रवेशमिश्रयः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भीमसेनयमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
 नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतासान्वनेचरान् ॥ १
 दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्बुवाभेतेतरम् ।
 अलक्ष्येऽपि ब्रजामी यद्वनंजयदिदक्षया ॥ २
 तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
 यद्य वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
 तस्यादर्शनवत्सं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
 याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
 नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
 तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
 चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
 पञ्चवर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनंजयम् ।
 यन्न पश्यामि वीमलं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
 तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
 कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।

न पश्यामि कुरुक्षेत्रे तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
 चरन्तमरिसङ्घेऽपि कृद्धं कालमिवानघ ।
 प्रमिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण च बलेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
 'नारायणसमो युद्धे सत्यसन्धो दृढव्रतः ।
 तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ॥' १२
 दुःखेन महताऽऽविष्टश्चिन्तयामि दिवानिशम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ १३
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्पमाणोऽप्यणीयता ।
 क्रजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाता भयस्य च ॥ १४
 न तु जित्प्रवृत्तस्य माययाऽभितिघाततः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविपोषमः ॥ १५
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
 दाताऽभयस्य वीमलसुरमितात्मा महाबलः ॥ १६
 सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽजीर्णां प्रमदित्ता ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १७
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासत्पुरा मम ।

परिदाय रथायै समर्थः ॥ २८ ॥ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भूतस्य प्राणनशयः ॥ १ ॥ परामर्शः केदेषु ग्रहणम् ।
 तस्य दर्शनमृणु माभिति श. पाठः ॥ ४ ॥ अप्रतिमानं नास्ति

प्रतिमानं सादृश्य यस्य सोऽप्रतिमानस्तम् ॥ ९ ॥ प्रमिन्नं
 खण्ड्यम् ॥ १० ॥ अनवरोऽहीनः ॥ ११ ॥ अमितागमा
 महायानः ॥ १६ ॥

बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥१८
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १९
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्त्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयममितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥२०
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २१
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे बाहुमुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥२२
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ।
 प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।

तं सदाऽध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिसुत्तमम् ॥२४
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिसेविताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २५
 नातस्तपसा शक्यो गन्तुं देशो दृकोदर ।
 न नृशंसेन ह्रस्वेन नाग्रशान्तेन भारत ॥ २६
 तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैपिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिधाः सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥२७
 मक्षिकादंशमशकान्तिं सहान्व्याघ्रान्तरीक्षपान् ।
 प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तत्र पश्यति ॥ २८
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षुः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पाण्डवैर्मन्दरगिरिगमनम् ॥ १ ॥ तथा आकाशगङ्गासेवनम् ॥ २ ॥ तथा नरकासुरादिहरिदादंशनम् ॥ ३ ॥ लोम-
 शेन पाण्डवान्प्रति विष्णुना नरकासुरवधप्रकारकथनम् ॥ ४ ॥ तथा वराहरूपिणा हरिणा भारवमममृमृदुरणकथनम् ॥ ५ ॥

[लोमश उवाच ।
 द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ॥१
 पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयासति ।
 समाहिता निरुद्धिघ्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ॥ २
 अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणां ॥३
 एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
 बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ॥ ४
 एषा वैहायसैर्नित्यं बालखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥५
 अत्र साम स गायन्ति सामगाः पुण्यनिःखनाः ।
 मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाक्षिरास्तथा ॥ ६

अत्राहिकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ।
 साध्याश्चैवाधिनो चैव परिधावन्ति तं तदा ॥७
 चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह ।
 अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ॥ ८
 एतस्याः सलिलं मूर्ध्नि वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९
 एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्वे एष हि ।
 प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
 आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादनम् ॥११
 अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ॥ १२
 ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।

अमितमहिम्नित अजितमिति यावत् ॥ २० ॥ हे भीम ॥ २१ ॥
 अनियतोऽंशुनिः ॥ २८ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४३ ॥

भोद्वारः सर्वे मन्दरादन्वे पर्वता दृष्ट इति शेषः ॥ १ ॥

महानदी गङ्गा अलकनन्दा वा ॥ ४ ॥ उपयाता इत्येवमर्थे
 प्रार्थिता ॥ ५ ॥ आहिकं नियमिकं जपम् । परिधावन्ति परि-
 चरन्ति । तस्मिन् ॥ ७ ॥ वादत वादयत । अक्षरलोप
 आर्षः ॥ १० ॥ पाण्डुरं श्वेतम् । अष्टमा राशिमिति शेषः ॥ १३ ॥

ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ॥ १३
 तान्प्रपृकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥
 एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
 यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५
 एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
 पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६
 पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
 दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितैषिणा ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८
 तपोमलेन महता बाहुवेगमलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ॥ १९
 स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
 भयाभिभूतः संविप्रः शक्र आसीच्छदाऽनघ ॥ २०
 तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
 सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१
 श्रपयन्नापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ॥ २२
 तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
 नष्टतेजाः समभ्वत्तस्य तेजोभिर्मत्सितः ॥ २३
 तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
 ग्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४
 विष्णुस्त्वाच ।
 जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५
 सोहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
 विष्णुज्जिह्व देहदेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २६
 लोमश उवाच ।
 तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
 स पपात ततो भूर्मा गिरिराज इवाहतः ।
 तस्यैतददृशिसंपातं मायाविनिहतस्य वै ॥ २७

इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ॥ २८
 नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
 पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ॥ ३०
 कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
 योजनानां शतं ब्रह्मणुनरुद्धरिता तदा ॥ ३१
 केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
 शिवा देवी महाभागा सर्वस्यमरोहिणी ।
 कस्य चैव प्रभावाद्भि योजनानां शतं गता ॥ ३२
 केन तद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः ।
 एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
 श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३
 लोमश उवाच ।
 यत्तेऽहं परिपृष्टोऽसि कथामेतां युधिष्ठिर ।
 तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४
 पुरा कृतयुगे तात वर्तमाने भयंकरे ।
 यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५
 यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
 न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत ॥ ३६
 वर्धन्ते पक्षिसङ्घाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
 गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ॥ ३७
 तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
 सहस्रशो क्षयुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८
 एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
 अतिभारान्नसुमती योजनानां शतं गता ॥ ३९
 सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
 नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४०
 पृथिव्युवाच ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादाद्भि त्रिष्टेयं सुचिरं त्विह ।
 भारेणासि समाक्रान्तान् शक्रोऽसि स वर्तितुम् ४१
 ममेवं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।

शरणागताऽस्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥४२
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
 प्रोवाच वचनं हृष्टः श्राव्याक्षरसमीरितम् ॥ ४३
 न ते महि भयं कार्यं भारते वसुधारिणि ।
 अयमेवं तथा कुर्मि यथा लब्धी भविष्यसि ॥४४
 लोमश उवाच ।
 स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
 ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ॥ ४५
 रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
 धूमं च ज्वलयँल्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ॥ ४६
 स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भासता ।
 योजनानां शतं धीर समुद्ररति सोऽक्षरः ॥ ४७
 तस्यां चोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
 देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४८
 हाहाभूतमभूत्सर्वे त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
 न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोपि वा ॥४९
 ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव धिया ।
 देवाः सर्पिगणार्थैव उपतस्पुरनेकशः ॥ ५०
 उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
 भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयन्तदा ॥ ५१
 लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
 समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशे प्रकाशते ॥ ५२
 सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
 किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
 आरूपा तु नो भवाञ्छीघ्रं विसंज्ञाः सेह सर्वशः ॥

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

गन्धमादनं प्रस्थितेषु पाण्डवेषु मध्येमार्गे महावृष्टेः प्रादुर्भावः ॥ १ ॥ सदा पादपाद्यन्तरितेर्लघुंष्टुनुरमे पुनः
 प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

न ते सत्या । हे महि । कुर्मि करोमि ॥ ४४ ॥ धूमं धूपम् ।
 ज्वलयन्निति हेतां शलुप्रलयः । ययायया धूमो ज्वलति तथा-
 तयाऽवर्धनं श्लथं ॥ ४६ ॥ वाक्यं उच्चारयन् उच्चारितवन्तः

ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
 श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥५४
 योसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
 तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५
 यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
 समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६
 तस्यामुद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
 एवं भवन्तो जानन्तु च्छिद्यतां संशयश्च वः ॥५७
 देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्ररति हृष्टवत् ।
 तं देशं भगवन्महि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८
 ब्रह्मोवाच ।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
 एषोत्र भगवाञ्श्रीमान्मुपर्णः संमकाशते ॥ ५९
 वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभाजनः ।
 कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्रन् ॥ ६०
 एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
 पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१
 लोमश उवाच ।

ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामभ्य चामराः ।
 पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२
 वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
 लोमशदेशितेनाशु यथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३

ते शूराः सज्जधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।

॥ ५१ ॥ नन्दने द्धन्वने । अत्र एतत्तन्निवे ॥ ५५ ॥
 चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वद्गोधाङ्गुलिप्राणाः खङ्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
 परिगृह्य द्वित्र्यष्टाङ्ग्येष्टाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 वृक्षांश्च बहुलच्छायान्दृश्यगिरिर्मूर्धनि ॥ ३
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवपिंगणसेवितान् ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाग्निनः ॥ ४
 चैरुह्यवाचकारान्देशान्विपमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ५
 ऋपिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विशिष्टस्ते महात्मानः किभराचरितं गिरिम् ॥ ६
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्यं प्रादुरासीद्विशांपते ॥ ७
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च घां चैव सहसाऽवृणोत् ॥ ८
 न स प्रज्ञायते किंचिदाहते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९
 न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसाऽऽवृतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १०
 द्रुमाणां वातरुणानां पततां भूतलेऽनिशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११
 घौः खित्पतति किं भूमिदीर्यते पर्वतोऽनु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

पञ्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

गन्धमादनप्रवाजे गमनाक्षमतायाऽथः पतनेन सूक्ष्मताया द्रौपद्याः पाण्डवः सलिलसेधनादिना श्रमापनोदनम् ॥ १ ॥
 पाण्डव्या दुःखराध्यसंशरणे चिन्तयमानं सुधिष्टिरप्रति श्रीमेन स्वेन घटोत्कचेन वा तस्या यदनोक्तिः ॥ २ ॥

पेंशंपायन उवाच ।

ततः प्रयात्तमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १

पपा मार्गेण । अनन्तरान्ध्रदिहिनान् । निलिलिरे निन्दी-
 नाः ॥ ११ ॥ संगम्यादायेत्तन्वयः । गन्वा गृह्णेत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ भस्मप्रदिताः ॥ १५ ॥ भारि बह-

ते पथाऽनन्तरान्ध्रक्षान्वल्मीकान्विपमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिलिरे ॥ १३
 ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगम्य तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १४
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १५
 नकुलो ब्राह्मणाथान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संव्रस्तास्तत्र तत्र निलिलिरे ॥ १६
 मन्दीभूते तु पर्वने तस्मिन् राजसि शाम्यति ।
 महद्भिर्जलधाराधैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७
 भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
 ततस्ताश्च श्वलाभासश्चेकरभ्रेषु विद्युतः ॥ १८
 ततोऽश्मसहिता धाराः संपृण्वन्त्यः समन्ततः ।
 अपेतुरनिशं तत्र शीघ्रघातसमीरिताः ॥ १९
 तत्र सागरया ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन्सकलुपाः फेनवत्यो विशांपते ॥ २०
 बहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्भुपपरिप्लुतम् ।
 परिससुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महोरुहात् ॥ २१
 तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।
 गते हम्मसि निज्ञानि मादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२
 निर्जग्युस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
 अतस्तिरे शुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३

श्रान्ता दुःखपरीता च यातवर्षणे तेन च ।
 सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संयुमोह तपस्विनी ॥ २
 सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

न्तो नयः ॥ २१ ॥ पञ्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४५ ॥
 होतमात्र ययातु इति स. पाठः ॥ १ ॥

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३
 आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
 नकुल उवाच ।

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्यं भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकण्टिकाम् ॥ ७
 वेशपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
 अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वैश्वसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णक्षयनोचिता ।
 भूमौ निपतिता श्रेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वराहोयाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं धूतकामेन मया कृतमयुधिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणाकुले ॥ १२
 सुखं प्राप्स्यसि कल्याणि पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्वपदराजेन पित्रा दत्ताऽप्यतेक्षणा ॥ १३

॥ इति श्रीमद्भागवते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पद्मत्वारिणशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

भीमसेनस्मरणमात्रसहितेन घटोत्कचेन दुर्गमे पथि द्रौपद्या वहनम् ॥ १ ॥ तदनुचरे राक्षसेः पाण्डवानां विप्राणां च पदनम् ॥ २ ॥ सर्वैर्नरनारायणाश्रममेत्य तत्र सुखेन निवासः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 धर्मज्ञो बलवान्शूरः सद्यो राक्षसपुङ्गवः ।
 भक्तोऽस्मानोरसः पुत्रो नेतुमर्हति मातरम् ॥ १
 तव भीम सुतेनाहं नीतो भीमपराक्रम ।
 विदग्धश्च विदग्धः श्वेतरः ॥ २४ ॥

तत्सर्वमनवाप्येयं श्रमशोकाद्विकशिता ।
 श्रेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
 वेशपायन उवाच ।
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिर ।
 यौम्यपमृतयः सर्वे तत्राजगृह्णिजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिक्षाप्यपूजयन् ।
 राक्षोग्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेषुश्च ते क्रियाः ॥ १६
 पल्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
 सेव्यमाना च शीतेन चरुमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चैतः शनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।
 कराभ्यां किण्जाताभ्यां शनकैः संवाहतुः ॥ २०
 पर्यर्थासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
 बहवः पर्वता भीम विपमा हिमदुर्गमाः ।
 तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२
 भीमसेन उवाच ।
 त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विपादे मनः कृथाः ॥ २३
 अथवा यो मया जातो विहगो महलोपमः ।
 बहेदनय सर्वाभ्यो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २
 वेशपायन उवाच ।
 ब्राह्मवर्चनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
 चिन्तयामास बलवान्महाबलपराक्रमम् ॥ ३
 पद्मत्वारिणशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
 कृताञ्जलिरूपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ।
 ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ॥ ४
 उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ ५
 स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
 आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तोऽस्म्यसंशयम् ॥ ६
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिप्लव्जे ।
 चिन्तया समनुप्राप्तमित्युवाच वृकोदरः ॥ ७
 हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव माताऽपराजिता ।
 त्वं च कामगमस्तात वलवान्वह तां खग ॥ ८
 स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडये ॥ ९
 घटोत्कच उवाच ।
 धर्मराजं च धौम्यं च कृष्णं च यमजौ तथा ।
 एकोप्यहमलं बोहुं किमुताघ सहायवान् ॥ १०
 [अन्ये च शतशः शूरा विहङ्गाः कामरूपिणः ।
 सर्वान्बो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहिताऽनघ ।
 'मन्दमन्दं गमिष्यामि वहन्नुपदनन्दिनीम् ॥' ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
 पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ १२
 लोमशः सिद्धमार्गेण जगामातुपमद्युतिः ।
 स्येनैव स मभावेण द्वितीय इव भास्करः ॥ १३
 ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुदादाय राक्षसाः ।
 नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ १४
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां वदरीमतु ॥ १५
 ते त्वाश्रयतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवैः ।
 उद्धमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १६
 देशान्म्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकृत्युतान् ।
 ददृशुर्मिरिपादांश्च नानाघातसमाचितान् ॥ १७
 विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिञ्चरैः ।

तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १८
 मयुरैश्चमरैश्चैव हरिणै ररुभिस्तथा ।
 वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १९
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहन् ।
 नानाविधमृगैर्जुष्टांश्चरणैश्चोपशोभितान् ।
 समदैश्यापि विहगैः पादपैरन्वितास्तथा ॥ २०
 तेऽवतीर्थं बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाथर्व्यै कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ २१
 तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
 उपेतं यादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ २२
 ददृशुस्तां च वदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
 स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ २३
 पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
 विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ २४
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितान् स्वादुभिर्मृशम् ।
 मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्पिगणसेविताम् ।
 मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २५
 अदञ्चमक्षकं देशे बहुमूलफलोदके ।
 नीलशाद्वलसंलब्धे देवगन्धर्वसेविते ॥ २६
 सुभूमिभागविशदे स्वभावविदिते शुभे ।
 जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्ठके ॥ २७
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणपुंगवैः ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २८
 ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २९
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
 क्षुचदशीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ ३०
 महर्पिगणसंवाधं ब्राह्मणै रसमन्वितम् ।
 दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मैश्च हिष्कृतं ॥ ३१
 वलिहोमार्चितं दिव्यं मुसुमृष्टानुलेपनम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ ३२
 विशालैरभिधारणैः सुभाण्डैराचितं शुभैः ।

यक्ष्यन्ति यदन्तं वरिष्यन्ति ॥ ११ ॥ राजावर्तः आसमन्तान्
 युताम् ॥ १७ ॥ अभ्याशे तर्गपि ॥ २३ ॥ स्वभावतएव

विशेषेण दिते स्वभावविदिते । जाता वदरीम् ॥ २७ ॥ अभि-
 धारणैः आश्रयणैः । आश्रितं व्यामम् । वरिषः सिद्धः ॥

महद्भिस्तोयकलयैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३३
 शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ।
 दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
 श्रिया युतमनिर्देश्यं देववर्योपशोभितम् ॥ ३४
 फलमूलाशनैर्दानैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः ।
 सूर्यवैश्वानरसमेतपसा भावितात्मभिः ॥ ३५
 महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३६
 सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्ताम्रवीश्रियतः शुचिः ।
 ब्राह्मिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीता दिव्या देयमहर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशं ॥ ३८
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३९
 स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४०
 तं शक्रसदनमख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ४१
 विवेश शोभया युक्तं ब्राह्मिभ्य सहानघ ।

ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाचितः ॥ ४२
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ४३
 तस्मिन्मधुसूक्तफलां ब्रह्मर्षिगणभाविनीम् ।
 वदतीं ताम्रुपाश्रित्य पाण्डवो ब्राह्मिभिः सह ॥ ४४
 मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव मध्ये चिन्दुसरः शिवम् ॥ ४५
 भागीरथीं सुतीर्थी च शीतामलजलां शिवाम् ।
 मणिप्रवालमस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४६
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४७
 तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
 भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे पितृन् ।
 देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ॥ ४८
 तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरुद्वहाः ।
 ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४९
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

कदाचन पाशाव्या भीमसन्निधाने वाय्वानीतामृतसीगन्धिकपुष्पद्वर्जनम् ॥ १ ॥ तथा तादृशयदुपुष्पावर्जनं भ्राथितेन भीमेन तद्वर्णनम् ॥ २ ॥ भीमस्य मध्येमार्गे स्वमार्गनिरोधकेन हनुमता सह संवादः ॥ ३ ॥

यैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 पद्मात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षुषा ॥ १
 तस्मिन्निह्वरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ।
 मनोशे काननपरे सर्वभूतमनोरमे ॥ २
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ।

शोभितः पर्वतो रम्यः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
 स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
 सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
 कमलैः सोत्पलैस्तत्र आजमानानि सर्वशः ।
 पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
 पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो वर्यो तत्र समीरणः ।

पेशो ॥ ३३ ॥ सत्कारं वक्ररिति शेषः ॥ ३५ ॥ शीतां विम-
 लपद्माम् इति वा, पाठः । शीतां नामनः । प्रस्तारः सोपान-
 पादगणारिरूपः । ५६ इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ गतचत्वारिंशदधि-
 पन ॥ ३०

शततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

पुष्पविकचैर्विकसितकुमुदैः ॥ ३ ॥

ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजयमान् ॥ ५
 ततः पूर्वोचरे वायुः पुवमानो यदृच्छया ।
 सहस्रपत्रमकामं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ ६
 तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
 तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
 पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
 इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
 'गृहापराणि पुष्पाणि वह्निं पुरुषर्षभ' ।
 हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
 यदि तेऽहं प्रिया पार्थ गृह्णीमान्युपाहर ।
 तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
 जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ॥ १२
 अभिप्रायं तु विज्ञाय सहिष्याः पुरुषर्षभः ।
 प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्रीमो महाबलः ॥ १३
 वार्तं तमेवामिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।
 आजिहीर्षुर्जगामाशु सपुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपुष्टं धनुर्दृष्ट्वा शरं प्रासीदविशेषमान् ।
 मृगराडिव संकुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
 [ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ॥ १५
 न ग्लानिर्न च वैरुध्यं न भयं न च संश्रमः ।
 कदाचिज्जुपते पार्यमात्मजं मातरिक्षनः ॥ १६
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स बाहुवलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसमीहः शैलमभ्यपतदहली ॥ १७
 स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरिं चचारारिहः किन्नराचरितं शुभम् ॥ १८

पूर्वोचरे ऐशानरोगे ॥ ६ ॥ सौगन्धिकं पद्मजातिभेदः ॥ ८ ॥ सेरुमानमाकारः ॥ ९ ॥ हरेः आहर । इत्येत-
 त्यालीयम् ॥ १० ॥ प्रणिशो मत्तः ॥ १५ ॥ मातरिभ्यो
 मातोः ॥ १६ ॥ विदुर्मेधा पुत्ररपयोः शीतलदृष्ट्वा स्वर्ग-
 पता वागुनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ विज्ञा वायुना ॥ १४ ॥
 पादुभिर्छेदपादुभेदः । अतुल्यं च प्रियमच्छेदः मातृगणोदिनि-

नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १९
 सर्वतुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 सक्तचक्षुरभिप्रायान्दृढयेनानुचिन्तयन् ॥ २०
 पुंस्कोकिलनिनादेषु पदपदाचरितेषु च ।
 यद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २१
 आजिघन्स महातेजाः सर्वतुलुमोद्भवम् ।
 गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २२
 वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
 पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २३
 द्वियमाणध्रमः पित्रा संमहृष्टतनुरुहः ॥ २४
 स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 विलोकयामास तदा पुष्पहेतोरिदमः ॥ २५
 विषमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २६
 सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्थलक्ष्मैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः मत्सवणोदकैः ॥ २७
 अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरम् ।
 अप्सरोनूपुररवैः मनुत्तवरश्मिणम् ॥ २८
 दिग्दारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
 स्रस्तांशुकविचाक्षोभ्यैर्निर्झरानिःसृतैर्जलैः ॥ २९
 सशष्पकवलेः स्वस्यैरदूरपरिवर्तिभिः ।
 भयानभिर्जैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ ३०
 चालयानः स्ववेगेन लताजालाम्बनेकशः ।
 आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ ३१
 प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
 प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३२
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
 मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३३

नानापातुराश्रितपत्रैः । आजनेति कृष्णपातुमहम् । पीतह-
 र्ण्यभेत्तपातुगिरिलक्षः ॥ २६ ॥ पयोधरैर्मपैः ॥ २७ ॥ हरी
 विलहम् । यद्धरं महाप्रपातः ॥ २८ ॥ विषाणमिदं तपैः ।
 शिलाः मगपायायाः क्षमनासमयोगमाः । उपल्लास्यते ॥ २९ ॥
 घण्टा वाटनृणम् । कवले प्रागस्त्यगुरुः ॥ ३० ॥ वारणाना-
 मपि वारणः निगारकः सेवमादी ॥ ३१ ॥

प्रियपाशौपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोपाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३४
नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३५
संस्तरन्विधान्केशान्दुर्योधनकृतान्वहन् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३६
सोऽचिन्तयत्तथा पार्थे मयि त्वतिविलम्बिते ।
पुष्पहेतोः कथं त्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३७
स्नेहाभ्रपरो नूनमविश्वासाद्गलस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३८
कथं नु कुलमावाप्तिः स्याज्जीवमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पश्चिरादिव वेगितः ॥ ३९
[सज्जमानमनोदृष्टिः कुण्डेषु गिरिसानुषु ।
द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥] ४०
कम्पयन्मेदिनीं पद्मां निर्यात इव पर्वसु ।
प्रासयन्नाजयूथानि वातरंहा दृकोदरः ॥ ४१
सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्दयानो महाबलः ।
उन्मूलयन्महावृक्षाण्योथयंश्चौरसा बली ॥ ४२
लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षयन्पाण्डुनन्दनः ।
उपर्युपरि शैलाग्रमारुह्युरिव द्विपः ॥ ४३
जलावलम्बोऽतिभृशं सविशुद्धिं वोयदः ।
'व्यनदत्स महानादं भीमसेनो महाबलः ॥ ४४
तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ।
गुहां संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिप्त्युर्वनवासिनः ॥ ४५
समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ।
श्लक्ष्णोत्ससृजुर्दृक्षास्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
प्यजुन्मन्त महासिंहा महिषाश्च वनेचराः ॥ ४६
तेन विवासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
तद्वनं संपरित्यज्य जगमुरन्यन्महावनम् ॥ ४७
वराहमृगसङ्घाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
व्याघ्रगोमायुसङ्घाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४८

रथाङ्गसाहदात्युहा हंसकारण्डवपुताः ।
शुकाः पारावताः क्रौञ्चा विसंज्ञा मेजिरे दिशः ॥
तथाऽन्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
सिंहव्याघ्राश्च संकुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ५०
शकुन्मूत्रं च मृच्चाना भयविभ्रान्तमानसाः ।
व्यादितासा महारोद्रा व्यनदन्भीषणान्बान् ॥ ५१
ततो वायुमुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनान्यान्गजान्श्रीमान्सिंहं सिंहं वा विश्वः ।
तलप्रहारैरन्याश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ५२
ते वध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्रिसृजुर्भीमं शकुन्मूत्रं च मुमुवुः ॥ ५३
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुमुतः श्रीमान्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ५४
अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
सुरम्यं कदलीपण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ५५
तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
महागज इवास्त्रावी प्रमज्जन्विधिषान्द्रुमान् ॥ ५६
उत्पाप्य कदलीस्तम्भान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्वलिनां वरः ।
विमर्दन्सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५७
ततः संन्यतस्तत्र सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवारणयूथानि महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ५८
'प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुमुतः श्रीमान्नादेनापूरयन्दिशः ॥ ५९
तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताश्चापि बिभ्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ६०
तस्मिन्नथ मष्टत्ते ॥ संक्षोभे मृगपक्षिणाम् ।
जलाद्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ६१
तानौदकान्पक्षिगणान्जिरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानिवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ६२
काञ्चनैः कदलीपण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।

विचेष्टितव्यावृत्ताभिः निवेष्टाभिरकामाभिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥
रूपस्य सौन्दर्यस्य ॥ ३५ ॥ निर्यात उत्पातः । पर्वसु उत्सवेषु
॥ ४० ॥ पोषयन् मर्दयन् ॥ ४१ ॥ कृता भूचराः बली
१४ चरेति भेदः ॥ ४२ ॥ रथाङ्गसाहताः चक्रमानानामानव-

क्रवाका इत्यावन् । दास्युः मयूरयातको वा ॥ ४९ ॥
करेणुवरेण हस्तिनीश्चेतेनोतेजनेन पीडिताः । शरस्तोतेजने
वाये इति मेदिनी ॥ ५० ॥ आस्त्रावी सतः ॥ ५६ ॥

वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरात्तीरविसर्पिभिः ॥ ६३
 तत्सरोऽधावतीर्याशु प्रभूतनलिनोत्पलम् ।
 महागज इवोदामधिक्रीड बलवद्गली ॥ ६४
 विक्रीड्य तस्मिन्चिरमुत्तारामितद्युतिः ।
 'क्षोभयन्सलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ॥' ६५
 सतो जगाहे वेगेन तद्धनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
 [आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ॥] ६६
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोग्रेण नदन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ६७
 तं वज्रनिष्पेपसममास्फोटितमहारवम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्रनः ॥ ६८
 सिंहनादभयप्रसूतैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरायः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ६९
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तो वानरपुङ्गवः ।
 [आतरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ॥ ७०
 दिवंगमं रूरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।
 अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ॥ ७१
 आस्त एकायने मार्गे कदलीपण्डमण्डिते ।
 आतुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवबुध्य वै ॥ ७२
 माऽत्र प्राप्स्यति शार्पं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।
 कदलीपण्डमध्यस्थो ह्येवं संचिन्त्य वानरः ॥ ७३
 प्राजृम्भत महाकायो हनुमाश्चात्र वानरः ।
 कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७४
 'तेन शब्देन महता व्यमुष्यत महाकपिः ।'
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयच्च लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमखनम् ॥ ७५
 तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः सुगुहासुष्ठः ।
 उद्गारमिव गोर्नदं द्रुतसर्जं समन्ततः ॥ ७६
 लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलिताः स महागिरिः ।
 विघूर्णमानशिरः सभन्तात्पर्यशीर्यत ॥ ७७

मलिनोत्पलं पद्मपुष्पम् ॥ ६४ ॥ आस्फोटितं बाहुपातः
 ॥ ६८ ॥ दिवंगमं मार्गे स्वर्गमार्गम् ॥ ७१ ॥ एकायने
 अतिवृष्टि ॥ ७२ ॥ उद्गारं प्रतिशब्दं गीरिव अतसर्जं
 ॥ ७६ ॥ बाहोः स्तरिर्धं चतुर्थं गुरुं अत इति यावत् ।

स लाङ्गूलवस्तस्य मत्तवारणनिस्रनम् ।
 अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७८
 स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा संप्रहृष्टतनुहः ।
 शब्दप्रभवमन्विच्छचार कदलीवनम् ॥ ७९
 कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
 ददर्श सुमहान्बाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ८०
 विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षं विद्युत्संपातपिश्रलम् ।
 विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचञ्चलम् ॥ ८१
 बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनवृत्तशिरोधरम् ।
 स्कन्धभूयिष्ठकायत्वाच्चतुमध्यकटीतटम् ॥ ८२
 किञ्चिच्चानुशीर्षेण दीर्घरोमाञ्छितेन च ।
 लाङ्गूलैर्नोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ८३
 हस्तांस्तं ताम्रजिह्वास्थं रक्तकर्णं चलद्वयम् ।
 अपश्यद्ददं तस्य रश्मिवन्तमिवोद्भुपम् ॥ ८४
 वदनाभ्यन्तरगतैः शुद्धैर्दन्तैरलंकृतम् ।
 केसरोत्कारसंमिश्रमशोकानामिवोत्कारम् ॥ ८५
 हिरण्यमीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
 दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्तमिवानलम् ।
 निरीक्षन्तमपत्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८६
 तं वानरवरं धीमानतिकार्यं महाबलम् ।
 स्वर्गपन्थानमावृत्त्य हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ ८७
 दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ।
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ८८
 सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं घली ।
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्यगपक्षिणः ॥ ८९
 हनुमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ९०
 'ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्यं महोजसम् ।'
 स्मितेन चैनमासाद्य हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ९१
 किमर्थं सरुजस्तोऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ॥ ९२

तत्र न्यस्तं वारणनिस्रनम् । तत्र हेतुः इच्छति । वि-
 कारितादिलक्ष्यः ॥ ८२ ॥ उद्गर्गं चतुर्थम् ॥ ८४ ॥ अतो-
 नामोक्तपुष्पाणाम् ॥ ८५ ॥ सङ्गः गभीरः । ते तस्याः ९२

वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ।
 नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ॥ ९३
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाकित्तदूपिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ९४
 न त्वं धर्मं विजानासि दृढा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ९५
 गृही कस्तथं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ९६
 क्व च त्वयाऽद्य गन्तव्यं प्रहृदि पुरुषर्षभ ।

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमेन स्वमार्गादपसरणं चोदितेन हनुमता तं प्रति अपसरणं स्वस्वाज्ञादिकथनपूर्वकं स्वबालोद्धरणेन रामनचोदना ॥ १॥
 प्रयतनेऽपि पुच्छचालनेऽप्यसमर्थेन भीमेन तं प्रति तत्प्रभवादिप्रश्नः ॥ २ ॥ हनुमता स्वप्रभवादिप्रश्नपूर्वकं रामकथाक-
 थनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
 भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचाभितविक्रमः ॥ १
 भीम उवाच ।
 को भवान्किमिति त्वं वा वानरं वपुराश्रितः ।
 ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्तवाऽनुपृच्छति ॥ २
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
 पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
 स वाक्यं भीमसेनस्य क्षितेन प्रतिगृह्य तत् ।
 हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभापत ॥ ४
 वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
 साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
 भीमसेन उवाच ।
 वैशसं वाऽस्तु यद्वान्यन्न त्वां पृच्छामि वानर ।
 प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६

हनूमानुवाच ।
 नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं जरया क्लेशितो ह्यहम् ।
 यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७
 भीम उवाच ।
 निर्गुणः परमात्मा तु देहं ते व्याप्य तिष्ठते ।
 तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
 यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनम् ।
 क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९
 हनूमानुवाच ।
 क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
 पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथं तां यदि शक्यते ॥ १०
 भीम उवाच ।
 आता मम गुणश्चाभ्यो बुद्धिसत्त्वचलान्वितः ।
 रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान्चानरपुङ्गवः ॥ ११
 रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ।
 सागरः पुत्रगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२

आश्वसिद्धिं विश्वासं कुरु ॥ ९९ ॥ मह्यं मम ॥ १०१ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशसं विरोधम् ॥ ५ ॥ भूतभावन भूतानां वियदादीनां

जरायुजादीनां च भावनं रचनं यस्मात्तम् ॥ ९ ॥ क्रमेण पाद-
 विक्षेपेण ॥ १२ ॥

स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
'इमं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।'
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वीणं त्वां वा नेप्ये यमक्षयम् ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
मसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ।
ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।

[एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाऽचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यघेह वानरम् ॥ १८
सावज्ञमथ वामेन स्रयज्जग्राह पाणिना ।
न चाशकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ २०
उत्क्षिप्तभ्रुर्विद्वत्ताक्षः संहतश्रुकटीमुखः ।
स्त्रिजगतात्रोऽमघद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् ॥ २१
यत्नवानपि तु श्रीमौल्लाङ्गलोदरणे ततः ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्यौ व्रीडानताननः ॥ २२
प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

हनुमता भीमप्रति समप्रारामकयाकयनश्च ॥ १ ॥

हनूमानुवाच ।
हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गेऽन्त राघवः ।
दृष्ट्वाञ्जलेशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १
तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।

एवमुक्ते वृत्तिः । तपिलप्याहारः । तं हीनवीर्यपराक्रमं मनसा-
ऽचिन्तयन्नेने ॥ १७ ॥ मम च सुग्रीवेण प्रीतिरभवत्

प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३
सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाऽथ गुह्यकः ।
पृष्टः सन्को मया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृत् ॥ २४
न चेद्ब्रह्म महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।
शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५
हनूमानुवाच ।

यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६
अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २७
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २८
उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
सुग्रीवेणामवत्प्रीतिरनिलसाग्निना यथा ॥ २९
निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
अश्वमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३०
अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
विष्णुर्मानुपरूपेण चचार वसुधातलम् ॥ ३१
स पितुः मियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२
तस्य भार्या जनस्थानाच्छलेनापहृता बलात् ।
राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३
सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।
वञ्चयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदाऽनघ ॥ ३४

स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं मत्प्रपादयत् ॥ २
स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३
ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ ।

॥ २९ ॥ निकृतः निरस्तः ॥ ३० ॥ एकोनपञ्चाशदधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

सीतां मार्गन्महाबाहो प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥४
 ततः मष्टतिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना ।
 संपातिना समारूपाता रावणस्य निवेशने ॥ ५
 ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याह्निष्टकर्मणः ।
 शतयोजनविस्तरमर्णवं सहसा भुतः ॥ ६
 अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोषमाम् ॥ ७
 दृष्ट्वान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ।
 समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ॥ ८
 दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टमाकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९
 मद्रावयं चावधायान्शु रामो राजीवलोचनः ।
 अचद्रूर्ध्वमन्यैश्च बद्धा सेतुं महोदधौ ।
 दृष्टो वानरकोटीभिः सद्युत्तीर्णो महार्णवम् ॥ १०
 ततो रामेण वीर्येण हत्वा तान्तर्वराक्षसान् ।
 रणे तु राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ॥ ११
 निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतवान्धवम् ।
 राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ १२
 धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलः ।
 मत्साहृत्य ततः सीतां नष्टां वेदश्रुतिं यथा ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

श्रीमेन जलधिलहनकालिकप्रभुरूपमदर्शनं प्राप्तिनेन हनुमता तं प्रति एतत्कालिकेलात्कालिकरूपस्य दुर्निरीक्षताकथन-
 एवमेकं कृतादियुगधर्मप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 प्रणिपत्य ततः श्रीत्या आतरं हृष्टमानसः ॥ १
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनुमन्तं कपीधरम् ।
 मघो धन्यतरो नास्ति यदयं दृष्टवानहम् ॥ २
 अनुग्रहो मे सुमहांस्त्वस्थि तव दर्शनात् ।

शमेत्य विदित्वा संभाषणदिना निधितैलवर्धः ॥ ८ ॥
 भस्य रामस्य । तत्र कृत्याम् ॥ ९ ॥ अवधायं निधित
 ॥ १० ॥ लोरायण लोत्पीडाकरम् ॥ ११ ॥ अयोध्यां

तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशः ।
 गत्वा ततोऽतिवृत्तः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
 अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विपतां प्रभुः ॥ १४
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ।
 वरं मया याचितोऽसी रामो राजीवलोचनः ॥ १५
 यावद्रामकथेयं ते भवेद्धोकेषु शशुहन् ।
 तावज्जीवियमित्येवं तथाऽस्त्विति च सोत्रवीत् ॥ १६
 सीतामसादाच सदा मामिहस्यमरिन्दम ।
 उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीमयथेति सताः ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 राज्यं कारितवान्नामस्ततः स्वमचनं गतः ॥ १८
 तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदाऽनघ ।
 तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ १९
 अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
 ततोऽहं रुद्रवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ॥ २०
 'त्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोपि वा ।'
 धर्षयेद्वा शपेद्वाऽपि मा कथिदिति भारत ॥ २१
 दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
 यदर्थमागतश्चासि अत एव सरथ तत् ॥ २२

एतत्तु कृतमिच्छामि त्वयाऽऽर्जेण प्रियं मम ॥ ३
 यत्चेतदासीत्सुवतः सागरं मकरालयम् ।
 रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितम् ॥ ४
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्थामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी ग्रहस्य हरिर्ब्रवीत् ॥ ५
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।

योद्धमशक्याम् ॥ १४ ॥ कारितवान् कृतवान् । शपथं निष् ।
 स्वमचनं वैकुण्ठम् ॥ १८ ॥ पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 एकं तु इतमिच्छामीति ध. पाठः ॥ ३ ॥ हरिवानरः ॥ ५ ॥

कालावस्था तदा ह्यन्यावर्तते सा न सांपतम् ।
 'ततोऽथ दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ॥' ६
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरे परः ।
 अयं मध्वंसनः कालो नाथ तद्रूपमस्ति मे ॥ ७
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगेयुगे ॥ ८
 'कालंकालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।'
 बलधर्ममभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ९
 तदलं वत तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्भव ।
 युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १०
 [श्रीम उवाच ।
 युगसङ्ख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगेयुगे ।
 धर्मकामार्थभावाश्च कर्मवीर्यं भवामवौ ॥ ११
 हनूमाउवाच ।
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १२
 न तत्र धर्माः सीदन्ति क्षीयन्ते न च वैप्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ १३
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः ॥ १४
 न सामक्रयचूर्वणाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १५
 न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् ॥ १६
 न विग्रहः कृतस्तन्त्री न द्वेषो न च वैशुनम् ।
 न मयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १७
 ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुद्धो नारायणस्तदा ॥ १८
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।

कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १९
 समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलम् ।
 तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ २०
 एकदेवसदायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ २१
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २२
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २३
 'कामः कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।'
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २४
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ।
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २५
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया धर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥ २६
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः ।
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २७
 द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागो नः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २८
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ॥ २९
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ ३०
 एकवेदस्य चाज्ञानद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
 सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३१
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्रोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः ॥ ३२

धर्मं शरीरम् ॥ ९ ॥ भावान् तत्त्वानि । धर्मं शुभाशुभम् ।
 वीर्यं फलोद्भयपर्यन्तं शक्तिः । मवाभावानुपस्थितिनाथी ऐश्वर्यो-
 नैश्वर्यं वा ॥ ११ ॥ कृतमेव सर्वं कृतहस्ता एवेत्यर्थः । उत-
 एव हेतोः कृतयुगं नाम ॥ १२ ॥ शरीरधर्मस्य चित्तशुद्धि-
 शापत्याद्य तदानीं स्वभावसिद्धताम सामादीन्यावन् । मानवी
 क्रिया दृष्ट्याचारभङ्गा । किन्तु अभिध्याय फलं संकल्पदेव

सर्वं संयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ वैकृतं कथम् ॥ १६ ॥
 विमहो वैरम् । तन्त्री आलस्यम् । ईर्ष्या अक्षमा । मत्सरः
 परेतदर्थसहिष्णुत्वम् ॥ १७ ॥ ततोऽसूयादित्याग्न परमं
 परमानन्दमकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः । गतिः प्राप्यम् ।
 भेदरूपीतत्कृष्णरूपाणि क्रमेण कृतादिषु भवन्तीति कृते ता-
 यणः शुद्ध इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ३३
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३४
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३५
 इतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाः प्रवर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३६
 युगेष्व्यावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।

धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३७
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३८
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
 युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३९
 यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिदम् ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विज्ञानतः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसङ्ख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ४१

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

हनुमता भीमाय समुद्रतरणकालिकप्रधुतरनिजरूपप्रदर्शनपूर्वकं चतुर्वर्णधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।
 पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एषमुक्तस्तु भीमेन सितं कृत्वा पुर्वंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
 आतुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 'तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ॥'
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ।
 सद्रुमं कदलीपण्डं छादयन्नमितश्रुतिः ॥ ४
 गिरिशोच्छ्रयमाक्रम्य तस्यौ तत्र च वानरः ।
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ५
 ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदर्ष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।
 दीर्घं लाङ्गलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ६
 तद्रूपं महदालक्ष्य आतुः कौरवनन्दनः ।
 विसिप्मिये तदा भीमो जहपे च पुनः पुनः ॥ ७

तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ८
 आत्रभापे च हनुमान्भीमसेनं सयन्निव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ ॥ ९
 वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
 भीम शत्रुषु चाल्यर्थं वर्धते भूतिरोजसा ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्निभम् ।
 दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संध्रान्तः पवनात्मजः ॥ ११
 प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 कृताञ्जलिदरीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ १२
 दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
 संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १३
 न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १४
 विसययैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।

यैः व्याधिभिः कर्मैश्च ॥ ३३ ॥ तामसं तमोगुणप्रधानं कलिम्
 ॥ ३५ ॥ इतयः अतिदृष्ट्यादयः ॥ ३६ ॥ व्यावर्तते नश्यति
 ॥ ३७ ॥ भावाः धर्मज्ञानादयः । प्रार्थनानि विकुर्वते । अन्य-
 त्प्राप्यतेऽन्यत् जायते । पौष्टिकमपि कर्म विधित्वेनाज्ञासकं
 भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ चिरजीविनो मादृश अपि युगानु-
 यन ० ३९

वर्तिनः कलानुसारिणो भवन्ति ॥ ३५ ॥ अनर्थकेषु निष्प्रयो-
 जनेषु । भावोऽभिविवेकाः ॥ ४० ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ ४१ ॥
 एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
 गिरिच विन्ध्यगिरिच । इत्यर्थः चः ॥ ५ ॥

यद्रामस्त्वयि पार्थस्ये स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १५
 त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहारावणाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमञ्जसा ॥ १६
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
 न चैव तव पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १७
 एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्पुत्रवरोत्तमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १८
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि-भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १९
 मया तु निहते तस्मिन्नावणे लोककण्टके ।
 कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ २०
 तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता कीर्तिश्च स्थापिता नृपु ॥ २१
 तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ आतुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २२
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनायं ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोषानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २३
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमापचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २४
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २५
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ।
 स्वधर्मस्थापनं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २६
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २७
 अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मथाधर्मसंज्ञितः ।
 स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुखन्त्यबुद्धयः ॥ २८
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
 वेदेष्वेज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
 वेदाचारविधानोक्तैर्धर्मैर्धर्मैर्धर्मैर्धर्मैः ।
 वेदाचारविधानोक्तैर्धर्मैर्धर्मैर्धर्मैः ॥ ३०

बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैर्नैर्धर्मैर्धर्मैः मानवाः ॥ ३०
 बल्याकरवणिज्याभिः कृष्यर्थैर्नोनिर्पोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्वं धर्मेरेतद्विजातिभिः ॥ ३१
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिष्ठो विद्या विजानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रवृत्ताभिलोकयात्रा विधीयते ॥ ३२
 सा चेद्धर्मकृता न स्वात्रयीधर्मेमृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३३
 वार्ताधर्मं ह्यवर्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्हेतैर्धर्मः सृजन्ति वै प्रजाः ॥ ३४
 द्विजानाममृतं धर्मो लोकैश्चैवैकवर्णकः ।
 यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३५
 याजनाध्यापने चोमे-ब्राह्मणानां परिग्रहः ।
 पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पौषणम् ॥ ३६
 शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
 भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः ॥ ३७
 क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३८
 वृद्धैः संमन्य सज्जिश्च बुद्धिमज्जिः श्रुतान्वितैः ।
 आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३९
 निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा नेता प्रवर्तते ।
 तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः सुख्यवस्थिताः ॥ ४०
 तस्मादेशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
 नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४१
 राज्ञासुपायधारश्च बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ।
 निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्यसाधकम् ॥ ४२
 सास्त्रा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
 साधनीयानि कार्याणि समासन्यासयोगतः ॥ ४३
 मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
 गुमन्त्रितनयैः सज्जिस्तद्विधैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४४
 स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ।

याजनाध्यापनादिः । १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

पर्याप्तः समर्पः ॥ १७ ॥ अरिष्टं निर्विग्रहम् ॥ २२ ॥ पुरुषेण
 मर्त्येन ॥ २४ ॥ आगमनस्य मात्वरिष्टाः ॥ २९ ॥ दुर्जनवपो-
 ऽधर्मोऽपि धर्मेषु । परोपपातकं तस्य धर्मोऽपि अधर्मेषु
 ॥ २८ ॥ यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ॥ ३० ॥
 वार्ता जीविषाणां वृत्तिः ॥ ३१ ॥ यावद् धर्मेण प्राप्नोम्य त्रयी-

न मन्त्रयीत गुह्यानि येषु चास्पन्दलक्षणम् ॥४५॥
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्निग्धंश्च नीतिविन्यासैर्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥४६॥
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु स्त्रीवात्रियुक्तीत शूरान्शूरेषु कर्मसु ॥ ४७॥
 स्वेभ्यश्च परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च भलावलम्ब ॥ ४८॥
 बुद्ध्या स्वप्रतिपक्षेषु कुर्यात्साधुष्वनुग्रहम् ।
 निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्भर्यादेषु कारयेत् ॥ ४९॥
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा मुच्यवस्थिता ॥ ५०॥
 एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्ध्रयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्योऽनुपालय ॥ ५१॥
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मर्यान्ति वंश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५२॥
 'दिज्ञशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमाम् ।'
 क्षत्रं याति तथा शूर्ग भुवि निग्रहपालनः ॥ ५३॥
 सम्पत्पण्णीतदण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकतां ॥ ५४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विपञ्चासदधिकसप्ततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वपसंहतद्रुवरूपेण हनुमता सपरिष्वङ्गवरदानं पिबृष्टेन भीमेन गन्धमादने सांगन्धिकसरोदसीनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संहृत्य विपुलं तटपुः कामवर्धितम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यव्यजत वानरः ॥ १॥
 परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
 श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २॥
 [चलं चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशो महान् ।]
 ततः पुनरथोवाच पर्यथुनयनो हरिः ॥ ३॥
 भीममामाप्य सौहार्द्राद्राप्यगद्गदया गिरा ।
 गच्छ वीर स्वमावासं सतृप्योऽसि कथान्तरं ॥ ४॥
 इहस्थं कुरुश्रेष्ठ न निर्वघोसि कस्यचित् ।
 धनदत्तालयाद्यापि विद्युष्टानां महाबल ॥ ५॥
 एष काल इहापातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ।
 ममापि सफलं धनुः स्मारितश्रान्नि राघवम् ॥ ६॥
 [रामाभिधानं पिबुं हि जगद्दयनन्दनम् ।
 सीतावभारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तमास्तरम् ॥] ७॥
 मानुषं गाग्रमंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ।
 तदन्तर्युनं वीर फान्तेषामोपमस्तु ते ॥ ८॥
 भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ।

यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसादयम् ॥ ९॥
 धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या याचदेतत्करोम्यहम् ।
 शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ॥ १०॥
 [बद्धा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।]
 याचदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११॥
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनुमन्तं महद्वेनान्तरात्मना ॥ १२॥
 कुतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३॥
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाधेन वीर्यवन् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेज्यमामो वयं परान् ॥ १४॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनममापत ।
 ब्रातृत्वात्सौहार्दवशं करिष्यामि प्रियं नव ॥ १५॥
 वयं विगाय्य शूद्राणां परशक्तिसमाकृताम् ।
 यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६॥
 तदाहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ।
 'यं शुन्वेव भविष्यन्ति व्यसवस्तंश्रयो रणे ॥' १७॥
 विजयस्य ध्वजस्यश्च नादान्मोक्ष्यामि दाकृताम् ।

गन्धमादनः परेण उवाच सीता भीमसेनः ॥ ४८ ॥
 पुनः भीमसेनः ॥ ४९ ॥ सारण्यः ॥ ५० ॥ शोते

धर्मो राघवः ॥ ५१ ॥ द्विपञ्चासदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १५३ ॥

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ १८
 एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
 मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत् ॥ १९
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोपि बलिनांवरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ २०
 अनुसरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ २१
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोहयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ २२
 कुल्लवप्रविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।
 नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ २३
 मत्तवारण्ययुधानि पङ्कलिन्नानि भारत ।
 चर्यतामिव मेघानां वृन्दानि दृष्ट्वा तदा ॥ २४
 हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् ।
 सशष्पकबलैः श्रीमान्पथि दृष्ट्वा हुतं ययौ ॥ २५
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निपेवितम् ।

व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत् ॥ २६
 कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
 गाच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मास्तकम्पितैः ॥ २७
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तपद्मदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पत्निनीः समतिक्रमन् ॥ २८
 सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमो भीमपराक्रमः ॥ २९
 परिहृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
 काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ३०
 हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 रचितामिव तस्यात्रैर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ ३१
 तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
 अपश्यत्भीतिजननं बालार्कसदृशद्युतिम् ॥ ३२
 तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिक्लिष्टं जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

सौगन्धिकसरोसिविबुधं भीममति वदक्षिभिः क्रोधवशनामके राक्षसेकचिकीर्षितप्रभः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरधुवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्हारैः ।
 सुररम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २
 हरिताम्युजसंलब्धां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 नानापक्षिजनाकीर्णां मूपतीर्यामकर्मदाम् ॥ ३
 अतीव रम्यां गुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
 विचित्रभृतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४
 तत्राश्रितसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं पिबंश्च बह्वृ पाण्डवः ॥ ५
 वां तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६
 वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः ।
 हंसकारण्डबोद्धृतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७
 आम्नीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमाचिताम् ॥ ८
 सेवितामृषिभिर्दिन्यैर्यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किनैरथापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमभीतो दिव्यं मेघ्य सरो महत् ॥ १०
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्चात्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११

एतदीये सोमनानि उपतीर्णानि तीरानि यस्यां सा ॥ १ ॥
 मधु आरोहयन्तम् ॥ ५ ॥ जातकर्म रम्यम् ॥ ६ ॥ आनीदं

योदासतन्म ॥ ८ ॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
 रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १२
 सायुधं चद्रनिस्त्रिशमशङ्कितमरिन्दमम् ।
 पुष्करेणुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्षुः ॥ १३
 अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंयुतः ।

यच्चिकीर्षुरिह ग्रासस्तत्संप्रद्युमिहार्ह्य ॥ १४
 ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य दृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५
 मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।
 यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १६

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीमेन सांगन्धिकस्तोरुशकान्प्रति स्वाचिकीर्षितकथनपूर्वकं सांगन्धिकहारणे प्रवर्तनम् ॥ १ ॥ तथा सप्रतिपेयं स्वजि-
 घास्तुं तेषां गदया ताडनम् ॥ २ ॥ भीमगदाप्रहारमगदुवजिन्मर्मिमिवृषं निवेदितेन कुबेरेण सद्युतोऽनम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ।
 पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विशालां वदरं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
 अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सांगन्धिकमनुचमम् ।
 अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
 तस्या मामनवधाक्ता धर्मपत्न्याः प्रिये स्त्रितम् ।
 पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
 राक्षसा ऊचुः ।
 आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४
 देवर्षयस्तथा यथा देवाश्चात्र दृकोदर ।
 आमन्य यक्षप्रवरं पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ।
 'यथापिपसानुमते कुबेरस्य महात्मनः ॥'
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमत्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेत्तुष्टुचः स विनश्येन्न संशयः ॥ ७
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादिह ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ८
 [आमन्य यक्षराजं ये ततः पिब हरस्य च ।
 नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्पुष्करमीक्षितुं] ॥ ९
 भीमसेन उवाच ।
 राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।

दृष्ट्वाऽपि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ १०
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ११
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिक्षरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १२
 तुल्या हि सर्वभूतानामिषं वैश्रवणस्य च ।
 एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ १३
 इत्युक्त्वा राक्षसान्स्वर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रमिन्न इव कुञ्जरः ॥ १४
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रतापवान् ।
 मा मवमिति सक्त्रोऽर्धमर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १५
 कदर्याकृत्य तु स तान्नाक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥ १६
 गृहीत वभीत विकर्त्ततमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 ऊद्धा ध्रुवन्तोऽभिययुर्द्रुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १७
 ततः स सुवीर्यमदण्डकल्पा
 महागदां काञ्चनपट्टचद्मा ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्त्री
 ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठनेति ॥ १८

ते तं तदा तोमरपट्टसाद्यै-
 र्वाविद्वशस्त्रैः सहसा निपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिववृक्याः ॥ १९
 वातेन कुन्त्यां बलवान्सुजातः
 शूरस्तरस्त्री द्विपतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रश्रूयः ॥ २०
 तेषां स मार्गान्निविधान्महात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथा प्रवीराभिजघान भीमः
 परश्रुशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ २१
 ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विद्यावलं बाहुबलं तथैव ।
 अशक्नुवन्तः सहितं समन्ता-
 द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २२
 विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
 भीमादिताः क्रोधवशाः प्रभन्नाः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

हुर्मैमित्तप्रदंतिना भीमसेनानवलोकित्वा च युधिष्ठिरेण द्रौपदीपति भीमाभिगतदेशप्रभः ॥ १ ॥ द्रौपद्या भीमपिहो-
 रितं निवेदितेन युधिष्ठिरेण पटोत्कचसाहाय्येन भीमसमीपगमनम् ॥ २ ॥ कुबेरबहुमानितस्त्रीरत्नद्विदक्षया तत्रैव सुतेन
 विहरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तानि महाहोणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
 बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
 ततो वायुर्महाञ्जीवो नीचैः शर्करकर्षणः ।
 मादुरासीदरूपशः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
 पपात महती चोल्का सनिर्घाता महामया ।
 निष्प्रमथामवत्पर्युद्विग्नरदिमस्तमोऽवृत्तः ॥ ३

गतिमेकीगुण्यवसन्नवन्तः ॥ २३ ॥

निर्घातश्चामवद्रीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
 चचाल पृथिवी चापि पांमुवर्ष पपात च ॥ ४
 सलोहिता दिग्गश्चासन्नखराचो मृगद्विजाः ।
 तमोऽवतमभूत्सर्वे न प्राज्ञायत किंचन ।
 [अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जशिरे ॥] ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मान्मिमविप्पति ॥ ६

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

सजीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथा रूपाणि पश्यामि सुव्यक्तो नः पराक्रमः ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षां चक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ८
 ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ आतरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
 कचिन्न भीमः पाञ्चालि किंच कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरशंसिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं मादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथावादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनसिनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी १२
 यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिधना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येर्धन्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
 उक्तस्तेवं तथा राजा यमाविदमथाववीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्ण्येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 बहन्तु राक्षसा विमान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश बह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसभो जवे ॥ १८
 तरस्वी चैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
 उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्व्रजनीचराः ।
 पुरा स नापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्षष्टाशदधिकसप्ततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

तथैत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विमाननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुस्तत्र कानने ।
 पद्मसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् ॥ २४
 भिन्नकायाक्षिवाहूरुन्संचूर्णितशिरोधरान् ।
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ॥ २५
 सक्रोथं स्वच्छनयनं संदष्टदशनच्छदम् ।
 उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् २६
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्याथ भारत ॥ २७
 उवाच श्लक्ष्ण्या वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ।
 साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाभियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८
 अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां तु विजहुरमरोपमाः ॥ २९
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३०
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथाऽन्यान्ब्राह्मणपमान् ॥ ३१
 विनयेन नताः सर्वे प्रणिपत्य च भारत ।
 सान्त्वित्वा धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२
 विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरुपुत्रवाः ।
 ऊर्जुनातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्रहाः ।
 प्रतीक्षमाणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

गन्धमादनादुत्तरं देशं जियमिपुणा युधिष्ठिरेण आकाशवाणीश्रवणात्ततः प्रतिनिवृत्य अनुचरैः सह नरनारायणाश्रमं प्रति पुनरागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

आमन्त्र्य सहितान्भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १

दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।

मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ॥ २

देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।

यथाक्रममशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ॥ ३

ऋषीणां पूर्वचरितं तपोधर्मविचेष्टितम् ।

राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४

शृण्वानास्तत्र तत्र स आश्रमेषु शिवेषु च ।

अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विषेपतः ॥ ५

अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः ।

यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६

पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरस्सु च ।

उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७

इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।

नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८

गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।

हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९

विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।

दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवपिपूजिता ॥ १०

यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

समाप्तं चेदं तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥

(अथ जटासुरवधपर्व ॥ ७ ॥)

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

विप्रवेपेण पाण्डयनिकटचिरवासिना जटायुरेण भीमासंनिधाने द्रौपदीसहितान्युधिष्ठिरादीनपहस्य पलायनम् ॥ १ ॥
मधेमार्गे यदृष्टासमागतेन भीमेन तस्य मारणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविधस्तान्वरातस्तत्र पाण्डवान् ।

दर्शितानि द्विजेन्द्रेण लोमशेन महात्मना ॥ ११

इमं वैश्रवणावासं दुर्गमं गन्धमादनम् ।

कथं भीम गमिष्यामो मतिरत्र विधीयताम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।

न शक्यो दुर्गमो गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ॥ १३

अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।

नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिषिञ्चतम् ॥ १४

तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।

बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५

अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वाष्ट्रिपेणाश्रमे वसे ।

ततो ब्रह्मपति कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६

एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धबहः शुभः ।

मनःप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं वर्षय वै ॥ १७

तच्छ्रुत्वा दिव्यमाकाशाद्विषयः समपद्यत ।

ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८

श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्यस्त्वभाषत ।

न शक्यमुत्तरं गन्तुं प्रतिगच्छाम पाण्डव ॥ १९

ततो युधिष्ठिरो राजा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

[प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ॥] २०

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।

पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्सुखं तदा ॥ २१

[पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाहया ॥] १

गतेषु तेषु रघुःशु भीमसेनात्मजेऽपि च ।

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
 जहार धर्मराजं वै यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
 'जनमेजय उवाच ।
 ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
 जहार चित्रं भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
 वक्तुमर्हसि विप्राय व्यक्तमेतन्ममाऽनघ ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।'
 ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वोद्धेयस्त्रवित्तमः ।
 इति ध्रुवपाण्डवेयान्पर्युपास्ते स नित्यदा ।
 परीप्समानः पार्थानां कलापार्थं धनं पि च ॥ ४
 अन्तरं संपरिमुखां पद्या हरणं प्रति ।
 दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ५
 [पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
 युयुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६
 स भीमसेने निष्क्रान्ते भृगयार्थमरिन्दमे ।
 [घटोत्कचं साजुचरं दृष्ट्वा विप्रदुतं दिशः ॥ ७
 लोमशमभृतींस्तान्स्तु महर्षीश्च समाहितान् ।
 स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान्] ८
 रूपमन्तस्तमास्याय विकृतं शैर्यं महत् ।
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत सुदुष्टात्मा ग्रीनृहीत्वा च पाण्डवान् ९
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोपक्रम्य पाण्डवः ।
 [विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः] १
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ १०
 तमब्रवीद्भीमराजो द्वियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ११
 येऽप्ये कश्चिन्मुष्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
 धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १२
 धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुर्बचसम् ।
 एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १३
 देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसः ।
 गन्धर्वोऽगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १४

तिर्यग्योनिगताश्च अपि कीदृषीलिकाः ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १५
 समृद्ध्या यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यति ।
 इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकन्यैर्यथाविधि ॥ १६
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षसः ।
 राष्ट्रस्थारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् १७
 न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जातवनागसि ।
 अपुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १८
 विषसाश्चान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
 गुल्बं ब्राह्मणार्थैव ममाणप्रवणाः सदा ॥ १९
 द्रोघव्यं न च मित्रेषु न विश्वेस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुज्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः २०
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्पन्नं कथमसाञ्जिहीर्षसि २१
 एवमेव वृथाचारो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
 वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाऽद्य नमविष्यसि ॥ २२
 अथ चेदुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वधर्मं विवर्जितः ।
 प्रदाय शस्त्राप्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ २३
 अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
 अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलं २४
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षसं मानुषीम् ।
 विषमेतत्समालोच्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ २५
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥
 अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
 मा मैष्टं राक्षसान्मूढाद्रतिरस्य मया हता ॥ २७
 नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन्नुद्धते संप्राप्ते नभविष्यति राक्षसः ॥ २८
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
 उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 राजन्किं नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
 आशो भोजनं येषां तान् ॥ १९ ॥ प्रतिश्रयो गृहम् ॥ २० ॥
 नभविष्यति मरिष्यति ॥ २२ ॥ गुह्यः समपद्यतेति यः पाठः
 ॥ २६ ॥ सत्कृत्यं साधुकार्यम् ॥ ३० ॥

कलापान् विपद्धान् ॥ ४ ॥ कौशिकं बोधदायकम् । ग्रह
 ग्रहणम् ॥ १० ॥ युष्माकं चेनायुधवीर्यम् । कश्चि
 गच्छति ॥ १६ ॥ विषमाश्चान् देवादिशेषान् विषयं तस्य
 वन ३२

यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणास्त्यजेच्छुं जयेत वा ॥३०
 एष वासान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
 सद्यमेव महाबाहो देशः कालो ह्ययं नृप ॥ ३१
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्रतिम् ॥३२
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमिषाद्यदि ।
 नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽसीति भारत ॥ ३३
 भोभो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मां नयस्वनां हतो वा स्वप्स्यसीह वै ३४
 तदा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ।
 प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३५
 सोऽपश्यद्भातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ ३६
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
 भ्रमन्तं तत्रतत्रैव दैवेन परिमोहितम् ॥ ३७
 हुतान्संदृश्य तान्भ्रातृद्रौपदीं च महाबलः ।
 क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३८
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्छत्रपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ॥३९
 ब्रह्मरूपमतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ।
 प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 ब्रह्मरूपेण विहितं नैव हन्यामनागसम् ॥ ४०
 राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ।
 अपकस्य च कालेन धधस्तव न विद्यते ॥ ४१
 नूनमद्यासि संपत्की यथा ते मतिरीदृशी ।
 दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ।
 'सोऽपि कालं समासाद्य तथाऽद्य नभविष्यसि' ४२
 वडिशोऽयं त्वया प्रसक्तः कालमुद्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्पृतास्यः कथमद्य गमिष्यसि ४३
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वकहिदिम्बयोः ४४
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।

भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ४५
 अत्रवीच पुनर्भीमं रोपात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पापत्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥४६
 श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवास्तेणोदकक्रियाम् ॥ ४७
 'एवमुक्त्वा तदा भीमं राक्षसो योद्धुमाययौ ।
 करालवदनः क्रोधात्कालसर्प इव श्वसन् ॥' ४८
 एवमुक्तस्ततो भीमः सृकिणी परिलिलिहन् ।
 सयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ॥४९
 'ब्रुवन्वै तिष्ठतिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिद्रुद्राव राक्षसम् ॥ ५०
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृकिणी परिसिलिहन् ।
 अभिद्रुद्राव संरन्ध्रो बलो वज्रधरं यथा ॥ ५१
 भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो निधुद्रायाभवत्स्थितः ।
 राक्षसोऽपि च विसन्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ॥ ५२
 वर्तमाने तयो राजन्वाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावतिकुद्बाहुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५३
 न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो घृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्ष्यमिति चाब्रवीत् ५४
 आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्मृदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५५
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसजेतामुभौ रक्षोघृकोदरौ ॥ ५६
 तयोरासीत्संग्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः सक्षेप शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५७
 तौ वीरौ समभिकुद्बावन्योन्यं पर्यधावताम् ।
 आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजगमतुः ।
 जीमृताविव यर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ५८
 वभञ्जतुर्गहावृक्षानन्यभिर्बलिनां चरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरन्ध्रौ परस्परवर्धयिर्णौ ॥ ५९
 तद्वक्ष्युद्धमभयमहीरुहविनाशनम् ।

वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ६०
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतु रूपां विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६१
 तस्मिन्देये यदा वृक्षाः सर्वे एव निपातिताः ।
 पुगीकृताश्च शतशः परस्परवधेष्वपि ॥ ६२
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबली ॥ ६३
 शिलाभिरुग्ररूपाभिर्दृष्टीभिः परस्परम् ।
 वज्रैरिव महावैराजघ्नतुर्मर्षणौ ॥ ६४
 अभिद्रुत्य च भूयस्तापन्योन्यवलदर्पितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्पते गजाविव ॥ ६५
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६६
 ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चद्वीर्पमिवोरगम् ।

वेगेनाभ्यहनन्नीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ६७
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ६८
 तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलाद्धीमो निष्पिपेप महीतले ॥ ६९
 'ततः संपीड्य बलबद्धजाभ्यां क्रोधमूर्च्छितः ।'
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरतिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ७०
 संदष्टौष्ठं विवृत्तार्धं फलं वृक्षादिव च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धतम् ।
 पपात रुधिरादिर्ग्वं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ७१
 तं निहत्य महेष्वासौ युधिष्ठिरसुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाभ्यस्तु मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि जटासुरवधपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

समाप्तं च जटासुरवधपर्व ॥ ७ ॥

(अथ यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥)

एकोनपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

जटासुरवधानन्तरं सपरिवारेण युधिष्ठिरेण नरनारायणाश्रमे निवासः ॥ १ ॥ ततो धृपपर्वोद्यमादिषु सुखेन संचरणम्
 ॥ २ ॥ तत आदिदेवाः श्रमममनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
 स समानीय वान्सर्वान्प्रातृनित्यत्रवीर्यवान् ।
 द्रौपद्या सहितः काले संसरन्प्रातरं जयम् ॥ २
 समाश्रितसोऽभिगताः श्रिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशः स वीमत्सुः पञ्चमीमभितः समाप्तः ॥ ३
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणांवरम् ।

[युष्पितैर्द्रुमपण्डैश्च मत्तकोकिलपद्मैः ॥ ४
 मयूरैश्चातकेयापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
 व्याघ्रैर्वराहैर्महिर्पर्वैर्वह्निर्हिरण्यैस्तथा ॥ ५
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
 कुल्लैः सहस्रपर्वैश्च शतपत्रस्तथोत्पलैः ॥ ६
 प्रकुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
 महापुष्पं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।]
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ७

पुरा ह्रीकाहिणीर्यया इति श्रु. पाठः ॥ ६० ॥ आविष्य आश्र-
 मित्वा ॥ ६१ ॥ मुष्टीकृतायेति श्रु. पाठः । तत्र मुष्टीकृताः रज्ज्वधे
 सुप्रवज्जरीकृता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाभ्रैरिवैवमूलोपमा ॥ ६३ ॥
 शिरोधरा भीवाम् ॥ ६७ ॥ अभ्यवर्तत अधिक्तासाह्वानभूत

॥ ६८ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

जयं अनुव्रजम् ॥ २ ॥ कृतोद्देशः पश्चमे वने मयाऽपश्यमा-
 गन्त्यमिति कृतसंकटः ॥ ३ ॥ श्वेतं बलागम् ॥ ४ ॥ तत्रापि
 देवे अस्माभिरिति शेषः । उद्देशः कृतः । संविराजः ॥ ७ ॥

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
 पञ्चवर्षाणि वत्स्याभि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ८
 अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ९
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेषामाचक्षे तपस्विनाम् ॥ १०
 तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ११
 सुखोदार्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
 ध्वजधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ १२
 तच्च राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १३
 'द्रौपद्या सहितः श्रीमान्दंडिम्येयादिभिस्तदा ।'
 राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४
 कचित्पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैरुह्यते कचित् ।
 तत्रतत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।
 सिंहच्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १६
 अवैक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेवं चापिशिलोच्चयम् ॥ १७
 उपर्युपरि शैलस्य ब्रह्मीश्च सरितः शिवाः ।
 पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८
 ददृशुः पाण्डवा राजगन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते ॥ १९
 सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरहैः ।
 समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २०
 तमुपक्रम्य राजपिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
 पाण्डवा वृषपर्वणमवदन्त गतरूमाः ॥ २१
 अभ्यनन्दत्स राजपिंः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 पूजिताश्वासंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ २२
 अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३
 एकैकश्च तान्निमान्निवेद्य वृषपर्वणि ।

न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ।
 पारिवर्हं च तं श्रेयं परिदाय महात्मने ॥ २४
 ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २५
 अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २६
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
 'कृष्ण्या सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः २७
 तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्रूपपर्वामहीपतीन् ।
 उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ॥ २८
 अनुसंसार्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वाम् निवृत्ते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २९
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३०
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसातुषु ।
 यर्वतं विविशुस्ते तं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१
 महाप्रधनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 सणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ ३२
 'रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
 शिलाविभङ्गविकटं लतापादपसङ्कुलम् ॥ ३३
 ते सम्राज्ञाश्च पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणम् ।
 अनुससुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधाचगान् ॥ ३४
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
 सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३५
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महामृषिः ।
 आगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदपि हीयते ॥ ३६
 ते मृगद्विजसंपुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमम् ॥ ३७
 पुण्यं पञ्चसरोपेतं सपल्लवमहाधनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा मात्यधत्तं महागिरिम् ॥ ३८
 ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्दुर्गरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३९
 विद्याधरायुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च ।

गजसङ्घसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ४०
 शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् ॥ ४१
 ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ।
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोनयननन्दनम् ॥ ४२
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ।
 द्रौपदीसहितां धीरास्तैश्च विप्रर्महात्मभिः ॥ ४३
 शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वलग्नमन्दकलाञ्जुमान् ।
 श्रोत्रम्यान्सुमधुराञ्जन्दान्खगमुखेरितान् ॥ ४४
 सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ४५
 आभ्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
 मुञ्जातकांस्तथाङ्गीरान्दाडिमाम्बीजपूरकान् ॥ ४६
 पनसाँल्लिकुचान्मोचाः खर्जूरानम्लवेतसान् ।
 परावतांस्तथा क्षौद्रानीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४७
 विल्वान्कपित्थाञ्जमूश्च काश्मरीर्भद्ररीतथा ।
 पुष्पानुदुम्बरवटान्थत्थान्क्षीरिकास्तथा ॥ ४८
 भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान् ।
 इक्षुदान्करमर्दोश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ॥ ४९
 एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ।
 फलैर्मृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरुन् ॥ ५०
 तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्वकुलांस्तथा ।
 पुष्पागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।
 पाटलान्कुटजान्म्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ५१
 पारिजातान्कीविदारान्देवदारुमांस्तथा ।
 शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान्हिङ्गुकांस्तथा ।
 शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्जिशुपाः सरलांस्तथा ॥ ५२
 चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
 कोकिलैः कलविदैश्च हारितैर्जवजीवकैः ॥ ५३
 प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाऽन्यैर्विविधैः खगैः ।
 श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्रिश्चाप्सधिष्ठितान् ॥ ५४
 सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताजलचारिभिः ।
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

कछारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५
 कादम्बैश्चकवाकैश्च कुरैर्जलकुट्टैः ।
 कारण्डवैः पुर्वैर्हंसैर्वर्कर्मद्रुभिरेव च ॥ ५६
 एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताजलचारिभिः ।
 हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७
 पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्काक्षरञ्जितैः ।
 मञ्जुसौरेर्मधुकैर्विस्तान्कमलाकरान् ॥ ५८
 अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९
 सिंखण्डिनीभिः सहितांलतामण्डलकेषु च ।
 मेघतूर्ध्वरेवोद्गममदनाकुलितान्मृगान् ॥ ६०
 कृत्यैव केकामधुरं संगीतं मधुरस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥
 मयूरान्दण्डशृङ्गादृत्यतो वनलालसान् ।
 कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्मममाणान्कलापिनः ६१
 वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा ।
 कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेषूत्कटानिव ॥ ६२
 कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव ।
 विवरेषु तरुणां च रुचिरान्दण्डशृङ्गं ते ॥ ६३
 सिन्धुवारांस्तथोदारान्मन्मथसेव तोमरान् ।
 सुवर्णवर्णकुसुमान्गिरीणां शिखरेषु च ।
 कर्णिकारान्यिकसितान्कर्णपूरानियोजितान् ॥ ६४
 तथाऽपश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्यैस्तुक्वयकरान्कामसेव शरोत्करान् ॥ ६५
 तथैव वनराजीनामुदारान्चितानिव ।
 विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ६६
 तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
 अपश्यन्ममरात्राजन्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६७
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दोवाप्रिसदृशैरपि ।
 लोहितैरञ्जनाभैश्च चन्द्रसदृशैरपि ।
 अतीव दृष्ट्वा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६८
 तथा सालांस्तमालांश्च पाटलावकुलानपि ।

तामरघातां रसएव आसद्यो मय तजेन मयेन अलसाः ॥ ५५ ॥
 विष्टान्निषिष्टिदुग्धयुतान् ॥ ५८ ॥ कुटजेषु शृङ्गविशेषेषु ।
 मणीनां लताप्रतानानि तैः संकटेषु कुञ्जीकृतेषु ॥ ६३ ॥

सिन्धुवारान् पद्मविशेषान् ॥ ६५ ॥ कामवश्यतां नराणाम्-
 तुक्वयकरान् ॥ ६६ ॥

माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ७०
 विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
 कलहसैरुपेतानि सारसाभिस्तानि च ॥ ७१
 सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ।
 पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७२
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गन्धवन्त्यथ माल्यानि रसवन्ति फलानि च ७३
 सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
 विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ७४
 कमलोत्पलकटारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना वने तस्मिन्नुत्सर्पणं वायुना ॥ ७५
 ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।
 अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ॥ ७६
 वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा इमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ।
 भान्त्येते पुष्पविकंचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ७७
 नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ।
 स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ७८
 भ्रमरावमधुरा नलिनीः कुल्लपङ्कजाः ।
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेषुभिः ७९
 पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
 स्रग्धरां विग्रहपतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ८०
 नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्मेमाः काननोत्तमे ।
 उपगीयमाना भ्रमरे राजन्ते वनराजयः ॥ ८१
 पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुपगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स प्रकोदर ॥ ८२
 लताभिः पुष्पिताप्राभिः पुष्पिताः पादपोचमाः ।
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ८३
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नदतां शृणु निर्धोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ८४
 चकोराः शतपत्राश्च मचकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेवान्संपतन्ति महादुमान् ॥ ८५

रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ८६
 हरितारुणवर्णानां शङ्खलानां समीपतः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रसवणेष्वापि ॥ ८७
 वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ।
 शृङ्गाराजोपचक्राश्च लोहशृङ्गाः पतत्रिणः ॥ ८८
 चतुर्विपाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।
 एते वैदूर्यवर्णामं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ८९
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ।
 नानाप्रसवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च ॥ ९०
 भास्कराभ्रमभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ९१
 कचिदञ्जनवर्णाभाः कचित्काञ्चनसमिभाः ।
 धातवो हरितालस्य कचिद्विज्जुलकस्य च ॥ ९२
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः कचिद्गैरिकधातवः ॥ ९३
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालमूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महामभाः ॥ ९४
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्भयेष्टं भीमविक्रमाः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गे पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ९५
 गीतानां समतालानां तथा साक्षां च निःस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९६
 महागङ्गासुदीक्षस्व पुण्यां देवचर्यां शुभाम् ।
 कलहंसगणैर्जुष्टासृपिकिन्नरसेविताम् ॥ ९७
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरसुरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ९८
 च्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कान्त्यै शैलराजमरिदम् ॥ ९९
 वैशंपायन उवाच ।
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नावप्यन्यवर्तेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ १००

दे भीम ॥ ७६ ॥ नलिनीं सरसीम् । कमलोत्पलकोरुषान्तरजा-
 विभेदः । विग्रहपतीं वारीरथीम् ॥ ८० ॥ सस्य शैलस्य ॥ ८१ ॥

शृङ्गाराजयः वसिष्ठेयाः ॥ ८८ ॥ चतुर्विपाणाधनुर्गताः
 ॥ ८९ ॥ एतेन वहापिच्छाशतमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

आर्घ्येणस्य राजपराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ १०१

ततस्ते विग्मतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

पारगं सर्वविद्यानामार्घ्येणमुपागमन् ॥ १०२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकोनपष्ठपचिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

पञ्चचिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

आर्घ्येणराजर्षिणा युधिष्ठिरं प्रति कैलासवर्णनपूर्वकमर्जुनागमनपर्यन्तं स्थाश्रमपूज निवासचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।

अभ्यवादेयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।

शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।

यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३

अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिग्व्येन चक्षुषा ।

पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ४

कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।

सह ब्राह्मिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५

नानृते कुरूपे भावं कचिद्धर्मे प्रवर्तसे ।

मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कचित्पार्थ न सीदति ॥ ६

कचिचे गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।

कचिन्न कुरूपे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७

सुकृतं प्रतिकर्तुं च कचिद्दातुं च दुष्कृतम् ।

यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकृत्यसे ॥ ८

यथाहं मानिताः कचिन्वया नन्दन्ति साधवः ।

घनेष्वपि वसन्कचिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९

कचिद्द्वाम्यस्त्वदाचारं पार्थ परितप्यते ।

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०

पितृपेतामहं वृत्तं कचित्पार्थानुवर्तसे ।

कचिद्वाजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११

स्येसे किल कुले जाते पुत्रे नमरि वा पुनः ।

पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च रमन्ति च १२

किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।

किं चास्यमुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं १३

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुतामा च पञ्चमः ।

यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जिता १४

[युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्नार्य माऽऽहंतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५

आर्घ्येण उवाच ।]

अन्भक्षा वायुभक्षाश्च पुत्रमाना विहायसा ।

जुपन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६

कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किंपुरुषा नृप ॥ १७

अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।

दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८

विद्याधरगणाश्चैव सग्विणः प्रियदर्शनाः ।

महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चारणादयः ॥ १९

अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसन्धिषु ।

भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निःस्वनः ॥ २०

इहस्यैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभा ।

न कार्या वः कथंचित्स्थाचत्राभिगमने मतिः २१

न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।

विद्वास्तत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२

ईषधपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।

द्विपन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २३

अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर ।

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४

न विकरयसे ज्ञातास्तीति न स्थापसे ॥ ८ ॥ यथावत् माऽऽह यथा मामाह ॥ १५ ॥ पर्वसन्धिषु श्रुतिस्त्वयदयोरन्तराले ॥ १६ ॥

मुनिः आर्घ्येणः ॥ ४ ॥ वैद्याः विद्यया विदिताः ॥ ७ ॥

शुश्रूक्षमस्य तं उपकारिणम् । दुष्कृतं अपकारिणं ह्यनु खलु

चापलाद्धि न गन्तव्यं पार्थ यानैस्तवः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्भन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरबाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६
 शिखरे तं समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम् ।
 मेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २७
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८
 उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु ।

गीतसामखनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 मेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसन्धिषु ॥ ३०
 मुञ्जाना मुनिमोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदूर्जुनदर्शनात् ॥ ३१
 न तात चपलेर्भान्वमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 'चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः' ॥ ३२
 उपित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रजितां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि पद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

एकपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

कदाचन गरुडपक्षवातानीलाकुसाम्बुजदर्शिन्या द्रौपद्या साष्टशबहुपुष्पाचयनं तथा दुष्टयक्षराक्षसक्षणं च प्रापितेन भीमेन तदर्थं गन्धमादनशिखरारोहणम् ॥ १ ॥ तथा स्त्रीपक्षान्वनिश्रवणेनाभिदुःखतां मणिमदादीनां युद्धे हतनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आर्षिपेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।
 पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः १
 कियन्तं कालमयसन्पर्वते गन्धमादने ।
 किंच चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिवलपौरुषाः ॥ २
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ३
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरी ॥ ४
 न खल्वासीतपुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ।
 'धनदाधुपिते नित्यं वसतस्तत्र पर्वते ॥'
 कश्चित्समागमस्तेपामासीद्वैश्रवणस्य च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्षिपेणो यथाऽब्रवीत् ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ७
 वंशोपायन उवाच ।
 एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिभतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ८

मुञ्जाना मुनिमोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धचाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ९
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ १०
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत ॥
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १२
 आर्षिपेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्वहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ १३
 तैस्तत्र विहरन्निश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १४
 आजगमुः पाण्डवान्द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ।
 ते तैः सह कथां चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः ॥ १५
 ततः कतिपयाहस्तु महाहृदनिवासिनम् ।
 क्रद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाऽहरत् ॥ १६
 प्राकम्प्यत महाशैलः प्रामुद्यन्त महादुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १७

ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥१८
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १९
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाशुभम् ॥ २०
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ॥ २१
 'दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
 मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ॥ २२
 येषां तु दर्शनात्स्पर्शस्तौ रभ्याच तथैव च ।
 नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ॥ २३
 ईदृशैः क्लृप्तमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः ।
 देवतान्मर्चयित्वाऽहमिच्छेयं सङ्गमं त्वया ॥ २४
 इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ॥ २५
 प्रत्यक्षं सर्वलोकसु नद्वद्व्यत मां प्रति ॥ २६
 'वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।'
 खाण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना ॥२७
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च पराजितः ।
 हता मायाविनश्वोऽग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवं २८
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अवियद्वलमनापृथ्व्यं शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २९
 त्वद्बाहुबलवेगेन प्राप्तिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दक्ष ॥३०
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ ३१
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ ३२
 'इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।

आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ॥' ३३
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गजः ॥ ३४
 सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान्दृष्टो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥३५
 लोहिताक्षः पृथुर्व्यसो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रो वृषस्कन्धः सालपोत इवोद्गतः ॥ ३६
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाहनुः ।
 रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूष्णांश्चापि परामृशन् ॥ ३७
 स केसरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ ३८
 तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पार्थ खड्गधनुर्धरम् ॥ ३९
 द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ४०
 न ग्लानिर्न च कावर्थं न वैकुण्ठं न मत्सरः ।
 कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥ ४१
 तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
 बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ४२
 स किन्नरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
 हर्षयन्पर्वतस्याग्रमारुरोह महाबलः ॥ ४३
 ततो वैश्रवणावासे ददर्श भरतर्षभः ।
 काञ्चनैः स्फराटिकैश्चैव वेष्टमभिः समलंकृतम् ४४
 [प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
 सर्वरत्नयुतिमता सर्वोद्यानवता तथा ॥ ४५
 शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
 द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ॥ ४६
 विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः ।
 वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ ४७
 धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।

सद्गव इति श. पाठः ॥ ३४ ॥ पृष्ठं विशिष्टी अंती यस्य-
 स पृथुर्व्यसः ॥ ३६ ॥ ग्लानिः धमः । कृतवै भयम् । वैकु-
 ण्ठमनुत्ताहः । मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ ४१ ॥ एक-
 यनं वामदक्षिणसंचारशून्यम् ॥ ४२ ॥ परिक्षिप्तं परित आश्रुत-
 म् ॥ ४५ ॥ चयाट्टालकशोभिना । चयः प्राकारस्य गुलबन्धः ।
 वन० ३३

अग्रलङ्कः उपरिष्ठम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । निर्व्यूहः नागद-
 न्ताएव गृहाभिर्यतं दाह ॥ ४६ ॥ वक्रभावेन वक्रेण बाहुना
 उपलक्षितः । श्वेदेन तद्दर्शनात्संघट्टस्पर्शेन । द्रविणाधिपतेः
 घनाधिपतेः ॥ ४८ ॥

पश्यमानः सखेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ॥ ४८
 मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।
 सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुमुखो ववौ ॥ ४९
 चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र दुर्गाः परमशोभिन् ॥ ५०
 रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभ ॥ ५१
 गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्यै गिरिरिवाचलः ॥ ५२
 ततः शङ्खघुषाध्माय द्विपतां रोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषं तलशब्दं च कृत्वा भूतान्प्रमोहयत् ॥ ५३
 ततः प्रहृष्टोमाणस्तं शब्दमभिदुद्बुधुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ५४
 गदापरिधनिर्क्षिप्तशूलशक्तिपरश्वथाः ।
 प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ५५
 ततः प्रयष्टते युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ५६
 तैः प्रयुक्तान्महामायेः शूलशक्तिपरश्वथान् ।
 मल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ ५७
 अन्तरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विव्याघ गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ५८
 'शोणितस्य ततः पेतुर्धनानामिव भारत ।
 गात्रेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ।'
 स लोहितमहावृष्टिर्भयवर्षन्महाबलः ॥ ५९
 गदापरिधयापीनां रक्षसां कायसंभवा ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ६०
 भीमबाहुवलोलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसाम् ।
 विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च ॥ ६१
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमग्नौरेव ॥ ६२
 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिपातिभिः ।
 सर्वानार्च्छन्महाबाहुर्वलवान्स्तत्यविक्रमः ॥ ६३

अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
 सन्नाहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ६४
 ते हि विक्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयादिताः ।
 भीममार्तस्वरं चकुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ६५
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसिंशक्तिपरश्वथान् ।
 दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वनाः ॥ ६६
 तत्र शूलगदापाणिर्घृढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ६७
 दर्शयन्स प्रतीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्सयमान इवाव्रवीत् ॥ ६८
 एकेन बहवः सङ्घे मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ६९
 एवमाभाष्य तान्सर्वानभ्यवर्तत राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिर्भ्यधावत्स पाण्डवम् ॥ ७०
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समार्दयत् ॥ ७१
 मणिमानपि संकुदः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ॥ ७२
 विद्युद्गदां महाघोराकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्च्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ७३
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ७४
 गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ७५
 ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्सयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रचिक्षेप स राक्षसः ॥ ७६
 सा भुजं भीमनिर्हृदा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 साभिज्वाला महारोद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ७७
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौन्तेयो गदायुद्धविशारदः ॥ ७८
 रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।
 प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदाम् ॥

ददौ ददौ ॥ ५१ ॥ न मोहं भीमसेनस्वेति श. पाठः ॥ ५४ ॥ अदरीयदपीधारमिति श. पाठः ॥ ६८ ॥ सङ्घे संभवे ॥ ६९ ॥ प्रत्यहन्यन्त प्रतिदत्ताः । वेगिताः वेगवन्तो-

॥ १. गदावेगस्य गदायां वेगोऽत्यन्तशो यस्य तस्य ॥ ७४ ॥
 सः भीमः । व्यंसयामास व्यञ्चयित्वार ॥ ७५ ॥ अयमर्थो अयो-
 मयीम् ॥ ७६ ॥ शैक्यां श्रीकृष्णति शत्रुपराभवतीति शैक्या ।

तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७९
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
माहिणोद्गीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ८०
मङ्गत्वा शूलं गदाप्रेण गदायुद्धविभागवित् ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ८१
सोऽन्तरिक्षमवप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकपट्टपदिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

त्रिपट्टपदिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

भीमाङ्गनाम्नेन दुर्मनायमानंदुधिष्ठिरादिभिः पर्वताप्रारोहणेन भीमसमीपगमनम् ॥ १ ॥ भीमहतावशिष्टैर्निवेदितमणि-
मदादिवधेन कुबेरेण युयुत्सवा भीमप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ तत्र युधिष्ठिरादिद्वन्द्वेन शान्तमन्युना तेन तान्प्रति स्वस्वाम-
स्वशापावातिकथनपूर्वकं भीमसेनकार्यानुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरैर्गुहाम् ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्राद्युभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विमाथ सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमाष्टिपेणाय संप्रधार्य महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शूलमारुरुहस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलान्नं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वाश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महासत्त्वान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुमे स महाबाहुर्गदास्त्रधनुर्धरः ।
निहत्य समेरं सर्वान्दानवान्मघयानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य द्रकोदरम् ।
तत्रोपविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेश्वरैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
लोकपालंमहामागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरभासीनमथोवाच युधिष्ठिरः ॥ ९

सीरध्वजेन्द्रोर्ध्वेति ॥ ७९ ॥ ततः स्वर्गलोच ॥ ७९ ॥ एतद-
ष्टादिशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

यत्रपार्थं रक्षार्थं धनं ॥ ३ ॥ सुमेरुं वनवासिनंश्च तदेतत् ।

प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ८२
सैन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विस्मृता वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्स्नं निपपात ह ॥ ८३
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनबलाहतम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवांपतिम् ॥ ८४
तं मेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ८५

साहसाद्यदि वा मोहाङ्गीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृपा वधः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्धधर्माविनाहत्य यः पापे कुरुते मनः ।
कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ॥ १२
'साहसं वत मद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।'
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि मियम् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
'भीमसेनं महाबाहुमप्रभृष्यपराक्रमम् ॥' १४
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विरराम महतेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १५
ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १६
ते ज्वेन महावेगाः प्राप्य वंशवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयादिताः ॥ १७
न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
प्रकीर्णमूर्ध्वेजा राजज्यशाधिपतिमनुवन् ॥ १८
सद्यः मोक्षिन् ॥ १९ ॥ यत्र यत्र निर्दिशन् ॥ १९ ॥ यत्र यत्र निर्दिशन् ॥ १९ ॥
॥ १९ ॥ यत्र यत्र निर्दिशन् ॥ १९ ॥

गदापरिबनिर्लिखितोमरग्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देवपुरःसराः ॥ १९
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
 एकेन निहताः सङ्ख्ये गताः क्रोधवशा गणाः २०
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च नराधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ २१
 भद्रः शैलो वयं भया मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२
 स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २३
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 जुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २४
 अथाब्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हममालिभिः ॥ २५
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
 तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ।
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिप्यन्त इवाशुगाः ॥ २६
 'ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।'
 हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २७
 स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाश्रुतिः ॥ २८
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
 'अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ॥' २९
 रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 सायुधा वद्वनिर्लिखा यक्षा बहुशतायुधाः ॥ ३०
 ते जवेन महावेगाः प्लवमाना विहायसा ।
 गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाम्बरम् ॥ ३१
 तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।
 'रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ॥' ३२
 कुर्वन् च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम् ।
 ददृशुर्हरोमाणः पाण्डवाः म्रियदर्शनम् ॥ ३३
 कुपेरस्तु महासत्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
 आचकार्मुकनिर्लिखान्दृष्ट्वा भीतोऽभवत्तदा ॥ ३४
 युज्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥ अग्रपनः सजलमेघः ।
 गन्धर्वैर्दयैर्गजयामासुः यक्षा इति शेषः ॥ २५ ॥ विमलाक्षाः

'सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरन्दरसमौजसः ।'
 देवकार्यं करिष्यन्ति हृदयेन तुतोप ह ॥ ३५
 ते पक्षिण इवापेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः ।
 तस्थुस्तेषां सकाशे वै धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३६
 ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान्मति भारत ।
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः ॥ ३७
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं भृशम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३८
 अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३९
 शय्यासनयुतं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मेणा ।
 विहितं चित्रपर्पन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ४०
 तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ४१
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्ति यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ४२
 काञ्चनीं शिरसा विभ्रज्जीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणसङ्ग्रधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ४३
 न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ४४
 आददानं क्षितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४५
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रै वस त्वं सह घन्धुभिः ॥ ४६
 न च मनुष्यस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तत्र ॥ ४७
 ग्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४८
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोसि भरतर्षभ ।
 कर्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे ताव वतते क्रुसत्तम ॥ ५०
 दद्यावन्नुदाः ॥ २६ ॥ दृष्टो शातः ॥ ४८ ॥

यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं कृतवानसि ।
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ॥ ५१
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरदासाद्वृकोदर ॥ ५२
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शतोऽपराधे कसिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिर्ध्रुवम् ॥ ५३
 दृष्टो हि मम संकेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
 न तयात्रापराधोस्ति कथंचिदपि पाण्डव ॥ ५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं शसोसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव यथैतच्छापकारणम् ॥ ५५
 इदं चार्थ्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
 तदैव त्वं न निर्दग्धः सवलः सपदानुगः ॥ ५६
 धनेश्वर उवाच ।
 देवतानामभूमन्त्रः कुशावल्यां नरेश्वर ॥ ५७
 दृढस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिमिः ।
 यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्नहामारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि द्विपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

त्रिपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

कुबेरेण युधिष्ठिरानुशासनपूर्वकं स्वभवनगमनम् ॥ १ ॥ कुबेराज्ञया राक्षसपूजितं युधिष्ठिरादिमित्त्राचार्यः सद्गृहे सुप्तः
 पातः ॥ २ ॥

धनद उवाच ।
 युधिष्ठिर धृतिर्दोक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 लोकतन्त्रविधानानामेप पञ्चविधो विधिः ॥ १
 धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
 पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
 धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 धत्रियः धत्रियश्रेष्ठ शास्ति वै पृथिवीमनु ॥ ३

मम मया । संतरेणो भाविदुःखम् ॥ ५४ ॥ कुशावल्यां कुञ्जस्थ-
 शीघ्रं देवतारिधेयं ॥ ५७ ॥ एषित गमिदम् ॥ ६० ॥ मोक्षार्थं
 निवारणमुपयुक्तम् । अत्रापि धर्मस्त्वोपमित्यज्ञानमात्रम् । मोक्षार्थ-
 मपि दर्शयतिगर्भम् । सोऽपि मोक्षार्थं गम्यतेन श्वरसाहाय्यम् ॥ ६१ ॥

य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
 स लोके लभते वीर यश्चः श्रेयः च सद्गतिम् ॥ ४
 देशकालान्तरप्रेम्णुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 संश्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
 [यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।]
 पापात्मा पापयुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
 कर्मणामविभागज्ञः श्रेयः चेह विनश्यति ॥ ६

न्यष्टीवन् भूकृतवान् ॥ ६२ ॥ द्विपट्यधिकशततमोऽध्यायः १६२
 दक्षं यत्रशीलता । पराक्रमः सप्रणाममिमावन्हेतुः क्रिया ।
 विधानानां कार्यानां निबिडयुद्धदेवः । शरीरे शकाले च कृतं
 शूलारिद्रमभिमवदुर्द्विषयः ॥ १ ॥ संरम्भात् शोणम् ॥ ६ ॥

अकालज्ञः सुदुर्मथाः कार्याणामविशेषवित् ।
 वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ७
 साहसे वर्तमानानां निरुतीनां दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषामर्थलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
 अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
 निर्भयो भीमसेनोऽयं तं ज्ञाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
 आष्टिपेणस्य राजपेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तमिह्यं प्रथमां तत्र वीतशोकभयो वस ॥ १०
 अलकां सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह किन्नरैः ।
 'गमिष्यामि महाबाहो त्वं चापि वदरीं व्रज' ॥ ११
 मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वां महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ १२
 साहसेषु च संतिष्ठस्त्वया शैले वृकोदरः ।
 पार्षतां साध्वयं राजस्त्वया धर्मभृतांवर ॥ १३
 इतः परं च वो राजन्द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति वो राजन्द्रक्षिप्यन्ते च वः सदा ॥ १४
 तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
 आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभा ॥ १५
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १६
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोमौ यथाश्विनौ ।
 रक्ष्यास्तद्गन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७
 अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८
 याः काश्चन मता लोके स्वर्गाः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १९
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उच्चमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितोऽन्यमिततेजसि ॥ २०
 न मोहात्कुर्वते जिष्णुः कर्म पाण्डव गहितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृप ॥ २१
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।

आनीतः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसन्ननि भारत ॥ २२
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स श्रान्तनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ॥ २३
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक्कासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ॥ २४
 पितृन्देवानृषीन्विमान्पूजयित्वा महायशाः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरधमुनां प्रति ॥ २५
 अधिराजः स राजस्त्वां श्रान्तनुः प्रपितामहः ।
 स्वर्गजिच्छक्रलोकस्यः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
 प्राध्वंकृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २८
 ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २९
 'विभयस्ताप शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।
 सुपर्णापितृदेवानां सततं मानकृद्भव ॥ ३०
 शत्रुषु पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
 दीर्घं पश्यत मा हसं परं पश्यत माऽस्परम्' ॥ ३१
 खेपु वेत्ससु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामाग्र परिहास्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभा ॥ ३२
 श्रीप्रमेव गुडाकेशः कृतास्तुः पुरुषर्षभ ।
 साक्षान्मधवतोत्सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ ३३
 एवमुत्तमकर्माणमनुश्लिष्य युधिष्ठिरम् ।
 अस्तं गिरिनिवादिन्यः प्रययौ शुबकाधियः ॥ ३४
 तं परितोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३५
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३६

निरुतीनां वचनापराणाम् ॥ ८ ॥ अवलितो गर्वितः ॥ ९ ॥
 सर्वं यामात्म्यम् । विधानं प्राप्तुमायम् ॥ १० ॥ स्वर्गाः
 स्वर्गस्य दिताः संपदः ॥ ११ ॥ कुरुते अभ्यसति ॥ १२ ॥
 मरामेधानथमेधान् ॥ १५ ॥ प्राप्य कृत्वा यथा । उपसंहृतोत्तरैः

॥ २० ॥ नन्दिः सगृह्णति ॥ २१ ॥ सेषु वेत्ससु अस्मदीयेषु ।
 कामान् काम्यमानानथान् न परिहास्यन्ति किंतु साधयिष्यन्ते-
 वित्तार्थः ॥ ३२ ॥ परितोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः
 भूताः ॥ ३५ ॥ ऐरावतपथे इन्द्रपुत्रीप्रदेशे ॥ ३६ ॥

ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्णन्त इवाभ्राणि पिवन्त इव मारुतम् ॥ ३७
ततस्तानि शरीराणि गतमत्त्वानि रक्षताम् ।
अपाकृष्यन्त शैलप्राद्वनाधिपतिशासनात् ॥ ३८

तेषां हि शापकालः स क्रतोऽगस्त्येन धीमता ।
समेरु निहतास्तस्मान्धापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३९
पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेदमगु तां ध्रुवाम् ।
मुखमूर्ध्वगतोद्वेगाः पूजिताः सह राक्षसैः ॥ ४०

॥ इति धीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षपुच्छपर्वणि त्रिपष्टपञ्चशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुःपष्टपञ्चशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

धौम्येन पुषिहिरं प्रति मेरुमन्दरपर्वणपूर्वकं चन्द्रसूर्यादिगतिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः पाञ्चालीसद्वितांश्च तान् ।
आष्टिपेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्याष्टिपेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
'आष्टिपेणं परिपूज्य पुत्रवन्दरतर्पणम् ।'
धर्मराजं सृष्टन्पाणी पाणिना स महातपाः ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमाष्टित्य तिष्ठति ।
शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजयन् ।
इन्द्रवैश्रवणोपेतां दिशं पाण्डव रक्षति ॥ ४
पर्वतेश्च यनान्तेश्च काननैश्च शोभितम् ।
एतमाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सर्वे तात मनीषिणः ॥ ५
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति ये प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ६
यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
मेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ७
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ८
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ ९

अपाकृष्यन्त अपाकृतानि ॥ ३८ ॥ त्रिपष्टपञ्चशततमो-
ऽध्यायः ॥ १६३ ॥

इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः इति श्रुत्वा पाण्डः
॥ ४ ॥ प्रेतराजस्य भवनं मृद्ध्या परमया युतम् ॥ ७ ॥ संयम-

एवं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
अवसन्नरूपी राजा भूतानि परिरक्षति ॥ १०
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदांगतिः ॥ ११
यस्मिन्ब्रह्मसदर्थं भूतात्मा चापतिष्ठते ।
प्रजापतिः सृजन्सर्वं यत्किञ्चिद्भूमागमम् ॥ १२
यानाहुर्वैदक्ष्णः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयम् ॥ १३
अथैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेषोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १४
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तेरभ्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १५
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १६
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ १७
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रमया राजन्दुष्येक्ष्यं देवदानवैः ॥ १८
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ॥ १९
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
मासयन्सर्वभूतानि मुश्रियामिविराजते ॥ २०
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कृत एव महर्षयः ।

ता नामतः ॥ ८ ॥ आषाढपञ्चतिष्ठन् ॥ १० ॥ भूतात्मा सर्वे-
षां भूतानामात्मा । सपूर्णब्रह्माण्डविण्डाभिमानितान् ॥ १२ ॥
ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य ॥ १७ ॥

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां भावितात्मनाम् २१
 न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ।
 स्वयंप्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते ॥ २२
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २३
 तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ।
 स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ २४
 स्थानमेतन्महाभाव ध्रुवमक्षयमन्ययम् ।
 ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २५
 [एनं त्वहरहर्मेवं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २६
 ज्योतींषि चाप्यंशेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
 परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥] २७
 एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुर्वते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् २८
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां बहुधा पर्वसन्धिषु ॥ २९
 सुमेरुमनुवृत्तः स पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राप्नुयः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ३०
 स सम्यग्विभजन्कालान्वहुधा पर्वसन्धिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ३१

एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
 सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसन्धिषु ।
 भासयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति सागरम् ॥ ३२
 तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भासयज्जगत् ।
 मार्गमेतमसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ३३
 सिद्धयुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालं शिशिरमृच्छति ॥ ३४
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि सधुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ३५
 ततः खेदः क्रमस्तन्द्री ग्लानिश्च भ्रजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्मृतो ह्यभीक्ष्णं च निपेव्यते ॥ ३६
 एवमेतमनिर्देश्य मार्गमावृत्य भातुमान् ।
 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भासयन्प्रजाः ॥ ३७
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३८
 एवमेव चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३९
 संतता गतिरेतस्य नैव तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ४०
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येव सदा विभुः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

इन्द्रादधिगताखेणार्जुनेन स्वर्गाङ्गन्धमादन्ननिवासिनो युधिष्ठिरादीन्प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्रतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च चभूव तेषा-
 माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १

तान्वीर्ययुक्तानुविशुद्धसत्त्वा-
 स्तेजस्विनः सत्यवृत्तिमधानान् ।
 संशीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
 र्गन्धर्वसङ्घाश्च महर्षयश्च ॥ २

प्रणम नगरपुर ॥ २५ ॥ उपावृत्य अत्रदक्षिणं गत्वा । अच-
 क्रेषाम् । कुलालयके । प्रसीवं । मन्ती । पिपीलिके । प्रदक्षिणं कुरु-
 त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पुनर्वर्षादि मन्दरमिति इ. पाठः

॥ ३२ ॥ शिशिरानि श्रीमानि ॥ ३३ ॥ तेजांसि समुपादत्ते श्री-
 म्ने ॥ ३५ ॥ अनिर्देश्य मार्गं अन्तरिक्षम् ॥ ३७ ॥ चतुःष-
 ष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

तं पादपः पुष्पफलरूपेत्
 नगोत्तमं माप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं माप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसस्यननादितानि
 पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 द्रक्षाणि सान्नि च पश्यमाना
 गिरः परं हर्षमवाप्य तस्युः ॥ ४
 साक्षात्कुर्येण कृताथ तस्मि-
 न्नगोत्तमे संवृतकूटगुन्माः ।
 कादम्बरकारण्डवहंसनुदाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 श्रीटाप्रदेद्याथ समृद्धरूपा-
 न्तर्वेदिकान्ते न्यवसन्गुपेक्षान् ।
 मणिमकीर्णाथ मनोरमांथ
 यथा मयैगुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्षेभ्यः सुगन्धिभिश्च
 महादुर्गैः संततमध्रजालैः ।
 तपःप्रधानाः गतान् चरन्तः
 शूद्रं गिरिभिन्निषितुं न शक्नुः ॥ ७
 मतेजसा तस्य नगोगमस्य
 मदीपधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तरूपः मविगा बभूव
 निशागुरं प्राप्य नगप्रभाणाम् ॥ ८
 यमास्मिन्तः शायरजद्रमानां
 रिभाषगुर्भारविता हर्षिणः ।
 तस्योदयं चास्मन्तं च रीग-
 म्नात्र गिराग्ने दूरगुर्भुविताः ॥ ९
 रमेभ्यगिरागमनिर्गमनां
 गभीरदमं चास्मन्तं च रीगः ।

समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
 गमस्तिजालैः भदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां
 सिमं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
 इति ब्रुवन्तः परमाश्रिते
 पार्थान्पयोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
 किरीटिनं चिन्तयताममीक्ष्यम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
 संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
 यदैव धौम्यानुपते महात्मा
 कृत्वा जटां प्रव्रजितः स त्रिष्णुः ।
 तदैव तेषां नवभूय हर्षः
 कुतो रतिस्तद्गतमानमानाम् ॥ १४
 प्रातुर्निषोगतु शुषिष्टिरस्य
 वनादमीं वारणमत्तगामी ।
 यत्काभ्यकान्प्रव्रजितः स त्रिष्णु-
 र्मदैव ते शोककृता बभूवुः ॥ १५
 तथैव ते चिन्तयतां गिराश्च-
 मग्राधिने धामवमभ्युपेतम् ।
 कालः स कुर्येण महानवीन-
 सान्निप्रगे भाग्य भारगानाम् ॥ १६
 [उत्तिग्ना पञ्चरथाणि महामाधनियोगेन ।
 ९ अस्याप्य दिव्यान्वगानि मग्राणि सिन्धुपेयगान् १७
 आप्रेयं वारणं मौम्यं वापयन्मथ येप्सरम् ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं प्राज्ञं वारमेभ्यं प्रजापतेः ॥ १८

ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां
तेषां च सूर्याग्निमग्नभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयाम्भूव ॥ १२
एवं मयाऽस्त्रायुपशिक्षितानि
शक्राच्च वायोश्च शिवाच्च साक्षात् ।
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचपुद्गपर्वणि पट्टपट्टवधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ १३
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
तेभ्यः समारूपाय दिवःप्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं मतीतः ॥ १४

सप्तपट्टवधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

इन्द्रेण सभ्रातृकं युधिष्ठिरमेव जवापीःशंयनपूर्वकं पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
[ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
आवृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥] १
एतसिन्नेव काले तु सर्ववादिन्ननिःस्वनः ।
वभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ २
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ ३
'रव्योन्मुखास्ते ददृशुः मीयमाणाः कुरुद्रुह ।
मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ॥' ४
ते समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ५
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनभारुख श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ६
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।
आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरोह वै ॥ ७
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
आवृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ८
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथाहमभितारमानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९
धनंजयश्च तेजस्वी मणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्पणतस्तस्यां देवराजसमीपतः ॥ १०
आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ११
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताऽऽविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ।
वभूव परमपीतो देवराजं च पूजयन् ॥ १२
तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंस्तुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्धर्मराजं पुरंदरः ॥ १३
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १४
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्वासि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्मिन्निरेष ङोऽहम् ॥ १५
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महाह्रिनिः ॥ १६
धनेश्वरमृहस्यानां पाण्डवानां मन्त्रधनम् ।
शक्रेण य इदं विद्वानवदन्ति मन्त्रादिभिः ॥ १७
संवत्सरं ब्रह्मचारी निवृत्तः क्रैदित्स्वदः ।
स जीवेद्वि निराश्रयः सुखी दारुणं वदन् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचपुद्गपर्वणि पट्टपट्टवधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

आवृति रात्रिम् । प्रतीको हृष्टः ॥ १४ ॥ पट्टपट्टवधिकशत-
मोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

मुञ्चन्महानिदानं इति च. पाठः ॥ १ ॥ हरिभिर्युक्तं

१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अष्टपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुनेन स्वस्य किरातरुपिणा सह युद्धप्रकारस्य पाशुपतास्त्रलाभप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
 कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मराजमपूजयत् ॥ १
 अभिवादयमानं तं मूर्ध्नुपाघ्राय पाण्डवम् ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गं व्यतिगतस्तव ।
 कथं चास्त्राण्यवाम्नानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 सम्पग्या ते गृहीतानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव ।
 कश्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रधास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
 यथा दृष्ट्व ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृत् ।
 यथैवास्त्राण्यवाम्नानि यथैवाराधिताश्च ते ॥ ५
 यथोक्तधांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिन्दम ।
 कृतप्रियस्त्वयाऽस्सीति तस्य ते किं प्रियं कृतम् ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ॥ ७
 यच्चापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिन्दम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ९
 विद्यामधीत्य तां राजस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
 भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ १०
 भृगुतुन्दमथो गत्वा काम्यकादाशितस्तपः ।
 एकरात्रोपितः कञ्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११
 स मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ताब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं कुरुनन्दन ॥ १२
 स तन्मयं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत् मां राजन्प्रीतिमांश्चामवन्मयि ॥ १३
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।

तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १४
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
 निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १६
 ऊर्ध्वाबाहुश्रुतुर्थं तु मासमसि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ १७
 पञ्चमे त्वथ संपाप्ते प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १८
 निम्नप्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्जज्जठरेणोर्वीं विवर्तय मुहुर्मुहुः ॥ १९
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्वाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २०
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्धतं रोमहर्षणम् ॥ २१
 युगपत्तं किरातस्तु विकृत्य बलवद्भुजः ।
 अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २२
 स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३
 एष ते निशितैर्वाणैर्देषं हन्मि स्थितो भव ।
 संघर्षवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत् ॥ २४
 ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५
 ततः शरैर्दाहमुर्ध्वैर्वन्त्रितैरनु यन्त्रितैः ।
 प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोचयम् ॥ २६
 तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
 तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७
 पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यषमं पुनः ॥ २८

कारो यस्य ॥ १८ ॥ प्रोथेन मुद्राप्रोणे भोत्रायेन । विवर्तय
 निपणेण भावेन वर्तमानः इतस्ततः पर्यटन्वा ॥ १९ ॥
 अनु पश्यत् यन्त्रितैः दृढकृष्टैः ॥ २९ ॥

. प्रहृष्टो धर्मपुत्रः ॥ २ ॥ हन्तेत्यन्यथं वाङ्मयारम्भे ह्येवं वा
 ॥ ९ ॥ शैशिरं हिमवयम् ॥ १५ ॥ प्राणो बलम् ॥ १७ ॥
 यत्तुर्धं मास्यतिक्रान्ते इति घ. पाठः । वराहवत् संस्थितं आ-

अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहचाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥२९॥
 यदाऽभिभवितुं शार्पेन च शक्रोमि तं रणे ।
 ततो महास्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ३०॥
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवामभवत् ।
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विसयी मे महानभूत् ॥३१॥
 तत्रापि च महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३२॥
 स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षं शरोल्लवणम् ।
 शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाहमभ्ययाम् ॥ ३३॥
 जग्रास प्रसभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
 तेषु सर्वेषु जग्धेपु ब्रह्मास्त्रं महदादिशम् ॥ ३४॥
 ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतश्चोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च तदा सहास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३५॥
 ततः संतापितां लोका मत्प्रमृतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतो हि विदीपितं ३६॥
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशामयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्मयं मां महदाविशत् ॥३७॥
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥३८॥
 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३९॥
 व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तल्लरभिसमाहता ।
 अपातयन् तद्भूतमहं चापातयं महीम् ॥ ४०॥
 ततः महस्य तद्भूतं तर्षवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४१॥
 मुख्यं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४२॥
 हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यो तत्र महेश्वरः ॥ ४३॥
 सोऽदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोष्ठपध्वजः ।
 धनुर्गृह्य तदा पाणौ बहुरूपः पिनाकधृत् ॥ ४४॥
 स मामभ्येत्य समरे तथैवामिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोसीति परंतप ॥ ४५॥
 ततस्तद्धनुरादाय तूष्णीं चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्येति चाब्रवीत् ॥ ४६॥
 तुष्टोसि तव कान्तेय ब्रूहि किं कर्वाणि ते ।
 मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४७॥
 ततः माञ्जल्लिरेवाहमस्त्रेण कृतमानसः ।
 प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४८॥
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥
 ददानीत्सेव भगवानब्रवीद्विषम्वक्तव्यमाहम् ।
 रांद्रमखं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ॥ ५०॥
 प्रददां च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ।
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ५१॥
 न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ।
 जिगद्धिनिर्दहदेवमल्पतेजसि पातितम् ॥ ५२॥
 पीड्यमानेन चलवत्प्रयोज्यं स्याद्धनंजय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वर्थेव प्रयोजयेः ॥ ५३॥
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यं सर्वोत्तमप्रतिपेधनम् ।
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोष्ठपध्वजे ॥ ५४॥
 उत्सादनमभिप्राणां परमेनानिर्कृतनम् ।
 दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसः ॥ ५५॥
 अनुव्रातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
 मेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५६॥

॥ इति भीष्ममहाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचबुद्धपर्वणि अष्टपृष्ठाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

अर्जुनेन स्वस्वेन्द्रलोकगमनप्रकारस्य तत्र निवासप्रकारकथनपूर्वकमिन्द्रादृष्टमाप्तिप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।

प्रसादाद्देवदेवस्य ज्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १

व्युपितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ।

अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानसि यं पुरा ॥ २

तस्मै चाहं यथादृष्टं सर्वमेव न्यवेदयम् ।

भगवन्तं महादेवं समेतोऽसीति भारत ॥ ३

स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।

दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४

समेतं लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।

द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५

एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६

अथापराङ्गे तस्माद्गः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।

पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७

दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।

शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८

वादित्राणि च दिव्यानि सुधोपाणि समन्ततः ।

स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९

गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।

पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गातानि सर्वशः ॥ १०

भरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।

महेन्द्रालुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११

ततो मरुत्वान्हरिभिर्भुक्तैर्वाहैः खलंकृतैः ।

शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदाऽमरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।

दर्शयामास मां राजैर्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३

दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।

वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४

ते मामुचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।

देवयानैर्विमर्शिनः । देवसन्ननिवासिनः स्त्रीपालादयः शची-
पञ्चतादय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथास्थानं प्राच्यामिन्द्रं प्रतीच्यां

सम्यसाचित्रिरीक्षासाँह्योऽकपालानवस्थितान् १५

सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।

असत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६

ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।

प्रत्यगृह्णां तदाऽस्त्राणि महान्ति विविधानि च १७

गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽसि भारत ।

अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८

भयवानपि मां देवो रथमारोप्य सुप्रभम् ।

उवाच भगवान्वाक्यं सम्यग्विप्र महायशः ॥ १९

पुँरवागमनादस्माद्देवाहं त्वां धनंजय ।

अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०

त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाग्रावः कृतोऽसकृत् ।

तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१

भूयधैव च तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् ।

‘दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपोबलकरं तव ॥’ २२

‘स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिपूदन ।

मातलिर्मन्त्रियोऽगात्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ॥ २३

विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनां च महात्मनाम् ।

‘इहस्यः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ॥’ २४

ततोऽहममुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।

आचार्यं वरयेऽहं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २५

इन्द्र उवाच ।

क्रूरकर्माऽस्त्रविचात भविष्यसि परंतप ।

यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवागृहि ॥ २६

ततोऽहममुवं नाहं दिव्यान्वस्त्राणि शत्रुहृत् ।

मातुषेण प्रयोक्ष्यामि विनाऽस्त्रपतिघातनात् ॥ २७

तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।

लोकांश्चास्त्रजितान्यश्वाह्वमेयं सुरपुङ्गव ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।

वरुणमित्यादि ॥ १४ ॥ अस्त्रस्यैव प्रतिघातार्थमस्त्रं मोक्ष्ये
नलन्यत्र मातुषे ॥ २७ ॥

ममात्मजस्य वचनं मृपपन्नमिदं तव ॥ २९
 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरश्वैर्वसुभ्योऽपि वरुणात्समरुद्रणात् ॥ ३०
 साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३१
 मद्रुतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरुद्रह ।
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२
 अथापश्यं हरिपुत्रं रथमन्द्रमुपस्थितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३३
 लोकपालेषु यातेषु मासुवाचाथ मातलिः ।
 ब्रह्ममिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महायुते ॥ ३४
 संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
 पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३५
 देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ।
 इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामग्न्यं शशिरम् ॥ ३६
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ।
 चोदयामास स हयान्मनोमास्तरंहसः ॥ ३७
 [मातलिर्दयतच्चक्षो यथावद्भूरिदक्षिणः ।
 अयं क्षतं च मे वक्रं स्थितस्याथ ससारथिः ।
 तथा भ्रान्ते रथे राजन्स्थितश्चेदमश्रवीत् ॥ ३८
 अत्यद्भुतमिदं त्वय विचित्रं प्रतिभाति मे ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदान् चलितः पदम् ॥ ३९
 देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
 विचलनप्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ४०
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरुद्रह ।
 अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ४१
 इत्युक्त्वाऽऽकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
 दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४२
 [स रथो हरिमिषुक्तो दार्ध्यमाचक्रमे ततः ।
 ऋषयो देवतार्थं पूजयन्ति नरोत्तम ॥ ४३
 ततः कामगमोद्दोषानपश्यं वै गुरर्षिणाम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रमायममितांजनाम् ॥ ४४

नन्दनादीनि देवानां वनान्युपवनानि च ।
 दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४५
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४६
 न तां भासयते मूर्ध्नो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
 न वाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४७
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिव्यैकसां महाराज न ग्लानिरस्मिर्दन ।
 न क्रोधलोभा तत्रास्तामशुभं वा विशांपते ॥ ४८
 नित्यं तृप्ताश्च ते राजन्प्राणिनः सुखेश्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ।
 शीतस्तत्र वर्षा वायुः सुगन्धो वीजते शुभः ॥ ५०
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ।
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ५१
 ततोऽपश्यं वसून्क्षेत्रान्ताभ्यांश्च समरुद्रणान् ।
 आदित्यानग्निर्वायुश्चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ५२
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च ॥ ५३
 प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ।
 देवराजं सहस्राधमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५४
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतांवरः ।
 बहुमानाश्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५५
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
 अग्न्यर्धमवसं स्वर्गे सिद्धापणोऽग्राणि भारत ॥ ५६
 विश्वावसोश्च वै पुत्रश्चित्रसेनोऽम्बरसखा ।
 स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५७
 तत्राहमवसं राजन्गृहीताग्रः सुपूजितः ।
 गुरां शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५८
 शुश्रूवन् गीतगुन्दं च तूर्यगुन्दं च पुष्कलम् ।
 पश्वंश्चाप्सरसाः श्रेष्ठा नृत्यन्तीमिरतपम ॥ ५९

तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।

अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमस्त्रेणैव व्यवस्थितः ॥ ६० ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अत्रविद्यासमाप्तौ सहस्राक्षेण गुरुदक्षिणात्वेन निवातकवचानां क्षपणं भिक्षितेनार्जुनेन तदर्थं ग्रहणम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।

संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।

किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ २ ॥

अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ।

‘अजेयस्त्वं हि सङ्ग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ॥’ ३ ॥

अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ४ ॥

अममत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्चास्त्रविद्यासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ५ ॥

अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च षष्ठ च ।

पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ॥ ६ ॥

प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनञ्जय ।

प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वज्ञः ॥ ७ ॥

तव गुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परंतप ।

प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ८ ॥

ततोऽहमब्रवं राजन्देवराजमिदं वचः ।

विपक्षं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ९ ॥

ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहसन्बलहृत्प्रहा ।

नाविपक्षं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ १० ॥

निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।

समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ११ ॥

ततोऽनुप्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विशुः ।

एवं मे वसतो राजन्नेप कालोऽत्यगादिवि ॥ ६१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।

तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ १२ ॥

ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।

हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १३ ॥

वबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।

स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १४ ॥

अमेघं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।

अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोज्ज्वलम् ॥ १५ ॥

ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।

येनाजयदेवपतिर्वलिं धैरोचनि पुरा ॥ १६ ॥

ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।

मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विंशापते ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ।

तान्मुवं यथाभूतमिदं कर्ताऽस्मि संयुगे ॥ १८ ॥

निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैपिणम् ।

निबोधत महाभागाः शिवं चाशस्त मेऽनघाः ॥ १९ ॥

‘ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिसिद्धिदशाः पृथिवीपते ।’

तुष्टुवर्मा मसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ॥ २० ॥

स्थेनानेन मघवा जितवान्शम्भ्वरं युधि ।

नमुर्धि बलहृत्त्रां च प्रह्लादनरकावपि ॥ २१ ॥

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ।

स्थेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि ॥ २२ ॥

वनम् । प्रतीघातं पराक्षेणभिभूतस्य स्थाप्रस्योरीपनम् ॥ ७ ॥

गुर्वर्थं दक्षिणा । वेत्स्यामि वेदयिष्यामि । परं कार्यमिति क्षेपः ॥ ८ ॥

विपक्षं यन्मया ॥ ९ ॥ प्रायं प्रयाणं श्रुतवान् ॥ १६ ॥

आशस्ता आशानाम् ॥ १९ ॥ सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

॥ १७० ॥

अनपश्य आदित्य । तथ्यं यथावत् । अत्यर्थं पुरगार्थं इति विज्ञाय ॥ ६० ॥ तेन कामेन अस्त्रेच्छया ननु योगेच्छया ॥ ६१ ॥ एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

पमयिः प्रयोगदिभिः ॥ ६ ॥ आश्रितः पुनःपुनः प्रयोगोपदेशो । प्रायश्चित्तं अत्रापिना दग्धानामनागतौ पुनर्दन्ती-

त्वमप्यनेन कान्तेय निवातकवचात्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मधवा वशी ॥ २३
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजेता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २४

प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णां जयार्थं स्तूयमानस्तदाऽमरैः ॥ २५
स शङ्खी कवची त्राणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोसि युयुत्सया ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥-१७१ ॥

पार्थेन निवातकवचः सह युयुत्सया मानत्रिसनाथेनेन्द्ररथेन तत्पुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनस्तच्छ्रवणश्रवणेन सप्तद्वैनिवातकवचं स्नानं सह युद्धारम्भः ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्रतत्र सुरपिंभिः ।
अपश्यमुदधि भीममपांपतिमधाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्तैव पर्वताः ॥ २
नायः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
'नभसीष विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ॥' ३
तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्न इवाद्रवः ॥ ४
शङ्खानां च सहस्राणि भग्नान्यप्यु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंघताः ॥ ५
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसङ्घाः शुबन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
तमसीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तदित्यपुरमन्तिकात् ॥ ७
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपात्य पृथिवीतले ।
दानवात्रयधोपेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ८
रथधोपं तु तं श्रुत्वा स्तनयितोऽरिवाभ्यरे ।
मन्वाना देवराजं मामाविष्टा दानवाऽभवन् ॥ ९
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः खिताः ।
तथाऽसिशूलपरशुगदामुसलपाणयः ॥ १०

ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्तुत्तचेतसः ।
संचिधाय पुरे रथां न स कश्चन दृश्यते ॥ ११
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
परमां मुदमाश्रित्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ १२
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
विशेषुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १५
शतश्रीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चैत्रैः सलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १६
ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७
तेन तेषां प्रशुचानामाशुत्वाञ्छीप्रगामिनाम् ।
नान्यपश्यत्तदा कश्चिन्मनेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १९
तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आयुवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २०

तिमिमैत्यलं गिलति महामत्स्यस्तिमिगिलः तमपि गिल-
तीति तिमितिगिलः । निमिरेव गिलनीयस्तिमिगिलो यस्येति
विग्रहः ॥ ४ ॥ घूर्णते भ्रमति ॥ ६ ॥ दिवं सञ्च्य आकाशं
आप्य ॥ १३ ॥ दंशिताः सप्रदाः । प्राणिः कवचः ॥ १४ ॥

ततस्ते दानवास्तत्र वादिप्राणि सहस्रशः । विकृतस्वरूपाणि
भृशं सर्वाण्यचोदयन् इति श्र. पाठः ॥ १९ ॥ आहवन्त पला-
यनं हतवन्तः । गतैः सत्त्वैर्विगतभिर्बुद्धिभिश्चलक्षिता भ्रान्ता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन्दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२
 अशुवं मातलिं भीतं पश्य मे सुजयोर्वलम् ।
 अस्त्राणां च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च २३
 अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
 विनिहन्मि तमथोग्रं मा भैः मृत स्थिरो भव २४
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
 मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसाय ॥ २५
 पीड्यमानासु मायासु तासु तास्त्रसुरोत्तमाः ।

पुनर्वहुविधा मायाः प्राकुर्वन्मितिौजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
 भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
 सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत्स्यन्दनाय्येण संग्रामे रोमहर्षणे ॥ २८
 ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विवरं दृष्ट्वा प्रादिष्वं यमसादनम् ॥ २९
 वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्मायया दृष्टान् ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

अर्जुनेन निवातकवचयुद्धानन्तरं पुनः स्वर्गमिति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्रयत्र स तेऽभवन् ॥ २
 ततो निवातकवचा बध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्रायिशन्पुरमात्मनः ॥ ३
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रेषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
 शतशः स प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचाणि च ॥ ५
 हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्फुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विस्मजन्तः शिलोचयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतआश्चान्ये हयानां चरणानय ।
 प्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिर्गृह्य हर्षाश्चान्ये रथं च मम युध्यतः ।

सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतैरुपचीयद्भिः पतद्भिश्च तथाऽपरैः ।
 स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
 लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वज्रममब्रवीत् ।
 आर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानयताक्षिशिताञ्जशरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाक्षिप्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमां च येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुमविश्य तान्वाणाः प्राहिष्यन्मसादनम् ॥ १७
 हतेनिवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतः ॥ १८
 न ह्यानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
 ततो मां प्रहसन् राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
 हतेष्वमुरसङ्घेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशञ्चगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 प्रासयन्नथधोपेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्दयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्मणशः स्त्रियः ॥ २३
 ताभिरामरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
 विप्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्थानिषेधमान्यथाविशन् ।
 बहुरुज्जविचित्राणि शतकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कसादेवता न विशन्त्युत ।
 सुन्दरपुराद्वीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचपुद्गपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

निवातकवचपधानन्तरं स्वर्गप्रत्यागच्छताऽर्जुनेन मध्येमार्गे हिरण्यपुरावलोकनम् ॥ १ ॥ ततस्तद्वासिनां पीक्षीमात्रं कालकेयानां च पधानन्तरं पुनः स्वर्गं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 निवर्तमानेन मया महदृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामगमं दिव्यं पावकार्कसमग्रमम् ॥ १
 रत्नद्रुममयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पीलोर्मैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
 सर्वैरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वैरत्नमयैश्चैतम् ।

मातलिस्त्वाच ।
 आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
 तपस्तप्त्वा महतीं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृत्तं निवासाय देवेभ्यश्चामयं युधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवान्मयंभूरभिचोदितः ।
 विद्यतां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत ।
 भवितान्तस्त्वमप्येषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽज्त्राणि ददां तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया २२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तकरः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
 दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्भलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४
 अर्जुन उवाच ।
 ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगमं देवसभ तत् ॥ ३५

तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं गुमनोद्गैः ॥ ४
 अमुरैर्नित्यमुदितैः शूलैर्मुसलायुधैः ।
 चापगुद्गरहस्तैश्च सङ्ग्रिभिः सर्वतो वृत्तम् ॥ ५
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ६
 मातलिस्त्वाच ।
 पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चैरतुः परमं तपः ॥ ७

तपसोन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाहरम् ।
 अग्रहीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ॥ ८
 अवध्यतां च राजेन्द्र सुराक्षसपन्नगैः ।
 पुरं सुरमणीयं च खचरं सुकृतप्रभम् ॥ ९
 सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
 महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १०
 सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
 ब्रह्मणो भवनाच्छ्रेष्ठं कालकेयकृतं विभो ॥ ११
 तदेतत्सुपुरं दिव्यं चरत्यमरयजितम् ।
 पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १२
 हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ १३
 त एते मुदिता राजन्नवध्याः सर्वदैवतैः ।
 निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्देगा निरुत्सुकाः ॥ १४
 'सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनञ्जय ।'
 मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १५
 [एतानपि रणे पार्थ कालकेयान्दुरासदान् ।
 वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान्] ॥ १६
 अर्जुन उवाच ।
 सुरासुरैरवध्यं तदहं ज्ञात्वा विशांपते ।
 अद्युवं मातलिं हृष्टो याहेतत्पुरमञ्जसा ॥ १७
 त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्मैर्नयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १८
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिक्रान् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १९
 ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्महाविगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ २०
 ततो नालीकनाराचैर्भलैः शक्युष्टितोमरैः ।
 प्रत्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां कुद्रास्तीव्रपराक्रमाः ॥ २१
 तदहं शस्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ २२
 व्यामोहयं च तान्सर्वान्मथमार्गध्वरन्णे ।

तेऽन्योन्यमभिसंभूढाः पातयन्ति स दानवाः ॥ २३
 तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दामैरच्छिन्दं शतसङ्घशः ॥ २४
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २५
 ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनन्दन ।
 मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २६
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतेयैर्वदानेन धार्यते स यथासुखम् ॥ २७
 अन्तर्भूमौ निपतति पुनरुर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक् प्रयात्याशु पुनरपु निमज्जति ॥ २८
 अमरावतिसंकाशं तत्पुरं कामगं महत् ।
 अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णां परंतप ॥ २९
 ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
 व्यगृह्णां सह दैतेयैस्तत्पुरं पुरुषपम् ॥ ३०
 विक्षतं चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ।
 महीमभ्यपतद्राजन्मभ्रं पुरमासुरम् ॥ ३१
 ते वध्यमाना मद्वाणैर्वज्रवैरयस्यैः ।
 पर्यध्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ ३२
 ततो मातलिरासुखं पुरस्तान्निपतन्निव ।
 महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ३३
 ततो रथसहस्राणि पष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
 युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ।
 तान्यहं निशितैर्वाणैर्वर्षधमं गार्धराजितैः ॥ ३४
 ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ।
 नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य तद् ॥ ३५
 ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३६
 ततस्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ।
 अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्छनकरिव ॥ ३७
 रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः ।
 प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३८
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।

युधप्रपन्नोभितः ॥ ३४ ॥ युद्धे निमित्तं सति संन्यवर्तन्त ।
 न्ये व्यसिति शेषः ॥ युद्धेन उन्मिश्रितः शेषः ॥ ३५ ॥

रापुरं राचरताम् ॥ १२ ॥ न वध्या इति न अपिउ
 पयाणम् ॥ १८ ॥ अस्त्रं वयानसुरासु ॥ अस्त्रास्त्रम् अस्त्र-
 चीनः ॥ १३ ॥ पर्यवर्तन्त परित्यागं अवर्तन्त । गार्धराजितैः

विचित्राभरणाश्चैव मम प्रीतिकराऽभवन् ॥ ३९
 अहं तु शरवपेस्तानस्रप्रचुदितं रणे ।
 नाशक्रुवं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् ॥ ४०
 तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽसि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ४१
 'ततोहं परमायत्तो मातलिं परिपृष्टवान् ॥ ४२
 किमेते मम बाणौघादिव्यास्रप्रतिमात्रितः ।
 न बध्यन्ते महाघोरस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ४३
 स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
 तान्मुद्दिष्याथ मर्माणि प्रतिपातं तदाचर ॥ ४४
 एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तृचिवान् ।
 निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैताभिपातितान् ॥ ४५
 एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ॥ ४६
 ततो मत्वा रणे भयं दानवाः प्रतिहपिताः ।
 विचुक्रुर्मुर्महाराज खरेण महता मुहुः ॥ ४७
 अमघः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
 अस्माभिः समरे भग्न इत्येवं संवशस्तदा ॥ ४८
 ततोहं देवदेवाय रुद्रायाव्यक्तमूर्तये ।
 प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।
 खस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ॥ ४९
 यच्चद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिघ्निनाशनम् ।
 'महत्पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥' ५०
 'ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिसुखं पङ्क्तुं दीप्तमर्कज्वलनमूर्ध्वजम् ।
 लेलिहानर्महानागं कृतचिह्नमभिघ्नहन् ॥ ५१
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रात्रं सनातनम् ।
 दृष्ट्वा गाण्डीयसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ५२
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ५३
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
 मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशांपते ॥ ५४
 क्रक्षाणां महिषाणां च पद्मगानां तथा गवाम् ।
 शरभाणां गजानां च वानराणां च सङ्ख्याः ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जारानां तथैव च ॥ ५५
 सालाष्टकाणां प्रेतानां गुरुण्डानां च सर्वशः ।
 गृध्राणां गरुडानां च चमराणां तथैव च ॥ ५६
 देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्रिषाम् ॥ ५७
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 क्षपाणां गजवक्राणामुलकानां तथैव च ॥ ५८
 मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुघानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ५९
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नारूपधरैस्तदा ।
 सर्वमासीजगत्यास्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ६०
 त्रिशिरोभिधतुर्दंष्ट्रश्चतुरासैश्चतुर्ध्वजः ।
 अनेकरूपसंयुक्तर्मसिमेदोवसास्थिभिः ॥ ६१
 अमीक्ष्णं बध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ।
 अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ॥ ६२
 अद्रिसारमपैश्चान्यैर्वर्णैरपि निर्वहर्णः ।
 न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ६३
 गाण्डीवास्रपणुबांस्तान्गतामूत्रभसश्च्युतान् ।
 दृष्ट्वाऽहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ६४
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
 निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ६५
 तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ६६
 उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 'हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सहस्रे सहस्रशः ॥ ६७
 सुरासुरसहस्रं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ।
 'ध्रुवं धनञ्जय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ॥' ६८
 सुरासुरवध्यं हि पुरमेतत्स्वर्गं महत् ।
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् ॥ ६९
 अर्जुन उवाच ।
 त्रिध्वंस्ते खपुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।

ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः ।
 अभितः पाण्डवं चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १६
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः सङ्घश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १७
 तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १८
 अर्जुनार्जुन मा युद्धं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथंचन ॥ १९
 अधिष्ठाने न वाऽनार्तः प्रयुज्जीत कदाचन ।
 प्रयोगेषु महान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २०
 एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।

चलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २१
 अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 भवन्ति स्म विनाशाय भवं भूयः कृथाः कश्चित् ॥ २२
 अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
 योज्यमानानि पार्थेन द्विपतामवमर्दने ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुर्न्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरपम ॥ २४
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतिघातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊपुः सह कृष्णया ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

समाप्तं च निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥

(अथाजगरपर्व ॥ १० ॥)

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

अर्जुनसमागमानन्तरं युधिष्ठिरेण गन्धमादनादवतरणाप्यवसायः ॥ १ ॥ लोमशेन पाण्डवान्प्रति जमाश्रीवचनपूर्वकं स्वर्गप्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे
 मत्स्यागते भवनाद्ब्रह्मन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पाथीः
 समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शूलप्रवरे सुरम्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥ २
 वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्
 क्रीडाश्च नानाद्रुमसन्निवद्धाः ।

चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
 अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
 प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
 ब्धिवशश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
 मूपुः समास्तव तथा चतस्रः ।
 पूर्वाथ पदं ता दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
 ततोऽब्रवीद्वायुमुतस्तरस्त्री
 जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।

निरधिष्ठाने लक्ष्मभाये सति ॥ १९ ॥ अधिष्ठानेपि वा
 अनार्तः न प्रयुज्जीत ॥ २० ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १७८ ॥

ब्रह्मन्तुरिन्द्रस्य ॥ १ ॥ आद्रीदं उदागम् ॥ २ ॥ वानं
 स्वागम् । प्राणिनां भूमिस्थानामर्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ पशवः
 पश्यन्त्याः ॥ ५ ॥

यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनुमिष्यं च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्त्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तमुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाऽधममुद्दिशिील-
 मज्ञातवांसं सुखमाप्नुयाम ॥ ८
 तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
 विहाय मानं विचरामो वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते
 ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
 संवत्सरं तत्र बिहृत्य गृहं
 नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
 तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
 सुयोधनायानुचरैर्हताय
 ततो महीं ग्रामुद्दिधर्मराज ।
 स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः
 शक्यो बिहन्तुं नरेदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिस्तु ते भारत पुष्पगन्वा
 नश्येद्भि लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत्प्राप्तुमय क्रियाथ ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 ग्रामं त्वया यल्लभसे कुवेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विपतां वधाय
 कृताग्रानां भारत निग्रहे च ॥ १३

अपकृष्टदेशान् दूरस्थान् न ग्रास्यन्ति अपितु समीपस्था-
 नेव ॥ ९ ॥ निर्यात्य प्रत्यर्प्य । अपकृष्टिणेऽपकारं
 कृतेत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः । पुष्प सञ्जवधः ॥ १० ॥
 निग्रहे च वनधने वा । आतुलवाद्येऽप्रशुतिष्येदिति भावः
 ॥ ११ ॥ समेत्य बुद्धे प्राप्य ॥ १२ ॥ सुपर्णकेतुः कृष्णः ।
 शिनेनेता सालदिः । एतयोर्वयं हितकारित्वं चाह । तर्पयेति ।
 तर्पय कृष्णोऽप्रतिमो वदेन तथैव चाह नरेदेव वर्य । इति ध.

तेजस्तवोग्रं न सहेत राजन्
 समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 तवार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रष्टव्यं
 सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नसा ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो वलेन
 तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
 तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नो
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
 तथैव चमौ नरदेववर्य
 यमौ च वीरौ कृत्तिनौ प्रयोगे ॥ १६
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
 क्षमं करिष्याम परान्तमेत्य ॥ १७
 वंशपायन उवाच ।
 तत्तत्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 तेषां च धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं स्थानमुपेत्य राजा
 पर्याक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ १८
 आमन्त्र्य वेदमानि नदीः सरांसि
 सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
 पुनर्गमिरे चैव निरीक्षमाणः ।
 [ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
 संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ॥] १९
 समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
 र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा
 द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ २०

पाठः । तत्र कृष्णोऽर्जुनः । अहं भीमसेन इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 प्रयोगेऽन्नप्रयोगे कृत्तिनौ कृत्यार्हा ॥ १६ ॥ त्वदर्थयोगप्रभवप्र-
 धानाः तव अर्थयोगो धनलाभः प्रत्यय पेश्योत्कर्षस्तद्वयं
 प्रधानं तेषां ते तथा ॥ १७ ॥ इति प्रार्थयामासेति एवं
 संबन्धः । मतिं चकार । गमने इति शेषः ॥ २० ॥ अष्टम-
 खधिकतमस्तमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वृत्तश्च सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पुनर्निवृत्तः ।

उवाह चैनान्गणशस्तयैव

घटोत्कचः पर्वतनिर्द्धरेषु ॥

२१

तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः

पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

गन्धमावनादयतीर्णैः पाण्डवैः क्रमेण कैलासवृषपर्वसुबाह्यादिनिवासगमनपूर्वकं पुनर्द्वैतवनमेव सरस्वतीतीरे सुख-
विहरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

नगोत्तमं प्रसन्नवैरुपेतं

दिशां गजैः किन्नरपक्षिभिश्च ।

सुखं निवासं जहतां हि तेषां

न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥

१

ततस्तु तेषां पुनरेव हयैः

कैलासमालोक्य महान्वभूव ।

कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां

महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥

२

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्

गोष्ठान्दूरीणां गिरिगह्वराणि ।

बहुप्रकाराणि समीक्ष्य वीराः

स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥

३

तथैव चान्यानि महावनानि

मृगद्विजानेकपसेवितानि ।

आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-

स्ते घन्विनः खड्गधरा नराध्याः ॥

४

वनानि रम्याणि नदीः सरांसि

गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।

एते निवासाः सततं बभूवु-

निश्चामुखं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥

५

नगोत्तमं गन्धमादनं जहतां सुखताम् ॥ १ ॥ कुबेरस्य
कान्तं प्रियम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् उजैस्तामि । संनिरोधान्
संकीर्णवानि । गोष्ठान् स्थानानि । दूरीणां सिंहाणाम् ॥ ३ ॥

स लोमशो दिवमेवोर्जितश्री-

र्जगाम तेषां विजयं तदोक्त्वा ॥

२२

तेनाष्टिपेणेन तथानुशिष्टा-

स्त्रीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।

महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः

संपश्यमानाः प्रथमुनराध्याः ॥

२३

ते दुर्गवासं बहुधा निरूप्य

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।

आसेदुरत्यर्थमनोरमं ते

तमाश्रमाभ्यं दृषपर्वणस्तु ॥

६

समेत्य राज्ञा दृषपर्वणा ते

प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।

अशंसिरे विस्तरशः प्रवासं

शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥

७

सुखोपितास्तस्य व एकरात्रं

पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।

अभ्याययुक्ते वदरीं विशालां

सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥

८

ऊपुस्ततस्तत्र महानुभावा

नारायणस्थानगताः समग्राः ।

कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः

संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥

९

तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः

पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।

ते रेभिर नन्दनवासमेत्य

द्विजर्षयो वीतमला यथैव ॥

१०

वनेकपाः द्विपाः ॥ ४ ॥ युष्ठा अल्पप्रमाणा दरी । गह्वरं मदती
दरी ॥ ५ ॥ नलिनीं सरसीम् ॥ ६ ॥ नन्दनमिन्द्रपत्नम् ॥ १० ॥

ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो बदर्था
 किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुपारान्दरदांश्च सर्वान्
 देशान्कुलिन्दस्य च भूरिभ्यान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिव पुत्रपौत्रा-
 न्माप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्सुद्यथा प्रीतिपुतः स राजा
 तं चाभ्यनन्दन्वृषमाः कुरुणाम् ॥ १३
 समेत्य राजा तु सुबाहुना ते
 सुतेर्विशोकप्रमुखंश्च सर्वे ।
 सहेन्द्रसैनैः परिचारकंश्च
 पारोगवैयं च महानसस्थाः ॥ १४
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 मृतान्समादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विस्त्रज्य
 ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
 तस्मिन्निरौ शस्त्रवणोपपन्न-
 हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानी ।
 विशाखयूपं सद्युपेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
 वराहनामानामृगपक्षिजुष्टं
 महावनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा भृग्याप्रधानाः
 संवत्सरं तत्र वने विजहूः ॥ १७

तत्राससादातिवलं भुजङ्गं
 क्षुधादिदंतं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
 विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
 ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं
 वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्गनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
 न्छिद्रया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्थं
 सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 समीक्ष्य तान्द्रव्यवने निविष्टा-
 त्रिवासिनस्तत्र ततोऽभिजगमुः ।
 तपोदमाचारसमाधिपुक्ता-
 स्तृणोदपात्रावरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
 गुप्ताक्षरहीतकथेतसाश्च
 तथा बदर्धः खदिराः शिरीषाः ।
 विल्वेक्षुदाः पीलुश्चमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
 तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मावासभृतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतिपुताश्चरन्तः
 सुखं विजहुरेवदेवपुत्राः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकोनान्नीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

[रुक्षमास्तभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।

५३

अश्मस्याणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विपमोत्कटे ।]
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥

५४

॥ इति श्रीगन्महामारुते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

‘युधिष्ठिराजगरयोः संवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।

दयितं आतरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।

कथायं पर्वताभोगप्रतिमः पद्मगोत्तमः ॥ २

स धर्मराजमालक्ष्य आता आतरमब्रजम् ।

कथयामास तत्सर्पं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३

[अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।

नहुषो नाम राजपिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

सुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।

वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुत्रिवारणम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।

गम्यतां नेह स्यात्तव्यं श्रो भवानपि मे भवेत् ॥ ६

व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।

स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७

चिरेणाद्य मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।

सत्त्वं सर्पं वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९

किमर्थं च त्वया ग्रस्तो मीमसेनो भुजंगम ।

किमाहुत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।

किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ १०

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानघ ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११

क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।

त्रैलोक्यैश्वर्यमन्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।

सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।

हमामगस्त्येन दशामानीत इति मे स्मृतिः ॥ १४

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदन्वेति पाण्डवः ।

तस्यैवानुग्रहाद्राजभगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५

पष्ठे काले मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६

प्रश्नानुच्चारितानघ व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि आतरं ते वृकोदरम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।

अपि चेच्छक्र्यां प्रीतिमाहुर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८

वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेति केवलम् ।

सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्भ्राजन्वेद्यं किंच युधिष्ठिर ।

ब्रवीद्भक्तिमातं त्वां हि वाक्यैरनुमिनोमि ते ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्त्वं दानं क्षमा शीलमानुशंसं तपो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः २१

ईरिणे ऊररे । धृताः हस्तरक्षाः ॥ ५४ ॥ एकाशीत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितं २२
सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
आनुशंसमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ २३
वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्ष्यो ॥ २४
युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे तु यद्भवेत्क्षेम द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५
यद्यैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
तत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६
यत्पुनर्भयता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति च ।
ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि २७
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं तु विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता २८
एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं कचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९
सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

अथशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ✓

स्वप्रभस्योत्तरदानतुष्टेनाजगररूपिणा ननुपेण युधिष्ठिरं प्रति स्वस्याजगरभाषसेभवेहेतुकथनपूर्वकं भीमं विसृज्य पुनः
स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भतिरनुचमा ॥ १
सर्प उवाच ।
पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।

ताभ्यां हीनं न विद्यते इति श्र. पाठः ॥ २८ ॥ हीनं नास्ति
पदं कचित् इति श्र. पाठः ॥ २९ ॥ प्रमाणं च तदिदं चेति
धर्मपारयः ॥ ३३ ॥ नाभिषर्षतापाठच्छेदनात् ॥ ३४ ॥

वृथा जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३०
युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१
सर्वे सर्वास्त्रपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ३२
इदमर्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तच्चदर्शिनः ॥ ३३
प्राज्ञाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
'तथोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाक्रमम् ।'
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्भेदेन जायते ।
तस्मिन्नेवं मतिर्द्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽग्रवीत् ॥ ३५
कृतकृत्याः सर्ववर्णा यदि वृत्तं न पश्यति ।
संकरस्त्वत्र नागेन्द्र बलवान्मसमीक्षितः ॥ ३६
यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्धुजगोत्तम ॥ ३७
सर्प उवाच ।

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भूतं तं वृकोदरम् ॥ ३८

अहिंसानिरतः स्वर्गं भञ्जेदिति मतिर्मम ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाववमुच्यताम् ॥ ३
सर्प उवाच ।

यदि वृत्तं न विद्यते इति श्र. पाठः । यदि वृत्तं न नश्यति
इति ख. पाठः । यदि वृत्तं न दृश्यते इति घ. पाठः ॥ ३६ ॥
अथशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वादुद्भ्यते गुरुलाघवम् ॥ ४
 कचिद्दानप्रयोगाद्दि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र कचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।
 तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
 मानुषं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तन्निधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषाहोकादानादिभिरनादिभिः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 क्रामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योर्ना प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थं विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाऽश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 निम्ने महति चात्मानमवस्थाप्य च वै नृप ॥ १४
 जातो जातश्च बलवान्शुद्धे नाम्नाऽथ देहवान् ।
 फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
 तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
 किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
 एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पद्मगसत्तम ॥ १७
 सर्प उवाच ।
 तदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।

करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
 ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
 तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
 मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
 विषयायतनत्वेन भूतात्मा क्षेत्रविष्ठितः ॥ २०
 तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
 तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
 स आत्मा पुरुषव्याघ्र सुबोर्नन्तरमाश्रितुः ।
 बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावरात् ॥ २२
 शुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
 एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मनसथापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४
 सर्प उवाच ।
 बुद्धिरात्मानुगाऽतीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैपिणी भवेत् ॥ २५
 बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तत्पद्ममेव हि ।
 बुद्धेर्युगलविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६
 एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धयोर्मपेरितम् ।
 त्वमप्यत्रामिसंबुद्धः कथं वा मन्यसे स्वयम् ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अहो बुद्धिमतांश्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
 विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्नद्रुप पृच्छसि ॥ २८
 सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविश्रुतस्वर्गवासिनम् ।
 एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 सुप्रज्ञमपि चेच्छ्रमबुद्धिमोहयते नरम् ।
 वर्तमानः सुखे सर्वो नावतीति मतिर्मम ॥ ३०
 सोहर्मथर्षमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
 पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
 कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
 क्षीणः शपः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥
 अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्तः सन्कंचित्रान्यमचिन्तयम् ॥३३
 ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 वरं मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्वि द्येर्बलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्ब्रह्मयामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन बहन्स्पृष्टो महामुनिः ।
 अगस्त्येन ततोस्म्युक्तो ध्वंस सर्पति वै रूपा ॥३७
 ततस्तस्माद्विमानाध्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
 प्रपतन्बुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शपस्यान्तो भवेदिति ।
 प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
 युधिष्ठिरो धर्मराजः शपात्स्वां मोक्षयिष्यति ॥४०
 अभिमानस्य वै तस्य चलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्रयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो चलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाऽहमचूचुदम् ॥४२
 सत्यं दमस्तपो योगमर्हिसा ज्ञाननित्यता ।

साधकानि सतां पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥४३
 अरिष्ट एष ते आता मुक्तो भीमो महाभुज ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥४४
 'स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपागतः ।
 तदसात्कारणात्पार्थ कार्यं तन्मे महत्कृतम् ॥४५
 वैशंपायन उवाच ।
 'ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।
 अवपातेन महता तत्रावाप तदुत्तमम् ॥' ४६
 इत्युपत्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुपो नृपः ।
 दिव्यं चपुः समास्थाय गतत्रिदिवमेव ह ॥ ४७
 युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा आत्रा भीमेन संगतः ।
 धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४८
 ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
 कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे आतरन्वाय ते त्रयः ।
 आसन्सुग्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥५०
 ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेत्सया ।
 मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ५१
 पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयांचक्रुर्विजहृक्ष मुदा युताः ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अजगरपर्वणि श्वशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

समाप्तं चेदमाजगरं पर्व ॥ १० ॥

(अथ मार्कण्डेयसमास्थापर्व ॥ ११ ॥)

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

वर्षाशरद्वर्णनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरादिभिर्द्वैतपत्न्यापुनः काम्यकवचप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

निदापान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।

तत्रैव वसतां तेषां प्राष्टुः समभिपद्यत ॥ १

छादयन्तो महाघोषाः स्वं दिशश्च घलाहकाः ।

शरत्कालेन श्वशीत्युक्तेति ह. पाठः ॥ ३४ ॥ अभिमानस्य
 घोरस्य पापस्य च इति ह. पाठः ॥ ४१ ॥

श्वशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

• मार्कण्डेयेन उपास्या चक्षुषेणमिलयः । आत उपवेशनेऽस्यागम्यः ।

प्रवर्षुर्दिचारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
 तपात्यघनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अपेतर्कप्रभाजालाः सविद्युन्मण्डलप्रभाः ॥ ३
 विरूढशष्पा धरणी मत्तदंशसरीमृषा ।
 बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोगणा ॥ ४
 न स प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते ।
 समं वा विपमं वाऽपि नद्यो वा स्यावराणि वा ५
 क्षुब्धतोया महावेगाः शसमाना इवाशुगाः ।
 सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
 नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः खनाः ।
 घृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
 स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
 मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
 तदा बहुविधाकारा प्रावृण्मेषानुनादिता ।
 अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
 शौचहंससमाकीर्णा शरत्प्रमुदिताऽभवत् ।
 रुढकक्ष्वनमस्था प्रसन्नजलनिभगा ॥ १०

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
 मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
 दृश्यन्ते शान्तरजसः क्षुपाजलदशीतलाः ।
 ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
 आकाशसंकाशजलां तीरवानीरसंकुलाम् ।
 बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ १४
 ते वै मुमुक्षिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
 पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णा सरस्वतीम् ॥ १५
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ स शारदी ।
 तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
 पुण्यकृद्भिर्महासत्तैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।
 तत्सर्वं भरतश्रेष्ठ समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
 तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 स्रतैः पौरोगवैः साकं काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

पाण्डवानां पुनः काम्यकागमनं श्रुत्वा कृष्णेन सत्यभामया सह सत्रागमनम् ॥ १ ॥ तथा नारदमार्कण्डेययोराग-
 मनं च ॥ २ ॥ मार्कण्डेयेन श्रीकृष्णचोदनया पुराणकथाकथनारम्भः ॥ ३ ॥

चैशंपायन उवाच ।
 काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 कृतातिथ्या मुनिगणैर्निपेदुः सह कृष्णया ॥ १
 ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
 ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
 अधात्रवीद्विजः कथिदर्जुनस्य मियः सखा ।
 स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३

विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुरुद्रहाः ।
 सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेपी च वो हरिः ॥ ४
 बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
 स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेप्यति ॥ ५
 तथैव श्रुत्वा तत्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः ।
 शैव्यमुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनांवरः ॥ ६
 मधवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।

अस्तित्वाः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥ तपात्यये वर्षासु निकेता इव
 मण्डपीभूता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ समवस्तृते आच्छादिते । स्वाव-
 राणि भूतलादीनि ॥ ५ ॥ आशुगाः तीव्रवेगाः । सिन्धवः नद्यः
 ॥ ६ ॥ स्तोककाघातकाः । दर्दुराः मण्डूकाः ॥ ८ ॥ मरुध-
 न्वसु गिरेः शुष्कस्थानेषु ॥ ९ ॥ रुढकक्षाणि बहुतृणानि वना-

नि प्रसन्नसन्तोदितानि सान्निधिं च यस्यां सा तथा ॥ १० ॥
 कार्तिकी कृत्तिकायुक्ता गौर्णगात्री ॥ १६ ॥ योग युज्यते रथा-
 दधिति व्युत्पत्त्या वादनादिकं समूहः आरोपितभारं कृतवन्तः
 ॥ १७ ॥ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

उपायादेवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
 अवतीर्य रथात्कुण्णो धर्मराजं यथाविधि ।
 ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
 पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
 परिष्वज्य महाभागां द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
 स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्थ प्रियमागतम् ।
 पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमः ॥ १०
 तथैव सत्यभामाऽपि द्रौपदीं परिष्वजे ।
 पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्जुः पुण्डरीकाक्षं परिचब्रुध सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्
 धनंजयेनासुरमर्दनेन ।
 वभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमाली
 वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वष्टुच्छ-
 तस्मिन्नुभद्रां च तथाऽभिमन्युम् ॥ १४
 धौम्यं च कृष्णां च सुधिष्ठिरं च
 यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
 प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ १५
 स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
 त्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 सुधिष्ठिरं तेन सहोपविश्य ॥ १६
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
 त्सादिमाहुस्तप एव राजन् ।
 सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्त्वयाऽयं च परश्च लोकः ॥ १७

अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवसाः क्रतवः पुराणाः ॥ १८
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामाक्ष किञ्चित्कुरूपे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोमात्प्रजहासि धर्मं
 तस्मात्प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १९
 दानं च सत्यं च तपश्च राजन्
 क्षमा च श्रान्तिश्च दमो धृतिश्च ।
 अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
 नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ २०
 हतं च देशं कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशां च पश्यन् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं
 सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २१
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 अद्यैव तन्निग्रहणं कुरुणां
 यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 दिष्ट्या समग्राऽसि धनंजयेन
 समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ॥ २३
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधाना-
 त्स्वात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
 चरन्ति पुत्रास्त्व याज्ञसेनि ॥ २४
 राज्ये नियुक्तश्च निमग्न्यमाणाः
 पित्रा च कृष्णे तव सोदरश्च ।
 न याज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५

आनर्तमेवामिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न देवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २६
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं
 प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तैस्त्वप्रमादेन तथा करोति
 तथैव भूपथ तथा सुभद्रा ॥ २७
 यथाऽनिरुद्धस्य यथाऽभिमन्यो-
 र्यथा सुनीयस्य यथैव मानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रक्षिमणेयः ॥ २८
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-
 नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयेदतन्त्री-
 स्तांश्चाभिमन्युं च सदा कुमारान् ॥ २९
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षां
 शस्त्राणि चैषां विधिवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाऽभिमन्योः
 पराक्रमस्तुष्यति रक्षिमणेयः ॥ ३०
 यया विहारं प्रसमीक्षमाणाः
 प्रयान्ति पुत्रास्तत्र याज्ञसेनि ।
 एकैकमेवामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१
 अथाब्रवीद्दर्भराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्त-
 म्निष्ठन्तु यत्रैच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२
 आपर्तवां कार्मुकवेगवाता
 हलापुधप्रग्रहणा मघूनाम् ।
 सेना तयार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
 समादिपत्यधरथा सनागा ॥ ३३

प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुवन्धः समुहद्रुणश्च
 भीमस्य भीमाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३४
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र वसि-
 न्यथा कुतस्ते समयः समायाम् ।
 दाशार्हयोर्धस्तु हतारियोर्धं
 प्रतीक्षतां नागपुरं प्रभ्रमम् ॥ ३५
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रैच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धिप्रभवं विशोकः
 प्रपत्यस्त्रे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३६
 ततस्तदाज्ञाय मत्तं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 प्रशस्य विमेष्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७
 असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च तत्तश्च भूयः
 कर्ता भवान्कर्म न संशयोस्ति ॥ ३८
 ययाप्रतिज्ञं विहृत्य कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९
 एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
 सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
 सदानधर्माः सजलाः गदागः
 सवान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४०
 वंशपायन उवाच ।
 तथा वदति वार्ष्णेय धर्मराजे च भारत ।
 अथ यथातपोऽद्भो बहुवर्षसहस्रशुक् ।
 प्रत्यक्ष्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ४१

भावार्थः द्वादशदेवता ॥ २६ ॥ विनेता विद्यमाना रक्षिमणेयः
 प्रपुनः ॥ २८ ॥ मघूनां मरुतानाम् । हलापुधः प्रग्रहणी
 निबन्ता दस्ताः छा येना । यत्ता समस्त ॥ ३३ ॥ भीमस्य

नरकासुरस्य भीमाधिपतेः कालः ॥ ३८ ॥ यथातपोऽद्भो
 मार्कण्डेय म. पठः ॥ ३४ ॥

अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
 व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ॥ ४२
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 उपातिपुन्त ते सर्वे पाण्डवाः सहयादवाः ॥ ४३
 तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४४
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यमामा च तथाऽहं परमं वचः ॥ ४५
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान्सनातनान् ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय प्रचक्ष्व नः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवैरपि नारदः ।

आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७
 तमप्यय महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणः ॥ ४८
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९
 उवाच चैनं कालज्ञं सयन्निव सनारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ५०
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मर्ध्यदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्ते महामुनिम् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

मार्कण्डेयेन सुधितिरादीन्मति प्राणिनां सुकृतदुष्कृतफलभोगादिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय बोदयामास पाण्डवः ॥ १
 भवान्देवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ॥ २
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितधरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
 भ्रमत्येव हि मे बुद्धिदृष्टाऽऽत्मानं सुखाच्युतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्धृत्तानृक्ष्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा ।
 स्वफलं तदुपाश्रान्ति कथं कर्ता सिद्धीश्वरः ॥ ५
 अथवा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदांवर ।
 इह वा कृतमन्येति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ६
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुमाशुर्मः ।
 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७

ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क वा कर्माणि विमुञ्चि जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वयुक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्ब्रूतांवर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते कथयिष्यामि तदिदं कथनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघफलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति सञ्चन्देन नभस्तलम् ।
 ततश्च पुनरायान्ति सर्वे सञ्चन्दचारिणः ॥ १३
 सञ्चन्दमरणात्थासन्नराः सञ्चन्दजीविनः ।
 अल्पवाधा निरातङ्गाः सिद्धार्थो निरुपद्रवाः ॥ १४

पञ्चविंशकः पञ्चविंशति शेषः ॥ ४२ ॥ अक्षयौहकः अवलोकनार्थी ॥ ४७ ॥ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

कथ्यतः सद्यश्च्युतम् ॥ ४ ॥ स्थित्यर्थं मोक्षस्वार्थम् ।
 वेदितव्यं ते सृष्ट्यर्थमनुपृच्छसीति च. पाठः ॥ ९ ॥

द्रष्टारो देवसङ्गानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरे तस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिथिद्विरयगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 'काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः' ॥ १९
 सर्वाभिशाङ्गिनश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः ।
 अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ २०
 दौष्कल्या व्याधियहुला दुरात्मानोऽभितापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः ॥ २१
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 माज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क तिष्ठति ॥ २२
 कस्यत्सत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २३
 अयमादिदरिरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २४
 आयुषोऽन्ते महायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
 संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराऽम्बः ॥ २५
 तत्रास्य स्रक्तं कर्म च्छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्थं सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते ॥ २६
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २७
 एषा तावदशुद्धीनरं गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोधं गतिमुत्तमाम् ॥ २८
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा शुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २९

सुशीलाः शुकजातीयाः धान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
 शुचियोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ३०
 जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः सत्कृत्यान्मन्दराणिणः ।
 अल्पावाधपरित्रासा भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३१
 च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्य चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२
 ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
 कर्मभूमिभिर्मां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ।
 'कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ॥' ३३
 किंचिद्देवाद्वैतात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्यव्या विचारणा ३४
 इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतांवर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३५
 इहैवैकस्य नाम्ब्र अम्ब्रैकस्य नो इह ।
 इह चाम्ब्र चैकस्य नाम्ब्रैकस्य नो इह ॥ ३६
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
 तेषामयं शशुवरम्ललोको
 नासौ सदा ग्राम्यसुखे रतानाम् ॥ ३७
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
 स्तेषामसौ नायमरिम्ललोकः ॥ ३८
 ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
 धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य क्रतुभिर्भजन्ते
 तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३९
 ये नैव विद्यां न तपो न दानं
 न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
 न चापि गच्छन्ति शुभान्यभाग्या-
 स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ४०

॥ २३ ॥ दरिरेण मानवो सिधिर्ययुतः इति क. पाठः ॥ २४ ॥
 जितेन्द्रियाः प्राणिबधे निरुताः इति श. पाठः ॥ ३८ ॥ प्रजने
 पुत्रोत्पादने ॥ ४० ॥ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

माया कूटकार्योपपादिः व्याज दम्भः तदेवोपजीवयति नतु
 धर्मम् । ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ १७ ॥ नाथन्तः शार्थक-
 मानाः । कामानां कामान् ॥ २१ ॥ अनुनयं सिद्धान्तम्
 वन ३८

सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।

लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः

स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ४१

कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-

स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

ससाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति कृतस्य पुनरुज्जीवनतत्पयादिरूपब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयं महात्मानमृचुः पाण्डुसुतास्तदा ।

माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् १

एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।

उवाच सुमहातेजाः सर्वशाल्वविशारदः ॥ २

हेहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।

कुमारो रूपसंपन्नो मृगयां व्यचरद्वली ॥ ३

चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।

कृष्णाजिनोचरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ४

स तेन हिंसितोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।

व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५

जगाम हेहयानां वै सकाशं ग्रथितात्मनाम् ।

राज्ञां राजीवनेत्रोसौ कुमारः पृथिवीपते ॥ ६

तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ।

‘स कुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ॥’ ७

तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।

श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दानमानसाः ॥ ८

कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।

जग्मुश्चारिष्टनाम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ९

तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।

तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ १०

ते तमृचुर्महात्मानं न वयं सन्नित्यां मुने ।

देवानृषीन्नेतगतांश्च सर्वा-

न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४२

स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं

क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्तैः ।

माभूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र

दृष्ट्वाऽऽत्मनः क्लेशमिमं सुखार्थम् ॥ ४३

त्वचोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥

तानब्रवीत्स विप्रपिंः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।

क चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् १२

ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।

नापश्यंस्तमृपिं तत्र गतासु ते समागताः ॥ १३

अन्वेयमाणाः सत्रीडाः सुप्तवद्भ्रतमानसाः ।

तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ॥ १४

स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्यो विनाशितः ।

पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १५

ते च दृष्ट्वैव तमृपिं विस्रयं परमं गताः ।

महदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते ॥ १६

मृतो ह्ययमितो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।

किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।

श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १७

स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।

कारणं च प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ।

‘मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ॥ १८

शुद्धाचारादनलसाः साध्योपासनतत्पराः ।

शुद्धाच्चाः शुद्धसदना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ॥’ १९

सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युमयं न नः ॥ २०

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।

उत्तरासक्तः प्रावरणम् ॥ ४ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेत्रोऽथ इति
४. पाठः । अरिष्टनेमिशब्द इकारान्तोऽप्यत्र मन्त्रतोऽपि ज्ञेयः

॥ १ ॥ तार्क्ष्यः वृक्षस्य कल्पसाम्प्रत्यम् ॥ १४ ॥

तेषां हि चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २१ ॥
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्ययनेन च ।
संभोज्य शेषमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥
क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

तेजस्विदेशवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २३ ॥
एतद्देशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्रयमस्ति वः ॥ २४ ॥
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
खदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २५ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

मार्कण्डेयेन धुषिष्ठिरादीन्प्रति वैन्यस्याश्वमेधे अग्निगौतमविवादानुवादेन ब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामिह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥
तमग्निर्गन्तुमारोभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ।
भूयोऽर्थं नातुरुन्धत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २ ॥
स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्नरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्राश्चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ४ ॥
तं भार्या प्रत्युवाचाय धनमेवानुरुन्धती ।
वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्स धनं बहु ॥ ५ ॥
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ।
तत आदाय विप्रपे प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६ ॥
भृत्यान्सुतान्सर्विमज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥ ७ ॥
अत्रिरुवाच ।
कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८ ॥

किंत्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः ग्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ९ ॥
तत्र स वाचं कल्पार्णी धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्तस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गात्र मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ११ ॥
एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमग्निस्तुष्टाय तं नृपम् ॥ १२ ॥
वाक्यैर्महलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।
राजन्धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥
तमब्रवीदपिः क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १४ ॥
गौतम उवाच ।
ममवग्रे पुनर्नृपा न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमो धाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १५ ॥
वैशंपायन उवाच ।

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च तर्धवेन्द्रः प्रजापतिः ।

नेपां दुधरित ब्रूमः इति श्रुत्वा पाठः ॥ २१ ॥ तेजस्विना योग-
विद्वान् देवाः सार्धान्यम् । तत्प्राज्ञादिलयैः ॥ २३ ॥ सप्ताशी-
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

सोऽत्रिरर्थं भूयो नातुरुन्धत् अत्यन्तमर्थार्थं न बभूव ।
कृतः । धर्मव्यक्तिनिर्देशाय फलद्वाराऽभिव्यक्तिः । फलवत्यया हि
धर्मो नद्वयव्रतस्य दर्शनाय नैच्छिरार्थः ॥ २ ॥ वनं गन्तुमिति
शेषः ॥ ३ ॥ निरुपद्रवमशय मोक्षार्थम् ॥ ४ ॥ धर्ममेवानु-
सन्वतीति श्रुत्वा पाठः । धर्मं यज्ञादिकं अनुसन्वती विस्तारयतीति ।

हेतो दातृप्रलयः । धर्मार्थं धनमेवाज्ययज्ञेन युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥
राजप्रतिपदे दोष जानन्नस्मिन्नग्निमुपन्यस्यति कथित
इत्यादिना ॥ ८ ॥ व्यवसामि उद्यम करोमि ॥ ९ ॥ एवं
जानन्नपि ब्रह्मोपात्तत्वेन प्रतिजानीते गमिष्यामिति ॥ ११ ॥
धन्यो धनार्थः वैशंक्षितो नियन्ता । प्रथमः हिरण्यगर्भश्च
अग्रजः । नृपः मनुष्याणां रथकः ॥ १३ ॥ अत्र परलोक्षमेव
बहुमुच्यमानो गौतम आह ममविति ॥ १५ ॥ तदेन्द्रस्वात्र
राजं महेन्द्र इति वितार्थो अग्निः परमेश्वर इत्येवमिति अर्थात्

त्वमेव मुखसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १६
गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुखामि त्वं विबुधुर्विमुखसे ।
स्तौपि त्वं दर्शनमेष्टु राजानं जनसंसदि ॥ १७
न वेत्थ परमं धर्मं न चास्त्यत्र प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १९
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्वसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कारणेण धिष्ठितौ ॥ २०
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनाचनुमातौ ताडुभौ मत्वेदयत् ॥ २१
अथाब्रवीत्सदस्यास्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आबयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः ।
वैन्वं विधातेत्याहाश्रिरत्र नौ संशयो महान् ॥ २२
'ततस्तु गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्वस्य संसदि'
श्रुत्वा तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्हुतम् ॥ २३
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ।
'पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ॥' २४
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २५
ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
संयुक्ता दहतः शश्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २६
राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।

स एव शक्रः शुकश्च सधाता च बृहस्पतिः २७
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २८
पुरायोनिर्गुधाजिच्च अभीष्टानुचितो भवः ।
स्वर्णैस्ता सहजिद्रभुरिति राजाऽभिधीयते ।
सत्ययोनिः पुराविच्च सत्यधर्मप्रवर्तकः ॥ २९
अधर्मादपयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ।
'तस्माद्भि ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म चान्यथम् ॥' ३०
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मान्नुदते भृशम् ॥ ३१
ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उच्चरः सिद्ध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३२
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमग्निमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३३
यस्मात्पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रैर्षं समितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३४
तस्माच्चेऽहं प्रदास्यामि विविधं बहु भूरि च ।
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ॥ ३५
दशकोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।
एतद्दामि विप्रैर्षं सर्वज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३६
तदग्निन्यायतः सर्वे प्रतिगृह्णाभिसत्कृतः ।
मत्पुजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३७
प्रदाय च धनं मीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
ततः समभिसंधाय धनमेवान्वपद्यत ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि अष्टाशीत्यधिकततथोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ १६ ॥ दर्शने रटि१५ ॥ १९ ॥ प्रत्ययेयवत् इति घ. पाठः
॥ २१ ॥ नौ आबयोः । संशयः विषादः ॥ २२ ॥ प्रथितः
प्रयोगतः । धर्मः धर्मस्यापकः । शक्रः रहिता । शुकः नीति-
मित्रः । धणा अतएव जनकः । बृहस्पतिः द्वितोऽपरेत्या ॥ २७ ॥
अभिया मुनित इति घ. पाठः । पुरायोनिः धर्मप्रवर्तकत्वेन

प्रथम वरुणम् । युवाजित् संघामे जयकृत्येतोऽथवनादाकः ।
अभियाः अभितो याति यामिकवदश्यामर्मित्यभिपाः । मुदितः
भवः ईश्वरः । न्यमंता स्वर्गं प्रति गमयिता । सहजित् राक्षो-
पयवीलः । बह्वर्द्धिः ॥ ३१ ॥ अष्टाशीत्यधिकततथोऽ-
ध्यायः ॥ १८८ ॥

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । दानाग्निहोत्रमोक्षादिनिरूपकताद्वयसरस्वतीसंवादानुवादः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।

पृथ्या मुनिना वीर शृणु ताक्ष्येण धीमता ॥ १

ताक्ष्यं उवाच ।

किन्तु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे

कथं कुर्यन्न च्यवते स्वधर्मात् ।

आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं

त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा

कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।

एतत्सर्वं सुभगे भवन्वीहि

यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन

शुश्रूषणा चोत्तममुद्रियुक्तम् ।

ताक्ष्यं विप्रं धर्मेयुक्तं हितं च

सरस्वती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४

यो ब्रह्म जानाति यथोपदेशं

स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।

स र्वं पुरो देवलोकस्य गन्ता

सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स रम्या विपुला विशोकाः

सुपुष्पिताः पुष्करिण्याः सुपुण्याः ।

अकर्दमा मीनपत्यः सुतीर्या

हिरण्यरैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

तासां तीरेष्वासते पुण्यमाजो

महीयमानाः पृथगप्सरोभिः ।

सुपुण्यगन्धामिरलंकृताभि-

हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति

दत्त्वाऽनङ्गाहं मूर्धूलोकं व्रजन्ति ।

वासी दत्त्वा चान्द्रमसं तु लोकं

दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुप्रभां साधुदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यासते देवलोके ॥ ९

अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

धुरंधरं पलवन्तं युवानं

प्राप्नोति लोकानन्दशधेनुवत्स ॥ १०

ददाति यो वै कपिलां सचैलां

कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।

तैस्तैर्गुणैः कामदुहाऽथ भूत्वा

नरं प्रदातारमुपैति नाकैः ॥ ११

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-

स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।

पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-

मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२

सदाक्षिणां काञ्चनचारुशर्मां

कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।

धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३

स्वकर्मभिर्दानवसंनिभद्धे

तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।

महार्णवे नारिव वातयुक्ता

दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति विप्रं ।

ददाति दानं विधिना च यथ

स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ १५

यः सप्तवर्षाणि जुहोति तार्क्ष्यं
हव्यं त्वग्रौ नियतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्तपूर्वाङ्गुनाति
पितामहनात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६

तार्क्ष्य उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १७

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिकृपाणि-
र्नाम्रक्षविजुहुयान्नाविषथित् ।
युधुत्सवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्धानाद्वि हविर्जुपन्ति ॥ १८

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुज्या-
न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्यं
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९

ये वै कृशानुं जुह्वति श्रद्धानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाग्निनश्च ।
गवां लोकं प्राप्स्यते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ २०

तार्क्ष्य उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये शुद्धिमभिमविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य
पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागताऽसि
विप्रर्षभाणां संश्रयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदमुर्वं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ २२

तार्क्ष्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमनन्तकान्ति
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥ २३

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदांवरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेव चाहं संप्रवृद्धा भवामि
चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ २४

यच्चापि पात्रमृषयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्वि विद्वन् ॥ २५

तार्क्ष्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संपतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ।
साक्षा योगाः परमं यं विदन्ति
परं पुराणं तमहं न चेन्मि ॥ २६

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना बीतशोका विमुक्ताः ॥ २७

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विपुलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रसवन्ति
मधुदकप्रसवणाः सुपुण्याः ॥ २८

शाखांशाखां महानद्यः संयान्ति सिकताशयाः ।
घानापूषा मांसशकाः सदापायसकर्दमाः ॥ २९

यस्मिन्नभिमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । ईजिरे ऋतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

मार्कण्डेयेन शुषिष्टिरादीन्प्रति मत्स्यरूपिणो हरेर्वैवस्वतमनोश्च चरितप्रतिपादकमरुतोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।

कथयस्वैति चरितं मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ १

मार्कण्डेय उवाच ।

विवस्वतः सुतो राजन्महर्षिः सुप्रतापवान् ।

बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २

ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।

अतिचक्राम पितरं मनुः खं च पितामहम् ॥ ३

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्यां स नराधिपः ।

एकपादस्थितस्तीव्रं चकार सुमहत्तपः ॥ ४

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैर्निर्मिष्टदृष्टम् ।

सोऽस्तप्यत तपो धीरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५

तं कदाचित्पस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।

चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६

भगवन्सुद्रमत्स्योऽसि बलवन्तो भयं मम ।

मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७

दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः ।

भक्षयन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८

तस्माद्भयार्थान्महतो भजन्तं मां विशेषतः ।

त्रातुमर्हसि कर्तासि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९

स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाऽभिपरिप्लुतः ।

मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णाचं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०

उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।

अलिङ्गरे प्राक्षिपत् चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११

स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।

पुत्रवत्स्त्रीकरोत्तसौ मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२

अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।

अलिङ्गरजले चैव नासां समभवत्किल ॥ १३

अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।

भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४

उद्धृत्यालिङ्गराक्षसात्ततः स भगवान्मनुः ।

तं मत्स्यमनयद्वार्पां महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

तत्र तं प्राक्षिपचापि मनुः परपुरंजय ।

अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्यहन् ॥ १६

द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।

तस्यां नासां सममवन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७

विचेष्टितं च कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशांपते ।

मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १८

नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं म्रियाम् ।

गङ्गां नात्रापि शक्नोसि वस्तुं मतिमतांवर ॥ १९

निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनमूयता ।

वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयाऽनघ ॥ २०

एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्रगवान्वशी ।

नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदेव च ॥ २१

स तत्र ववृधे मत्स्यः कंचित्कालमरिंदम ।

गतः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२

गङ्गायां हि न शक्नोमि वृहत्त्वाचेष्टितुं प्रभो ।

समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३

उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।

समुद्रमनयत्यर्थं तत्र चैनमवाप्तजत् ॥ २४

सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनोर्नयतस्तदा ।

आसीद्यथेष्टहार्थश्च स्पर्शमन्धसुखश्च वै ॥ २५

यदा समुद्रे प्राक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।

तत एनमिदं वाक्यं स्वयमान इवाब्रवीत् ॥ २६

भगवन्दि कृता रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २७
 अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८
 संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां योधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९
 व्रसानां स्थावराणां च यच्चेद्गं यच्च नेद्गति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ३०
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवदारुका ।
 तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महासुने ॥ ३१
 ग्रीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरां ।
 तस्मान्नारोहयेन्निवि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३२
 नौस्तश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनमिय ।
 आगमिष्याम्यहं शङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३
 एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोसि व्रजाम्यहम् ।
 ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ॥ ३४
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
 जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३५
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
 वीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुद्गुवे तदा ।
 नाकया शुभया वीर महोमिणमरिंदम ॥ ३६
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसचम ॥ ३७
 तं दृष्ट्वा मनुजान्याम्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शङ्किणं तं यथोक्तं रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३८
 वदारुकमयं पाशमद्य मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशरीरं तस्य शङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३९
 संपतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 पेगेन महता नावं प्राक्पल्लवणाम्भसि ॥ ४०

स ततार तथा नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्माभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ४१
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४२
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
 सर्वं सलिलमेवासीत्त्वं द्यौश्च नरपुङ्गव ॥ ४३
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च ॥ ४४
 एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽय मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४५
 ततो हिमवतः शङ्गं यत्परं भरतर्षभ ।
 तत्रार्कर्षततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४६
 अथाब्रवीच्चदा मत्स्यस्तानुपीनप्रहसञ्जनैः ।
 अस्मिन्निमवतः शङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४७
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृपिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४८
 तच्च नौबन्धनं नाम शङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यपि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४९
 अथाब्रवीदनिमिपस्तानुपीन्सहितस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्यरूपेण यूयं च मयाऽस्मान्मोक्षिता भयाद् ५०
 मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
 सृष्टव्याः सर्वलोकाश्च यद्येद्गं यच्च नेद्गति ॥ ५१
 तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभाऽस्य भविष्यति ।
 भक्षसादात्मजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ।
 इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः धनेनादर्यनं गतः ॥ ५२
 सप्तकामः प्रजाश्चापि मनुर्वेवस्ततः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेप महत्ततः ॥ ५३
 तपसा महता युक्तः सोऽय सद्गुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्ययावद्भरतर्षभ ॥ ५४
 इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५५

नवानां जहमाकम् । इत्तं चलनशीलं वृक्षादि । नेद्गतिं पाषा-
 नादि । पाशोऽन्तः ॥ ३० ॥ वदारुका वसुः ॥ ३१ ॥
 यथोक्तानि विभोः पुत्र इति वा. पाठः ॥ ३२ ॥ यच्च तांसा-

रुद्रभाषा इति वा. पाठः ॥ ४१ ॥ नभस्त्रयिदृशततो-
 ऽन्धायः ॥ १९० ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।

स सुखी सर्वपूर्णार्थः सर्वलोकमियाचरः ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति कृतादियुगचतुष्टयधर्मकथनपूर्वकं प्रलयवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा प्रलयजले परितुल्यता
मार्कण्डेयेन षट्शालाशायिनः शिशुरूपस्य हरेरुद्गरान्तःप्रविश्य ब्रह्माण्डदशानपूर्वकं पुनर्वह्निर्निर्गमनम् ॥ २ ॥

वैद्योपायन उवाच ।

ततः स पुनरवाथ मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मेराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुष्मान्दृश्यते तव ॥ २
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मसत्तम ॥ ३
अथाऽन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानध्वजिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४
प्रलये चापि निर्दृष्टे प्रमुद्रे च पितामहे ।
त्यमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५
चतुर्विधानि विमर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विशिष्यापस्ततस्ततः ॥ ६
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्वित्रैश्चे तत्परेण समाधिना ॥ ७
स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कुतमनेकशः ।
योरैणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८
नारायणाङ्गप्रलयस्त्वं सांपरायेऽतिपठ्यसे ॥ ९
भगवाननेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विद्यकृत् ।
कर्णिकोद्वरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ।
रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १०
तस्माच्चवान्तको भृत्युर्नरा वा देहनाशिनी ।

न त्वां विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ११
यदा नैव रविर्नाश्रिर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वा शेषं भवति किञ्चन ॥ १२
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३
शयानमभितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १४
एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्वं वृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वो हेत्वात्मिकां कथां ॥ १५
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ।
अव्यक्ताय सुमुक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ १७
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः ॥ १८
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चौरूपते ।
अनादिनिधनं भूतं विद्यमव्ययमक्षयम् ॥ १९
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
को ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः । २०
मर्वमाश्चर्यमेवैतन्निरृत्तं राजमत्तम ।

अनन्तरिक्षे लोके इति प्र. पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विधानि
जरायुनाजन्तस्तेजोद्विजानि ॥ ६ ॥ नारायणस्य अङ्कः
स्थानं रम्यं वा । तत्र प्रत्ययः प्रत्ययान्तः भगवद्भक्तैः पूज्यः ।
सांपराये परलोके अतिपठ्यसे अजन्त रतुयमे । लोके इति
शेषः ॥ ९ ॥ निष्पन्नः उपर्युक्तस्थानान्तेन संवन्धिद्वि-
षोद्वरण एता योगवलात् हृदयपुण्ड्रिणमुदात्तार्थः । तया
रत्न्या भगवाननेकशोऽन्तेष्टरं दृष्ट दृश्यः । रत्नानि तप्त-

जान्मुक्तवस्तूनि तेषां अलंकारो निवारणक्रिया । परं वैराग्य-
मिति यावत् । योगः अभियोगोऽध्यागः । वैराग्याभ्यागाभ्या-
मिलनः ॥ १० ॥ तव त्वा न विदासीत्युच्यते ॥ ११ ॥
शेष अवशिष्टम् । पद्ममहाभूतप्रलये रम्यालयेः ॥ १२ ॥ एत-
त्सर्वं तव दृष्टमिति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयंभुवे अजन्मने । पुर-
णाय पूर्णाय । पुराणाय निर्गुणाय । साधनाय अनादये ।
अव्ययाय नित्याय ॥ १७ ॥ नयरे पुरुषो वेद वेदा आरि

आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ २१
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च ततः परं २३
 तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
 सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।
 तस्य वर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांश्च ततः परम् ॥ २५
 सन्ध्यासंख्यांश्चोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ।
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तते कृतं युगम् ॥ २६
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ।
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ॥ २७
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वतः परिवर्तते ।
 लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २८
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २९
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ ३०
 ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा घनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाऽप्यत्र वर्तयन्ति युगक्षये ॥ ३१
 निवृत्तयज्ञस्याध्याया दण्डाजिनविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३२
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ ३३
 महवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मृषातुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ ३४

आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्बोजा वाहिकाः शूरास्तथाऽऽभीरा नरोत्तमाः ॥
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्सधर्ममुपजीवति ।
 क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्या नराधिप ॥ ३६
 अल्पायुषः खल्पवलाः खल्पवीर्यपराक्रमाः ।
 अल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३७
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः ॥ ३८
 भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ।
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ॥ ३९
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशांपते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ४०
 बहुप्रजा ह्रस्वदेहा शीलाचारविवर्जिताः ।
 सुखभगाः स्त्रियो राजन्मविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४१
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्मविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४२
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ४३
 ब्रह्मब्रह्मानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिर्शंसिनाम् ।
 नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ४४
 लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
 भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चुर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ४५
 क्रममारभ्याद्रीता गृहस्थाः परिमोषकाः ।
 मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपभृक्षते ॥ ४६
 मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ।
 अर्थलोभाच्चरन्त्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४७
 आश्रमेषु वृथाचारः पानपा गुरुतल्पगाः ।

इति श. पाठः ॥ ३० ॥ तावच्छती चतुःशती । सन्ध्या पूर्व-
 स्मिन् युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः । सन्ध्यां न-
 रान्तरिण्युगं पूर्वयुगधर्माणाम् । तथाविध उत्तरप्रकारविशती-
 मितोयमेव पूर्वयुगधर्माश्च सन्ध्यां उत्तरयुगधर्माश्च सन्ध्यांति
 बोध्यते । तथाच कृतत्रेतयोः सन्ध्यासन्ध्यायां सप्तशती । त्रेता-
 द्वापरयोः पञ्चशती । द्वापरकल्पावधिं पञ्चशती । कृतकृत्योस्तु
 पञ्चशती । त्रिषष्टम् । एवञ्च कृतम्यादी चतुःशती । कल्पपेक्षया
 सन्ध्यांशोः । इति त्रिषष्टया सन्ध्या । एवं सर्वत्र । तेन सन्ध्या-
 सन्ध्यासंख्यास्तुल्यं प्रमाणं भवति ॥ २२ ॥ तथा सूक्ष्मज-

जैः । इति च. पाठः ॥ ३१ ॥ सत्येऽप्यं सत्यात्मम् ।
 सत्यवादीऽस्तन्तमस्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ वृषा अनुभवमा-
 नात् ॥ ३८ ॥ सुखभगाः प्रथमं सुखेनैव भगवत्यं कृता
 पुरुषस्य कामसुखीपवन्तः । अलान्त रतातंरान् ॥ ४१ ॥
 अश्वमत्तं शिवो वेदो ब्राह्मणाय चतुष्पथाः । केशो भगं सता-
 म्यात् शर्वं तद्विक्रयं त्रिदुषि पूर्वो व्याप्यार्थः ॥ ४२ ॥
 मिथ्याधर्मः कष्टधर्मः एव च ज्ञानं व्याप्यार्थं हाप्यो वेदो
 यं तथा चतुर्धर्मं बोध्यन्ते । दिशः दिग्भ्याः जनाः ॥ ४५ ॥
 पानपाः मयताः ॥ ४८ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४८
 'पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।'
 बहुपापण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
 आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४९
 यथैतवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
 न चापि सर्वबीजानि सम्यगोहन्ति भारत ॥ ५०
 फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
 हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।
 अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ५१
 तदा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोस्ति कश्चन ॥
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
 वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ५३
 धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
 धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बलायते ॥ ५४
 अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ।
 दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ५५
 नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।
 अधर्मिष्ठैरुपायैश्च मजा व्यवहरन्त्युत ॥ ५६
 संचयेन तथाऽल्पेन भवन्त्याढ्यमदान्विताः ।
 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ५७
 हर्तुं व्यवसिता राजन्यपाचारसमन्विताः ।
 नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपत्रपाः ॥ ५८
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५९
 सप्तवर्षीष्टवर्षीश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ६०
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिपमेव प्रपद्यते ॥ ६१
 क्षीणायुषो महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यञ्जीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ६२
 विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वाऽर्हतः पतीन् ।
 व्युद्यन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ६३

नगराणां नगरस्थानाम् ॥ ५६ ॥ आञ्जोहमिति मदः आञ्ज-
 मदः ॥ ५७ ॥ पुष्पादानि वृक्षव्याघ्रादीनि विलेपु देवतास्था-

वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नरावृप ।
 भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्यन्यभिचरन्त्युत ॥ ६४
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ६५
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि वै ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ६६
 ततो दिनकरदीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ६७
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ६८
 ततः संवर्तको बह्निर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोपितम् ॥ ६९
 ततः स पृथिवीं भिक्षा प्रविश्य च रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भवं जनयते महत् ॥ ७०
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ७१
 ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ७२
 स देवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विश्रुः ॥ ७३
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाधिभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेधा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ७४
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः कारण्डवनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्दिङ्गुलसप्रभाः ॥ ७६
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः ॥ ७७
 विद्युन्मालापिनद्वाहाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ।
 घोररूपा महाराज घोरसननिनादिताः ॥ ७८
 ततो जलधराः सर्वं व्यामुवन्ति नभस्तलम् ।
 'गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसन्निभाः ॥' ७९
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।

तेषु ॥ ५९ ॥ अर्हतः योग्यान् ॥ ६३ ॥

आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 पर्वतान्प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ८१
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुधोरमशिर्वं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२
 ततो द्वादशवर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ८३
 ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्यन्ते मही चापि विदीर्यते ॥ ८४
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ८५
 ततस्तं मारुतं धोरं स्वयंभूमनुजाधिप ।
 आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ८६
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ८७
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमातुरः ॥ ८८
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्मार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैकुण्ठमगमं ततः ॥ ८९
 ततः सुदीर्यं गत्याऽहं प्लवमानो धराधिप ।
 भ्रान्तः कचिन्न शरणं लब्धवानस्म्यतन्द्रितः ९०
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंनिधौ ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ९१
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
 पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ९२
 उपविष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् ।
 फुल्लपत्रविशालार्धं वालं पश्यामि भारत ॥ ९३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहाभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ९४
 तपसा चिन्तयन्थापि तं शिशुं नोपलक्ष्ये ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥ ९५
 अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतभूषणः ।
 साक्षाद्विष्मया इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ९६

ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी युतिमान्वाक्यं युतिसुखावहम् ९७
 जानामि त्वां परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय महासत्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ९८
 अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्वेह विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९९
 ततो बालेन तेनैव मुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घं मनुष्यत्वे च भारत ॥ १००
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रे दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ १०१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् १०२
 गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नर्दीं गोदावरीमपि ।
 बस्त्रोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ १०४
 नदीं ताम्रां च वेणां च पुष्पतोयां शुभावहाम् ।
 गुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् १०५
 वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।
 'तुङ्गभद्रां कृष्णवेणीं कमलां च महानदीम् ।'
 शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां किंपुनामपि १०६
 एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
 परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः १०७
 ततः समुद्रं पश्यामि यदोगणनिपेक्षितम् ।
 रत्नाकरमभिभ्रम्य पयसोनिधिमुत्तमम् ॥ १०८
 ततः पश्यामि गगनं चन्द्रमूर्यविराजितम् ।
 जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमभ्रमम् १०९
 पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ।
 'सपर्वतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ॥ ११०
 यजन्ते हि ततो राजन्ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ।
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जनः ॥ १११
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
 शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ११२

ततः परितन्नाजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥११३
निपवं चापि पश्यामि श्वेतं च रजतान्वितम् ।
पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥११४
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥११५
महेन्द्रं चैव पश्यामि बिन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥११६
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः ॥११७
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥११८
कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शकादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणानहम् ॥११९
साध्मान्द्रांस्तथाऽऽदित्यान्पुष्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पाङ्गागान्पुष्पाङ्गान् वसून्पथिनावपि ॥१२०
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसङ्गांश्च नागांश्च मनुजाधिप ॥१२१
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरश्रवणः ।
यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्यावरजङ्गमम् ॥१२२
सर्वं पश्याम्यहं राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
त्वरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥१२३
अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि यस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥१२४
सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशांपते ।
‘भ्रमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षणान्वहून् ।’
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥१२५
ततस्तमेव शरणं गतोसि विधिवत्तदा ।
वरैर्ण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥१२६
ततोऽहं सहसा राजन्यायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विश्रुतात्पुरुषोत्तम ॥१२७
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशांपते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥१२८

तेनैव बालवेपेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥१२९
ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥१३०
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उपितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥१३१
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
मायानिर्द्युक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥१३२
तस्य ताम्रतलो तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ ॥१३३
प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वाऽपरिमितं तस्य प्रभावममितोजसः ॥१३४
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥१३५
तमहं प्राञ्जलिभूत्वा नमस्कृत्येदमब्रवीम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैतां तयोत्तमाम् ॥
आख्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्तान्जठरे हि ते ॥१३७
तव देव शरीरस्या देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥१३८
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्तिनः ॥१३९
निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।
यत्तिप्ये पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाऽहमनिन्दितं ॥१४०
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥१४१
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्यं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिदम् ॥१४२
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महद्भ्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥१४३
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥१४४

दिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

हरिणा मार्कण्डेयंप्रति स्वमाहात्म्यकथनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन सुधिष्ठिरादीन्यति कृष्णस्य सर्वोत्तमस्य-
प्रतिपादनेन संप्रति शरणागमनचोदना ॥ २ ॥ कृष्णेन तेषां समाश्वासनम् ॥ ३ ॥

देव उवाच ।

कामं देवाऽपि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विस्मज्जाम्यहम् ॥ १
पितृभक्तोऽसि विप्रये मां चैव शरणं गतः ।
ततो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
आपो नारा इति प्रोक्तास्तासां नाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
धौर्मूर्ध्ना मे दिशः श्रोत्रे तथाऽऽपः खेदसंभवाः ।
सकलं च नभः कायो वायुर्भनसि मे स्थितः ॥ ७
मया ऋतुशतैरिष्टं बहुभिस्त्वामदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवसदने स्थितम् ॥ ८
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकनिगमया ॥ ९
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाऽहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
वाराहं रूपमास्याप मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
अग्निश्च बह्मवाक्रे भूत्वाऽहं द्विजसत्तम ।
पित्राम्यापः सदा विद्वंस्तार्थं विस्मज्जाम्यहम् ॥ १२
ब्रह्म वक्रं भुजौ ध्वजमूरु मे संस्थिता विशः ।
पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४

से त्वया ॥ २ ॥

यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसंज्ञा वीतकल्मषाः ॥ १५
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्रायिन्त्ययन्त उपासते ॥ १६
अहं संवर्तको बहिरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशः ।
चरानं जयनं चैव विलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाऽभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४
तस्मान्महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं शृजाम्यहम् ॥ २६
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमः ।
राक्षसाद्यापि लोकेऽसिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥
तदाऽहं संप्रमूषामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८
यद्वा देवमनुष्यांस्तु गन्धर्वोऽराराक्षसान् ।
स्वावराणि च भूतानि संहराम्पातमायया ॥ २९

कर्मकाले पुनर्देहमुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
 आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥३०॥
 श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
 श्यामो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥३१॥
 त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्ति च ।
 'यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै द्विजसत्तम' ॥३२॥
 अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥३३॥
 अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकगुल्मावहः ।
 अजितः सर्वगोऽनन्तो ह्यीकेश उरुक्रमः ।
 कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मब्रह्मरूपकम् ॥ ३४॥
 शमनं सर्वभूतानां सर्वकालकृतोद्यमम् ।
 एवं प्रणिहितः सम्यग्ध्यायया मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५॥
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ॥
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि केशात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३७॥
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ ३८॥
 अर्थं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३९॥
 यावद्युगानां विप्रैर्षं सहस्रपरिवर्तनम् ।
 तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥४०॥
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४१॥
 मया च दत्तो विप्राभ्य वरस्तो ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४२॥
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विह्वलोसि मया ज्ञातस्ततस्ते दक्षितं जगत् ॥४३॥
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥४४॥

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

ततोसि वक्राद्विप्रैर्षं द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोपि सुरासुरैः ४५
 यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्येत महातपाः ।
 तावच्चमिह विप्रैर्षं विस्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४६॥
 ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतः प्रवेक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४७॥
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४८॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्थुपत्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेष्ठाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥
 एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभूतांवर ॥ ५०॥
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्र संवन्धी ते जनार्दनः ॥ ५१॥
 अस्मैव वरदानाद्वि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं मम ॥ ५२॥
 स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ५३॥
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव शाश्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥५४॥
 दृष्ट्वेयं दृष्ट्वाप्रवरं स्मृतिर्मांमियमागता ।
 आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५५॥
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५६॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ताश्च ते पार्था ययौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्चकुर्वन्जनार्दनम् ॥ ५७॥
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र सास्त्रा परमबलुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हो मन्यमानो यथाविधि ५८॥

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कलौ भविष्यलोकवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ कलियुगान्ते कल्किवैनावतरिष्यता हरिणा वृष्टजन-
संहारः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महायुनिम् ।

पुनः पप्रच्छ सामात्यो भविष्यां जगतो गतिम् १

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतांवर ।

मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवत्पश्यौ ॥ २

अस्मिन्कलियुगे त्वस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किंनु शेषं भविष्यति ॥ ३

किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।

किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४

कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।

विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भापसे ॥ ५

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।

रमयन्ब्रूयिष्यद्दलं पाण्डवांश्च महानृपिः ॥ ६

शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।

अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।

कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ८

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।

पृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९

अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिर्लोकैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां द्वापर्यर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ १०

त्रिभिर्लोकैर्धर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।

तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११

चतुर्थीर्धेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ।

आयुर्वार्य मनो बुद्धिर्वैलं तेजश्च पाण्डव ॥ १२

मनुष्याणामनुयुगं हसन्तीति निबोध मे ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३

व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ।

सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥ १४

सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ।

आयुषः प्रक्षयाद्विधां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् ॥ १५

विद्याहीनानविज्ञानालोभोप्यभिभविष्यति ।

लोभमोहपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ॥ १६

वैरवद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम् ॥ १७

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ।

अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः

ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ।

वस्त्राणां प्रवरा श्लाणी धान्यानां कोरदूपकाः ॥ १९

भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ।

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैकम् ॥ २०

गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१

अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।

अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२

सरिचीरेषु कुडालैर्वापयिष्यन्ति चापधीः ।

ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३

श्राद्धे दैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४

पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।

अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५

न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६

निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।

धर्मनालं विसार्य लोकान्वययन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अन्त्या

इति । चाण्डालाः क्षत्रियादिकर्म क्षत्रियादयथाण्डालसमं क-

रिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ श्लाणी शणतुमजा प्रवराशायीति

रा. पाठः ॥ १९ ॥ निम्नेषु दीनेषु कर्मणु ॥ २६ ॥

शेषं जगद्विष्यति उत्कर्षं प्राप्स्यति ॥ ३ ॥ काष्ठां वन-

धिम् । कृतं कृतयुगम् ॥ ५ ॥ कलुषं कलम् ॥ ८ ॥ निर्व्या-

जस्तुल्योऽपि उपविर्जितः लोभादिहीनः । यद्यत्र चतुष्पात्

॥ ९ ॥ अपेक्षापर्यं ॥ १० ॥ धर्मवैतंसिकः धर्मब्राह्मणः

एकहायनवत्सांश्च बाहपिप्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 'स्त्रियोऽपि पतिपुत्रादीन्वधिप्यन्ति युगक्षये ।'
 निरुद्धेनो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्सते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं दानवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा वन्धुमतामपि ।
 विषधानां च विज्ञानि हरिष्यन्तीह मानवाः ३०
 स्वल्पवीर्यवलाः स्तब्धा लोममोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टाः शिष्टानामपि चान्धवाः ॥ ३१
 परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः ।
 संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापयुद्धयः ॥ ३२
 परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ३३
 अराक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३४
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च ।
 मोक्षयन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३५
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंप्रहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पृथुपस्थिते ॥ ३७
 म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 हस्तो हस्तं परिमुपेद्युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३८
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्वविरा बालमतयो बालाः स्वविरयुद्धयः ॥ ३९
 भीरुतथा शूरमानी शूरा भीरुविपादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पृथुपस्थिते ४०
 नैकभार्यं जगत्सर्वं लोममोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्तते ॥ ४१

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या नशिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४२
 न क्षंसति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये ॥ ४३
 ये यत्रात्रा जनपदा गोधूमान्नास्तर्ष्यन् च ।
 तान्देशान्मन्त्रयिष्यन्ति युगान्ते पृथुपस्थिते ॥ ४४
 स्त्रीराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशांपते ।
 अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पृथुपस्थिते ॥ ४५
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 श्राद्धे न देवाश्च पितृन्तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४६
 न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ॥ ४७
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्निमोक्षयन्ति युगान्ते समुपस्थिते ४८
 पञ्चमे वाज्यं पृष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४९
 पत्यौ स्त्री तु तदा राजनपुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयासति ॥ ५०
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५१
 अदृशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५२
 म्लेच्छाचाराः सर्वभक्ष्वा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पथिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ५३
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोमात्करिष्यति ॥ ५४
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते ॥ ५५
 स्वभावात्कूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशांसिनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये ॥ ५६

पापाचारपरिग्रहा इति ध. पाठः ॥ ३२ ॥ परार्थान्परधनानि ॥ ३७ ॥
 हस्तो हस्तं परिमुपेदस्तवदेकोदरजोपि आता आतरं वधयेदेव
 ॥ ३८ ॥ एकाहायं युगं सर्वमिति ध. पाठः । एकाहायं एक-
 विधमेव मांशशाकादिकमाहारमर्हतीति तथा । भक्ष्याभक्ष्यवि-
 भागो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एकवर्णः वर्णविभागनाशनस्तु

॥ ४२ ॥ न रक्षति पिता पुत्रमिति ध. पाठः ॥ ४३ ॥ स्त्रीरा-
 चाराधेति ध. पाठः ॥ ४५ ॥ प्रजास्यन्ति प्रजाः जनयि-
 ष्यन्ति ॥ ४५ ॥ ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ॥ ५५ ॥ धान्योन्य-
 यमिश्रिष्टा इति ध. पाठः ॥ ५६ ॥

आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
 भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् ॥५७॥
 तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ।
 ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिनः ॥५८॥
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलादिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ५९
 जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६०॥
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विपमाणि च ।
 प्रयावमाना विव्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्भवाः ॥ ६१
 दस्युभिः पीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
 कुराजभिश्च सततं करभारग्रपीडिताः ॥ ६२
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥६३॥
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति ग्रामायेन व्यवस्थिताः ६४
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोचरः ।
 एङ्कान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राश्च प्रभविष्यन्ति न द्विजा युगसंक्षये ॥ ६५
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसयेषु च ।
 देवस्थानेषु चलेषु नागानामालयेषु च ॥ ६६
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥६७॥
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ६८
 पुष्पं पुष्पे यदा राजन्फले वा फलमाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६९॥
 अकालवर्षा पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ७०
 विरोधमय यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ।
 मदी म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥

करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ।
 'अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ॥७२॥
 निर्विशेषा जनपदास्तथा विष्टिकरादिताः ।
 आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७३॥
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम्'
 न स्यास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥७४॥
 आचार्योपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवात्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ७५
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते संभविष्यति ।
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राण्यग्रभाणि च ७६
 प्रधूपितानि ज्योतींषि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उत्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७७॥
 पङ्क्तिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्होदा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।
 कवन्धान्तर्हितो भानुर्दयास्तमने तदा ॥ ७८॥
 अकालवर्षा भगवान्भविष्यति सहस्रदङ्क ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ७९
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितम्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्यास्यन्ति ततः स्त्रियः ८०
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपश्रिताः ८१
 अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरप्येति ।
 युगान्ते हुतयुक्तापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥८२॥
 पानीयं भोजनं चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः ।
 न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरेते ८३
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रुक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ८४
 मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८५॥
 अथ देशान्दिशश्चापि पचनान्यापणानि च ।

मध्यो लोह इति य. पाठः ॥ ५७ ॥ वृषलादिताः शूद्रपी-
 दिताः ॥ ५९ ॥ महीस्थले मांसं गमिष्यन्ति ॥ ६० ॥ कदा
 २१ पर्वतः मद्रिजः नीचरात्र्युपभोगिनो वा ॥ ६२ ॥ एङ्कान्
 आप्तिगानि युष्मदि ॥ अङ्कान्पूजयिष्यन्तीति य. प. पाठः

॥ ६९ ॥ निर्विशेषाः गुल्याचारयेयाः । विष्टिभ्याः गतिमदस्या-
 कारयन्ति ते ॥ ७३ ॥ आचार्योपि अपनिधिः निर्धनः भर्त्स्यते
 पितृक्रियते । अर्थयुक्त्या धनयोगेन ननु शेरेन पर्वतं वा
 ॥ ७५ ॥ कवन्धान्तर्हितः सन्तर्हितः ॥ ७८ ॥

क्रमशः संलयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८६
 हा तात हा सुतेलेवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ८७
 'भौवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
 पापण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ॥' ८८
 ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।
 द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८९
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविद्वद्वये ।
 भविष्यति पुनर्दंभमनुकूलं यदृच्छया ॥ ९०
 यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिप्यहस्पती ।
 एकराशौ समेप्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ९१
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।

क्षेमं मुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ९२
 कल्की विष्णुयज्ञा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ९३
 संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 'महात्मा वृचसंपन्नः प्रजानां हितकृत् ॥' ९४
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ९५
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९६
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९७
 स सर्वत्र भगान्बुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९८

॥ इति श्रीमन्महामाते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

मार्कण्डेयेन पुत्रिष्टिरं प्रति कृतयुगवृत्तान्तकथनपूर्वकं धर्माचरणचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमां ।
 याजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
 स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयंशुविहिताः शुभाः ।
 पुनः पुण्ययज्ञः कर्म जरया संश्रयिष्यति ॥ २
 तच्छीलमनुवर्त्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।
 विप्रश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
 कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
 स्थापयन्दिजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
 संस्तुयमानो विभ्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोचमान् ।
 कल्की चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५

हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानान्मुभृशं दस्युवेष्यति संक्षयम् ॥ ६
 ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मेष्टुद्विजं भारत ।
 भविष्यति कृते मासे क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
 आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकावसथास्तथा ।
 पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ॥ ८
 यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ।
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९
 आश्रमा हतपापण्डाः स्थिताः सत्ये जनास्तदा ।
 जायन्ति सर्वभूतानि शुध्यमानानि चैव हि ॥ १०
 सर्वेष्टुपु राजेन्द्र सर्वे सस्यं भविष्यति ।

यदेति । शुभसूर्यचन्द्राः यदा युगपत्पुण्ययज्ञममेप्यन्ति तदा
 कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥ संभूतः शबलप्रामे इति पः
 पाठः ॥ ५४ ॥ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

कल्पयिष्यति दास्यति ॥ १ ॥ वनं पुण्ययज्ञः कर्मात्मनीयं
 प्रवेक्ष्यति । इति सः पाठः ॥ २ ॥ विभ्रेन्दुभिः कृतेयुगे ॥ ३ ॥
 कृष्णाजिनानि ब्रह्मचारिपरिधेयानि । तेन सर्वानि ब्राह्मणक-

र्माणि लक्ष्यन्ते । शक्तीरित्यादिना राजधर्माः । स्थापयन् ब्रह्म-
 क्षत्रयोर्धर्मव्यवस्थाकं इति भावः ॥ ४ ॥ प्रयन्ति सर्वभूतानि
 रोप्यमाणानि चैव हेति सः पाठः । तत्र प्रयन्ति नश्यन्ति ।
 बीजानि संस्काराः रोप्यमाणानि क्रियमाणि । कर्मभिर्द्वे संपा-
 दयमानान्यपि दानवलाभप्रयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणैषां वसुंधराम् ॥ १२
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
पदकर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १३
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ।
सर्वलोकस्य विदिता सुमसह्या च पाण्डव ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १६
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविनः ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १७
इदं चैवापरं भूयः सह ब्राह्मिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १८
न तेऽन्यथाऽत्र विज्ञेयो धर्मो धर्मभृतांवर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजन्नेत्य चेह च नन्दति ॥ १९
निबोध च शुभां वार्णां यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ २१
‘एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
कथं चाप्यं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ॥ २२
कसिन्धर्मं मया स्वेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।
दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्नेहात्मजानां रक्षणे रतः ॥ २४
चर धर्मं त्यजार्धमं पितृन्पूर्वाननुसर ।
प्रसादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्बन्धानेन तज्जय ॥ २५
अलं ते मानमाश्रित्य सततं प्रियवाग्भव ।
विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव २६
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ॥ २७
तस्मादिमं परिक्रेशं त्वं ताव हृदि मा कृथाः ।
प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः २८
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः २९
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्दर्शलोपो भवेत्तव ॥ ३०
जातोसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ ३१
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३२
न मे लोभोस्ति विघ्नेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।
करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य यशस्विनः ।
संहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिता शार्ङ्गधन्यना ॥ ३४
विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विसिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

अथ तां देवीं स राजाऽब्रवीत्साध्वन्तर वापी-
सलिलमिति सा तद्वचः श्रुत्वाऽब्रवीत् वापीं
न्यमज्ज पुनरुदकादुदमज्जत् ॥ २२ ॥

तां स मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ
निःस्त्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञाप-
यामास स राजा ॥ २३ ॥

सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति यो मयाऽर्थी
स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति
॥ २४ ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्मयमाविवेश ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ २५ ॥

ततो मण्डूकराद् तापसवेधारी राजानमभ्य-
गच्छदुपेत्य चैनमुवाच ॥ २६ ॥

मा राजन्क्रोधवशं गमः भसादं कुरु नार्हसि
मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ
चात्र भवतः ॥ २७ ॥

मा मण्डूकाज्जियांसीस्त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षिपन्ति वधाज्ञेका जनानां परिजानताम् २८
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ २९ ॥

तमेवंवादिनमिष्टजनवियोगशोकपरीतात्मा
राजाऽथोवाच ॥ ३० ॥

न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतानेतैर्दु-
रात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वयैव मे बध्या
मण्डूका नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३१ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच
मसीद राजन्नहमायुर्नाम मण्डूकराजो मम सा दु-
हिता मुशोभना नाम तस्या हि दौःशील्यमेतद्व-
ह्यस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३२ ॥

तमब्रवीद्राजा या सा तव दुहिता तया सम-
र्थी सा मे दीयतामिति ॥ ३३ ॥

अथैनां राज्ञे पिताऽदादब्रवीच्चैनामेनं राजानं
शुश्रूषसेति ॥ ३४ ॥

स एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मा-
च्च या राजानो विप्रलब्धा बहवस्तसादब्रह्मण्यानि
तवापत्यानि भविष्यन्त्यानृतिकत्वात्तवेति ॥ ३५ ॥

स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणानि-
बद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षवाग्मस-
न्दिग्धया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजम-
ब्रवीदनुगृहीतोसीति ॥ ३६ ॥

स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथाग-
तमगच्छत् ॥ ३७ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य
राज्ञः संवभूतुः शलो दलो बलश्चेति ततस्तेषां
ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि
धृतात्मा वनं जगाम ॥ ३८ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन्मृगसाक्षा
रथेनान्वधावत् ॥ ३९ ॥

सूतं चोवाच शीघ्रं मां वाहयसेति स तथो-
क्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ ४० ॥

न क्रियतामनुबन्धो नैव शक्यस्त्वया मृगोऽ-
यं ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्भौ स्याता-
मिति ततोऽब्रवीद्राजा मृतमाचक्ष्व मे वाम्भौ
वाजिनौ त्वा प्रच्छामीति ॥ स एवमुक्तो राजभ-
यभीतः सूतो वामदेवशापमयभीतश्चास्योपाच-
ख्यौ ॥ वामदेवस्थायौ वाम्भौ मनोजवाविति
॥ ४१ ॥

अथैनमेवं ध्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं प्र-
याहीति स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत्
॥ ४२ ॥

प्रक्षीयते धनोदेको जनानामपि जलक्षाम इति ॥ पाठः ।
धनोदेकः धीतपवोदत्तर्षः ॥ २८ ॥ प्रतिजानीहि निययं
उप । प्राप्य प्राप्य यत्तुम् । क्रोधं खीतोऽजम् । अलं

कृत्वा मा क्रुद्ध ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्य ब्राह्मणहितं तेन रहितानि
अवद्यानानि ॥ २५ ॥ वाम्भौ वामदेवीर्वा रथे युज्ये अशौ
अश्वतरी ॥ ४१ ॥

भगवन्मृगो मे विद्वः पलायते संभावयितुम-
र्हसि वाम्यौ दातुमिति तमब्रवीदपिर्देदानि ते
वाम्यौ कृतकार्येण भवता ममैव वाम्यौ निर्यात-
यितव्यौ क्षिप्रमिति स च तावद्यौ प्रतिगृह्यानु-
ज्ञाप्य कपिं प्रायाद्वाजियुक्तेन रथेन मृगं प्रति
गच्छंश्चाब्रवीत्सुतमश्वरत्नद्वयमावयोर्योग्यं नेतौ प्र-
तिदेयौ वामदेवायेत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगर-
मेत्याश्वावन्तःपुरं ज्ञापयत् ॥ ४३

अथपिंश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्या-
णं पत्रमासाद्य रमते न मे वाम्यौ प्रतिनिर्यात-
यत्यहो कष्टमिति ॥ ४४

स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णे शिष्यमब्र-
वीत् ॥ ४५

गच्छात्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं निर्यात-
योपाध्यायवाम्याविति स गत्वैवं तं राजानमब्र-
वीत् राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हं ब्रा-
ह्मणा रत्नानामेवंविधानां न किञ्चित् ब्राह्मणानाम-
श्वैः कार्यं साधु गम्यतामिति ॥ ४६

स गत्सैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनम-
प्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजान-
मभिगम्याश्चार्थमचोदयन्न चाददद्राजा ॥ ४७

वामदेव उवाच ।

मयञ्च वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमाभ्यामशक्यम् ।

मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मघ्नस्त्रसान्तरे वर्तमानः ॥ ४८

राजोवाच ।

अनर्हार्हो मुत्रतो साधु दान्ता-

वेतद्विभाणं वाहनं वामदेव ।

ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो मह्ये-

च्छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ४९

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।

असिस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ५०

राजोवाच ।

चत्वारस्त्वां वा गर्दभाः संवहन्तु

श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वातरहाः ।

तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैव वाहो

ममैव वाम्यौ न त्वेतौ हि विद्धि ॥ ५१

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-

रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।

अयस्सया घोररूपा महान्त-

श्चत्वारो वा यातुधानाः सुरीद्राः ।

मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना

बहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्या ॥ ५२

राजोवाच ।

ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव

वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।

ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु

मद्वाक्यनुज्ञाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ५३

[वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन्

पुनर्देदानीति प्रपद्य मे त्वम् ।

प्रयञ्च शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ

यथात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ५४

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृमया ममृता

न त्वाऽनुज्ञास्म्यद्यमभृति क्षसत्यम् ।

तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वा

तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ५५

पत्रं वाहनम् ॥ ४४ ॥ अन्तरे भेदे ॥ ४८ ॥ वाहो वाहनम्
॥ ५१ ॥ यदेतत् मादृशस्य ॥ आजीवमान उपजीवमानोपि
एतदिह धीमनिर्यत्र ॥ ५३ ॥ आनुज्ञास्मि न दृष्टयामि । अय-

दिशु प्राययन्तु चतुर्पाश्वर्येति घोरः ॥ ५३ ॥ तां मां हन्तु-
मुक्तं ते मदीयावचनेन पातयन्त्यित्यर्थः ॥ ५३ ॥ क्षमं
मिथ्यावादिनमिति त्वा तां जानुशामि न दृष्टयामि । अय-

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्येवं ब्रह्म तपसाऽन्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ५६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राजन्
समुत्तस्थू राक्षसां घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ५७
इक्ष्वाकवो वा यदि मां त्यजेयु-
र्ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः ।

नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५८

एवं भुवनेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यपिञ्चन् ॥ ५९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ६०

विभेपि चेत्त्वमधर्मान्नेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ६१

एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विपेणाहरसंगृहीतम् ।
येन चिद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरारतरूपः ॥ ६२

वामदेव उवाच ।

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्वेनजितं नरेन्द्र ।
एतं जहि त्वं मद्रचनात्प्रशुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ६३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो वामदेवेन राजन्-
न्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं वभाषे ॥ ६४

इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।

आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

यच्चमेनं सायकं घोररूपं
विपेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वेतं त्वं शरवर्षं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ॥ ६६

राजोवाच ।

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येव शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशंमभ्युत्तहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ६७

वामदेव उवाच ।

संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन
ततस्तप्तादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ।
ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो शुनिं राजपुत्री वभाषे ॥ ६८

प्रभृति तवाज्ञामिति संयन्धः । तनापराधान् क्षमिष्ये आज्ञया
च यतिष्ये इति वरद्वयं हेयम् ॥ ५५ ॥ अनुयोगः शासनम् ।
अदृग्ग्या माद्राणा इत्यर्थः । मद्रा मद्राणजतिम् । यो ब्राह्मण-
सेवी ॥ जीवत्यान्यो नश्यतीत्यर्थः । वरद्वयमपि निरणकमिति
भावः ॥ ५६ ॥ मद्रान्दलो या विधेया मे यदि चेमे विरोधि

इति श. पाठः । दलः कनिष्ठो भ्राता । विधेया आज्ञाकारिणः
॥ ५८ ॥ निपातितं मृतम् ॥ ५९ ॥ एतं जहि तव सायक-
स्त्वपुत्रमेव हि विष्यति ननु मामित्यर्थः ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा
वामदेवेन क्षमितदस्त्रपादो राजोवाच इक्ष्वाकव इति ॥ ६३ ॥
संस्पृश्य दत्त्वा । एतसो मद्रहत्याप्यवज्ञात्वापात् ॥ ६८ ॥

यथा युक्ता वामदेवाहमेनं
दिनेदिने संदिशन्ती नृशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६९
वामदेव उवाच ।
त्वया ग्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं दृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीनं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहद्वाप्यनिन्द्ये ॥ ७०
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमालापर्वणि पञ्चमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

राजपुत्र्युवाच ।
वरं दृणे भगवंस्त्वेवमेव
निमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन जीवामि सपुत्रवान्वरं
वरो दृतो ह्येव मया द्विजाम्य ॥ ७१
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तयाऽस्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाग्यो चासौ प्रददौ संप्रणम्य ॥ ७२

पण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

मार्कण्डेयेन सुप्रदुःखनिरूपकवक्त्राकसंवादानुयादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयमृपयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च ।
पर्यपृच्छद्विपिः केन दीर्घायुरासीद्वक्त्रः ॥ १
मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वान्मत्स्युवाच महातपाः ।
दीर्घायुश्च यको राजद्वृषिर्नात्र विचारणा ॥ २
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्वर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
यकदाहभ्यो महात्मानो श्रूयते चिरजीविनां ।
सखायां देवराजस्य तादृशी लोकसंमता ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्वक्त्रकशकसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथितं त्वया ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
दृष्टे देवासुरे राजन्संग्रामे रौमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रे लोकाधिपोऽभवत् ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्ये सस्यसंपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ।
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ॥ ७

ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिपूदनः ।
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
ऐरावतं समास्थाय अपश्यन्मुदिताः प्रजाः ।
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधाः शुभाः ९
नगराणि समृद्धानि घेडाञ्जनपदास्तथा ।
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ॥ १०
उदयानं त्रया वापी तटाकानि सरांसि च ।
नानाव्रक्षसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ॥ ११
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्छतक्रतुः ।
तत्र रम्ये शिवे देव्ये बहुवृक्षसमाकुले ॥ १२
पूर्वस्थां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याश्रतो नृप ।
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिपेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये वक्त्रं पश्यति देवराट् ॥ १३
वक्त्रस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाऽभवत् ।
पाद्यासनार्थदानेन फलमूलरचार्ययत् ॥ १४
मुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलमूदनः ।
ततः प्रश्नं वक्त्रं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५

एनं वृत्तं भर्ता दिनेदिने सनृतानि कल्याणकृतानि वापयानि
संदिशन्तीति संवन्धः । ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणान् सेवि-
तुमिरुजन्ती ॥ ६९ ॥ पण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥
वन ४१

त्रिदशेश्वरः इति भवती दीर्घायुतापीति य. पाठः ॥ १ ॥
यदेत्यववती रम्यां पृथ्वीं राजञ्छतक्रतुमिति य. पाठः ॥ १२ ॥

शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥
 वक् उवाच ।
 अग्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
 असन्निः संप्रयोगश्च तदुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
 पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
 परेऽप्यायत्ता कृच्छ्रं किंनु दुःखतरं ततः ॥ १८
 नान्यदुःखतरं किंचिद्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
 अर्थविहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ १९
 अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
 संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २०
 अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तत्र देव शतक्रतो ।
 अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१
 देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
 प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किंनु दुःखतरं ततः ॥ २२
 कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कलेयवशालुगाः ।
 आढ्यैर्दरिद्राऽवमताः किंनु दुःखतरं ततः ॥ २३
 लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ।
 हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्लिश्यन्ते ब्राह्मणोविदाः ।
 बहुदुःखपरिकेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४
 इन्द्र उवाच ।
 पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति क्षत्रियमहिमख्यापकशिबिचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः ॥ १
 कथितं ब्राह्मणमाहात्म्यं राजन्यमाहात्म्यमि-
 दानीं श्रुत्वापामह इति तानुवाच मार्कण्डेयो
 महर्षिः श्रुत्वाभिदानीं राजन्यानां माहात्म्य-

आकुलानां समृद्धानां कथं कालविपर्ययः इति ध. पाठः ॥ २१ ॥
 द्विजस्य तु करे हतमिति ध. पाठः ॥ २४ ॥

वक् उवाच ।
 अष्टमे द्वादशे वाऽपि शाकं यः पचते गृहे ।
 कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २६
 यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
 अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मधवन्गृहे ॥ २७
 अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कंचन ।
 फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २८
 परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
 समृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ २९
 ध्रुवद्वि लोहपुत्रो यस्तु पराश्रं भोक्तुमिच्छति ।
 धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३०
 यो दत्त्वाऽतिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।
 शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३१
 अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
 दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥
 यावतो ह्यन्यसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
 तावतां शोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ।
 यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ॥ ३३
 सदक्षिणस्य शुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
 यद्धारि वारिणा सिञ्चेत्तद्ध्येनस्तरे क्षणात् ॥ ३४
 एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
 चर्केन सह देवेन्द्र आपृच्छय त्रिदिवं गतः ॥ ३५

मिति ॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा
 महर्षीनिभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशी-
 नरं शिविं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परेण
 यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण
 तुल्यात्मानौ विदित्वाऽन्योन्यस्य पन्थानं न
 पण्यवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत्किमिदं भवन्तौ
परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥ २

तावच्चतुर्नारदं नैतद्भगवन्पूर्वकर्मकर्त्रादिभि-
र्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा आवां
च सख्यं परस्परणोपगतौ तच्चावधानतोऽस्त्युत्कृ-
ष्टमधरोत्तरं परिश्रष्टुम् ॥

नारदस्त्वेषमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ३
क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाशुयात्कथम् ॥ ४
कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयमहासायपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति विप्राय गोप्रदानरूपययातिचरितकथनम् ॥ १ ॥

[मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रयतां ययातिर्नाहुपो राजा राज्यस्थः
पौरजनावृत आसांचक्रे ॥ गुर्वर्था ब्राह्मण उषे-
त्याग्रवीत् भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति
राजोवाच ॥ १

ब्रवीतु भगवान्समयमिति ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोकं
कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।
तं त्वां पृच्छामि कथं तु राज-
न्दद्याद्रवान्दयितं च मेऽथ ॥ ३

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयमहासायपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दद्य दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च संश्रुणोमि ।
माप्स्यमर्थं च संश्रुत्य
तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ४
ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं
मियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।
न मे मनः कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५
इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ ।
माप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ६

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

विद्वेषणं याच्यस्य द्वेषम् । शीलैव ददाति चेत् प्रदीप्यामी-
त्यर्थः ॥ १ ॥ दे दद्य ददो दानं तदर्थं ॥ ४ ॥ रोहिणीनां
गवाम् ॥ ५ ॥ अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

नैतत् सत्पन्थारसाय स्वेतमेत्यर्थः । तत्र हेतुः पूर्वति ।
पूर्व च ते कर्मकर्मोदयमेति निग्रहः । अनुमन्तृवकृपयवय
आदिशब्दायः । अवपगतौ चिकारतः । अपरेति । आवयो-
सारतम्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ पूर्वार्थं राजहृष्ट नाशुयात्सायुत
यं कथं न पुनर्दिश्यते ॥ ४ ॥ राजः त्रिवेः ॥ ८ ॥

एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

मार्कण्डेयेन सेदुकवृषदर्मचरितकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवः ॥ १अथाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्मसेदुक-
नामानां राजानां नीतिमार्गस्तावस्योपास्त्रक-
तिनां ॥ २सेदुको वृषदर्मस्य चालस्यैव उपांशुव्रतमभ्य-
जानात् कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ ३अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कथिद्वेदाध्ययनसंपन्न
आश्विपं दत्त्वा गुर्वर्थं भिक्षितवान् ॥ ४अश्वसहस्रं मे भवान्ददात्त्विति ॥ तं सेदुको
ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ५

नास्ति संभयो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ६

स त्वं गच्छ वृषदर्मसकाशम् ॥ राजा परमघ-
र्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षुः ॥ स ते दास्यति तस्यै-
तदुपांशुव्रतमिति ॥ ७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति श्येनाकपोतरक्षणरूपशिविचरितकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीप-
तिं शिविर्मौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
इति ॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् ॥ १

अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिपार्थमि-

उपांशु बहिरुद्धादितम् । कुप्यं खर्णरूप्यादन्वत् ॥ १ ॥

कश्येन पुंसवमार्थम् ॥ ८ ॥ हिंसि हिनसि ताडयसि ॥ ९ ॥

शापन्ते शापं दित्सन्तम् । हे विप्र यो न ददाति स्त्रीय धनं

तुभ्य तस्मै वा एतत् शापदानं उच्यते ॥ उताहोसिन् एत-

द्वाक्यं ब्राह्मणयोग्यं स्त्रीययि दित्सन्न शापयोग्यः नापि

शान्तिधर्मा मासणः शापं दातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १० ॥ क्षेपणं

अथ ब्राह्मणो वृषदर्मसकाशं गत्वा अश्वसह-

स्रमयाचत ॥ स राजा तं कश्येनाताडयत् ॥ ८

तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ किं हिंसनागसं मा-

मिति ॥ ९

एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाऽऽह ॥ विप्र किं यो

न ददाति तुभ्यमुताहोसिद्वाह्यमेतत् ॥ १०

ब्राह्मण उवाच ।

राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो

भिक्षितुमागतः तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितो-

सि ॥ ११

राजोवाच ।

पूर्वाह्ने ते दास्यामि यो मेऽथ चलिरागमि-

प्यति ॥ यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं

तस्य स्यात् ॥ १२

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादा-

त् ॥ अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १३

न्द्रः श्येनरूपेण ॥ २

अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं
न्यपतत् ॥ ३अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षा-
र्थं श्येनाज्जीतो भवन्तं प्राणार्थं प्रपद्यते ॥ ४

कूरीकरणम् । व्यवश्यं स प्रसादनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दैव-

सिकां एकदिवसजातामुत्पत्तिं धनस्य । स्वतियमभज्ञाय प्रवृत्तं

ब्राह्मणं दण्डयितुमपि प्रार्थितादधिकं दत्त्वा प्रसादयितुमपि

समर्था राजान इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ एकोनविंशततमो-

ऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वसु ददातु अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
कुर्यात् धोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ ५

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षणा-
र्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये अङ्गरक्ष-
नि प्राप्पार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ ६

स्वाध्यायेन कश्चितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ॥
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् ॥
एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥ ७

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः
सर्वे वेदा अध्वरशो मे अधीताः ।

न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं
मा प्रादाः श्येनाथ न कपोतोऽसि ॥ ८

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥ ९
पर्यायेण वसतिर्वा भवेपु
सर्गे जातः पूर्वमसात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽस्य कपोतमेनं ।
मा त्वं राजन्विभक्तार्ता भवेथाः ॥ १०

राजोवाच ।

केनैदृशी जातु परा हि दृष्टा
वाशुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।
यां वं कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ११
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य वीजं रोहति काल उत्पन्नम् ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न त्राणं लभेन्प्राणमिच्छन्स काले ॥ १२

जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते
सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ १३

मोघमन्नं विन्दति चाग्रचेताः
सर्गाष्टोकाद्व्यति शीघ्रमेव ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ १४

उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
असात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यसिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु ॥ १५
श्येन उवाच ।

नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-
दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽस्य ममैव भक्ष-
स्तन्मे ददस्य शकुनानामभावात् ॥ १६

राजोवाच ।

उक्षाणं वेहतमन्नं नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममेव ।
मयाहितस्य दायं ममान्तिकाद्यां
प्रत्याभ्रायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ १७
त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ १८

धोरं निन्दितं अतिशृङ्खलमिदं ॥ अन्नवान् दिग्गता-
गामीधरः ॥ ५ ॥ अङ्गरिषि । मुनिरहं अक्षरीरेण कपोतदा-
रीरं प्रथितोऽस्मीत्यर्थः । प्राणान्प्राणरक्षकत्वेन तमेव मम
प्राणा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ धीप्रियस्य मे श्येनाथ त्वन्कट्टकं प्रदानं
न साधुदानम् ॥ ८ ॥ भवेपु जन्मपु पर्यायेण वसतिः स्थिति-
र्भवति अतस्त्वं सर्वं दृष्ट्वा अस्मान्कपोतान् जानोति । अतस्त्वं
तप उन्मत्तरीये विनश्ये कपोतं आददानो रक्षन् मम आहारे
मित्र मातुर्विलयः ॥ १० ॥ एतयोः स्वयं काला साधुजनं
कथं बुजोति विमुक्ततीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ह्रस्वा शीघ्रमेव

प्रजा प्रमीयते विनश्यते ॥ १३ ॥ मोघं निष्फलं सोऽत्र विन्दति
लभते । अग्रचेताः अनुदारः ॥ १४ ॥ अस्मान्कपोतात् । एवं
कपोत मोघयित्वा ते मुन्य प्रतिनयन्तु प्रतिनिधित्वेन समर्प-
यन्तु ॥ १५ ॥ शकुनानां एवमित्येव शकुनम् । अभावात्
नाशेन ॥ १६ ॥ उक्षाणं पक्वैर्दन् । वेहतं वन्यां गं वा
अन्नं खर्वादिभक्षणं यथा स्वातया । मयाहितम् ममान्तम्
कपोतस्य । दायं प्रतिघ्न्य प्रत्याभ्रायं नयन्तु प्राणयन्तु । पश्यन्तु
आलोचयन्तु च वदन्तः । एवं कपोतं मा हिंसीति ॥ १७ ॥
सौम्यो ह्ययं मोघमर्पयिष्ये कथंचित् । परिपाल्यो नयम् ।

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः

प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्या

प्रशधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ १९

श्येन उवाच ।

उरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव-
न्मांसं कपोतेन समम् ॥ तथा तस्मात्साधु त्रातः
कपोतः प्रशंसेयुश्च शिवयः कृतं च प्रियं स्यान्म-
मेति ॥ २०

अथ स दक्षिणादुरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं
तुल्याधारयत् ॥ गुरुतर एव कपोत आसीत् २१
पुनरन्यमुच्यकर्त गुरुतर एव कपोतः ॥ एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास
तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २२

अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह ॥ न च
व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्यु-
क्त्वा प्रालीयत श्येनः अथ राजा अब्रवीत् ॥ २३

कपोतं विद्ध्युः शिवयस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति नारदेरिताष्टकादिराजतारतम्यकथनपूर्वकदानमहिमानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवो मार्कण्डेयम् ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥
अष्टकस्य वैश्वामित्रैरश्वमेधे सर्वे राजानः प्राग-
च्छन् ॥ १

आतरथास्य प्रतर्दनो वयुमनाः शिविरौशीन-
र इति स च समाप्तयज्ञो आरुमिः सह रथेन

हे सौम्य सोमवत्प्रियदर्शन ॥ १८ ॥ अधिकृत्य छित्त्वा ॥ २२ ॥
अपयोसो स्वयमेव तुलामाधिवेश । व्यलीक अभियम् । त्रात-
स्त्वना कपोत इत्युक्त्वा ॥ २३ ॥ हे सौरथेय शुरयायाः
पुत्र । नी आवागम् । विद्वोति शेषः ॥ २५ ॥ अतिना खड्गेन ।

नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-

देतं प्रशं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ २४

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-

रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।

साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय

नो जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ २५

यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय

प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।

एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि

हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ २६

एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी

सुरर्षीणामथ संमतो शृष्टम् ।

एतस्मात्पार्श्वार्थपुरुषो जनिष्यति

कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ २७

कपोतरोमाणं शिविनौद्रिदं पुत्रं प्राप्स्यसि

नृपवृषसंहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं

सौरथानाम् ॥ २८

प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तमभिवाधारोहतु भ-
वानथमित्युवाच ॥ २

तांस्रथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥ अथ तेपामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् ॥ प्रसाद्य भगवन्तं किंचि-
दिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥ ३

पृच्छेलब्रवीदपिः ॥ सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्व-
गुणप्रमुदिताः ॥ अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतु-

एतन्मांसम् । चः वृषाणा लक्ष्म बिहू करोमि ॥ २६ ॥

शिविना शिविलशरीरेण जातं आद्रिद उद्ग्रेदेन जातम् ।

यसता दीप्यमानम् ॥ २८ ॥ द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

आयुष्मन्तं चिरकालभोग्यम् । स्वर्गस्थानम् । पुंस्त्वमापिम् ।

भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥ अयमष्टकोऽवतरे-
दित्यब्रवीदपिः ॥ ४

किंकारणमित्यष्टुच्छत् ॥ अथाचष्टाष्टकस्य गृ-
हे मया उपितं स मां रथेनानुग्राहदथाप्रथम-
नेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमह-
मपृच्छं कसेमा गाव इति सोब्रवीत् ॥ मया
निष्ठष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं स्थापति कथितेन ॥
एषोवतरेदथ विभिर्यातव्यं सांप्रतं कोऽ-
वतरेत् ॥ ५

प्रतर्दन इत्यब्रवीदपिः ॥ तत्र किं कारणं प्र-
तर्दनस्यापि गृहे मयोपितं स मां रथेनानुग्राह-
त् ॥ ६

अर्थनं ब्राह्मणोऽभिषेताय मे ददातु भवा-
न्निष्ठतो दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दी-
यतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव स ब्राह्मणस्यैव-
मुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥ ७

अथान्योऽप्यध्वर्यो ब्राह्मण आगच्छत् ॥ तथै-
व चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात्पुन-
रपि चान्योऽप्यध्वर्यो ब्राह्मण आगच्छत् त्वरितो-
थ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥ ८

अथ प्रायात्पुनरन्य आगच्छदध्वर्यो ब्राह्म-
णस्तमब्रवीदतियातो दास्यामि त्वरितमेव मे
दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाऽथ रथधुरं
गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचि-
दिति ॥ ९

य एष ददाति चामृयति च तेन व्याहृतेन
तथाऽवतरेत् ॥ अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽ-
वतरेत् ॥ १०

यमुमना अवतरेदित्यब्रवीदपिः ॥ ११

किं कारणमित्यष्टुच्छदथाचष्ट नारदः ॥ अहं
परिभ्रमन्वमुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२

स्वस्तिवचनमासीत्पुष्परथस्य प्रयोजनेन तम-
हमन्वगच्छं स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्म-
णानां दक्षितः ॥ १३

तमहं रथं प्राशंसमथ राजाऽब्रवीद्भगवता रथः
प्रशस्तः ॥ एष भगवतो भगवतो रथ इति ॥ १४

अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च
रथप्रयोजनमासीत् ॥ सम्यगयमेव भगवत इत्येवं
राजाऽब्रवीदिति पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं
समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभि-
प्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्ति-
वाचनानि सुष्ठु संभावितानि एतेन द्रोहवचने-
नावतरेत् ॥ १५

अर्थकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत्पुनर्नारद
आह ॥ शिविर्यादादहमवतरयं अत्र किं कारण-
मित्यब्रवीत् ॥ असावहं शिविना समो नास्ति
यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् ॥ १६

शिवे अन्नाध्वर्यसीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ १७

अर्थनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्भूमौ
नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्करु अन्नं
चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥ ततः पुत्रं
प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्प-
यित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥ १८

अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कीदृशाग-
मायुधगारं रूपमारमयशालां हस्तिशालां च
कुद्ध इति ॥ १९

अथ शिविस्त्वर्थवाधिकृतमुत्तवर्णो नगरं प्रविश्य
ब्राह्मणं तमब्रवीत्सिद्धं भगवन्नममिति ब्राह्मणो
न किंचिद्वाजहार विष्मयादघोषुलयासीत् ॥ २०

अथतरेन्यर्था भूमौ प्रथममिति शेषः ॥ ४ ॥ पार्श्वं रथचक्र-
प्रदेशमथमथ ॥ ५ ॥ अतिशयोक्तिर्विज्ञेयम् ॥ अध्वर्युः प्रथ-
मस्ति दानात् पुरं स्मरन्नेवैव एवता ॥ ग्रायतं पुष्पगुण-
ध्वर्यः ॥ ६ ॥ पुष्परथस्य शिविभगवन्नागरेऽथप्रविष्टमागंस्व

प्रयोजनेन तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ रथः सुत एव ननु
वाचितः ॥ राजापि ममागम्य बुद्ध्या रथं न दण्डयान् रथ-
मुनि चतुर्भेदितवानिति प्रथमार्थः ॥ १४ ॥ द्रोहवचनेन
अदत्ता इत्येतदेव ॥ १५ ॥

ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन्भुज्यतामिति ॥
 सुहृर्तादुद्रीक्ष्य शिविमब्रवीत् ॥ २१
 त्वमेवैतदशनेति तत्राह तथेति शिविस्तथै-
 वाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य मोक्तुमै-
 च्छत् ॥ २२
 अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ॥ अत्रवीचैनं
 जितक्रोधोसि न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं
 ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥ २३
 स ह्युद्रीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देव-
 कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतं सर्वं च तम-
 र्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥ २४
 तस्य राजर्षेर्विधाता तनैव वेपेण परीक्षार्थमा-

गत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः ॥
 किं प्रेष्युना भवता इदमेवं जानता कृतमिति २५
 शिविरुवाच ।
 नैवाहमेतद्यशसे ददानि
 न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्ण्या ।
 पार्ष्णरातोवित एष मार्ग
 इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ २६
 सद्भिः सदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं
 तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
 एतन्महामाग्यवरं शिवेस्तु
 तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति कीर्त्तयतीत्यर्थः स्वर्गनरकनिवासहेतुताप्रतिपादकेन्द्रद्युक्तोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमुपि पाण्डवाः पर्यष्टुच्छन्नस्ति कश्चि-
 द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १

स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युक्तो ना-
 म क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्ने-
 ति स मामुपातिप्रदय प्रत्यभिजानाति मां भवा-
 निति ॥ २

तमहमब्रवं नाभिजानीमो भवन्तमिति का-
 र्येष्टाकुलत्वान्न वयं रासायनिका ग्रामैकरात्रवा-
 सिनो न प्रत्यभिजानीमोऽप्यात्मनोऽर्थानामनु-
 ष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारभागोऽथो-
 नामनुष्ठानम् ॥ ३

‘एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युक्तः पुनर्मामब्रवीत् ॥

अथास्ति कश्चिच्चतश्चिरजाततर इति । तं पुनः
 प्रत्यब्रवम् ॥’ अस्ति खलु हिमवति, प्रावारफर्णी
 नामोलूकः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजातो भव-
 न्तं यदि जानीयाद्विप्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्त-
 रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४

ततः स मामथो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवो-
 लूकः ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यष्टुच्छत्प्रतिजानाति
 मां भवानिति ॥ ५

स सुहृर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
 भवन्तमिति स एवमुक्त इन्द्रद्युक्तः पुनस्तमुलूक-
 मब्रवीद्वाजपिः ॥ ६

अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
 स एवमुक्तोऽब्रवीदस्तिखल्विन्द्रद्युक्तं नाम सरस्त-

महित्वा पूजयित्वा । कपालं क्षीर्पाशिकात्रम् ॥ २२ ॥ यो
 दत्त्वा स्थापते यथासुयेत् यथाशिनो लिप्सितमिद्विर्तैर्शिलापि
 तं सुदिमार्गैश्च संभावयति नत्वर्थेन यथ ब्राह्मणेनार्थितः
 भद्राक्षमापुत्रैकमदियमपि ददाति अर्कतन्ममपि करोति चे उत-

रोत्तरं श्रेष्ठाः । तत्राव्यन्त्यो नारदावपि श्रेष्ठ इति दातुर्गुणदोष-
 विधानपरोऽयमध्यायः ॥ २७ ॥ एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २०१ ॥

रसायनिकाः इति द्र. पाठः ॥ ३ ॥

सिन्नालजङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति सोसचधि-
रजातवरस्तं पृच्छति तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलक-
मादाय तत्सरोजगच्छत्रासौ नालजङ्घो नाम
वक्रो वभूव ॥ ७

सोसाभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानम-
मिजानातीति स एवं मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभि-
जानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ततः सोसा-
भिः पृष्टः कथिन्नवतोऽन्यथिरजाततरोस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्वसिन्नेव सरसकूपारो नाम
कच्छपः प्रतिवसति ॥ स मचथिरजाततरः स
यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकू-
पारं पृच्छध्वमिति ॥ ८

ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामा-
स अस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रेतुं सा-
ध्यागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्यात्स-
रस उत्थायाम्भागच्छत्र तिष्ठामो वयं तस्य स-
रसस्तीरे आगतं चैनं वयमपृच्छाम भवानिन्द्रद्यु-
म्नं राजानमभिजानातीति ॥ ९

स मुहूर्तं ध्यात्वा वाप्पसंपूर्णनयन उद्विग्रह-
दयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्
किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृ-
त्वः पूर्वमभिचितिपूहिताः ॥ १०

सरथेदमस्य दक्षिणोदकदत्ताभिर्गोभिरतिक्रम-

॥ इति श्रीमन्नृहामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयप्रमासापर्वणि अधिकश्चिद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

अधिकश्चिद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्वर्गकारणीभूतसाधारणधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैद्यंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य वत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महामागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।

अभिप्रेतिषु अभिपयनेषु कर्तव्येषु यत् ॥ १० ॥ तावत्पुरा-
उच्यते इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

माणाभिः कृतम् ॥ अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ ११

अथैतत्सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदन-
न्तरं देवलोकादेवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्ते-
न्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्तिमानसंन्यग्रो गृहीति ॥ १२
भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्स्वर्गो महीयते ॥ १३
अकीर्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ।
स पतत्यवमालोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १४
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादाता तावन्नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १५

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाऽब्रवीत्तिष्ठ तावधाव-
दिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १६

स मां प्रावारकर्णं चोलकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेन देवयानेन संसिद्धं यथोचितं स्था-
नं प्रतिपेदे तन्मयाऽनुभूतं चिरजीविनेदृशमिति
पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १७

तमृषिं पाण्डवाश्चोऽनुः साधु शोभनं भवता
कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकात्पुतं स्वे स्थाने
प्रतिपादयतेत्यर्थतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे-
णापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तसा-
त्कृच्छ्रात्पुनः समुद्भूत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ १८

कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महापुने ।
इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्व्यदि मे ॥ २
गार्हस्थ्येऽप्ययथा बाल्ये यौवने स्याद्विरजिषा ।
यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥ ३

अथो मार्कण्डेयः ॥ १८ ॥ यथिद्विद्वत्तमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।

वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मवहिष्कृताः ॥ ४

परपाकं च येऽश्रन्ति आत्मार्थं च पचेत्तु यः ।

पर्यश्रन्ति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्यते ॥ ५

आरुढपतिते दत्तमन्यायोपहृतं च यत् ।

अर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ॥ ६

शुरां चानृतिके पापे कृतमे ग्रामयाजके ।

वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ॥ ७

ग्रहवन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतां ।

स्त्रीजितेषु च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ ८

परिचारेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ।

तमोदृतस्तु यो दद्याद्भयात्प्रोधाच्चयैव च ॥ ९

भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्यस्तु नरः सदा ।

ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभाषेन मानवः ॥ १०

तस्मात्सर्वास्त्रयस्यासु सर्वदानानि पार्थिव ।

दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।

केन विप्रा विशेपेण तारयन्ति तरन्ति च ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्नाध्यायाध्यायनेन च ।

नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ॥ १३

ब्राह्मणास्तोपयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ।

यचनाच्चापि विप्राणां सर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १४

पितृदेवतपूजामिब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ।

अनन्तं पुण्यलोकं तु गन्ताऽसौ तु न संशयः ।

श्लेष्मादिभिर्व्याप्ततनुस्त्रियमाणोऽविचेतनः ॥ १५

ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता ।

श्राद्धकाले तु यत्नेन मोक्तव्या ह्यनुगुप्सिताः ॥ १६

दुर्बलः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ ।

वर्जनीयाः मयत्नेन काण्डवृष्टाश्च देहिनः ॥ १७

अनुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥ १८

ये ये श्राद्धे न पूज्यन्ते मूकान्वयधिरादयः ।

तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिथिता वेदपारगैः ॥ १९

प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ।

प्रदातारं तथाऽऽत्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ॥ २०

तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता ।

प्रदातारं तथाऽऽत्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ॥ २१

न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नाहुलेपनैः ।

अन्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने ॥ २२

तस्माच्च सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ २३

पादोदकं पादघृतं दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ।

प्रयच्छन्ति तु ये राजन्नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २४

देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।

आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।

अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्यतिरिच्यते ॥ २५

कपिलायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ।

तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ॥ २६

श्रोत्रिषां दन्तिद्राव्यं गृहस्थाद्याग्निहोत्रिणे ।

पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ॥ २७

एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।

को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवाजितम् ॥ २८

एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।

सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् ।

न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २९

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।

सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शायतम् ॥ ३०

अन्नतः स्नातवृत्तय इत्यर्थः । दुर्बलः कुनखीति स्न. पाठः ॥ १७ ॥

मायवं विगाल्यम् । आकल्पः यन्मासिनालंकरणम् । अतोऽगति-

चर्योचेति नृपश्रेष्ठोऽनुशतदिति च घ. पाठः ॥ २५ ॥ अभि-

भूताय दन्तिद्राव्ये ॥ २७ ॥ अभिवाजितं दत्तम् ॥ २८ ॥ या

बहुभ्यो दत्ता ॥ २९ ॥

यत्र जन्मनि असत्यं वृथा मोत्राह्मणादिप्राणं विना कौलंते
तदपि वृथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ आरुढपतितो पतितः ॥ ६ ॥ शुरां-
प्यातृकिकेऽनृतयिणे । वृषलः बृहः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणव्यवहारे आति-
मात्रब्राह्मणा वृत्ताप्ययनशक्त्याः ॥ ८ ॥ दानं दानकलं अन्यतु-
दानं वृद्धभाषेन जरया भुङ्क्ते ॥ १० ॥ काण्डवृष्टाः बाणनिव-

अनङ्गहं तु यो दद्याद्बलवन्तं घुरंघरम् ।
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३१॥
 वसुंधरां तु यो दद्याद्भिजाय विदुषात्मने ।
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ३२
 पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा शुवि ।
 अश्वनि क्षीणगात्राश्च पांसुना चावकुण्ठिताः ३३
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
 अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ॥३४॥
 तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वाऽन्नं संप्रयच्छ ३५
 न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ॥ ३५
 यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।
 स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ३६
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च ।
 अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ॥३७॥
 संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ३८
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ॥३९॥

येषां तटाकानि महोदकानि

वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।

अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी

यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ॥ ४०

धान्यं श्रेण्याजितवित्तसंचितं

विप्रे सुशीले प्रतियच्छते यः ।

वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा

धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ॥ ४१

अन्नदाः प्रथमं यान्ति तस्यवाक्तदनन्तरम् ।

अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥४२॥

वैशंपायन उवाच ।

कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्युषिष्ठिरः ।

मार्किण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४३

यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।

कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ।

वरन्ति पुरुषार्थैव केनोपायेन शंस मे ॥ ४४

मार्किण्डेय उवाच ।

सर्वशुद्धतमं प्रश्नं पवित्रमृपिसंस्तुतम् ।

कथयिष्यामि ते राजन्यमं धर्मभृतांवर ॥ ४५

पडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।

यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ॥ ४६

आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।

न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीनं केतनानि च ४७

विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनिं कश्चित् ।

नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ॥ ४८

नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ४९

हयादीनां ग्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः ।

सन्निवार्थातपं यान्ति च्छत्रेणैव हि च्छत्रदाः ॥५०॥

वृक्षाश्चैवान्नदातारो ह्यवृक्षाश्चाप्यनन्नदाः ।

वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदाः ॥

हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ।

भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः ॥

यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।

नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहमदाः ॥ ५३

पानीयदा ह्युत्पिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।

पन्थानं घोतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ५४

गोमदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः ।

विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५५

तथा वर्हिमयुक्तैश्च पशुरात्रोपवासिनः ।

त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकमकेन पाण्डव ॥ ५६

अन्तरा चैव नाश्राति तस्य लोका ह्यनामयाः ।

पानीयस्य गुण्या दिव्याः श्वेतलोकसुखावहाः ५७

तत्र शुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।

शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥५८॥

ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते ।

एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५९

प्रतिश्रयाः गृहाः येषां यैः उत्सृष्टा इति शेषः । निर्वचनाः यम-
 भास्तरि न शब्दन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वसूनां घनानाम् ॥४१॥

सलोकतास्तदनन्तरमिति च. पाठः ॥ ४२ ॥ सर्वं पूज्यतमं प्र-
 मिति च. पाठः ॥४५॥ श्रद्धता वसुधदातार इति च. पाठः ॥५९॥

तस्माच्चमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि ।
 अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ॥६०॥
 पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमापाति चाश्रया ।
 तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ग्राह्यश्च सः ॥६१॥
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
 तस्मिन्संपूजिते ग्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ॥६२॥
 तस्माच्चमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथाविधि ।
 एतच्चे शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ।
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्यावहितो मम ॥ ६५
 कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ॥ ६६
 द्विजपादोदकक्षिप्त्वा यावच्छिष्टति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ६७
 स्वागतेनाग्रयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६८
 यावद्भस्त्रस्य पादौ द्वौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
 तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥६९॥
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते ।
 तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया यावद्भूर्मे न मुञ्चति ॥७०॥
 यावन्ति तस्मां रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
 सुवर्णनासां यः कृत्वा ससुरां कृष्णधेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृताम् ॥७२॥
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
 फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥७३॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ७४

अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तमाजनः ।
 यो द्विजः शब्दरहितं संयन्तुस्तारणाय वै ॥ ७५
 ये पानीयानि ददति तथाऽन्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ॥७६॥
 हव्यं कव्यं च यत्किञ्चित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
 दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् ७७
 मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
 निहन्मूर्धन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥७८॥
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथिता हि तवानघ ।
 यां श्रुत्वा मुनयः ग्रीता नैमिषारण्यवासिनः ॥७९॥
 वीतशोकमयक्रोधा विषाम्भानस्तथैव च ।
 श्रुत्वेमां तु कथां राजन्भवन्तीह तु मानवाः ॥८०॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
 तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतांवर ॥ ८१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 वायशौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
 त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गां नात्र संशयः ॥
 सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
 प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८३
 स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
 न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ॥ ८४
 ये चास्य दारुणाः केचिद्ब्रूहाः सूर्यादयो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
 घोररूपा महाकाया र्षयन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८६
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यायाद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा द्विजाः ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या मसच्छन्ना इवाग्रयः ॥८८॥
 यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुप्यति ।
 एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥८९॥

प्राप्योपर्युपरि गच्छन्तो मुक्तिमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥
 अन्यस्माद्वा इति श. पाठः ॥ ८७ ॥

अपानपा नगदितास्तथा इति श. पाठः । अपानपाः अमयपाः
 नगदिताः न केनचिद्दोषवत्तया कीर्तिताः ॥ ७६ ॥ राज्ञा
 भवन्तीह मानवाः इति श. पाठः । ॥ भवन्तीह मानवाः स्वर्गे

प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विवैः ।
 नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ९०
 वेदाख्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ॥ ९१
 ब्रजे वाऽप्यथवाऽरण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
 तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ॥ ९२
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥ ९३
 पुण्यतीर्थमभिपेक्षं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
 सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते पुत्रैः ॥ ९४
 साधुसङ्गमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा ।
 पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ९५
 त्रिदण्डधारणं मौनं जटामारोऽथ मुण्डनम् ।
 वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याऽभिपेक्षनम् ॥ ९६
 अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोधनम् ।
 सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ॥
 न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यश्नं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां पण्णाभिन्द्रियगामिनाम् ।
 विकारि तेषां राजेन्द्र मुदुष्करतरं मनः ॥ ९८
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाकर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोधनम् ९९
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुकदेहोऽविकल्मषः ।
 हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ॥
 तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ।
 यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनश्ननादिभिः ।
 सीदत्यनश्ननादेन मांसशोणितलेपनः ॥ १०२

पवित्राणां त्रिपुण्यादिमन्त्राणाम् ॥ ९४ ॥ अभिपेक्षं तीर्थेषु
 ॥ ९६ ॥ भावधितम् ॥ ९७ ॥ न दुष्करमिति इन्द्रियगामिनां
 विषयाणां विशुद्धिं विना अज्ञानं भोगः सुकरम् ।
 भोगो विषयशुद्धिं नापेक्षते । पण्णाह्नामज्ञादिनापि त-
 त्तिदेहः । किंतु अनाशित्वं अष्टतलं भोगवर्जनं वा तां विना
 न सुकरम् । यतो दुष्करं स्वभावतो दुःसंपादमिति यो-
 जना । दुष्करत्वे हेतुमाहार्थेन विकारीति । मुदुष्करतरं
 दुर्जयम् ॥ ९८ ॥ ज्ञातिभ्यः पुत्राद्यर्थं । शुकदेहः शुद्धः-

अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ।
 नाग्निदेहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ॥ १०३
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनश्नानि च ।
 न मूलफलमक्षित्वात्र मौनान्नानिलाशनात् १०४
 शिरसो मुण्डनाद्वाऽपि न स्थानकुटिकासनात् ।
 न जटाधारणाद्वाऽपि न तु स्थण्डिलशय्या १०५
 नित्यं ह्यनश्ननाद्वाऽपि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि ॥ १०६
 ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च ।
 व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् १०७
 बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः १०८
 आत्मना विमहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
 विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महार्णवे ॥ १०९
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ११०
 ब्रध्नादभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ॥ १११
 नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ऊचुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ११२
 विदितार्थस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
 उद्दिजेत्स तु देवेभ्यो दायाप्रेरिव मानवः ॥ ११३
 शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्य श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 शुद्धिर्न तस्य सिद्ध्येत साधनस्य विपर्ययात् ११४
 वेद्यं पूर्वं वेदितव्यं प्रत्यक्षा-
 चक्षुर्वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।

तपुपजीवी । अभिक्लमपः शुकदेह्या यः कुड्मं पीठयति
 स निष्कल्मषो न भवतीत्यर्थः । तस्योपपादनमुत्तारार्थेन हिंसे-
 ति । अनाशित्वं अश्ननत्यागः ॥ १०० ॥ माधुशोणितलेपनः
 देहः ॥ १०१ ॥ अज्ञातं शास्त्रास्ति स्वयमेव कल्पितं तत्तदि-
 कारोद्भाषि । येन क्लेश एव ननु अन्तराश्रय प्रहीयते ॥ १०३ ॥
 स्थानकुटिकासनात्पावनं ह्यल्लाम् ॥ १०५ ॥ आत्मनेति
 शरीराणांति शेषः ॥ १०६ ॥ ह्य तु वेदेभ्यः इति स. पाठः
 ॥ ११३ ॥ वेदार्थं वेदितव्यं प्रत्यक्षात्तद्वै वेदस्य वेदः शरी-

वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धिः

ह्रीवस्त्वात्मा न स वेद्यं न वेदः ॥११५॥

वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च श्रीरिणाम् ॥११६॥

इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।

तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥११७॥

तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ।

ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः ॥११८॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशः ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥११९॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यत्तत्पृच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।

इदं चेदं सदा मद्यं राजन्मौरवतस्था ॥ १२०॥

शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युद्गतानि च ।

छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्म परिवीजितम् ।

दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥ १२१॥

जीवनाय समाहितं वसु दत्त्वा महीपते ।

विश्रं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् ॥१२२॥

प्रतिस्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् ।

महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यार्धणि न्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

विषुवे विप्रदत्तानि दधिमध्वक्षयाणि च ॥१२३॥

पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ।

‘अब्दे दशगुणं प्रोक्तमनन्तं विषुवे भवेत्’ ॥१२४॥

अयने विषुवे चैव पदशीतिमुखेषु च ।

चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ १२५॥

ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं

शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ।

भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-

र्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥ १२६॥

नाभूमिदो भूमिमश्नाति राज-

चायानदो यानमारुह्य याति ।

यान्यान्कामान्त्राहणेभ्यो ददाति

तांस्तान्कामाज्जायमानः स भुङ्क्ते ॥ १२७॥

अग्रेतपस्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः । ✓

लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काञ्चनं गावश्च महीं च दद्यात् ॥१२८॥

परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं

भयं त्रिलोके भवते कुतः पुनः ।

तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं

वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९॥

रम् । वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धी ह्रीवस्त्वात्मा तत्सर्वेद्यस्य

वेद्यम् । इति झ. पाठः ॥ ११५ ॥ प्रसादेन नैर्बल्येन । अन-

शनं नाम विद्येन्द्रियविरोधो नवाहमत्याग इत्याह तस्मादिति

॥ ११७ ॥ छायायां करिणः । सुर्वमायोगेऽश्वत्यच्छाया गज-

च्छायाद्यं पर्व देशकालयोगजम् । तत्कर्णपरिवीजिते इति झ.

पाठः । कर्णादिव कर्णो अश्वत्यपल्लवास्तेष्वीजिते देशे जलोपान्ते

॥ १२१ ॥ समाहितं आर्द्रं वसु अन्नादिदिव्यं दत्त्वा महीपते ।

भैरवं तु इति झ. पाठः ॥ १२२ ॥ प्रति प्रतीकं पूर्वैवाहिन्याः

इत्यपकृत्यते । अक्षयफला इत्यर्थः । पर्जन्योऽन्नानुसंचरन्

अग्राय अनुसंचरन्पर्जन्य इन्द्रोऽप्यक्षयः । अतिधिरूपेण दृष्ट

इन्द्रोऽप्यक्षयस्त्वंग्रद इत्यर्थः । महाधुरि महति धूसदरो प्रवादे

ना पुरुषो वा यथा महाधुरि योगमारे । यथा सर्वपापैः प्रमु-

च्यते तथैव गजच्छायाधादादिकर्तारोपि मुच्यन्ते इत्यर्थः

॥ १२३ ॥ विषुवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्यक्षयाणि च इति झ.

पाठः ॥ १२४ ॥ विषुवे तुल्यनेपथ्यकालयोः । पदशीतिमुखे

मिथुनकन्यामीनसंक्रान्तिषु ॥ १२५ ॥ कामान् काम्यमाना-

न्यपयान् ॥ १२७ ॥ न्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरपति धुन्धुमारोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ उदङ्गनामकमुनेस्तपसा तुष्टेन विष्णुना तस्मै वरदानम् ॥ २ ॥ तथा विष्णुना यदङ्कप्रति कुवलाद्येन पुन्धुनामकसुरपातनविधानपूर्वकमन्तर्यामम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

[श्रुत्वा तु राजा राजर्षेन्द्रद्युम्नस्य तत्तथा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥] १

युधिष्ठिरो महाराज पमञ्च भरतर्षभ ।

मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २

विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवरक्षसाम् ।

राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च श्लाघ्यताः ॥ ३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदसिंहल्लोके द्विजोत्तम ।

अथ वेत्सि मुने यंशान्मनुष्योरग्नरक्षसाम् ॥ ४

देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।

इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५

कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुकुलसंभवः ।

कथं नाम विपर्यासाद्बुन्धुमारत्वमागतः ॥ ६

एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं मार्गयसत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाद्यस्य धीमतः ॥ ७

[वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरैवमुक्तो मार्कण्डेयो महापुनिः ।

धौन्धुमारसुपाख्यानं कथयामास भारत ॥] ८

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।

धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ९

यथा स राजा ऐक्ष्वाकः कुवलाद्यो महीपतिः ।

धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ १०

महर्षिर्विश्रुतस्तात उदङ्ग इति भारत ।

मरुधन्वसु रम्भेषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११

उदङ्गस्तु महाराज तपोतप्यस्तुदुधरम् ।

आरारिधयिषुर्विष्णुं चहन्वर्षणान्विशुः ॥ १२

तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमयिवान् ।

दृष्ट्वा महर्षिस्तद्ब्रह्म तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १३

उदङ्ग उवाच ।

त्वया देव प्रजाः सर्वाः समुरासुरमानवाः ।

स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥१४

ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ।

शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ॥ १५

निःश्वासः पवनश्चापि त्वेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।

बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महर्षणवः ॥१६

ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुमदन ।

पार्दा ते पृथिवी चैव रोमाग्योपधयस्तथा ॥ १७

इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।

प्रहास्तागुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः १८

त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।

योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः १९

त्वयि तुष्टे जगच्छान्तं त्वयि कृद्धे महद्भयम् ।

भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २०

देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।

त्रिभिर्विक्रमर्णदेव त्रयो लोकास्त्वया घृताः ॥२१

असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ।

तव विक्रमर्णदेवा निर्वाणमगमन्परम् ॥ २२

परामवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि कृद्धे महाद्युते ।

त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।

आराधयित्वा त्वां देवाः मुखमेधन्ति नित्यशः ॥

एवं स्तुतो हृषीकेश उदङ्गेन महात्मना ।

उदङ्गमववीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २४

उदङ्ग उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो श्रेष्ठ यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

पुरुषं श्लाघतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५

विष्णुस्त्वाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या तव च सत्तम ।

अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज२६
 एवं स च्छन्दमानस्तु चरेण हरिणा तदा ।
 उदङ्कः प्राञ्जलिर्वन्ने वरं भरतसत्तम ॥ २७
 यदि मे भगवन्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ।
 धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
 अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥२८
 भगवानुवाच ।
 सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादाच्च द्विज ॥ २९
 प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासार्पर्वणि चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

उदङ्केन राज्ये स्वपुत्राभिषेचनपूर्वकं वनं प्रस्थितं बृहदश्वं प्रति तस्मिन्निवारणपूर्वकं धुन्धुनारामकासुरहननचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽज्योध्यायां नृपोऽभवत् १
 शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
 विष्वगश्चः पृथोः पुत्रस्तसादार्षश्च जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४
 बृहदश्वस्य दायादः कुवलाश्च इति स्मृतः ।
 कुवलाश्चस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ।
 कुवलाश्चस्य पित्रो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६
 समये तं तदा राज्ये बृहदश्वोऽभ्येचयत् ।
 कुवलाश्चं महाराजं शरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमभिगृहा ॥ ८
 अयं शुश्राव राजर्षिं तमुदङ्को नराधिप ।
 यनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ९

तमुदङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुपांवरम् ।
 न्यवारयदमेयात्मा समासाय पुरोत्तमे ॥ १०
 उदङ्क उवाच ।
 भवता रक्षणं कार्यं वचापत्कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्विशा वयं राजस्त्वत्प्रदोद्विसेमहि ॥ ११
 त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्विशा नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ १२
 पालने हि महान्धर्मः भजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये माभूते सुद्विरीदश्री ॥ १३
 ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ।
 भजानां पालने यत्नः पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ १४
 रक्षितव्याः भजा राजा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
 निरुद्विग्नस्तपस्तप्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५
 ममाश्रमसमीपे च समेषु मरुधन्वसु ।
 समुद्रवालुकार्पूर्ण उज्जालक इति स्मृतः ।
 बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १६
 तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
 मधुकंठभयोः पुत्रो धुन्धुनारो मुदारुणः ।
 अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ॥ १७

तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १८
 शेने लोकविनाशाय तप आस्थाय दाक्षिणम् ।
 त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव १९
 अवध्यो दैवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
 नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ २०
 तं विनाशाय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् २१
 शूरस्य तस्य स्वपतो बालुकान्तर्हितस्य च ।
 संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ॥ २२
 यदा तदा भूधलति सशैलवनकानना ।
 तस्य निःश्वासघातेन रज उज्जयते महत् ॥ २३
 आदित्यरथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 सविस्फुल्लिङ्गं सञ्चालं धूममिश्रं मुदार्णवम् ॥ २४

तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्वआश्रमे ॥ २५
 तं विनाशाय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन्निहतेऽसुरे ॥
 'धुन्धुनामानमत्युग्रं दानवं घोरविग्रहम् ।
 समरे घोरस्तुमुले विनाशाय महेषुणा ॥' २७
 त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २८
 विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते ॥ २९
 यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तद्विष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ३०
 तच्चेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र ध्रुवि दुःसहम् ।
 तं निषूदय संदिष्टो दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ ३१
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

बृहद्वेनोदङ्गमति स्तुप्रेण कुबलाद्येन धुन्धुवधस्य भावितवकधनपूर्वकं धनं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ धुन्धुवपतिं पृष्टेन मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरमिति तदुपोद्घाततया मधुकैटभमृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स एवमुक्तो राजर्षिरुदङ्गनापराजितः ।
 उदङ्गं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथावधीत् ॥ १
 न हि मे गमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुबलाश्च इति स्मृतः ॥ २
 धृतिमान्निष्प्रकारो च वीर्येणाप्रतिमो ध्रुवि ।
 प्रियं च ते सर्वमेतत्करिष्यति न संशयः ॥ ३
 पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिषबाहुभिः ।
 'हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महाऽसुरम्' ।
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्मस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ४
 तथाऽस्तिवति च तेनोक्तो शुनिनाऽमिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुदङ्गाय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जंगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।
 क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नत्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ६
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 'यस्य निश्वासघातेन कम्पते भूः सपर्वता ॥' ७
 एतदिच्छामि भगवन्त्याथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजभिदं सर्वं यथाष्टत्तं नराधिप ।
 कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९
 एकार्षेव निरालोके नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ १०
 प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।

यमाहुर्धुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 'चतुर्भुजमुदाराङ्गं दृष्टवानस्मि भारत ॥' ११
 सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्यग्यामेक एव हि ।
 नागस्य भोगे महति श्लेषस्यामिततेजसः ॥ १२
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्या विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः पितामहः ॥
 साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभः ।
 चतुर्वेदश्चतुर्भूर्तिश्चतुर्वर्गश्चतुर्मुखः ॥ १५
 स्वप्रभावाहुराधर्षो महाबलपराक्रमः ।
 कस्यचित्त्वय कालस्य दानवौ वीर्यवत्तमौ ॥ १६
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं ग्रन्थम् ।
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १७
 बहुयोजनविस्तीर्णं बहुयोजनमायते ।
 किरीटकौस्तुभं परं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८
 दीप्यमानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १९
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ॥ २०
 दृष्ट्वा पितामहं चापि पद्मे पद्मनिभेषणम् ।
 चित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणमभितौजसम् ॥ २१
 चित्रास्यमानो बहुधा ब्रह्मा ताभ्यां महायशः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ २२
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २३
 दृष्ट्वा तावग्रवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २४
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पां महाबलौ ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मधुकैटभपुत्रेण धुन्नुना तपनोपिताद्विद्रिआदवध्यात्वादिवरमहणेन देशानां पीडनम् ॥ १ ॥ उदङ्गोदितेन कुचलाधेन
 समुद्रमध्यमधिषमतामस्य मद्राग्नेन दहनम् ॥ २ ॥ तदा देवादिभिः कुचलाधस्य धुन्नुमारदति सामकरणेन सस्रं वरदान-
 पूर्वकं स्वस्वस्थानं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयेन शुचिर्द्विपति तत्पुत्राणां नमस्कथनपूर्वकं धुन्नुमारोपात्पयानस्तयनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्नुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २५
 आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ स्त्रो वरं तुभ्यं तद्वीहविचारयन् ॥ २६
 भगवानुवाच ।
 प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
 युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥
 बध्यत्वष्टुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकाहिताय वै ॥ २८
 मधुकैटभावृचतुः ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्मरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
 सत्ये धर्मे च निरतौ विख्यावां पुरोत्तम ॥ २९
 बले रूपे च शौर्ये च श्रमे न च समोस्ति नौ ।
 धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ ३०
 उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३१
 आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 आनादृतेऽवकाशे त्वं जयावां सुरसत्तम ॥ ३२
 पुत्रत्वमधिगच्छाव तव चापि सुलोचन ।
 वर एष धृतो देव तद्विद्वि सुरसत्तम ॥ ३३
 अनृतं मा भवेदेव यद्वि नौ संसृतं तदा ॥ ३४
 भगवानुवाच ।
 वाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतन्नविप्सति ॥ ३५
 स विचिन्त्याथ गोविन्दो नापश्यद्यदनादृतम् ।
 अवकाशं श्रुथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ ३६
 स्वकावनादृतायूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
 मधुकैटभयो राजज्जिह्वरसी मधुसूदनः ।
 चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशः ॥ ३७

स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १ ?

अतिद्वेदकपादेन कृशो धमनिसंततः ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वने स च प्रभुम् ॥ २
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
 अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष द्युतो मया ॥ ३
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
 स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ४
 स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
 अनुसरन्पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५
 स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुर्मर्षणः ।
 वधाथ सर्वान्सकृद्विष्णुं देवांश्च वै शूशम् ॥ ६
 समुद्रवालुकापूर्णे उज्जानक इति स्मृतं ।
 आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ७
 बाधतेस परं शक्त्या तमुदङ्गाश्रमं विभो ॥
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तहितस्तथा ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्ममपराक्रमः ॥ ८
 शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ।
 उदङ्गस्थाश्रमाभ्यांशे निःश्वसन्पावकार्चिपः ॥ ९
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ।
 कुबलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
 सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
 प्रायादुदङ्गसहितो धुन्धोस्तस्य वधाय वै ॥ ११
 तमाविशत्ततो विष्णुर्मगवांस्तेजसा प्रभुः ।
 उदङ्गस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
 तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
 एष श्रीमाद्वपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
 दिव्यैश्च पुष्पस्तं देवाः सभन्तात्पर्यवाकिन् ।
 देवदुन्दुभयप्रापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १४
 शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य भीमतः ।
 विपांसुलां महीं कुर्वन्वर्षं च सुरेश्वरः ।
 'प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्व्यास्तं समृगद्विजाः ॥' १५
 अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
 तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्वत्र महामुरः ॥ १६
 कुबलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवेद्यन्महर्षयः ॥ १७

नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितस्तदा ।
 स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् ॥ ८
 अर्णवं खानयामास कुबलाश्वो महीपतिः ।
 'हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्गस्य वने स्थितः ॥ १९
 कुबलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै बालुकार्णवे ।
 सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ॥ २०
 आसीद्वोरं वपुस्तस्य बालुकान्तहितं महत् ।
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २१
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २२
 कुबलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदामिभ्यस्तलैरपि ॥ २३
 पट्टैः परिवैः मासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ।
 स बध्यमानः संकुद्धः समुत्तस्थो महाबलः ॥ २४
 क्रुद्धश्चामक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ।
 आस्थाद्वमन्यावकं स संवर्तकसमं तदा ॥ २५
 तान्सर्वानृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ।
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ॥ २६
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तद्व्रुतमिवाभवत् ॥ २७
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद महातेजाः कुबलाश्वो महीपतिः ॥ २८
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तत्तदापीयते तेजो राज्ञा वारिमयं नृप ॥ २९
 योगी योगेन सृष्टं स श्रमयित्वा च वारिणा ।
 ब्रह्मास्त्रेण ततो राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।
 ददाह भरतश्चेष्ट सर्वलोकमवाय वै ॥ ३०
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वो महामुरम् ।
 सुरदधुमित्रमस्रैर्लोकव्येश इवापरः ॥ ३१
 धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुबलाश्वो महामनाः ।
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ ३२
 प्रीतश्च त्रिदशः सर्वैर्महर्षिसहितस्तदा ।

वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजभिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
 दद्यां विंत् द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
 धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाऽऽख्यः ॥ ३४
 तथाऽस्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
 ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुदङ्गेन च धीमता ॥ ३५
 संभाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
 देवा महर्षयश्चापि स्थानि स्थानानि मेजिरे ॥ ३६
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाऽभवन् ।
 दृढाश्चः कपिलाश्च भद्राश्चैव भारत ॥ ३७
 तेभ्यः परम्परा राजभिस्त्वाकूणां महात्मनाम् ।

[वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ॥] ३८
 एवं स निहतस्तेन कुबलाद्येन सत्तम ।
 धुन्धुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३९
 कुबलाद्यश्च नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
 नाश्रा च गुणयुक्तेन तदाप्रभृति सोऽभवत् ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 धौन्धुमारमुपाख्यायानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ४१
 इदं तु पुण्यमाख्यायानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
 शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ४२
 आयुष्मान्भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
 न च व्याधिभयं किञ्चित्प्रामोति विगतज्वरः ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

८ अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति पतिप्रतामाहात्म्यकथनारम्भः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
 प्रपच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं स दुर्वचम् ॥ १
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्म्यं च तत्त्वतः ॥ २
 प्रत्यक्षमिह विप्रं देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
 सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
 पिता माता च भगवान्नाव एव च सत्तम ।
 यचान्यदेव विहितं तत्रापि भृगुनन्दन ॥ ४
 मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ।
 पतिव्रतानां माहात्म्यं यत्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ ५
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
 पतिं देवतवचापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ६
 भगवन्दुष्करं त्वेतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तारि च द्विज ॥ ७
 स्त्रीणां धर्मात्तुघोरादि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
 साध्याचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यूनोह सदात्ताः ८

दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ।
 एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ॥ ९
 कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
 नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ १०
 संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
 प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥ ११
 पुष्पन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजपुत्र्य ।
 'चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ॥'
 याश्च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३
 क्षत्रधर्मसमाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ।
 धर्मैः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मना ॥ १४
 एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदांवर ।
 श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव मुव्रत ॥ १५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इन्त तेऽहं समाख्यासे प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ भदतस्तन्निबोध मे ॥ १६

ये च क्रूरेषु इति घ. शब्दे ॥ १३ ॥

मातरं श्रेयसीं तात पितृनन्ये तु मेनिरे ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥१७
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 सुप्रशस्तैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति १९
 आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमथैवैतजो धर्मं तथैव च ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

तत्तले तपस्वता कौशिकेनामोपरि पुरीषोऽष्टया बलाकायाः सकोपमिरीक्षणेन दहनम् ॥ १ ॥ तथा भिक्षार्थं पति-
 प्रतायाः कस्याश्चिद्दुर्हं प्रविष्टं भिक्षादाने चिरीकरणेन रुष्टं च कौशिकं प्रति तया स्वस्य बलाकादृष्टान्तापगतिसूचनेन
 स्वशक्तिप्रकाशनपूर्वकं धर्मावगतये धर्मव्याघसमीपगमनचोदना ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 कथिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
 तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसचमः ।
 स वृक्षमूले कसिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदीपरि ॥ ३
 समवेक्ष्य ततः क्रुद्धः सममध्यायत द्विजः ।
 'तां पल्लकां महाराज निलीनां नगमूर्धनि ॥ ४
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ।
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्दरणीतले ॥ ५
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
 कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
 अकार्यं कृतवानसि द्वेपरागबलात्कृतः ॥ ६
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्यामं मैक्षाय संश्रितः ।
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७
 प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
 देहीति याचमानोऽस्मां तिष्ठत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
 शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य क्रुद्धम्विनी ॥ ८

प्रजापतिं इति श्व. पाठः ॥ २० ॥

‘मातुः पितृश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणोः ।’
 तयोरांशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् २१
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यशः ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिधर्मश्च शाश्वतः ॥ २२
 नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तारि शुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्युत ॥ २३
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २४

एतस्मिन्नन्तरे राजन्धुधासंपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
 पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्तुस्तथाऽऽस्तनम् ॥ १०
 ब्रह्मा पर्यचरन्वापि भर्तारमसितेक्षणा ।
 आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११
 उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्गे नित्यं युधिष्ठिर ।
 देवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 कर्मणा मनसा वाचा नात्यश्रान्नापि चापिबत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 साध्वान्चारा शुचिर्दक्षा क्रुद्धमस्य हितैपिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं साऽनुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्र्वशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संश्रितं भक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां ससाराथ शुभेक्षणा ॥ १६
 ग्रीडिता साऽभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।

दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥

‘क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडात्मताम् ।

प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज ॥’ २०

क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन्भर्ता मे दैवतं महत् ।

स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया २१

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।

गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानयमन्यसे ॥ २२

इन्द्रोऽप्येषां ऋणमते किं पुनर्मानवो भुवि ।

अवलिते न जानीये वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २३

ब्राह्मणा ह्यमिसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ।

‘सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ॥’ २४

रुधुवाच ।

[नाहं बलाका विप्रप्रे त्वज क्रोधं तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि] २५

नावजानाम्यहं विप्रान्देवस्तुल्यान्मनस्विनः ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २६

जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।

अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २७

तथैव दीप्तवत्पां मुनीनां भावितात्मनाम् ।

येषां क्रोधाग्निरद्यापि समुद्रे नोपशाम्यति ।

‘कस्तात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानपिबोजसः ॥’ २८

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।

अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः शूरो महासुरः ॥ २९

बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।

क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ।

अस्मिन्त्यतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ३०

पतिशुश्रूषया धर्मो यः न मे रोचते द्विज ।

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ॥ ३१

अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ।

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ॥ ३२

बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ।

क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ३३

‘मास्य कुड्यो बलाकेव न बध्याऽसि पतिव्रता’ ।

यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४

यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च ।

हितैस्तत्र न हितैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

कामक्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३६

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७

योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।

दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३८

ब्रह्मचारी वदान्यो योऽप्यधीयाद्विजपुङ्गव ।

स्वाध्यायवानमचो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३९

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेपां परिकीर्तयेत् ।

सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ४०

धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च श्लाघ्यं तं द्विजसत्तम ॥ ४१

सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मचिदो जनाः ।

दुर्ययः श्लाघ्यो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ४२

श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।

बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४३

भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

न तु तच्चेन भगवन्धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४४

यदि विप्र न जानीये धर्मं परमकं द्विज ।

धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

मिथिलायां वसेद्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ४६

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।

‘व्याधः परमधर्मात्मा स ते ह्येत्यति संशयम्’ ४७

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥४८
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोसि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया प्रोक्तो मम निश्चेयसं परम् ॥४९
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ।

‘धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः सादृत्तमीदृशम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।
तथा विष्टो निर्गत्य स्वमेव भवनं यया ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

कौशिकनामकेन द्विजवरेण पतिप्रतापचनादमावगतये धर्मव्याघ्रप्रति गमनम् ॥ १ ॥ व्याघ्रेण सर्वं नानाधर्मो-
पदेशः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥१
चिन्तयानः स धर्मस्य मूर्खमां गतिमथावधीत् ।
श्रद्धाधनेन वै भाव्ये गच्छामि मिथिलामहम् ॥२
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमयैव धर्मं प्रपुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धाधनः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यंश्च वचनैः शुभं ॥ ४
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववर्ती शुभाम् ॥ ६
गोपुराष्टालकवर्ती हर्म्यप्राकारशोभनाम् ।
भविष्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ॥ ७
पण्यंश्च बहुभिर्युक्तां सुविमक्तमहापथाम् ।
अर्थं रथैस्तथा नागैर्योर्ध्वं बहुभिर्युताम् ॥ ८
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽप्यप्यहहृष्टान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९
धर्मव्याधमपृच्छ च चास्य कथितो द्विजः ।
अपश्यच्च गत्वा तं स्थानमध्ये व्यवस्थितम् ॥१०

मार्गमाहिपमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रेवणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ११
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तआसने ॥१२
व्याध उवाच ।
अभिवादये त्वां भगवन्स्यागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥
एकपत्न्या यदुक्तोसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १४
श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५
अदेशस्य हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।
गृहं गच्छाव भगवन् यदि ते रोचतेऽनय ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।
वाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥१७
भविष्य च गृहं रम्यमासनेनामिपूजितः ।
‘अर्घ्येण च स वै तेन व्याघ्रेण द्विजसत्तमः ॥’ १८
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
ततः सुखोपविष्टं व्याधं वचनमब्रवीत् ॥ १९
कर्मतदहं न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।

अभिविन्दते ज्ञानन्दीलयेः ॥ ४८ ॥ साधयिष्यामि स्वार्थ-
मिति शेषः ॥ ५० ॥ नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

आगोऽवरापः कृन्मनेनेलागरुजः ॥ १ ॥ विमानैः सास-

आश्रित्यैर्हः ॥ ७ ॥ मृगं यपस्थानं हन्मन् ॥ १० ॥
अदेशस्यं अदोग्यदत्तस्य ॥ १६ ॥

अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ २०
व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ।

वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मनुं मा कथा द्विज २१

विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमुपालयन् ।

प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धो शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २२

सत्यं वदे नाम्यस्ये यथाशक्ति ददामि च ।

देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २३

न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गेहं बलवच्चरम् ।

कृतमन्त्रेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजोत्तम ॥ २४

कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यसिंह लोकस्य जीवनम् ।

दण्डनीतिस्रयो विद्या तेन लोको भवत्युत ॥ २५

कर्म शूद्रे कृपिवंश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।

ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २६

राजा प्रशस्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।

विकर्माणश्च ये केचित्तान्मुनक्ति स्वकर्मसु ॥ २७

मेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २८

जनकस्येह विप्रपे विकर्मस्थो न विद्यते ।

स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोपि द्विजोत्तम ॥ २९

स एष जनको राजा दुष्टेऽपि चेत्सुतम् ।

दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति यथा न ग्लानि धार्मिकम् ॥

सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।

श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ३१

राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३२

परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।

न स्वयं हन्मि विप्रपे विक्रीणांमि सदा त्वहम् ॥

न भक्षयामि मांसानि क्रतुगामी तथाह्वहम् ।

सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ३४

गुरु मातापितरौ ॥ २२ ॥ वर्तये जीवामि ॥ २३ ॥ कुत्सा
भियमानक्षयचंकीतनम् । गहा अविचमानक्षयारोपः । पुराकृतं
कर्मति संयन्धः ॥ २४ ॥ स्त्रोत्रः परलोकः ॥ २५ ॥ न
ग्लानि न ग्लानि नयति ॥ ३० ॥ व्यभिचारस्तैरपतेः ॥ ३६ ॥
भेदजाः भयानकाः । उदग्जाः इति रा. घ. घ. पाठः ॥ ३७ ॥

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।

प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३५

व्यभिचाराभरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।

अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः ॥ ३६

भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।

लीवाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युचलोचनाः ॥

पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ।

स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ॥ ३८

अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ।

‘पात्येप राजा जनकः पितृवद्विजसत्तम ॥’ ३९

येचैव मां प्रशंसन्ति येच निन्दन्ति मानवाः ।

सर्वान्सुपरिणीतेन कर्माणा तोषयाम्यहम् ॥ ४०

ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुज्जन्ति च पार्थिवाः ।

न किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥

शक्त्याऽन्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।

यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ॥ ४२

त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठान्ति पूरुषे ।

मृपावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ ४३

न च कामाच्च संरम्भाच्च द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ।

प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ४४

न मुखेदर्यैरुच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।

कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरत्र तदाचरेत् ॥ ४५

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ।

न पापं प्रति पापः स्वात्साधुरेव सदा भवेत् ४६

आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।

कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुकम् ॥ ४७

न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।

अश्रद्धाणा धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४८

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।

‘साधुः सन्नतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ॥’ ४९

सुपरिणीतेन साधुना ॥ ४० ॥ ये सम्युज्जन्ति सम्यग्योगं सेना-
भिनेश कुर्वन्ति तएव पार्थिवा अन्ये चोरा द्रव्यः ॥ ४१ ॥
संरम्भाद्रयात् ॥ ४४ ॥ अन्यत्र विपरीतं स्यात् इतरत्तार्यं
द्वितीयं कल्याणमेवाचरेत् ॥ ४५ ॥ पापः पापी ॥ ४६ ॥
वृजिनानां व्यसनयताम् ॥ ४७ ॥ दृढिर्भासः । आत्मातः राम-

मूढानामवलितानामसारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयन्त्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ५०
 न लोके राजते सूर्यः केवलमात्मप्रशंसया ।
 अपिचेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ५१
 अमुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ५२
 विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 न तत्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ५३
 कर्मणा येन केनापि पापात्मा द्विजसत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु प्रतिदृश्यते ॥ ५४
 पापानि बुद्धेह पुरा कृतानि
 स्वधर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
 धर्मो ब्रह्मलुदते ब्राह्मणानां
 यत्कुर्यते पापमिह प्रमादात् ॥ ५५
 ॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

एकादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

कौशिकं प्रति धर्मव्याधेन शिष्टलक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स तु विप्रो महाप्राज्ञ धर्मव्याधमपृच्छत ।
 शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ १
 'पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।'
 एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मशृतांवर ।
 त्वचो महामते व्याध तद्वीहि यथातथम् ॥ २
 व्याध उवाच ।
 यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
 पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ३
 कामक्रोधां यज्ञो कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
 धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ४

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमसीति पूरुषः ।
 [तं तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वसैवान्तरपूरुषः ॥] ५६
 चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ ५७
 वसनस्येव च्छिद्राणि साधूनां विदृणोति यः ।
 'अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ॥'
 पापं चेत्पूरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ५९
 यथाऽऽदित्यः समुद्यन्त्यै तमः सर्वं व्यपोहति ।
 एवं कल्याणभातिष्ठन्तर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०
 पापानां विद्वद्यधिष्ठानं लोभमोहौ द्विजोत्तम ।
 'तस्माच्चौ विदुषा विप्र चर्जनीयो विशेषतः ॥' ६१
 लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिग्रहश्रुताः ।
 अधर्म्मा धर्मरूपेण तृणैः कृपा इवावृताः ॥ ६२
 येषां पञ्च पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
 सर्वे हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ६३

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
 आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५
 गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
 एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
 यामयं लभते तृष्टिं सा न श्रवया क्षतोऽन्यथा ७
 वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदमः ।
 दमस्योपनिषद्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ८
 ये तु धर्मान्मन्यन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
 अपथा गच्छन्तां तेषामनुवाता च पीड्यते ॥ ९
 ये तु शिष्टाः शुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।

धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १०
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्वा धर्मार्थदर्शिनः ॥ ११
 नास्तिकान्भिन्नधर्म्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज तावद्भानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ १२
 कामलोमप्रहाकीर्णो पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १३
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्ले वससि ॥ १४
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं कृत्वा प्रतिष्ठां तु भवर्तन्ते भवृचयः ॥ १५
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तो ह्याचारलक्षणाः ॥ १६
 यो यथां प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमभ्युते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दीपानामोत्पानात्मवान् ॥ १७
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ १८
 अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
 श्रजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ १९
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
 गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ २०
 तेषामहीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां धोरत्वं संप्रणश्यति ॥ २१
 तं सदाचारमाख्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्म्यं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ २२
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नास्ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ २३
 वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ २४
 धारणं चापि वेदानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ २५
 सर्वभूतदयावन्तो ह्यहिंसानिरताः सदा ।
 पर्युषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ २६
 शुभानामशुभानां च कर्मणां सवलश्रयम् ।
 विषाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २७
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शक्त्या सबिविष्टाश्च सत्ये ।
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ २८
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तपैश्च च तपस्विनः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २९
 दाननित्याः सुखान्याशु प्राप्नुवन्त्यपि च श्रियम् ।
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ॥ ३०
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ।
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
 एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेवमन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ३१
 अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमार्थाजवम् ।
 अदोहो नातिमानश्च हीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ३२
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ३३
 ग्रीष्मे तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुसरन् ।
 न चैव दुःखेद्वाद्यं सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ३४
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ३५

येषां ते श्रुतिसागपरायणः ॥ १० ॥ शिष्टाचारवति श्रुतपदे-
 पमे योगधर्मः रागद्वेष साधुर्भवेत् । गुह्यं वेति द्वापमे ॥ ११ ॥
 अनात्मवान् अज्ञितचित्तः ॥ १२ ॥ अहंकारे दुर्गः सत्सरः
 पदोपासहिण्यत् तद्वर्जिताः । शिष्टं बुद्धसागोचं आचरन्तः
 शिष्टाचाराः ॥ १५ ॥ त्रैविद्यवृद्धाः तिलो विषा ऋयनुत्तमा-
 म्बिका यत्र स त्रिभिरो यन्मन्त्र साधनत्रयविद्या याज्ञिकाः ।
 यत् सतीत्यद्वयः । मनस्विनः जितचित्ताः ॥ २० ॥ दुष्करा-
 चारकर्मणां शन्योर्दुष्करः आचारः इति कर्म यद्गतिर्येषां

तेषाम् । धोरत्वं हिंसादिदोषवधम् ॥ २१ ॥ पुराणमनादिम् ।
 शाश्वतं अनवच्छिद्यम् । ध्रुवं नित्यम् । अत्याज्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥
 वेदोक्तोऽमिहोपनिषदः । धर्मशास्त्रोक्तः अष्टाभाषादिः । शिष्टा-
 चीर्णः होल्लादिः । शिष्टानां गृहिरिति सेवः ॥ २४ ॥
 न्यायो युक्तिः । गुणाः शमादयस्त्रयोपेताः । संविभक्तारः वृद्ध-
 म्येषु ॥ २८ ॥ धृतपनाः विद्यापनाः ॥ २९ ॥ करुणाः करु-
 णावन्ताश्च ते वेदनशीलाश्च । सत्यार्थोऽप्यु ॥ ३५ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
 अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥ ३६
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
 कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ३७
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।

ब्रह्माग्रासादमारुह्य सुखतो महतो जनान् ॥ ३८
 प्रेक्षन्ते लोकदृष्टानि विविधानि द्विजोत्तमाः ।
 अतिपुण्यानि दानानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ३९
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मपुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि एकादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

कौशिकमिति धर्मव्याधेन सर्वैर्हिंसाया दुस्त्वज्जवोपपादनपूर्वकं सर्ववर्णानां स्वस्वधर्मानुष्ठानस्य श्रेयाःसाधनत्वादिकथ-
 नम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुत्तरं हि पुरा कृतम् ।
 पुरा कृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विधाते यत्नवानहम् ।
 विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ४
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणीमो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिश्रुत्यानां पिदृणां चापि पूजनात् ॥ ५
 ओषधयो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः ।
 अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६
 आत्ममांसप्रसादेन शिविरांशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 [द्वे सहस्रे तु पच्येते पशूनामन्वहं तदा]
 अहन्यहनि पच्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ॥ ८
 स मांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
 अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ॥ ९

चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्ते इति नित्यशः ।
 अग्रयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ १०
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्बध्यन्ते सततं द्विजः ।
 संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ११
 यदि नैवामयो ब्रह्मन्मांसकामाऽभवन्पुरा ।
 मक्ष्यं नैवामवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १२
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३
 देवतानां पिदृणां च शुद्धे दत्त्वाऽपि यः सदा ।
 यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्येत भक्षणात् ॥ १४
 अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५-
 सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
 सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
 श्यापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १६
 स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
 पुरा कृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १७-
 स्वधर्मं त्यजतो ब्रह्मन्धर्म इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥ १८
 कुले हि विहितं कर्म देही तं न विमुञ्चति ।
 यात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १९

अतिपुण्यानि पापानि इति झ. पाठः ॥ ३९ ॥ एकादशाधिक-
 द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

एतन्मांसविक्रयामकम् ॥ १ ॥ यज्ञवानपि न परिहर्तुं
 शक्नोति । विधेः प्रावत्यादिसर्थः ॥ ३ ॥ शरत्तमिभूतभूता

नवं सघातुवत्कर्ता ॥ विधिरवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्रायभूताः
 अथ च तदथ च योग्ये अर्थं चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यज्ञियमा-
 सधुचोऽपि ऋतुगामिनो ब्रह्मचर्यमिव औपचारिकममांसाशि-
 तमिति भावः ॥ १५ ॥

द्रष्टव्यस्तु भवेद्ब्रह्मन्धर्मो धर्मविनिश्चये ।
 कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये परामवात् ॥२०॥
 कर्मणस्तस्य घोरस्य वसुधा निर्णयो भवेत् ।
 दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
 द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २१ ॥
 अतिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ।
 कृपि साध्वीति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैरुर्वी घ्नन्ति भूमिशयान्वहन् ।
 जीवानन्याश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२३॥
 धान्यबीजानि यान्याहुर्ब्रह्मादीनि द्विजोत्तम ।
 सर्वाण्येतानि जीवा हि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२४॥
 अध्याक्रम्य पशून्नापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥२५॥
 जीवा हि बहवो ब्रह्मन्मुखेषु च फलेषु च ।
 उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६ ॥
 सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मप्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
 मत्स्यान्प्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 सत्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
 प्राणिनोऽन्योन्यमक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 चङ्क्रम्यमाणा जीवाश्च धरणीसंश्रितान्वहन् ।

पद्मां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 अज्ञानादथवा ज्ञानाच्च किं प्रतिभाति ते ॥३०॥
 जीवैर्ब्रह्ममिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
 अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३१॥
 अहिंसेति श्रुत्वा हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
 के न हिंसन्ति जीवान् लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥
 बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥३३॥
 अहिंसासां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
 कुर्वन्त्येष हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ ३४ ॥
 आलस्याथैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥
 सुहृदः सुहृदोऽन्याश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्च सम्यगनुपश्यति ॥ ३६ ॥
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
 गुरुंश्चैव विनिदन्ति मृदा निश्चितमानिनः ॥३७॥
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३८ ॥
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥३९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

धर्मव्याप्तेन धर्मशिक्षेप्रति पीडयन्निन्दनेन देवप्रशंसनपूर्वकं सुकृतदुष्कृतयोः सुखदुःखहेतुताप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विप्रर्षममुवाचेदं सर्वधर्मभूतांवर ॥ १ ॥
 श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
 मूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशास्त्रा ह्यनन्तिका ॥२॥
 प्राणान्तिके विवाहे च वक्तव्यमनुतं भवेत् ।
 अनुतेन भवेत्सत्यं सत्येनवानुतं भवेत् ॥ ३ ॥

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
 विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य मूक्ष्मताम् ॥ १ ॥
 यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यदि सत्तम ।
 अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५ ॥
 विपमां च दशां प्राप्नोति देवान्गर्हति वै भृशम् ।
 आत्मनः कर्मदोषेण न विजानात्यपण्डितः ॥ ६ ॥
 मृदो नैकृतिकश्चापि चपलय द्विजोत्तम ।

१२व्या ॥ भवेत्प्रशंसा मूक्ष्मे कर्मणि वृत्तता इति प्र. पाठः
 ॥ २० ॥ द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

धारणा अवधारणं । नियम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘न शुभं कर्म वध्नाति पुरुषं पापनिश्चयम् ॥’ ७
 सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
 नैनं प्रज्ञा मुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ८
 यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं स आमुयात् ।
 यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
 संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः १०
 भूतानामपरः कश्चिद्विसायां सततोत्थितः ।
 वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनैव युज्यते ॥ ११
 अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
 कश्चित्कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्नोति धिगञ्जति ॥ १२
 देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृध्रभिः ।
 दशमासधृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १३
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १४
 ‘न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।’
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १५
 आधिभिक्षैव वाध्यन्ते व्यालैः क्षुद्रभृगा इव ।
 ते चापि कुशलैर्वर्धयन्ति पुनः संभृतां पथैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधेरिव द्विजाः ॥ १६
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।
 न शकुयन्ति ते भोक्तुं चेष्टितं पूर्वकर्मणा ॥ १७
 अपरे बाहुबलिनः क्षिप्यन्ति बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगञ्जन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १८
 इति लोकमनाक्रन्दं देहशङ्कापरिप्लुतम् ।
 स्रोतसाज्जकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १९
 न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
 नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्विधिश्व यदि नो भवेत् ॥ २०
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २१
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।

महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २२
 न केचिदीदृशते ब्रह्मन्स्वयंग्राह्यस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां च इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २३
 तथा श्रुतिरियं ब्रह्मक्षीवः किल सनातनः ।
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २४
 बध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
 जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २५
 ब्राह्मण उवाच ।
 कथं धर्मविदांश्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतांवर ॥ २६
 व्याध उवाच ।

न जीवनाशोस्ति हि देहमेदे
 मिथ्यतदाहुर्भ्रियतीति मूढाः ।
 जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
 दशार्धतवासा शरीरमेदः ॥ २७
 अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
 यत्तेन किंचिद्वि कृतं हि कर्म
 तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २८
 सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या
 नराधमाः पापकृतो भवन्ति ।
 नरोऽनुयातस्तिवह कर्मभिः स्वै-
 स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २९

ब्राह्मण उवाच ।
 कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
 जातीः पुण्या हापुण्याश्च कथं गञ्जति सत्तम ३०
 व्याध उवाच ।
 गर्भाधानसमायुक्तं कर्मदं संप्रदृश्यते ।
 समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३१
 यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
 शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३२

कर्मप्रवाहेण ॥ १९ ॥ स्त्रीयमपि वस्तु स्वस्यानधीनं प्राह-
 मंत्रशास्त्रवतीलर्यः ॥ २३ ॥ दशार्धतया पधलम् ॥ २७ ॥

मुनीतं गुरुशिक्षा ॥ ८ ॥ प्रहीणाः श्रान्ता अपीलर्यः ॥ १० ॥
 पुत्रगृध्रभिः पुत्रकर्मैः ॥ १३ ॥ अनाक्रन्दं अक्षहायम् ।
 अक्रन्दः क्रन्दने हाने मित्रदारुणयुद्धयोरिति मेदिनी । स्रोतसा

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मनुषो भवेत् ।
 मोहनीयैर्वियोगीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३३
 जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३४
 तिर्यग्योनिमहासाणि गत्वा नरकमेव च ।
 ब्रवीतः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३५
 जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
 तदुःखप्रतिधातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३६
 ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यत्र यद् बहु ।
 पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽप्यध्यामेवातुरः ॥ ३७
 अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखिसंक्षितः ।
 ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणापुदयादपि ॥ ३८
 परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ।
 स चेन्निरुत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३९
 तपोयोगसमारम्भं कृत्वा द्विजसत्तम ।
 कर्मभिर्वहुभिश्चापि लोकानभ्राति मानवः ॥ ४०
 [स चेन्निरुत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।]
 श्रामोति सुकृतौलोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४१
 पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
 'पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।'
 तस्मात्पुण्यं यत्तेत्कर्तुं वर्जयति च पापकम् ॥ ४२
 अनस्युः कृतज्ञश्च कल्याणान्येषु सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४३
 संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
 ब्राह्मस्यानन्तरा युक्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४४
 सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां क्षिप्रवदाचरेत् ।
 असंश्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ४५

॥ इति श्रीभग्नहामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ॥ ४६
 ब्राह्मो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
 तस्माद्ब्रह्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ॥ ४७
 तस्यैव सिंचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ।
 धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
 स मित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४८
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 मशुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४९
 धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
 अतुष्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ५०
 प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
 विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५१
 फलत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्रियात्मकम् ।
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५२
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५३
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवामोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५४
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५५
 ब्राह्मण उवाच ।
 इन्द्रियाणीति यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
 निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ५६
 कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतांवर ।
 एतादिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं मुधार्मिक ॥ ५७

मोहनीयैर्योगीषुः । अधः नरकतिष्ठेत् ॥ ३३ ॥ प्रेत्य मृता ।
 दुःखार्तः प्रतीपानः । दुःखं भोगमिलयति ॥ ३६ ॥ निरु-
 त्तबन्धो योनिगतः । सन्न द्रष्टुः विशुद्धयेति ॥ ३९ ॥ तपोवी-
 रयोः शान्तोचनध्यानयोः गमरान्भम् ॥ ४० ॥ यत्ते यत्ते
 ॥ ४२ ॥ मनुष्यं भगवतिरेष्यते ॥ ४९ ॥ अनुप्यमानः

श्रीतिमलभमानः निर्वेद वैराग्यं दोषं रागद्वेषादिकं नानुरूपं
 सद्गुणो न भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उपायतएव मोक्षे प्रयतते
 नानुपायादेवमात्राध्यायदिति श्रुत्वा ॥ ५२ ॥ तपः ज्ञानम् ।
 विःशेषश्च मोक्षमायनम् ॥ ५४ ॥ तेषां इन्द्रियाणां निग्रह-
 दिति शेषः ॥ ५७ ॥ त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति प्राणिभिर्दुष्कृतमुकृतकरणप्रकारादिकथनपूर्वकं ब्राह्मणमाहात्म्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
 व्याध उवाच ।
 विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
 तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
 ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
 इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
 ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
 ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
 तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
 न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
 व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६
 तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
 सुहृद्भिर्धर्माभाष्य पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७
 उच्चरं श्रुतिसंभवं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् ।
 अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागदोषजः ॥ ८
 पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ।
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९
 एकशीलाश्च मिश्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
 स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १०
 पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलामं तु मे शृणु ।
 यस्त्वैतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासार्पणं चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

कौशिकं प्रति धर्मव्याधेन मूलपञ्चगुणनिरूपणपूर्वकमिन्द्रियजनयजनयोः सुखदुःखासाधारणकारणतत्कथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
 महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदांवर ।
 एकैकस्य गुणान्सम्भवपञ्चानामपि मे वद ॥ २

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मबुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च सरथापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुप्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्दश्चाकाश एव तु ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः मतिष्ठिताः ॥ ८
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् भवति द्विज ।
यदा तु विपमं भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ।
प्रातिलोभ्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः १०
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरादृतमिदं सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥ ११
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२
यथासं ग्राहकान्धेषां शब्दादीनामिमानि तु ।
इन्द्रियाणि तथा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १३
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परापरज्ञः सक्तः सन्स तु भूतानि पश्यति ॥ १४
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थानु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति सत्यादिगुणधनगुणनिरूपणपूर्वकमध्यात्मकनमः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरगुणाः पूर्वपूर्वेभ्योऽन्तर्गते प्रत्ययः ॥ ३ ॥
आनुपूर्व्यं विनश्यन्ति इति श. घ. पाठः ॥ १० ॥

ज्ञानमूलात्मकं केशमतितृप्तस्य मोहजम् ।
लोकबुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण गम्यते ॥ १६
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
'तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवामिवाञ्छति ।'
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकाबुभौ ।
निगृहीतविमृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः स्वर्गस्य नरकस्य च ॥ २०
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमार्च्छत्यसंशयम् ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् २१
पण्णामात्मनि योज्यानामैश्वर्यं योऽधितिष्ठति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरक्षान् ।
तैरप्रमत्तः कुक्षली सदस्यै-
र्दान्तः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३
पण्णामात्मनियुक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २४
इन्द्रियाणां प्रमृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्यात् सारथ्ये धृत्या तानि जयेद्भुवम् २५
इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २६
येषु विप्रतिपद्यन्ते पदस्वमोहात्फलागमम् ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् २७

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।

इत्थस्य नरकस्य चेति श. घ. पाठः ॥ २० ॥ यदस्य मोहात्
इति श. पाठः ॥ २७ ॥ पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणः स पुनः सृष्टम् पमञ्च सुसमाहितः ॥ १
 सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
 गुणास्तत्त्वेन मे ग्रही यथावदिह पृच्छतः ॥ २
 व्याध उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एतान्गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
 मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।
 प्रकाशयद्गुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय ह्योच्यते ॥ ४
 अविद्यायद्गुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
 दुर्हृषीकस्तमोऽप्यस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
 सुवृत्तवाक्यो मन्त्री च यो नराध्योऽनमूयकः ।
 विवित्तमानो विप्रप्रेतश्चो मानी स राजसः ॥ ६
 प्रकाशयद्गुलो धीरो निर्वित्तोऽनमूयकः ।
 अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
 सात्त्विकस्तथैव संयुद्धो लोकवृत्तैर्न लिप्यते ।
 यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
 वैराग्यस्य च रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
 सुदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
 ततोऽस्य सर्वद्वन्द्वानि प्रशान्त्यन्ति परस्परम् ।
 न चास्यासंयमो नाम कचिद्भवति कथन ॥ १०
 शूद्रयो नौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
 वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं वयैव च ॥ ११
 आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
 गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
 अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽग्निः ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।
 व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४
 मूर्धानमाश्रितो बलिः शरीरं परिपालयन् ।
 प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ १५
 भूतं गन्धं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ।

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपासहे ॥ १६
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
 मनोबुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १७
 अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
 प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ॥ १८
 जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
 जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ॥ १९
 तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते ।
 त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ॥ २०
 शरीरमध्ये नाभिः स्थान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
 एष त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतस्तु समानेन स्वांस्वां गतिमुपाश्रितः ॥ २१
 वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परिवर्तते ॥ २२
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ २३
 सन्धौसन्धौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथाऽग्निः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २४
 धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
 रसान्धातूश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २५
 प्राणानां संनिपातात्तु सन्निपातः प्रजायते ।
 सोष्मा सोष्मिरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनां ॥ २६
 अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
 समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २७
 अस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्दुदसंज्ञितः ।
 स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २८
 अग्निवैगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्त्यते ।
 स ऊर्ध्वमामग्न्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २९
 प्रकाशयस्त्वधोनाम्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ ३०
 प्रष्टुवा हृदयात्सर्वं विषयपूर्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यन्नरसावाह्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ ३१
 योगिनामेव मार्गस्तु येन गच्छन्ति उत्तरम् ।

जितकृमासनो धीरो मूर्धन्यात्मानमादधत् ॥३२
 एवं सर्वेषु विततो प्राणापानौ हि देहिषु ।
 'तौ तावदप्रसहितौ विद्धि वै प्राणमात्मनि' ३३
 एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
 मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ।
 तस्मिन्ऽसंस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्याभिवाहितः ॥
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३५
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नविन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३६
 जीवात्मकं विजानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथाऽऽत्मानं परात्मकं ३७
 अचेतनं जीवगुणं वदन्ति
 स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
 ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
 प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३८
 एष सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते त्वद्गया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्रुते ४०
 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा वृत्तः सुखं स्वपेत् ।
 'सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।'
 निवाति वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ४१
 पूर्वरात्रेऽपरे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
 लब्धाहारा विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ४२
 प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
 दृष्ट्वाऽऽत्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

धर्मव्याधेन कीदृशकाय स्वगृहप्रवेशनपूर्वकं वृद्धयोः स्वपित्रोः प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा मातापितृविषये स्वानुसंधान-
 प्रकारनियेदनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मं रक्षेय मत्सरात् इति स. पाठः ॥ ४५ ॥ मैत्र मित्रमाव-
 रुदवानेन मार्कण्डेयश्चरेत् ॥ ५० ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 एतत्पवित्रं यज्ज्ञानं तपो वै संक्रमो मतः ॥ ४४
 नित्यं क्रोधाच्चपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच मत्सरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ४५
 आनृशंसं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतव्रतम् ॥ ४६
 सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्त्वं ज्ञानं हितं भवेत् ।
 यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्त्वं परं मतम् ॥ ४७
 यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्वन्धनाः सदा ।
 त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥
 यदा न गुरुतां चैनं च्यावयेदुपपादयन् ।
 तं विद्याद्ब्राह्मणो योगमयोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४९
 न हिंसात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
 नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वति केनचित् ॥ ५०
 आकिंचन्यं सुसंतोषो निराश्लिसमचापलम् ।
 एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ५१
 परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः ।
 अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं मेत्य चेह च ॥ ५२
 तपोनिस्तेन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्केष्वसङ्गिना ॥ ५३
 गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतच्च ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ५४
 परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्नुभयं नरः ।
 ब्रह्म प्राप्नोति सोत्यन्तमासङ्गं च न गच्छति ५५
 यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ५६

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे शुषिष्ठिर ।

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
 न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते ॥ २
 व्याध उवाच ।
 मत्सर्वं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३
 उत्तिष्ठ भगवन्निष्प्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
 द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
 इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
 सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५
 देवतागृहसंकाशं देवतैश्च सुपूजितम् ।
 शयनासनसंघातं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
 तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
 कृताहारौ तु संतुष्टाबुधपिष्टौ वरासने ॥ ७
 'तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।'
 धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसाऽपतत् ॥ ८
 दृष्ट्वावूचतुः ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
 भीतौ स्वस्त्यव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
 [गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ॥] ९
 सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ।
 'सुखमेव वसावोऽत्र देवलोकगताविव ॥' १०
 न तेऽन्यदैवतं किञ्चिदैवतेष्वपि वर्तते ।
 प्रयत्नत्वाद्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ११
 पितुः पितामहा ये च तथैव भूपितामहाः ।
 प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १२
 मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
 न चान्या हि तथा युद्धिर्दृश्यते संप्रतं तव ॥ १३
 जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
 तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तत्तत् ब्राह्मणं तत्तत्तत् धर्मव्याधो न्यवेदयद् ।

तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १५
 प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ ताबुभौ ।
 सपुत्राभ्यां समृत्याभ्यां कचिद्वां कुशलं गृहे ।
 अनामयं च वां कचित्सुखं वेह शरीरयोः ॥ १६
 दृष्ट्वावूचतुः ।
 कुशलं नौ गृहे विप्र मृत्युवर्गे च सर्वशः ।
 कचिच्चमप्यविघ्नेन संप्राप्तौ भगवन्निति ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच धृदान्वितः ।
 धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
 पिता माता च भगवन्नेतौ मे देवतं परम् ।
 यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १९
 त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा दृष्ट्वाविमौ मम ॥ २०
 उपाहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्निव्रतः ॥ २१
 एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च देवतम् ।
 एतौ पुण्यैः फलैरेवेत्तोपयामि सदा द्विज ॥ २२
 एतावेवाग्रयो महं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २३
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २४
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
 आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २५
 अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २६
 धर्मेमेव गुरुं मत्वा साक्षादेतौ द्विजोत्तम ।
 अतन्निव्रतः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २७
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मनुरूपस्य बुभूषतः ।
 पिता माताऽगिरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २८
 एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।

भवेयुरग्रयस्तेन परिचीर्णास्तु नित्यशः ।

गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

धर्मतयाधेन कौशिकंप्रति मातापितृशुश्रूषणचोदनपूर्वकं स्वस्य शूद्रयोर्नौ जनननिदानकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।

पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १

मद्वचचक्षुर्जातोसि संपश्य तपसो बलम् ।

यदर्थमुक्तोसि तथा गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।

मिथिलायां वसन्त्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।

संस्तृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत्तया त्वं द्विजश्रेष्ठ नियुक्तो मां प्रति प्रभो ।

दृष्टमेव तथा सम्यगेकपक्षया न संशयः ॥ ५

त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।

वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६

त्वया न पूजिता माता पिता च द्विजसत्तम ।

अनिसृष्टोसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ७

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।

तव शोकेन दृष्टौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽज्यगादयम् ।

तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।

‘तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तद्वाप्स्यसि ॥’ १०

श्रद्धयस्व मम ब्रह्मज्ञान्यथा कर्तुमर्हसि ।

गम्यतामद्य विप्रप्रे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।

श्रीतोसि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ १२

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १४

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्ममदर्शकाः ॥ १५

एको नरसहस्रेषु धर्मवान्विद्यते न वा ।

श्रीतोसि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ॥ १६

पतमानोऽय नरके भवताऽसि समुद्धृतः ।

भवितव्यमर्थैवं च यदृष्टोसि मयाऽनघ ॥ १७

राजा यथातिर्दाहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।

सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाऽहं भवता त्विह ॥ १८

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १९

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोर्नौ हि वर्तता ।

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् २०

येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ।

एतामिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन तव शूद्रताम् ।

कामयानस्य मे शंस सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २१

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।

वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाह्वानां च पारगः ।

आत्मदोषकृतेर्ब्रह्मन्वत्सामाप्तवानिनाम् ॥ २३
 कथिद्राजा मम सखा घनुर्वेदपरायणः ।
 संसर्गाद्वनुपि श्रेष्ठस्ततोऽहममवं द्विज ॥ २४
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
 सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिमिश्च सुसंवृतः ।
 ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र मुचूनाश्रमं प्रति ॥ २५
 अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
 ताडितश्च ऋषिस्तेन श्रेणानतपर्वणा ॥ २६
 भूमौ निपतितो ब्रह्मक्षुब्धश्च प्रतिनादयन् ।

नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २७
 मन्वानस्तं भृशं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
 अपश्यं तमुपि विदं श्रेणानतपर्वणा ।
 तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २८
 अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाबुधम् ॥ २९
 क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ३०
 ततः प्रत्यत्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रीधमृच्छितः ।
 व्याधस्त्वं भविता शूर शूद्रयोनाविति द्विज ३१

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

एकोनविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

धर्मव्याघ्रेण नानाधर्मान्बोधितेन कंशिकेन गृहमेव स्वपित्रोः शुश्रूषणम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन बुधितिरिदमिति पतिप्रसा-
 माहात्म्यादिकथनोपसंहारः ॥ २ ॥

व्याध उवाच ।
 एवं शशोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
 अहं प्रासादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
 अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
 क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
 ऋषिरुवाच ।
 नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
 आनृशंस्यात्तवहं किंचित्कर्ताऽनुग्रहमद्य ते ॥ ३
 शूद्रयोर्न्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
 तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
 जातिसारश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५
 'भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।
 शापक्षये तु निर्वृत्ते भविताऽसि पुनर्द्विजः ॥ ६
 एवं शशः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ।
 प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदांवर ॥ ७
 शरं चोद्धृतवानसि तस्य वै द्विजसत्तम ।
 आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ८

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराऽमवत् ।
 अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ९
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 आमुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
 [लोकवृत्तान्तवत्त्वज्ञं नित्यं धर्मपरायणम् ॥] ११
 कर्मदोषाश्च वै विदुर्भात्मजातिकृतेन वै ।
 किंचित्कालं मृष्यां वै ततोऽसि भविता द्विजः १२
 सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः १३
 ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
 दाम्भिको दुष्कृतमायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १४
 यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि मेवेद्विजः ॥ १५
 कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोसि दारुणाम् ।
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितवस्त्वां नरोत्तम ॥ १६
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यधिपादिनः ।
 लोकवृत्तान्तवत्त्वज्ञं नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १७

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥१८॥
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १९ ॥
शुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ २० ॥
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ॥ २१ ॥
शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ।
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नराः ॥ २२ ॥
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानवृत्ता मनीषिणः ।
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २३ ॥
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिं २४ ॥
न विपादे मनः कार्यं विपादो विप्रमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २५ ॥
यं विपादोऽभिमवति विपमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २६ ॥
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २७ ॥
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तध्यान्यसनी भवेत् ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरस्तस्माद्विरसोपाख्याकथनारम्भः ॥ १ ॥ अद्विरसःपुत्रस्य वृहस्पतेर्देवैर्द्विरसो वपनाकुलत्वेन स्वीकरणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंप्रुक्तां धर्मराजः कथो शुभाम् ।
पुनः पमच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥
कथमधिर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।

शुणैः गुणकथैः सुखदुःखमोहेः ॥ २० ॥ गताध्वानः आसी-
रानपार्ताः ॥ २४ ॥ बुद्धेस्तत्त्वज्ञानात् । परे मद्वा गताः आसी-

भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २९ ॥
न शोचामि रमे विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्मिहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोसि मेघावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
पापाग्निवृत्तोसि सदा ज्ञानवृद्धोसि धर्मवित् ॥ ३१ ॥
आपृच्छे त्वां खस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतांवर ॥ ३२ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३३ ॥
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यामन्याभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३४ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
वृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतांवर ॥ ३५ ॥
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३६ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मविदांश्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३७ ॥
सुखधाव्यतया विद्वन्मुहूर्त इव मे गतः ।
न हि तृप्तोऽसि भगवन्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३८ ॥

नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥
अग्निर्यदा चैक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतद्विद्वांसि वेदितुम् ॥ ३ ॥
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।

॥ २९ ॥ एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

यथा रुद्राश्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम ।
 कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महामुने ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
 यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराऽभवत् ।
 संतापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिरावलिम् ॥ ७
 पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
 आश्रमस्थो महामागो हव्यबाहं विशेषयन् ।
 यथाग्निर्भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं व्यकाशयत् ॥ ८
 तपश्चरंस्तु हृतश्रुयसंतप्तस्तस्य तेजसा ।
 भृशं ग्लानश्च तेजसी न च किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
 अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यबाहनः ।
 अन्योऽग्निरिव लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ १०
 अमित्रं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ।
 कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ॥ ११
 अपश्यदग्निबल्लोकास्तापयन्तं महामुनिम् ।
 सोपासत्पञ्चनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ॥ १२
 शीघ्रमेव भवस्वामिस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

॥ इति भीममहाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेयेनाग्नीनामुत्पत्त्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ब्रह्मणो यस्त्वतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
 तस्यापि वसुदामार्या प्रजास्तस्यां च मे ऋणु ॥ १
 बृहत्कीर्तिर्वृहज्योतिर्वृहद्रक्षा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मन्त्रो बृहन्नासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
 प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ।

संस्थानचारिषु स्थावरजंगमेषु । सम्यक् स्थानं गतिनिश्चयेषु चरणशीलेषु चेति योगात् ॥ १३ ॥ प्राजापत्यस्यैकत इति क. घ. ङ. पाठः ॥ १५ ॥ प्रलयद्वन्द्व अङ्गिरसो नचः अयं भवतां गुरुरिति अद्भौतवन्तः ॥ २० ॥ यातावानात्वं आह- ।

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १३
 त्वमग्रे प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
 स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमो नुद ॥ १४
 अग्निरुवाच ।
 नष्टकीर्तिरहं लोके भवाज्जातो हुताशनः ।
 भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५
 निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
 मविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६
 अङ्गिरा उवाच ।
 कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवामिस्तिमिरापहः ।
 मां च देव कुरुप्राग्ने प्रथमं पुत्रमजसा ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाऽकरोत् ।
 राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १८
 ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वद्रेऽङ्गिरसं सुतम् ।
 उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९
 स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
 प्रत्यगृह्णन्त देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २०
 तत्र नानाविधानधीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
 कर्मभिर्बहुभिः ख्यातास्नानार्थान्ब्राह्मणेष्विव २१

देवी भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता ॥ ३
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ४
 यां कपदिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ५
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहकुहायते ।

जेष्वापि इति घ. पाठः ॥ २१ ॥ विशालुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

तस्यापि वसुधा भार्या इति ट. घ. पाठः ॥ १ ॥ बृहत्तेजा

एकानेकेति यामाहुश्चतुर्थ्यङ्गिरसः सुता ॥ ६
 पञ्चम्यचिंष्मती नाम्ना हविर्भिन्ध हविष्मती ।
 षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ७
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महीयती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ८
 दृढस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽऽसीद्या यशस्विनी ।
 अग्नीन्साऽजनयत्पुण्यान्पडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ ९
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविराज्यं विधीयते ।
 सोमिर्दृढस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ १०
 चातुर्मासेषु यस्येष्टमश्वमेधाग्नभागभूत् ।
 दीप्तिञ्चालैरनेकाग्रैरग्निष्टोमोऽथ धीयवान् ॥ ११
 शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्याऽथ धर्मजा ।
 अग्निस्तस्य सुतो दीप्तिस्तिस्रः कन्याश्च सुवताः ॥ १२
 प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽधिरध्वरः ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ १३
 पौर्णमासेषु सर्वेषु हविराज्यं ध्रुवोद्यतम् ।
 भरतो नामतः सोमिर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ १४
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 भारतस्तु सुतस्तस्य भारत्येका च पुत्रिका ॥ १५
 भारतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजायते ।
 महानल्पधर्महितस्तथा भरतसत्तम ॥ १६
 भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।
 माहुराज्येन तस्येज्यां सोमसेव द्विजाः शनैः ॥ १७
 हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
 रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १८
 सरय्यां जनयत्तिद्धिं भातुं भाभिः समाश्रूणोत् ।
 आग्नेयमनयन्मिथ्यं मिथ्यो नामैष कथ्यते ॥ १९
 यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा थिया ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

द्वारिंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

मार्कण्डेयेन पुषिर्हिरण्यस्यपुष्पतिरुपनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

दक्षिणाय विधीयते इति अ. पाठः ॥ १० ॥ वीरस्य पिण्डदा

अग्निर्निश्चयवर्णो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् २०
 विषाम्पा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
 विषापोऽग्निः सुतस्तस्य योज्यः समयकर्मसु ॥ २१
 अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
 अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ २२
 अनुकृजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः सरजस्करः ॥ २३
 यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञाम पावकम् ॥ २४
 अन्तराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स यज्ञे विश्वशुद्धाम सर्वलोकेषु भारत ॥ २५
 ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलप्रभः ।
 ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ २६
 ग्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।
 तस्मिन्कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्तृभिः २७
 वडवाग्निः पिबत्यम्भो योसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः ॥ २८
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततस्तुष्टो भवेद्ब्रह्मा स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २९
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु आपिर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ॥ ३०
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ।
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कथन ।
 अतुलत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ ३१
 संहर्याद्धारवन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ ३२
 उक्थ्यो नाम महाभाग त्रिमिरुष्यैरभिपुतः ।
 महावर्षं त्वजनयत्सकामार्थं हि यं विदुः ॥ ३३

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणाय प्राणपुत्रकः ।

इति अ. पाठः ॥ १० ॥ एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१

अधिराद्रिरसर्धेय च्यवनस्त्रीवर्चकः ॥ १
 अचरत्स तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
 पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
 महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तदा त्वय ।
 जज्ञे तेजोमयाचिप्मान्पञ्चवर्णः प्रभाकरः ॥ ३
 समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य चाह मूर्धनिर्भा तथा ।
 त्वद्गनेत्रे च सुवर्णामि कृष्णे जह्वे च भारत ॥ ४
 पञ्चवर्षः स तपसा कृतस्तः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्या महातपाः ।
 जेतयत्पावकं घोरं पिद्वणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
 बृहद्रथं तर्ता मूर्ध्ना वक्राच तपसा हरिम् ।
 शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं प्राणाद्वायुं च भारत ॥ ७
 बाहुभ्यामनुदात्तां च विधे भूतानि चैव ह ।
 एतान्ष्टुष्टा ततः पञ्च पिद्वणामसृजत्सुतान् ॥ ८
 बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः ।
 भानुराद्रिरसो घोरः पुत्रो वर्चस्य सौरमः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चवंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुपधान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
 सुमीममतिमीमं च मीमं भीमबलाबलम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेय सुधिक्षिप्रति विलेखेनाग्नीनां वंशकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 गुरुमिर्नियमैर्धुक्तो भरतो नाम पार्थिव ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
 'सततं भरतश्रेष्ठ पावकोयं महाप्रभः ।'
 अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजायनिश्च सः ।
 दुःखातीनां स सर्वेषां शिवकृतसततं शिवः ॥ २
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तपोमयम् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३

उत्पन्ना चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यं सकारणम् ॥ ४
 शंशुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्दन्ववाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रततोऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गन्धोपतिः ।
 असुराज्जनयन्वोराण्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७

इति ॥ २ ॥ द्वाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

काश्यप इति त्रयाणां वंशजः । अत्र पाठक्रमावर्षिकमस्य
 यदीयस्तात् आचयोः श्लोकयोर्व्याख्यानार्थं प्राज्ञाः । अचर-
 वन ४९

तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिराः सृजत् ।
 बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपातराः ॥ ८
 भानोर्भार्या महाराज बृहद्भाना तु सोमजा ।
 पदपुत्राञ्जनयामास तदा सा कन्यया सह ।
 भानोराङ्गिरसस्याथ शृणु तस्य प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्बलानां तु भूतानाममन्यः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुजं सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुजः सुतः ॥
 दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्नयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्नयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३
 चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
 निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीपोमाबुभौ तथा ।
 मनोरेवामवद्भार्या सुपुत्रे पञ्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविषा योऽग्रे चातुर्मास्येषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयस्तापसः सुतः ॥ १७
 कन्या या हरिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ॥ १८
 कर्मणाऽसौ वभौ भार्या स वद्विः स प्रजापतिः ।
 माणानाथित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय नृपिद्विरप्रसन्नप्रियंदादिकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुदिता भार्या सा चास्य परमाश्रिया ।

भानोर्भार्या युवजा तु बृहद्भाना तु सूर्यजा इति श. पाठः ॥ ९ ॥ भानोरेवान्वयस्तुभः इति श. पाठः ॥ १४ ॥ कन्या सा शेरिणी इति श. पाठः ॥ १८ ॥ शृङ्गकृष्णगतिर्वै यो

शुक्लं कृष्णं वपुर्देवो यो विभर्ति हुताशनः ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रीडाश्रितस्तु सः ॥ २०
 कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्वृतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 योऽन्तर्यच्छति भूतानि येन चेष्टन्ति नित्यदा ।
 कर्मसिंह विचित्रेषु सोऽग्नीर्वैहिरुच्यते ॥ २२
 इमामन्यान्तमसृजत्पावकान्प्रथितौजसः ।
 अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
 संस्पृशेत्पुर्वदाऽन्योन्यं कथंचिद्वायुनाऽग्नयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्वदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
 यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्या द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६
 अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वसुमतेऽग्नये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परासुरशुचिर्वथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या मुरभिमतेऽग्नये ॥ २८
 आर्तो न जुहुयादग्निं विरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तन्तुमतेऽग्नये ॥ २९
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
 सूतिकाग्निर्वदा चाग्निं संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

शूपति भूतकर्तारं जनयामास पावकम् ॥ १

भूतानां साऽपि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ॥

विभर्ति हुताशनं इति श. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

आत्मा भुवनकर्ता च सोऽध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
आज्यं वहति यो हव्यं सर्वलोकस्य पावकः ॥ ४
अपांगभो महाभागः सत्वभृग्यो महाद्रुतः ।
भूषतिभूतकर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
मृता वहन्तो हव्यानि तस्याग्नेरग्रजाऽभवन् ।
अग्निष्टोमस्तु नियतः क्रतुश्चेष्टो भवत्युत ॥ ६
[स वहिः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।]
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं मयात् ॥ ७
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथातथम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ९
प्रेष्य चाग्निथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निब्रवीत् ।
मस्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ॥ १०
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽज्मरीद्वचः ॥ ११
अनुनीयमानो हि भृशं देववाक्यान्वितेन सः ।
नैच्छद्दोहं हविः सर्वं शरीरं चापि सोऽत्यजत् ॥ १२
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश घरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्वातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १३
आस्यात्सुगन्धं तेजश्च अस्त्रिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा ॥ १४
वातात्कृष्णायतं तस्य त्रिभिरेतैर्बहु प्रजाः ।
त्वचस्तस्याभ्रपटलं स्नायुजं चापि विद्रुमम् ॥ १५
शरीरास्थिविधाधान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् ।

अथर्वाणमग्निरेव तीव्रतपसं दृष्ट्वा ॥ ८ ॥ गच्छ गा द्वेप-
मिति ध. पाठः । मध्वक्षं विहायमग्निम् । भावप्रधानो निर्देशः ।
तथाच निक्षिपाम्यहमग्निं त्वमग्निः प्रथमो भवेत्युपक्रमस्यो-
पसंहारेण सदैकवाक्यता भवति ॥ ९ ॥ प्रेष्य आदिश्या ॥ १० ॥
तथाचापि तथैव मत्स्यैराद्यथातोषि । वचस्तस्य मध्वक्षो भवेति
पूर्वोक्तमेव ॥ ११ ॥ धातुः मनःशिलादीन् ॥ १२ ॥ यक्र-
कृष्णायसं=त्रिभिरेव वसुः प्रजाः । नव्यास्तस्याभ्रपटलं विरा-
जालानि विद्रुमम् । इति श्र. पाठः ॥ १५ ॥ शरीरास्थिविधा-

एवं कृत्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः ॥ १६
भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ।
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाऽऽप्यायितः शिखी ॥
दृष्ट्वा ऋषीन्मयाचापि प्रविवेश महर्णवम् ।
तस्मिन्नेष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरैरनमथर्वाणं सुरादयः ॥ १८
अथर्वाणं श्रितांष्ट्रोकानात्मन्यालोच्य पावकः ।
मिपतां सर्वभूतानामुन्ममज महर्णवात् ॥ १९
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वाणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ २०
एवं त्वज्जनयद्विष्ण्वान्वेदोक्तान्विबुधान्वहन् ।
विचरन्विबिधान्वेदोक्तान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २१
सिन्धुवर्ज्याः पञ्च नद्यो देविकाऽथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च सरयू गण्डसाहया ॥ २२
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधासृतिस्तदा ।
हरावती वेत्रवती नद्यतिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २३
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मरुदा चैव भारत ॥ २४
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मञ्जुरा तथा ।
तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च ॥ २५
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥
अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विदूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रेशाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अग्निः पुत्रान्सप्तपुका मस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८
तस्य तद्ब्रह्मणः कायाग्निर्हरन्ति हुताशनाः ।
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽप्रयो यथा ॥ २९
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ।

धान्ये—एव त्यक्त्वा शरीरं इति श्र. पाठः । अन्ये स्वर्गपारदा-
दयः ॥ १६ ॥ तपसा रामार्थेन । उत्थापितः समधिष्ठायितः
॥ १७ ॥ अथर्वा त्वज्जरोक्तान्वात्मना लोकपाथकम् ।=उन्म-
माद्य महर्णवमिति श्र. पाठः ॥ १९ ॥ एवंत्विति । अग्नेरग्नि-
रस्वतो बृहस्पतिस्ततः शंखादिक्रमेण वेदोक्तान् धिष्ण्यान्
नानास्थानानि वजनयत् ॥ २१ ॥ यावन्तः पावका धिष्ण्याः
सन्ति तावन्तः सोमाः सोमयागाः ॥ २७ ॥

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ॥ ३० ॥
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ।
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ॥ ३१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कुमारोत्पत्तिप्रकारकथनारम्भः ॥ १ ॥ देवसेनानां नायकसंवादानाय चिन्तयता इन्द्रेण मानसशैले कस्याश्चिरकन्याया अपलोकनम् तस्याः कुलविकीर्णताविमर्शः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्तितास्ते मयाऽनघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।
जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २ ॥
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स सैन्यनायकार्थीयं चिन्तयामास वासवः ॥ ४ ॥
देवसेनां दानवैर्हि ममां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं शृणु ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥
अभिधावतु मां कथित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥
पुरंदरस्तु तामाह मा भर्तास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

कन्यया इन्द्रं प्रति स्वस्य दक्षपुत्रीत्वकथनपूर्वकं भर्तृकामनाविवेदनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण कन्याया उचितपतिं प्रार्थितेन प्रह्लादा कन्याभर्तुरनतिचिरमापित्वकथनपूर्वकं तस्मैव तत्सेवापत्तीभवकथनम् ॥ २ ॥ सप्तर्षिभक्षे तत्पत्नीनामपलो-
कनेन क्षुभितमनसाऽग्निना तासामलाभेव विवेदाद्वन्मति गमनम् ॥ ३ ॥ चिरेणाप्तिकामया स्वाहयाऽन्नावसरे सप्तर्षि-
पत्नीसमानरूपस्त्रीकरणेनाग्निवशीकरणनिर्धारणम् ॥ ४ ॥

कन्योवाच ।

योचितो विधेयः इति श. पाठः ॥ ३२ ॥ चतुर्विंशत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
अनार्यकर्मन्कसाचमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
यज्जिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवाधनात् ॥
केशयुवाच ।
विसृजस्व त्वमेवैनं शक्रेषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥
एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।
तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२ ॥
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो न्यवासृजत् ।
'महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ॥ १३ ॥
तदापन्ततं संग्रेह्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
विभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १४ ॥
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १५ ॥
अपयातेऽसुरे तस्मिन्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किंचिद् ह कुरूपे त्वं शुभानने ॥ १६ ॥

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

अद्भुततामेः । अद्भुतं अभिवनम् ॥ २ ॥ स्त्रिया देवसेना-
भिमानिवेतया ॥ ६१ ॥ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २२५

भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हता ॥ १
 सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावो विहारार्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ २
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३
 सा हताग्नेन भगवन्मुक्ताऽहं त्वद्वलेन तु ।
 त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 मम मातृष्वसेयी त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मवलं त्वया ॥ ५
 कन्योवाच ।
 अबलाऽहं महाबाहो पतिस्तु बलवानमम ।
 वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
 इन्द्र उवाच ।
 कीदृशं तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७
 कन्योवाच ।
 देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् ।
 जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८
 यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मणः कीर्तिवर्धनः ॥ ९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इन्द्रस्तस्माच्चः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भयम् ।
 अस्मा देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १०
 अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
 सोमं चैव महामागं प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ ११
 जमावासां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र एव तु ।
 देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यद्दुदये गिरौ ॥ १२
 लोहितं धनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
 अपश्यल्लोहितोदं च मयवान्तरुणालयम् ॥ १३
 भृगुभिश्चाहिरोभ्यश्च हुतं मघः पृथग्विधः ।
 हव्यं गृहीत्वा वहि च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४
 पर्वं चैव पतुर्विशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।

तथा सूर्यं वह्निगतं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ १५
 समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
 समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६
 सूर्याचन्द्रमसोर्धोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
 एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ॥ १७
 सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसम्वाहिनी भृशम् ।
 शृगालिन्यश्विबक्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८
 एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
 सोमस्य वह्निमूर्ध्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ १९
 जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 अथानेकैर्गुणैश्चाग्निरग्निः सर्वाश्च देवताः ॥ २०
 एष चेजनयेद्भर्तुं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१
 गृहीत्वा देवसेनां तां ववन्दे स पितामहम् ।
 उवाच चास्मा देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२
 ब्रह्मोवाच ।
 यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवमूदन ।
 तथा स भविता गर्भो बलवानुरुषिक्रमः ॥ २३
 स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
 अस्मा देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वाऽसौ सह कन्यया ।
 तत्राभ्यगच्छदेवेन्द्रो यत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ २५
 वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाप्रभाः ।
 भागार्थं तपसोपाचं तेषां सोमं तयाऽध्वरे ॥ २६
 पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 इष्टिं कृत्वा यथान्यायं गुप्तमिद्वे हुताग्ने ॥ २७
 जुहुयुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवाकसाम् ।
 समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ॥ २८
 विनिःसृत्य ययां वहिः पार्श्वतो विधिवत्प्रभुः ।
 आगम्याहवनीयं वै तदिर्जग्मन्नतो हृतम् ॥ २९
 स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताग्नेन ।
 ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायश्चित्तं दिवाकसाम् ॥ ३०
 निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

अप्यमावम्यमावासी धामामासप्यमामवासी शय्यायः

॥ ११ ॥ अग्निं तं गुरुं सुतः सर्वैरग्निं देवतेति श. पाठः ॥ २० ॥

वह्निगतं वह्निं देवतगमोऽप्यायः ॥ २२६ ॥

स्वेप्वासनेपूषविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥३१
 रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
 हुताशनाचिःप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥३२
 स तत्र तेन मनसा चभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां बहिः कामवशं ययौ ॥३३
 भूयः संचिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ब्रह्म ।
 साध्वयः पत्न्यो द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम्
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टं वाऽप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥३४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 संपृष्टशत्रिव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च सुमुदे गार्हपत्यं समाधितः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि पञ्चिंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

स्वाहयाऽरुण्यतीवर्जं सप्तर्षिपत्नीसारूप्येणाग्निना सह रमणम् ॥ १ ॥ ततो गार्हपत्यस्त्रीकारेणाग्निरेतसां श्वेतपर्वतस्य-
 काञ्चनकुण्डे प्रक्षेपणम् ॥ २ ॥ स्कन्धाक्षरेतसः पशुसुखस्य संभवः ॥ ३ ॥ ततस्तेन बाणैः क्रौञ्चगिरिधिदारणपूर्वकं शततया
 श्वेतगिरिशिखरविभेदनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
 तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥१
 जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ।
 मामग्रे कामसंतप्तं त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २
 करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ।
 'तवाप्यधर्मः सुमहान्भवितुं वै हुताशन ॥' ३
 अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
 सखीभिः सहिता ग्राप्ता भञ्जयित्वा विनिश्चयम् ४
 अग्निरुवाच ।
 कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
 यास्तवया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ५
 शिवोवाच ।
 अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषिताऽसि तवान्तिकम् ६
 मैथुनायेह संग्रामा कामाच्चैव द्रुतं च माम् ।
 'उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।'
 [जामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥] ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निरुपयेषे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
 प्रीत्या देवीं समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥८
 साऽचिन्तयन्ममदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ९
 तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
 वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ १०
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
 अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ ११

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

विश्राभिः महिताः प्रसृतिः श. पाठः ॥ ४ ॥ ये ब्राह्मणीना-
 महितमिति श. थ. पाठः ॥ ९ ॥

दृष्टीविपैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिमिरद्भुतैः ।
 रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ॥ १२
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ।
 'नदीप्रस्रवणोपेतं नानातरुलताचितम् ॥' १३
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा खरिता शुभा १४
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा रमयामास पावकम् ॥ १५
 दिक्पुरुषप्रकृत्यस्त्यः कर्तुं न शक्तितं तस्या ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १६
 पदकृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरुतम् ।
 तस्मिन्कुण्डे मतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा १७
 तत्स्कन्धं तेजसा तत्र संघृतं जनयत्सुतम् ।
 प्रापिभिः पूजितं स्कन्धमनयन्स्कन्दतां ततः ॥ १८
 पदशिवा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजकमः ।
 एकग्रीवस्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १९
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्वर्मा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्ध्यामभवद्बुधः ॥ २०
 लोहिताग्नेण महता संरुतः सह विद्युता ।
 लोहिताग्ने सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ २१
 गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं रोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यन्निपुरस्तेन गुरारिविनिर्कृन्तनम् ॥ २२
 तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
 संमोहयन्निर्मोहोऽकानुहस्त्रीन्सचराचरान् ॥ २३
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिःखनम् ।
 उपेततुर्महानागां चित्रशैरावतश्च ह ॥ २४
 तावापतन्तां संप्रेक्ष्य स वालोर्जसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना
 अपरेणाभिदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।
 महाकायमुपशिरुं कुकुटं बलिनां वरम् ।

गृहीत्वा व्यनदन्नीमं चिक्रीड च महाभुजः ॥ २६
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ।
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान ह २७
 क्रीडन्भाति महासेनर्षोऽहोऽकान्वदनैः पिवन् ।
 पर्वताग्रेऽग्नेमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २८
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निष्पण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मुखेर्नाभाविवैदिशः ॥ २९
 स पश्यन्दिक्पिचान्मयातंश्चकार निनदं पुनः ।
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बुधा जनाः ।
 मीताशोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ ३०
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिपदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ३१
 स तृथाय महाबाहुरूपसान्त्वय च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विकृष्य व्यसृजद्वाणान्धेते महागिरौ ॥ ३२
 विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३३
 स विशीर्षोऽपतच्छैलो मृशमार्तस्वराद्युबन् ॥ ३४
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेहुः शैला भृशं भयात् ।
 'घोरमार्तस्वरं चकुर्दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम् ॥' ३५
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वाऽपि बलिनांवरः ।
 न प्राव्यधदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३६
 सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
 विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३७
 स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचलः सह ।
 पलायत महीं त्यक्त्वा मीतस्तस्मान्महात्मनः ३८
 ततः प्रच्यथिता भूमिर्व्यदीर्यत समन्ततः ।
 आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती यमा ॥ ३९
 पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अर्चयन्ममज्जलोकः स्कन्दं शुरुस्य पञ्चमीम् ॥ ४०

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
 परिप्लव्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २६
 अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्य बालं क्रीडनकैरिव ॥ २७
 ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
 हुताशनमुखार्थैव दप्ताः पारिषदां गणाः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
 परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २९
 संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेभ्यः सुरेश्वरः ।
 आरुह्यरावतस्कन्धं प्रथमौ देवतैः सह ॥ ३०
 आदाय वज्रं बलवान्सर्वदेवगणैर्हृतः ।
 विजिघांसुर्मेहासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३१
 'इन्द्रस्तस्य महावेगं दृष्ट्वाऽद्भुतपराक्रमम् ।
 विसितश्चामभवद्राजन्देवानीकमचोदयत् ॥ ३२
 उग्रं तं च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रभ्यजसन्नाहं नानाबाहनकार्मुकम् ॥ ३३
 मधराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ।
 विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्वयात् ॥ ३४
 वियत्पतिः स शक्रस्तु द्रुतमायान्महाबलः ।
 संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ३५
 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
 समीपमथ संभासौ बह्निपुत्रस्य वासवः ॥ ३६
 सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः ।
 गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सामरो यथा ॥ ३७
 तस्य शब्देन महता समुद्रतोदधिप्रभम् ।
 बभ्राम तत्रतत्रैव देवसंन्यमचेतनम् ॥ ३८
 जिघांसुर्गुप्तसंभास्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
 विससर्जे मुखात्कुद्धः प्रवृद्धाः पावकाचिपः ॥ ३९
 अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि भूतले ॥ ४०
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधबाहनाः ।
 प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
 देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ४२
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥
 तद्विष्टं जघानाशु पार्थ्वी स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 त्रिभेदं च महाराज पार्थ्वी तस्य महात्मनः ॥ ४४
 वज्रग्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
 युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिशृङ्गिद्व्यकुण्डलः ॥ ४५
 यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ ४६
 तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
 मयादिन्द्रस्तु सं स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ ४७
 तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
 ततः ग्रहणास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ ४८
 स्कन्दपारिषदान्घोराञ्छृणुष्वद्भुतदर्शनान् ।
 वज्रग्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशूजातान्गर्भस्याश्चैव दारुणाः ॥ ४९
 वज्रग्रहारात्स्कन्धाश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ ५०
 कुमारान्स विशाखं च पुत्रत्वे समकल्पयत् ।
 स भूत्वा भगवान्सत्त्वै रक्षदछागमुखस्तदा ॥ ५१
 हतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः ।
 मातृणां प्रेषितानां च भद्रशाखश्च कोमलः ॥ ५२
 ततः कुमारं संजातं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ।
 रुद्रमग्निमुखां स्वाहां प्रदेशेपु महाबलाः ॥ ५३
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ।
 यास्तास्त्वजनयत्स्कन्धास्तपो नाम हुताशनः ॥ ५४
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संभासाः समभाषयन् ॥
 भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
 प्रसादाच्च पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ५६
 सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यच्चैव पृथग्विधाः ।
 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनःपुनरुदारधीः ॥ ५७
 'अग्निर्भूत्वा ततश्चैनं छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्य बालं क्रीडनकैरिव ॥ ५८

एकोनविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

मार्कण्डेयेन सुभिक्षिरेप्रति स्कन्दपरिग्रहप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण स्कन्दस्य देवसेनापत्येऽभिषेचनम् ॥ २ ॥ स्कन्दे-
नेन्द्रमार्थेनया देवसेनाया उद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽग्रम् ।
काकी च हलिमा चैव माता चाथ हली तथा ।
आर्या बाला च धात्री च सप्तैताः शिशुमातरः ॥ १ ॥
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ २ ॥
एष घरीरोऽष्टमः प्रोक्तः स्कन्दो मातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवमः परिकीर्त्यते ॥ ३ ॥
पष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्येति विद्धि तम् ।
पदशिरोभ्यन्तरं राजभित्तं मातृगणार्चितम् ॥ ४ ॥
पण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शन्यते ।
शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशास्त्र इति स्मृतम् ॥ ५ ॥
इत्येतद्विविधाकारं दत्तं शुक्रस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं दत्तं पृथ्वा जनाधिप ॥ ६ ॥
उपविष्टं तु तं स्कन्दमायुक्तकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडसुकुटं हिरण्यासं महाप्रभम् ॥ ७ ॥
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ ८ ॥
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अमजत्पन्नरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ९ ॥
श्रिया जुष्टः पृथुशः स कुमारो वरस्तदा ।
नियण्णो ददयते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ १० ॥
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ॥ ११ ॥
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ १२ ॥
हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया पद्मत्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ १३ ॥
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोचम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ १४ ॥
स्कन्द उवाच ।
किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधना ।
कथं देवगणाश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥ १६ ॥
दुर्दृष्टानां संहरति द्रवस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १७ ॥
असुर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाऽचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च खं तथा ॥ १८ ॥
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १९ ॥
शक्र उवाच ।
भवसेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य मातरूपोऽसि सत्तम ॥ २० ॥
स्कन्द उवाच ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमभ्यग्रीं विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ २१ ॥
शक्र उवाच ।
बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीजहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ २२ ॥
इन्द्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
'त्वत्तेजसाऽवमं सन्ति लोका मां सुरसत्तम ॥' ॥ २३ ॥
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेप्यति ॥ २४ ॥
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तते भूतभेदान्महाबल ॥ २५ ॥
तत्र त्वं मां रणे तात यथाथद्वं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ २६ ॥
स्कन्द उवाच ।
त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनाच्चरवीहि मे ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया २८
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ।
अभिषिच्यस्य देवानां सेनापत्ये महाबल ॥ २९

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोत्राद्व्यपहिता रथ्या सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ ३०
मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो भवता सर्वदेवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३१
तत्र तत्काञ्चनं छत्रं त्रियमाणं व्यरोचत ।

तथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ ३२
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आवद्धा त्रिपुरमेन खयमेव यशस्विना ॥ ३३

आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्नोत्पध्वजः ॥ ३४
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राह रुद्रमुत्तमस्तु सः ।

'कीर्त्यते सुमहातेजाः क्रुमारोऽब्रुतदर्शनः ॥' ३५
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रेतः पर्वतोऽभवत् ।
'पावकस्येन्द्रियं ध्येते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥' ३६

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रमुत्तुं ततः प्राहुर्युद्धं गुणवतांवरम् ॥ ३७
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।

तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रमुत्तमस्तोऽभवत् ॥ ३८
रुद्रस्य वहेः स्वाहायाः पण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रमुत्तमस्तोऽभवत् ॥ ३९

अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥
कुण्डल्याभिना दत्तस्य केतुरलंकृतः ।

रथे समुच्छितो भाति कालामिरिव लोहितः ॥ ४१
या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शक्तिर्वलं तथा ।

अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धनी ॥ ४२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं तथा ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ४३

शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ४४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।

स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ४५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
वसौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णैन्दुदर्शनः ॥ ४६

इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यवरैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ४७
एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः स्वलंकृतः ।

[सुसंघृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।]
क्रीडन्माति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः ॥ ४८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथैवाभ्युदितं तथा ॥ ४९
अयैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति भुवाणाः सर्वतो दिशः ॥ ५०

ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितस्तु स्तुतयैश्च सान्त्वयामास ता अपि ५१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।

सस्मर तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ५२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
संचिन्त्य त्वानयामास देवसेनां हलंकृताम् ॥ ५३

स्कन्दं श्रोवाच बलमिदं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ५४
तस्माच्चमसा विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।

गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा ॥ ५५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
गृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च ॥ ५६

एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ।
वर्ष्णीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमातां गुरुप्रदाम् ॥

सिनीवालीं कुरुं चैव सदृष्टिमपराजिताम् ।
‘इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ॥’ ५८
यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः श्राव्यतो देवसेनया ।

तदा तमाश्रयलक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥५९
श्रीजुष्टः पञ्चमीस्कन्दस्तस्माच्छ्रीः पञ्चमी स्मृता ।
पञ्चां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पट्टी महातिथिः ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि एकोनविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्कन्दचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतीकृतम् ।
सप्तर्षिपत्नयः पद् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।
अकारणादुपा तैस्तु पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
तत्सत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यमीप्तामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५
स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यद्वापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
विवक्षन्तं ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वता ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽसि मद्रं ते नक्षत्रं गगनाद्भ्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९

असत्यमेतत्संस्कृत्य इति ध. पाठः । अपत्यमेतत्संस्कृत्य
इति ट. य. पाठः ॥ ४ ॥ विवक्षन्तमभिजिज्ञासुस्तस्य पतना-
नसुत्रसंख्या कथं समा भवेदिति प्रष्टुमिच्छन्तम् ॥ ७ ॥
कन्यसी कनिष्ठा । वनं गता अधिकारं स्वकृते शेषः ॥ ८ ॥
यस्य नक्षत्रस्यादशने चन्द्रमूर्त्युत्प्लव्णं योगस्तुमादिनक्षत्रम् ।
तत्र पूर्वं रोहिण्यभूत् । सदाभिजित्वत्तनकाळे त्वेकन्युनैरहो-
रात्रं गणस्य भोगात् कृतपुगादिनक्षत्रं चमिष्ठयानवदित्यर्थः ।

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिकल्पितः ।
रोहिणी ह्यभवत्पूर्वमेवं सङ्ख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निर्देयतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्रं सहासितुम् ॥ १२
स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रलोहात्प्रशाधि माम् ।
सुपया पूज्यमानां वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४-
‘तासां तु वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।’
मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५
मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तु भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजाऽस्माकं हतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥

संख्या कल्पकाद्यादीनाम् ॥ १० ॥ तथाच कृत्तिकामिरेव नक्ष-
त्रसंख्यामृतिं कुर्वति शक्रश्चयं ज्ञात्वा ताह्निदिव गताः । नक्षत्रं
सप्तशीर्षाभ इति ध. पाठः ॥ ११ ॥ ऋषिपत्नीनामिव गहव-
त्या अपि रूपं स्नाह्या धृतमिति तत्पुत्रत्वं बोध्यम् ॥ १२ ॥
सुपया देवसेनया ॥ १३ ॥ मातृगणो विनतादिसंग्रहः ॥ १४ ॥
ताः प्रतिष्ठाः मातरो ब्राह्मीमाहिषरीप्रभृतयः ॥ १५ ॥ ल-
क्ष्म्यै स्वदयं तामिब्रीह्यादिभिरसाम्रतं मिथ्याभिज्ञाप्योपेयं

स्कन्द उवाच ।

वृचाः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निपेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥१८॥
मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥१९॥
स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दधि कटं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २०॥
मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासधिरं प्रमो ॥२१॥
स्कन्द उवाच ।

यावत्पोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रपाद्यत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२॥
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः समर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥२४॥
अपतत्सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधादितः ।

स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्म ॥२५॥
स्कन्दापसार इत्याहुर्गृहं तं द्विजसत्तमाः ।
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ॥ २६॥

मातृणां राक्षसं माहुस्तं विधातपूतनाग्रहम् ।
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ॥ २७॥
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।

गर्भान्ता मानुषीणां तु हरते घोरदंष्ट्रिणा ॥ २८॥
अदिति र्वेतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु र्वतः ।
सोऽपि बालान्महाघोरो वाधते वै महाग्रहः ॥२९॥

वोपवन्तीभिः प्रजाहृताः यद्राभावादित्यर्थः । संधिरापः ।
नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुक्तकनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ वृत्ता
मया दत्ता अग्नि । मया प्रार्थिता अपि सुनयो युष्मान् नाग्नी-
करित्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥ मातृणां माह्व्यादीनाम् । तासां
प्रजानामीश्वराः पित्रादयः ॥ १९ ॥ प्रजाः अस्मदायाः । नम-

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसिनं संग्रहृष्टा दुरासदा ॥ ३०॥
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।

तेऽपि गर्भशुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३१॥
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
आजायमानान्गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मणः ॥ ३२॥

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामयाग्रह सह भुङ्क्ते शिशून्शुवि ॥ ३३॥
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।

साऽपि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सर्वे हि ॥३४॥
पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ॥

करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ।
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ॥ ३६॥
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं स्रुतिकागृहे ।

कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ ॥ ३७॥
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ।
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्ण गच्छति ॥

ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ।
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्ण सा ॥३९॥
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ।

लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ॥
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ।
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथाऽऽर्या प्रमदास्तपि ॥ ४१॥

आर्या माता कुमारस्य पृथक्कार्थमिज्यते ।
एवमेते कुमारानां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ॥ ४२॥
यावत्पोडश वर्षाणि शिशूनां क्षत्रियास्ततः ।

ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषार्थेयं ये ग्रहाः ४३॥
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ।
तेषां प्रश्नमनं कार्यं स्नानं धूपमयाजनम् ।

स्कृता यूयं मयेति शेषः ॥ २० ॥ अज्ञायमाना यद्वन्ति इति
ध. पाठः ॥ ३२ ॥ मुञ्चता हरिणी या तु सा गर्भं विवति
प्रमो इति ट. घ. च. पाठः ॥ ३८ ॥ शिगद्विचद्विस्तत-
नोऽध्यायः ॥ २३० ॥

वलिर्मोपहाराश्च स्कन्दसेज्या विशेषतः ॥ ४४
 एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्दीर्घं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४५
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्पाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६
 यः पश्यति नरो देवाज्जाग्रद्धा शयितोपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८
 अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि क्षपन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९
 उपाघ्राति च यो गन्धान्नसांश्चापि पृथग्विधान् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ५०
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ॥ ५२
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३
 यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५४
 वैकुल्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् ॥
 कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथाऽपरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येव त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६
 यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
 अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्या भवेज्जरा ॥ ५७
 अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धावान् च वर्जयन्ति तदा ग्रहाः ॥ ५८
 इत्येव ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

एकत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

स्कन्देन स्वाहादेव्या अभीष्टदानम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टा स्कन्दं प्रति सोपपरिकं तस्य रुद्रपुत्रत्वादिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
 अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां ग्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामब्रवीत्ततः स्कन्दः ग्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
 स्वाहोवाच ।
 दक्षस्वाहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
 वाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
 न स मां कामिनीं पुत्रं सम्यग्जानाति पावकः ।
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्रं सहाश्रिना ॥ ४
 स्कन्द उवाच ।
 हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्विजा भञ्जसुसंस्तुतम् ।

होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा सप्तद्वृतम् ॥ ५
 अद्यप्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।
 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
 पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
 ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरध्वनीत् ।
 अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
 रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
 हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
 उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना ।
 अस्मिन्निरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०

‘मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्भद्रसंभवम् ।’
 संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ॥ ११
 मूर्ध्वरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
 आसक्तमन्यद्दृक्षेपु तदेवं पञ्चधाऽपतत् ॥ १२
 तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
 तव पारिपदा घोरा य एते पिशिताशिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
 अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अर्केषुण्डैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
 व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १५
 मिञ्जिकाभिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
 नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १६
 स्त्रियो भानुपमांसादा वृक्षका नाम नामतः ।
 वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥
 एषामेव पिशाचानामसङ्ख्येयगणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १८
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते क्रमेणानाम्य धीमता ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

द्वाविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

स्कन्दस्य देवसंज्ञापत्येऽभिषेकानन्तरं महादेवस्य पार्वत्या सह भद्रवर्त्मनि प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदेन्द्रादिभिर्दिक्षपालैः
 सत्सिन्धुसप्तानु प्रस्थानम् ॥ २ ॥ तदा रुद्रेण स्कन्दस्य देवसंज्ञापत्ये नियोजनम् ॥ ३ ॥ ततो देवाधुराणो महायुद्धम् ।
 तत्र स्कन्देन महिषासुरसंहारः ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 यदाऽभिषिक्तो भगवान्संज्ञापत्ये तु पावकिः ।
 तदा संग्रस्यितः श्रीमान्द्रष्टो मद्रवत् हरः ॥ १
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ।
 ‘अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमः ।’ ॥ २
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्पुङ्क्तं रथोचमे ।
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ ३
 ते पियन्त इवाकाशं त्रासयन्त्यराचरान् ।
 सिंहा नभसगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ४

एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ २०
 यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २१
 स संवृतः पिशाचानां गर्णेर्देवगर्णैस्तथा ।
 शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २२
 तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
 आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुस्कन्दरः ॥ २३
 संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २४
 कदम्बतरुण्डैश्च दिव्यैर्मृगगर्णैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिगर्णैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २५
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
 मेघतूर्यवाद्यैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २६
 तत्र देवाश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ।
 हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २७
 एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २८

तस्मिन्त्रये पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ५
 अग्रतस्तस्य भगवान्ध्वनेद्यो गुल्फकैः सह ।
 आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ६
 ऐरावतं समास्थाय शक्रचापि सुरैः सह ।
 गृष्टोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषमच्यजम् ॥ ७
 जृम्भकैर्धुरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
 याल्यमोघो महायसो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ८
 जृम्भकैर्धुरक्षोभिः भास्करैर्वैद्यरक्षोभिः इति घ. पाठः ॥ ८ ॥

तस्य दक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः ।
 गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रश्च सह संगताः ॥ ९
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
 घोरैर्न्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ १०
 यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ ११
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ १२
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पटसः ।
 गदामुसलशक्त्याघैर्वृतः प्रहरणोचमैः ॥ १३
 पटसं त्वन्वगाद्राजंछत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ॥ १४
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन्निशया वृतः ।
 भृग्वज्जिरोभिः सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ १५
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले खन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १६
 ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो हृदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १७
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ १८
 सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरुपा वराङ्गनाः ।
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ १९
 छत्रं च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि बायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च धिष्ठितौ ॥ २०
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्जिह्वा वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ २१
 गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी भित्रसाहया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः यर्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥
 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः स्मृताः ।
 तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमृष्युषे ॥ २३
 गृहीत्वा तु पत्राकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्थानन्ददायकः ॥ २४

एभिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथासुखम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २५
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मत्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
 शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ॥ २६
 'एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।'
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २७
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २८
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २९
 स्कन्द उवाच ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ ३०
 रुद्र उवाच ।
 कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 'स्कन्दं सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ॥'
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 सहस्रैव महाराज देवान्सर्वाङ्गमोहयत् ॥ ३३
 ज्वाला खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
 चचाल व्यनदचोर्वीं तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३४
 ततस्तद्धारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभाग देवाश्च समहर्षयः ॥ ३५
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३६
 तदैव घोरमसङ्ख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३७
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतप्रथम प्रासासिपरिधा गदाः ॥ ३८
 निपतन्निश्च तैर्घोरैर्देवानां महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३९
 निकृत्तयोधनागाश्च कृत्वायुधमहारथम् ।

दानवैरदितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ४०
 असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं तथा ॥ ४१
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ।
 न नाथमधिगच्छन्ति बध्यमाना महारणे ॥ ४२
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिदानवार्दितम् ॥ ४३
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्यत ।
 कुरुध्वं विक्रमे युद्धि मा वः काचिद्यथा भवेत् ॥ ४४
 जयतैर्नान्सुदुर्हेतान्दानवान्योरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मग्ना सह महासुरान् ॥ ४५
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्रुता दिवौकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४६
 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
 प्रत्युद्ययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४७
 तैर्विष्टान्यनीकेषु कुदैः शस्त्राणि संयुगे ।
 शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति रुधिरं बहु ॥ ४८
 तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तादा ।
 निपतन्तोऽभ्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४९
 तानि दैत्यशरीराणि निर्मिन्नानि स सायकैः ।
 अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाध्वाणीव सर्वशः ॥ ५०
 ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वदेवगणैर्युधि ।
 प्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराञ्जुखम् ॥ ५१
 अथोत्कृष्टं तदा हृष्टैः सर्वदेवैरुदायुधैः ।
 संहतानि च तूर्याणि प्रावाद्यन्त ह्यनेकशः ॥ ५२
 एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदाकर्णम् ।
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ५३
 अनयो देवलोकस्य सहसैवाम्यदृश्यत ।
 तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५४
 ततस्तूर्यमणादाश्च मेरीणां च महास्वनाः ।
 चभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५५
 अथ दैत्यबलाद्घोरानिष्पपात महाबलः ।
 दानवो महिपो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५६

ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
 तमुद्यतगिरिं राजन्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५७
 अथाभिद्रुत्य महिपो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 'महाकायं महाराज सतोयमिव तोयदम् ॥' ५८
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्बुवि ॥ ५९
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिपस्त्रासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ६०
 तमापतन्तं महिपं दृष्ट्वा सैन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ६१
 ततः स महिपः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम् ॥ ६२
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिपः सहसा गतः ।
 रेतसु रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ६३
 अनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
 आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ६४
 तथाभूते तु भगवानहूय गृहमात्मजम् ।
 'दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।
 जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ॥ ६५
 इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिपूज्य महेश्वरः ।
 अयोजयन्नग्रहार्थं महिपस्य गतायुषः ।'
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६६
 महिपोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य चानदत् ।
 देवान्संघासयन्श्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६७
 ततस्तस्मिन्मये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६८
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितसग्विभूषणः ।
 लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६९
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ७०
 स चापि तां प्रज्वलितां महिपस्य विदारिणीम् ।
 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ७१
 सा युक्ताऽभ्यहरत्स्य महिपस्य शिरो महत् ।

पपात भिन्ने शिरसि महिपस्त्यक्तजीवितः ॥ ७२
 पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
 पर्वताभेन पिहितं तदाऽगम्यं ततोऽभवत् ।
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ॥ ७३
 क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
 स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ७४
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दपारिपदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ७५
 दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 क्षणाभिर्दानवं सर्वमकार्षुर्मुहुरहर्षिताः ॥ ७६
 तमांसीव यथा सूर्यो दृष्टानभिर्घनान्त्वगः ।
 तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन धीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७७
 संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णशुशुषिवांशुमान् ॥ ७८
 नटशशुर्षुवा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् ।
 तदाऽप्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७९
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयाऽयं महिषो हतः ।
 'अजय्यो युधि देवानां दानवः समहाबलः' ॥ ८०

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि द्वाविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिराय स्कन्दनाम्नां कीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवज्श्रोतुमिच्छामि नामानि च महात्मनः ।
 त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसन्निधौ ।
 उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २
 आप्रियश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ॥ ३
 कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।

कामजित्पूर्वमनोरथः ॥ ४ ॥

शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥ ४
 अमोघस्त्वनघो रौरः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
 दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकुण्डमोहनः ॥ ५
 पट्टीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वादेयो रवेतीसुतः ॥ ६
 प्रश्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुधरः ।
 सुप्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७
 खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ।
 विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
 वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ॥ ८

नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९
मार्कण्डेय उवाच ।

स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
पदाननं शक्तिधरं सुवीरं -
निबोध चैतानि कुरुमवीर ॥ १०
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविद्
ब्रह्मेशो ब्रह्मवतावरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसर्वमन्त्री
त्वं ब्रह्मणां ब्राह्मणानां च नेता ॥ ११
स्याहा स्याथा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः पडचिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च पट्टै
मासार्धमासाश्च दिनं दिशश्च ॥ १२
त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः
सहस्रचक्षोसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १३
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शक्रजेता ।
सहस्रपात्वं धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रशुक् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विसंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

समाप्तं च मार्कण्डेयसमासापर्व ॥ ११ ॥

(अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥)

चतुःस्त्रिंशदधिकद्विसंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सत्यभामया पतिव्रतीकरणोपायं दृष्ट्या द्रौपद्या तदुत्तरदानव्याजं पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जुष्टं सेवितम् ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेषु प्रायः । ब्रह्मजो वैदो-
केन गमोधानादिकर्मणो जातः । ब्रह्मविद्देवार्थज्ञाता । ब्रह्मो ब्रह्मणि
कर्मब्रह्मरूपे शेते इति ब्रह्मेश्वरः । अदन्तलमायम् । कर्मब्रह्मनि-

सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः ।
सहस्रपात्वं दशशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृच्चिकानां तथैव ॥ १५
त्वं क्रीडसे पण्युखं कुकुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षाऽसि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८
व्याप्तं जगत्सर्वसुरमवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेत्ति गतिं न तेऽहम् ॥ १९
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ॥ २०
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्छत्रजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु च भारत ।

श्रावयितुं यः ब्राह्मणसमासीति पाठे आक्षेपः । ब्रह्मवित्तेन सह समानं
व्रतमद्वैतवादिभिर्यस्य स ब्राह्मणसमासी ॥ ११ ॥ पडचिः पण्युखं
स्वहृदिभुः ॥ १२ ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विसंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

द्रौपदी सत्यभामा च विविशते तदा समम् ॥ १
 'प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।'
 जाह्नसमाने सुप्रीते सुखं तत्र निपीदतुः ॥ २
 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
 कथयामासतुथिन्नाः कथाः कुर्यद्दक्षिताः ॥ ३
 अथान्नवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ४
 केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान्वीराचून् परमसंमतान् ॥ ५
 कथं च वशगास्तुभ्यं न कृष्यन्ति च ते शुभे ।
 तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ॥ ६
 'न चान्योन्यमसूयन्ते' कथं वा ते सुमध्यमे ।
 मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्वीहि मे ॥ ७
 व्रतचर्या तपो वाऽपि स्नानमन्नौषधानि वा ।
 विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ८
 ममाद्याचक्ष्व पाश्चालि यश्चक्षं भगवेतनम् ।
 येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ९
 एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ १०
 असत्स्त्रीणां समाचरं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ११
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैष त्वय्युपपद्यते ।
 कथं ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १२
 यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरं स्त्रियम् ।
 उद्विजेत् तदैवासाः सर्पाद्वैश्वमगतादिव ॥ १३
 उद्विगस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
 न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्थान्मन्त्रकारणात् ॥
 किमत्र प्रहिताश्चापि गदाः परमदारुणाः ।

सममेकत्र । विविशते तदाश्रममिति घ. पाठः ॥ १ ॥
 जाह्नसमाने परस्परमस्त्रियेन हस्तयोः ॥ २ ॥ मूलवीर्यं मूलं
 अप्रच्युतं सारण्यादि तद्वीर्यम् । अगदोऽन्ननादिरौपयम् ॥ ८ ॥
 भगदेवतमिति घ. पाठः । भगदेवतं सौमप्रयवर्धकं सौरवतादि-
 कम् । वशानुग इच्छानुसारी ॥ ९ ॥ हे सत्ये अनुकीर्तनमुत्तरम्
 ॥ ११ ॥ जलोदरः उदररोगः अधिष्ठितः कुष्ठवन्तः ॥ १७ ॥ उपसृ-
 जन्ति शेषैर्बोर्जयन्ति ॥ १८ ॥ प्रणयं इच्छाम् । आत्मानं चित्तम् ।

मूलप्रवादैर्हि विपं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १५
 जिहया यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ।
 तत्र चूर्णानि दक्षानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १६
 जलोदरसमायुक्ताः क्षिप्रिणः पलितास्तथा ।
 अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा ॥ १७
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १८
 वर्तमान्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १९
 अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
 सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ २०
 प्रणयं प्रतिसंहत्य निधाय आत्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २१
 दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुस्वितादुरवेक्षितात् ।
 दुरासितादुर्व्रजितादिक्षिताध्यासितादपि ॥ २२
 सूर्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान्महारथान् ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुप्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २३
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वर्लोकतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः २४
 न भुक्तवति न स्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
 न संविशामि नाश्रमि न स्नाये कर्म कुर्वती २५
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अभ्युत्थायांभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २६
 प्रसन्नभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्ताधन्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २७
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २८
 अनमं चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।

आत्मनि स्वसिन् । निरभिमाना दर्पहीना ॥ २१ ॥ इक्षितं अमि-
 प्रायः अप्याहितः क्षिप्तो यस्मिन् कटाक्षे तस्मात् इक्षिताध्या-
 सितात् ॥ २२ ॥ चक्षुर्हणः दृष्टुं रिपुन् व्रन्ति तादृशान् ।
 सेवे शत्रुहणान्पार्थानिति क. ट. घ. पाठः ॥ २३ ॥ अभि-
 रूपः सुन्दरः ॥ २४ ॥ अतिरस्कृतसंभाषा तिरस्काराभ्यव-
 चना ॥ २८ ॥ अनमं परिहासहीनम् । हसितं हासः । स्थानं
 स्थितिम् । अवस्करे तिरस्करोमि । किरतेरिदं रूपम् । निष्कृ-

अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २९
 'अत्यालापमसन्तोषं परव्यापारसंकथाः ।'
 अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ॥ ३०
 निरताऽहं सदा सत्ये पापानां च विवर्जने ।
 सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ ३१
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्भार्थेन केनचित् ।
 सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ ३२
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
 यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्दर्जयाम्यहम् ॥ ३३
 यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
 स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३४
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रवामे कथिताः पुरा ।
 'अनुतिष्ठामि तान्सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ॥ ३५
 भिक्षाचलिश्राद्धविधिस्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥
 'तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।
 विनयाभियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३७
 मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीधिपानिव कुट्टान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३८
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नार्यास्तस्य काविप्रियं चरेत् ॥ ३९
 अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।
 नापि श्वश्रूं परिव्रदे सर्वदा परियत्रिता ॥ ४०
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततथैव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुश्रूपयैव च ॥ ४१
 नित्यमार्थामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४२
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
 न वदे चाप्यतिवाचा तां पृथां पृथिवीसमाग्र ॥ ४३
 अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्र नित्यदा ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४४
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।

देषु ग्रहारागेषु ॥ २९ ॥ सुमनोवर्णकापेता, पुष्पैरनुलेपनैश्च
 रजिता ॥ ३२ ॥ मानः पूजा । सत्कार आदरः ॥ ३६ ॥
 नातिशये नातिरुमामि । ॥ परिव्रदे न निन्दामि ॥ ४० ॥

त्रिंशदासीक एकैको यान्विभक्तिं युधिष्ठिरः ॥ ४५
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४६
 तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्वेदवादिनः ।
 यथार्हं पूजयामि स्र पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४७
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 कम्बुकैयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ४८
 महाहर्मत्याभरणाः सुवर्णाश्चन्द्रनोक्षिताः ।
 मणीन्हेम च विभ्रत्यो नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४९
 तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ५०
 शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ५१
 शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।
 युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५२
 एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
 येषां सङ्ख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५३
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
 आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५४
 सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
 एकाऽहं वेदि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥
 मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
 उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५६
 तमहं भारमासक्तमनाघृण्यं दुरात्मभिः ।
 सुखं सर्वं परित्यज्य राज्यहानि घटामि वै ॥ ५७
 अघृण्यं वरुणसेव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेदि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ५८
 अनिशयां निशायां च विहाय क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यास्तुल्या रात्रिरहश्च मे ५९
 प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ६०
 एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।

अवधानेन अग्रमादेन । मह्यं मम ॥ ४९ ॥ अग्रहारेण वैश्वदेवान्ने
 प्रथमदेयनाश्रेव ॥ ४७ ॥ अनुयात्रं श्वैरयात्रायामपि परिवा-
 रभूतम् ॥ ५१ ॥ वेद वेदि ॥ ५४ ॥ संवननं पत्नीकरणम् ॥ ६० ॥

असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥६१॥
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

द्रौपद्याः सत्यभामाप्रति पतिवशीकरणोपायोपदेशन्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं

वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।

असिन्यथावत्सखि वर्तमाना

भर्तारमाच्छेत्ससि कामिनीभ्यः ॥ १

नैतादृशं दैवतमस्ति किञ्चि-

त्सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।

यथा पतितस्तस्य तु सर्वकामा

लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २

तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः

शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।

वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः

स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ॥ ३

मुखं मुखेनेह न जातु लभ्यं

दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।

सा कृष्णमाराधय.सीहृदेन

प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४

स्नानासनैश्चाभिरग्रमाल्यै-

र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।

अस्याः प्रियोसीति यथा विदित्वा

त्वामेव संश्लिष्यति सर्वमायैः ॥ ५

श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य मर्तुः

प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।

दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽसनेन

पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६

संप्रेषितायामथ चैव दास्या-

मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।

जानातु कृष्णस्तव भावमेतं -

सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७

त्यत्तन्निधौ यत्कथयेत्पतिते

यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।

काचित्सपत्नी तव वासुदेवं

प्रत्यादिशेचेन भवेद्विरागः ॥ ८

मित्रांश्च रम्भांश्च हितांश्च भर्तु-

त्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।

द्वेष्ट्यैरुपेष्ट्यैरहितैश्च तस्य

भियस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९

मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा

संयच्छ मानं प्रतिगृह्य वाचम् ।

मधुसूताम्बावपि ते कुमारौ

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०

महाकुलीनाभिरपापिकाभिः

स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।

चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशूनाश्च

चोराश्च दुष्टाश्चपलाश्च चर्ज्याः ॥ ११

अभिरमा प्रार्थयाना ॥ १३ ॥ चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

भारतेश्च पतिव्रताधर्मकथनम् । कामिनीभ्यः सपत्नीभ्यः । भर्तारमाच्छेदनीति य. पाठः ॥ १ ॥ प्रतिकर्मणा वायव्येन

॥ ४ ॥ संश्लिष्यति तद्विषयेति ॥. पाठः ॥ ५ ॥ न भवे-
द्विराग इति ट. पाठः ॥ ८ ॥ तदप्रमादं पुरुषेषु श्रुत्येति य.
पाठः । नैवं प्रमादं कुहकेषु कुर्यां इति य. पाठः । रहिते
विजने ॥ १० ॥ चण्डाः मूलाः । शौण्डाः पराभिभारगमयोः ।

एतद्यशसं भगवतनं च
स्वार्थं तदा शुशुनिर्वहणं च ।

महार्हमाल्याभरणाद्वारागा

भर्तारमाराधय पुण्यगन्धः ॥

१२

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यमामासंवादपर्वणि पद्मविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

पद्मविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

त्रिविक्रिभिर्द्रौपदीं परितान्धितपत्या मत्यमामया सह श्रीकृष्णेन स्वयुं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयादिभिर्धिमैः पाण्डवंश्च महात्मभिः ।

कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः ॥ १

ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।

आरुह्यैव रथं सत्यामादयामास भारत ॥ २

सत्यमामा ततस्तत्र खजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।

उवाच वचनं ह्यं यथामावं समाहितम् ॥ ३

कृष्णे माभूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।

भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४

न क्षेत्रं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५

अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।

भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६

धार्वराप्रवचं कृत्वा पैराणि प्रतिपात्य च ।

युधिष्ठिरस्यां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७

यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां ग्राहसन्दर्पमोहिताः ।

ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुक्षेत्रे ॥ ८

तव दुःखोपपन्नाया पैराचरितमप्रियम् ।

विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९

पुत्रस्तं प्रतिविन्द्यश्च सुतसोमस्तयाविधः ।

श्रुतकर्मोऽर्जुनिर्धैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १०

सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तथात्मजः ।

सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११

अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ।

त्वमिवैषां सुमद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ॥ १२

प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।

दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३

भजेत्सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।

मानुप्रभृतिभिर्धैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १४

भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे शशुरः स्थितः ।

रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकटृष्णयः ॥ १५

तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च मामिनि ।

एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ॥ १६

गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ।

तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७

आरुरोह रथं शीरेः सत्यमामाञ्च मामिनी ।

सयित्वा तु यदुन्नेष्टे द्रौपदीं परितान्ध्व च ।

उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यमामासंवादपर्वणि पद्मविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यमामासंवादपर्व ॥ १२ ॥

महाशानाः बहुमुखाः । दुष्टाः द्वेषायाकान्ताः । त्रियो वज्या इति शेषः ॥ ११ ॥ भगदेवतमिति श्र. पाठः । भगदेवतं

भग्यकरम् ॥ १२ ॥ पद्मविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

संविदं संभाषाम् ॥ २ ॥ खजिला आच्छिद्य ॥ ३ ॥

कृष्णे हे द्रौपदि ॥ ४ ॥ निर्द्वन्द्वा निष्प्रतिपक्षा ॥ ६ ॥ प्रणयः

मेहः ॥ १६ ॥ उपावर्त्य पाण्डवानिति शेषः ॥ १८ ॥

पद्मविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

(अथ घोषयात्रापूर्व ॥ १३ ॥)

सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

कस्मादिन्द्रादङ्गापाण्डवपुत्रान्तं श्रुतयता पृतराष्ट्रेण पाण्डवान्मतिं परिशोचनम् ॥ १ ॥ तथा पाण्डवपराक्रमासुस्राजेन
स्वपुत्राणां भाविष्यन्निर्घातणपूर्वकं तान्मतिं परिशोचनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नराभ्याः

शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः ।

सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा

जनं समुत्सृज्य विधाय चेष्टम् ।

वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च

नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २

तथा वने तान्वसतः प्रवीरान्

स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-

स्तान्पूजयामासुरथो नराभ्याः ॥ ३

ततः कदाचित्कुशलः कथासु

विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कारिवेशान् ।

स तैः समेत्याय यच्छयैव

वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च

दृष्ट्वेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।

प्रचोदितः संकथयामाभूव

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्धर्मौ च ॥ ५

कथांश्च वातातपकर्षिताङ्गान्

दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।

तां चाप्यनायामिव वीरनाथां

कृष्णां परिक्षेशरूपेण युक्ताम् ॥ ६

ततः कथास्तस्य निजम्भ राजा

वैचित्रवीर्यः कृपयाऽभितप्तः ।

वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रा-

ज्युत्वा तथा दुःखनर्दी प्रपन्नान् ॥ ७

प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा

निश्वासवातोपहतस्तदानीम् ।

वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य

तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८

कथंनु सत्यः श्रुचिरार्यघृत्तः

श्रेष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतले स

शेते पुरा राङ्गवङ्गदशायी ॥ ९

प्रबोध्यते मागधस्ततुष्टु-

नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।

पतत्रिसङ्घैः स जघन्यरात्रे

प्रबोध्यते नूनमिलातलस्यः ॥ १०

कथंनु वातातपकर्षिताङ्गो

दृकोदरः कोपपरिमुताङ्गः ।

शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः

कृष्णासमक्षं वसुधातलस्यः ॥ ११

तथाऽर्जुनः सुकुमारो मनस्वी

वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।

विद्यमानैरिव सर्वगात्रे-

ध्रुवं न शेते वसतीरमर्पात् ॥ १२

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च

भीमं च दृष्ट्वा सुखविमुक्तान् ।

विनिःश्वसन्सर्ष इवोग्रतेजा

ध्रुवं न शेते वसतीरमर्पात् ॥ १३

तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ

समृद्धरूपावमरी दिवीव ।

सरो द्रैतवनस्यम् ॥ १ ॥ जनं समुदायम् ॥ २ ॥ वने
द्रैतवने ॥ ३ ॥ दृष्ट पृतराष्ट्रम् ॥ ४ ॥ रक्षोर्ध्वविशेषस्य लोम-

राशिमथीतुलिका राङ्गवङ्गम् ॥ ५ ॥ उग्रतेजा अर्जुनः ॥ १३ ॥

धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सन्ध्यासाची
धनुश्च तद्ग्राण्डिवं भीमवेगम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽय ॥

३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनं रहिते सौवलोऽथ ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥

३१

अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

कर्णशकुनिभ्यां दुर्योधनं प्रति स्ववैभवप्रदर्शनेन पाण्डवानां दुःखजननाय द्वैतवनगमनचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवि शम्बरहा यथा ॥ २
'तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सर्वतवननाकारा सहस्रावरजङ्गमा ॥'
मात्स्याश्च दाक्षिणात्याश्च मतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ४
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानमजते पुरा ।
साऽथ लक्ष्मीस्त्वया राजन्ब्रवाणा भ्रातृभिः सह ॥ ५
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम धियं राजन्सुचिरं शोककक्षिताः ॥ ६
सा तु बुद्धिबलेनेयं राजस्तसात्तथाविधात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ७
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इतिवादिनः ॥ ८
ते वयं पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ॥ ९
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ।
'नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ॥'
नन्धमानो द्विजै राजन्मासि नक्षत्रराडिव ।
पौरुषादिवि देवेषु आजसे रश्मिवानिव ॥ ११

रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृत्तो राजन्मासि नक्षत्रराडिव ॥ १२
यैः सा ते नाद्रियेताज्ञा न च ये शासने स्थिताः
पश्यामस्ताञ्छ्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥
श्रूयते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १४
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
तापयन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १५
स्थितोराज्ये च्युताभ्राज्याच्छ्रियाहीनाञ्छ्रियावृतः
असमृद्धान्समृद्धान्यः पश्य पाण्डुसुताक्षुप ॥ १६
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाऽभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाहुपं ॥ १७
यां धियं सुहृदभैव दुर्हृदश्च विशापते ।
पश्यन्ति पौरुषैर्दीप्तां सा समर्था भवत्पुत ॥ १८
समस्यो विपमस्यान्धि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ १९
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि बिन्दति ।
प्रीतिं नृपतिश्चादूल याममिश्रापदर्शनात् ॥ २०
किन्तु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ २१
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनसंघृताम् ।
पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विघ्नतां पुनः ॥
विनिन्दतां तथाऽज्मानं जीवितं च धनच्युतम् ।

दुःखम् ॥ २० ॥ निर्विघ्नतां जीवितादपि विरक्ता भवतु ॥ २१ ॥ अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

प्रतीच्या उदीच्याश्च देशास्तद्वसिनः । ते त्वया ॥ ४ ॥
नाद्रियेत नाटता ॥ १३ ॥ सा त्वाम् ॥ १० ॥ समर्था
शुद्धा इव समृद्धा च शोकं दातुमिति शेषः ॥ १८ ॥ अयं

‘दारुणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिपां’ २३
न तथा हि संभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्खलंकृताः ॥ २४
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोपयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

कर्णसकुल्यादिभिर्द्वैतवनगमने धोपयात्राया उपायत्वनिर्धारणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दानो राधेयमिदमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्णं सर्वं मनसि मे स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एतामप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उन्माथनमृते तेषां वनस्थानामपि द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता घृतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यद्य मां त्वां च सौवलं वचनं तदा ॥ ६
तानि सर्वाणि वाक्यानि यद्यान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य निश्चयं गच्छे गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्दुर्घो यदहं भीमकल्गुनां ।
शिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा क्षामुषां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम् ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुमुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
द्रौपदीं कर्णं पश्येयं कापायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजस्य भीमसेनस्य पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११

उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्रच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौवलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यनुगच्छामि गमनायेतराय च ।
कल्पमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं श्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युपितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निषेधे जनेधर ॥ १८
धोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
धोपयात्रापदयेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं धोपयात्रां विशांपते ।
एवं चेत्त्रां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानो तु धोपयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिरित्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।
अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युता ॥ २२

आयतिमुत्तरवाक्यम् ॥ ४ ॥ इत्ययमभ्युपगमनाय ॥ ७ ॥

लक्ष्म्या उपेतं पश्येतां धर्मराजं युक्तमिति संबन्धः ॥ ११ ॥

अहमप्यपि विधित इति श्रु. पाठः । कल्पे प्रायः ॥ १४ ॥

ततो भीष्मस्य इति श्रु. पाठः ॥ १५ ॥ धोषा मोक्षदाः ॥ १९ ॥

अनुमुखावो धोपयात्रे ॥ २२ ॥

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।

घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामः सरः प्रति ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्यणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

दुर्योधनेन घोषयात्राव्याजेनानुजादिभिः सह द्वैतवनं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे दृष्टशुर्जनमेजय ।

दृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १

ततस्तैर्विहितः पूर्वं संगमो नाम बल्लवः ।

समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २

अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशांपते ।

आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३

रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।

सारणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४

मृगया चोचिता राजश्रसिन्काले सुतस्य ते ।

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।

विस्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६

ते तु तत्र नरन्यात्राः समीप इति नः श्रुतम् ।

अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७

छद्मना निर्जितास्ते तु कश्चिदाश्च महावने ।

तपोनित्याश्च राधेय समर्थ्याश्च महारथाः ॥ ८

धर्मराजो न संशुद्धेयस्त्रीमसेनस्त्वमर्पणः ।

यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९

यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।

ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०

अथवा सायुधा वीरा मनुयुनाऽभिपरिभुताः ।

सहिता वदनिर्द्विशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११

अथ यूयं बहुत्वात्तान्नामध्वं कथंचन ।

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।

तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

अनार्यं परमं तत्सादृशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२

उपितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।

दिव्यान्यस्त्राप्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनं १३

अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता वीमत्सुना पुरा ।

किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्द्वौ महारथः १४

अथवा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यति ।

उद्विगवासा विस्रब्धा दुःखं तत्र गमिष्यथ ॥ १५

अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्दुषिष्ठिरे ।

तदनुद्विग्नकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

तस्मादन्ये नरा यान्तु सारणायासकारिणः ।

न स्वयं तत्र गमनं रोचये तत्र भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।

तेन द्वादशवर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८

अनुवृत्ताश्च तं सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।

शुधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति १९

मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।

सारणं तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०

न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।

न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेधरः ।

दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२

अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।

निर्धेयो भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३

तलान् दहतलानि ॥ २४ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

समग्रो नाम इति श्रुत्वा पाठः ॥ २ ॥ सारणे सारणहेतो

कर्मणि गवां संख्यापूर्वकं व्योवर्णजातिनाम्नां लेखने ॥ ४ ॥ ते पाण्डवाः ॥ ७ ॥ तैवोऽभिरेव ॥ ९ ॥

दुःशासनेन च तथा सौवलेन च धीमता ।
 संहृतो भ्रातृमित्रान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४
 तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
 पौराश्चानुपयुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
 अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
 पत्तयो बहुसाहस्रा ह्याथ नवतिः शताः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्वैतपथे सरोऽभितः क्रीडास्थाननिर्माणायास्तानां दुर्योधनमृत्यानां पूर्वमेव तन्नागतेर्गन्धर्वैः प्रतिवारणम् ॥ १ ॥ मृत्य-
 र्गन्धर्वैकृतनियारणं निवेदिषेन दुर्योधनेन तेषामुरसारणाय सेनाप्रेषणम् ॥ २ ॥ गन्धर्वैः पश्यन्मापणंभीषितेभ्यैर्दुर्योधन-
 मिति सन्निवेदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अथ दुर्योधनो राजा तत्रतत्र वने वसन् ।
 जगाम घोपानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
 रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
 देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथान्नराः ॥ २
 तथैव तत्समीपस्थानपृथग्वावसथान्वहन् ।
 कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणां चैव सर्वशः ॥ ३
 पश्यन्तस्ते तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अङ्गुलैर्क्ष्य ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
 अङ्गयामास वत्साश्च जज्ञे चोपसृतास्तपि ।
 बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
 अथ स स्मरणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
 श्रुतो गोपालकैः प्रीतो व्याहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
 स च पौरजनः सर्वैः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
 यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथाऽमराः ॥ ७
 ततोऽथ्वगमनाच्छान्तं कुशला नृत्यवादितैः ।
 धातराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव खलकृताः ॥ ८
 स रीगणश्रुतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।

शकटापणवेशाश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
 नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
 ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
 प्राष्टपीव महावायोरुत्थितस्य विशांपते ॥ २८
 गन्धुतिमात्रे न्यवसद्राजा-दुर्योधनस्तदा ।
 प्रयातो वाहनेः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

तेभ्यो यथाहमन्त्रानि पानानि विविधानि च ॥ ९
 ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
 गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
 स तान्छरैर्विनिमिष गजांश्च मुषहन्वने ।
 रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
 गोरसानुपसृज्ज्ञान उपभोगांश्च भारत ।
 पश्यन्स रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ १२
 मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
 अगच्छदानुपृष्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठवाकुलम् ।
 सप्तच्छदसमाकीर्णं पुष्पागवकुलैर्युतम् ॥ १४
 क्रद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव पञ्चभृत् ।
 यदृच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
 ईजे राजपियज्ञेन सायक्येन विशांपते ।
 दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६
 'विद्विजः सहितो धीमान्नादार्णवेनवासिभिः ।'
 कृत्वा निवेशमभितः मरुसत्स्य कौरव ।
 द्रौपद्या सहितो धीमान्वर्षेपक्या नराधिपः ॥ १७

देशो भद्राश्रमः ॥ १० ॥ गन्धर्वैः कोशद्वयम् ॥ २९ ॥

चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

स ददौ तदा गावः इति स. पाठः । अर्द्धिर्द्विः । सधेः

संरचनाः । तथा नृपि संरचयामिति मेरिदी ४ ४ अङ्के

शतशान् । उपसृजन् । समन्तान् । पश्यन् । पश्यन् । पश्यन् ।

कालयामास मृगवाक्यम् ॥ ५ ॥ विद्वज्जनाद्विद्वज्जनात् ।

न्याहन् । विद्वज्जनात् ॥ ६ ॥ यथोपजोषं दध्यादि ॥ ७ ॥

मातरकेन दध्यादिभ्यः ॥ १६ ॥

ततो दुर्योधनः प्रेप्यानादिदेश सहानुजः ।
 आक्रीडावसथाञ्शीघ्रं कुरुध्वं सरसोऽभितः ॥ १८
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।
 चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जगमुद्वेगतवनं सरः ॥ १९
 सेनाग्र्यं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २०
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ।
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशांपते ।
 कुबेरभवनाद्राजघ्नाजगाम गणावृतः ॥ २१
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथाऽऽत्मजैः ।
 बिहारशीलैः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २२
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २३
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाप्रयायिनः ।
 सरो द्वैनवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 चिक्रीडिषुरिहायाति तदर्थमपसरपत ॥ २६
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशांपते ।
 प्रत्यब्रुवन्स्तानुरूपानिदं हि परुषं वचः ॥ २७
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मान्नाज्ञापयत्येवं वक्ष्यामि दिवौकसः ॥ २८
 गुर्यं मृमूर्खथापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्मृथ विचेतसः ॥ २९
 गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
 न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३०
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वे राज्ञः सेनाप्रयायिनः ।
 संप्राद्वचन्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि दक्षयज्ञारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

गन्धर्वैः सह कौरवाणामयोधनम् ॥ १ ॥ चित्रसेनादिभिर्विदधीकृतेन कर्णेन रणाङ्गणारपलायनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
 अद्युवंश्च महाराज यदृचुः कौरवं प्रति ॥ १
 गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अमर्यपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभापत भारत ॥ २
 शासतैरानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
 यदि प्रकीडते सर्वे देवैः सह शचीपतिः ।
 'वयमत्र यथा प्रीताः क्रीडिष्यामो निरङ्कुशं' ॥ ३
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 सर्वे एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
 ततः प्रमथ्य सर्वास्तास्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
 सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
 ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
 'साम्रैव तत्र विक्रान्ता सा साहसमिति प्रभो' ॥ ६

ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्रैव वसुधाधिप ।
 ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ७
 यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ८
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानग्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्चासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ९
 अनुज्ञाताश्च गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ १०
 तान्दृष्ट्वाऽऽपततः शीघ्रान्मन्वर्षानुद्यतायुधान् ।
 प्राद्वन्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ११
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराश्रुसान् ।
 राधेयस्तु तदा वीरो नासीच्च पराश्रुखः ॥ १२
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १३

क्षुरप्रैर्विशिखैर्मर्लैर्वत्सदन्तैस्तथाऽऽयसैः ।
 गन्धर्वाश्शतशोऽभिप्रैल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १४
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वा चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १५
 ते बध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १७
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवलः ।
 दुःशासतो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्तस्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिःस्वनैः ॥ १८
 सैन्यमापोधितं दृष्ट्वा कर्णो राज्ञः स्मृत्यत ॥ १९
 महता रथसङ्घेन रथचारेण चाप्युत ।
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वाः प्रत्यचारयन् ।
 ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवं प्रति ॥ २०
 तदा सुतुमुलं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 ततस्ते मृदयोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ॥ २१
 उच्चुकुश्व कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २२
 गन्धर्वान्नासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ।
 उत्पपातासनात्कुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २३
 ततो मायाह्ममास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
 'वियत्संछादयामास न ववौ तत्र मारुतः ॥ २४
 हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।

हयारोहाः सह हयै रथैश्च रथिनस्तदा ॥ २५
 पत्तयश्च तथा पेतुर्विशस्ताः शरदृष्टिभिः ।
 तयाऽमुह्यन्त कौरव्याधिप्रसेनस्य मायया ॥ २६
 एकैको हि तदा गोघो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 पर्यवार्यत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिर्गुणि ॥ २७
 ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
 मज्जमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 कर्णो वैकर्तनो राजस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २९
 दुर्योधनश्च तेजस्वी शकुनिश्चापि सौवलः ।
 गन्धर्वान्योधयामासुः समरे भृशविक्षताः ॥ ३०
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जिघांसमानाः संरन्धाः कर्णमभ्यद्रवन्नणे ॥ ३१
 असिभिः पट्टैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
 सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ३२
 अन्येऽस्य युगमञ्जिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
 ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ ३३
 अन्ये च्छत्रं वरुथं च बन्धुरं च तथा परे ।
 'अन्ये संचूर्णयामासुश्छत्रे चाक्षौ तथा परे ॥ ३४
 गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमग्रथम् ॥ ३५
 ततो रथादवपुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
 'अंसावलम्बितधनुर्धाविमानो महाबलः ।
 विकर्णरथमास्थाय मोक्षायान्चोदयत् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चित्रारयेन रणे पराजितस्य दुर्योधनस्य बन्धनपूर्वकं स्वरथारोपणम् ॥ १ ॥ इतरैर्गन्धर्वैर्दुर्योधनप्रादूर्णां तदारानां च बन्धनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनामात्यादिभिर्दुषिष्ठिराय तस्मिन्नेदने भीमेन तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गन्धर्वैस्तु महाराज भग्नैः कर्णे महारथे ।
 संप्राद्रवचमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धारतराष्ट्रान्पराशुजान् ।

भूधय योधयामासुः कृता कर्णमयाप्रतः । महता इति श्रु-
 पाठः । न मृष्यत नामृष्यत । अठभाव आपः ॥ १५ ॥

दुर्योधनो महाराजो नासीत्तत्र पराशुखः ॥ २
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिदमः ॥ ३
 अचिन्त्य शरवर्षं ह्य गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।

वरुथ रथगुप्तिम् । बन्धुरं रथबन्धनानि ॥ ३४ ॥ द्विनस्या-
 रिशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
 युगमीपां वरुथं च तथैव ध्वजसारथी ।
 अधास्त्रिवेणुमक्षं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ॥ ५
 दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
 अभिद्रुत्य महाबाहुर्जिघासग्राहमयाग्रहीत् ॥ ६
 'तस्य बाहू महाराज बद्धा रज्ज्वा महारथम् ।
 आरोप्य स महाबाहुश्चित्रसेनो ननाद ह ॥'
 तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
 पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिचार्य समन्ततः ॥ ७
 त्रिविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये विदुर्बुधः ।
 विन्दानुविन्दावपरे राजदाराश्च सर्वशः ॥ ८
 सेनास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
 पूर्वं प्रभ्रमैः सहिताः पाण्डवानभ्यपुस्तदा ॥ ९
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्मं च सर्वशः ।
 शरणं पाण्डयाज्जगृह्णन्ति यमाणे महीपता ॥ १०
 सैनिका ऊचुः ।
 प्रियदर्शी महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
 दुःशासनो दुर्मिपहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
 बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वं राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
 इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृहिनः ।

आर्वा दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १४
 तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।
 दृष्ट्वान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १५
 महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।
 अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ १६
 असाभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १७
 दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राज्ञो दुर्युतदेविनः ।
 'दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ॥' १८
 द्वेष्टारमन्ये क्लीवस्य घातयन्तीति नः श्रुतम् ।
 इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १९
 दिष्ट्वा लोके पुमानस्ति कश्चिदसंत्प्रिये स्थितः ।
 येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ २०
 शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कश्चितान् ।
 समस्यो विपमस्यान्दि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ २१
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
 ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ २२
 अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपलक्षितम् ।
 अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्पत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २३
 एवं भुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् ।
 न कालः परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोपयात्रापर्यणि त्रिंशत्वारिंशदधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

भीमेव युधिष्ठिरमिति दुर्योधनकृतापणवयानुसारणपूर्वकं तद्विभोवनस्वार्थचित्यप्रतिपादने युधिष्ठिरेण पुनस्तमिति तद्योदनायामर्जुनेन तत्प्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

असानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणैषिणः ।
 कौरवान्विपमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति मेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो वाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३
 जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह विरोपितान् ।
 स एवं परिभूयासान्कार्पादिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।

जीवमाह जीवन्तमेव दृष्टीत्वेति ण्युलन्तम् । कपादित्वाद्-
 प्रहीदित्यनुप्रयोगः ॥ ६ ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥ 'क्ली-
 वस्य अशकलाद् ॥ १९ ॥ येनैतदुपलक्षितम् इति स्त.

पाठः ॥ २३ ॥ अपस्वरं कोपेन विकलवर्णं यथा स्वात्तथा
 भुवाणम् ॥ २४ ॥ त्रिंशत्वारिंशदधिकविंशततमोऽध्यायः
 ॥ २४३ ॥

स्त्रीणां वाक्त्राभिमर्शाच्च-हृतं भवति नः कुलम् ॥५
 शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सजीभवत मा चिरम् ॥६
 अर्जुनश्च यमो चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥८
 सख्यानानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमात्रयान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः मृतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९
 एतान्सायय वै यत्ता गन्धर्वान्योद्धुमाह्वे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १०
 'परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
 परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ॥'
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११
 'एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यममापत ।
 कोपसंरक्तनयनः पूर्ववैरमनुसरन् ॥ १२
 पुरा जतुगृहेज्जेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
 दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा देवेन रक्षिताः ॥ १३
 कालकूटविषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
 उक्त्वा गङ्गां लतापार्श्वे द्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ॥१४
 रसातलं च संश्राप्य तदा वायुकिमञ्जसा ।
 तत्र दृष्ट्वा तु राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ॥१५
 द्यूतकालेऽपि कौन्तेय घृजिनानि कृतानि वै ।
 द्रापद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
 वस्त्रापहरणं चैव समामप्ये कृतानि वै ॥ १६
 राज्यं चाच्छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्पुरुषाणि नः ।
 पुरा कृतानां पापानां फलं शृङ्गे सुयोधनः ॥१७
 अस्माभिरेव कर्तव्यं धार्तराष्ट्रस्य निग्रहम् ।
 अन्येन तु कृतं तद्वै मेऽन्यमस्माकमिच्छता ।
 उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ॥१८

वंशपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्धित्रीसेनेन वै हृतः ।
 विललाप मुदुःखार्तो नीयमानः सुयोधनः ॥२०
 युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतांवर ।
 सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हृतान्वलात् ॥ २१
 पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं वलात् ।
 रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ॥ २२
 भ्रातरं ते महाबाहो बद्धा नयति मामयम् ।
 दुःशासनं दुर्विपहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ॥ २३
 बद्धां हरन्ति गन्धर्वा अस्मान्दारांश्च सर्वशः ।
 अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ॥ २४
 यमो मामनुधावतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।
 कुरुवंशस्य सुमहदयशः प्राप्तमीदृशम् ।
 व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः ॥२५
 एवं विलपमानस्य कौरवस्यार्तयां गिरा ।
 श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाऽभिपरिभुतः ॥ २६
 युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥' २७
 क इवार्यो दयेत्प्राणानभिधावेति चोदितः ।
 प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ २८
 वरमदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशाग्नीणि चैकं च तत्समम् ॥२९
 न ह्यस्त्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्बाहुचलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते ॥ ३०
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद् वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वारं न हि मेऽत्र विचारणा ॥३१
 सास्त्रैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वरूपैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ ३२
 न सास्त्रा प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ ३३
 अथासौ मृदुयुदेन न मुञ्चेद्वीर्यं कौरवान् ।

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ ३४ ॥ प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ ३५ ॥
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ।
 'वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ॥' ३५ ॥ अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ ३६ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

भीमादीनां चतुर्णां चित्रसेनादिनिगन्धर्वैर्युद्धम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 महृष्टवदनाः सर्वे समुत्सर्पुर्नर्यमाः ॥ १ ॥
 अभेद्यानि ततः सर्वे समनसन्त भारत ।
 जान्मूनुनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ।
 आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः २ ॥
 ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
 पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३ ॥
 ताग्रधानासाधुसंपन्नान्संयुक्ताञ्जवर्नेर्हयैः ।
 आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४ ॥
 ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्रवः ।
 प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५ ॥
 जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
 क्षणेनैव धने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६ ॥
 न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
 दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७ ॥
 तांस्तु विभ्राजितान्दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
 व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८ ॥
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 क्रमेण मृदुना मुदमुपक्रान्तं च भारत ॥ ९ ॥
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।

शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १० ॥
 ततस्तान्युधि दुर्धर्पान्सन्ध्यसाची परंतपः ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचराग्रणे ॥ ११ ॥
 नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
 परदारमभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२ ॥
 उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रमुत्तानिमान् ।
 दारांश्चैषां प्रमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३ ॥
 त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
 उत्स्रयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमनुवन् ॥ १४ ॥
 एकस्यैव वयं ताव कुर्याम वचनं भुवि ।
 यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १५ ॥
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्तमानं भारत ।
 न ज्ञात्वा विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्तुरेथरात् ॥ १६ ॥
 एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 गन्धर्वान्पुनरेवैतान्बचनं प्रत्यभाषत ॥ १७ ॥
 यदि साम्रा न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८ ॥
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः सन्ध्यसाची धनंजयः ।
 ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १९ ॥
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते चलोत्काटाः ।
 पाण्डवान्भ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २० ॥

दंशिताः सप्तद्वयः ॥ १ ॥ श्रेयः कल्याणम् । प्रतिपादयितुं
 प्रापयितुम् ॥ १० ॥ खचराः गगनयमनान् । खचराः

गन्धर्वाः ॥ १९ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २४५ ॥

ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम् । वभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पद्मचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

पद्मचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

अर्जुनेन मायाशक्तयाऽन्तर्धानेन युष्यते चित्रसेनायास्त्रप्रयोगे सति तेनार्जुनप्रति स्वस्य सगिरवकथनम् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनेनास्त्रोपसंहारे भीमादीनां युद्धोपरमपूर्वकं तेन सह संलापः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विस्मजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चतुरः पाण्डवान्दीप्तान्गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्नाजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशदिष्टो तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतयो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्स्त्रयात्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
ते कीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न श्रेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिकुद्धानभिकुद्भो गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाऽथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम् ।
अजेयानर्जुनः सङ्घं गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेश्वासः संयुगे बलिनांवरः ।
गन्धर्वाञ्छतयो राजजघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्ण्यतो राजजघ्नतः शतशः परान् ॥ ९
ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतास्ततः ॥ १०
स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।
वर्षपुर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यष्टिदृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यष्टिदृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् ।

गात्राणि चाहनद्दृष्ट्वागन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अम्मदृष्टिरिवामाति परेपामभवद्भयम् ॥ १४
ते बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजसी गन्धर्वाण्यत्यविध्यत् ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथाऽर्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विपादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भङ्गैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्वां वार्यन्तरस्त्रिना ।
संभृत्य विद्ययाऽऽत्मानं योधयामास पाण्डवं ॥ २२
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि संप्रयुक्तानि सर्वशः ।
दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २३
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
गन्धर्वराजो बलवान्माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥ २४
अन्तर्हितं तमालक्ष्य प्रहरन्तमवार्जुनः ।
ताडयामास स्वचरं दिव्यास्त्रप्रतिमश्रितं ॥ २५
अन्तर्धानवधं चास्य शक्रे कुद्भोऽर्जुनस्तदा ।

तथा तेषां चतुर्णामपि रथान् छत्रान् प्रचक्रिरे गन्धर्वाः
॥ १ ॥ एष गृहीता ॥ २० ॥ संहृत्य आचक्राय । विद्यया

अदर्शनशक्त्या ॥ २१ ॥ पद्मचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २६
 स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
 ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥
 चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायमिति विस्मितः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि पटुचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

चित्रसेनेनार्जुनमिति दुर्वोधनवन्धने कारणाभिधानपूर्वकं युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण गन्धर्वदुर्वोधना-
 दीनां वन्धादिनोषनम् ॥ २ ॥ ततो दुर्वोधनेन स्वपुरमिति प्रत्यागमम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं ग्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसेन्यानां महेष्वासो महायुतिः ॥ १
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २
 चित्रसेन उवाच ।
 विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रत्येन दुरात्मनः ।
 इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य सकर्णस्य धनंजय ॥ ३
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्रिश्यमानाननर्हवत् ।
 समस्थो विपमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ४
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदी च यशस्विनीम् ।
 ज्ञात्वा चिकीर्षितं त्रैपां मापुवाच सुरेश्वरः ॥ ५
 गच्छ दुर्वोधनं वद्धा सहामात्यमिहानय ।
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह आतुरिराहवे ॥ ६
 स च प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ।
 वचनादेवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७
 अयं दुरात्मा वद्धश्च ममिष्यामि सुरालयम् ।
 नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकज्ञासनशासनात् ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।
 उत्सृज्यतां चित्रसेन आताऽस्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९

चित्रसेन उवाच ।
 पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ १०
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्व एव राजानमभिजगम्युयुधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशंस च ॥ १३
 चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
 मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ॥ १४
 गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
 राजानं मोचयामासुर्वद्धं निगडवन्धनैः ॥ १५
 सदारं सानुजामात्यं बालजालमयेन ये ।
 लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ॥ १६
 पतिता लज्जिताश्चैव तस्युश्रुधाधोमुखास्तदा ।
 युधिष्ठिरोपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतात् ॥ १७
 दिष्ट्या भवद्भिर्वलिभिः शक्तैः सर्वेन हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिवन्धनः ॥ १८
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचर ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १९

वाचेति शेषः ॥ १० ॥

प्रलब्धा वचनाः ॥ १० ॥ इदं मनुष्य समस्थो विपमस्था-
 न्वात् द्रक्ष्यामीति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरोपीति । गन्धर्वान्यनु-

आज्ञापयध्वमिष्टानि ग्रीतं मां दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ २० ॥
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ २१ ॥
 'देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
 न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः श्रुतक्रतोः ॥' २२ ॥
 देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
 दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ २३ ॥
 ज्ञातांस्तानवमुच्यथ राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः २४ ॥
 सखीकुमारः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
 यश्चाजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाऽग्रयः ॥ २५ ॥
 ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

युधिष्ठिरस्तु ग्रणपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 मा स ताव पुनः कार्पासीदृशं साहसं क्वचित् ।
 न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २७ ॥
 सस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गृहान्व्रज यथाकामं वीमनसं च मा कृथाः ॥ २८ ॥
 वंशपायन उवाच ।
 पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
 विदीर्यमाणो ग्रीडावाज्जगाम नगरं प्रति ॥ २९ ॥
 तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥
 तपोधनेभ्य तैः सर्वैर्हृतः शक्र इवामरः ।
 तथा द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ ३१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

दुर्योधनेन मध्येमार्गं प्रचन रमणीये देशे सेनादिंसंभियेत्तनपूर्वकमवस्थानम् ॥ १ ॥ तत्र समागत्य गन्धर्वकृते वध-
 नमोघने अपरिजानता कर्णेन भ्रमात्तस्य गन्धर्वजेतृत्वेन रूपेण प्रशंसनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 शुभमिर्जितवदस्य पाण्डवश्च महात्मभिः ।
 मोक्षितस्य युधा पथान्मानिनः मुदुरात्मनः ॥ १ ॥
 कथनस्यावलम्बस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
 सदा च पौरुषोदधिः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २ ॥
 दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
 प्रवेशो हास्तिनपुरं दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥
 तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
 प्रवेशं विस्तरेण त्वं वंशपायन कीर्तय ॥ ४ ॥
 वंशपायन उवाच ।
 धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 लज्जयाऽधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५ ॥
 स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
 शोकोपहतया युद्धा चिन्तयानः परामवम् ॥ ६ ॥
 वीमनसं वीरं केनचित्सह मा कृथाः मा कुह ॥ २८ ॥ सप्त-
 चत्वारिंशदधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
 सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिमागे यथेप्सितम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७ ॥
 अधोपविष्टं राजानं पर्यङ्कं ज्वलनप्रभे ।
 उपसृतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
 उपागन्धाब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८ ॥
 दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ॥
 दिष्ट्या तया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ९ ॥
 दिष्ट्या समग्रान्यक्ष्यामि भ्रातृन्ते कुरुनन्दन ।
 विजिगीषूत्रणे युक्ताजिजितारीन्महारथान् ॥ १० ॥
 अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
 नाशकुर्वं स्थापयितुं दीर्यमाणां च वाहिनीम् ।
 शरश्वताङ्गश्च शृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ॥ ११ ॥
 इदं त्वत्यद्रुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ।

वदनस्यात्मनुविपरस्य ॥ २ ॥ अष्टचत्वारिंशदधिकद्वि-
 सप्ततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

अरिष्टान्तक्षताश्चापि सदारबलवाहनाम् ।

विमुक्तान्संपश्यामि युद्धान्तसादमानुषात् ॥१२॥

नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्यति भारत ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

दुर्योधनेन कर्णप्रति युद्धे सानुजस्य स्वस्य गन्धर्वैर्वन्धनस्य सुषिष्टिरचोदनया भीमादिभिर्गन्धर्वाणां रणे पराजयस्य च कथनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।

अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।

जानासि त्वं जिताञ्छयून्गन्धर्वास्तेजसा मया १

आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।

मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शरा वियद्गताः ।

तदा नो न समं युद्धमभवत्स्वैचरैः सह ॥ ३

पराजयं च प्राप्ताः स्मो रणे वन्धनमेव च ।

सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ।

उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः ॥ ४

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ।

उपगम्यावुवन्दीनाः पाण्डवान्शरणप्रदान् ॥ ५

एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।

सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वोदेवमाश्रितः ॥ ६

तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।

परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ।

‘इत्यधुवृत्रणान्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ॥’ ७

एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।

प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दुर्योधनेन कर्णप्रति स्ववन्धनविषये चित्रसेनाजुनसैवादप्रकारकथनपूर्वकं सुषिष्टिरारसस्य वन्धनमोचनकथनम् ॥ १ ॥
तथा प्रायोपवेशने निजाध्यवसायकथनपूर्वकं बुन्नासनेन प्रति राज्यपालनविधानम् ॥ २ ॥ कर्णेन दुर्योधनं प्रति प्रायो-
पवेशनाजिवर्तनाय सान्त्वोक्तिः ॥ ३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

नाभ्यसूयामि दोषवदिति ॥ मन्ये ॥ १ ॥

अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुपर्पभाः ।

सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥९॥

यदा चास्मान् मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।

‘आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इवा’ १०

ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।

मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वाण्यप्रत्यनेकशः ॥ ११

अथ सर्वे रणं युक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवम् ।

अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥१२॥

ततः समन्तात्पश्यामः शरजालेन वेष्टितम् ।

अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुज्जानं धनंजयम् ॥१३॥

समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।

धनंजयसखाऽऽत्मानं दर्शयामास वै तदा ॥१४॥

चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् ।

कुशलं परिपमच्छ तैः पृष्ट्वाप्यनामयम् ॥ १५

ते समेत्य तथाऽन्योन्यं सन्नाहान्निप्रमुच्य च ।

एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥१६॥

‘परस्परं समागम्य प्रीत्या परमया युतौ ।’

अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १७

चित्रसेनं समागम्य महसन्नर्जुनस्तदा ।

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

इदं वचनमस्त्रीवमन्त्रवीतिपरधीरहा ॥
 भ्रातृनर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
 अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
 उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३
 'स्थितोराज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रियाहीनांश्रियावृतः'
 द्रष्टासि निःसुखान्वीरान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ४
 तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ।
 भूमर्धिवरमन्वेच्छ प्रवेष्टुं व्रीडयाऽन्वितः ॥ ५
 युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
 अस्मदुभयैर्भितं तस्मै वदतांश्चास्यवेदयन् ॥ ६
 स्त्रीसमक्षमहं दीनो वदः शत्रुवशं गतः ।
 युधिष्ठिरस्योपहृतः किन्तु दुःखमतः परम् ॥ ७
 ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
 तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् ॥ ८
 प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
 श्रेयस्तद्भविता मयं नैवंभूतस्य जीवितम् ॥ ९
 भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ १०
 यत्त्वय मे व्यवसितं तच्छृणुष्व नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १२
 न ह्यहं संप्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १३
 'कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वि विमानितः ।'
 स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाहयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४
 भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः संजयस्तथा ।
 बाह्लीकः सौमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १५
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तयोदासीनवृत्तयः ।

१ किं मां वक्ष्यंति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहं ॥ १६
 रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 २ आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १७
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामर्थयमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाऽहं मदगर्वितः ॥ १८
 अहो यत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोसि संशयम् ॥ १९
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितम् ।
 ५ चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धतः ॥ २०
 शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
 ६ पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमपेक्षितः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ७ एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाव्रवीत् ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२
 ८ प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
 प्रशाधि पृथिवीं स्त्रीतां कर्णसौघलपालिताम् ॥ २३
 भ्रातृन्यालय विसृज्य मरुतो वृत्रहा यथा ।
 बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४
 ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाग्रमादतः ।
 श्रन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५
 ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान्यथा ।
 ११ गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६
 नन्दयन्सुहृदः सर्वान्ज्ञात्रवांश्चावमर्त्सयन् ।
 १२ कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽव्रवीत् ।
 १३ अथुकण्ठः सुदुःखार्ताः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८
 सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ।
 प्रसीदित्यपतद्भूमौ दूषमानेन चेतसा ॥ २९
 दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ।
 उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३०
 विदीर्येत्सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
 रविरात्मप्रभां ज्वालात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१

एवंभूतस्य जीवितं न श्रेय इति संवन्धः ॥ ९ ॥ श्रेणि-
 मुख्याः तिलिपसंघातमुख्याः प्रकृतय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विसृज्य सविश्वासं यथा स्यात्तथा ॥ २४ ॥ कर्णं चैनं परिष्व-
 ज्येति घ. पाठः ॥ २७ ॥

वायुः शैथ्यमथो जह्याद्विमवांश्च हिमं त्यजेत् ।
 शुष्मेत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२
 न चाहं त्वद्वते राजन्प्रशासयेयं वसुंधराम् ।
 पुनःपुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३
 'शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः ।'
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३४
 एवमुक्त्वा स राजानं सुखं प्ररुदो ह ।
 पादौ संस्पृश्य मानाहौं आतुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३५
 तथा तौ दुःखिता दृष्ट्वा दुःशासनमुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ मृत्यभाषत ॥ ३६
 विपीदथः किं कौरव्यौ चालिष्यात्प्राकृताविव ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

कर्णेन बहुधा प्रार्थनेपि दुर्योधनेन प्रायोपवेशाभ्यवसायादपरायतनम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।
 राजन्नद्यावच्छामि तवैव लघुसत्त्वताम् ।
 'अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम् ॥' १
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ मोक्षितः पाण्डवैरसि ।
 सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षणम् ॥ २
 सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
 अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३
 प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षीमयित्वाऽरिवाहिनीम् ।
 निगृह्यन्ते च समुद्रेषु मोक्षयन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
 तैः संगम्य नृपार्याय यतितव्यं यथातथम् ॥ ५
 यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
 यदृच्छ्या मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ॥ ६
 न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तमम् ।
 स्वसेनया संप्रयान्तं नातुवान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ७

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिचित् ॥ ३७
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ॥ ३८
 धृतिं गृहीतं मा शत्रूश्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ।
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ॥ ३९
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ४०
 नर्हस्येवंगते मनुं कर्तुं प्राकृतवत्स्वयम् ।
 विषणास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ॥ ४१
 'तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।'
 उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाम्नासय सोदरान् ॥ ४२

शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
 भवतस्ते सभायां वै प्रेयतां पूर्वमागताः ॥ ८
 पाण्डवेशानि रत्नानि त्वमद्याप्युपशृज्यसे ।
 सत्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते मायधुपाविशन् ॥ ९
 'तदलं ते महाबाहो विपादं कर्तुमीदृशम् ।'
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ११
 मद्रावयमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्यास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ १२
 नोत्सहे जीवितमहं त्वद्विहीनो नरपथः ।
 प्रायोपविष्टस्तु तथा राज्ञां हास्यो भविष्यति ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १४

दिग्वांश्च परित्यजेत् इति य. पाठः । परिमजेत् इति झ. पाठः ॥ ३२ ॥ यदि शोकेन व्यसनं नश्येत्तर्हि स कर्तव्यः नतु तत्त-
 यास्ति भगः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

भवतस्ते सहाया वै इति झ. पाठः ॥ ८ ॥ एकपञ्चाशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

शकुन्यादिभिर्बहुधा परितान्तवनेषु दुर्योधनेन प्रायोपवेशनिश्चयादनिवर्तने पातालवासिभिर्देवदानवैस्तदानयनाय जपहोमादिना कृत्यासर्जनम् ॥ १ ॥ तथा कृत्या प्रायोपवेशस्य दुर्योधनस्य पातालप्रत्यानयनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपवेशं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयराजश्चकुनिः सौवलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मया हतां श्रियं स्त्रीतां तां मोहादपहासि किम् ॥ २
त्वमब्रुवन्ना नृपवर प्राणानुत्सृजमिच्छसि ।
अथ वाऽप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३
यः समुत्पतितं हर्षं देन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ४
अतिमीरुं मृदुं क्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनद्विपयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रिताः ॥ ५
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थिवः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याथ पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ७
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं सार ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थिनां यशो धर्ममवाप्नुहि ।
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतमो न मविप्ससि ॥ ८
सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छेपां ततः सुखमवाप्स्यसि ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विकृतं आरुसाहृदात् ॥ १०
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमर्दिदमम् ।
उत्थाप्य संपरिप्लव्य ग्रीत्याऽजिघ्रत मूर्धनि ॥ ११

पार्थं मृत्पात्रम् । आममपत्रम् ॥ ४ ॥ क्लीबं सामर्थ्यहीनम् । दीर्घसूत्रं विरकारिणम् । प्रमादिनमनवहितम् । व्यसनात्, मृत्पात्रमश्रुमादिस्पात् । निर्वचः कृपादिभिराक्रान्तम् । तं तु तेषां मध्ये प्रमादी विप्रयक्रान्तयेति भावः ॥ ५ ॥ पार्थिवः कृत मा नाशयेति संबन्धः ॥ ६ ॥ आत्मानं पारिवर्तमानं राज्ञः ॥ ८ ॥ विकृतं म्लानम् ॥ १० ॥ निर्वेदं जीविते वैराग्यम् । निराशं राज्ञाभि इति शेषः ॥ १२ ॥ समन्युः

कर्णसौवलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
ग्रीहयाऽमिपरीतात्मा नैराश्वमगमत्परम् ॥ १२
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मघनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ १३
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ।
निश्चित्यं मम भतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ।
त एवमुक्ताः प्रत्युचूः राजानमरिमर्दनम् ॥ १५
या गतिस्तव राजेन्द्र साऽस्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयाच्च व्यचालयत ॥ १७
दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्भूतारप्राजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १८
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९
मनसोपचिन्ति कृत्वा निरस्य च ग्रहिः क्रियाः ।
'तस्यै प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा मुनिश्चयाम् ॥ २०
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्या देतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्निजिताः ॥ २१
ते स्वपक्षस्यं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आदानाय तदा चक्रुः कर्म वतानसंभवम् ॥ २२
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।

दैन्यवान् । धर्मेण धनेन मोक्षेन वा न मम कार्यमिति संबन्धः । धर्मघनाभ्यां यस्यास्त्यं तेन वा ॥ १३ ॥ मा निहन्यत मम संकल्प मा नाशयत ॥ १४ ॥ वाग्यतो मोनी ॥ १५ ॥ मनसा उप समीपे किति दाहाय काष्ठमंचय कृत्वा संकल्प्य अवयवं यतैर्मन्त्रिणि निश्चिखेलैः । ग्रहिः क्रियाः स्नानपानायाः ॥ २० ॥ वतानमभवमप्रतिस्तरणार्थं नवदृग्ग्राहिविधानम् ॥ २२ ॥

अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याधौपनिपदाः क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २३
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४
 'अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयन्ततः ॥' २५
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
 कृत्वा सप्रतिष्ठिता राजत्किं करोमीति चाब्रवीत् २६
 आहुदैर्दत्त्वाश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २७

तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्वा प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमचापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २८
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
 दानवानां गृह्णाच्च पुरतस्तं न्यवेदयत् ॥ २९
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संगत्य दानवाः ।
 महृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्लोचनाः ॥ ३०
 'दृढमेनं परिष्वज्य दृष्ट्वा च कुशलं तदा ।'
 साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि चोपयात्रापूर्वणि द्विपञ्चासदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

पातालवासिभिर्देवदानवैर्दुर्योधनप्रति हेतुपञ्चासपूर्वकं प्रायोपवेशनिश्चयासिर्वर्तनम् ॥ १ ॥ पुनः कृत्या दुर्योधनस्य पूर्वस्थानं प्रत्यानयनम् ॥ २ ॥ परेषुः कर्णादिप्रार्थनया दुर्योधनेन सर्वैः सह स्वपुरं प्रत्यागतमनम् ॥ ३ ॥

दानवा ऊचुः ।
 भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्बह ।
 शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
 अकार्षीः साहसमिदं कसात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥
 न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
 मूलव्याप्तिषु सज्जन्ते बुद्धिसन्तो भवद्विधाः ॥ ३
 नियच्छैनां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापवीर्यमीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
 श्रूयतां तु प्रमो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवामुहि ॥ ५
 पुरा त्वं तपसाऽऽसामिर्लब्ध्वो राजन्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च ते सर्वो निर्मितो घञसंचयैः ॥ ६
 अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतस्मीमनोहरः ॥ ७
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोचम ।

देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 सहायार्थं च ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
 भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
 वैराविष्टा घृष्णां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
 नैव पुत्राश्च च भ्रातृश्च पित्रश्च च बान्धवान् ।
 नैव क्षिप्याश्च च ज्ञातीश्च बालान्स्यविराजश्च ।
 युधि संग्रहिरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ॥ १२
 निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ।
 महरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ॥ १३
 हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
 अनभिज्ञातमूलाश्च देवाश्च विधिनिर्मितात् ।
 व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥
 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवसिताः ।

उपनिषदि आरभ्यके प्रोक्ताः औपनिषदाः । समवर्तयन् संग्रहयन् देवदानवा इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ कृत्वा आशङ्करी देवता ॥ २६ ॥ द्विपञ्चासदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५२ । कार्यविरुद्धेषु सप्रजयविरुद्धेषु । पापेषु आत्महत्यादिषु ॥ २ ॥ नियच्छ स्वेच्छायाः ॥ ४ ॥ पूर्वकायः आभेरुपरि

॥ ६ ॥ घृष्णां कृपाम् ॥ ११ ॥ अन्तरात्मनि विष्टे समाक्रान्ते दानवैरेव ॥ १३ ॥ देवादरदृष्टः । विधिनिर्मितात् पूर्वं बर्हिः । तत् । अविज्ञानविमूढाद्येति श. पाठः । अविज्ञानं कार्याचार्य-विज्ञानमावाक्येन विमूढा । न विमोक्ष्यते इति व्याभाषमाणाः विरुद्धमावन्तः ॥ १४ ॥

श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
 तेपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्सन्ति पाण्डवाः ।
 वधं चेष्टां करिष्यन्ति देवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
 दैत्यरक्षोगणाश्चैव संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्सन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १७
 गदामिर्मुसलैः शूलैः शस्त्रैश्चावचैस्तथा ।
 'प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ॥' १८
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्यथोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १९
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्धरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनो ॥ २०
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतांश्रेष्ठः सर्वांधारीन्महारथः ॥ २१
 ज्ञात्वैतच्छयना वज्री रक्षार्थं सन्यसाचिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २२
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
 प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं युधि हिंस्यन्ति मा शुचः ॥ २३
 असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्यां वसुधा नृप ।
 मा विपादं गमस्तस्मान्नैतत्स्वप्नपथये ॥ २४
 पिनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ।
 गच्छ वीर न ते शुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
 त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
 समाश्रय्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २६
 स्थिरां कृत्वा शुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
 गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमानुहि चेत्यथ ॥ २७
 तैर्विष्टं महापादुं कृत्वा सैवानयत्पुरः ।
 समेवं देशं यत्रासी तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २८
 प्रतिनिधिष्य तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ।
 अनुज्ञात्वा च राजा सा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ २९

विक्रमे सायुधये । शौण्डीरः समर्थः ॥ २१ ॥ जयमानुहि
 धेनुकथेति शेषः । अथ तैर्विष्टमिति संबन्धः ॥ २७ ॥

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ॥ ३०
 'संमृश्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतेः ।'
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनि ति चास्याभवन्मतिः ॥ ३१
 कर्णं संशप्तकाश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
 अमन्यत वधे युक्तान्समर्थान् सुयोधनः ॥ ३२
 एवमाज्ञा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
 अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् ॥ ३४
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसापिष्टचेतसः ।
 रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३५
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तोऽभवन्स्तदा ॥ ३६
 न चाचक्षे कर्सचिदेतद्राजा सुयोधनः ।
 'कृत्याऽऽनाप्यकथितं यदस्य निशि दानवैः' ॥ ३७
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽभवीत् ।
 सयन्निवाज्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३८
 न मृतो जयते शत्रून्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ॥ ३९
 न कालोऽद्य विपादस्य भयस्य मरणस्य वा ।
 परिष्वज्यान्नवीचनं भुजाभ्यां स महाभुजः ॥ ४०
 उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माज्जोचसि शत्रुहन् ।
 शत्रून्प्रताप्य धीर्येण स कथं मर्तुमर्हसि ॥ ४१
 अथवा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ४२
 गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनापुष्पमालमे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्यत्र तव जनाधिप ॥ ४३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ॥ ४४
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ।
 ततो मनुजशर्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।

अन्तरारमना मनसा ॥ ३७ ॥ पाण्डुपुत्राणामुपसर्गि शेषः
 ॥ ३६ ॥ एतां दुःशामनादीनाम् ॥ ४४ ॥

रथनागाश्चकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४५
 गङ्गौघप्रतिमा चास्य प्रयाणे शुशुभे चमूः ॥ ४६
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ।
 रथैर्नगैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ॥ ४७
 न्यपेताभ्रघने काले धौरिवासीतु शारदी ।
 'हंसपङ्क्तिमकीर्णां भ्रमत्सारसशोभिता ॥' ४८
 जयाशीभिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४९

सुर्योधनो ययावत्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
 कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौवलेन च द्वेविना ॥ ५०
 दुःशासनादयश्चास्य आतरः सर्व एव ते ।
 भूरिश्वाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ५१
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
 प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरुद्रुहाः ॥ ५२
 'प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥'
 कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयानाप्तर्वणि निषशादधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

भीष्मेण दुर्योधनप्रति पाण्डवप्रसंसनपूर्वकं तैः सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥ तथा कर्णस्य गृहणम् ॥ २ ॥ दुर्योधनो
 जूनत्या कर्णेन द्विविजयाय निर्गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १
 कर्णो वैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः ।
 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु विष्टे च सुर्योधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
 भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
 उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
 वचनं ते न रुचितं मम तन्न कृतं च ते ॥ ४
 ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शुशुभिर्बलत् ।
 मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
 प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशांपते ।
 सूतपुत्रोऽपयाज्जीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ॥ ६
 त्रीशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ।
 'व्यपायात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनःपुनः ॥' ७
 दृष्ट्वास्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।

कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८
 न चापि पादभार्क्षणः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धनुर्वेदे च शौर्यं च धर्मं वा धर्मवत्सल ॥ ९
 तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
 सन्धिं सन्धिविदांश्चेष्ट कुलस्यास्य विष्टद्वये ॥ १०
 एवमुक्तश्च भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११
 तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२
 तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३
 गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 पुनरागम्य तं देशमगमयत मन्त्रिभिः ॥ १४
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं च सुकृतं तत्स्थानमत्रयामास भारत ॥ १५
 [कर्ण उवाच ।
 दुर्योधन निचोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६

व्यपेतः अभ्रघनः मेघपिस्तारो यस्मिन् शारदीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
 अधिराजा सावेभौमो युधिष्ठिरस्तद्वत् ॥ ४९ ॥ देविना द्यूत-
 रतेन ॥ ५० ॥ निषशादधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

अपयात् अपयात् पलायितः ॥ ६ ॥ संधि क्षमं युक्तं
 मन्ये ॥ १० ॥ मन्त्रयामोऽयं यद्विदमिति श. ध. पाठः
 ॥ १५ ॥

त्वद्वेषाच महाबाहो मामपि द्वेष्टुमर्हति ।
 विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७
 सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ॥ १८
 पाण्डवानां यशो राजस्तव निन्दां च भारत ।
 अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यवलवाहनम् ॥ १९
 ज्ञेय्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिधतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २०
 तामहं ते विज्ञेय्यामि एक एव न संशयः ।
 संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१
 अनिन्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ॥ २२
 अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।

प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
 ग्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४
 धन्योस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे त्वं महाबलः ।
 हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५
 यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिर्वहणम् ।
 तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६
 एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
 सर्वमाज्ञापयामास ग्रायात्रिकमरिंदम ॥ २७
 प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदेवते ।
 शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
 मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
 नादयन्नयथोपेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषवात्रापर्वणि चतुःपञ्चासदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

द्विविजयार्थं गतेन कर्णेन सकलराजवशीकरणपूर्वकं पुनर्हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
 द्रुपदस्य पुरं रम्यं श्लोथ भरतर्षभ ॥ १
 युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वज्रानुगम् ।
 सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
 करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ॥ २
 तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
 तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ३
 अयोध्यां दिशं गत्वा यत्र चक्रे नराधिपान् ।
 भगदत्तं च निर्जित्य राघवो गिरिमारुहत् ॥ ४
 हिमवन्तं महाशूलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।
 प्रययौ च दिशः सर्वावृत्तीन्वशमानयत् ॥ ५
 स हिमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ॥ ६

अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वी दिशमभिद्रुतः ।
 अङ्गान्वद्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ॥ ७
 मागधान्कर्कशखण्डांश्च निवेदय विषयेऽऽत्मनः ।
 आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रांश्च सोऽजयत् ॥ ८
 पूर्वी दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९
 वत्सभूमिं विनिर्जित्य केचलां मृत्तिकापतीम् ।
 मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कौसलां तथा ॥ १०
 एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
 रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास मृतजः ॥ ११
 स युद्धं तुल्यं कृत्वा स्वामी प्रोवाच वृतजम् ।
 प्रीतोऽसि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२
 न ते विभ्रं करिष्यामि भविष्यां समपालयम् ।
 ग्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥ १३

प्रायात्रिकं प्रयातुं राहोऽपेक्षितं शकटपणवनीभ्यादि ॥ २७ ॥
 मङ्गलैः मङ्गलद्वयैः शुक्लभस्मेदिभिः स्नातः । शुभेर्नीराजन-
 दिभिः प्रययौ इति संख्यः ॥ २९ ॥

चतुःपञ्चासदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

शुण्डिकान्मिथिलान्मिति ख. पाठः ॥ ७ ॥ प्रविशं वात्रप-
 र्णमपालयं पाठितवान्नि. । शत्रुभ्यां विषये तया युद्धं युद्धं

समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोगमत् ॥ १४
 स केवलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
 वेशुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
 दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ॥ १५
 शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ॥ १६
 आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्राज्यं च भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वाभिः सह संगम्य पश्चिमापि निर्जयत् ॥ १७
 चारुणीं दिशमागम्य यावदान्वर्वरांस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ॥ १८
 विजित्य पृथिवीं सर्वां सपूर्वापरदक्षिणाम् ।
 सम्लेच्छाटविक्रान्तीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९
 भद्राग्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ॥ २०
 शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ॥ २१
 एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
 विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाहयमागमत् ॥ २२
 तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रत्युद्रत्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ॥ २३
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
 आश्रावयञ्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४
 यज्ञ भीष्मान् च द्रोणान् कृपान् च बाह्लिकात् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

पट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

दुर्योधनेन राजसूययाजनं प्रार्थितेर्मातुल्यैर्दूतकथा तस्मिन्पञ्चपूर्वकं संप्रति यशान्तरकरणनियोजनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
 अन्नवीत्परवीरग्नौ दुर्योधनमिदं वचः ॥ १
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।

श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिदम् ॥ २
 तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
 तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।

कृतं न त्वजिगीषयेति भावः ॥ १३ ॥ शैलं श्रीशैलम् ॥ १५ ॥
 आग्नेयान्मालवानिति ख. पाठः ॥ २० ॥ तत्कर्म कर्णविजयं
 ५३ उद्रोपयामास ॥ ३५ ॥ अश्वमुहितेभ्योपि उद्दिताः श्रेष्ठ-

तमाः ॥ २७ ॥ आकाशः पर्वतवनयोरन्तरालम् । सस्याशुत्य-
 सिभूमिमिलयः ॥ ३१ ॥ अन्नं सर्वतो जलं तेन संपूर्णः
 ॥ ३२ ॥ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाऽब्रवीत्पुनः ।
 न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४
 सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थे च समुद्यतः ।
 अभिप्रायस्तु मे कश्चित्त्वं वै शृणु यथातथम् ॥ ५
 राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सुतज ॥ ६
 एवमुक्तस्ततः कर्णेन राजानमिदमब्रवीत् ।
 तस्माद्य पृथिवीपाला वक्ष्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७
 आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
 संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८
 ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
 क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ ९
 बद्धन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तथापि भरतर्षभ ॥ १०
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ।
 पुरोहितं समानाय्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
 आहरस्व यथाशास्त्रं यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ १२
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ॥ १३
 'ब्राह्मणः सहितो राजन्ये तत्रासन्समागताः ।'
 न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।
 आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ १४
 दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ।

अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेव नृपोत्तम ॥ १५
 अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ १६
 य इमे पृथिवीपालाः कर्दास्तव पार्थिव ।
 ते करान्संग्रयञ्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ १७
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृप्यतां तेन भारत ॥ १८
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ १९
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
 एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वै विष्णुं पुरातनम् ॥ २०
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ॥ २१
 निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्स्पृहा तव ।
 'तस्मादेव महावाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ॥' २२
 एवमुक्तस्तु तैर्विर्मर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च सांघलं चैव आर्दधैवेदमब्रवीत् ॥ २३
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
 रोचते यदि युष्माकं तस्मात्प्रवृत्त माचिरम् ॥ २४
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथैत्युचुर्नराधिपम् ।
 संदिदेश ततो राजा व्यापारस्यान्यथाक्रमम् ॥ २५
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वेशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि वट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

दुर्वाधनेन यज्ञसमापनानन्तरं सप्तद्विमासं प्रादुर्गितविप्रवृत्तिप्रेरणपूर्वकं निजनगरप्रवेदनम् ॥ १ ॥

पैशंपायन उवाच ।
 ततस्तु शिल्पिनः सर्वे कृतमूर्चुरेराधिपम् ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
 सजं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
 सांघर्षं च कृतं सर्वं लाङ्गलं च महाघनम् ॥ २

एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धृतराष्ट्रो विशांपते ।
 आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
 ततः प्रवृत्ते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
 प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महापथाः ।

इतः पठितमलंघनारुरुहम् । अष्टममन्यम् ॥ १७ ॥
 व्यापारस्यान् शिल्पिनः ॥ २५ ॥

पट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ५
 निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास श्रीधृगान् ।
 पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ६
 ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः ।
 तत्र कंचित्प्रयान्तं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ द्वैतवनं श्रीध्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
 निमन्त्रय यथान्यार्थं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ॥ ८
 स गत्वा पाण्डवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।
 दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ९
 स्ववीर्यार्जितमर्थैश्चमवाप्त्य कुरुसत्तमः ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १०
 अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।
 आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 मनोभिलपितं राजस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
 अन्नवीर्यपशार्दलो दिष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
 यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेपां कीर्तिवर्धनः ॥ १२
 वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
 समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १३
 शुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
 तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
 अल्लसन्नप्रदीप्तेऽग्नौ यदा सं पातयिष्यति ।

वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 आगन्तारस्तदा सेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १
 शेषास्तु पाण्डवा राजत्रैवोच्चुः किंचिदमियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
 अथाजग्मुर्नरथेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १
 ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ ११
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
 तुष्येत्तु यज्ञसदने तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
 विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिन्दम ।
 यथा प्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २२
 भक्ष्यपेयाश्रपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २३
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
 विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २४
 विरुज्य च नृपान्सर्वान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौमलैः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

दुर्योधनसभायां कर्णेनार्जुनवचनप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ चारमुखापाण्डवस्तच्छृण्वणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रविशन्तं महाराज सतास्तुष्टुपुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महोष्वातं तुष्टुवृ राजसत्तमम् ॥ १
 लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ।
 ऊजुर्दिष्ट्वा नृपाविघ्नः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

अपरे त्वत्पुत्रं तत्र वादिकान्तं महीपतिम् ।
 यौधिष्ठिरस्य यज्ञस्य न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३
 नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ।
 एवं तत्रात्रुवन्केचिद्वातिकान्तं जनेश्वरम् ॥ ४
 सुहृदस्त्वत्पुत्रं तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ।

यणोडीवलैः सौवलायैः ॥ २५ ॥ सप्तपञ्चाशदधिकद्विंश-
 ततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

नागयात्रा महोष्वातं नागलाय सहस्रशः । इति क. अ.

पाठः ॥ १ ॥ वादिकाः कृतानुवादिनो भूतविशेषाः । वातिकान्-
 तमिति श. पाठः । वातिकाः वातगोपहृत्वेतस्य उचित-
 भाषणानभिज्ञाः ॥ २ ॥

‘प्रवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ॥’ ५
 ययातिर्नहुपश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ६
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ७
 अभिवाद्य ततः पादान्मतापित्रोर्विंशांपते ।
 भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः ॥ ८
 अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ।
 निपसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
 तमुत्थाय महाराजं मृतपुत्रोऽश्ववीक्ष्य च ।
 दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्नोऽयं महाक्रतुः ॥ १०
 हतेषु युधि पार्येषु राजसूये तथा त्वया ।
 आहूतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां समाजयिता पुनः ॥ ११
 तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ॥ १२
 सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु ।
 निहत्य नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाकृता ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्धयिष्यसि ॥ १३
 एवंमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १४
 सोऽश्ववीक्षकौरवांश्चापि पार्थस्यानुपसत्तमः ।
 ‘राधेयसांघलादीन् च धार्तराष्ट्रो महीपतिः ॥’ १५
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १६
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १७
 कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।
 नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १८

अथोत्क्रुष्टं महेष्वासं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ १९
 विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्मृतपुत्राः ।
 ‘तदा प्रतिज्ञामास्वन्न मृतपुत्रेण भाषिते ॥’ २०
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विष्टज्य नरपुङ्गवान् ।
 प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ॥ २१
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वैश्वानि भारत ।
 ‘स्नानिस्नानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ॥’ २२
 पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यमचोदिताः ।
 चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं कश्चित् ॥ २३
 भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा मृतपुत्रस्य विजयस्य वधं मति ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्रिभ्यो नराधिप ।
 ‘अधोमुखश्चिरं तस्यौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥’
 अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
 अनुसरंश्च संलेशान्न शान्तिमुपजग्मिवान् ॥ २५
 तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
 बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं दैतवनं वनम् ॥ २७
 धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २८
 संगम्य मृतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
 ‘सर्वतः प्रियमाणो वै देहिन्ना सौमलेन च ॥’ २९
 दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीभृताम् ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ३०
 भ्रातृणां च मियं राजन्स चकार परंतपः ।
 निश्चित्य मनसा वीरो दत्तमुक्तफलं धनम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

समाप्तं च घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥

समाजयिता पूजयिष्यामि ॥ ११ ॥ धावये परेणेति शेषः
 ॥ १७ ॥ कीलालजं मांसम् । असुरं गुरारहितं यं व्रतं स्नानि-
 यमं करिष्ये । मयं मामेव च ह्यक्षये इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्क्रुष्टं
 वन- ५३

उच्येः शब्दः कृतः ॥ १५ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २५८ ॥

(अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १४ ॥)

एकोनपष्ट्यधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

पाण्डवनिहतभूयिष्ठेर्मृगैर्युधिष्ठिरं प्रति स्वप्ने स्थानान्तरगमनेन स्वकुशलशोभीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण आवृत्त
स्वीयस्वप्नदर्शनकथनपूर्वकं पुनः काम्यकथनं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।

किमकार्षुर्वने तस्मिन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।

स्वमान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २

तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।

श्रूत यद्वक्तुकामाः स्य के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३

एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।

प्रत्यशुबन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४

वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत ।

नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५

भवन्तो आतरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।

कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनोक्तसाम् ॥ ६

वीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।

विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७

तान्वेपमानान्विब्रस्तानीजमात्रावशेषितान् ।

मृगान्दृष्ट्वा मुदुःखार्तां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८

तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।

यथा भवन्तो भुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९

इत्येवं प्रतिबुद्धः स राज्यन्ते राजसत्तमः ।

अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०

उक्तो रात्रौ मृगैरसि स्वप्नान्ते हतशेषितः ।

तनुभूताः स भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११

ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाऽस्माभिर्वनौक्तसाम् ।

साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपपुंक्ष्महे ॥ १२

पुनर्वहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।

मरुभूमः शिरःस्थानं तृणविन्दुसरः प्रति ।

तत्रेमां वसति शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १४

ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोपिताः ।

इन्द्रसेनादिभिश्च मेघैरनुगतास्तदा ॥ १५

ते यात्वा सुमुखमार्गं स्वन्नैः शुचिजलान्वितः ।

ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसान्वितम् ॥ १६

विविशुस्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षभस्तदा ।

तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं मुकृतिनो यथा ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मृगस्वप्नोद्भवपर्वणि एकोनपष्ट्यधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

समाप्तं च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १५ ॥

(अथ ग्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥)

पष्ट्यधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

कदाचन काश्यपः कथयित्वा पाण्डवानुपासनेन ध्यायेन युधिष्ठिरं प्रति दासप्रसादनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पने निरयतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

काश्यपः पदेनः ५१० ॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वर्षाण्येकादशशतीषुः कृत्स्नं भरतर्षभ ॥ १

फलमूलानां हि सुराहो दुःखमुत्तमम् ।

एकोनपष्ट्यधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

प्रातःकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मपराधजम् ।
 चिन्तयन्त महाबाहुर्द्रावणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
 न सुप्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्षितः ।
 दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
 संसारन्परुषा वाचः मृतपुत्रस्य पाण्डवः ।
 निःश्वासपरमो दीनो दध्ने कोपविषं महत् ॥ ५
 अर्जुनो यमजो चोर्मो द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बल ॥ ६
 'चिरस्य जातं धर्मज्ञं साम्यमिव ते तदा ।'
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ७
 अवशिष्टं त्यक्तकालं मन्यानाः पुरुषर्षभाः ।
 वपुरन्यदिवाकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितः ॥ ८
 कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ९
 तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १०
 तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
 तोपयामास शौचेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ ११
 तानवेक्ष्य कृशान्प्रौत्रान्बन्धने बन्धेन जीवतः ।
 महर्षिरनुकम्पार्थमग्रवीक्षाप्यगद्गदम् ॥ १२
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
 नातस्तपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ।
 सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३
 नात्यन्तमसुखं कथित्वाप्नोति पुरुषर्षभ ।
 प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४
 उदयास्तमयज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ।
 सुखमापतितं विन्दन्दुःखमापतितं सहज् ॥ १५
 कालप्राप्तमुपासीत सखानामिव कर्षकः ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६

नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ।
 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपमुज्यते ।
 'मूलसिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।'
 तस्माच्छरीरं युज्जीत तपसा नियमेन च ॥ २०
 यथाशक्ति प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २१
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् ।
 अक्रोधनोऽनमूयश्च निर्द्वैति लभेत् पराम् ॥ २२
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्षिप्तं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३
 संविमक्ता च दाता च भोगयान्सुखवान्नरः ।
 भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्रुते ॥ २४
 मान्यं मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 'विन्दते सुखमत्यर्थमिह लोके परत्र च ।'
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २५
 शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मेणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किंस्त्रिद्वगुणं मेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७
 व्यास उवाच ।
 दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थे च महती कृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८
 'राजन्प्रत्यक्षमेवैतदृश्यते लोकसाक्षिकम् ।'
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्प्रविशन्ति रणाजिरम् ।

ध्यान्तः ध्यायन्तः ॥ २ ॥ यूतोद्भवस्य मृतपुत्रस्य शकु-
 न्यादेः ॥ ४ ॥ अवलोककोऽवलोकितुकामः ॥ ९ ॥ नखानन्त
 सुखं कथिन् इति श. पाठः ॥ १४ ॥ तपसा ज्ञानेन । महद्गता
 ॥ १६ ॥ काले दानकाले ॥ २१ ॥ अनायासं क्लेशपरिहारम् ।
 निर्द्वैति सुखम् । परं मोक्षार्थम् ॥ २२ ॥ संविमक्ता अमा-

देर्विभागकर्ता । दाता धनदेः ॥ २४ ॥ शुभमेवाशुशेते
 शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य । कालधर्मेण मरणेन ॥ २६ ॥
 दानजाना धर्माणाम् । तपसः कार्यहेतुकतस्तस्य कृच्छ्रादेः । एत-
 दोर्मध्ये प्रेक्ष्य मृता किं बहुगुणं किं परलोके श्रेष्ठमित्यर्थः
 ॥ २८ ॥

तथैव प्रतिपद्यन्ते समुद्रमटवीं तथा ॥ २९
 कृपिगोरक्षयमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३०
 तस्मादुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः ।
 सुदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३१
 विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
 पात्रे काले च देशे च प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥ ३२
 अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 कुरुते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३
 पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।

मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यान्तफलं स्मृतम् ॥ ३४
 'श्रद्धा धर्मानुगा देवी पावनी विश्वधारिणी ।
 सवित्री प्रसवित्री च संसारार्णवतारिणी ॥ ३५
 श्रद्धया धार्यते धर्मो महद्भिर्नार्थदक्षिभिः ।
 सधना अपि राजानो निःश्रद्धा नरकं गताः ॥ ३६
 निष्किंचनाश्च मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः ।
 देशे काले च पात्रे च मुद्रलः श्रद्धयाऽन्वितः ।
 'व्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परं पदमवाप्तवान् ॥' ३७
 अत्राप्युदाहरन्तीमतिहासं पुरातनम् ।
 व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्रलः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

एकषष्ठ्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

मुद्रलचित्तपरीक्षणाय दुर्वाससा पटकुर्वो वाचनेभ्यविकृतमनसा तेन तदातदाऽज्ञवावेन तत्तपोपणम् ॥ १ ॥ तन्महिम्ना
 संविमानेन देवदूतेन सप्तरीरत्नैव मुद्रलस्य स्वर्गमत्याह्वानम् ॥ २ ॥ मुद्रलेन संप्रति स्वर्गस्वरूपमिरूपणमायना ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
 कस्यै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्य मे ॥ १
 मत्प्रक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।
 सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सदर्मेचारिणः ॥ २
 न्यास उवाच ।
 शिलोच्छृष्टचिर्धर्मात्मा मुद्रलः संयतेन्द्रियः ।
 आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनम्रयकः ॥ ३
 अतिथिप्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपाले महातपाः ॥ ४
 सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह ।
 कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५
 दर्श च पौर्णमासं च कुर्वन्निगमतत्सरः ।
 देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६

तत्रेन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।
 प्रत्यगृह्णन्महाराज मागं पर्वणिपर्वणि ॥ ७
 स पर्वकार्यं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
 अतिथिभ्यो ददावन्नं ग्रहयेनान्तरात्मना ॥ ८
 व्रीहिद्रोणस्य तत्प्रीत्या ददतोऽन्नं महात्मनः ।
 ऋषेर्मात्सर्यहीनस्य वर्धेत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
 तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
 मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमुच्छति ॥ १०
 तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्रलं संशितव्रतम् ।
 दुर्वाससा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
 विश्रचानियतं वेपमुन्मच इव पाण्डव ।
 विकचः परुषा वाचो व्याहरन्निविधा मुनिः ॥ १२
 अभिगम्याथ तं विमृश्याच मुनिसत्तमः ।
 अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

दुःखार्जितस्य धनस्येति शेषः ॥ १ मत्तं श्रेष्ठत्वेन ॥ ३१ ॥
 द्रोणो मानविशेषस्तन्मिता मोक्षयत्नेनां दानात् ॥ ३८ ॥
 षष्ठ्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥
 मत्प्रक्षधर्मो नृपा धर्मस्य चेत्ता । भगवान् ईश्वरः ॥ २ ॥
 उच्छ्रः कृपा आदानं कविशापनेनं क्षालयित्वा यादवः । ते उभे

वृत्तिर्जीवनं यस्य स शिलोच्छृष्टः ॥ ३ ॥ कापोतीं पक्षि
 भल्पसमहस्याम् । इष्टीकृत इतिभ्येव निवेत्ते ननु पथादिना
 सत्रं यज्ञम् ॥ ४ ॥ व्रीहिद्रोणमात्रं यदा विष्यति तदा ददाति
 तदा च दीयमानं तद्वर्धति वर्धते ॥ ५ ॥ कुरुति प्राप्नोति
 ॥ १० ॥ विकचः दृष्ट्युपशब्दो वा ॥ १२ ॥

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभापत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्मुत्तमम् ॥ १४
 प्रादात्स तपसोपाचं क्षुधितायातिथिमियः ।
 उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयाऽन्वितः ।
 घुञ्जे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्स च मुद्गलः ॥ १६
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अधाङ्गं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाच्च सः ॥ १७
 तिनैवात्मानमालिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
 नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशते तथा ॥ १८
 एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य घुञ्जे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १९
 निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशक्नुमुद्गलं क्षुधा ॥ २०
 न क्रीधो न च मात्सर्यं नावमानो न संश्रमः ।
 सपुत्रदारमुञ्छन्तमाधिवेश द्विजोत्तमम् ॥ २१
 तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं पदकृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २२
 न चास्य मनसः कश्चिद्विकारो दृश्यते मुनेः ।
 शुद्धसत्यस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २३
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥
 क्षुद्रमसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धर्ममेव च ।
 विपयानुसारिणी जिह्वा कर्पलेव रसान्प्रति ॥ २५
 आहारप्रभवः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्येकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि श्रीहृद्दौणिकपर्वणि एकपष्टवधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

दिपष्टवधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

देवदूतारण्यमुपस्थाप्यरतां परिजानता मुद्गलेन स्वर्गानभितोचनपूर्वं देवदूतस्य स्वर्गं प्रति प्रस्थापनम् ॥ १ ॥
 प्यासेन मुषिष्टिंप्रति मुद्गलोपाख्यानकथनपूर्वं स्वाश्रमंप्रति गमनम् ॥ २ ॥

देवदूत उवाच ।

द्वितीये पक्षे ॥ १५ ॥ शु२ शुभा ॥ २५ ॥ सप्तं दुःखं मुदेन
 चेतसा इति रा. ग. घ. पाठः ॥ २७ ॥ व्यवसायं निश्चयम्

श्रेमणोपार्जितं त्यक्तं न च दुःखेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २७
 प्रीताः सोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिर्यो धर्म्यं संविभागो दमः शमः ।
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८
 'लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
 धर्मोपि धार्यते येन धृतियुक्तं त्वयाऽऽत्मना ॥ २९
 विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योस्ति कश्चन ।
 जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्नोसि परमां गतिम् ॥ ३०
 अहो दानं विष्णुं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ ३१
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३२
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३३
 उवाच चैनं विप्रं विमानं कर्मभिर्युतम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्नोसि परमां मुने ॥ ३४
 तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता श्रोक्तांगुणान्स्वर्गनिवासिनां ॥ ३५
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गेऽत्र मुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३६
 सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विमो ॥ ३७
 यदत्र तथ्यं यथ्यं च तद्ब्रवीस्वविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यचसायं गिरा तव ॥ ३८

महर्षेऽकार्यमुदित्वं यः स्वर्गमुत्तमम् ।

॥ ३८ ॥ एकपष्टवधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

संप्राप्तं प्रतिपत्तव्यं विमृशस्वबुधो यथा ॥ १
 उपरिष्ठादयं लोको योज्यं स्वरिति संज्ञितः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २
 नातस्तपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
 नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
 धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः
 दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहितलक्षणाः ॥ ४
 तत्र गच्छन्ति धर्माय कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिराचरितानृभिः ॥ ५
 देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः ।
 यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
 एषां देवत्रिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
 भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ७
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः ।
 मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
 'नन्दनान्यतिरम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
 सर्वकामफलैर्दृष्टैः शोभितानि समन्ततः ॥' ९
 नन्दनादीनि पुण्यानि विहारः पुण्यकर्मणाम् ।
 न क्षुत्पिपासे न म्लानिर्न शीतोष्णं भयं तथा १०
 धीमत्समशुभं वाऽपि रोगो वा तत्र कश्चन ।
 मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ११
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ १२
 ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १३
 तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मात्पितृजान्युत ॥ १४
 न संखेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 तेषां न च रजोवस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १५
 न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 समृद्धन्ते विमानैश्च ब्रह्मजैर्विधा हि ते ॥ १६
 ईर्ष्याशोककृमपापेता मोहमात्सर्यवजिताः ।

सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महामुने ॥ १७
 तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुङ्गव ।
 उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्या गुणान्विताः १८
 परतो ब्रह्मणस्तस्य लोकस्तेजोमयः शुभः ।
 यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः सैः कर्मभिः शुभैः ॥
 ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः ॥ २०
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न भोगैर्धर्ममत्सरः ॥ २१
 न वर्तयन्त्याहुतिभित्ते नाप्यमृतभोजनाः ।
 तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २२
 नासुखाः सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २३
 जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २४
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
 दुष्प्राप्ता परमा सिद्धिरगम्या कामयोच्चरैः ॥ २५
 त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २६
 सयं दानकृता न्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया ।
 तां भुङ्क्षु सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २७
 एतत्सर्वमुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे २८
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
 न चान्यत्क्रियते कर्म भूलब्धेदेन भुज्यते ॥ २९
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ ३०
 असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करम् ॥ ३१
 संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिपोर्मयम् ॥ ३२
 आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

उपरिष्ठाप स्वर्गलोकः इति ख. झ. पाठः ॥ २ ॥ पुंसः पुनर्लोकः
 ॥ ३ ॥ शूराश्चाहितलक्षणाः इति ख. झ. पाठः ॥ ४ ॥ यामा
 धामाश्च गणविशेषाः ॥ ६ ॥ देवानां त्रिकाया आलया येषु

तेषां देवत्रिकायानाम् ॥ ७ ॥ उपपद्यतामुपपद्यताम् ॥ १४ ॥
 त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका इति ख. झ. पाठः ॥ २६ ॥
 न्युष्टिः संपत्तिः ॥ २७ ॥

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥३३॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो म्रुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३४
 तत्रापि स महाभागः कुले महति जायते ।
 न चेत्संयुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३५
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३६
 [मुद्गल उवाच ।
 महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
 निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रबदस्व मे ॥ ३७
 देवदूत उवाच ।
 ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३८
 न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ।
 दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्वेहैरभिदुताः ॥ ३९
 निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वाः संपतेन्द्रियाः ।
 ध्यानयोगपराधैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यतं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ४१
 व्यास उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विमृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाचह ॥ ४२
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि त्रीह्रिद्रौणिकपर्वणि द्विपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

समाप्तं त्रीह्रिद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥

(अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥)*

त्रिपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कादाचन शिष्यायुतसहितेन दुर्वाससा दुर्बोधनगृहं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ दुर्बोधनेन स्वपरिषदांसंतुष्टं संमतिं प्राप्त्वा
 पाद्रीनां द्रौपद्याश्च भोजनाय सन्ने भोजनाय पाण्डवान्यति गमनप्रार्थना ॥ २ ॥ दुर्वाससा तस्मै सद्राजदानपूर्वकं पाण्डवा-
 न्प्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

मेमि चक्रधाराम् । अराः नाग्निनेमिर्लभानदास्ति ॥ ५१ ॥

यसस्त्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

द्विपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

* इतः परं दुर्वाससा राजानाम्कमप्यापद्वय शः पुत्रकृप एव हस्यते ।

रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १
 सूर्यदत्ताक्षयाच्चेन कृष्णाया भोजनावधि ।
 ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्दार्थमुपागताः ।
 आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ॥ २
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
 कथं तेष्पन्ववर्तन्त पापाचारा महाघ्ने ॥ ३
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
 एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।
 दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ॥ ५
 तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
 नानोपायैरथं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ॥ ६
 अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
 शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ॥ ७
 तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ८
 विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
 अंहानि कतिचित्त्र तस्यौ स मुनिसत्तमः ॥ ९
 तं च पर्यचरद्वाजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ १०
 क्षुधितोऽसि ददस्त्रां शीघ्रं मम नराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११
 न मोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्तवैत्यदर्शनम् ।
 अकसादेत्य च मूढे भोजयासांस्त्वरान्वितः ॥ १२
 कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
 पृथ्वत्कारयित्वाऽन्नं न भुञ्जे गर्हयन्स सः ॥ १३
 वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः ।
 विकृतिं नैति न श्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १४

आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽसीति भारत ॥ १५
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
 मयि प्रीते तु यद्वर्त्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १७
 प्रागेवं मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
 याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८
 अतिहर्षान्वितो राजन्वरमेनमयाचत ।
 शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्महाजातोऽतिथिर्भवान् ॥
 अस्सत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
 वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 गुणवाञ्छीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ॥ २०
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
 भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ॥ २१
 विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
 तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ २२
 तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येवैवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
 दुर्वासा अपि विभ्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ॥ २३
 कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
 करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ॥ २४
 कर्णोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
 दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
 दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्ते व्यसनार्षणे ॥ २५
 दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।
 खरेव ते महापापमता वै दुस्तरं तमः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
 हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः संसं निकेतनम् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि त्रिपट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

चतुःपष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

दुर्वाससा दुर्वोधनप्रार्थनासफलिकरणायाकाले पाण्डवान्प्रत्यक्षयाचनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरानुमत्या शिष्यायुतेन सह स्नानाय नदीप्रति गमनम् ॥ २ ॥ अग्रान्तरे द्रौपदीप्रार्थनया श्रीकृष्णेन सख्यमीपापमनम् ॥ ३ ॥ तथा निवेदित-दुर्वासोद्घातान्तेन तेन स्वीयधुमिवृत्तये द्रौपदीप्रत्यक्षयाचनम् ॥ ४ ॥ तथाऽज्ञस्य शेषाभावे निवेदितेऽज्ञस्थालीमानाप्य तत्कण्ठलग्नप्राक्पुलाकभक्षणेन सशिष्यस्य दुर्वाससस्तृप्तिजननम् ॥ ५ ॥ ततो भोजनाय भीमेनाह्वाने लजितस्य दुर्वाससो भयाच्छिष्यैः सह पलायनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिदुर्वासः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिहृतः शिष्यैरयुतसंभितैः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा यान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २ ॥
तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्नयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥
जगाम च मुनिः सोपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ॥ ४ ॥
न्यमजस्तलिले चापि मुनिसङ्घः समाहितः ॥ ५ ॥
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ॥ ६ ॥
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपुदनम् ॥ ७ ॥
कृष्णकृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ ८ ॥
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तुः प्रमोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल ब्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तकं नताऽसि ते ॥ ९ ॥
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिप्रद ।
पुराणपुरुष प्राणमनोबुद्ध्याद्यगोचर ॥ १० ॥
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ११ ॥
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्मारुणेष्वक्ष ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १२ ॥

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १३ ॥
त्वामेवाहुः परं वीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापन्नो भयं न हि ॥ १४ ॥
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मा मुद्वर्तुमिहार्हसि ॥ १५ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १६ ॥
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १७ ॥
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १८ ॥
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोसि भृश्रातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ॥ १९ ॥
निश्चम्य तद्वचः कृष्णा लजिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २० ॥
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विधत्ते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ॥ २१ ॥
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुश्चम्येणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २२ ॥
इति निर्वन्धतः स्थालीमानाप्य स यद्वहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २३ ॥
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा मीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ॥ २४ ॥
आकारय मुनीञ्छीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
भीमसेनं महाबाहुः कृष्णः केशविनाशनः ॥ २५ ॥

ततो जगाम त्वरितो भीमसेनो महायशः ।
 आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।
 स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ॥ २६
 ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽधमर्षणम् ।
 दृष्ट्वाद्दारान्साध्वरसांस्तृप्या परमया युताः ।
 उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ॥ २७
 दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वाऽहं वयं स्नातुं समागताः ॥ २८
 आकण्ठतृप्ता विप्रप्रे किंस्विद्भुज्यामहे वयम् ।
 वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ॥ २९
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथा पाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
 साऽस्मान्धाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३०
 स्मृत्वाऽनुभारं राजर्षेरम्बरीपत्य धीमतः ।
 विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥ ३१
 पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३२
 सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
 क्रुद्धास्ते निर्देहेयुर्वै तूलाशिमिवानलः ।
 तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
 पाण्डवेभ्यो भृशं भीता द्रुपदुक्ते दिशो दश ॥ ३४
 भीमसेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
 तीर्थेऽप्यतस्तत्तस्या विचचार गवेपयन् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नुद्गृहेऽरण्ये जटमाना महारथाः ।

गददेशो महायशो दशैव पाठः ॥ २६ ॥ गददेशो देवनद्या-
 मिह श. पाठः ॥ ३५ ॥ अनीकान्महामारते ॥ ४० ॥

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्वताम् ।
 शुधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३६
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
 प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतसिरोऽश्नि-
 निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् चलयिष्यति ।
 कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्रादैवोपसादितात् ॥ ३७
 इति चिन्तापरान्दष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
 उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ॥ ३८
 भवतामापदं ज्ञात्वा श्रपेः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ३९
 न भयं विद्यते तस्मादपेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
 तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४०
 धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कश्चित् ।
 आपृच्छे यो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वेरितं केशवस्य वभूध्रुः स्वस्थमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूढविंगतज्वराः ॥ ४२
 त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
 तीर्णाः पुनमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४३
 स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ॥ ४४
 पाण्डवाश्च महारथा द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
 ऊपुः ग्रहपुमनसो विहरन्तो वनादनम् ।
 इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४५
 एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाऽभयन् ॥ ४६

काम्यके भरतथेष्टा विजहस्ते वयामराः ॥ १

श्रेष्ठमाणा बहुविधान्यनोदेशान्तमन्ततः ।

चतुःषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

यथर्तुकालंरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
 पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्गनम् ।
 विजहुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
 ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
 मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं परंतपाः ॥ ४
 द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
 महर्षेर्दीक्षितपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
 ततस्तु राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिमहायथाः ।
 विवाहकामः साल्वैयान्प्रयातः सोऽभवच्चदा ॥ ६
 महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
 राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
 तत्रापश्यत्त्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
 तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
 विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
 भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभमिव विद्युतम् ॥ ९
 अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।

इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
 ततः स राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
 विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११
 स कोटिकाश्रयं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
 कस्य त्वेपाऽनवद्याङ्गी यदि वाऽपि न मानुषी ॥ १२
 विवाहाश्रयं न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वाऽतिसुन्दरीम् ।
 एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
 गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र कुतोपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
 अपि नाम वरारोहा मामेपा लोकसुन्दरी ।
 भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
 अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
 स कोटिकाश्रयस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्धं कुण्डली ।
 उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

॥ इति श्रीमग्नहाभारते अरण्यवर्षणि द्रौपदीहरणपर्वणि पञ्चपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

पट्टपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

जयम्रथचोदनया कोटिकाश्रयेन द्रौपदीं प्रति तपितृभर्तुकुलादिप्रभः ॥ १ ॥

कोटिक उवाच ।

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखां
 किमाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
 देदीप्यमानाऽग्निशिखेव नक्तं
 व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
 अतीव रूपेण समन्विता त्वं
 न चाप्यरण्येषु त्रिमेपि किंतु ।
 देवी तु यधी यदि दानवी वा
 वराप्सरा दैत्यवराज्ञा वा ॥ २
 वपुष्मती वीरगराजकन्या
 वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।

त्वं देवराज्ञो वरुणस्य पत्नी
 यमस्य सोमस्य धनेधरस्य ॥ ३
 धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
 शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
 न क्षेव नः पृच्छसि ये वयं स
 न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
 वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
 पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
 आचक्ष्व वन्धून् पतिं कुलं च
 जातिं च यच्चैह करोषि कार्यम् ॥ ५

परिवर्हेण परिवृष्टेन ॥ ७ ॥ नीलाभं नीलमेधम् ॥ ९ ॥

पनपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

धातुः प्रजापतेः वरराज्ञी वा । विधातुः कश्यपस्य इत्यस्य ।

वा । अदितिः पार्वती वा । विभोर्विष्णोर्लक्ष्मीर्वा ॥ ४ ॥ प्रभवं
 पितरम् । प्रभुं महान्तम् । प्रभव भुव चेति थ. पाठः ॥ ५ ॥

अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
 यं कोटिकाश्वेति विदुर्मनुष्याः ।
 'वश्येन्द्रियः सत्यरतिर्वीरः
 दृढोपसेवी गुरुपूजकश्च ॥'
 असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाक्षे
 रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
 त्रिगर्तराजः कमलासिताक्षः
 क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥
 अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
 न्पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
 निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः
 सुपुष्पितः पर्वतवासनित्यः ॥
 असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
 श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
 इक्ष्वाकुराजः सुवलस्य पुत्रः
 स एव हन्ता द्विपतां सुगात्रि ॥
 यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
 सौवीरका द्वादशराजपुत्राः ।

६

७

८

९

शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
 मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ १०
 अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च
 शत्रुञ्जयः संजयसुप्रहृदौ ।
 प्रभङ्करोऽथ अमरो रविश्च
 शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ॥ ११
 यं पद्मसहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
 नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
 सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ १२
 तस्यापरे आतरोऽदीनसत्त्वा
 बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
 सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
 राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १३
 एतैः सहायैरुपयाति राजा
 मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
 अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
 कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पद्मपृष्ठपञ्चमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

सप्तपृष्ठपञ्चमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

कोटिकाश्वमिति द्रौपद्या जननादस्वीयवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथाश्वीन्द्रोपदी राजपुत्री
 पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
 अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
 संशुक्रती कौशिकमुत्तरीयम् ॥
 ब्रुवत्याऽभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
 न मादृशी त्वामभिमाप्नुमर्हति ।
 न त्वेह वक्ताऽस्ति त्वेह वाक्य-
 मन्यो नरो वाऽप्यथवाऽपि नारी ॥ २

१

एका ह्यहं संग्रति तेन वाचं
 ददानि वै भद्र निशोघ चेदम् ।
 अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
 त्वामालयेयं निरता स्वधर्मे ॥
 जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं
 यं कोटिकाश्वेति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्य-
 माख्यामि वन्धून्प्रथितं कुलं च ॥ ४

३

४

चयने श्लोकश्चेत् ॥ ७ ॥ पदातिनः पञ्चा अतितुं सततं गन्तुं
 नीलं येषां ते पदातयः ॥ १२ ॥ पद्मपृष्ठपञ्चमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

अभिमाप्नुं अभिभाषितुम् । त्वामपि श्रुमर्हति ध. पाठः
 ॥ २ ॥ तेन वारणेन ॥ ३ ॥

अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः

कृष्णोति मां शैव्य विदुर्मनुष्याः ।

साऽहं वृष्णे यञ्च जनान्यतित्वे

ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५

युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च

मायाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरा ।

ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो

विभज्य पार्था मृगयां प्रथानाः ॥ ६

प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

जयः प्रतीचीं यमजाबुदीचीम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

मन्ये नृ तेषां स्थसत्तमानां

कालो बहुः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७

संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं

विमुच्य वाहानवरोहयध्वम् ।

प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा

प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८

एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा

शैव्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।

विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां

संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

अष्टपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

कोटिकाश्याद्रौपदीतत्त्वं विदितवता जयद्रथेन द्रौपदीमेव स्वभार्यात्वयाचना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथाऽऽसीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

‘कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ॥ १

यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् २

यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिष्ठतः कथं भवान् ३

एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।

प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ ४

दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।

तां समाचक्ष्व कल्पार्णी यदि स्याज्जैव्य मानुषी ॥ ५

कोटिक उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ६

सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।

तया समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो व्रज ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पदयामि द्रौपदीमिति ।

पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ८

स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।

आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९

कुशलं ते वरारोहे मर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।

येषां कुशलकामासि तेऽपि कचिदनामयाः ॥ १०

द्रौपद्युवाच ।

अपि ते कुशलं राजत्राष्ट्रे कोशे बले तथा ।

कचिदेकः शिवीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।

अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्तवया ॥ ११

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अहं च आतरश्वास्व यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १२

पादं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।

मृगान्विता मृगीयैव प्रातराशं ददामि ते ॥ १३

ऐणेयान्पृषपात्न्यङ्गुहरीणाञ्छरमाञ्छरान् ।

श्रक्षामुच्छ्रम्बराश्च गवयाश्च मृगान्पहन् ॥ १४

जयोऽर्जुनः ॥ ७ ॥ सप्तपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

सौवीर्यो जयद्रथः ॥ ७ ॥ यदासौ मे मनो रमते तदा

गवान्कथं विविहत् इति योज्यम् ॥ १३ ॥ सिंहगोष्ठं गोष्टमिव गोष्ट

स्थलम् ॥ ९ ॥ अनुतिष्ठसि पालयसि । विदिता तस्याः ॥ ११ ॥

वराहान्महिषाथैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥
जयद्रथ उवाच ।
कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १६ ॥
गतश्रीकान्हूतराज्यान्कृप्यान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुज्जते ।
युज्जानमनुयुज्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १८ ॥
श्रिया विहीना राप्राच विनष्टाः शाश्वतीः सनाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितम् १९ ॥
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजेनानुसुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरान्नाप्नुहि त्वं मया सह २० ॥
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाकामदेशात्सकुटुमीमुखी ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि अष्टपष्टपदिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

द्रौपद्या क्षान्निभापिणो जयद्रथस्य गृहणम् ॥ १ ॥ तथा यत्तास्त्वयन्तकपिणस्तस्याक्षेपादधःपातनपूर्वकं स्वयमेव तद्रथारोहणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सरोपरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फुर्य सुवीरराष्ट्रं
ततोऽब्रवीच्च द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥
यश्चस्त्रिन्सीक्ष्णविषान्महारथा-
नभिब्रुवन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पाभिरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥

श्रियः संक्षये सतीति शेषः । हीनलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥ १८ ॥
समाः सवत्सरान् ॥ १९ ॥ विषोऽयमासा परमिति श्रु-
पाठः ॥ २३ ॥ अष्टपष्टपदिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥
शेषेण रामो रक्षिता तेन सहितं सरोपरागं तदुपहतं च
म्हानं च वेन । वल्गुना सुन्दरेण । नतो स्वभावत उन्नते

अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जसेति च सैन्धवम् २२ ॥
सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिन्दिता ।
विलम्बयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युज्जती ॥ २३ ॥
'द्रौपद्युवाच ।
नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी २४ ॥
दुःशला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्भव ।
भम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्ष्या महारथ २५ ॥
धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
इत्युक्तः सिन्धुराजोऽथ वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ २६ ॥
राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽसिन्धवदन्ति मनीषिणः २७ ॥
स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
सुखं गृह्णन्ति राजानस्ताश्च तत्र नृपोद्भवाः ॥ २८ ॥

न किञ्चिदार्थाः प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविधं
भजन्ति चैवं सुनराः सुवीर ॥ ३ ॥
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत् ॥ ४ ॥

कोपेन भ्रुवा यस्यास्तथा । विस्फुर्यं फुटकारं कृत्वा । सरो-
पवाचोपहितेनेति श्रु. पाठः ॥ १ ॥ अभि अभिक्रम्य भुवन् ।
स्थितानचलान् । यश्चादिभिरप्यजेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ भयमिति
देवं सुनराः सुवीरिति श्रु पाठः ॥ ३ ॥ क्षत्रियसंनिवेशे नृपस-
माने । पातालमुखे महागर्ते । प्रतिसंहरेत् प्रतिपेते ॥ ४ ॥

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
 मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
 दण्डीव यूथादपसेधसि त्वं
 यो जेतुमायंससि धर्मराजम् ॥ ५
 बाल्यात्प्रमुक्तस्य महाबलस्य
 सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाद्गुनासि ।
 पदा समाहत्य पलायमानः
 क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
 महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
 जातं हरिं पर्यतकन्दरेषु ।
 प्रमुक्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
 यः क्रुद्धमायोत्ससि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
 कृष्णोरगां तीक्ष्णमुखीं द्विजिह्वां
 मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे ।
 यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
 जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
 यथा च धेनुः कदली नलो वा
 फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
 तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
 मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९
 जयद्रथ उवाच ।
 जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
 द्वाधाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
 न त्वेवमेतेन विभीषणेन
 शक्या वयं श्रासयितुं त्वयाऽद्य ॥ १०
 वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
 कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।

पट्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
 न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
 सा क्षिप्रमात्तिष्ठ गजं रथं वा
 न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
 आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
 सांवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२
 द्रौपद्युवाच ।
 महाबला किंत्विह दुर्बलेव,
 सांवीरराजस्य मताऽहमसि ।
 नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता
 सांवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
 यस्या हि कृष्णां पदवीं चरेतां
 समाश्रितावेकरथे समेता ।
 इन्द्रोऽपि तां नापहेत्कथंचि-
 न्मनुष्यमात्रः कृपणः क्रुतोऽन्यः ॥ १४
 यथा किरीटी परवीरघाती
 निम्नत्रयस्यो द्विपतां मनांसि ।
 मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेशा
 कथं दहन्नगिरिवोष्णगेषु ॥ १५
 जनार्दनः सान्धकट्पिण्डीरो
 महेष्वासाः केकयाश्वापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
 ग्रहष्टरूपाः पदवीं चरयुः ॥ १६
 मौर्वीविद्युष्टाः स्तनयिषुषोपा
 गाण्डीवमुक्तास्त्वत्तिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
 भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान्
 पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ।
 यदा द्रष्टास्पर्शुनं वीर्यशालिनं
 तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ॥ १८
 सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २०
 यथा वाऽहं नातिचरे कथंचि-
 त्पतीन्महार्हान्मनसाऽपि जातु ।
 तेनाद्य सत्वेन बशीकृतं त्वां
 द्रष्टासि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २१
 न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
 त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
 समागताऽहं हि कुरुप्रवीरैः
 पुनर्वनं काम्यकमागताऽसि ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्येवमुक्तस्तु स सिन्धुनाथ-
 स्तां द्रौपदीमाह विशालनेत्राम् ।
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

मृगवागीरैः पाण्डवैर्दुर्निमित्तदर्शनादिपदावाङ्मया सत्यं स्वाद्यमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तदा दासा द्रौपदीपृष्ठान्तावग-
 मेन जयद्रथपथानुगतं तादृचलोकनेन कोपात्समुत्क्रोशानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दिशः संपरिवृत्य पार्थो
 मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
 धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
 पृथक्करन्तः सहिता धनुषुः ॥ १

अभविष्यत् भविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेन सह ॥ १९ ॥ एकोन-
 सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

आरुह्यतामाशु रथं मदीयं
 मा त्वां बलाद्रौपदि कर्षयेहम् ॥ २३
 सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २४
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
 जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
 तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
 पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २५
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा मृष्यमाणा रथमारोह
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २६
 धौम्य उवाच ।
 नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवैक्षस्य जयद्रथ ॥ २७
 क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः ।
 आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदांतिगणमध्यगः ॥ २९

ततो मृगव्यालजनानुकीर्णं
 महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
 आरुह्य तानभ्यवदधुधिष्ठिरः
 श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

मृगव्यालमृगानुकीर्ण इति श. पाठः ॥ २ ॥

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य

मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।

आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो

महाभयं शशुभिर्वाञ्जमानम् ॥ ३

क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो

मनो हि मे दयति दहते च ।

बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-

रुद्धयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४

सरः सुपर्णेन हृत्तोरगेन्द्र-

मराजकं राष्ट्रमिवेह शान्तम् ।

एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं

शौण्डैर्यथा पीतसुरश्च कुम्भः ॥ ५

ते सैन्यवैरभ्यनिलोपवेगै-

र्महाजर्वैर्वाजिमिरुहमानाः ।

युक्तैर्बृहद्भिः सुरपैर्बृवीरा-

स्तदाश्रमायामिमुखा वभूवुः ॥ ६

तेषां तु गोमायुरनल्पयोषो

निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।

प्रभ्याहरत्तत्प्रविमृश्य राजा

प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७

यथा वदत्येष विहीनयोनिः

सालाष्ट्रको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।

शुन्यक्तमस्तानवमस्य पापैः

कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८

एत्याद्य ते तद्वनमाविशन्तो

महत्सरण्ये मृगयां चरित्वा ।

वालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं

धात्रेयिकां प्रेष्ययधुं प्रियायाः ॥ ९

तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽमिष्टस्य

रथादवपुत्य ततोऽन्यथावत् ।

प्रोवाच चैनां यचनं नरेन्द्र

धात्रेयिकामार्गवतरस्तदानीम् ॥ १०

किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां

किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।

कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः

ग्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।

‘गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः

कश्चित्परैर्नापकृतं वनेऽसिन् ॥ ११

पर्याकुला साधु समीक्ष्य सूत-

मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।

उरो मृती कष्टतरं तदानी-

मुच्यः प्रभुक्रोश हृतेति देवी ॥’ १२

इन्द्रसेन उवाच ।

अनिन्द्यरूपा तु विशालनेत्रा

शरीरतुल्या कुरुषुङ्गवानाम् ।

‘किनात्मनाशाय यदापनीता

छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ॥’ १३

यद्येव देवीं पृथिवीं प्रविष्टा

दिवं प्रपन्नाऽप्यथवा समुद्रम् ।

तस्या गमिष्यन्ति पदे हि पार्था-

स्तथा हि संतप्यति धर्मेराजः ॥ १४

को हीदृशानामरिमर्दनानां

क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।

प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-

दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ॥ १५

न बुध्यते नायवतीमिहाद्य

यद्विश्वं हृदयं पाण्डवानाम् ।

कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा

महीं प्रवेक्ष्यन्ति क्षिताः शराभ्याः ॥ १६

मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

यथाऽद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।

निहत्य सर्वान्द्रिपतः समप्रा-

न्यार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १७

अथान्वीचारमुखं प्रमृज्य
 धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
 जयद्रथेनापहता प्रमथ्य
 पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १८
 तिष्ठन्ति वर्तमानि नवान्यमूनि
 वृक्षाश्च न स्लान्ति तथैव भद्राः ।
 आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
 न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १९
 सन्नयध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
 महान्ति चारुणि च दंशनानि ।
 गृहीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ २०
 पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
 ददाति कसैचिदनर्हते तनुं
 वराज्यपूर्णाभिव भस्मानि मुचम् ॥ २१
 पुरा तुपात्राभिव हूयते हविः
 पुरा श्मशाने स्रगिवापविश्वते ।
 पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिहते
 शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ॥ २२
 'पुरा हि पार्थाश्च द्रुतौ च कापिली
 प्रसिच्यते क्षीरधारा यत्तध्वम् ।'
 महत्परण्ये मृगयां चरित्वा
 पुरा सृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २३
 'पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
 हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्गिलीयते ।
 श्रुतिं च सम्पक्वप्रसृतां महाध्वरे
 ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ॥ २४
 मा वः मियायाः सुनसं सुलोचनं
 चन्द्रप्रभाञ्च वदनं प्रसजम् ।
 स्पृश्यान्नुभं कश्चिदकृत्यकारी
 था वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एतानि वर्तमान्यनुयात शीघ्रं
 मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगादै ॥ २६
 'शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रा
 यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।
 प्रत्याहरध्वं द्विपतां सकाशा-
 लुक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ॥' २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं
 माऽस्तत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
 राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
 बलेन मत्ताः पञ्चतां प्राप्नुवन्ति ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा प्रययुहिं शीघ्रं
 सान्येव वर्तमान्यनुवर्तमानाः ।
 मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छसन्तो
 ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २९
 ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेषु-
 मुदूतं वै वाजिसुरप्रशुभम् ।
 पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
 विक्रोशन्तं भीम पार्थैत्यभीक्ष्णम् ॥ ३०
 ते सान्त्वय धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
 मुखं भवानेत्यिति राजपुत्राः ।
 श्येना यथैवामिपसंप्रयुक्ता
 जवेन तत्तैन्यमथाभ्यधावन् ॥ ३१
 तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
 संरन्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
 दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ ३२
 प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
 स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ ३३

पुरा यावदनर्हते तनुं न ददाति तावच्छीघ्रमनुयातेत्युत्तरेण
 सन्धः ॥ २१ ॥ प्रतिक्राम दूरे गवः परुषाणि अनर्हते

तनुं ददातीत्यादीनि ॥ २८ ॥ धर्षणात् परासयात् ॥ ३२ ॥
 सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्रौपद्या जयद्रथं प्रति तत्तल्लक्षणप्रदर्शनपूर्वकं युधिष्ठिरादिनिर्दिष्टाः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
 भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
 तेषां ध्वजाग्राण्यभिर्वीक्ष्य राजा
 स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् ।
 जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
 रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
 आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
 मन्ये च कृष्णे पतयस्तप्यते ।
 सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
 परंपरं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३
 द्रौपद्युवाच ।
 किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धर-
 रनायुष्यं कर्म कृत्वाऽतिघोरम् ।
 एते वीराः पतयो मे समेता
 न वः श्रेयः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
 आख्यातव्यं त्वेव सर्वं भूमृषो-
 र्मया तुभ्यं पृष्ट्या धर्म एषः ।
 न मे व्यथा विद्यते त्वज्रयं वा
 संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मेराजम् ॥ ५
 यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गो
 नन्दोपनन्दौ मधुरौ सुयुक्ता ।
 एनं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
 सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
 प्रचण्डघोषस्तनुराचताक्षः ।
 एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
 युधिष्ठिरं धर्मगुतं पतिं मे ॥ ७
 अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
 दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।

परिहो नं मूढ जवेन भूतये
 त्वमात्मनः प्राञ्जलिन्यस्तशस्त्रः ॥ ८
 अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
 महाभुजं सालमिव प्रवृद्धम् ।
 संदष्टीष्टं भुकुट्टीसंहतभुवं
 वृकोदरो नाम पतिर्ममपः ॥ ९
 आजानेया वलिनः साधुदान्ता
 महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
 एतस्य कर्माण्यतिमानुपाणि
 भीमेति शब्दोऽस्य ततः पृथिव्याम् ॥ १०
 नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति
 नार्यं वैरं विसरते कदाचित् ।
 वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
 पश्चाच्छान्तिं न च तत्तप्यतीव ॥ ११
 धनुर्धराग्र्यो धृतिमान्पशूली
 जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
 भ्राता च क्षिप्पथ युधिष्ठिरस्य
 धनंजयो नाम पतिर्ममपः ॥ १२
 यो वै न कामाग्र भयाग्र लोमा-
 ल्यज्जद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
 स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
 कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमार्थी ॥ १३
 यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
 भयार्तानां मयहर्ता मनीषी ।
 'वन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
 महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ॥' १४
 यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
 यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ।
 प्राणैर्गरीयांसमनुग्रहं वै
 स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ॥ १५

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ।

यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्गये ॥ १६

शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी
प्रियंकरो धर्मसुतस्व राज्ञः ।

हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ॥ १७

बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ।

स एष शूरो नित्यममर्पणश्च
धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ १८

त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्दैन्यबाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाहसम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

मुंघिष्ठिरादीनां जघद्रुधादिभिरामोघेनम् ॥ १ ॥ जघद्रुधेन भीमादितिः स्वसहायानां निधने द्रौपदीविमोचनपूर्वकं
पलायनम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनाभ्यां परवोक्तिपूर्वकं तदनुधावनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

संतिष्ठध्वं प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स सैन्धवो राजा चोदयामास तानृपान् ॥ १
ततो घोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसिधुत्रिगर्तानां विपादक्षाम्पजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषण्याग्रान्याग्रानिव बलोल्लङ्घनम् ॥ ३
हेमविन्दुं महोत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्णाभ्यद्रवन्नीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्त्य कोटिकाश्वोऽभ्यहारयत् ।
महता रथवशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्विबाहुप्रचोदितैः ।

गूढसल मूढयुदे । शतक्रतोर्वा शतक्रतोर्वि ॥ १६ ॥
एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च
कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १९

विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।

सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विश्वोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ २०

इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमत्य प्रवृत्तः ।

यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीवितं च ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-

स्त्यक्त्वा ब्रह्मान्माञ्जुर्लीस्तान्पदातीन् ।
यथाऽनीकं शरवर्षान्धकारं

चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतस्ते निगृह्य ॥ २२

कीर्यमाणोपि बहुभिर्न स भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
गजं तु सगजारोहं पदार्तींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशतान्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां ग्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्ध खड्गपृष्ठम् ।
शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव बहिर्णः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथान् ।

अन्तरे अभ्यहारयत् भीमजयद्रथयोर्मध्ये प्रवेष्टेन व्यवधानं
कृतवान् । रथवशेन रथवर्गेण ॥ ५ ॥

गदया चतुरो बाह्यान्नास्तस्य तदाञ्जघीत् ॥१२
 तमथाभ्यागतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखं प्राप्तश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिसंवार्य क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ गजधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपभीतस्त्रात्राचर्मासिपाणिमान् ।
 उद्धाम्य स्थानमास्थाय तस्यै गिरिर्वाचलः ॥१९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेपयामास सक्रोधमत्युच्छिद्रतकरं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविपाणं धृजं मूले खड्गेन निरकुन्तत ॥ २१
 स विनद्य महानादं गजः किङ्किणिभूषणः ।
 पतन्नवाकिशरा भूमौ हस्त्यारोहमपोथयत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वपपततो राज्ञः कोटिकाश्रयस्य संगरे ।
 सूतस्य सुदतो बाहान्शूरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुबोध हतं मृतं स राजा बाहुशालिना ।
 तस्याथा व्यद्रवन्सह्ये हतमृतास्ततस्ततः ॥ २५
 विरयं हतमृतं तं भीमः प्रहरतांवरः ।
 जघान तल्युक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
 द्वादशानां तु सर्वेषां सांवीराणां धनंजयः ।
 चक्रे निशितैर्भुजैर्धनुषि च शिरांसि च ॥ २७
 शिवीनिश्वाकुमुखांश्च त्रिगर्तासैन्यवानपि ।
 जघानातिरथः सह्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८
 क्षेमंकरमुपलभ्य इति क. पाठः । क्षेमंकरमहामर्त्य इति घ.
 प. पाठः ॥ १५ ॥ सविपाणं भुज घटन्तं दृष्ट्वा दण्डम् । मूले

सूदिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
 सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
 प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 श्रीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
 श्वगृध्रकङ्काकोलभासगोमायुवायसाः ।
 अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
 एवं तीक्ष्णशरज्वालैर्गण्डीवानिलचोदितैः ।
 सेनेन्धनं ददाहाशु सरोपः पार्थपावकः ॥ ३२
 चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
 तृणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ ३३
 ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
 अक्षानामथ योक्राणां प्रतोदानां च राशयः ॥ ३४
 शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीपधारिणाम् ।
 भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ॥ ३५
 छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां वर्मणां तथा ।
 छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ॥ ३६
 शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानां सह तोमरैः ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते तत्रतत्र विश्रापेते ॥ ३७
 पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
 हयैर्द्विधाकृतैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तथा ॥ ३८
 विप्रविद्धै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ३९
 हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृप्यां संव्रतः पलायनपरोऽभवत् ॥ ४०
 स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् ।
 प्राणप्रेप्सुरूपाघातवदनं तत्र नराधमः ॥ ४१
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धाम्न्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ४२
 ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान दृकोदरः ॥ ४३
 सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
 वारयामास निम्नन्तं भीमं सैन्यवर्सेनिकान् ॥ ४४
 गण्डप्रदेशे ॥ २९ ॥ तल्युक्तेन मुष्टियुक्तेन ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्केशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ४५
'मूढं नैकृतिकं दुष्टं द्रौपद्याः क्लेशकारिणम् ।'
तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिपमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ४६
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ४७
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विदुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्तते भवानितः ॥ ४८
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसन्त्वय ॥ ४९
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ५०
युधिष्ठिर उवाच ।
न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ५१
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनायुभौ ॥ ५२
कर्तव्यं चेत्प्रियं ममं वध्यः स पुरुषधमः ।
सैन्धवापशदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ५३
भार्यामिहतां वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथंचन ॥ ५४
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निवृत्ते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ५५
स प्रविश्याश्रमपदमपविद्वष्टृसीकटम् ।

मार्कण्डेयादिभिर्विपैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ५६
द्रौपदीमनुशोचन्निर्गलैस्तैः समाहितैः ।
समेयाय महाप्राज्ञः सभार्यो आतृमध्यगः ॥ ५७
ते स तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरप्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५८
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविशे ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णायमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५९
भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोधगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वासुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ६०
इदमत्यद्भुतं चात्र चकारातिरथोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वासैन्धवस्य जघान यत् ॥ ६१
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंग्रमः ।
अकरोदुष्करं कर्म शरैस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ६२
ततोऽभ्यधावतां वीरायुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ६३
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाऽश्वान्स्वानुदुःखितः ।
'रथात्प्रस्कन्द्य यज्ञां वै पलायनपरोऽभवत् ॥' ६४
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्वधेन वै वनम् ॥ ६५
सैन्धवं त्वभिसंग्रेह्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ६७
कथं ह्यनुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ।
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ॥ ६८
तिष्ठतिष्ठेति तं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्वली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावान्प्रत्यभापत ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥

(अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥)

त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

भीमेन केशप्रहणेन निपातितस्य जयद्रथस्य मूर्ध्नि पादप्रहारपूर्वकं क्षुरग्रेण पद्मचूदीनिर्माणम् ॥ १ ॥ भीमेन घनघन-
पूर्वकमानीतस्य तस्य युधिष्ठिरेण मोचनम् ॥ २ ॥ जयद्रथेन तपःप्रसादितान्महादेयादूर्जुनवर्जमेकस्मिन्दिने पाण्डवजयरूप-
यत्ताऽऽदानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधतायुधौ ।
प्राधावन्नूर्णमभ्यग्रे जीवितेषुः सुदुःखितः ॥ १
'लताभिः संवृते कक्षे किरीटं रत्नमाखरम् ।
अपविध्य प्रधावन्तं निलीयन्तं वनान्तरे ॥ २
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्षाशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।
अभिद्रुत्य निजप्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ ३
समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेप महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं पातयामास चैव ह ॥ ४
पुनः स जीवमानस्य तस्योत्पतितमुच्छ्रितः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलिप्यतः ॥ ५
तस्य जानू ददौ भीमो जघ्ने चैनमरतिना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ६
सरोपं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्त्वामाहेति कारव ॥ ७
भीम उवाच ।

नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिलेष्टा नराधमः ॥ ८
किंतु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवासान्द्रबाधसे ॥ ९
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदबुधतरुदा ॥ १०
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मृद हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ११
दासोऽसीति त्वया वाच्यं संसत्सु च तमामु च ।
एवं चेज्जीवितं दद्यामि यद्राजितो विधिः ॥ १२

एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रमाणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १३
तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसर्जं पांसुकुण्डितम् ॥ १४
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अग्न्यमाश्रममध्यस्थमभ्यगच्छयुधिष्ठिरम् ॥ १५
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १६
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यं कथयेति वै ।
दासमावर्णं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १७
तमुवाच च ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १८
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चशिक्षः कृतः १९
'एवमुक्तः स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतनम् ॥ २०
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिधाद्य युधिष्ठिरम् ।
वचन्दे विदलो राजा तांश्च वृद्धान्मुनिंस्तदा ॥ २१
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सज्जमाचिना ॥ २२
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मेवं कार्ष्णः पुनः कचिद् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षत्रसहायवान् ॥ २३
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ।
'कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ॥ २४
गतमन्त्रमिव आत्मा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २५
धर्मं ते वर्धतां यद्विर्मा चाधर्मं मनः क्रयाः ।

साधः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २६
 एवमुक्तस्तु सवीर्यं तूष्णीं किंचिदवाचुषः ।
 जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २७
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २८
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
 वरं चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २९
 समस्तान्तरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ ३०
 अजय्याश्वाप्यवध्याश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 श्रुतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ ३१
 वदयीं तमतपसं नारायणसहायकम् ।
 अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२
 मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
 अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ॥ ३३
 देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।
 प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ॥ ३४
 युगान्तकाले संप्राप्ते कालाभिर्दहते जगत् ।
 सपर्यतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
 निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ॥ ३५
 अथान्तरिक्षे सुमहान्नावर्णाः पयोधराः ।
 घोरस्वरा विनदिनस्तटिन्मालावलम्बिनः ।
 समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विपर्यन्तः समन्ततः ॥ ३६
 ततोऽग्निं शमयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
 अधमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥ ३७
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
 नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रयजिते ।
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनामुता मही ॥ ३८
 ततो नारायणारव्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

बलि उपहारम् ॥ २९ ॥ महाबाहु देवैरपि दुरासदम् इति ध.
 पाठः ॥ ३१ ॥ गृणसि दिवस्तीति शरणप्रम् ॥ ३३ ॥
 नारायणसहायकस्यैवं यक्ष नासयणमाहात्म्यमेषाद् देवदेव
 इत्यादिना ॥ ३४ ॥ कालाग्निरूपो नारायणो निर्दहते ॥ ३५ ॥
 विभक्तिः गर्जनः । समुत्तिष्ठन् समुत्तीर्यन् । उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥
 ३६ ॥ शमयामासुः पयोधरा इति प्रत्ययान्वयः । अत्र-
 मात्रैः रथाशनाश्रमिः श्रुतार्णवैः । सामान्ये नमुंयम् ॥ ३७ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुक्तामस्त्वतीन्द्रियः ॥ ३९
 फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातमभितद्युतिम् ।
 कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदग्रमम् ॥ ४०
 तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्चलनिधौ तदा ।
 नैशेन तमसा व्याघ्रां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥ ४१
 सत्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४२
 आपो नारास्तचनव इत्यपां नाम शुश्रुमः ।
 अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४३
 प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
 ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४४
 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्रिनिःसृतः ।
 तत्रोपविष्टः सहसा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४५
 शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
 ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीन्सज्जनव ॥ ४६
 तेऽष्टजन्तवर्षभूतानि वसतिनिःसृज्य राणि च ।
 यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४७
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
 रौद्री भावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४८
 न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारमैः ॥ ४९
 जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
 तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्वरन् ॥ ५०
 निशायामिव खयोतः प्रादृक्काले समन्ततः ।
 प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाऽभवत् ॥ ५१
 जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
 किन्तु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५२
 एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

अप्यतिष्ठति शेषः ॥ ४० ॥ नारायणपदं निवेदितां भाव
 इति । नराजगता नाराः तप्तनयः नारायणमयं तनयः नाराः
 आपः अयनं निवासस्थानं यन्म ॥ ४३ ॥ तस्मिन् पदे गिता-
 मद् उपविष्ट इति वचनमत्र बोध्यम् ॥ ४५ ॥ प्रजापतिं ब्र-
 ह्माणि ॥ ४७ ॥ हे सिन्धुपते । ते नयः पुरां धरणीं मासि ।
 यगो विष्णोरद्भुतकर्मणः पद्ममानसि यमोनि न भ्रातृणि शिरः
 ॥ ४९ ॥

जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५३
 कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥ ५४
 महापर्वतवर्ष्माणं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
 महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५५
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।
 दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ॥ ५६
 पुनरेव महाबाहुरध्वी तनुमाश्रितः ।
 नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ ५७
 दैत्येन्द्रस्य समां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
 दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ ५८
 दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 शूलोद्यतकरः सखी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५९
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभचयसन्निभः ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहः समुपाद्रवत् ॥ ६०
 समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णभृगेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारितः कर्जैर्भृशम् ॥ ६१
 एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुधातिनम् ।
 भूपोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ॥ ६२
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रसूता भर्गमुत्तमम् ॥ ६३
 दुर्दिनान्मोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
 दण्डो कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसि श्रूषितः ।
 जटो यज्ञोपवीतो च भगवान्वालरूपधृक् ॥ ६४
 यज्ञवार्त गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
 पृष्ठस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ॥ ६५
 तं दृष्ट्वा वामनतनुं महतो चलिन्नवीत् ।
 ग्रीतोमि दर्शने विप्र बृहि त्वं किं ददानि ते ॥ ६६
 एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६७
 जलक्रीडायामभिरुचितं प्रीतिर्यस्य ॥ ५३ ॥ वराहवपुषमात्मानमिति शेषः । वाङ्मयं चतुर्वेदमयम् । वेदसंमितं वेदप्रमित-यश्चरम् ॥ ५४ ॥ वर्णं शरीरम् ॥ ५५ ॥ दंष्ट्रेण दंष्ट्रया न्यविशत् न्यवेशयत् ॥ ५६ ॥ गर्भे धारितः गर्भधारितः ॥ ६२ ॥ दुर्दिनं प्रादुर्दिनं तत्र भवोऽन्मोदः कृष्णमेघस्तद-दराः । श्रीवत्सेनोरसि श्रूषित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ वाटं स्थानम् । बलिनो बलेः । अयमिकारान्त इत्यन्तव्य शब्दो दृश्यते ॥ ६५ ॥

स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः समयमानोऽभ्यभाषत ।
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६८
 बलिर्देवो प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६९
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ७०
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
 तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ ७१
 असतां निग्रहाथीय धर्मसंरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्ष्ये ।
 स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ॥ ७२
 अनाद्यन्तमजं देवं श्रद्धं लोकनमस्कृतम् ।
 यं देवं विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सन्धय ॥ ७३
 यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ७४
 प्रधानं सोऽश्वविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५
 सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
 समानस्यन्दने पार्थमास्याय परवीरहा ॥ ७६
 न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
 कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ॥ ७७
 तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
 चतुरः पाण्डवानाञ्जन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७८
 'तस्माच्च पार्थरहिवान्पाण्डवान्पारयिष्यति ।
 एतद्वि पुरुषव्याघ्र मया दत्तो वरस्तव' ॥ ७९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उभापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरादनः ॥ ८०
 वामनैर्विकटैः कुक्षैश्चतुर्वर्णदशनैः ।
 वृत्तः पारिपदधोरर्नानाप्रहरणोद्यतः ॥ ८१

दिव्यं च तदद्भुततमं च रूपं बभूवेति शेषः ॥ ६९ ॥ अवती-
 र्णोऽवतरणं कुर्वन्जायत आविर्भूतः । यदुक्ष्ये यदूर्णं गृहे
 ॥ ७२ ॥ तस्य कर्माणि विदुषो विद्वांसः गान्ति गावन्ति
 ॥ ७३ ॥ सोऽर्जुनः अश्वविदुषां प्रधानं श्रेष्ठः यं अजितमाहु-
 स्तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५ ॥ तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना ।
 भावः पूज्यतमः । भावः पूज्यतमे लोके इत्यनेकार्थः ॥ ७७ ॥
 दिनेकमेकदिनमेव न सर्वदा ॥ ७८ ॥

ज्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।

उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८२

एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।

पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तथा ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

समाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥

(अथ रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥)

चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

शुधिष्ठिरेण मार्कण्डेयं प्रति स्वसमाप्तदुःखिसत्ताप्रकाशः ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।

आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३

भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।

संशयं परिपृच्छामि च्छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४

द्रुपदस्य सुता खेपा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

अयोनिजा महाभागा स्तुपा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

मन्ये कालश्च भगवान्देवं च दुरतिक्रमम् ।

भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति रामोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ तत्र रामाद्युपपत्तिकथनपूर्वकं रावणोत्पाद्युपोद्घाततया दुःखोत्पत्तिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

जयद्रथोऽपि मन्दारमा स्वमेवेति ह्य. पाठः ॥ ८३ ॥ त्रिषु-

पार्थिवद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

देवं य. विपिनिर्मितमिति ह. य. पाठः । तत्र देवं परमोपश्री

विपिः सदगतरुर्मणो साध्या निर्मितम् ॥ ६ ॥ ईदृशो भावः

रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या चलीयता ॥ १

आश्रमाद्राधुसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

परेष हरणम् ॥ ७ ॥ मिथ्याव्यवृत्तिः कृपातापसर्वेषु ॥

इयं हिमा त्रियत् इति सेतुः ॥ १२ ॥ मया राम इति सेतुः

॥ १३ ॥ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

रावणेन विदायता इति य. ह. पाठः ॥ २ ॥

माथामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कसित्रामः कुले जातः किंवरीर्यः किंपराक्रमः ।
 रावणः कस्य पुत्रो वा किं वरं तस्य तेन ह ॥ ४
 एतन्मे भगवन्सर्वं सम्पगारुयातुमर्हसि ।
 'त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।'
 श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्रियकर्मणः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अजो नामाभवद्राजा महानिश्वाकुवंशजः ।
 तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्थाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६
 अमवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थेकोविदाः ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
 रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
 सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतप्यौ ॥ ८
 विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

पदसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

मुनिवरेण विश्ववसा भार्याप्रये रावणादीनामुत्पादनम् ॥ १ ॥ सावुजेन रावणेन तपस्त्रोपितस्य द्रष्टव्यो घरापुष्पका-
 पहरणपूर्वकं कुबेरस्य निष्कासनेन लङ्कायां निवासः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
 पुत्रुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा नृप ॥ २
 स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितृवं परिचारिकाः ॥ ३
 ताः सदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।

यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
 एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
 रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
 पितामहो रावणस्य साक्षादेवः प्रजापतिः ।
 स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः सष्टा महातपाः ॥ ११
 पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
 तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्पुत्रुधः ॥ १२
 पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
 तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
 स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्षेण वै द्विजः ।
 प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
 पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
 अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
 ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
 राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६
 विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
 यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ॥ १७

ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशांपते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्चैवैवस्तामाः सुमन्मनाः ॥ ५
 स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमानपुत्रानेकैकस्या यथेप्सिताम् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमां भुवि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

त्वष्टा यो राममहिषी इति ध. घ. पाठः । त्वष्टा प्रजापतिः स्वयमेव
 संकल्पेन चकार ननु मेधुगद्वारा । अयोनिजासित्यर्थः ॥ १ ॥
 गवि गोसंज्ञायां भार्यायाम् ॥ १२ ॥ तस्य वैश्रवणस्य कोपान्
 मां त्यक्त्वा मपितरं सेवत इत्यतिज्वलनात् । वैश्रवणं माधितुं

पुलस्त्याएव योगबलेन विश्रवःसंज्ञ देहान्तरं चक्रे इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥
 पितरं विश्रवसम् । राक्षसेश्वरः कुबेरो रक्षःपुरीनायकवान्
 ॥ २ ॥ पुष्पोत्कटा बलाका च इति ध. पाठः ॥ ५ ॥

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो चलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि ।
 मायावी रणशौण्डथ रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद् पिशिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।
 पित्रा सार्धं समासीनमुज्ज्या परमया युतम् ॥ १४
 जातामर्पास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्वोरिणं तपसा तदा ॥ १५
 अतिष्ठेदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुमक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्षपर्णमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७
 उपवासरतिर्धर्मान्सदा जप्यपरायणः ।
 तमेव कालमातिष्ठचीदं तप उदारधीः ॥ १८
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
 परिचर्या च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसा ॥ १९
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु शिरद्विलम्बा दशाननः ।
 जुहोत्यग्नौ दुराधर्पस्तेनातुप्यजगत्प्रभुः ॥ २०
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्ताम्र्यवारयत् ।
 प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।
 प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्तेणुत पुत्रकाः ।
 यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथाऽस्तु तत् ॥ २२
 यद्यदग्नी हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।

पित्रा विश्रवता ॥ १३ ॥ पमरिभु चलात् एकः सूर्य इति पञ्चाना-
 मर्माणं मध्यागः पञ्चाग्निः ॥ १६ ॥ विभीषणलक्षोऽतिष्ठदित्यु-

भविष्यसि रणेऽग्नीणां विजेता न च संशयः ॥ २४
 रावण उवाच ।
 गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।
 सर्पकिनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५
 ब्रह्मोवाच ।
 य एतं कीर्तितां सर्वे न तेभ्योस्ति भयं तव ।
 ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
 अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
 कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
 'वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ।'
 स वव्रे महतीं निर्द्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ॥
 वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ॥ २९
 विभीषण उवाच ।
 परमापद्रुतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
 अशिक्षितं च भगवन्वक्षास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्माद्राक्षंसयोनीं ते जातस्यामित्रकर्शन ।
 नाधर्मं धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विश्रापते ।
 लङ्कायाश्चावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
 हित्वा स भगवाँलङ्कामाविशद्रन्धमादनम् ।
 गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
 विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
 दशाप तं वैश्रवणो न त्यामेतद्वह्मिष्यति ॥ ३४
 यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वह्मिष्यति ।
 अवगत्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं नमविष्यसि ॥ ३५
 विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज त्रिधा परमया युतः ॥ ३६
 सरेणान्वयः ॥ १७ ॥ महर्षीयया धेष्टवदतिशया ॥ ३१ ॥
 नमविष्यति मतिष्यति ॥ ३५ ॥ अन्वगच्छन् उन्नेति

तस्यै स भगवांस्तुष्टो आता आत्रे धनेश्वरः ।
सैनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

दशग्रीवश्च दैत्यानां दानवानां बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रावणोपद्रितदेवगणमाधितेन ब्रह्मणा द्यौदरे राक्षसेन प्रादुर्भाषयित्वेदन्पूर्वकं तान्प्रति सरसाहाय्यार्थं वानरादिभावेन जननचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अप्रिस्वाच ।
योसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारिर्महाबलः ।
ततो नल्लोतु भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३
ब्रह्मोवाच ।
न स देवाहुरः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽस्मि मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः महरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्तत्तेषां संनिधौ शक्रममवीत् ।
सर्वदेवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ ६
विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
'ते यथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य श्लासनम् ।
सहजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ॥' ८

ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तु महीं सर्वे मन्त्रयामासुरज्जसा ॥ ९
'अवतेरुर्महीं स्वर्गादेश्च सहिताः सुराः ।
ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किन्नरः ।
चारणाश्चासृजन्धोरान्वानरान्वनचारिणः ॥ १०
यस्य देवस्य यद्वृषं वेपस्तेजश्च यद्विधम् ।
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ॥ ११
तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभी नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये ॥ १२
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १३
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरक्षीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ १४
तेऽन्ववर्तन्पितृन्सर्वे यशसा च बलेन च ।
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां सालतालशिलायुधाः ॥ १५
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वेऽमोघबलास्तथा ।
कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे बुद्धिविशारदाः ॥ १६
नागायुतसमप्राणा बायुवेगसमा जव ।
यथेच्छविनिपाताश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १७
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभाषनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं त्वया तथा ॥ १८

शेषः ॥ ३६ ॥ रत्नाणि जार्ता जार्ता यदुत्कटं तदवमभिधी-
यते । विहंगमः शेषरः ॥ ३९ ॥ रावयामास हिंसायैव रुदो
रूपमिदम् ॥ ४० ॥ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

विप्रकारिर्बिर्धिः प्रकारीः ॥ ३ ॥ ओजसा तेजसा युक्ता-

न्यदासा इति य. ध. पाठः ॥ १५ ॥ वज्रसंहननाः वज्रव-
हदाः ॥ १६ ॥ यथेच्छकनिपाताश्च इति र. झ. पाठः ।
यथेच्छा तत्रैव निवागो येषां ते यथेच्छकनिवागाः ॥ १७ ॥
यद्यत्कार्यं कञ्चेवीप्रलोभनं रामप्रजाजनादि ॥ १८ ॥

सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वरसंधुक्षणे रता ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

शमेण स्वस्य यौवराज्याभिषेचनोद्युक्ते दशरथे मन्यराबोधितायाः कैकेय्या वचनात्सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनगमनम् ॥ १ ॥ सया लक्ष्मणकरेण द्यौषणसावैरूप्यकरणपूर्वकं खराविह्वलनम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धेन रावणेन रामविप्रचिकीर्षया भारीचसमीपं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १ ॥
कथं दाशरथी वीरौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ बने ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवदृष्टप ।
क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४ ॥
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
दृष्ट्वा रामं दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५ ॥
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६ ॥
ततः स राजा मतिमान्मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्मन्त्रैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
भासकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
कम्बुग्रीवं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९ ॥
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं वले ।
पारगं सर्वधर्माणां वृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियमभिघ्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११ ॥

गुणगणं दीप्ते ॥ १५ ॥ उत्तमसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रामपदे निर्वैकि ज्येष्ठ इति ॥ ६ ॥ सर्वदाः अनुरक्ताः
महत्तयः प्रजा ममितां तानानुरक्तप्रवृत्तिम् ॥ ११ ॥ भद्रं ते

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
वृत्तिमन्तमनादृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
सदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुलनन्दनम् ॥ १३ ॥
चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्नामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥
अद्य पुप्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संश्रियन्तां मे रामश्चोपनिमग्न्यताम् ॥ १५ ॥
'श्च एव पुप्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः यौरेषु सह मन्त्रिभिः ॥ १६ ॥
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्वाय मन्यरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीर्विपत्त्यां संकुद्धदृष्टो दशति दुर्भगे ॥ १८ ॥
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदी विलग्नमध्येव विश्वती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्विता ।
राजानं तर्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
सत्यप्रतिज्ञं यन्मे त्वं काममेकं विसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजस्तस्यान्युश्रव्य संकटात् ।
'तदयं कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते ॥ २२ ॥

इति युधिष्ठिरं प्रति आशीर्वचनम् । पुरोहितं पठितम् ॥ १४ ॥

अद्य पुप्या विधिमर्हन्पुण्ययोगमुपैष्यतीति व. पाठः ॥ १५ ॥

प्रत्यय व्यञ्जयन्तीव इति व. पाठः ॥ २१ ॥ कामं वरं उत्त-
मरूपं देहि । संकटात् कटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच ।
 वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
 अवध्यो बध्यतां कोऽय बध्यः कोऽय विमुच्यतां ॥ २३
 धनं ददानि कस्याद्य द्वियतां कस्य वा पुनः ।
 ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्विचमस्ति मे ॥ २४
 पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
 यस्तेऽभिलपितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरं ॥ २५
 सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
 आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६
 आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
 भरतस्तदवाप्नोतु धनं गच्छतु राघवः ॥ २७
 'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥' २८
 स तं राजा वरं श्रुत्वा विभ्रियं दास्यणोदयम् ।
 दुःखातो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ २९
 ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
 वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ ३०
 तमन्वगच्छलक्ष्मीवान्धनुर्माँल्लक्ष्मणस्तदा ।
 सीता च भार्या भद्रं ते वंदेही जनकात्मजा ॥ ३१
 ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
 समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मेणा ॥ ३२
 रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
 अनार्या भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३
 गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४
 तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
 पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलब्धया ॥ ३५
 अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
 सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा परुरोद ह ॥ ३६
 च चारित्र्यं विशोभ्याथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ ।
 अन्ययाद्वातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३७
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च मुदुःखितः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९
 ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
 तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४०
 'उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
 शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चापि कौसलान् ॥ ४१
 नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ॥
 स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
 चकार देवकल्पस्य पितुः स्नात्वोदकक्रियाम् ॥ ४२
 अत्रवीत्स तदा रामो भ्रातरं भ्रातृवत्सलम् ।
 पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्यौ परंतप ।
 एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ॥' ४४
 विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४५
 रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
 प्रविशेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४६
 सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 नदीं गोदावरीं रम्पामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४७
 वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
 खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४८
 रक्षार्थं तापसानां तु राघवो धर्मवत्सलः ।
 चतुर्दशसहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ॥ ४९
 दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
 चक्रे क्षेमं पुनर्धामान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ५०
 हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
 ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातृनिवेशनम् ॥ ५१
 ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।
 पपात पादयोर्भ्रातुः संयुष्करुधिरानना ॥ ५२
 तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उत्पपातासनान्कुक्षो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ५३
 खानमात्यान्विस्मय्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।

केनासेवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमत्य च ॥५४
 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रेषु सेवते ।
 कः शिरस्यधिमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥५५
 आशीर्षिणं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं मत्तः स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु तिष्ठति ॥५६
 इत्येवं युवतस्तस्य नेत्रेभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निर्वेदुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५७
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५८
 ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालघोदितः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

रावणेन भिक्षुवेषधारणपूर्वकं मारीचेन मृगरूपधारिणा सह रामाग्रजाभिगमनम् ॥ १ ॥ मृगप्रहयाय सीताचोदनया
 सदानुधाविना रामेण राक्षसहृत्वा मृगहननम् ॥ २ ॥ म्रियमाणस्य मारीचस्य हासीवे कश्मणेति रामस्वरसमानस्वरश-
 रणेन विपण्यायाः सीतायाः परुषमापणश्रवणाहृक्षमणेन राममार्गानुसरणम् ॥ ३ ॥ अग्रान्तरे रावणेन विजिरूपधारणप-
 र्वकं सीतापहरणम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
 पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभित्ततः ॥ १
 विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।
 उवाच प्रथितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् २
 न ते प्रकृतिमान्वर्णः कश्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कश्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
 दशसं रावणस्तस्यै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 समासेनैव कार्याणि क्रोधाभर्षसमन्वितः ॥ ५
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ।
 अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो हासि तस्य वै ॥ ६
 वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रत्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
 तथुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अकुर्वतोऽसहचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
 मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसांवरम् ।
 किं ते साहसं मया कार्यं करिष्याम्यवशोपि तत् ॥
 तमब्रवीदशश्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
 ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वक्ष्या भविष्यति ॥
 तामादायापनेष्यामि ततः स नभविष्यति ।
 भार्यावियोगाद्बुद्धिरेतत्साहसं कुरुष्व मे ॥ १३

शिदं हितम् । केसरिणं सदावन्तं मृगराजम् ॥ ५६ ॥ तस्य
 दोतोभ्य एति सः पादः । दोतोभ्यधमुरादिरुन्धेभ्यः । तेज-
 योऽपिदोमोर्जालः ॥ ५७ ॥ खरदूषणसंयुक्तं तत्पराभववदि-

तम् ॥ ५८ ॥ विधि रक्षाम् ॥ ६० ॥ अष्टसप्तत्यधिकद्विशत-
 तमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

राममासायात् रामं नैवासाद्वेरीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्योदकमघात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्रिष्टकर्मणः ।
 चक्रतुस्तद्यथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्वितम् ॥ १५
 रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृत् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
 दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृत् ।
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
 रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्तया ॥ १८
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाजुलिप्रवान् ।
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तरामृगं यथा ॥ १९
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ।
 चर्क्य महदध्वानं रामस्तं युयुधे ततः ॥ २०
 निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
 स रामवाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
 शुभाय तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
 सा प्रापतत्ततः सीता ताम्रवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
 अलं ते शङ्कया भीरु को रामं ग्रहरिष्यति ।
 मुहूर्ताद्भक्ष्यसे रामं भर्तारं त्वं शुचिस्मितम् ॥ २४
 इत्युक्त्वा सा मरुदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणा ॥ २५
 सा तं परुषमारब्धा बक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैप कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
 अप्यहं शत्रुमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।
 पतेयं गिरिशङ्काया विद्येयं वा हुताशनम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्खज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ।
 निहीनमुपनिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८

एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 पिधाय कर्णौ सद्बुद्धः प्रस्थितो येन राघवः ॥ २९
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ।
 अवीक्षमाणो त्रिन्वोष्टौ प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ ३०
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो-रावणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ॥ ३१
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ।
 'उपागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः' ॥ ३२
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमग्नयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३
 अवमत्य ततः सर्वं स्वं रूपं प्रत्यपद्यत ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं कामी राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्कापुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५
 तत्र त्वं नरनारीषु शोमिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३६
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मेवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७
 प्रपतेह्यसौ सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 'शुभ्येत्तोयनिर्धौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ॥
 उष्णांशुत्वमथो जहादादित्यो बह्निरुष्णताम् ।'
 त्यक्त्वा शैत्यं भजेन्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३९
 कथं हि भिन्नकरं पद्मिनीं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं क्रेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ४०
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सांवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति सरः ॥ ४१
 इति सा तं समामाप्य प्रविशेशाश्रमं ततः ।
 क्रोधात्मस्फुरमाण्णाष्टौ विधुन्वाना करा मुहुः ॥ ४२
 तामभिद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यपेक्षयत् ॥ ४३

भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।

मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ ४४

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।

रुदतीं रामरामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

सीतामादाय गच्छता रावणेन निरोधकस्य जटायुषो युद्धे हननपूर्वकं लङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ मृगहननपूर्वकं प्रतिनिवृत्तेन रामेण मध्येमार्गे संगतस्य लक्ष्मणस्य चित्रे सीतास्यजनेन हेतुना गर्हणपूर्वकं स्वावासगमनम् ॥ २ ॥ सीताग्वेपिणा सहलक्ष्मणेन रामेण मार्गे स्वप्राहिणः कथनध्वस्य वचः ॥ ३ ॥ कथनध्वदेहाग्निरितेन गन्धर्वेण रामंप्रति पम्पातटे मुग्धीधंप्रति गमनचोदना ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीजटायुररूणात्मजः ।

गृध्रराजो महावीरः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां सुषाम् ।

सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २

अथैनमत्रवीरुद्गृध्रो मुञ्चमुञ्चेति मैथिलीम् ।

ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३

न हि मे मोक्षयसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ।

उक्तैव राक्षसेन्द्रं तं चकते नखैरभृशम् ॥ ४

पक्षतुण्डग्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् ।

चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ५

स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैपिणा ।

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६

निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाश्रुशिखरोपमम् ।

ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाऽङ्केन राक्षसः ॥ ७

यत्रपत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।

सरो वा सरितो वाऽपि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८

सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् ।

तत्र वासो महद्दिन्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ९

तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम् ।

मध्ये सुपीतं पद्मानां विद्युन्मेषान्तरे यथा ॥ १०

अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।

ददर्शार्थं पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११

प्राकारवप्रसंवाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।

प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२

एवं हतायां वैदेयां रामो हत्वा महामृगम् ।

निवृत्तो ददृशे दूराद्वातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १३

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेषिते ।

इति तं आतरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४

मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् ।

आतुरामगमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १५

गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।

अपि जीवति वैदेहीमिति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६

तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।

यदुक्तवत्सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७

दक्षमनेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।

स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८

राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृप्य बलवद्भुजः ।

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९

स तांबुवाच तेजसी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।

गृध्रराजोसि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संश्रुत धनुषी शुभे ।

कोयं पितरमस्माकं नास्माऽऽहेत्युचतुश्च तौ ॥ २१

ततो ददृशुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् ।

ध्रियमाणे जीवति ॥ ३ ॥ नखैः नदीः ॥ ४ ॥ चक्षार
शुषाम् ॥ ५ ॥ यद्वेन उत्पन्नम् ॥ ७ ॥ गिरिप्रस्थे पर्यतपि-
नरे ॥ ९ ॥ आचारः परिधिगितिः वनराट्पाद येमुपमं युग्मं

ताम्बां संवाधा दुर्गमा ॥ १२ ॥ कथं प्राप्तोऽसीति संवदः
॥ १४ ॥ वां युपयोः ॥ २० ॥ आद मूने ॥ २१ ॥

तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥२२
 अपृच्छद्रावणो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पराचक्षे ममार च ॥ २३
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वाऽस्य तदिद्वितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥२४
 ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं व्यपविद्वृत्सीकटम् ।
 विध्यस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलम् ॥ २५
 दुःखशोकसमाविष्टो वैदेहीहरणादितां ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपः ॥ २६
 वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७
 शब्दं च घोरं सत्वानां दावाग्रेरिव वर्धतः ।
 अपश्येतां मुहूर्ताय कवन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८
 मेघवर्षतसंकाशं सालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुग्रम् ॥ २९
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः को जग्राह लक्ष्मणम् ।
 विषादमगमत्तद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३०
 न राममभिसंग्रेक्ष्य कृप्यते येन तन्मुग्रम् ।
 विपण्णश्चाग्रवीट्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ३१
 हरणं चैव वैदेद्या मम चायमुपगृह्यः ।
 राज्यभ्रंशश्च भवतस्मात्तस्य भरणं तथा ॥ ३२
 नाहं त्वां मह वैदेद्या समंतं कोसलागतम् ।
 द्रक्ष्यामि प्रथिते राज्ये पितृपतामहे स्थितम् ॥३३
 द्रक्ष्यन्त्यापसा घन्या ये कुशलाजगर्मादलः ।
 अभिषिक्तस्य वदनं गोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४
 गवं पादुविषं धीमान्विललाप न लक्ष्मणः ।
 तमुवाचाथ काकुत्स्थः संग्रमेऽप्यप्यर्मभ्रमः ॥ ३५

मा विपीद नरव्याघ्र नैव कथिन्मयि स्थिते ।
 'शक्तो वर्षयितुं वीर मुमित्रानन्दवर्धन ।'
 छिन्नव्यस दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥
 इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पानितः ।
 खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७
 ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्वली ।
 सौमित्रिरपि संग्रेक्ष्य भ्रातरं रावयं स्थितम् ॥ ३८
 पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
 गतामुरपतद्रमौ कवन्धः मुमहांलतः ॥ ३९
 तस्य देहादिनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
 ददृशे दिवमास्याय दिवि मूर्ध्नि इव ज्वलन् ॥ ४०
 पप्रच्छ रामस्तं बाग्मी कस्त्वं प्रमूहि पृच्छतः ।
 कामया किमिदं चित्रमाश्रयं प्रतिभाति मे ॥ ४१
 तस्याचक्षे गन्धर्वो विश्वाचसुरहं नृप ।
 प्राप्नो ब्रालणशापेन यौनिं राक्षमसेविताम् ॥ ४२
 रावणेन हता सीता लङ्कायां संनिवेशिता ।
 सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते सायं करिष्यति ॥ ४३
 एषा पम्पा शिवजला हंमकारण्डवायुता ।
 ऋष्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षं तटाकिनी ॥ ४४
 वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिर्वैः सह ।
 भ्राता वानराजस्य बालिनो हेममालिनः ॥ ४५
 तेन त्वं महसंगम्य दुःसमूलं निवेदय ।
 समानशीलो भवतः साहाय्यं सकर्णिष्यति ॥ ४६
 एतावच्छब्दमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टामि जानकीम् ।
 ध्रुवं वानरगाजस्य विदितो रावणानयः ॥ ४७
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रमः ।
 विमयं जग्मतुर्धोर्मा प्रवीरं रामलक्ष्मणौ ॥ ४८

कृतवाघ्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५९
 मा च ते भूद्वयं भीरु रावणालोकगहितात् ।
 नलक्ष्मणशपेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ॥ ६०
 शशो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्मां परामृशन् ।
 न शक्तोऽप्यवशां नारीमुपेतुमजितेन्द्रियः ॥ ६१
 क्षिप्रमेप्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥
 स्वमा हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिरुद्धदर्शनाः ।
 विनाशायस्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यस्य कुलस्य च ६३
 दारुणो ह्येष दृष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभावाञ्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६४
 स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनाशलिङ्गानि स्मरे दृष्टानि तस्य वै ॥ ६५
 तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
 असकृत्स्तरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६६
 कुम्भकर्णादियश्चैमे नम्राः पतितमूर्धजाः ।
 गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

रावणेन सीतासंनोपमेव बहुधा प्रलोभनेऽपविष्टतमानसया तया प्रत्याख्याने स्वावासं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततस्तां भर्तृशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
 मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
 राक्षसीभिरुपासन्तीं समासीनां शिलातले ।
 रावणः कामचाणार्तो ददृशोऽपस्तसर्प च ॥ २
 देवदानवगन्धर्वक्षकिंपुररूपैर्पुङ्गव ।
 अजितोशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३
 दिव्याम्बरधरः श्रीमान्मुष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
 न कल्पदृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।
 श्मशानचैत्यद्वयमवदूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५

वधूं क्षुपाम् ॥ ६१ ॥ परिक्षिप्ता व्यासा ॥ ७० ॥ एकाशीत्य-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्वाक्यं त्रस्तां रोहीमिवाचलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वन्त्रि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्भरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वीणां च योषितः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ।
 'तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा ॥'

उपासन्तीमुपास्यमानाम् ॥ २ ॥ रोही हरिणीम् ॥ ७ ॥
 परिकर्म वज्राभरणादिना प्रसापनम् ॥ ८ ॥

चतुर्दश पिशाचीनां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्बचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मांभाषानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रप्रेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च
 यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मण्डोदरी तथा ॥ १६
 इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 कृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अशिवेनातिवामोरुरजसं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितां बाला सहतावभिवर्षती ॥ १८
 'व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।'
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १९
 असकृद्बद्धो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ।
 तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ॥ २०

॥ इति भीममहाभारते अरण्यपर्वणि रामोक्त्याप्तपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

अश्वत्थाल्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

रामेण शरदागमेऽपि विषयायतया स्वानुपसर्पणे सुग्रीवेप्रति लङ्घनप्रेषणम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेण सह रामादितकमाग-
 तेन लक्ष्मणेन संप्रति सीताप्रेषणाय सुग्रीवकृतनयानरप्रेषणविवेदनम् ॥ २ ॥ ततो लङ्कापुरातननिवृत्तेन हनुमताऽऽरा-
 दिभिः सह मनुष्यभङ्गपूर्वकं रामाय सीतापृच्छान्तादिनिवेदनपूर्वकं तत्तत्तत्पदमणिदानम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

रापयः महर्षामिभिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन्माल्यवतः शृष्टं ददृश विमलं नमः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले ज्योतिर्निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयान्तमभिप्रदा ॥ २

विनिर्वाणं सप्त रश्मि रश्मिः ॥ २० ॥ भीमविदी उपयोगदां ॥ २१ ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्यः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 मीनां संस्पृष्ट्वा घमात्पा रुद्धां राक्षसवेग्मनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किंकिचायां कपीश्वरम् ।

॥ २१ ॥ मण्डोदरिहृदयद्वन्द्वोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

रामेण सुग्रीवेण सख्यकरणपूर्वकं चालिह्ननम् ॥ १ ॥ रावणेनाशोकवने सीतानिवेशनपूर्वकं तद्वशीकरणाय राक्षसोत्तं नियोजनम् ॥ २ ॥ तत्र विजयया रामरायणयोर्विष्टानिष्टसूचकस्वदृष्टस्वप्नप्रकारकयनेन सीतायाः परितान्वयनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽधिदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १ ॥
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुसरन् ।
कामधाणाभिसंतप्तं सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
न त्वामेवंविधो भावः स्पृष्टमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धसेविनम् ॥ ४ ॥
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।
तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्य हरिपुङ्गवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्रय ॥ ६ ॥
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितृनपि ।
प्रतस्वतुरुभौ धीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८ ॥
तावद्वयमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च धीरौ ददृशुस्तदा ॥ ९ ॥
सुग्रीवः प्रेपयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १० ॥
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥
'ततः सीतां हतां श्रुत्वा सुग्रीवो बालिना कृतम् ।
दुःखमारुयातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ॥' १२ ॥
तद्भासो दर्शयामास तस्य कार्यं निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता द्रियमाणा व्यपासृजत् ॥ १३ ॥
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्रवगाधिपम् ।

पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १४ ॥
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे बालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १५ ॥
इत्येवं समयं कृत्वा विश्वासं च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तत्पुष्टुर्द्वामिकाह्निगः ॥
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममूषे वाली तारा तं प्रत्यपेधयत् ॥ १७ ॥
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेव वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १८ ॥
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
ग्रीवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १९ ॥
सर्वभूतकृता त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केन चाश्रयवान्प्राप्तो ममैव भ्रातृगन्धिकः ॥ २० ॥
चिन्तयित्वा सुहृत् तं तु तारा ताराधिपमभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २१ ॥
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २२ ॥
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २३ ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलारमजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २४ ॥
सर्वे एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयाः ॥ २५ ॥
तस्मात्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवमतमानसाम् ॥ २६ ॥
तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहागुहात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २७ ॥
असकृच्चं मया ह्रीव निर्जितो जीवितमियः ।

अधिदूरे समीपे । नलिनीं पुष्करिणीम् ॥ १ ॥ अमृतम-
ग्निनाऽमृतसदृशेन ॥ २ ॥ उपपादय सफलद्रुमम् ॥ ५ ॥
अनन्तरः संनमः ॥ ७ ॥ ऋष्यमूकं पर्वतम् ॥ ९ ॥

अयोधो जनबुन्दसमिश्रः रत्नो यस्य ॥ १० ॥ आश्रयवत्
परव्याधितः ॥ १८ ॥ ईर्ष्यामिच्छाः ॥ २६ ॥

मुक्तो गच्छति दुर्बुद्धे कथंकारं रणे पुनः ॥ २८
 इत्युक्तः ग्राह सुग्रीवो आतरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमभिन्नं रामं सम्बोधयन्निव ॥ २९
 हृतराज्यस्य मे राजन्हृतदारस्य च त्वया ।
 किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्वि समागतम् ३०
 एवमुक्त्वा बहुविधं तत्तत्सौ सन्निपेततुः ।
 समरे बालिसुग्रीवौ सालतालशिलायुधौ ॥ ३१
 उभौ जम्भतरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।
 उभौ बलगतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजमृतुः ॥ ३२
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिशक्तौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पितावित्र किंशुकौ ॥ ३३
 न विशेषस्तयोर्बुद्धे यदा कश्चन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनुमान्कण्ठ आसजत् ३४
 स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३५
 कृवचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचर्कष धनुःश्रेष्ठं बालिमुद्दिश्य लक्षयन् ॥ ३६
 विष्कारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा वर्षा ।
 वितत्रास तदा बाली श्रेणाभिहतो हृदि ॥ ३७
 स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 ददर्शवस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३८
 गदयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३९
 हते बालिनि सुग्रीवः किष्किन्वां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ४०
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४१
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४२
 अशोकवनिकाभ्यां तापसाश्रमसन्निभे ।
 भर्तृस्मरणतन्वद्गी तापसीवैपधारिणी ॥ ४३

उपवासतपःशीला ततः सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४४
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
 प्रासासिशूलपरशुमुद्ररालातधारिणीः ॥ ४५
 व्यक्षीं व्यक्षीं ललाटार्क्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४६
 एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करमोत्कटमूर्धजाः ।
 परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्निद्रताः ॥ ४७
 तास्तु तामायतापार्क्षीं पिशाच्यो दारुणस्वराः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४८
 खादाम पाटयामेनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
 येयं भर्तारमस्माकमवमत्येह जीवति ॥ ४९
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रासयानाः पुनः पुनः ।
 भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्चयेदमुवाच ताः ॥ ५०
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोस्ति जीविते ।
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ५१
 अर्धवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोपयिष्यामि गात्राणि बह्वी तलगता यथा ॥ ५२
 न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवाहते ।
 इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५३
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसस्ताः खरस्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५४
 गतास्तु तास्तु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५५
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विद्यासं कुरु मे सखि ।
 भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५६
 अविन्ध्यो नाम मेधावी दृढो राक्षसपुङ्गवः ।
 स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे मामचूचुदत् ॥ ५७
 सीता मद्रचनाद्राच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।
 मर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५८
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।

मुक्तो गच्छति दुर्बुद्धे कथं चोरे रणे पुनरिति क. पाठः ।
 मुक्तो शातिरिति शात्वा का स्वर मरणे पुनः इति श. पाठः
 ॥ २८ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनस्य श्लाघ्यत्वम् ॥ ३० ॥

कर्मोत्कटमूर्धजाः उद्धवहणकेदयः ॥ ४४ ॥ परुषव्यञ्जनस्व-
 रात्मकः पाट्या ज्ञायां ताः ॥ ४८ ॥ व्याख्या तालगता यथेति
 ख. ज्ञ. पाठः ॥ ५२ ॥

प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
 योसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिप्रेक्षितः ।
 सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
 यदर्थं निहतो बाली मया रघुकुलोद्बह ।
 त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
 कृतं तमहं मन्ये वानरापशदं भुवि ।
 यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।
 कृतोपकारं मां नूनमवमत्याल्पया धिया ॥ ९
 यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो बालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः ।
 तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्भव माचिरम् ॥ ११
 इत्युक्तो लक्ष्मणो ब्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।
 प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२
 किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविशेशानिवारितः ।
 सक्रोध इति तं मत्या राजा प्रत्युद्ययो हरिः ॥ १३
 तं सदरो विनीतात्मा सुग्रीवः पुवगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४
 तमव्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
 स तत्सर्वमक्षेपेण श्रुत्वा प्रहः कृताञ्जलिः ॥ १५
 सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्धृणः ।
 श्रूयतां यः प्रयतो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १७
 दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वपां च कृतः कालो मासेऽध्यागमने पुनः ॥ १८
 यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
 विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १९
 स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्विषयम् ॥ २०
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।

त्यक्त्वा रोपमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१
 स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२
 इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजगुः सहस्रशः ।
 दिशस्तिष्ठो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥
 आचर्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रात्रणस्य वा ॥ २४
 गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः ।
 आशावांस्तेषु काकुत्स्थः पाणानातोऽभ्यधारयत् ॥
 द्विमासोपरमे काले व्यतीते पुवगास्ततः ।
 सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमभ्युवन् ॥ २६
 रक्षितं बालिना यच्चत्स्कीतं मधुवनं महत् ।
 त्वया च पुवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७
 बालिपुत्रोऽद्भुतैव ये चान्ये पुवगर्पमाः ।
 विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८
 तेषामपनयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
 कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेदितम् ॥ २९
 स तद्रामाय मेधावी शशंस पुवगर्पमभः ।
 रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ ३०
 हनुमत्प्रमुखाधापि विश्रान्तास्ते पुवङ्गमाः ।
 अभिजगमुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१
 गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
 अगमत्यत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२
 हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
 मणेशुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३३
 तानुवाचानतान्नामः प्रमूढ सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४
 अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
 निहत्य समरे शत्रूनाहत्य जनकात्मजाम् ॥ ३५
 अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ।
 हतदारोऽवभूतश्च नाहं जीयितुमुत्तमे ॥ ३६
 इत्युक्तवचनं रामं मन्थुवाचानिलात्मजः ।

प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ३७
विचित्र दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स दृष्टवन्तो महागुहां ३८
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
अन्धकारां सुविपिनं गहनां कीटसेविताम् ॥ ३९
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स तत्रैव भवने दिव्यमन्तरा ॥ ४०
मयस्य किल दैत्यस्य तदा सदेभ्य राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽस्तप्यत तापसी ॥ ४१
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धयलाः सन्तस्तयोक्तेन पया ततः ४२
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सल्लमर्या दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४३
ततो मलयमारुह पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विपण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम्
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिरकक्षपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४५
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वाऽऽसीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४६
ततः पर्वतशृङ्गारं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स घनतेयमिवापरम् ॥ ४७
सोऽस्मान्तर्कयद्भोक्तुमभाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धया रुढावावामादित्यसत्पदम् ॥ ४९
ततो दग्धाविर्मां पक्षां न दग्धां तु जटायुषः ।
तस्मान्मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ५०
निर्दग्धपक्षः पतितो ब्रह्मसिन्धुमहागिरौ ।
‘द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम्’ ॥ ५१
तस्मै च वदतोऽस्माभिर्हेतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद् निवेदितम् ॥ ५२
स सम्पातिस्तदा राजञ्छ्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विपण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिदम् ॥ ५३

कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ५४
तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम् ॥ ५५
सोऽस्मान्नाश्वासयामास वाङ्मनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो ममं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५६
दृष्टा पारं समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
मवित्री तत्र वंदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५७
इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वरः ।
सागरक्रमणे ममं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५८
नाध्यवास्याद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घनम् ।
ततः पितरमाविश्य पुष्टुवेहं महार्णवम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
जटिला मलदिग्धाङ्गी कुशा दीना तपस्विनी ॥ ६०
निमित्तस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्वा त्रयं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ६१
सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मातृतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६२
राजपुत्री कुशलिनो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वश्लाघामृषेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६३
कुशलं त्वाग्रणीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वाऽनुवृष्टति ॥ ६४
क्षिप्रमेप्यति ते भर्ता सर्वश्लाघामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६५
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवमि त्वां हनूमन्तमविन्यवचनादहम् ॥ ६६
अविन्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिर्वर्तितः ॥ ६७
गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वंदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६८

प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ ॥६९॥
भवता पुरुषन्याय प्रत्यभिज्ञानकारणात् ।

एकाक्षिविकलः काकः सुदृष्टात्मा कृतश्च वै ॥७०॥
ग्राहयित्वाऽहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥ ७१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

* वाग्वरेणापतिभिः स्वस्वसैन्यैः सह रामसुग्रीवोपासकम् ॥ १ ॥ वाग्वरेणाभिः सह सागरसीरमुपागतम् रामेन
क्षेप्तानां सागरसीरगाय समुद्रारोपणार्थं नियमेन दूर्भसंस्मरे चानयन् ॥ २ ॥ सागरेण रामं प्रति स्वप्ने स्वात्मप्रदर्शनपूर्वकं
मलेन क्षेप्तनिर्माणबोद्ध्वा ॥ ३ ॥ रामेण शरणार्थिनो विभीषणस्य लङ्काराज्येऽभिषेचनपूर्वकं सेतुमार्गेण सैन्यैः सह
लङ्कागमनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदां ॥ १ ॥
वृत्तः कोटिसहस्रेण वानराणां तरसिनाम् ।
श्वशुरो बालिनः श्रीमान्सुपेणो राममभ्ययात् ॥ २ ॥
कोटीशतवृत्तो वाऽपि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३ ॥
पष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाकूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४ ॥
गन्धमादनवासी तु भथितो गन्धमादनः ।
कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिद्वोऽतिवीर्यवान् ।
प्रचर्ष महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असह्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९ ॥
गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव गर्जेताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधवताम् ॥ १० ॥
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसन्निभाः ।

शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्विजुलकाननाः ॥ ११ ॥
उत्पतन्तः पतन्तश्च ध्रुवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणुसमाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३ ॥
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तियौ प्रशस्ते नक्षत्रे सुहृते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयामिव ।
मययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५ ॥
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मास्ततात्मजः ।
जयनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥
बद्धगोघाजुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मतुः ।
वृत्तौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रमुखौ ग्रहैरिव ॥ १७ ॥
प्रबभौ हरिसैन्यं तत्सालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८ ॥
नलनीलाद्बद्धकाथमेन्दुद्विविधपालिता ।
ययौ मुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥
विविधेषु मशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥
निवसेन्ती निरावाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्गरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
द्वितीयसागरनिभं बद्धं बहुलध्वजम् ।

सुप्ते पुण्ड्रसारकं वेपां ते । ललते ऊर्ध्वपुण्ड्राकारेण चित्रेन
विहितानाम् ॥ ८ ॥ शिरीषकुमुदामानां सिंहानामिव ध.

पाठः ॥ १० ॥ शक्तिभिर्भोतीति शक्तिभिं तच्च तदने पञ्चरा-
लिभवनं तद्वन्तीतवर्गमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
 ततो दाशरथिः श्रीमान्मुग्रीवं प्रत्यभापत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
 उपायः कोऽनु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
 इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥ २४
 तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तत्कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
 केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः ध्रुवैः ।
 नेति रामस्तु तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभापत ॥ २६
 शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्टिकी मतिः ॥ २७
 नावो न सन्ति सेनाया बह्वस्तारयितुं तथा ।
 वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विध्वरेत् ॥ २८
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः ।
 छवोदुपप्रसारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
 अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धृष्ट्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यभिपवनोल्लसलैः ॥ ३१
 इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।
 प्रतिशिष्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरं ॥ ३२
 सागरस्तु ततः स्वमे दर्शयामास राघवम् ।
 'देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्पादोर्गणैर्वृतः ॥ ३३
 कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
 इदमित्याह रत्नानामाकरं शतशो वृतः ॥ ३४
 श्रुहि किं ते करोम्यत्र साहान्यं पुरुषर्षभ ।
 ऐक्ष्वाको ह्यसि ते ज्ञाती राम सत्यपराक्रम ।
 एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथावब्रवीत् ॥ ३५
 मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
 येन गत्वा दशग्रीवं हन्याम कुलपांसनम् ।
 'राक्षसं सानुबन्धं तं मम मार्यापहारिणम् ॥' ३६
 यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।

शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
 उवाच व्यथितो वाक्यमिति वद्वाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
 नेच्छामि प्रतिघातं ते नासि विप्रकरस्तव ।
 शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
 अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
 अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
 त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान्निश्चर्मणः ॥ ४१
 स यत्काष्ठं तृणं वाऽपि शिलां वा क्षेप्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
 कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
 तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धनकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
 नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो ब्रुवि ।
 रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
 तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
 आता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
 प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
 मुग्रीवस्तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्वादिति सह ॥ ४७
 राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्पद्य चरितेन्द्रितैः ।
 यदा तच्चेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
 सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिञ्चद्विभीषणम् ।
 चक्रे च मन्त्रसचिवं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
 विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मार्गेणैव नराधिपः ॥ ५०
 ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
 भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
 तत्रास्तां रावणामात्यं राक्षसं शुकसारणौ ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२

एवः अलाबुपटादिमयं तरणसाधनम् । उदुप धुद्रनांका
 ताभ्यां प्रतारम्भणम् ॥ २९ ॥ समारप्स्यामि आराधयिष्यामि
 ॥ ३० ॥ मधुरं वच इदं शृण्वित्याहति शेषेण योज्यम् ॥ ३४ ॥

आवयेति च्छेदः । पूर्वस्वरूपमर्थम् ॥ ४० ॥ प्रणिधिदललङ्घ
 गुप्तवातो वा ॥ ४७ ॥ मायेनैव नराधिया इति ॥ पाठः
 ॥ ५० ॥ चतुरश्रोलिखितद्विगततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।

दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवाञ्जत् ॥ ५३ ॥

निवेश्योपवने सैन्यं स शूरः प्राज्यवानरम् ।

प्रेषयामास दूत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

पश्चादशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

अङ्गदेन रावणाय रामसंदेशनिवेदनपूर्वकं पुनः रामसमीपागमनम् ॥ १ ॥ वानरैः रामाङ्गवा लङ्काप्राकारादिविभेदन-
पूर्वकं राक्षसैः सह योषनम् ॥ २ ॥ ततो रामेण स्वसेनाचामवहारः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १ ॥

रावणः संविधं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मिताम् ।

मकुलैव दुराधर्पा दृढप्राकारतोरणा ॥ २ ॥

अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।

बभूवुः सप्त दुर्धर्पाः खादैरैः शकुभिश्चिताः ॥ ३ ॥

कर्णाटपत्रा दुर्धर्पा बभूवुः सहुडोपलाः ।

साक्षीविषघटापोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४ ॥

सुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वयैः ।

अन्विताश्च शतमीभिः समधूच्छिष्टगुह्वराः ॥ ५ ॥

पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।

बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥

अद्भुतस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशगुहागतः ।

विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥

मध्ये राक्षसकोटीनां यद्दीनां सुमहाबलः ।

शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥

स समासाद्य पौलस्त्यममाल्यैरभिसंवृतम् ।

रामसंदेशमामन्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥

आह त्वां राषवो राजन्कोसलेन्द्रो महायथाः ।

प्राप्तकालमिदं वापयं तदादत्स्व सुदुर्मते ॥ १० ॥

अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।

विनश्यन्त्यनयापिष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥

त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।

बधायानपराधानामन्येषां तज्जविष्यति ॥ १२ ॥

ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।

ऋपयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३ ॥

राजर्षयश्च निहता रुदत्यश्चाहुताः स्त्रियः ।

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्मान्नयस्य ते ॥ १४ ॥

हन्तासि त्वां सहामाल्यैर्दूष्यस्य पुरुषो भव ।

पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५ ॥

मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कहिंचिद् ।

अराक्षसमिमं लोकं कर्ताऽसि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥

इति तस्य ध्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।

श्रुत्वा न ममूषे राजारावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥

इक्षितज्ञास्ततो भर्तृश्वत्वारो रजनीचराः ।

चतुर्ध्वजेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥

तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।

आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥

वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।

शुवि संभिजहृदयाः ग्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥

संसक्तो हर्म्यशिखराचक्षात्पुनरुत्पापतत् ।

लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां गुचेलस्य समीपतः ॥ २१ ॥

कोसलेन्द्रमथागम्य सर्वमाविध वानरः ।

विश्रथाग स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥

ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।

पैकिं सम्भविष्यत्यनया तां यापारियपतिम् ॥ २३ ॥

गुह्याः योषलाय । रुद्रं मूत्राद्युसर्जनार्थं शूद्रम् । उपत्यः

प्रोत्थेया गोदद्याः । दद्यादप्यत्र दुर्धर्षा इति श. पाठः ॥ ४ ॥

यमधुरिष्ठगुह्वराः मधुरिष्ठ इति मधु ॥ ५ ॥ गुम्माः

गुह्योपवेशनस्थानानि ॥ ६ ॥ गतव्यथो निजमः ॥ ७ ॥ आमन्य

देवरावण इति संबोध्य ॥ ९ ॥ तदादत्स्व कुर्यादिति ॥ पाठः

॥ १० ॥ सर्वाभिसारेण गुह्यतमवैक्यामभिसारो यत्रसेन ॥ २३ ॥

भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमवागृह्णादुरासदम् ॥ २४
 करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
 प्रलम्बबाहुरूकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
 क्रक्षाणां भूध्रुववर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ॥
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नादृश्यत तदा सूर्यो रजसां नाशितग्रभः ॥ २७
 शालिग्रन्थनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्यसदृशैः शण्णैरैश्च वानरैः ॥ २८
 प्राकारं ददृशुस्ते ॥ समन्तात्कपिलीकृतम् ।
 राक्षसा विविक्ता राजन्सखीहृद्वाः समन्ततः ॥ २९
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णार्द्धशिखराणि च ।
 भ्रमोन्मथितशृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३०
 परिगृह्य शतघ्नींश्च सचक्राः सगुडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्रनाः ॥ ३१
 प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा ।
 प्रदुहुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रामलक्ष्मणादीनां राक्षसेन्द्रजिदादिभिः सह द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निविशमानांस्तान्सैनिकात्रावणानुगाः ।
 अभिजगमुर्गणाञ्जेके पिशाचक्षुरक्षसाम् ॥ १
 पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चरुजश्चैव प्रघराश्चैवमादयः ॥ २

दृक्षाधिपतिर्जम्भवान् ॥ २४ ॥ करभो मणिवन्धादिनिष्ठान्तं
 हस्तप्रदेशस्तद्वदङ्गाः ॥ २५ ॥ शणो गोणीसूत्रोपादानवीरुत
 ॥ २८ ॥ कर्णस्तिर्यग्यान् तेन प्रक्षरेण यत्पापाणादिविस्तरेण
 क्रियते तत्तद्गृहविशेषं कर्णाष्टमिति वदन्ति ॥ ३० ॥ स्तम्भतः
 स्तम्भैर्वानरोपातैः । रणे भग्ना रणभग्नाः ॥ ३६ ॥ केशाकेति
 अन्योन्यं केशेषु एहीत्वा प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ निटनन्तः शब्द-

ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३३
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः ।
 प्राकारं शोभयन्तस्ते परं विस्रयमास्थिताः ॥ ३४
 स मापराशिसदृशैर्भव क्षणदाचरैः ।
 कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५
 पेतुः शूलविभिन्नाश्च बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणमग्राश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६
 केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च व्रीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७
 निटनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३८
 रामस्तु शरजालानि वर्ष्य जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तात्रजनीचरान् ॥ ३९
 सोमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितकृमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धंलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१

ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवधं तज्ज्वलकार स विभीषणः ॥ ३
 ते दृश्यमाना हरिर्भिर्वलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासचः ॥ ४
 अमृष्यमाणः सचलो रावणो निर्ययावथ ।

कुर्यन्तः ॥ ३८ ॥ आदिश्य संसृष्टीकृत्यैतर्धः ॥ ४० ॥ प्रत्य-
 वहारः शिविरप्रति गमनम् । लब्धा आयुधैः प्राप्ता लक्ष्या
 वेभ्यः यस्मिन्नवन्ध्यग्रहार इति यावत् । जयोत्तरो जयोत्कर्ष-
 वान् ॥ ४१ ॥ पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
 गणा अनेके इति च्छेदः ॥ १ ॥ अन्तर्धानवधमन्तर्धान-
 शर्केनांशम् ॥ ३ ॥

राक्षसानां चलैर्घोरैः पिशाचानां च संबृतः ॥ ५
 युद्धशास्त्रविधानज्ञ उग्रना इव चापरः ।
 व्यूह चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ॥ ६
 राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूहानीकं दशाननम् ।
 वार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रतिव्यूहं हृदयत ॥ ७
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 पौण्ड्रेण च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९
 विषद्वै यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।
 युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाधितः ॥ १०

स संग्रहरो बबूधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 रोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११
 रावणो राममानच्छेच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ १२
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
 इन्द्रजिह्वापि सौमित्रि विभेद बहुभिः शरैः ॥ १३
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यर्चपद्रतव्यथः ॥ १४
 तेषां बलवताभासीन्महास्त्राणां समागमः ।
 विच्यधुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

विभीषणहनुमत्प्रहस्तधूम्राक्षवधव्रवणनिर्विण्णेन रावणेन युद्धाय कुम्भकर्णमेपणम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशम् ॥ १
 स तयाऽभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
 अलुमन्य महाशक्तिं क्षिपेपास्य क्षिरः प्रति ॥ ३
 पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया ।
 हतोचमाज्ञो दृष्टो वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा निहतं सङ्क्षेपे प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुङ्गवाः ॥ ६
 ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिशार्दूलौ हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७
 तं दृष्ट्वाऽवस्थितं सङ्क्षेपे हरयः पवनात्मजम् ।
 महत्या त्वरया राजन्सैन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महनासीत्सुलो रोमहर्षणः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरं रुधिरकर्दमे ।
 धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्वावयामास पत्रिभिः ॥ १०
 तं स रक्षोमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११
 तयोर्धुद्रुमभूदोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीषतोर्धुधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रहादयोरिव ॥ १२
 गदाभिः परिवैश्रैव राक्षसो जम्बिवाङ्कपिम् ।
 कपिश्च जम्बिवाङ्गक्षः सस्कन्धविटपैर्दुमैः ॥ १३
 ततस्तमतिकोपेन साथं सरथसारथिम् ।
 धूम्राक्षमवधीत्कुद्रो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविसम्भा जघुरन्ये च सैनिकान् ॥ १५
 ते बध्यमाना हरिभिर्वलिभिर्जितकाशिभिः ।
 राक्षसा अग्रसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्मेयात् ॥ १६
 तेऽपिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।

हरीन् वानरान् । अभ्यवहारयदावेष्टितवान् ॥ ६ ॥ आनच्छे-
 दपीठयत् ॥ १२ ॥ पञ्चशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रक्षोमहामात्रं रक्षःप्रेष्टम् ॥ ११ ॥

सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं सहराक्षसैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकांलोऽयमागतः ॥ १९
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहाखनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमवोधयत् ॥ २०
 प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनाऽऽगतसाध्वसः ।
 स्वस्थमासीनमन्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽब्रवीदब्रवीदः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
 धन्योसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
 य इदं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
 एष तीर्त्वाऽर्णवं रामः सेतुना हरिमिः सह ।

अवमत्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
 मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां नेतुं स इहायातो बद्धा सेतुं महार्णवे ॥ २४
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः खजो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्ताऽस्ति त्वामृते शत्रुकर्शन ॥ २५
 स दंशितोऽभिनिर्याहि त्वमद्य बलिनांवर ।
 रामादीन्समरे सर्वाज्जहि शत्रून्तिदम् ॥ २६
 दूषणावरजो चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 तौ त्वां घलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 संदिदेशेति कर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
 तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
 कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

लक्ष्मणेन कुम्भकर्णवधः ॥ १ ॥ इनुमन्नीलाभ्यां वज्रवेगप्रमाथिनोर्वधः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निर्याय स्वपुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
 अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यव्रतः स्थितम् ॥ १
 स वीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
 अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् २
 तमभ्येत्याशु हरयः परिवष्टुः समन्ततः ।
 'शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ॥' ३
 अभ्यग्रंश्च महाकार्यैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
 करजैरतदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ ४
 बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गः प्रवंगमाः ।
 'नानाप्रहरणैर्भीमैः राक्षसेन्द्रमत्ताडयन् ॥ ५
 ताडयमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
 बलं चण्डबलालयं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ६
 तदृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।

उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारमश्रुतयस्तदा ॥ ७
 तानुच्चैः क्रोशतः सैन्याञ्छ्रुत्वा स हरियूथपान् ।
 अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ८
 ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 सालेन जमिवाणमूर्ध्नि घलेन कपिकुञ्जरः ॥ ९
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
 विभेद सालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ १०
 ततो विनद्य सहसा सालस्पर्शविबोधितः ।
 दोर्मर्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ११
 द्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
 अवेक्ष्याभ्यद्रवंदीरः सौमित्रिभिर्जननन्दनः ॥ १२
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।

आगतसाध्वसः जातंभयः ॥ २९ ॥ सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

जितकाशि दृढमुष्टिः काशिमुष्टिः प्रकाशनादिति यास्कः ॥ १ ॥

जगाम दारयन्भूमि रुधिराण ससुक्षितः ॥ १४
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्प्लव्य कपीश्वरम् ।
 वेगेन महताऽऽविष्टस्तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् ॥ १५
 कुम्भकर्णी महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
 अभिद्रुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १६
 तस्याभिपततस्तूर्णं धुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १७
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।
 धुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १८
 स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् ॥ १९
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्देग्धः पादणोऽङ्कुरवानिव ॥ २०
 तं दृष्ट्वा दृष्टसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्त्रिनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्मयात् ॥ २१
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संकुद्रावभ्यधावताम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

एकोनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्बुद्धयः ॥ १ ॥ अश्वदेवेन्द्रजिद्वयभङ्गे मायया तस्मात्तर्षावे च रामेणापि तन्नागमयत् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः श्रुत्वा हतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
 प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि रामममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
 त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपाजितम् ।
 जित्वा वज्रधरं सङ्ख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दन्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रून्मित्रघ्न मम शस्त्रमृतांवर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसेदुं च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

वन्द्या वनेचरा वानराः ॥ ३० ॥

तावाद्रवन्तौ संकुद्रौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २३
 ततः सुतुमुलं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २४
 महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
 तं चापि वीरौ संकुद्रावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २५
 सुहृत्मेवमभवद्रज्रवेगप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेश महाबाहोः संग्रहारः सुदारुणः ॥ २६
 अथाद्रिशृङ्गमादाय हनुमान्मारुतात्मजः ।
 अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २७
 नीलश्च महता ग्राह्या दूषणावरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २८
 ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २९
 शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघ्र्वर्न्याश्च नैर्ऋताः ।
 नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु धानराः ॥ ३०

अगता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 शरस्यापचितिः सङ्ख्ये तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६
 त्वमद्य निशितैर्वाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा जित्वेव वासवम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
 ततो विश्रान्त्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः ।
 आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 त्रासयन्सलपोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
 तयोः समभवयुद्धं शुमहजयगृदिनोः ।

अष्टाशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्मस्पर्धिर्नोस्तदा ॥११
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः ॥ १२
 तत एव महावेगैर्दयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिनिशितैः शरैः ॥ १३
 ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्धरणीतले ।
 'साधका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ॥१४
 तमद्गदो बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिहित्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १५
 तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ।
 ग्रहर्तुमैच्छत् चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥१६
 तमभ्याशगतं वीरमद्गदं रावणात्मजः ।
 गदयाऽताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् ॥ १७
 तमचिन्त्य ग्रहार् स बलवान्बालिनः सुतः ।
 ससर्जैन्द्रजितः क्रोधात्सालस्कन्धं तथाद्गदः ॥१८
 सोऽद्गदेन ह्योत्सृष्टो बधयेन्द्रजितस्ततः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साध्वं ससारथिम् ॥१९

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनवत्सधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

इन्द्रजित्पुत्रजालस्कन्धेन मोहाधिगमपूर्वकं भूमौ पतितयो रामलक्ष्मणयोर्विभीषणेन प्रज्ञानात्त्रेण मोहापनोदनम् ॥ १ ॥
 तथा सुग्रीवेण मूर्धोपस्था तयोर्विशल्यीकरणम् ॥ २ ॥ ततो रामादीनां त्रेषु कुबेरदूतानीतजलमार्जनेपातीन्द्रियवस्तु-
 पक्षोपशक्त्युदयः ॥ ३ ॥ ततः पुनरुपागतलेन्द्रजितो लक्ष्मणेन वधः ॥ ४ ॥ ततः पुनरुपागतं रणे सीतावधोपतत्य रावण-
 स्वाविन्ध्यालयेन वृद्धामात्येन साश्रा ततो विनिवर्तनम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 तावुमौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 चबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरेस्तदा ॥ १
 तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
 रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
 दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ सर्वाङ्गेषु शराचिता ।
 सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३
 सुपेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाद्गदेन च ।

हनुमन्नीलतरैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
 ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
 बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञात्त्रेण प्रमोहितौ ॥ ५
 विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह ।
 विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तौ लब्धसंज्ञौ श्वरौ विशल्याबुदतिष्ठताम् ।
 उमौ गतकर्मौ चास्तां क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्षाकुनन्दनम् ।

ससर्ज उत्सृष्टवान् । सालस्कन्धं महास्कन्धं तदम् ॥ १८ ॥

तान् हरीन् । तौ च रामलक्ष्मणौ ॥ २६ ॥

एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
 अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचवत्सकाशमरिंदम ॥ ९
 इदमम्भः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
 अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
 भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्यामिसंस्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
 सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानद्दस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
 तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
 क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदाऽऽत्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छत्वरयाऽऽजिशिरःप्रति ॥ १५
 तमागतं तु संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिविभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अकृताद्विक्रमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तदाऽन्योन्यं जिगीषतोः ।
 अतीव चित्रमार्थं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
 अविध्यदिन्द्रजिचीक्षुः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।
 सौमित्रिश्चानलस्पर्शैर्विध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्द्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
 तस्यैषून्पावकस्पर्शः सौमित्रिः पत्रिमिस्त्रिभिः ।
 'वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।
 तथा तं न्यहनद्दीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २२
 एकेनास्य घनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन तु बाणेन भुजमन्यमपातयत् ॥ २३
 तृतीयेन तु बाणेन शितधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चापि शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २४
 विनिकृत्तभुजस्कन्धः फवन्धाकृतिदर्शनः ।
 'पपात घसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ॥' २५
 तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनांबरः ।
 लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ॥ २६
 ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ।
 स पुत्रं निहतं श्रुत्वा त्रासात्संभ्रान्तमानसः ।
 रावणः शोकमोहातो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २७
 अशोकवनिक्वास्थां तां रामदर्शनलालसां ।
 खड्गमादाय दृष्टात्मा जघेनाभिपपात ह ॥ २८
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २९
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥ ३०
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३१
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 असकृद्वि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३२
 एवं बहुविधैर्वायैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
 क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३३
 निर्याणे स मतिं कृत्वा नियन्तारं क्षपाचरः ।
 आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३४

एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

इन्द्रजिद्वधक्रोधाद्रावणेन स्वयमेव युद्धाय रामं प्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ तदा इन्द्रेण रामाय मातलिसनायस्य निजरथस्य प्रेषणम् ॥ २ ॥ धीरामेण मायायोधिनो रावणस्य ब्रह्मास्त्रेण हननम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।

निर्ययो रथमांस्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १

संवृतो राक्षसैर्वरिविविधायुधपाणिभिः ।

अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २

तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाद्गदाः ।

हन्म्राज्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३

ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षयानरपुङ्गवाः ।

दुर्मैर्विध्वंसयांचक्रुददशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४

ततः स्वसैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः ।

मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५

तस्य देहविनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।

राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यष्टिपाणयः ॥ ६

तात्रामो जमिग्वान्सर्धान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

अथ भूयोपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७

कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।

अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८

ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।

अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९

तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिध्वाकुनन्दनः ।

उवाच रामः सौमित्रिमसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०

जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।

इत्युक्त्वाऽभ्यहनद्रामो लक्ष्मणश्चात्मरूपकान् ॥ ११

ततो हयैश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।

उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२

मातलिरुवाच ।

अयं हयैश्चयुग्जैश्चो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।

‘त्वदर्धमिह संभासः संदेशाद्दे शतक्रतोः ॥’ १३

अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।

शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारणं जमिवान् ॥ १४

तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।

स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं क्रुथाः ॥ १५

इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।

मायिषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १६

नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।

तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममन्दं महायुते ॥ १७

ततः ग्रहटः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।

रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं रूपाऽन्वितः ॥ १८

हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।

सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथाऽनदन् ॥ १९

[दशकन्वरराजमून्वोत्तथा युद्धमभून्महत् ।

अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाऽभवत् ॥] २०

स रामाय महाघोरं विसर्जं निशाचरः ।

शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिषोद्यतम् ॥ २१

तच्छूलं सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितः शरैः ।

तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २२

ततः क्रुद्धः ससर्जशु दशग्रीवः शिताञ्छरान् ।

सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३

ततो ध्रुशण्डीः शूलानि मुसलानि परश्वान् ।

शक्तीथ विविधाकाराः शतग्रीथ शितान्छरान् २४

तां मायां विविधां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।

भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २५

ततः सुप्रभं मुमुखं हेमपुङ्गवं शरोत्तमम् ।

तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २६

तं प्रेक्ष्य वाणं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ।

जहृपुदैवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २७

अल्पावशेषमायुथ ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।

ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोदैवदानवकिंनराः ॥ २८

ततः ससर्ज तं रामः शरमश्रतिर्माजसम् ।

रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २९
मुक्तमात्रेण रामेण द्राकृष्टेन भारत ।
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साथ्यसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिप्लुतः ॥ ३०
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः ।

निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१
तत्पुत्रस्तं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम् ।
अंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२
शरीरघातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भसाप्यदृश्यत ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

शङ्खगन्धानस्तरमयिन्ध्यानां राक्षसबृन्देन रामसमीपं प्रति सीतायाः आनयनम् ॥ १ ॥ सीतया स्वशीलराक्षिणो राम-
स्यानङ्गीकारवचनश्रवणेन भूमौ पतनम् ॥ २ ॥ अन्तरिक्षगतमङ्गादिभिः सीतायाः सौशील्यरूपापनपूर्वकं रामं प्रति तद्व-
हणयोदना ॥ ३ ॥ रामेण सीतालक्ष्मणादिभिः सहोयोध्यां प्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ दूत्येन भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणपूर्वकं
नन्दिग्राममागतेन रामेण भरतादिभिः सहोयोध्यां प्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ वसिष्ठादिभिः सीतया सह राक्षसेऽभिषिक्तेन
रामेण सुग्रीवविभीषणादीनां सबहुमानं स्वल्पुरमेपेणपूर्वकं प्रजापालनम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरदिपम् ।
वभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्पिंपुरोगमाः ।
आशीर्मिर्जययुक्ताभिरानर्जुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्रार्धं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पर्वर्यश्च वारिभश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा रणे रामं प्रतिजगमुर्धयागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुमनो दृष्ट्वा मात्स्यो विनिर्ययो ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सदृचां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादयतीर्य स्थोत्तमात् ।
वापेणापिहित्वा सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं आनन्त्यां शोककशिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९

उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
'लक्षयित्वेक्षितं सर्वं प्रियं तस्यै निवेद्य सः ॥' १०
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ।
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यसद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुहृत्तामसुहृत्तां चाऽप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्यावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निरुक्ता कदली यथा ॥ १४
योष्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागः पुराऽभवत् ।
क्षणेन स पुनर्नष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्तो हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतामुक्त्वा निवेद्या वभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पद्मयोगिर्जगत्सदा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यथाधिपश्च मगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८

पद्मभूतानि तल्लज्जयन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ एतन्नवत्यधिकद्विश-
ततमोऽध्यायः ॥ ३९२ ॥

त्रिदशालयः सर्वगताः ॥ १ ॥

राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
 शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
 तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
 राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिताहि मे ।
 गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अभिरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 यथाऽहं त्वद्वते वीर नान्यं स्वमेऽप्यचिन्तयम् ।
 तथा मे देव निर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५
 ततोऽन्तरिक्षे धामासीत्सुभगा लोकसाक्षिणी ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६
 वायुरुवाच ।
 भोभो राघव सत्यं वै वायुरसि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजनसंगच्छ सह भार्यया ॥ २७
 अपरिहृवाच ।
 अंहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८
 वरुण उवाच ।
 रसा वै मत्प्रभृता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां मन्त्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९
 यम उवाच ।
 'धर्मोऽहमसि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
 शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ॥ ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मणि ।
 साधो सद्भूत काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३१
 शत्रुरेव त्वया वीर देवगन्धर्वमोगिनाम् ।
 यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ३२
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराऽभवत् ।

कंसाचित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३३
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३४
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।
 शतधाऽस्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तंः सोमवत्पुरा ॥ ३५
 नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महामते ।
 कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममितप्रभ ॥ ३६
 दशरथ उवाच ।
 प्रीतोसि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोसि ते ।
 अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३७
 राम उवाच ।
 अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
 गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ।
 संपूर्णानीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ॥ ३९
 ततो देवान्ममस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
 महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ४०
 ततो वरं ददौ तस्यै हविन्ध्याय परंतपः ।
 त्रिजटां चार्धमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ४१
 तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 कौसल्यामातरिणांस्तं वरानघ ददानि कान् ॥ ४२
 वज्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिक्षापराजयम् ।
 राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४३
 ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
 सद्युचस्पर्धुर्हाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४४
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
 रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४५
 दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
 उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स हरिलोचन ॥ ४६
 ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्रिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४७
 दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः ।

उवाच परमप्रीतसुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४८
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
 अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४९
 सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 कथयिष्यन्ति लोकांस्त्वां यावद्भूमिर्भरिष्यति ॥ ५०
 इत्येवमुक्त्वाऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतांवरम् ।
 संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्षसा ॥ ५१
 ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 सुग्रीवप्रमुखैश्च सहितः सर्ववानरैः ॥ ५२
 विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
 संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५३
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
 क्रामगेन यथा मूल्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५४
 ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिष्ये स पार्थिवः ।
 तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५५
 अथैनान्नाघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
 विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५६
 गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छक्षेपु तेषु च ।
 सुग्रीवसंहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५७
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५८
 किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतावरः ।
 अद्भुतं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यपेचयत् ॥ ५९
 ततस्तेरैव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।

यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ६०
 अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापयद्भुतम् ॥ ६१
 लक्षयित्वेद्विंशं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ।
 वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपाविशत् ॥ ६२
 स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
 'नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं सराधवः ।'
 अग्रतः पादुके कृत्वा ददृशसीनमासने ॥ ६३
 समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
 राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्पम ॥ ६४
 ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
 वैदेह्या दर्शनेनोभौ महर्षिं समवापतुः ॥ ६५
 तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ।
 न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६६
 ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिजितेऽहनि ।
 वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यपिञ्चताम् ॥ ६७
 सोभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृजनम् ।
 विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानान्द्रुहान्प्रति ॥ ६८
 अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतिपुक्तौ मुदा युतौ ।
 समाघायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६९
 पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
 प्रादाद्वैश्रवणायैव ग्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ७०
 ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
 शताश्वमेधानाजह्रे जारुध्यान्स निरर्गलान् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेयेन स्वसानुपमदुःसाधुभित्कृत्वमुच्या शोचतो दुषिष्ठिरस्य रामोपाख्यानकथनपूर्वकं देवपुण्यासेन लोकापनो-
 दयम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो रामेणामितवेजसा ।

यत्र शिष्ये पूर्वं समुद्रप्रवेनार्थं ज्ञायन्, कृतवन् ॥ ५५ ॥
 लक्षयित्वेद्विंशं सर्वमिति च. पाठः ॥ ५२ ॥ गुरुणा रामेण
 ॥ ५५ ॥ वैष्णवे नक्षत्रे भवन्ते ॥ ६७ ॥ जारुध्यान् त्रिगुण-

प्राप्तं व्यसनमत्पुत्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
 मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोसि परंतप ।

दक्षिणानिलजुंमयिधः ॥ ७१ ॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽ-
 ध्यायः ॥ २९२ ॥

ग्राह्वीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते धृजिनं किञ्चिद्दृश्यते परमश्रपि ।
 अस्मिन्मार्गे निपीदयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
 संहत्य निहतो धृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
 नमुचिश्चैव दुर्धरौ दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
 सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
 किन्तु तस्याजितं सङ्क्षेपे यस्य भ्राता धनंजयः ॥ ५
 अयं च बलिनाश्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
 युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६
 एभिः सहायैः कसात्त्वं विपीदसि परंतप ।
 यं इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्धणाम् ॥ ७
 त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
 विजेज्यसि रणे सर्वानभिमानभरतर्षभ ॥ ८

इत्थं त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
 बलिना वीर्यमत्तेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १०
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्वा सङ्क्षेपे दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ ११
 यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा ।
 जात्यन्तरगता राजश्वेतदुःखाऽनुचिन्तय ॥ १२
 तस्मात्सर्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ।
 त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
 त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

समाप्तं च रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥

(अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ १९ ॥)

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति सावित्र्युपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अथपतिनाम्नो मद्राजस्य स्वीयमतचर्यासंगुहसावित्री-
 देवीप्रस्तादात्मावित्रीनामककम्बाजवनम् ॥ २ ॥ श्रीवनस्पत्या तया विराजया भूदामार्गः सह राजर्षीणामाश्रयेषु स्वोच्च-
 तपरान्वेषणम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 नात्मानमनुशोचामि नेमान्प्रावृन्महाशुने ।
 हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
 धूते दुरात्मभिः क्रिष्टाः कृष्ण्या तारिता वयम् ।
 जयद्रथेन च पुनर्वनाचापि हता बलात् ॥ २
 अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
 पतिव्रता महामागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महामागं युधिष्ठिर ।
 सर्वमेतदथप्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५
 यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्ब्रजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
 ह्रुत्वा श्रुतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
 पृष्ठेपृष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९

दीप्तनिर्णये असंदिग्धे प्रलक्षकले ॥ २ ॥ त्रिनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

सावित्र्या सावित्री उचिन्तु कन्या तद्वत्तया ऋचा सा च । सोमो
 बभूवुरभवत्सादिः । पृष्ठेकाले अष्टधाविमकस्याहः पृष्ठे ॥ ९ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १०
 रूपिणी तु तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ।
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महताऽन्विता ॥ ११
 उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ।
 सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमे स्थितम् ॥ १२
 ब्रह्मचर्येण ह्युद्वेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ १३
 वरं वृणीष्वश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेण कर्तव्यस्तै कथंचन ॥ १४
 अश्वपतिस्वाच ।
 अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेऽस्या मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनः ॥ १५
 तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १७
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयं विहितवत्यहम् ।
 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १८
 उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
 पितामहनियोगेन तुष्टा क्षेतद्रवीमि ते ॥ १९
 स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
 प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ २०
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुत्रं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २१
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
 ज्येष्ठार्यां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २२
 राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मानव्या भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २३
 प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ।

उत्तरं पुत्रार्थं प्रार्थनावयनम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञायाः प्रीतिः ॥
 ॥ २० ॥ मानव्या मनुष्याः ॥ २१ ॥ प्रतिवर्तितोऽभिभूतः ॥
 ॥ २२ ॥ सुमनस इष्टदेवतायाः । शेषाः प्रसादपूर्वकं दत्ताणि
 भाल्याणि ॥ २० ॥ अयाच्यमानां तु नैरेति यः पाठः ॥ २३ ॥

क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ २४
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २५
 सा विप्रहवतीव श्रीर्न्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था वभूव ह ॥ २६
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २७
 तां तु पद्मपलाशाधीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २८
 अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ।
 हुत्वामिं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २९
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः समीपमगमदेवी श्रीरिव रूपिणी ॥ ३०
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः प्रार्थमास्थिता ॥ ३१
 यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्नां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३२
 राजोवाच ।
 पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
 स्वयमन्यच्छ भर्तारं गुणैः सद्यश्मात्मनः ॥ ३३
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३४
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३५
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चातुष्यन्पतिः ।
 मृते पितरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३६
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेपणे त्वर ।
 देवतानां यया वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३७
 एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३८

प्रार्थित इच्छितः ॥ ३४ ॥ वाच्यो निन्द्यः । अतुष्यन्, कृता-
 वगच्छन् ॥ ३६ ॥ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वादनादि ॥ ३८ ॥
 चतुर्नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

साऽभिवाद्य पितुः पादौ श्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३९
सा हँमं रथमास्याय स्वविरः सचिर्वधृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ४०

मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४१
एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तंतं देशं जगाम ह ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्नारदायामारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

पञ्चनयत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मनुसा स्वायुज्यनिर्धारणपूर्वकं वनादागतया सावित्र्या नारदेन सह संभाषमाणस्य पितुरन्तिकमेव तपोः पादा-
भिवादणम् ॥ १ ॥ नारदसंनिधौ पित्रा वृष्टया तथा शुभ्रसेनसुनोः सत्यवतः पतिव्रतेन मनसा धरणकथनम् ॥ २ ॥
पित्रा नारदवचनास्तस्याद्वयपुष्टमिवेदनपूर्वकं धरान्तरवरणं चोदितयापि तथा स्वाध्वयसायाधुनियतनम् ॥ ३ ॥ राज्ञापि
तस्या निर्वन्धादारद्वयवनाद्य तस्या धृत तस्या दानाध्ययमानम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमास्तथा ।
आजगाम पितुर्वेदम सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहसीनिं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
उभयोरैव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क गताऽभूत्पुत्रेणं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवती मद्र न चैनां संप्रवञ्चसि ॥ ४
अश्रपतिस्त्वाच ।
फायेण खल्वनेनैव प्रेषितार्थं चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योजनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा मूढि पिस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
उदय तस्य पथनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीत्सान्वेषु धर्मात्मा धर्मियः श्रुष्वीपतिः ।
शुभ्रसेन इति ख्यातः पथाषान्यो बभूव ह ॥ ७
विनष्टाधुपमस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हनं राग्यं छिद्रेऽग्निनूपूर्वैरिषा ॥ ८
स बालवत्तया सार्धं भार्पया प्रसिक्तो यनम् ।

महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भवति मनसा वृतः ॥ १०
नारद उवाच ।
अहो वत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवानस्तत्त्ववान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभापते ।
तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चकुर्नमितस्तत्त्ववानिति ॥ १२
बालस्याश्वासः प्रियाश्वास करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि विलिरास्यर्थाभिप्राश इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।
अपीदानीं मे तेजस्वी सुदिमान्वा नृपात्मजः ।
धर्मावानपि वा शूः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४
नारद उवाच ।
विवस्वानिव तेजस्वी वृद्धस्पतिममो मर्ता ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव धर्मान्वितः ॥ १५
अश्रपतिस्त्वाच ।
अपि राजात्मजो दाना ब्रह्मण्यथापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा विप्रदर्शनः ॥ १६
नारद उवाच ।
मां हने रन्निदेवस्य मद्रजया दानवः समः ।

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौक्षीनरो यथा ॥ १७
 ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
 'स वदान्यः स तेजस्वी धीमांश्चैव क्षमान्वितः ।'
 स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः ।
 सन्मैत्रः सोनस्रयश्च स ह्रीमान्युतिर्मांश्च सः ॥ १९
 नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्धृतिस्तत्रैव च भुवा ।
 संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०
 अधपतिरुवाच ।
 गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्मम्रवीषि मे ।
 दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
 नारद उवाच ।
 एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
 स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २२
 एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोधमभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्वासं करिष्यति ॥ २३
 राजोवाच ।
 एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं घरय शोभने ।
 तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४
 यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
 संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्वासं करिष्यति ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

पणवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

अधपतिनः राजा द्युमत्सेनाश्रममेत्य सत्यवते स्वपुत्र्याः सावित्र्या दानेन वैवाहिकोत्सवनिर्वातं पूर्वकं स्वनगरा-
 गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १
 ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्तिकसभ्यपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २

सावित्र्युवाच ।
 सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६
 दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं दृणोम्यहम् ॥ २७
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८
 नारद उवाच ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा चारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कर्तव्येन ॥ २९
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०
 राजोवाच ।
 अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवतां वचः ।
 करिष्याम्येतदेवं च गुरुहिं भगवानम्मम ॥ ३१
 नारद उवाच ।
 अविभ्रमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
 साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा खलुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
 राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पञ्चामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तद्युपागमत् ॥ ३
 तत्रापश्यन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां नृप्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।

वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
तस्य सर्वमभिप्रायमिति कर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७
सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ लुपार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८
धुमत्सेन उवाच ।

चपुताः स राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्रराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
सहिष्यति क्लेशमिमं मुता तव ॥ ९
अश्वपतिरुवाच ।

मुखं च दुःखं च भवामवात्मकं
यदा विजानाति मुताऽहमेव च ।
न मद्दिधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽसि ते नृप ॥ १०
आद्यां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणतस्य च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न माऽर्हसि ॥ ११
अनुरुपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।
रुपां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्या सत्यवन्तस्ततः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिप्रतामाहृत्यपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

ससनयत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कदाचन मारुतिर्दिष्टे सत्यवतो वृत्तिदिवसे सावित्र्या परमुहन्तस्य वनं गच्छतो भर्तुर्नुगमनम् ॥ १ ॥

मारुतेऽय उवाच ।
ततः काले षण्णवत्ये व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्त्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १

पुत्रमप्यः पुत्रमागते ॥ ४ ॥ अत्यन्तवेदनमभवतिरहमिति
हादनम् ॥ ५ ॥ भवानागमनमुपगमिनासायमम् ॥ तं तं
प्रति ॥ १० ॥ सा माम् ॥ ११ ॥ निर्वन्तु मिष्यजनाम् ॥ १४ ॥
सपरिपुत्रः पतिरहं गिरम् ॥ १६ ॥ पतिर्चरः तेजः ॥ गुणः

धुमत्सेन उवाच ।
पूर्वमेवाभिलपितः संवन्धो मे त्वया सह ।
अष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
ततः सर्वान्समानाया द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्राहं कारयामासतुर्नृपो ॥ १५
दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदम् ।
यया स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेऽप्यसितम् ॥ १७
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं कापायमेव च ॥ १८
परिचारं गुणैर्धैर्यं मथयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९
अश्वश्रुं शरीरसत्कारैः सर्वराज्यादनादिभिः ।
अश्वश्रुं देवसत्कारैर्वीचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन दमेन च ।
रहस्येषोपचारेण भर्तारं पर्यतोपयत् ॥ २१
एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां चाधिदपाक्रामत भारत ॥ २२
सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम्
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसेदिवसे गते ।
यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्त्यव्यमिति संचिन्त्य मामिनी ।

दीलसयादिभिः । प्रथमेऽयं क्लेशः । दमेन जितेन्द्रियतया ।
सर्वकामक्रियाभिः सर्वेषामिष्टेषां दनेन ॥ १९ ॥ षण्णवत्य-
धिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताऽभवत् ॥ ३
 'त्रयोदश्यां चोपवासः प्रतिपत्तु च पारणम् ।
 आयुष्यं वर्धते भर्तुर्वर्तेनानेन भारत ॥' ४
 तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ५
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयाऽऽबध्धो नृपात्मजे ।
 तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ६
 सावित्र्युवाच ।
 न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ७
 शुमत्सेन उवाच ।
 व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्येति वचनं युक्तमस्मद्विधौ वदेत् ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा शुमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ९
 श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भर्तृर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सारात्रिर्व्यत्यर्धत ॥ १०
 अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ ११
 'व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा यशस्विनी ।'
 ततः सर्वाङ्घ्रिजान्दृष्ट्वाब्धश्च श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ १२
 अवैद्यव्याधिपक्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णाचपस्विनी ॥ १४
 तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १५
 ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १६
 व्रतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ।

आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १७
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १९
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वया गमिष्यामि न हित्वां हातुमुत्सहे ॥ २०
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पत्र्यां गमिष्यसि ॥ २१
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
 गमने च कृतोत्साहां प्रतिपेदुं न माऽर्हसि ॥ २२
 सत्यवानुवाच ।
 यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
 मम त्वामन्त्रय गुरुन् मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 साऽभिवाद्याब्रवीच्छृश्वं श्वशुरं च महाव्रता ।
 अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २४
 इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्पया श्वशुरेण ह ।
 अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २५
 गुर्वभिहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
 न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २६
 संवत्सरः किञ्चिद्गते न निष्कान्ताऽहमाश्रमात् ।
 वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २७
 शुमत्सेन उवाच ।
 यदा प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता लुपा मम ।
 नानयाऽभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं सराम्यहम् ॥ २८
 तदेपा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।

वसतीनां स्थानं भोजनव्रतनिरोधः । उपवसतीत्यादौ वस-
 सेखादर्थदर्शनात् ॥ ६ ॥ पारयिष्यामि समापयिष्यामि ।

व्यवसायकृतमुद्योगकृतम् ॥ ७ ॥ शुभं हस्तचतुष्कं सावदुदिते
 उपरि याते ॥ ११ ॥

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २९
मार्कण्डेय उवाच ।
उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ ३०
सा धनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३१

नदीः पुण्यवहार्यैव पुष्टिपातान् नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३२
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३३
अनुब्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

सावित्र्या सह वनं प्रविष्टेन सत्यवता कलाहरणपूर्वकं काष्ठविपाटनम् ॥ १ ॥ तथा शिरोवेदनाकृतया काष्ठपाटनादु-
परमपूर्वकं भार्यासङ्गे शिरोनिधानेन भूतले शयनम् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतोऽमुहरणाय समागतं यमं दृष्टवत्या सावित्र्या
साअलिङ्ग्यं तद्वागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ ३ ॥ यमेन चाप्रति तत्कथनपूर्वकं पाशबन्धनेन सत्यवतस्त्रीयशरीरादपकर्षण-
पूर्वकं स्वलोकं प्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ तमनुगच्छन्त्याः सावित्र्याः स्तुतिवचनसंतुष्टेन यमेन तस्यै वरदानपूर्वकं यन्प्रवि-
मोचनेन सत्यवतो विसर्जनम् ॥ ५ ॥ ततः पुनरुज्जीवितेन सत्यवता सावित्र्यासह पितुराश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं खेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जहो शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्ष्ये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्वमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
'श्रमन्तीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।'
तत्स्वमुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
'हन्त प्राप्ताः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।'
मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।

वद्वमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुरन्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १०
देवतं त्वामिजानामि वपुरेतद्धममातुषम् ।
कामया गृहि देवेश कस्त्यं किंच चिकीर्षसि ११
यम उवाच ।
पतिव्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्यामि तमहं बद्धा विद्ध्वेतन्मे चिकीर्षितं १३
सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्न्तास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो १४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः पितुराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १५

सर्वावस्थमनिन्दिता इति क. थ. पाठः । स्मरमिति व्यत्ययेन
पुंस्त्वम् ॥ ३३ ॥ सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कठिनं स्थालीम् ॥ ११ ॥ युयोज अनुचिन्तितवती ॥ १० ॥ पुरुषं
पीतवाससमिति क. थ. पाठः ॥ ८ ॥ कामया इच्छया ॥ ११ ॥

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नाहो मत्पुरुषैर्नेतुमतोसि स्वयमागतः ॥ १६
 ततः सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशंगतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १७
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चासं हतप्रभम् ।
 निर्विचष्टं शरीरं तद्वभूवाग्रियदर्शनम् ॥ १८
 यमस्तु तं ततो यद्धा प्रयातो दक्षिणायुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ १९
 'भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।'
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ - २०
 यम उवाच ।
 निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वसौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्भूम्यं गतं त्वया २१
 सावित्र्युवाच ।
 यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २२
 तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
 तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २३
 प्राहुः सातपदः मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदक्षिनः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु २४
 नानात्मयन्तस्तु वने चरन्ति
 धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २५
 एकस्य धर्मेण सतां मतेन
 सर्वे स तं मार्गमनुपपन्नाः ।

अनात्मयन्तः अजितेन्द्रियाः । वने धर्मं वज्रादिरूपं न चरन्ति ।
 जितेन्द्रिया एव वने प्रामे वा यथादीन्यसिंघवद्वान् धर्माङ्गु-
 र्धन्ति । तेन गृहस्थयानप्रवृत्तयोः संभवः । वाचं गुरुङ्गलवाचं
 मद्रावयम् । परिश्रमं परित्यागस्त्वामाश्रमं संन्यासम् । विज्ञानतोः
 पशुर्धर्मं वायविकमिच्छति । धर्मस्य कृतं आत्मविज्ञानमि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ एतेनामाधर्मपर्यायां समुच्चयं वारयति, एक-
 मेति । पशुर्धर्ममप्यधर्मकस्यायमस्य धर्मेण सतां मतेन
 इत्यादिदिश्रिधत्वा धर्मदुग्धिनेत्यर्थः । सर्वे ॥ मार्गं वदन्-

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २६
 यम उवाच ।
 निवर्त तृष्टोसि तवानया गिरा
 स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
 वरं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं
 ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २७
 सावित्र्युवाच ।
 च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
 विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
 स लब्धचक्षुर्बलवानभवेष्टुप-
 स्तव प्रसादाञ्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २८
 यम उवाच ।
 ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं
 यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमियोपलक्ष्ये
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २९
 सावित्र्युवाच ।
 श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे
 यतो हि भर्ता मम सा गतिर्भुवा ।
 यतः पतिं नेप्स्यसि तत्र मे गतिः
 सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ ३०
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
 ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ ३१
 यम उवाच ।
 मनोजुकलं बुधबुद्धिबर्धनं
 त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।

सायं प्रपन्नः प्राप्ताः अतो धर्मं च वायं च प्रतिध्वं चेत्ये पाद-
 कमापेक्षया द्वितीय नैष्ठिक गुरुङ्गलवार्थं दाताऽऽकरणस्य तृतीयं
 वारिमात्रं दातादित्यागस्य वा न वाञ्छे । ज्ञानदेतोः प्रधान-
 मूलस्य धर्मसाधयेति त्रिद्वेष्टिराधः । मद्राजैर्देवनायवोर्ध्वं मा
 नायवेति भावः ॥ २६ ॥ निवर्तं निवर्तान् । वर उदात्तादिः ।
 अधरमक्षरादि । व्यञ्जनं वक्षसादि । एतदुक्तार्थेन वायस्य
 दातृतो निर्दोषयमुक्तम् । देवबुद्धिर्बुध बुद्धिपुरुषमयुष्म
 ॥ २७ ॥

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व मामिनि ॥ ३२
सावित्र्युवाच ।

हतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मान् च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३३

यम उवाच ।
स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहीयते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निर्वर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३४
सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे निकामया ।
ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३५
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३६
एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेषां प्यमित्रेषु दयां मासेषु कुर्वते ॥ ३७
यम उवाच ।

पिपासितस्त्रेय भवेद्यथा पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३८
सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रश्च तथौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
नृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३९

यम उवाच ।
कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निर्वर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४०
सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ व्रजं नैव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ४१
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवा-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधेः ।
समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेयूर धर्मराजता ॥ ४२
आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४३
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४४
यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक् त्वद्यते श्रुतं मया ।
अनेन तुष्टोऽसि विनाऽस्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्बहम् ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४६
यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति श्रीतिकरं तवाग्रले ।

गुरुः श्वशुरः ॥ ३३ ॥ समेन शत्रुमित्रादितारतम्यहीनेन
तव धर्मेण प्रतासनेन ताः प्रजास्त्वयैता । त्वदङ्गावशया
इत्यर्थः । अतएव तव नाम धर्मराज इति । धर्मेणैव राजते
पमोऽस्य राजते इति वा ॥ ४३ ॥ लोकिकेष्वपि विश्वासं कुर्व-

विष्टिदिदि प्राप्नोति किमुत त्वयि पमोराजे इत्याशयेनाह
आत्मन्यपीति । सर्वेः प्रणयते नर इति क. म. पाठः ॥ ४३ ॥
ते त्वया ॥ ४५ ॥

परिश्रमस्ते न भवेद्वृषात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४७
सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोस्ति
सद्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४८
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभयस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४९
आर्यशुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति प्रतिक्रियाः ॥ ५०
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु भोयो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यसादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ५१
यम उवाच ।

यथायथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोऽनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथातथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्याप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५२
सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृतास्ते
स्वर्गसन्तोऽप्येव वरेषु मानदः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता देवमहं पतिं विना ॥ ५३

शाश्वतो धर्मः पर्युः सत्यशब्देनापलोकादनं सतां मादृशानां
दाराणां संश्रय वृत्तिः । ननु गतामुपि पत्नी कथं तत् स्यादित्यतः

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५४
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः ग्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५६
एष मद्रं मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
'तोपितोऽहं त्वया साध्वि वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः' ॥ ५७
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ।
चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ॥ ५८
इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ।
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाज्जनयिष्यति ॥ ५९
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्तत्त्वज्ञामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ६०
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
आतरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ६१

एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६२
सावित्र्यपि यमेयाते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शर्वं कलेवरम् ॥ ६३
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमायुपेविश ह ॥ ६४

इत्य प्रसादो नार्थाय । श्रीमतां प्रसादोऽर्थहृदयि न मानदः ।
सतां तु मानद इति । यत्ते तु प्रसाद एव नास्ति । अतस्त्रयं

संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
 प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनःपुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६५
 सुचिरं वत सुप्तोसि किमर्थं नावबोधितः ।
 क चासौ पुरुषः श्यामो योसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६६
 सावित्र्युवाच ।
 सुचिरं त्वं प्रसुप्तोसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६७
 विश्रान्तोसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
 यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥
 फलाहारोसि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
 ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाऽभवत् ॥ ७०
 शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
 तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोसि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ७१
 त्वं योपगृहस्य च मे निद्रयाऽपहृतं मनः ।
 ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७२
 तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
 स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेवं तत् ॥ ७३
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यपग्राहते ।
 श्वस्ते सर्वे यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७४
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
 विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७५
 नक्तं च राश्वरन्त्येते दृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
 श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७६
 एता घोरं शिवा नादान्दिशं दक्षिणपथिमाम् ।
 आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ७७
 सत्यवानुवाच ।
 वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा घृतम् ।
 न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७८
 सावित्र्युवाच ।
 असिन्नघ वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्पमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः कचित्कचित् ७९
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
 काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ८०
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्ष्ये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ८१
 श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
 वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८२
 सत्यवानुवाच ।
 शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।
 मातापितृभ्यामिच्छामि संयोगं त्वत्प्रसादजम् ८३
 न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वोऽहमाश्रमात् ।
 अनागतयायां सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ८४
 दिवाऽपि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरु मम ।
 विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ८५
 मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
 उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८६
 कात्ववस्था तयोरथ मदर्थमिति चिन्तये ।
 तयोरदृश्ये मयि च महदुःखं भविष्यति ॥ ८७
 पुरां मामुचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।
 भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८८
 त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
 यावद्विरिष्यसे पुत्र तावकौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८९
 वृद्धयोरन्धयोर्दृष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तानश्चावयोरिति ॥ ९०
 माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्व्यतिरहं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ९१
 निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
 माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ९२
 अहं च संशयं प्राप्ताः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
 मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९३
 व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
 एकैकमस्यां वेलयां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९४
 नात्मानमनुशोचामि यथाऽहं पितरं शुभे ।

भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं भृशदुःखिताम् ॥९५॥
मत्कृते न हि तावद्य सन्तापं परमेष्ठ्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ॥९६॥
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ।
'परमं देवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
तयोस्तु मे सदाऽस्त्येवं व्रतमेतत्पुरातनम् ॥' ९७
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुखं प्ररुद ह ॥ ९८
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं श्लोककथितम् ।
प्रमृज्याश्रुणि पाणिभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ९९
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रुथशुरभर्दणां मम पुण्याऽस्तु शर्वरी ॥ १००
न सराम्युक्तपूर्वं वै खरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ १०१
सत्यवानुवाच ।
कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
'अपिनाम गुरु तौ हि पश्येयं ध्रियमाणकौ ॥' १०२
पुरा मातुः पितुर्वाऽपि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ १०३
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेजीवन्तमिच्छसि ।

समं प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिक्रात् १०४
मार्कण्डेय उवाच ।
सावित्री तत् उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १०५
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०६
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यति ।
योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०७
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०८
वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्वाहुं निवेक्ष्य च ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०९
सत्यवानुवाच ।
अभ्यासगमनाद्रीह पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोक्तिया ज्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ११०
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १११
पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ ११२
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुभौ ।
बुवन्नेव त्वरायुक्तः सम्प्रायादाश्रमं प्रति ॥ ११३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि अष्टमवत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

अकलाचक्षुर्लामगुहेनापि पुत्राणागमविषयेण युमत्सेनेन सत्रतत्र तदम्बेपणम् ॥ १ ॥ कपिगणेन शुभनिमित्तज्ञा-
पनेन समाभासिते तस्मिन्सावित्र्यासह सत्यवता पितुराश्रमाभिगमनम् ॥ २ ॥ मुनिगणाय सावित्र्या वने धृतवृत्तान्त-
निवेदनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु युमत्सेनो महाबलः ।
लब्धवक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्वा सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैव्यथा सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २

ध्रियेतां जीवेताम् । श्वशुरौ श्वश्रुश्वशुरौ ॥ १०१ ॥ कठिने
फलपूर्वं पादौ ॥ १०६ ॥ कृत्वा आच्छिद्य आदयेत्यर्थः
॥ १०८ ॥ जगाम मृदुभामिनी इति यः पाठः ॥ १०९ ॥

तावाश्रमान्नदीशैव वनानि च सरांसि च ।
तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजगमतुः ॥ ११
श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम् ॥ १४
मिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रगैः शोणितोक्षितैः ।

अष्टमवत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥
गिर्गोर्बिर्दीर्गः । पश्यः कर्कशः ॥ ५ ॥

कुशकण्टकविद्धाङ्गायुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
 ततोऽभिस्त्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिवार्य समाश्रास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
 तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धस्तपोधनः ।
 आश्रासितोपि चित्रार्थैः पूर्वराजकथाश्रयैः ॥ ७
 ततस्तौ पुनराश्रस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
 बाल्यवृत्तानि पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनानि च ।
 शोकं जगमत्तुरन्योन्यं स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
 पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककशितौ ।
 हापुत्र हासाधि बहु कासिकासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचचेदं तयोर्वचः ॥ ९
 सुवर्चा उवाच ।
 यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०
 गौतम उवाच ।
 वेदाः साङ्गा मयाऽधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
 कौमारब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निथ तोषिताः ॥ ११
 समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
 वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत्सदा ॥ १२
 अनेन तपसा वैभि सर्वं परचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३
 शिष्य उवाच ।
 उपाध्यायस्य मे वक्राद्यंथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४
 श्रपय ऊचुः ।
 यथाऽस्य भार्या सावित्री सर्वैरेव मुलक्षणैः ।
 अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५
 मारद्वाज उवाच ।
 यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६
 दाल्भ्य उवाच ।
 यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

गताऽऽहारमकृत्वैव तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७
 आपस्तम्ब उवाच ।
 यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
 पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८
 धौम्य उवाच ।
 सर्वैर्गुणरूपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
 दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमाश्रासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्त्रिभिः ।
 तांस्तान्निगमयन्सर्वास्ततः स्थिर इवामवत् ॥ २०
 ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
 आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१
 'वृद्धा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।
 कण्ठं माता पिता चास्य समालिङ्गाभ्यरोदतां ॥'
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 पुत्रेण संगतं त्वां तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
 सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २३
 समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
 चक्षुषथात्मनो लाभान्निभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २४
 सर्वैरसाभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
 भूयोभूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्वे एव हि ।
 उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २६
 शैब्या च सत्यवाञ्छैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
 सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २७
 ततो राजा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
 जातकीतृहलाः पार्थ पमच्छूर्तृपतेः सुतम् ॥ २८
 प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
 विरात्रे चागतं कस्मात्कोनु वन्धस्तवाभवत् ॥ २९
 संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
 कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३०

सत्यवानुवाच ।

पित्राऽहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।

अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३१

सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।

तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३२

सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।

अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३३

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्धुमत्सेनस्य ते पितुः ।

नास्य त्वं कारणं वेत्ति सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३४

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।

त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३५

त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।

रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र पदस्य नः ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।

न हि किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव यत् ॥ ३७

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।

स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

त्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

साक्यदेशीयेहुंमत्सेनं प्रति तन्मन्त्रिणां तच्छत्रुनिर्घणनिवेदनपूर्वकं निजनगरं प्रत्यागमनप्रार्थना ॥ १ ॥ सभावेण धुमत्सेनेन सावित्रीसत्यवत्या सह मुनिगणाभिवादानादिपूर्वकं स्मरुप्रभत्यागमनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्मां राज्ञ्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपौर्वाहिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

धुमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः साल्वेभ्योऽभ्यागता नृपम् ।

आचक्षुर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं द्विपम् ॥ ३

तं मन्त्रिणा हतं प्रोच्य ससहायं सवान्वधम् ।

न्यवेदयन्याद्युक्तं विदुतं च द्विपद्वलम् ॥ ४

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सर्किकरः ।

स एनमनयद्रक्षा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३९

अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विश्रुम् ।

पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्ममं ॥ ४०

चक्षुषी च खराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।

लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मानः शतम् ॥ ४१

चतुर्वर्षशतायुर्मै मर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।

भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम् ॥ ४२

एतत्सर्वं मयाऽऽख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

यथाद्युक्तं सुखोदरकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४३

कृपय ऊचुः ।

निमज्ज्यमानं व्यसनैरभिवृत्तं

कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं

समुद्धृतं साधि पुनः कुलीनया ॥ ४४

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव

वरस्त्रियं तामृपयः समागताः ।

नरेन्द्रमाम्ब्य सपुत्रमञ्जसा

शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४५

ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्य स्वं नृपं प्रति ।

सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५

अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।

प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६

प्रयाहि राजन्मद्रं ते पुष्टे नगरे जयः ।

अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषाऽन्वितम् ।

चिररात्राय बहुकालम् ॥ ८ ॥

मूर्ध्ना निपतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्द्वान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैव्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०
ततोऽभिपिपिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यपेक्षयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
आदृणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।

मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
मर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतं ॥ १४
तथैवैषा हि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राज्ञां काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६
यथेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यातमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयाच्चरः ॥ १७

॥ इति श्रीममहाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

समाप्तं चेदं पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ १९ ॥

(अथ कुण्डलाहरणपर्व ॥ २० ॥)

एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

सूर्येण स्वप्ने कर्णेन प्रति हृन्नेन पाण्डवप्रियथिकीर्षया भाविकवचकुण्डलाचनानिवेदनपूर्वकं तद्दानप्रतिषेधवचनम् ॥ १ ॥ कर्णेन सूर्यप्रति हेतुकिपूर्वकमिन्द्राय तद्दानप्रतिज्ञाम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
यत्तत्तदा महद्ब्रह्मलोकमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यद्यापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे कश्चित् ।
तद्याप्यपहरिष्यामि धनंजय इतो गते ॥ २
किन्तु तज्जपतांश्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥
वैशंपायन उवाच ।
अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छकः कर्णं मिथितुमुद्यतः ॥ ५

अभिप्रायमयो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥ ६
महार्हं शयने वीरं स्पन्द्यास्तरणसंघृते ।
शयानमतिविश्रुतं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टः पुत्रस्तेहाद्य भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्वत्स्वा सूर्यो योगाद्विरूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९
कर्णं मद्बचनं तात शृणु सत्यभृतावर ।
शुषतोऽद्य महाबाहो सांविदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणञ्चरना कर्णं कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११

सर्वसिद्धार्थो दीर्घमायुरवामुवाच इति क. पाठः ॥ -१७ ॥
त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

विभावसुः विविश आः क्षितिः संव वसु धनं यस्य वाहनाः

सूर्यः ॥ ६ ॥ स्वर्ग्यं विमर्दं हं स्पृष्टुमीयं वा ॥ ७ ॥ सप्तान्ते
सप्तमये ॥ ८ ॥ एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
 यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददासेव न याचसे ॥ १२
 त्वं हि तात ददासेव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् ।
 वित्तं यद्यान्यदप्याहुर्न तस्याख्यासि कस्याचित् ॥
 त्वां तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५
 कुण्डलार्थेऽब्रुवंस्तात कारणैर्वहुभिस्तथा ।
 अन्यैर्वहुविधैर्वित्तैः सन्निवार्यैः पुनःपुनः ॥ १६
 रत्नैः स्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्वहुविधैरपि ।
 निदर्शयैश्च बहुभिः कुण्डलेभ्यः पुरंदरः ॥ १७
 यदि दास्यासि कर्णं त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
 आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वैशमुपैष्यसि ॥ १८
 कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
 अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंमितम् ।
 तस्माद्भक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०
 कर्णं उवाच ।
 को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।
 कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्रिजवेपथुक ॥ २१
 ब्राह्मण उवाच ।
 अहं तात सहस्रांशुः सौहृदास्त्वां निदर्शये ।
 कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२
 कर्णं उवाच ।
 श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
 प्रवक्ताऽयं हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
 प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
 न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यसि ते प्रियः ॥ २४

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
 यथाऽहं द्विजमुखेभ्यो दद्यां प्राणानपि शुभम् ॥ २५
 यद्यागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छत्रना वृतः ।
 हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
 दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विशुक्ता ॥ २७
 मद्विषयायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
 युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
 सोहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
 यदि मां धलदृष्टो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
 हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितम् ।
 तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्मेविष्यति ॥ ३०
 एषोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भाजुमन् ।
 कीर्तिमानश्रुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
 कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृयत् ।
 अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोपि शरीरिणः ॥ ३२
 अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।
 धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य ह ॥ ३३
 पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
 सोहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 दत्त्वा च विधिवदानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
 हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
 वृद्धान्बालान्द्रिजार्त्तशोभोक्षयित्वा महामयात् ॥ ३७
 प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्गमनुत्तमम् ।
 जीवितेनापि मे रक्षया कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
 सोहं दत्त्वा मघवन्ते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छत्रिणे देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि एकाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

अधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

सूर्येण हेतुकथनपूर्वकं पुनरिन्द्राय कवचकुण्डलदानप्रतिषेधोक्तिः ॥ १ ॥

सूर्य उवाच ।
 माऽहितं कर्णं कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
 शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्भर ।
 इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
 यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
 सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
 ये थान्ये घान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ ४
 राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ।
 कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५
 मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
 मृतः कीर्तिं न जानीते जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ६
 मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
 अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोसीति हितेप्सया ॥ ७
 भक्तिमन्तो हि मे रक्षया इत्येतेनापि हेतुना ।
 भक्तोर्यं परया भक्त्या मामित्येव महाशुभ ॥ ८
 ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ।
 अस्ति चात्र परं किञ्चिद्ध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
 अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ९

देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
 तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
 माऽस्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षिते वज्रपाणिना ॥ ११
 शोभसे कुण्डलाभ्यां च रुचिराभ्यां महाद्युते ।
 विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि ॥ १२
 कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
 प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलायें सुरेश्वरः ॥ १३
 'पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्त्राक्षणवेपथुः ।
 शक्या बहुविधैर्वाच्यैः कुण्डलेप्सा त्वयाऽनघ ।
 विद्वन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनःपुनः ॥ १४
 उपपत्त्युपपन्नार्थमार्थुर्यकृतभूपणैः ।
 पुरंदरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपातुद ॥ १५
 त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
 सव्यसाची त्वया चेह युधि शूरः समेष्यति ॥ १६
 न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
 विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १७
 तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
 संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि अधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

अधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

कर्णेन सूर्यप्रति साधुनर्यं शक्राय कवचकुण्डलदानेऽभ्यनुशास्यार्थना ॥ १ ॥ सूर्येण कर्णप्रति शक्राच्छक्तिग्रहणचोदना-
 पूर्वकं कुण्डलादिदानाभ्यनुशानम् ॥ २ ॥

कर्ण उवाच ।
 भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
 तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १

जीवतां पुत्रादीनां धर्म्यं प्रयोजनं परिषद्वादिजं सुखं
 पित्रादिः कुरुते लभते ॥ ४ ॥ मां मम ॥ ८ ॥ विशाखयोः
 विशाखानक्षत्रस्य द्वे भाखरे तारे तयोर्मध्ये गतः पूर्णचन्द्रः

न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
 तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
 इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।

॥ १२ ॥ विद्वन्तुं शक्येति संबन्धः ॥ १४ ॥ अधिकत्रिशत-
 तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वंच भास्कर ॥ ३
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यदैवतं दिवि ।
 जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्वितम् ॥ ४
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनःपुनः ।
 इति ब्रवीमि तिम्रांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
 विभेमि न तथा मृत्योर्यथा विभ्येऽनृतादहम् ।
 विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ६
 प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
 यच्च सामास्य देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ॥ ७
 ज्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।
 अर्जुनप्रतिमं चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ८
 तथापि विदितं देव ममाप्यस्त्रचलं महत् ।
 जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९
 इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
 भिक्षुते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १०
 सूर्य उवाच ।
 यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
 त्वमप्येनमथो भूया विजयार्थं महाबल ॥ ११
 नियमेन प्रदद्यात्स्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
 अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥
 अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
 प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले देवेनेति ॥ १३
 त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
 अन्यथेयथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १४
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि

अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
 दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५
 इत्येव नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
 तथा त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १६
 नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
 सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 वैशंपायनं उवाच ।
 एवमुक्त्वा सहसांशुः सहसाऽन्तरधीयत ।
 'कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वमान्ते प्रव्यथन्निव ॥ १८
 प्रविबुद्धस्तु राधेयः स्वमं संचिन्त्य भारत ।
 चकार निश्चयं राजन्शक्यत्वर्थं वदतांवर ॥ १९
 यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परन्तप ।
 शक्या तस्यै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह ॥ २०
 स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
 ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ॥ २१
 विधिना राजशार्दूलं सुहृत्तमजपचदा ।
 ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वमं न्यवेदयत् ॥ २२
 यथा दृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निधि ।
 तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसासौ हृत्तदा ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्गजस्वभः ।
 उवाच तं तथेत्येवं कर्णं सूर्यः सयन्निव ॥ २४
 तत्तत्स्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
 शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २५
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि

चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

स्वायासे दुर्योससमायासयता कुन्तिभोजेन तारहिषयोयै कुन्त्या निबोजनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 किं तद्दुतं न चाख्यातं कर्णयैहोष्णरश्मिना ।
 कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
 कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 अहं राजन्ब्रवीम्येतत्तस्य गुहां विभावसोः ।
 यादृशे कुण्डले ते च कवचं चैव यादृशम् ॥ ३

कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः पथ्युपस्थितः ।
 तिग्मतेजा महान्प्राशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
 दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
 मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपः स्वाध्यायभूषणः ॥ ५
 स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपः ।
 भिक्षामिच्छामि वै भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
 न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
 एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७
 यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
 शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कथन ॥ ८
 तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतिपुक्तमिदं वचः ।
 एषमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
 मम कन्या महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी ।
 शीलवृत्तान्विता साध्वी नियताऽनवमानिनी १०
 उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयाऽनवमत्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपवास्यसि ॥ ११
 एषमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
 उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
 अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
 त्वयि वत्से परायत्तं ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
 तन्मे वाक्यमभिध्या त्वं कर्तुमर्हसि कहिंचित् ॥ १४
 अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
 यद्यद्भ्यान्महतेजास्तच्छेद्यममत्सरात् ॥ १५
 ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
 अमानयन्दि दाण्डवयो वातापिश्च महासुरः ।

निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्यैव च ।
 'विन्ध्याद्रिश्च समुद्रश्च नहुपथ विहिंसितः ॥' १७
 सोयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
 त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
 जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
 ब्राह्मणेऽपिह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैवं ह ॥ १९
 तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमामृतषु ।
 मयि चैव यथावच्च सर्वमावृत्य वर्तसे ॥ २०
 न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
 सम्यग्वृत्त्याऽनवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
 संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
 पृथे वालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
 वृष्णीनां च कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
 दत्ता प्रीतिमता महं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
 वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
 अग्न्यग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
 तादृशे हि कुले जाता कुले मम विवर्धिता ।
 सुखात्सुखमनुभासा इदाम्ब्रुदमिवापगा ॥ २५
 दौकुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
 बालमावादि कुर्वन्ति प्रायज्ञः प्रमदाः शुभे ॥ २६
 पृथे राजकुले जन्म रूपं चापि तयाङ्गतम् ।
 तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनि ॥ २७
 सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
 एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
 कोपिते च द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्यते मे कुलम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि चतुरधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

अनवमत्य अवमानकृत्या ॥ ११ ॥ वस्तु वाचं कर्तुम् ॥ १३ ॥ प्रणिधानं चित्तकाम्यम् ॥ १५ ॥ आहृत्य ज्ञाय ॥ २० ॥ अग्न्यं अग्ने देयं मया प्रथममपलं तुभ्यं देयमिति प्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ददमिवापेति दत्ता. पाठः ॥ २५ ॥
 वन० ६१

दौकुलेयाः दुष्कुले जाताः । प्रग्रहं निर्वन्धं गताः प्राज्ञाः विकुर्वन्ति दौर्ग्यं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥ चतुरधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

कुन्त्या सावधानं परिचर्यया दुर्वाससः परितोषणम् ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यञ्जिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
 यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥
 एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
 तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्च परमं मम ॥ २ ॥
 यद्येवंप्रति सायाहे यदि प्रातरथो निशि ।
 यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥
 लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयितुं द्विजान् ।
 आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४ ॥
 विसन्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
 वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्वर्षाणि ते ॥ ५ ॥
 यत्प्रियं च द्विजसास हितं चैव तवानय ।
 यत्तिष्यामि तथा राजन्प्रेतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥
 ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
 तारणाय समर्थाः स्फुर्विपरीते वधाय च ॥ ७ ॥
 साऽहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
 न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८ ॥
 अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
 भवन्ति च घवनो यद्वत्सुकन्यायाः कुते पुरा ॥ ९ ॥
 नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
 यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते ^{पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः} कुण्डलाहरणपर्वणि पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

कुन्तीपरिचर्यासंतुष्टेन दुर्वाससा तां प्रति अभीप्सितार्थवरणचोदना ॥ १ ॥ तथा किञ्चिद्व्यनुपवन्त्ये तस्यै स्वयत्नेन सकलदेववशीकरणदक्षस्य मन्त्रस्योपदेशः ॥ २ ॥ ततस्तेन कुन्तिभोजामघ्नणपूर्वकमन्त्रधोनाम् ॥ ३ ॥

चैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।

तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १ ॥
 प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः ।

आलस्यम् ॥ १९ ॥ परिचाराद्वै पूजार्हम् ॥ २० ॥ पञ्चाधिक-
 त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

यञ्जिता नियमयुजा ॥ १ ॥ विसन्धो विषयः । व्यली-
 कमप्रियम् ॥ ५ ॥ अत्रिशरणे अतिगृहे ॥ १८ ॥ तन्द्री

तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २
 तं च सर्वासु वेलसु मक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
 अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
 दिवसेदिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
 निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाग्रियया गिरा ।
 ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराग्रियं-तदा ॥ ५
 स्वमकाले पुनर्थेति न चैति बहुशो द्विजः ।
 सुदुर्लभमपि ह्यनं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
 कृतमेव च तत्सर्वं यथा तस्यै न्यवेदयत् ।
 शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृष्यश्च सुसंयता ॥ ७
 यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
 प्रीतिमुत्पादयामास कन्यारत्नमनिन्दिता ॥ ८
 तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
 अवधानेन भूयोऽस्याः परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
 तां प्रभाते च सायं च पिता पप्रच्छ भारत ।
 अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
 तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
 ततः प्रीतिमवापाम्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
 ततः संवत्सरे पूर्णे यदाऽसौ जपतांवरः ।
 नापश्यदुक्कृतं किञ्चित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
 ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 प्रीतोसि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

सप्ताधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

कदाचन क्रतुश्रातया सूर्यमवलोकयन्त्या कुन्त्या दुर्वाससा दत्तमद्यपरीक्षणाय तदाह्वानम् ॥ १ ॥ मद्यवलदुपागतेन
 रविणा स्वेन सङ्गमनद्भीकुर्वन्त्याः कुन्त्या विभीषिकापूर्वकं सङ्गायानुनयनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।

प्रतिश्रयैः आश्रयैः शयनासनयैः ॥ ३ ॥ अन्नादिना समु-
 दाचारः समुपसर्गणम् ॥ ४ ॥ यथोपजोषं श्रियमनतिक्रम्य
 ॥ ८ ॥ शीलं-शमादि । पृथं परिचर्या । अस्याः पृथायाः
 श्रेयोर्थं अवधानेन समाधिकाले यत्नमकरोत् । यत्नेन तस्याः

वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुपैरिह ।
 यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाऽभिभविष्यसि ॥ १४
 कुन्त्युवाच ।
 कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
 त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचिसिते ।
 इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
 ययं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तेन तेन वशे भद्रे स्यात्तव्यं ते भविष्यति ॥ १७
 अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते वशे ।
 विबुधो मन्त्रसंभ्रान्तो वाक्यैर्भृत्य इवानतः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
 तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयाद्युप ॥ १९
 ततस्तामनवद्याज्ञीं ग्राहयामास स द्विजः ।
 मन्त्रग्रामं तदा राजन्नयवैशिरसि श्रुतम् ॥ २०
 तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
 उपितोसि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
 तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
 साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ २२
 स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
 बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २३

चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामवलाचलम् ॥ १
 अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।

कल्याण चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् । न
 शशाक द्विजाति सा इति य. घ. पाठः ॥ १९ ॥ विहितः
 विनियोगेन हितस्तुतः ॥ २३ ॥ षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः
 ॥ ३०६ ॥

मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति ॥ २
 एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शतु यदृच्छया ।
 व्रीहिता साऽभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
 ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हज्ञयनोचिता ।
 प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शादित्यमण्डलम् ॥ ४
 तत्र वद्धमनोदष्टिरभवत्सा सुमध्यमा ।
 न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५
 तस्या दष्टिरभूद्विष्या साऽपश्यद्विव्यदर्शनम् ।
 आयुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ६
 तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
 आह्वानमकरोत्साऽथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ७
 प्राणानुपस्पृश्य तदा बाहुहाव दिवाकरम् ।
 आजगाम ततो राजस्वरमाणो दिवाकरः ॥ ८
 मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
 अङ्गदी वद्धमुखो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९
 योगात्कृत्वा द्विधाऽऽत्मानमाजगाम तताप च ।
 आभभापे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ १०
 आगतोऽसि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।
 किं करोमि वशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदसि ते ॥ ११
 कुन्त्युवाच ।
 गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि ।
 कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२
 सूर्य उवाच ।
 गमिष्येऽहं यथा मा त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
 न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३
 तवाभिसन्धिः सुभगे सूर्यात्पुत्री भवेदिति ।
 वीर्येणाप्रतिभो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १४
 सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
 उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ।
 अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वया संगम्य सुसिते ॥ १५
 यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।

अप्ये कन्येऽन्यथा कुट्टो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १६
 त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
 पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १७
 तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योसौ मन्त्रमदात्तव ।
 शीलवृचमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १८
 एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
 त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्यन्त इव मां शुभे ॥ १९
 पश्य चैतान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
 पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यन्निदं ब्राह्मणं पुत्री
 सर्वानेव स्त्रेषु धिष्येषु खसान् ।
 प्रभावन्तं भानुमन्तं महान्तं
 यथाऽऽदित्यं रोचमानान्स्तथैव ॥ २१
 सा तान्दृष्ट्वा त्रिदशानेव बाला
 सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
 गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
 कन्याभावाद्दुःख एवापचारः ॥ २२
 पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
 देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
 नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
 स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३
 मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
 बाल्याद्बालेति तत्कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४
 सूर्य उवाच ।

बालेति कृत्वाऽनुनयं तवाहं
 ददानि नान्यानुनयं लभेत् ।
 आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
 शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च मीरु ॥ २५
 न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
 असमेत्य त्वया मीरु मन्त्राहूतेन भामिनि ॥ २६

कुट्टं रजः ॥ ३ ॥ प्राणान् इन्द्रियाणि बहून्श्रोत्रादीनि उप-
 स्पृश्य । जलेन सम्यगाचम्येत्तथैः ॥ ८ ॥ किं करोम्यवशो
 राज्ञि इति य. घ. पाठः ॥ ११ ॥ यथाहं गमिष्ये तथा मा
 मां ब्रवीषि नतु तयोऽगमिष्याद्य निति । वृथा प्रसादमप्राप्य

॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिं सुभगे कुर्यां पुत्रः इति य. घ. पाठः
 ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं दुर्वाससम् ॥ १६ ॥ विनयं दण्डं धास्यामि
 चारयिष्यामि ॥ १८ ॥ अपचारोऽपराधः कृतः । श्रीरामानेव
 बालेति श. पाठः ॥ २२ ॥ सत्तापिकत्रिंशत्ततोऽन्यायः ३०७

गमिष्याम्यनवधाद्रि लोके समवहास्यताम् ।
‘गच्छेयमेव सुश्रोणि गतोऽहं वै निराकृतः ।’
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यां तथा शुभे ॥२७॥

सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सप्ताधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

कृत्वा सङ्गमन्तरा दुःशकाजुनये भास्करे कृष्णात्तदङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ सूर्येण पुनः कन्यावलाभरूपवरदानपूर्वकं तस्यां गर्भाधानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।
भीता शोपात्ततो राजन्दध्या दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागसः पितुः शोपो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्त्रिमित्तः कथं न स्यात्कुद्वाद्वासाद्रिभावसोः ॥ ३
पालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्वान्यपि ।
नाऽभ्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं भीता गृहीत्वा च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सा वै शोपपरित्रस्ता बहु चिन्तयती हृदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी सयमाना पुनःपुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
ग्रीडाविह्वलया वाचा शोपयस्ता विशांपते ॥ ७
पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया तु संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्त्रिमित्तं कुलस्यास्य लोकेऽकीर्तिर्न संशयः ॥ ९
अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतांवर ।
श्रुते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०

आत्मप्रदानं दुर्धर्षं तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशस्यैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११
सूर्य उवाच ।
न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिसिते ।
प्रभवन्ति प्रदाने ते भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणी स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं वरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनायुताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति न संशयः ॥ १६
कुन्तुषुवाच ।
यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोनुद ।
कुण्डलीं कवचीं शूरो महाबाहुर्महाबलः ।
‘अस्तु मे सङ्गमो देव अनेन समयेन ते ॥’ १७
सूर्य उवाच ।
भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यधर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

दधौ चिन्तितवती । अन्तरं कालम् ॥ २ ॥ बालेनाप-
वयसापि सता साधुना मोहाभितपावदयन् तेजांसि सूर्य-
दीनि तपांसि दुर्वासशादीनि नाभ्यासादयितव्यान्त्यन्तं
प्रत्यासत्तिविषयाणि न कर्तव्यानि ॥ ४ ॥ बन्धूनां बन्धुभ्य
दलर्थः ॥ ७ ॥ ध्रियते जीवति ॥ ८ ॥ प्रभवन्ति साम्यम-

ईन्ति ॥ १२ ॥ कामयते सर्वानिति कन्येति कन्याशब्दनिर्व-
चनम् ॥ १३ ॥ तत्र हेतुः लोककाम्यया लोकप्रियया कामव-
त्तया ॥ १४ ॥ अन्यो विवाहनिषेधादिर्विकारः ॥ १५ ॥
अमृतमयं सहजं वर्यं ॥ १८ ॥

कुन्तयुवाच ।

यथेतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।

मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९

अस्तु मे सङ्गमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।

त्वदीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राक्षि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।

तस्मै दास्यामि यामोरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

कुन्तयुवाच ।

परमं भगवन्नेषं सङ्गमिष्ये त्वया सह ।

यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

तथैत्युवत्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।

स्वर्भानुशत्रुयोगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३

ततः सा विहलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।

पपात चाथ सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४

सूर्य उवाच ।

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।

सर्वशस्त्रभृताथेष्टं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाम्रवीत् ।

एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६

इतिसोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा

विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।

तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात

मोहाविष्टा वेपमाना लतेव ॥ २७

तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा

योगेनाविश्वात्मसंस्थां चकार ।

न चैवैनां दूषयामास भानुः

संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

कतिपयकालातिपाते कर्णस्य सहजकवचकुण्डलघातणेन कुन्त्या जननम् ॥ १ ॥ कुन्त्या धात्र्यासह मन्त्रपूर्वकं जात-
मात्रस्य गर्भस्य मञ्जूपायां निक्षेपपूर्वकमक्षणयां विस्मर्जनम् ॥ २ ॥ लग्नमोवा मञ्जूपायाः क्रमेण चर्मण्यतीयमुनाद्वारा
गङ्गायां स्नवनेन चम्पापुरीप्रवेशः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १

सा बान्धवमयाद्बाला गर्भं तं विनिगृहती ।

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २

न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्वात्रेयिकाभृते ।

कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३

ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ।

कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४

तथैवावदकवचं कनकोज्वलकुण्डलम् ।

हर्यक्षं दृपभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५

जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्य मामिनी ।

‘उत्सृष्टुकामा तं गर्भं कारयामास भारत ।

मञ्जूपां शिल्पिभस्मिन् सुनद्धां सुमतिष्ठिताम् ॥ ६

पुत्रैर्बहुविधैर्बद्धां पुत्रनार्थं जले नृप ।

अजिनैर्दृष्टभिक्षैर्वं संस्तीर्णशयनां तथा ॥ ७

मञ्जूपायां समाधाय स्वास्तीर्णयां समन्ततः ।

मपूञ्छिष्टस्थितायां तं सुखायां रुदती तथा ।

प्रस्थितं संगमाचोपकान्तम् ॥ २६ ॥ आलसंस्थां वचनवशम् ।

एनो न दूषयामास । कन्यात्वस्यापनेनेति श्लेषः ॥ २८ ॥

अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

दशोत्तरे एकादशे शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चन्द्रश्च बाल उद्धतः ।

माघशुक्लप्रतिपदि कर्णनिषेकजन्येत्सर्धः ॥ ५ ॥ हर्यक्षं सिंह-

नेत्रम् ॥ ५ ॥ गर्भं प्रति संमन्येत्यध्याहारेणान्वयः ॥ ६ ॥

मपूञ्छिष्टं शिवंभक्तम् । मयनमिति भाषायाम् । तेन स्थितायां

सर्वैतोलिप्तायां मञ्जूपायाम् । जलप्रवेशो न भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्चनद्यामवासजत् ॥ ८
 जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
 पुत्रलेहेन सा राजन्करुणं पर्यदेवयत् ॥ ९
 समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्चनद्यां तदा जले ।
 उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ १०
 सस्ति तेऽस्तवान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ ११
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
 आगताश्च तथा पुत्र भवन्तद्रोहचेतसः ॥ १२
 पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
 अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्यः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १३
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतांबरः ।
 येन दत्तोसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १४
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १५
 रक्षन्तु त्वां मुराः सर्वे समेषु विपमेषु च ।
 वेत्स्यामि त्वां विदेशेषु कवचेनाभिगृहीतम् ॥ १६
 धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
 यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १७
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
 यस्यास्त्वं वृषितः पुत्र स्नानं पास्यसि देवज ॥ १८
 कोनू खमस्तथा दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।

॥ इति श्रीमद्भागवतम् अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

आगमाय भार्या सह गङ्गां गतेनधिरथनाश्रयां स्तूतेन सत्रोत्सवमानायाः सगर्भमञ्जूषाया प्रहणम् ॥ १ ॥ तथा मञ्जूषो-
 ष्टोदने दृष्टस्य गर्भस्य स्वपुत्रतया परिकल्पनेन नामकरणादिपूर्वकं प्रीत्या पोषणम् ॥ २ ॥ कर्णेन परशुरामादिभ्योऽस्त्रप्र-
 णपूर्वकं हुयार्धनेन सवयकरणम् ॥ ३ ॥

वंशपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
 मृतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं यया ॥ १

आगमाय तथा मृत्युं दिव्येन विधिना तव इति य. ध. पाठः ।
 आगमाय तथा मृत्युं इति क. पाठः ॥ १२ ॥ दैवं कर्तुं ।
 गर्भं धृष्टः स यने पारशरामादिभ्यः । गर्भं वयवदुःख-

दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १९
 पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोद्भवम् ।
 सुललाटं मुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ २०
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
 अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २१
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यावनगोचरम् ।
 हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २२
 एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
 अवासजत् मञ्जूषामश्चनद्यां तदा जले ॥ २३
 रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
 धान्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २४
 विसर्जयित्वा मञ्जूषां संघोधनभयात्पितुः ।
 विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २५
 मञ्जूषा त्वश्चनद्याः सा यया चर्मण्यतीं नदीम् ।
 चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २६
 गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनुययां पुरीम् ।
 स-मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गकक्षमानकः ॥ २७
 अमृतादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुण्डलम् ।
 धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २८
 एतद्ब्रह्मं महाराज सूर्यस्यासीन्महात्मनः ।
 स सूर्यसंभवो गर्भः कुन्त्या गर्भेण धारितः ॥ २९

तस्य भार्याऽभवद्राजमूषेणासदृशी श्रुति ।
 राधा नाम महामाया न सा पुत्रमविन्दत ।
 अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच विशेषतः ॥ २

धारकं चक्ररेत्यर्थः । विधिना ईश्वरेण निर्मितम् ॥ २८ ॥
 नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

सा ददर्शाय मञ्जूपासुलमानां यदृच्छया ।
 दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वाल्मभनशोभनाम् ॥ ३
 ऊर्मीतरङ्गैर्द्विष्याः समानीतामुपहरम् ।
 'विवर्तमानां बहुशः पुनःपुनरितस्ततः ॥ ४
 ततः सा वायुना राजन्स्रोतसा च वलीयसा ।
 उपानीतो यतः मृतः सभार्यो जलमाश्रितः ॥ ५
 सा तु कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
 ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ६
 स तामुद्धृत्य मञ्जूपासुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
 यन्त्रैर्द्वादयामास सोऽपश्यच्च बालकम् ॥ ७
 तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजितम् ।
 'परिम्लानमुखं बालं रुदन्तं क्षुधितं शृणुम् ॥ ८
 स तु तं परया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्तं वरात्मजम् ।
 स सूतो भार्यया सार्धं विस्रयोत्फुल्ललोचनः ।
 अङ्गमारोप्य तं बालं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ९
 इदमत्यङ्गुतं मीरु यतो जातोऽसि भामिनि ।
 दृष्ट्वान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ १०
 अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युपत्त्वा तं ददौ पुत्रं राघाये स महीपते ॥ ११
 मतिजग्राह तं राधा विधिवद्विष्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भमिं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १२
 'स्तन्यं समस्त्रवचास्य दैवादित्य निश्चयः ।
 पुषोप चैनं विधिवद्वृष्टे स च वीर्यवान् ।
 वतःप्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ १३
 नामकर्म च चक्रुस्ते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
 कर्णं इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ॥ १४

वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुपेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १५
 एवं स मृतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुपेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १६
 सूतस्य वष्टुषेऽग्रेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत्प्रथया दिव्यवर्मभृत् ॥ १७
 सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विष्टुदं समयेन तम् ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाद्वयम् ॥ १८
 तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येवमन्त्रकर्मणि ।
 सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्स च वीर्यवान् ॥ १९
 द्रोणात्कुपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः २०
 संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विमिये रतः ।
 योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ २१
 सदा हि तस्य स्पर्धाऽऽसीदर्जुनेन विद्यापते ।
 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो द्वन्द्वं बभूव ह ॥ २२
 एतद्ब्रह्मं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।
 यः सूर्यसंभवः कर्णः कुर्यात्प्रतिकुले रतः ॥ २३
 तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
 अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २४
 यदा च कर्णो राजेन्द्र मानुमन्तं दिवाकरम् ।
 स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः २५
 तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतुना ।
 नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ २६
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
 स्वागतं चेति राघेयस्तमथ प्रत्यभापत ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि दशाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

दत्तो रक्षायै प्रतिसरो द्रुपकदृष्ट्यादिरूपो यस्यां ताम् ।
 अन्वाल्मभनं कुङ्कुमहस्तदानम् ॥ ३ ॥ उपहरं समीपम् ॥ ५ ॥
 उत्सायं परतो नीत्वा ॥ ७ ॥ वसुवर्मं खण्डवचम् ॥ १५ ॥

अग्रेषु जनपदविशेषेषु ॥ १७ ॥ उपसदनं गुरुपसदनम् ॥ १९ ॥
 परमेष्वासतां महाभयुर्परताम् ॥ २० ॥ दशाधिकविंशतत-
 मोऽध्यायः ॥ २१० ॥

एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

इन्द्रेण ब्राह्मणवेषधारणेन कर्णप्रति कवचकुण्डलायनम् ॥ १ ॥ तस्येन्द्रत्वं जानता कर्णेन तस्माच्छक्तिमहणपूर्वकं तस्मै कवचकुण्डलदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

देवराजमनुमासं ब्राह्मणच्छब्दनाऽऽवृत्तम् ।

दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न युवोधास्य मानसम् ॥ १

हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।

किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यस्त्रीतिवर्धनम् ।

नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।

एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४

एतदिच्छाम्यहं भिक्षां त्वया दत्तां परंतप ।

एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।

तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वार्षिकैर्वार्षिकमाणः स तु द्विजः ।

कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७

सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।

न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८

यदा नान्यं प्रष्टुते वरं वै द्विजसत्तमः ।

‘विनाऽस्य सहजं वर्म कुण्डले च विशांपते ।’

तदेनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९

सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।

तेनावध्योसि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम् ॥ १०

विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।

प्रतिगृह्णीष्य मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११

कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।

दमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदन्यं न वरं वत्रे भगवान्पाकशासनः ।

ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३

विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।

न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्नूया वरम् ॥ १४

त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देवो वरो मम ।

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५

यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।

बध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्नावहास्यताम् ॥ १६

तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।

हरस्य शक्यं कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्य उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।

तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८

काममस्तु तथा तात तव कर्णं ययेच्छसि ।

वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रष्टुणीष्व ययेच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।

अमोघां शक्तिमभ्येत्य वज्रं सम्पूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाम्बां च शक्तिं मे देहि वासव ।

अमोघां शत्रुसंहानां वातिर्नि पृतनाग्रस्थे ॥ २१

ततः सन्नित्य मनसा सृष्ट्वर्तमिव वासवः ।

शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२

कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।

गृहाण कर्णं शक्तिं त्वमनेन समयेन च ॥ २३

अमोघा हन्ति शत्रवः शत्रून्मम करच्युता ।

वातिर्भोविशक्तिस्त्वाम् ॥ ६ ॥ आयानेव आगच्छमेव ॥ १८ ॥

यथान्यत्पादवन्दनम् इति ध. पाठः ॥ ३ ॥ अर्चनं गृहा-
र्थम् । निर्वापं न्युप्यते धीउमन्मिमिति क्षेत्रम् । बहुवार्षिकं
वन ६२.

पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥२४॥
 सेयं तव करपाप्ता हृत्कैकं रिपुमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५॥
 कर्ण उवाच ।
 एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६॥
 इन्द्र उवाच ।
 एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
 त्वं तु यं प्रार्थयसेकं रक्ष्यते समहात्मना ॥ २७॥
 यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितम् ।
 नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८॥
 कर्ण उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं दानवानां निपूदन ।
 वधिष्यामि रणे शत्रुं यो मे स्थाता पुरस्सरः ॥ २९॥
 एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
 अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ३०॥
 उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
 निकृतेषु तु गात्रेषु न मे वीभत्सता भवेत् ॥ ३१॥
 इन्द्र उवाच ।
 न ते वीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन ।
 व्रणथैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३२॥
 यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च घदतांवर ।
 तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३३॥
 विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
 प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३४॥
 कर्ण उवाच ।
 संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
 यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्वीर्यमि मे ॥ ३५॥
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शक्तिं मञ्जलितां प्रतिगृह्य विशांपते ।
 शस्त्रं गृहीत्वा निश्चितं सर्वगात्राप्यकृन्तत ॥ ३६॥

ततो देवा मानवा दानवाश्च
 निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेव ।
 दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान्प्रणेदु-
 नं ह्यस्यासीन्मुखजो वै विंकारः ॥ ३७॥
 ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
 पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृत्तगात्रं
 मुहुश्चापि सयमानं नृवीरम् ॥ ३८॥
 ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमज्ञा-
 चथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
 तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
 कर्णात्तसात्कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३९॥
 ततो देवो मुदितो वज्रपाणि-
 र्दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।
 ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
 कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
 कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
 ततः पश्चादिवमेवोत्पपात ॥ ४०॥
 श्रुत्वा कर्णं मुपितं धार्तराष्ट्रा
 दीनाः सर्वे भगवदपि इवासन् ।
 तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
 श्रुत्वा पार्था जहृपुः काननस्थाः ॥ ४१॥
 जनमेजय उवाच ।
 कस्या घीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
 कुतश्चैते श्रुतवन्तः मिथं तत् ।
 किं वाऽकार्षीर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
 तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४२॥
 वैशंपायन उवाच ।
 लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
 विघ्नैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
 मार्कण्डेयाञ्छ्रुतवन्तः पुराणं
 देवपीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४३॥

‘प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं मृतपौरोगवैस्ते ।

ततो ययुर्द्वैतवनं नृवीरा
निस्तीर्थेवं वनवासं समग्रम् ॥’

४४

॥ इति भीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि एकादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

समाप्तं चेदं कुण्डलाहरणपर्व ॥ २० ॥

(अथारण्यपर्व ॥ २१ ॥)

द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

शुषिष्ठिरादिभिः काम्यकृच्चनारपुनर्द्वैतवनं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तत्र केनचिन्मृगेण तद्वनद्वयं वक्षारस्वविपाणलमेन ब्राह्म-
णक्षारणिना सह पलायनम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणप्रार्थनया तद्दानयनाय पाण्ड्यमन्त्रद्वयपायनम् ॥ ३ ॥ ततस्तेः सुदूरं स्वाप-
कपेणपूर्वकमन्तर्हिते तस्मिन्भ्रातृया पटमूले समुपवेशनम् ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां भार्यायां प्राप्य केशमनुत्तमम् ।

प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

पञ्चपायन उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य केशमनुत्तमम् ।

विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २

पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम शुषिष्ठिरः ।

स्नादुमूलफलं रम्यं विचित्रवहुपादपम् ॥ ३

अनुश्रुतफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।

न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भार्याया ॥ ४

वसन्तैतवने राजा कुन्तीपुत्रो शुषिष्ठिरः ।

भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५

ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।

केशमार्च्छन्त विपुलं सुखोदकं परंतपाः ॥ ६

तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।

वने केशं सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७

अरणीसहितं भाण्डं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।

मृगस्य वर्धमानस्य विपाणे समसज्जत ॥

तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।

आश्रमान्तरितः शीघ्रं भुवमानो महाजवः ॥ ९

ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।

त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

‘तेषां ॥ वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ॥’ १०

अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।

आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्तधेदमब्रवीत् ॥ ११

अरणीसहितं भाण्डं समासक्तं वनस्पता ।

मृगस्य वर्धमानस्य विपाणे समसज्जत ॥ १२

तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।

आश्रमाच्चरितः शीघ्रं भुवमानो महाजवः ॥ १३

तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् ।

अग्निहोत्रं न लुप्येत तद्दानयत् पाण्डवाः ॥ १४

ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽयं शुषिष्ठिरः ।

धनुरादाय कान्त्यैः प्राद्वद्भातृभिः सह ॥ १५

सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्वन्नरपुङ्गवाः ।

ब्राह्मणार्थं यतन्तस्ते शीघ्रमन्त्रगमन्मृगम् ॥ १६

कर्णिनालीकनाराचानुमृजन्तो महारथाः ।

नाविव्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकान् ॥ १७

तेषां प्रयतमानानां नादश्यत् महामृगः ।

अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८

अरणीसहितं मन्त्रं इति श्रु. पाठः । अरणी उत्तराधरेऽभि-
मथनकाष्ठे ताभ्यां सहितं मन्त्रं निर्मथनदण्डम् ॥ ८ ॥

आश्रमान्तरितः आश्रमं दूरगतः ॥ ९ ॥ पदं मार्गं निहं गत्वा
प्राप्य । तेनैव पथा तद्दानयत् ॥ १४ ॥

शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भातरं श्रेष्ठमभर्षात्कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

पिपासितेषु पाण्डवेषु युधिष्ठिरनियोगाद्दृष्टाग्रमधिष्ठेन नकुलेन वातिदरे किंचित्सरोयिलोकनम् ॥ १ ॥ पानीयानय-
नाय सरोगतेषु नकुलादिषु यक्षयक्षगणमत्या पानीयपात्रेण दीर्घनिद्राध्यक्षणादनागतेषु युधिष्ठिरेणापि तत्सरोगमनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥
भीम उवाच ।
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्त संशयम् ॥ २ ॥
अर्जुन उवाच ।
वाचस्तीक्ष्णास्त्रिभेदिन्यः स्रुतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्त संशयं ॥ ३ ॥
सहदेव उवाच ।
शकुनिस्त्वां यदाऽजैपीदक्षयतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्त संशयम् ॥ ४ ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दक्ष ॥ ५ ॥
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
एते हि आतरः श्रान्तास्तत्र तात पिपासिताः ॥ ६ ॥
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
तत उत्थाय भतिमान्द्वीप्रमारुह्य प्रादपम् ।
अब्रवीद्भातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥

पश्यामि बहुलान्नाजन्तृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्हादस्तत्रोदकमसंशयम् ॥ ८ ॥
ततोऽब्रवीत्सत्यवृत्तिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ॥ ९ ॥
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वयद्यत ॥ १० ॥
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स्त श्रुध्रुवे ॥ ११ ॥
यक्ष उवाच ।
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्रानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिय हरस्व च ॥ १२ ॥
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबन्धीतलं तोयं पीत्वा च निपपातः ॥ १३ ॥
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भातरं वीरं सहदेवमर्दिदम् ॥ १४ ॥
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५ ॥
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमां भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥
आरुशोकामिसंतप्तस्तृपया च प्रपीडितः ।

धर्मो न ममज धर्मलोपोऽर्थलोपश्च नाभूत् । आलस्यादित्युप-
चरन्ते । त्वपि अनुत्तारः प्रतिवारयदित्वाः सर्वभूतेषु क्षयार्थं
उपस्थिते ओमित्येव वदामो ननु वाचयान्तरमित्यर्थः । संशयं
मात्राण्यस्य कर्मलोपनिमित्तं दोषम् ॥ २१ ॥ द्वादशाधिकत्रि-
ंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

निमित्तं फलम् । धर्मः प्रारब्धरूपानु अभ्यं फलं शुचदुःख-
रूपं विभजति ॥ १ ॥ प्रेष्यवत् प्रेष्यामिष ॥ २ ॥ सादर्थं
जलपानरूपम् । परिग्रहो नियमः । यो माप्राप्तान्यदेता एतेतः
पयः पिबेददेहेति ॥ १२ ॥

अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
 मा तात साहसं कार्पार्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं पिबस्व च हरस्व च ॥ १८
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
 अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ ते चिरगतौ भीमस्तौ शत्रुकर्षण ॥ २०
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।
 त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ॥ २१
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रहृष्ट सशरं धनुः ।
 आमुक्तस्त्रज्जो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२
 यतः पुरुषशार्दूलो पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतबाहनः ॥ २३
 'विगताम् नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।'
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
 धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तदनम् ॥ २४
 नापश्यच्च किंचित्स भूतमस्मिन्महावने ।
 सव्यसाची पिपासार्तः पानीयं सोभ्यभावत ॥ २५
 अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शृणुवे ।
 यत्त्वमिच्छसि पानीयं नैतच्छ्रव्यं बलाच्चया ॥ २६
 कौन्तेय यदि वे प्रश्नान्मयोक्तान्मतिवक्ष्यसि ।
 ततः पास्वसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७
 वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
 यावद्दार्णर्विनिर्भिन्नः पुनर्नवं वदिष्यसि ॥ २८
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमश्रितैः ।
 प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दवैधं च दर्शयन् ।
 कर्णिनालीकनाराचानुत्प्लजन्मरतर्पमः ॥ २९
 स त्वमोघानिपून्मुक्त्वा तृष्णयाऽभिप्रपीडितः ।
 अनेकैरिपुसंघातरन्तरिक्षे वर्षय ह ॥ ३०
 यक्ष उवाच ।
 किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा पयः पिव ।
 अनुक्त्वा च पिबन्मश्रान्पीत्वं नमविप्र्यसि ॥ ३१
 स च मोघानिपून् दृष्ट्वा तृष्णया च प्रपीडितः ।

दृश्यमानो भूयति श्रेयः ॥ २८ ॥

अवज्जायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२
 अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च भीमस्तुथ परंतप ॥ ३३
 चिरंगतास्तोयहोर्न चागच्छन्ति भारत ।
 तां चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३४
 भीमसेनस्तथैत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३५
 तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तुपया च प्रपीडितः ।
 अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमथ मे ।
 पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो ब्रूकोदरः ॥ ३७
 ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३८
 यक्ष उवाच ।
 मा तात साहसं कार्पार्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ३९
 एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अनुक्त्वैव तु तान्मश्रान्पीत्वं निपपात ह ॥ ४०
 ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः ।
 'आत्मनाऽऽत्मानमन्विष्य विचारमकरोत्प्रभुः ॥ ४१
 ततश्चिरंगतान्प्रावृणयाऽऽज्याय युधिष्ठिरः ।
 चिरायमाणान्बद्धुः पुनः पुनरुवाच ह ॥ ४२
 किं सिद्धमिदं दग्धं किं सिद्धं मृतो भवेत् ।
 प्रहरन्तो महाभूतं शत्रुस्तेनाथ तेऽप्यनन् ॥ ४३
 न पश्यन्त्यथवा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
 अन्विच्छद्भिर्वेन नोयं काष्ठोऽयमनिपातिनः ॥ ४४
 किंतु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
 गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ॥ ४५
 समुत्थाय महाबुद्धिर्दृष्टमानेन चेतसा ।
 व्यपनजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ॥ ४६
 रुक्मिण्य वगर्द्धय पश्चिमिश्च निषेवितम् ।
 नीलमाश्रुवर्णश्च पादपङ्कजोभितम् ॥ ४७
 अमररूपगीर्णं च पश्चिमिश्च समन्ततः ।
 'मृदुशङ्खसंकीर्णं मृमिमां मनोहरम् ॥ ४८
 विधानेन वनेन । नमविप्र्यसि मतिप्यसि ॥ ३१ ॥

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४९
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सचेतसैः ।

केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ॥ ५०
'ततो धर्मसुतः श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालसः ।'
श्रमातस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाऽथ विसितः ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि त्रयोदशधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

युधिष्ठिरेण संरक्षीरशायिनां आरुणामवलोकनेन सकलं परिदेवनपूर्वकं पानीयपानाय प्रयतनम् ॥ १ ॥ तथा यक्षेण स्वीयप्रभानामुत्तरदानमन्तरा जलपानस्य दुःशशकरवकथनेन तत्प्रतिपेधने तेषां समुचितोत्तरदानम् ॥ २ ॥ ततश्चुष्टेन यक्षेण भीमादीनां चतुर्णामुज्जीवनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श हतान्भ्रातृलोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शकवैश्रवणोपमान् ॥ १
विनिकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चैव निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकवाष्पपरिभुतः ।
तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातृन्सर्वाश्विन्तासमन्वितः ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप मुवित्तरम् ॥ ३
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ॥ ४
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरुष्व कीर्तिवर्धने ॥ ५
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ॥ ६
देवाश्चापि यदाऽयौचन्मृतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ॥ ७
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
विप्रनद्यां श्रियं चैषामाहतां पुनरोजसा ॥ ८
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैव कस्यचित् ।
सोयं मृतपुत्रं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ॥ ९
अयं ममाद्यां संहत्य श्रेते भूमौ धनंजयः ।

आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम ॥ १०
रणे प्रगल्भो वीरौ च सदा शत्रुनिग्रहणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ॥ ११
अमसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाऽद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ १२
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं पुरुषर्षभा ॥ १३
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
असंज्ञा भुवि संगम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १४
सानूनिवाद्रेः संसुप्तान्दृष्ट्वा आवन्महामतिः ।
मुखं प्रसुप्तान्प्रसिद्धः खिन्नः कष्टां दृष्ट्वां गतः ॥ १५
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकूलः ॥ १६
इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ॥ १७
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदाऽऽत्मानं तपःयुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ १८
नैषां शस्त्रप्रहारोस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये आतरो येन मे हताः ॥ १९

देवकालानि हेमवर्णानि केकरानि तैः परिष्कृतं मण्डितम्
॥ ४९ ॥ सिन्धुवारैर्जलत्रयिषैः ॥ ५० ॥ प्रसोदतापिध्वि-
यतमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

विपर्मिणोऽध्यायः ॥ ६ ॥ न कस्यचिद्विजयः न गवन्वैव

जेता ॥ ५ ॥ भानां राज्ञांशाम् । संदल रिताऽय ॥ १० ॥
दध्यौ कारणं मरणहेतुं विचारितवान् ॥ १६ ॥ तपःयुतः
धर्मयुतः ॥ १८ ॥

कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४७
युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितथराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४८
यक्ष उवाच ।

केन सिद्ध्योत्रियो भवति केन सिद्धिन्दते महत् ।
केन सिद्धितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान्
युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा बिन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्ब्रह्मसेवया ॥ ५०
यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कथं धर्मः सतामिव ।
कथं पां मानुषो भावः किमेपामसतामिव ॥ ५१
युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
भरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ५२
यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कथं धर्मः सतामिव ।
कथं पां मानुषो भावः किमेपामसतामिव ॥ ५३
युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वत्त्वमेषां देवत्वं यक्ष एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५४
यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैषां वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५५
युधिष्ठिर उवाच ।

माणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
अग्नेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५६
यक्ष उवाच ।

किं सिद्धावपतां श्रेष्ठं किं सिद्धिनिवपतां वरम् ।

किं सिद्धिप्रतिष्ठमानानां किं सिद्धिप्रसवतां वरम् ॥ ५७
युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमावपतां श्रेष्ठं बीजं निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरः ॥ ५८
यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छुसन्को न जीवति ॥ ५९
युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छुसन् स जीवति ॥ ६०
यक्ष उवाच ।

किं सिद्धिरुत्तरं भूमेः किं सिद्धिदुश्चतरं च खात् ।
किं सिद्धिदुश्चतरं वायोः किं सिद्धिदुश्चतरं तृणात् ॥ ६१
युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः खारिपतोच्चतरस्तथा ।
मनः शीघ्रतरं वाताधिन्ता बभ्रुतरी तृणात् ॥ ६२
यक्ष उवाच ।

किं सिद्धिसुप्तं न निमिषति किं सिद्धिजातं न चेद्भूते ।
कस्य सिद्धिदुश्चतरं नास्ति कासिद्धिद्वेगेन वर्धते ॥ ६३
युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चेद्भूते ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ६४
यक्ष उवाच ।

किं सिद्धिप्रसवतो मित्रं किं सिद्धिनिमित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं सिद्धिनिमित्रं मरिष्यतः ॥ ६५
युधिष्ठिर उवाच ।

विद्या प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य मिषद्वित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६६
यक्ष उवाच ।

कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं सिद्धिदुर्म सनातनम् ।

देवतादिभ्यः ॥ ६० ॥ उपरुपायनादकेन मातापित्रोः दुभूया
मनोनिरोधस्तृणपुष्पपुष्पावायिन्तावारसामथ कर्तव्य इत्यादि
किं सिद्धिर्दिति । बभ्रुतरी तृणादिति श्र. पाठः । बभ्रुतरी तृणादिति
श्र. पाठः ॥ ६२ ॥ इन्द्रियार्थात् न जीवति इति श्र. पाठः
॥ ६४ ॥ माणः प्रवसतो मित्रमिति श्र. पाठः ॥ ६६ ॥

ये देवास्तस्याभितथरा इति अपर्यस्तमस्तं नयतीति क. च. घ.
पाठः ॥ ४८ ॥ केन द्वितीयो भवतीति क. घ. पाठः ॥ ४९ ॥
परित्याग आर्तनामिति शेषः । दानमेषां सतामिवेति क. पाठः
॥ ५४ ॥ का ६१४ इत्यत्र इति क. घ. पाठः ॥ ५५ ॥ वागेन
इत्यत्र इत्यत्र इति क. घ. पाठः ॥ ५६ ॥ न निर्वपति न प्रवपति

अमृतं किंस्विद्राजेन्द्र किंस्वित्सर्वमिदं जगत् ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।

सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६८

यक्ष उवाच ।

किंस्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।

किंस्विद्धिमस्य भैषज्यं किंस्विदावपनं महत् ॥ ६९

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ७०

यक्ष उवाच ।

किंस्विदेकपदं धर्म्यं किंस्विदेकपदं यशः ।

किंस्विदेकपदं स्वर्ग्यं किंस्विदेकपदं सुखम् ॥ ७१

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।

सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ७२

यक्ष उवाच ।

किंस्विदात्मा मनुष्यस्य किंस्विदैवकृतः सखा ।

उपजीवनं किंस्विदस्य किंस्विदस्य परायणम् ॥ ७३

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।

उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७४

यक्ष उवाच ।

धन्यानामुत्तमं किंस्विद्वनानां स्यात्किमुत्तमम् ।

लाभानामुत्तमं किं स्यात्सुखानां स्यात्किमुत्तमं ॥ ७५

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।

लाभानां श्रेय आरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७६

यक्ष उवाच ।

किंस्विद्धर्मपरं लोके कथं धर्मः सदाफलः ।

किं नियम्य न शोचन्ति कथं सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७७

एकपदं एकमेव पर्यवगन्तव्यम् । दाक्ष्ये कृत्ये धर्मः पर्य-
वसित इत्यर्थः । एवमुत्तरम् ॥ ७० ॥ आर्यनामिषं इति
पदम् ६३

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंसं परं धर्मात्रेताधर्मः सदाफलः ।

मनो यम्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ७८

यक्ष उवाच ।

किंनु हित्वा प्रियो भवति किंनु हित्वा न शोचति ।

किंनु हित्वाऽर्थवान्भवति किंनु हित्वा सुखी भवेत्

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।

कामं हित्वाऽर्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत्

यक्ष उवाच ।

किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।

किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।

भृत्येषु सङ्ग्रहार्थं च भयार्थं चैव राजसु ॥ ८२

यक्ष उवाच ।

केन स्विदादृतो लोकः केन खिन्न प्रकाशते ।

केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ८३

युधिष्ठिर उवाच ।

अज्ञानेनादृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।

लोभाच्च्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ८४

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात्कथं यशो मृतो भवेत् ८५

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।

मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८६

यक्ष उवाच ।

का दिक्किमुदकं पार्थ किमन्नं किंच वै विषम् ।

श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पितृ हरस्य च ८७

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं ब्राह्मणं विषम् ।

श. पाठः ॥ ८७ ॥

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ८८
यक्ष उवाच ।

तपः किलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।

क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।

क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ९०

यक्ष उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः क्षमश्च प्रकीर्तितः ।

दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ९१

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः क्षमश्चित्तप्रशान्तता ।

दया सर्वसुखैपित्वमार्जवं समचित्तता ॥ ९२

यक्ष उवाच ।

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कथं व्याधिरनन्तकः ।

कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ९३

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रोत्रः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।

सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ ९४

यक्ष उवाच ।

को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।

किमालस्यं च विज्ञेयं कथं शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९५

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।

धर्मनिष्क्रियताऽऽलस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९६

यक्ष उवाच ।

किं स्वैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।

ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ९७

युधिष्ठिर उवाच ।

सधर्मे स्थिरता स्वैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं च भूतरक्षणम् ॥ ९८

यक्ष उवाच ।

कः पण्डितः दुमान्त्रेयो नास्तिकः कथं उच्यते ।

को मूर्खः कथं कामः स्वात्को मत्सर इति स्मृतः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।

कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ १००

यक्ष उवाच ।

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कथं दम्भः प्रकीर्तितः ।

किं तद्वैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ १०१

युधिष्ठिर उवाच ।

महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मो ध्वजोऽहंकारः ।

द्वैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ १०२

यक्ष उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।

एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ॥ १०३

युधिष्ठिर उवाच ।

सदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥ १०४

यक्ष उवाच ।

अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।

एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ॥ १०५

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम् ।

पश्चाद्भास्तीति यो ब्रूयात्सोक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०६

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।

देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०७

विद्यमाने धने लोभादानभोगविवर्जितः ।

पश्चाद्भास्तीति यो ब्रूयात्सोक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०८

यक्ष उवाच ।

राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूहेतत्सुनिश्चितम् ॥ १०९

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।

कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ ११०

वृत्तं वृत्तेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विद्येयम् ।

अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्तस्तु हतो हतः ॥ १११

पठकाः पाठकार्यं ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।

सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः ॥

चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।

योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ११२

यक्ष उवाच ।

प्रियवचनवादी किं लभते

विमुश्चितकार्यकरः किं लभते ।

बहुमित्रकरः किं लभते

धर्मे रतः किं लभते कथय ॥ ११४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रियवचनवादी प्रीयो भवति

विमुश्चितकार्यकरोऽधिकं जयति ।

बहुमित्रकरः सुखं वसते

यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ ११५

यक्ष उवाच ।

को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।

यद् मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु वान्धवाः ॥ ११६

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्चमेऽहनि पष्टे वा द्वाकं पचति स्वे गृहे ।

अनुष्णी चाम्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११७

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।

शेषाः स्यावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११८

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना

नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११९

पृथ्वी विभाण्डं भगनं पिधानं

सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।

मासर्तुदर्वापरिघट्टनेन

भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ १२०

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना यथातत्त्वं परंतप ।

पुरुषं त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वघनी नरः ॥ १२१

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्येन कर्मणा ।

यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ १२२

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।

अतीतानागते चोभे सर्वं पुरुष उच्यते ॥ १२३

‘समत्वं यस्य सर्वेषु निस्पृहः शान्तमानसः ।

सुप्रसन्नः सदा योगी स वै सर्वघनी नरः ॥’ १२४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वघनी नरः ।

तस्माच्चमेकं ब्राह्मणं यमिच्छति स जीवतु ॥ १२५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहत्साल इवोत्थितः ।

व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

त्वं कसाञ्चकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२७

यस्य नागसहस्रेण दशसहस्रेण वै बलम् ।

तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२८

तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं मियं तव ।

अथ केनानुभायेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२९

यस्य बाहुबलं सर्वं पाण्डवाः समुपासते ।

अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १३०

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽज्यधीत् ॥

आनृशंसं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।

आनृशंसं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३२

धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।

जीवं जीवन्तम् ॥ १२६ ॥ अनुभावेन नकुलगतसामर्थ्येन

॥ १२८ ॥ नः अस्मान्मावधीत् ॥ १३० ॥ आनृशंसं अवे-

यम्यम् । परमार्थान् सजान् ॥ १३१ ॥

स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३३
कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां चै इति मे धीयते मतिः ॥ १३४
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।

मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३५
यक्ष उवाच ।
यस्य तेऽर्थाच्च कामच्च आनृशंसं परं मतम् ।
तस्माच्चे आतरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

पञ्चदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति स्वस्वकृपप्रकाशानपूर्वकमरणिहरणादेः शीलशोधनाय स्वकृतव्यकथनेन तदभिमतवरप्रदानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुतिपपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
सरस्वकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
षसूनां वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् ।
अथवा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि आतर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४
सुखं प्रति प्रयुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्ष्ये ।
स भवान्सुहृदोऽस्माकमथवा नः पिता भवान् ॥ ५
यक्ष उवाच ।
अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं हीरवापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि त्रियो ह्यसि सुतो मम ॥ ८

दिष्ट्वा पञ्चसु रक्तोसि दिष्ट्वा ते पट्टपदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्ये द्वे च द्वे शान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमिति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंसेन तुष्टोसि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं दृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यसि तवानघ ।
ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेपामस्ति दुर्गतिः ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
अरणी तु हता यस्य मृगेण यदत्तावर ।
तस्याप्रयो न ह्युपेरन्प्रथमोऽस्तु धरो मम ॥ १२
धर्म उवाच ।
आरण्यमिदं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेपेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तवानघ ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
ददानीत्येव भगवानुत्तरं त्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।
वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः कश्चित् ॥ १५

धीयते निधिजुते ॥ १३३ ॥ यस्मात्ते पार्थ धर्माच्च इति य. ध.
पाठः ॥ १३५ ॥ चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

सुहृदः सुहृन् । छान्दसमदन्तसम् ॥ ५ ॥ पशुस्वात्मदर्श-
नघाघनेषु शान्तो दास्य उपरतस्तिष्ठिषुः समाहितो भूत्वेति
ध्रुयुक्तेषु चामादिषु । दिष्ट्वा पूर्वपुण्यवशादप्योसि तस्य कलं
स पदपथोजयः । पश्यन्ते प्रागुबन्धि देहिनामिति पदानि पदमयो
शोशनायाविपासे शोकं मोहं जरां मृदुमस्येतीति ध्रुयुक्ताः ।

तेषां ण्णां पदानां समाहारः पट्टपदी सा त्वया जिता । तेषु
पट्टेषु द्वे पदे पूर्वे जातमात्रस्य क्षाशनायाविपासे त्रयसं भवतः ।
द्वे मध्ये शोकमोहौ । शोक इष्टवियोगकथितस्य संतापः ।
मोहोऽतिपापेन कथार्थोक्त्यै प्रतिबंधानशून्यत्वम् । एते मध्ये
मध्यमे वयसि प्राप्नुतः । सांपरायिके जरामृत्यु उत्तरे षडस्युप-
तिष्ठतः । संपरायः परस्वोक्तं प्रति नेतुमुचिते सांपरायिके
॥ ९ ॥ अरण्ये गतानीति शेषः । नोऽस्मान् ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

भूयश्चाश्वासयामास कान्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।

न यो विज्ञास्यते कश्चिन्निपु लोकेषु भारते ॥ १७

वर्ष त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुरुद्वहाः ।

विराटनगरे गृढा अधिज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८

यद्वाः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।

तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९

अरणीसहितं भाण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।

जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०

प्रवृणीष्वपरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।

न वृष्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तथा ॥ २१

तृतीयं गृह्णतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।

त्वं हि मत्संभवो राजन्विदुरश्च ममांशजः ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।

यं ददासि वरं तुष्टस्तं ब्रवीष्याम्यहं पितः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिभ्यां अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि पञ्चदशाधिक-

विनततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

आरण्यपर्व समाप्तम् ॥ २१ ॥ समाप्तमिदमरण्यपर्वं च ॥ ३ ॥

अतःपरं विराटपर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवासगुपिता दुर्योधनमयादिताः ॥ १

छन्दन इत्येतः ॥ १५ ॥ आरण्यामरण्यपर्वोत्तमम् ॥ २७ ॥

गमुगपानसमागमं भीमादीनां सुमुगपानं च धर्मराजेन सह

उमागतं उमेतानं चेति गमाश्वरः । विपुर्धनैव । पुत्रस्य युधि-

ष्ठिरस्य । वात् गमागतमिति समादिश्वदेवमूतमप्यनुवर्तते

॥ २८ ॥ वदस्यमाद्यं वारन्त्ये । महाद्वानं सुमाख्यातम्

॥ २९ ॥ पञ्चदशाधिकविनततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

इदं वनपर्वं कुम्भघोलमेव टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च सुंवर्यां

निर्णयमागममुद्रायाम्ने मुद्रायितम् । तादृश्याः १८३० सन १९०९.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)—

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।



विराटपर्व ४.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशासुरेण

संशोध्य

मुद्रापूर्या

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३० कीलकनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरणनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाङ्क
कुलास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा खाधीना रक्षिताः ।

विराटपर्व.



श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।



विराटपर्व ४ ।

(अथ पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिरं ब्राह्मणाय शृगापहृत्तारणिभाण्डप्रत्यर्पणम् ॥ १ ॥ धौम्येन ब्राह्मणमध्ये दुर्योधनापनयादिकथनेन शेषतो
युधिष्ठिरस्य दुःखानुभवविषये देवादिनिदशनेन प्रदशनेन परित्यागवचनम् ॥ २ ॥ पाण्डवैः स्वसहचरब्राह्मणाभ्यनुज्ञानसंपादनेन
तद्विसर्जनपूर्वकं धौम्येन सह मन्त्राय कचिदुपवेशनम् ॥ ३ ॥

*॥ श्रीविदध्यासाय नमः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।
कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुपिता दुर्योधनभयादिताः ॥ १
पतिव्रता महाभागा सततं सुखभागिनी ।
द्रौपदी सा कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिताऽवसत् ॥ २
ते च ब्राह्मणमुख्याश्च मृतपौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमुपिताः कथं च परिचारकाः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुपितास्तावद्ब्रह्म्यामि तच्छृणु ॥ ४
तथा स तान्वराहं ब्रह्म्या धर्मेराजो युधिष्ठिरः ।
गत्वाऽऽश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचरुया दृत्तमात्मनः ५
कथं पित्वा च तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं भाण्डं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा कुन्तीपुत्रो दृढव्रतः ।

समाहूयानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ७
द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विशोपिता वयम् ।
छन्नना हृतराज्याश्च निस्त्राश्च बहुशः कृताः ॥ ८
उपिताश्च वने वासं यथा द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातचर्या वत्स्यामश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्सन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १०
उपोषविष्य विद्रोसः स्नातकाः संश्रितव्रताः ।
ये तत्र ब्राह्मणा आसन्वनवाससहायिनः ।
ये च भक्ता वसन्ति स वनवासे तपस्विनः ॥ ११
तान्बुवन्महात्मानो हृष्टाः प्राञ्जलयः स्थिताः ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तान्प्रवासे धृत्व्रताः ॥ १२
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छन्नना हृतराज्याश्च निस्त्राश्च बहुशः कृताः ॥ १३
उपिताश्च वने वासं यथा द्वादशवत्सरान् ।
भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमाः ॥ १४
अज्ञातवाससमर्थं श्रेष्ठं वर्षं त्रयोदशम् ।

• भयमप्यायो रा. पुनर्कं वनपर्वान्तिमाभ्यासतया वनेते ।

कङ्को नाम ध्रुवाणोऽहं मताक्षः साधुदेविता ।
 वैदूर्याङ्काश्च नान्दान्ताङ्काटिकात्राजतानपि २३
 कृष्णालोहोहिताक्षाश्च निवप्यामि मनोरमान् ।
 अरिष्टान्नाजगोलिङ्गान्दर्शनीयान्मुवर्चसः ॥ २४
 लोहिताश्चाङ्गमर्भाश्च सन्ति तात धनानि मे ।
 दर्शनीयाः सभानन्दाः कुशलैः साधुनिष्ठिताः २५
 अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संग्रहयन्ति मानवाः २६
 तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विषांसुले ।
 देविष्यामि यथाकामं स विहारो भविष्यति ॥ २७

कङ्को नाम्ना परिवाद च विराटस्य सभासदः ।
 ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ।
 ब्राह्मे वेदे मयाऽधीते वेदाङ्गेषु च सर्वशः ॥ २८
 धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
 प्रष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियतमं वचः ॥ २९
 आसं युधिष्ठिरस्वाहं पुरा प्राणसमः सखा ।
 इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ ३०
 विराटनगरे छत्र एवं युक्तः सदा वसे ।
 इत्येवं मे प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमेन युधिष्ठिरमिति स्वस्य सुदवेपपरिग्रहेण विराटभवने निवासकथनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन युधिष्ठिरमिति स्वैनं मनुष्य-
 वेपपरिग्रहेण राजकन्यानादनादिकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं निर्दिश्य चात्मानं निश्चसन्नृष्णमार्तिजम् ।
 विमुञ्चन्नश्नु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ॥ १
 भीमसेन कथं कर्म मात्स्वरारष्ट्रे करिष्यसि ।
 हत्वा श्रोत्रवशांस्तत्र पर्वते गन्धमादने ॥ २
 यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षात्राक्षसांश्चापि पौरुषात् ।
 प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुवहून्त्यपि ॥ ३
 वक्त्रं राक्षसेराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
 जग्मिवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिन्दम ।
 क्षेमा चामयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ॥ ४
 हिडिम्बं च महावीर्यं किमूर्ध्वं चैव राक्षसम् ।
 त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ॥ ५
 आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
 जटासुरवधं कृत्वा वर्यं च परिमोक्षिताः ॥ ६
 मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षणः ।
 दृक्कोदर विराटस्य बलीयान्दुर्बलीयसः ।
 समीपे नगरे तस्य वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ ७
 भीम उवाच ।
 सुदोऽहं बललो नाम्ना स्पृकारो नराधिप ।
 उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति रोचये ॥ ८

रसान्नानाविधांश्चापि स्वादंश्च मधुरांस्तथा ।
 सृपांश्चापि करिष्यामि कुशलोलसि महानसे ॥ ९
 कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
 तान्यप्यभिमविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ १०
 पूर्वमप्राशितान्तेन कर्ता रसगुणान्विताम् ।
 स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मात्स्यः प्रीतो भविष्यति ॥
 आहरिष्यामि दारुणां पाटितानां शतशतम् ।
 राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा न मां परिभविष्यति १२
 ये च तस्य महामञ्जराः समरेष्वपराजिताः ।
 कृतश्रतापा बहुशो राज्ञः प्रत्यासिता बले ॥ १३
 रक्षोपजीविनः सर्वे परेषां च भयावहाः ।
 तानहं निहनिष्यामि रतिं राज्ञः प्रवर्तयन् ॥ १४
 न च तान्युध्यमानोऽहं नविष्ये यमसादनम् ।
 तथा तान्निहनिष्यामि जीविष्यामि यथाऽऽतुराः ॥
 द्रुपो वा महिषो वापि नागो वा पाटिहायनः ।
 सिंहो व्याघ्रो ब्रह्महत्याश्च भविष्यन्ति न संशयः ॥
 तान्सर्वान्दुर्ग्रहानन्यैराशीविषविषोपमान् ।
 यत्नादहं ब्रह्मिष्यामि मत्स्यराजस्य पश्यतः ॥ १७
 आरालिका वा मूढा वा येऽस्य युक्ता महानसे ।
 तानहं शीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ॥ १८

आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
 आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि मानवान् ॥ १९
 आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशांपते ।
 इत्येवं च प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
 विराटनगरे च्छन्नो विराटस्य समीपतः ॥ २०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयांचत ।
 महाशनं ब्राह्मणं मां प्रमुञ्चार्जुन खाण्डव ॥ २१
 संशुश्रुवे च धर्मात्मा यत्तमर्थं चकार ह ।
 तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ।
 विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ २२
 यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वानैकरथोऽजयत् ।
 स भीमधन्वा श्वेताश्वः पाण्डवः किं करिष्यति ॥
 आग्नीविपसंसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ।
 दृष्टीविप इवाहीनामस्ति तेजस्विनामिव ॥ २४
 समुद्र इव सिन्धूनां घैलानां हिमवानिव ।
 मेहेन्द्र इव देवानां दानवानां घलिर्यथा ॥ २५
 सुप्रतीको गजेन्द्राणां युग्यानां तुरगो यथा ।
 कुपेर इव यक्षणां मृगाणां केसरी यथा ॥ २६
 राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शुम्भरः ।
 रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ॥ २७
 रोषामर्षसमायुक्तो भुजङ्गानां च तक्षकः ।
 पायुवेगबलोद्धतो गरुडः पततामिव ॥ २८
 तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा ।
 ह्रदानामिव पातालं पर्जन्यो नर्दतामिव ॥ २९
 आपुधानां वरो वज्रः कुबुद्भाश्च गवां वरः ।
 धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिप्यैरायतो यथा ॥ ३०
 पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ।
 गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुमूदनः ।
 ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो यथा ॥ ३१
 यथेतानि विशिष्टानि स्वसां ज्ञात्वा वृकोदर ।
 एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वघनुष्मताम् ॥ ३२
 सोऽयमिन्द्रादनयमो वासुदेवाश्च भारत ।
 उपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेदमनि ।

ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ३३
 अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वज्ञः सर्वसंततः ।
 क्षिप्रं चाणु विचित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ॥ ३४
 अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ।
 धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ॥ ३५
 यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
 वसूनां नवमं मन्ये गिरीणामष्टमः स्मृतः ॥ ३६
 यस्य दीर्घां समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
 दक्षिणश्वैव सव्यश्च बाहू अनड्डौ यथा ॥ ३७
 तलाहुलित्राभ्युचितौ नागराजकरोपमौ ।
 पीनौ परिससद्बाधौ मृदुताव्रतलौ शुभौ ॥ ३८
 ज्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
 गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वानरध्वजः ३९
 किंरूपधारी किंकर्मा किंचेष्टः किंपरायणः ।
 भीमभुर्भीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुनः ।
 कुन्तीपुत्रो विराटस्य रमत केन कर्मणा ॥ ४०
 अर्जुन उवाच ।
 इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
 नित्यं कञ्चुकसंछन्नौ नान्यथा गोमुमुत्सहे ॥ ४१
 किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कृत्स्ितम् ॥ ४२
 बाहू मे भरतश्रेष्ठ महालाञ्छनलक्षितौ ।
 ज्याघातेन महान्तौ मे गृहितौ नान्यथोत्सहे ४३
 उभौ कम्बू प्रतीमुच्य कुण्डले परिपातुके ।
 वेणीकृतशिरा भूत्वा भविष्यामि बृहन्नला ॥ ४४
 पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
 प्रजानां समुदाचारं बहुनर्मकृतं वदन् ।
 रमयिष्यामि राजानमन्यं चान्तःपुरे जनम् ॥ ४५
 नृत्तं गीतं च वादित्रं दिव्यं च विविधं तथा ।
 शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटनगरे स्त्रियः ॥ ४६
 स्त्रीभावसमुदाचाराच्चृत्तगीतकथाश्रयैः ।
 छादयिष्यामि राजेन्द्र माययाऽऽत्मानमात्मना ॥
 युधिष्ठिरस्य गेहेऽसिन्द्रोपधाः परिचारिका ।
 उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि धर्मराजस्य संमता ॥ ४८

उर्वश्याश्चापि शापेन प्राप्तोऽसि नृप पण्डताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षाद्ध्वं त्रयोदशात् ।
इत्येतन्मे प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ ४९
एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः ।
विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटस्य पुरे सुखम् ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिरं प्रति नकुलेन विराटनगरे अश्वपालकतया स्वस्य निवासकथनम् ॥ २ ॥ सहदेवेन गोपालकतया स्वस्य निवास-
कथनम् ॥ २ ॥ द्रौपद्या सैरन्ध्रीमावेन स्वस्य निवासकथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषं पद्मवीर-
स्तथाऽर्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
धाव्यं तथासौ विरराम भूयो
नृपोऽपरं आतरमावभाषे ॥ १
किं कर्मा किं समाचारो नकुलोयं भविष्यति ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ २
अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।
सोयमार्तश्च शान्तश्च किं तु रोषयतात्विह ॥ ३
किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तस्य तात चरिष्यसि ।
कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः ॥ ४
नकुल उवाच ।

अश्वाध्यक्षो भविष्यामि विराटस्येति मे मतिः ।
दामग्रन्थीति नाम्नाऽहं कर्मैतत्सुमिर्यं मम ॥ ५
दामग्रन्थी परित्नातः कुशलो दामकर्मणि ।
न मां परिभविष्यन्ति जना जातिवह कर्हिचित् ॥
कुशलोऽस्म्यशिक्षायां तर्धवाश्च किं चित्तने ।
प्रियाश्च सततं मेऽध्याः कुरुराज यथा तव ॥ ७
न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वटवास्तथा ।
न दुष्टाश्च भविष्यन्ति षष्ठे धुरि च मद्रताः ॥ ८
द्रक्ष्यन्ति ये च मां केचिद्विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एषं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ९
पाण्डवेन द्रष्टुं तात अधोऽप्यधिकृतः पुरा ।
इति गत्वा पुरे छन्नधरिष्यामि महीपते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेवसमो लोके यशसां विक्रमेण च ।
सोयं राज्ये विराटस्य भवने भरतर्षभः ॥ ५१
मेरुः प्रच्छादित इव वसन्त्वज्रेण मृष्टिना ।
आख्याता पण्डकोसीति प्रतिज्ञातं हि पातकं ५२

इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।

नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वचः ।
वृहस्पतिसमो बुद्ध्या नयेनोशनसा समः ॥ ११
मन्त्रैर्नानाविधैर्नैतः पथ्येषु परिनिष्ठितः ।
सुप्रणीतः सुमार्गस्यो राजतन्त्रमवाप यः ॥ १२
न चास्य स्वलितं किञ्चिद्दृशुस्तद्विदो जनाः ।
सुनीतिज्ञश्च शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ॥ १३
अधिको मातुरत्साकं कुन्त्याः प्रियतमः सदा ।
सहदेव कथं कर्म तस्य राज्ञः करिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि १४
सहदेव उवाच ।

गोसहयातां भविष्यामि विराटस्येति रोचये ।
प्रतिभोक्ता च दोग्धा च सहयानकुशलो गवाम् ।
तन्नीपालेति मे नाम स्वयं प्रोक्तं भविष्यति ॥ १५
अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुमजाः ।
निष्पन्नसत्त्वाः सुभृता क्षपेतज्वरकित्तिष्याः ॥ १६
नष्टचोरमया नित्यं व्याधिष्यान्प्रविचर्जिताः ।
गावः मुसहिता राजन्निरुद्धिमा निरामयाः ॥ १७
भविष्यन्ति मया मुक्ता विराटनगरे तदा ।
निपुणत्वं चरिष्यामि त्रीतिरत्र परा हि मे ॥ १८
अहं हि भवता गोपु ग्रहितः सततं पुरा ।
तत्र मे कौशलं सर्वमनुबद्धं विशापते ॥ १९
लघुणं चरितं चैव गर्वा यथापि मद्रतम् ।

सत्सर्वं मे सुविदितमन्यचापि विशांपते ॥ २०
 दृषमानपि जानामि राजन्यूजितलक्षणान् ।
 येषां मूत्रमुपाधाय अपि वन्ध्या प्रमूयते ॥ २१
 सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिस्तत्र परा हि मे ।
 विराटनगरे गृद्धो रंस्येऽहं तेन कर्मणा ॥ २२
 तोषयिष्ये च राजानं मा भूचिन्ता तवानघ ।
 न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ।
 इत्येतद्गः प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 केनात्र कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति ।
 न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः २४
 माल्यगन्धानलङ्कारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
 एतान्येषां विजानाति यथाजाता च भामिनी २५
 पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ।
 इयंतु नः प्रिया भार्या प्राणेश्वर्योपि गरीयसी ॥ २६
 मातेव परिपालया च पूज्या ज्येष्ठा स्वसेव च ।
 सुकुमारी सुशीला च राजपुत्री यशस्विनी ।
 यथा वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती ॥ २७
 द्रौपद्युवाच ।
 अहं वत्स्यामि राजेन्द्र निर्द्वतो भव पार्थिव ।
 यथा ते मत्कृते शोको न भवेष्टुपते शृणु ।
 यथा तु मां न जानन्ति यत्करिष्याम्यहं प्रभो ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महामारुते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पाण्डवेतिन्द्रसेनादीन्प्रति द्वारकादिगमनचोदना ॥ १ ॥ पाण्डवान्यति धर्म्येन राजगृहवासप्रकारानुशामनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कर्मण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि चरिष्यथ ।
 मम चापि यथा युद्धिरुचिता हि विनिश्चयात् १
 शुरोदितोऽप्यमसाकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
 गूतपारोगवंः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २
 इन्द्रसेनमुखाद्येभ्यः स्थानादाय केवलान् ।

यान्तु द्वारवतीं श्रीव्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
 इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः ।
 पाञ्चालानेव गच्छन्तु मृतपारोगवंः सह ॥ ४
 सर्वरपि च वक्तव्यं न प्राजायन्त पाण्डवाः ।
 अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्प्राप्तवानपि ।
 गता दामानपाहाय सर्वे देववनादिति ॥ ५

प्रमदारिका विपुलजनभायां धामनगरा ॥ ३२ ॥

श्रीदेवदत्त कुर्वाणा ॥ २८ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं तेऽन्योन्यमामन्य कर्माण्युक्त्वा पृथक्पृथक् ।
धौम्यमामत्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६

तानन्वशात्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।

धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ॥ ७

धौम्य उवाच ।

विदितं वै यथा सर्वं लोके वृत्तमिदं नृप ।

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ॥ ८

अतोऽहमभिवक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ।

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।

यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रोष्य न रिप्यति ॥ ९

दुर्यासमेव कौरव्य जातेन कुरुवेश्वरानि ।

अमानितेन मानार्हं गृहेन परिवत्सरम् ॥ १०

दिष्टद्वारो लभेद्भृङ्गं राज्ञेयं न विश्वसेत् ।

न राज्ञोऽप्याराजानमपृच्छन्तं कदाचन ॥ ११

तृष्णीं त्वेनमुपासीत काले सममिपूजयेत् ॥ १२

अनृपन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।

तथैव चावमन्यन्ते भक्षिणं वादिनं मृषा ॥ १३

विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।

एवं विचरतो राज्ञि न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १४

पाण्डवाभिरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।

मर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ॥ १५

सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृश्येत् ।

राजानमुपतिष्ठन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ॥ १६

क्षत्रियं चैव सर्वं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।

नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ॥ १७

एतत्प्रयं च पुरुषं निर्देहेदवमानितम् ।

राजा तस्मादुपनिर्त्य पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १८

नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंप्रतः ।

व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ॥ १९

न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दम ।

समवित्क्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ २०

गच्छन्पि परां भूतिं भूमिपालनियोजितः ।

जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१

दृष्टो द्वारं सदा पश्यन् च राजसु विद्यसेत् ।

तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिलषेत्परः ॥ २२

यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्त्याद्रलीयसः ।

तदासनं राजकुले ईप्सेत पुरुषो वसन् ॥ २३

यथैनं यत्र चासीनं शङ्कयेदुष्टचारिणम् ।

न तत्रोपविशेज्जातु यो राजवसतिं वसेत् ॥ २४

स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसन्निधौ ।

न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन ॥ २५

परासनगतं स्नेन परस्य परिचारकाः ।

परिषद्यपकर्षेयुः परिहासेत शत्रुभिः ॥ २६

नित्यं विप्रतिपिद्धं तत्पुरस्तादासनं मतम् ।

अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठेत् ॥ २७

दक्षिणं वाऽथ वामं वा भागमाश्रित्य पण्डितः ।

तिष्ठेद्विप्रीतिप्रशान्त्यर्थं पुरस्तात् पृष्ठतः ॥ २८

रक्षिणामाचक्षस्त्राणां पश्चात्स्यानं विधीयते ॥ २९

मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ॥ ३०

संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषिता भवेत् ॥ ३१

पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ।

नेनमाराधयेज्जातु शास्ता शिष्यानिबालसान् ॥ ३२

नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा ।

आरोहेत्समतोऽसीति यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३३

यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्क्रियमाणमनुसरन् ।

उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्नीः संयतात्मवान् ॥ ३४

परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।

दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३५

अन्येषु प्रेम्पमाणेषु पुरस्ताद्वीर उत्पतेत् ।

करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति ॥ ३६

उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।

आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति ॥ ३७

नैव प्राप्नोऽवमन्येत सदाऽमात्यो विशारदः ।

मानं प्राप्नो न हृष्येत न व्यथेद्य विमानितः ।

ऋतुर्धृदः सत्यवादो यः स राजसु सिध्यति ॥ ३८

नैव लाभार्द्धपमियाश्च व्यथेच विमानितः ।
 समः पूर्णतुल्येव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
 अल्पेच्छो धृतिमात्राजञ्छायेचानुगतः सदा ।
 दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
 इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च ।
 वदान्यः सत्यवाक्कापि यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
 न मिथो भाषितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
 यं चामूयन्ति राजानः पुरुषं नो वदेच्च तम् ॥ ४०
 नैपां कर्मसु संयुक्तो धनं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
 प्राप्नुयादाददानो वा बन्धं वा वधमेव वा ॥ ४१
 तुल्योपस्थितयोः पश्य मम चान्यस्य चोभयोः ।
 अन्यं पुष्पाति मद्गीनमिति धीरो न मुह्यति ॥ ४२
 श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणि कर्मणि ।
 पापीयांसं प्रकुर्वीरञ्छीलमेपां तथाविधम् ॥ ४३
 नैपां दारेषु कुर्वीत प्राज्ञो मैत्रीं कथंचन ।
 रक्षणं तु न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ॥ ४४
 यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेप्यं स्त्रीभिः समागतम् ।
 पुद्भिः परिमवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुनः ॥ ४५
 शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
 जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्यो बलात्कृतः ॥ ४६
 हर्षवस्तुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केषु चित् ।
 नातिगाढं प्रहृष्येत तान्येवास्मानुपूजयेत् ॥ ४७
 हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्त्रैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
 तदस्मान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ॥ ४८
 अन्तःपुरगतं क्षेत्रं स्त्रियः स्त्रीवाथ सर्वतः ।
 वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेत्पुरसंशयम् ॥ ४९
 तस्माद्गन्भीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
 नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तं कीर्तयेद्बहिः ॥ ५०
 यथा हि सुमहामञ्जो मिथमानो हरेत्सुखम् ।
 एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ॥ ५१
 या तु वृत्तिरवाक्षानां वाक्षानामपि केवलम् ।
 उभयेपां समस्तानां वृणु राजोपजीविनाम् ॥ ५२

मत्वाऽस्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
 अराज्ञा राजयोग्यानि नोपयुज्जीत पण्डितः ॥ ५३
 अराज्ञानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ।
 भुञ्जानं तं नरं राजा न तितिक्षेत जीवितम् ॥ ५४
 तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ॥ ५५
 न चापत्येन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
 अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ॥ ५६
 एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ।
 द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपसेविनः ॥ ५७
 एतैस्तु विपरीता या नरसीमा नराधमैः ।
 तथा कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथंचन ॥ ५८
 वन्धुमिश्रं नरेन्द्रस्य बलवद्विश्व मानवैः ।
 साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथंचन ॥ ५९
 ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।
 प्रथमं छिद्यते मूलं द्वितीयं जायते भयम् ॥ ६०
 उद्धतानां च यो वेषः कुहफानां च यो भवेत् ।
 राजवेषं च विस्पष्टं सेवमानो न वर्धते ।
 इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत घान्धवैः ॥ ६१
 अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
 शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ॥ ६२
 प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
 श्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ॥ ६३
 ये च राज्ञाऽभिसत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
 तैश्च सामन्तदूतैश्च न संसज्येत कर्हिचित् ॥ ६४
 न चान्याचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
 उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ॥ ६५
 न च संदर्शने राज्ञां प्रवन्धमभिसंजयेत् ।
 अपि चैतद्दरिद्राणां च्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ ६६
 अर्थकामा च या नारी राजानं स्वादुपस्थिता ।
 अनुजीवी तथायुक्ता निध्यायन्दुष्यते च सः ॥ ६७
 तस्मान्नारीं न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षणः ।
 तथा क्षतं च वातं च निग्रीहं चाचरेच्छनैः ॥ ६८

स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयित प्रसादजम् ॥ ७०
 न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
 न च तिर्थगवेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्पगाचरेत् ॥ ७१
 श्रुकुटिं च न कुर्वीत न चाकुष्ठैर्लिखेन्महीम् ।
 न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ॥ ७२
 न प्रशंसेन्न चासूयेत्प्रियेषु च हितेषु च ।
 स्तूयमानेषु वा तत्र दूष्यमानेषु वा पुनः ॥ ७३
 अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
 श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ॥ ७४
 न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखी भवेत् ।
 पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ७५
 अप्रमत्तो हि राजानं रक्षयेच्छीलसंपदा ।
 उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ॥ ७६
 ज्ञानं हि ब्रह्मशुद्धिश्च शरीरं शौचमुच्यते ।
 असक्तिः प्राकृताथैष द्वितीयं शौचमुच्यते ॥ ७७
 राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पाण्डवैर्धौम्यविसर्जनपूर्वकं विराटनगरसमीपगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तेऽग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणं च पुरोहितम् ।
 अभिवाद्य ततः सर्वे प्रस्थातुमुपचक्रुः ॥ १
 शुधिष्ठिर उवाच ।
 अनुशिष्टोसि भद्रं ते नेतृदत्ताऽस्ति कथन ।
 कुन्तीमृतं मातरं नः पितरं च यशस्विनम् ॥ २
 यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
 तारणाय तु दुःखस्य ग्रस्थानाय भवाय च ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मन्त्रानयाजपत् ।
 सर्वविभ्रमशमनानर्थसिद्धिकरांस्तथा ।
 ततः पापकमुज्ज्वालय मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ॥

याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य सर्वे एव महारथाः ।
 प्राद्वत्सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्वनम् ॥ ५
 ते वीरा बद्धनिस्त्रिंश धनुर्बाणकलापिनः ।
 अग्रेच्छन्मीमधन्वानः काम्यकाष्ठघृणानां नदीम् ॥ ६
 उत्तरेण दशार्णानां पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ।
 अन्तरेण यक्रुल्लोन्नः शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ७
 ते तस्या दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
 ततः प्रत्यक्षप्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्वनम् ॥ ८
 वसाना वनदुर्गेषु रमणीयेषु धन्विनः ।
 पल्लवेषु च रम्येषु नदीनां संगमेषु च ॥ ९
 द्रुमात्रानां विधाकारानानां लिङ्गिताकुलान् ।

पार्था निरीक्षमाणाश्च तान्द्रुमान्पुष्पशालिनः ।
 जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च फलगन्धान्मनोरमान् ॥ ११
 विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
 उपित्वा द्वादशसमा वने परपुरंजयाः ।
 सुब्धान्मुवाणा मात्स्यस्य विषयं प्राविशंस्तदा ॥ १२
 तत्र धाम्यं महेष्वासाः पाण्डवेया व्यसर्जयन् ।
 अग्निहोत्रं परिचरन्तोऽनुद्धोऽवसदाश्रमे ॥ १३
 ततस्तेषु मयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्तं प्राप्य निर्वृताः ।
 स्थानस्थांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ १४
 ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ १५
 पश्यैकपद्मो दृश्यन्ते क्षेत्रे गोष्ठं समाभिताः ।
 वृक्षांश्चोपवनोपेतान्प्रामाणानां नगरस्य च ॥ १६
 व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ।
 वसामेहापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ १७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनन्दन ।
 सुहृते परिगृह्णीतां बाहुभ्यां नकुल व्रज ॥ १८
 ततोऽदूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
 राजधान्यां निवत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो वनम् ॥ १९
 नकुल उवाच ।
 पूर्वाह्ने मृगयां कृत्वा मया विद्धा मृगा वने ।

अटवी च मया दूरं घृता मृगवधेषुना ॥ २०
 विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
 सोहं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्तहे ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सहदेव त्वमादाय सुहृते द्रौपदीं नय ।
 राजधान्यां निवत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो वनम् ॥ २२
 सहदेव उवाच ।
 अहमप्यसि तपितः क्षुधया परिपीडितः ।
 परिश्रान्तश्च भद्रं ते नैनामादातुमुत्तहे ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।
 इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ॥ २४
 परिगृह्य सुहृते त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ।
 राजधान्यां निवत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो वनम् ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 गुरोर्वचनमाज्ञाय संग्रह्यो जितेन्द्रियः ।
 बाहुभ्यां परिगृह्णाथ राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
 प्रवव्राज महाबाहुरर्जुनः प्रियदर्शनाम् ॥ २६
 जटिलो बल्कलधरः शरतूणीधनुर्धरः ।
 स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ।
 आनीय नगराभ्याशमवातार्यदर्जुनः ॥ २७

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पाण्डवैर्मध्ये इमं शान्तमिहिते शमीवृक्षे स्थायुधनिक्षेपः ॥ १ ॥ तथा मेषां साप्रेतिकनामकल्पनेन विराटनगर-
 परितरगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 सा राजधानीं संप्राप्य पार्थिवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 इमानि पुरुषव्याघ्र आयुधानि परंतप ।
 कस्मिन्पासयितव्यानि गुप्तिर्धैर्या कथं भवेत् ॥ १
 व्याघ्रपा हि वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।

समुद्देशं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ २
 गाण्डीवं हि नरव्याघ्र त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 कथं नाविष्कृताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ॥ ३
 यदीदं धनुरादाय चरेम सजने पुरे ।
 क्षिप्रं नः प्रतिजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ॥ ४

एकस्मिन्नपि विज्ञाते समयं नो व्यतीत्य च ।
 भूयो द्वादशवर्षाणि प्रविशेम वनं वयम् ॥ ५
 तस्मात्सर्वाणि शस्त्राणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
 प्रविशेम पुरश्चैत्रं तथा सम्प्रकृतं भवेत् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं श्रुत्वा चैव महाययाः ।
 उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ॥ ७
 इयं वने मनुष्येन्द्र महती दृश्यते शमी ।
 भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ ८
 उत्पथे चापि जातेयं मनुष्यैर्न निषेव्यते ।
 विपुलाऽऽकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ॥ ९
 स्नेहानुद्यद्वां पश्यामि दुरारोहामिमां शमीम् ॥ १०
 समीपे च श्मशानस्य गृहं नास्य विशेषतः ।
 समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं नृप ॥ ११
 न चास्यां चारयिष्यन्ति मनुष्याः पार्थ केचन ॥
 धनुर्मिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्त्रिसंघृतम् ।
 उद्धन्ममिध कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंघृतम् ।
 अस्यामायुधमासज्य गच्छाम नगरं वयम् ॥ १२
 एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।
 अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एषमुक्त्वा ह राजानं धर्मोत्सलं धनुर्धरः ।
 प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५
 तानि सर्वाणि संनह्य पञ्च पश्चाच्छलोपमाः ।
 आयुधानि कलापाश्च निर्वृत्तानि तुलप्रभान् ॥ १६
 ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।
 आरुह्योमां शमीं वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ॥ १७
 इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनञ्जयम् ।
 अब्रवीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 येन देवान्मनुष्यांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
 निवातकवचांश्चापि पौलोमांश्च परंतपः ।
 कालकेयांश्च दुर्धर्षान्सर्वाश्चैकरथोऽजयत् ॥ १९

स्तीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुसुमन्दनः ।
 तदुदग्रं महाघोरं सपत्नगणमूदनम् ।
 अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवं च भयंकरम् ॥ २०
 येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
 जृम्भिते च धनुःश्रेष्ठे न्यासार्थं नृपसत्तमः ॥ २१
 धर्मपुत्रो महातेजाः सर्वलोकवशंकरम् ।
 भुजङ्गभोगसदृशं मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ २२
 विवासनं दानवानां राक्षसानां च नित्यशः ।
 धनूरत्नं महातेजा जृम्भयामास पाण्डवः ॥ २३
 पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्पुरा ।
 प्रत्यपेधद्रूनेकः सपत्नांश्चापि दिग्जये ॥ २४
 निशम्य यस्य विष्कारं विद्वदन्ति रणे परे ।
 पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनैरिव ॥ २५
 सैन्धवं येन राजानं जित्वा क्रुद्धः परामृशत् ।
 येन क्रोधवशाञ्जमे पर्वते गन्धमादने ॥ २६
 दिव्यं सौगन्धिकं पुष्पं येनाजैपीतं पाण्डवः ।
 त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ॥ २७
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ।
 ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २८
 नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच येन संग्रामे सर्वशत्रून्निघ्नांसि ॥ २९
 सुराष्ट्राञ्जितवान्येन शार्ङ्गगाण्डीवसन्निभम् ।
 सुवर्णविकृतं सारसिन्द्रायुधनिभं वरम् ॥ ३०
 तवानुरूपं सुकृतं चापमेतदलङ्कृतम् ।
 तत्संस्थित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
 माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ ३२
 तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छरः संक्रन्दनो युधिः ।
 कुले नास्ति समो रूपे यस्थिति नकुलः स्मृतः ॥ ३३
 सहदेवं च संसेव्य पुनर्धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
 कलिह्रान्दाधिपान्यांश्च मागधांश्चाजिशोभनः ॥ ३४
 येनैव शत्रून्समरे अघाक्षीररिमर्दन ।

तत्संसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ॥ ३५
 वंशंपायन उवाच ।
 दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
 अपञ्चमकरोद्गीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ ३६
 दीप्तान्खण्डांश्च सुदृढान्सुतीक्ष्णान्कनकत्सरून् ।
 विविधान्धुरनाराचान्निस्त्रिंशंश्च शरानपि ।
 आयुधानि कलापांश्च गदाश्च निदधुः सह ॥ ३७
 अयाग्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परन्तपः ।
 आरुह्येमां शर्मां वीर निघत्स्वेहायुधानि नः ॥ ३८
 इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्त्वमचेतनम् ।
 एतदुत्कृत्य वै वीर धनूपि परिवेष्टय ॥ ३९
 एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
 शमीमारुह्य त्वरितो धनूपि परिवेष्टयत् ॥ ४०
 शीतवातातपभयाद्दर्पत्राणाय दुर्जयः ।
 तानि वीरो यथा जानन्निरावाधानि सर्वशः ।
 पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतमाचरम् ॥ ४१
 यत्र चापश्यत् स वै तिरोवर्पाणि वर्षति ।
 तत्र तानि दृढैः पाशैः मुगाढं पर्यवन्धत् ॥ ४२
 ततः परमदूरस्थमुच्छृष्टचिकलेवरम् ।
 प्रायोपवेशनान्छुष्कं स्नायुचर्मस्थिसंयुतम् ॥ ४३
 तथानीय धनुर्मध्ये निवृण्वन्धुश्च पाण्डवाः ।
 उपायकुशलाः सर्वे प्रणदन्तः समवुवन् ॥ ४४
 अस्य वदस्य दीर्गन्ध्यान्मनुष्या वनचारिणः ।
 द्रावत्परिहरिष्यन्ति सशवेयं शमी इति ॥ ४५
 अथात्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
 रत्नभिः सुकृतं प्राज्ञ विनिर्वभीहि पाण्डव ॥ ४६
 यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि गन्धसे ।
 तेषामुपरि यभीहि इदं विप्रकलेवरम् ॥ ४७
 वंशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा सहदेवस्तु पर्ययन्नत तन्धवम् ॥ ४८
 युधिष्ठिरः शुचिर्भूत्वा मनसाऽभिप्रणम्य च ।
 मद्राणमिन्द्रं वरदं कुपेरं वरुणानिला ॥ ४९
 रुद्रं यमं च विष्णुं च सोमाकं धर्ममेव च ।
 पृथिवीमन्तरिक्षं च दिशश्चोपदिशस्तथा ।

वसुंश्च मरुतश्चैव ज्वलनं चातितेजसम् ॥ ५०
 दिवाचरा रात्रिचराणि वाऽपि
 यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।
 तेभ्यो नमस्कृत्य च सुव्रतेभ्यः
 प्रणम्य तेषां शरणं गतोऽहम् ॥ ५१
 सर्वायुधानीह महाबलानि
 न्यासं महादेवसमीपतो वै ।
 न्वस्याम्यहं वायुसमीपतश्च
 वनस्पतीनां च सपर्वतानाम् ॥ ५२
 एष न्यासो मया दत्तः सोममूर्यानिलान्तिके ।
 मम पार्थस्य वा देयं पूर्णं वर्षे त्रयोदशे ॥ ५३
 नेदं भीमे प्रदातव्यमयं क्रुद्धो वृकोदरः ।
 आमर्षान्नित्यसंकुद्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।
 अपूर्णकाले प्रहरेत्क्रोधसंजातमत्सरः ॥ ५४
 पुनः प्रवेशो नः स्यात्तु वनवासाय सर्वदा ।
 समये परिपूर्णं तु धार्तराष्ट्रान्निहन्महे ॥ ५५
 एष चार्थश्च धर्मश्च कामः कीर्तिरलं यशः ।
 मदायत्तमिदं सर्वं जीवितं च न संशयः ॥ ५६
 वंशंपायन उवाच ।
 दैवतेभ्यो नमस्कृत्य शर्मां कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 नगरं गन्तुमायांताः सर्वे ते आतरः सह ॥ ५७
 आगोपालाविपालेभ्यः कर्षकेभ्यः परंतप ।
 आजगमुर्नगराभ्याशं दर्शयन्तः पुनःपुनः ॥ ५८
 अशीतिशतवर्षेयं माताऽस्माकमिहान्तिके ।
 बहुकालपरीणामा मृत्योस्तु वशमेयुषी ।
 न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ॥ ५९
 यः समासाद्यते कथितसिन्द्रेण यदृच्छया ।
 तमेवमूर्चुर्धमज्ञाः कुलधर्मो न ईदृशः ॥ ६०
 विश्रावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
 स्वर्गतेयमिहास्माकं जेननी शोकविह्वला ॥ ६१
 वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ।
 कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वराचरितः पुरा ॥ ६२
 एवं ते सुकृतं कृत्वा समन्तादवधुष्य च ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ६३

युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपत्नी सुमध्यमा ।
ततो यथासमाज्ञतं नगरं प्राविशंस्तदा ॥ ६४
मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपं वस्तुमञ्जसा ।
अज्ञातचर्यां चरितुं वर्षं राष्ट्रे त्रयोदशम् ॥ ६५
अतच्छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिरः ।

जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाह्वयः परस्परम् ६६
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विराटनगरं गच्छता युधिष्ठिरेण दुर्गायाः खननम् ॥ १ ॥

विशेषायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धनीम् ॥ २
कंसविद्रावणकरीमसुराणां ध्वङ्करीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३
बासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिप्चाम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तानैव तारयते पापात्पङ्के गामिषः दुर्बलाम् ॥ ५
स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६
नमोस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ।
बालार्कसदृशकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छबलये केयूराङ्गदधारिणि ॥ ८
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव खेचरि ॥ ९
कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ।

विभ्रती विपुली बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रया ॥ १०
पात्री च पङ्कजी घण्टी त्री विशुद्धा च या भुवि ।
पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ ११
कुण्डलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ।
चन्द्रविस्पर्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ १२
शुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिना ।
भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ १३
चिभ्राजसे चाऽऽचन्द्रेण मोगेनेवेह मन्दरः ।
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ॥ १४
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ।
तेन त्वं स्तूपसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दद्यां कुरु शिवा भव ॥ १६
जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ।
ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम् ॥ १७
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि शीधुमांसपशुप्रिये ॥ १८
कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणी ।
भारावतारे ये च त्वां संसरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९
प्रणमन्ति च ये त्वां हिं प्रभाते तु नरा भुवि ।

शिलातटे कसेनैव विनिक्षिप्ता सती आकाशं गता ताम् ॥ १ ॥ स्तोत्रार्थमेव संभव उद्धवो तेषां नाम्ना वरदे इत्यादीनां तैः । आमन्त्र्य संबोध्य ॥ ६ ॥ पद्मा लक्ष्मीः अतएव नारायणपरिग्रहे विष्णुज्ञान्ता ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविर्नालमेघस्तोत्र

समा अतएव कृष्णा । अष्टभुजाग्रह विभ्रतीति । विपुली वराभयप्रदत्वेन ऊर्जितौ द्वौ बाहू ॥ १० ॥ तत एकः पात्री पात्रवन्पङ्कजी पङ्कजान् घण्टी पण्डापान् पद्मः पाशं धनुर्महाचक्रं च विभ्रतीति पूर्वोक्तान्यः ॥ ११ ॥

न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोपि वा ॥ २०
 दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ।
 कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महर्षिण्ये ।
 दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ॥ २१
 जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ।
 ये सरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ॥ २२
 त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्हीनविद्या संततिर्मतिः ।
 संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया
 नृणां च वन्यनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् ।
 व्याधिं मृत्युं मयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ २४
 सोहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
 प्रणतश्च यथा भूर्मा तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५
 ग्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ।
 शरणं भव मे दुर्गे शरण्यं भक्तवत्सले ॥ २६
 एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
 देव्युवाच ।
 शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरेण यतिवेषपरिग्रहेण विराटसमाप्रवेशः ॥ १ ॥ प्रयुक्त्यानादिना साकृतेन युधिष्ठिरेण विराटमपने निवासः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु ते पुण्यजलां शिवां शुभां
 महर्षिगन्धर्वनिपेवितोदकाम् ।
 त्रिलोककान्तामवतीर्य जाद्वी-
 मूर्पांश्च देवांश्च पिबन्तर्पयन् ॥ १
 वरप्रदानं क्षतुचिन्त्य पार्थिवी
 द्रुत्वाऽग्निहोत्रं कृतजपप्रह्वलः ।
 दिशं तर्पन्त्रीमभितः प्रपेदिवा-
 न्मृताञ्जलिर्धर्ममुपादयन्ननैः ॥ २

राजप्ररूपे जलप्रतरणकाले कान्तारे दुर्गममार्गे ॥ २१ ॥
 निष्कटर्के राघुयुग्मम् ॥ २२ ॥ संकीर्तयिष्यन्ति इदं स्तोत्रम् -

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८
 मम प्रसादान्निजित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ।
 राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ॥ २९
 आतृभिः संहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
 मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ॥ ३०
 ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः ।
 तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१
 प्रवासे नगरे वाऽपि संग्रामे शत्रुसंकटे ।
 अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२
 ये सरिष्यन्ति मां राजन्यथाऽहं भवता स्मृता ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदसिंल्लोके भविष्यति ॥ ३३
 इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत् वा ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥
 मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
 न प्रज्ञास्यन्ति कुरको नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५
 इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमर्दिदमम् ।
 रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वरप्रदानं मम दत्तवान्पिता
 प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः ।
 जलार्थिनो मे दृपितस्य सोदरा
 मया प्रयुक्ता विविशुर्जलाशयम् ॥ ३
 निपातिता यक्षवरेण ते वने
 महाहवे वज्रभृतेव दानवाः ।
 मया च गत्वा वरदो हि तोषितो
 विवक्षता ग्रथसमुच्चयं गुरुः ॥ ४

मित्रि शेषः ॥ ३१ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ
 परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ।
 वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
 स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽसि पश्य माम् ॥ ५
 स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः
 सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
 इमे च जीवन्तु समानुजाः प्रभो
 वयं स्वरूपं च जयं तथाऽऽप्नुमः ॥ ६
 क्षमा च कीर्तिश्च यथेप्सितं भवे-
 द्रुतं तु सत्यं च समाप्तिरेव च ।
 वरो ममैषोस्तु यथाऽनुकीर्तितो
 न तन्मृषा देववृषो यथाऽज्जयीत् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
 तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभवत्स्वयम् ॥ ८
 स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृ-
 त्क्रमण्डलूपीपथरो व्यजायत ।
 सुरक्तमाजिष्ठवराभ्यरः शिखी
 पवित्रपाणिर्दृष्टो तद्राऽद्भुतम् ॥ ९
 तथैवं तेषामपि धर्मचारिणां
 यथोचितार्हाभरणाभ्यरस्रजः ।
 क्षणेन राज्ञभवनमहात्मनां
 प्रशस्तधर्माध्यफलाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ १०
 नवेन रूपेण विशापतिर्युत-
 स्त्वध्वरूपेण वभौ प्रतापवान् ।
 निवद्वैर्ह्यसितान्सकाञ्चना-
 नृपस्तथाऽक्षान्परिवेष्ट्य वाससः ॥ ११
 ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
 ददर्श दूरात्सुसमृद्धतेजसम् ।
 अनन्ततेजोज्ज्वलितं हुताशनं
 दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ॥ १२
 समासदं प्राञ्जलिभिर्जनेष्टुतं
 विचित्रनानाविधशस्त्रपाणिभिः ।

यस्य रूपं च बलं तथाऽऽप्नुयति य. घ. पाठः ॥ ६ ॥

उपायनौषैः प्रविशद्भिराचितं
 द्विजैश्च शिक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ॥ १३
 गजैरुदीर्णैः तुरगैश्च सहूलं
 मृगद्विपैः कुञ्जगणैः समावृतम् ।
 सितोच्छ्रितोष्णीपनिरुद्धमूर्धजं
 विचित्रवैर्ह्यविकारकुण्डलम् ।
 विराटमायाच युधिष्ठिरस्तदा
 बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ॥ १४
 तमाव्रजन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
 विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
 पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहु-
 र्द्विजाश्च ये चास्य सभासदस्तदा ॥ १५
 विराट उवाच ।
 को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनं
 युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ।
 रूपेण सारेण विराजयन्महीं
 श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ॥ १६
 मृगेन्द्रराङ्गारण्ययूपोपमः
 प्रभात्ययं काञ्चनपर्वतो यथा ।
 विराजते पावकमूर्यसन्निभं
 सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ॥ १७
 न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरो
 न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
 न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजो
 विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ॥ १८
 क्षात्रं च रूपं हि विभर्त्ययं भृशं
 गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ।
 अभ्यागतोऽस्मान्ननलंकृतोपि सन्
 विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ॥ १९
 विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा
 विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ।
 ससागरान्तामयमद्य मेदिनीं
 प्रशसितुं चार्हति वासवोपमः ॥ २०
 नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
 सूर्याभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ।

तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य
गजस्य सिंहस्य तथैवमस्य ॥ २१

यमेव कामं परिमार्गते द्विजः
स चास्य सर्वः कियतामसंशयम् ।

मियं च मे दर्शनमीदृशे जने
द्विजेषु मुख्येषु तथाऽतिथिष्वपि ॥ २२

धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेदमसु
प्रकामतो मे विचरत्स्वारितः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं युवाणस्तमनन्ततेजसं
विराजमानं सहस्रोत्थितो नृपः ।

अन्येन रूपेण समीपमागतं
त्रिदण्डकुण्डलशुभ्रशिवपाणिनम् ॥ २४

समुत्थिता सा हि सभा सपार्थिवा
सविभ्राजन्त्यविद्या सशूद्रका ।

समागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषां
चिनिःसृतं राहुमुखाद्यथा रविम् ॥ २५

स तेन पूर्वं जयतां भवानिह
द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृताञ्जलिः ।

जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितो
विराटराजो ह्यभिवादय च तम् ॥ २६

तमप्रवीत्प्राञ्जलिर्येव पार्थिवो
विराटराजो मधुराक्षरं वचः ।

मासः कुतस्त्यं भगवन्किमिच्छसि
क याससे किं कर्वाणि ते द्विज ॥ २७

श्रुतं च शीलं च कुलं च शंस मे
गोत्रं तथा नाम च देशमेव ते ।

सत्यप्रतिज्ञा हि भवन्ति साधवो
विशेषतः प्रवृजिता द्विजातयः ॥ २८

यथाऽनुरूपं प्रचरामि ते त्वहं
न चावमन्ता न तवाभिभाषितम् ।

अपूजिता ह्यभिसमा द्विजातयः
कुलं दहेयुः सविषा इवोरगाः ॥ २९

सर्वा च भूमिं तव दातुमुत्सहे
सदण्डकोशां विसृजामि ते पुरम् ।

कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
किं कर्म चात्राचरसि द्विजोत्तम ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवं युवाणं तमुवाच पार्थिवं
युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चासकृत् ।

सत्यं वचः को न्विह वक्तुमुत्सहे-
द्यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव ॥ ३१

श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च
शृणुष्व मे जन्म च देशमेवं च ।

गुरूपदेशाग्रियमाच मे व्रतं
कुलक्रमार्थं पितृभिर्नियोजितम् ॥ ३२

द्विजो व्रतेनासि न च स्वतः प्रभो
संयुष्टितः प्रवृजितस्त्रिदण्डभृत् ।

इदं शरीरं मम पश्य मानुषं
समाश्रुतं पञ्चभिरेव धातुभिः ॥ ३३

ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनो
वदन्ति पञ्चैव पितृन्यथा श्रुतिः ।

मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
न चासि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः ॥ ३४

कङ्क्षो हि नाम्ना विषयं तवागतो
व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा ।

श्रुतप्रसङ्गादधनोऽसि राज-
न्सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामः ॥ ३५

युधिष्ठिरस्यापि सखाऽभवं पुरा
गृहप्रवेशी च शरीरमेव च ।

गृहे च तस्योपितवानहं सुखं
राजाऽसि तस्य स्वपुरेऽभवं पुरा ॥ ३६

ममाज्ञया तत्रं विचेरुर्द्वाना
मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिनः ।

मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा
न तत्कदाचित्कृतवाञ्छनोऽन्यथा ॥ ३७

स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ
 परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ।
 वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
 स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽसि पश्य माम् ॥ ५
 स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः
 सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
 इमे च जीवन्तु ममानुजाः प्रभो
 वयं स्वरूपं च जयं तथाऽऽप्नुमः ॥ ६
 क्षमा च कीर्तिश्च यथेप्सितं भवे-
 द्रुतं तु सत्यं च समाप्तिरेव च ।
 वरो ममैपोस्तु यथाऽनुकीर्तितो
 न तन्मृषा देववृषो यथाऽब्रवीत् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
 तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभवत्स्वयम् ॥ ८
 स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृ-
 त्कमण्डलूपीपथरो व्यजायत ।
 सुरक्तमाञ्जिष्ठवराम्बरः शिखी
 पवित्रपाणिर्दृष्टो तदाऽद्भुतम् ॥ ९
 तथैवं तेषामपि धर्मचारिणां
 यथोचितार्हाभरणाम्बरसजः ।
 क्षणेन राजन्नभवन्महात्मनां
 प्रशस्तधर्माग्न्यफलाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ १०
 नवेन रूपेण विशांपतिर्युत-
 त्स्वधर्वरूपेण वसो प्रतापवान् ।
 निवद्धवैर्ह्यसितान्सकाश्रना-
 क्षुप्ततथाऽक्षान्परिवेष्ट्य वाससः ॥ ११
 ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
 ददर्श दूरान्सुसमृद्धतेजसम् ।
 अनन्ततेजोज्वलितं हुताशनं
 दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ॥ १२
 समासदं प्राञ्जलिभिर्जनैर्दृतं
 विचित्रनानाविधशस्त्रपाणिभिः ।

उपायनौषैः प्रविशद्भिराचितं
 द्विजैश्च शिक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ॥ १३
 गजेरुदीर्णं तुरगैश्च सङ्कुलं
 भृगुद्विपैः कुङ्कगणैः समावृतम् ।
 सितोच्छ्रितोष्णीपनिरुद्धमूर्धजं
 विचित्रवैर्ह्यविकारकुण्डलम् ।
 विराटमायाच युधिष्ठिरस्तदा
 बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ॥ १४
 तमाव्रजन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
 विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
 पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहु-
 र्दिजाश्च ये चास्य सभासदस्तदा ॥ १५
 विराट उवाच ।
 को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनं
 युवा समा योऽयमुपैति मामिकाम् ।
 रूपेण सारेण विराजयन्महीं
 श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ॥ १६
 मृगेन्द्रराङ्गारणयूथपोपमः
 प्रभात्ययं काश्चनपर्वतो यथा ।
 विराजते पावकसूर्यसन्निभं
 सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ॥ १७
 न दृश्यतेऽस्मानुचरो न कुङ्करो
 न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
 न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजो
 विचित्रिताश्च रथश्चतुर्युजः ॥ १८
 क्षात्रं च रूपं हि विभर्त्ययं भृशं
 गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ।
 अभ्यागतोऽस्माननलंकृतोपि सन्
 विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ॥ १९
 विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा
 विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ।
 ससागरान्तामयमद्य मेदिनीं
 प्रशसितुं चाहति वासयोपमः ॥ २०
 नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
 सूर्याभिपिक्तुः प्रतिभाति मां प्रति ।

सोहं पुरा तस्य वयस्समः सखा
 चरामि सर्वा वसुधां सुदुःखितः ।
 न तु प्रशान्तिं कचिदाप्तवानहं
 व्रतोपदेशान्नियमेन भारिकः ॥ ३८
 वैयाघ्रपद्योसि नरेन्द्र गोव्रत-
 स्तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम् ।
 कृतज्ञभावेन मयाऽनुकीर्तितं
 युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् ॥ ३९
 इमं हि भोक्षाश्रममास्थितस्य मे
 युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ।
 न मेऽस्ति माता न पिता न बान्धवा
 न मेऽस्ति रूपं न रतिर्न सन्ततिः ॥ ४०
 सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे
 प्रियाप्रिये तुल्यगते गतागते ।
 मुक्तोसि कामाद्य धनाद्य सांप्रतं
 त्वदाश्रये वस्तुमिहाभ्युपागतः ॥ ४१
 संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदं
 मम व्रतं दुष्करकर्मकारिणः ।
 ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः
 पुनर्व्रजिष्ये च कुतूहलं यतः ॥ ४२
 अक्षान्निवमुं कुशलोऽस्म्यहं सदा
 पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन् ।
 मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तय-
 न्निराश्रयः प्रव्रजितोसि भिक्षुकः ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 तेनैवमुक्ते वचने नराधिपः
 कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च ।
 अधात्रवीन्दुष्टमनाः शुमाक्षरं
 मनोनुगं सर्वसमागतं वचः ॥ ४४
 ददामि ते हन्त वरं यदीप्सितं
 प्रशधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवान् ।
 प्रिया हि भूर्ता मम चाधकोविदा-
 स्त्वं पापि देवो मम राज्ञ्यमर्हसि ॥ ४५

समानयानासनवस्त्रभोजनं
 भभूतमाल्याभरणानुलेपनम् ।
 स सार्वभौमोपम सर्वदाऽर्हसि
 प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ॥ ४६
 ये त्वाऽभिधावेयुरनर्थपीडिता
 द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जनाः ।
 सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
 तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः ॥ ४७
 ममान्तिके यत्र तवामिषं चरे-
 त्प्रवासये तं परिचिन्त्य मानवम् ।
 यद्यापि किञ्चिद्भुज्ये विद्यते मम
 प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च ॥ ४८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते
 न मे जितं किञ्चन धारये धनम् ।
 न भोजनं किञ्चन संस्पृशेयं
 हविष्यभोजी निशि च क्षितीश्वरः ॥ ४९
 व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिको
 न क्रोधितव्यं नरदेव कस्यचित् ।
 एवंप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
 निवासदुद्धिर्भविता तु नान्यथा ॥ ५०
 एवं वरं मात्स्य वृणे प्रदापितं
 कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं तु राज्ञः प्रथमः समागमो
 बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च ।
 विराटराजस्य हि तेन सङ्गमो
 बभूव विष्णोस्त्रिं वज्रपाणिना ॥ ५२
 तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनं
 निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिपः ।
 सभां च तां भञ्जलयन्पुधिष्ठिरः
 श्रिया यश्च शक्रश्च त्रिविष्टपम् ॥ ५३

एवं स लब्ध्वा नृपतिः समागमं
विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।

उवास वीरः परमाचितः सुखी
न चास्य कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमेन सूदवेपपरिग्रहेण विराटसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ विराटेन भीमस्य पाकाधिकारे नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरस्यां दिशि भीमदर्शनो
वृकोदरोऽदृश्यंतं सिंहविक्रमः ।
असिप्रवेके प्रतिमुच्य द्वाणिते
खजां च दर्वीं च करेण धारयन् ॥ १
त्वचं च गोचर्ममयीं सुमर्दितां
समुक्षितां पानकरागपाडवैः ।
किलासमालम्ब्य करेण चायसं
सशस्त्रिवेराद्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ॥ २
गम्भीररूपः परमेण तेजसा
रविर्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् ।
स कृष्णवासा गिरिराजसारवान्
स मत्स्यराजं सशुपेत्य तस्थिवान् ॥ ३
समागतो धारणयूथपोषम-
स्तमिस्रहा रात्रिमिवावभासयन् ।
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम-
स्त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ॥ ४
तमाव्रजन्तं गजयूथपोषमं
निरीक्षमाणो नवमूर्यवर्चसम् ।
भयात्समुद्रिग्रविपण्णचेतनो
दिशश्च सर्वाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ॥ ५
तमेकवस्त्रं परसन्त्यवारणं
समाश्रित् दूरादृपतिर्वृपात्मजम् ।
समीक्ष्य वैकुण्ठयुपेयिवाञ्जनै-
र्जनाथ मीठाः परिसर्पिरे भृशम् ॥ ६
अथावधीन्मात्स्यपतिः समागतान्
भृशतुरीष्णं परिक्षिप्तसन्निव ।

कोऽयं युवा धारणराजसन्निभः
सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ॥ ७
को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनं
मृगेन्द्रशार्दूलगतिं हि मामकः ।
व्यूढान्तरांसो भृगराडिवोत्कटो
य एष दिव्यः पुरुषः प्रकाशते ॥ ८
राजश्रिया ह्येष विभाति राजव-
द्रोरोचते रुक्मगिरिप्रभोषमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ॥ ९
रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्ययं महा-
न्महीमिमां शक्र इवाभिपालयेत् ।
नाभूमिपोऽयं हि मतिर्ममेति च
च्युतः समृद्धा नभसीध नाहुपः ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।

वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डवः
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।
जयेति राजानमभिप्रमोदय-
न्मुखेन सभ्यं च सभागतं जनम् ॥ ११
ततो नृपं वाक्यमुवाच पाण्डवो
यथाऽनुपूर्व्यात्क्रिययान्वितोत्तरम् ।
त्वां जीवितुं शत्रुहन्त्रागतोऽहं
त्वमेव लोकं परमो हि संश्रयः ॥ १२
नरेन्द्र शत्रोसि चतुर्थवर्णभा-
ग्युरूपदेशात्परिचारकमकृत् ।
जानामि मूपांश्च रसांश्च संस्कृता-
न्मांसान्यपूपांश्च पचामि शोभनान् ।

राजोपचारार्थं बहूनि च. पाठः ॥ १३ ॥

रागप्रकाराथ बहून्कलाथया-

महानसे मे न समोस्ति सूपकृत् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टव-

त्प्रियं प्रगल्भं-मधुरं विनीतवत् ।

न शूद्रतां कांचन लक्ष्यामि ते

कुवेरचन्द्रेन्द्रदियाकरप्रभ ॥

१४

हुताशनाशीविपतुल्यतेजसो

न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ।

न सूपकारो भवितुं त्वमर्हसि

सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ॥

१५

अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी

भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ।

न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि

प्रशासितुं भूमिमिमां त्वमर्हसि ॥

१६

भीम उवाच ।

चतुर्यवर्णोऽस्म्यहमुग्रशासन

न वै वृणे त्वामहमीदृशं पदम् ।

जात्याऽस्मि शूद्रो बललेति नाम्ना

जिजीविषुस्त्वद्विषयं समागतः ॥

१७

युधिष्ठिरस्याग्निं महानसे पुरा

बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः ।

अथापि माघुत्स्रजसे महीपते

ब्रजाम्यहं यावदितो यथागतम् ॥

१८

त्वमन्नसंस्कारविधौ प्रशाधि मां

भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सङ्गेनेन पण्डवेपपरिग्रहेण विराटसमाप्रवेशः ॥ १ ॥ विराटेनार्जुनस्य कम्पानाटने नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत वर्णवान्शुवा

स्त्रीविपधारी समलंकृतो भृशम् ।

अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी ॥ १ ॥

बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया

नियुद्धशीलोस्मि सदा हि पार्थिव ॥ १९

गजांश्च सिंहांश्च समेयिवानहं

सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ।

न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो

बलस्य नेताऽप्यबलो भवेदिति ॥ २०

स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप

प्रशाधि मां सूदपदे यदीच्छसि ।

ये सन्ति-महता बलवीर्यसमता-

स्तानेव योत्स्यामि तवामिहर्षयन् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तमेवमुक्ते वचने नराधिपः

प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ।

सोऽहं न मन्ये तव कर्म तत्समं

समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ २२

त्रिलोकपालो हि यथा विराजसे

तथाऽद्य मे विष्णुरिवतिरोचसे ।

यथा तु कामस्तव तत्तथा कृतं

महानसे मे भव मे पुरस्कृतः ।

नराथ मे तत्र मया संदार्जिता

भवाद्य तेषामधिपो मया कृतः ॥ २३

तथा स भीमो विहितो महानसे

विराटराजस्य बभूव वै प्रियः ।

उवास राजञ्च तं पृथग्जने

युषोष तस्मानुचरश्च कथन ॥ २४

प्रवालचित्रे प्रविमुच्य कुण्डले

उभे च कम्बू परिपातुके तथा ॥ १

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णे च रक्ते च निवध्य वाससी
 शरीरवाञ्छुकवृहस्पतिप्रभः ।
 बह्वंश दीर्घाश्च विकीर्य मूर्धजा-
 न्महाभुजो मत्तगजेन्द्रविक्रमः ॥ २
 क्लेश्येन वेपेण न भाति भाति च
 ग्रहाभिपन्नो नभसीव चन्द्रमाः ।
 गतेन चोर्वी परिकम्पयन्तदा
 विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ ३
 तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले
 व्याजाप्रतिच्छन्नमभिन्नमर्दनम् ।
 विराजमानं सुरराजवर्चसं
 सुतं सुरेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ४
 सर्वानपृच्छ्य समीपचारिणः
 कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
 न चैनमृचुर्विदितं नरास्तदा
 सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ५
 विराट उवाच ।
 गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी
 द्रुपेक्ष्णो देवसुतोऽप्रतेजाः ।
 पीनांसवाहुः कनकावदातः
 कोऽयं नरो मे नगरं प्रविष्टः ॥ ६
 किमेव देवेन्द्रसुतः किमेव
 ब्रह्मात्मजो वा किमयं स्वयंभूः ।
 उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा
 प्रेक्ष्यैनमासीदिति मे वितर्कः ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 सभामतिक्रम्य स वासवोपमो
 निरीक्षमाणो बहुभिः सभागतैः ।
 स तत्र राजानमभिन्नाऽब्रवी-
 द्बृहन्नलाहं नरदेव नर्तकी ॥
 वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले
 ग्रथे स्रजः प्रावरणानि संहरे ।
 स्नानं चरेयं विमृजे च दर्पणं
 विशेषकेश्वे च कौशलं मम ॥

ह्रीन्वेपु बालेषु जनेषु नर्तने
 शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ।
 करोमि वेणीषु च पुष्पपूरकं
 न मे स्त्रियः कर्मणि कौशलाधिकाः ॥ १०
 इत्यर्जुनस्तं नरदेवमोजसा
 विज्ञाप्य तस्यौ विधिनाऽऽत्मनः क्रियाम् ।
 तमब्रवीत्प्रांशुमुदीक्ष्य विसितो
 विराटराजोपहतं महायशाः ॥ ११
 नार्हस्तु वेपोऽयमनर्जितस्ते
 नापुंस्त्वमर्हं नरदेवसिंह ।
 तवैव वेपः शुभवेपभूषणै-
 र्विभूषितो भूतपतेरिव प्रभो ॥ १२
 विभाति भानोरिव रश्मिमालिनो
 घनावरुद्धे गगने घनैरिव ।
 धनुर्हि मन्ये तव शोभयेद्भुजौ
 तथाहि पीनावतिमात्रमायता ॥ १३
 प्रगृह्य चापं त्वनुरूपमात्मनो
 रक्षस्व देशं पुरमद्य सुसिरः ।
 पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले
 दृढोऽस्मि विचं प्रतिपादयामि ते ॥ १४
 त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो
 न पण्डतां कांचन लक्षयामि ते ।
 प्रशान्तिं मत्स्यांस्तरसा विवर्धय-
 न्ददामि राज्यं तव सत्यवागहम् ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्याग्रतः स्थानि घनं विपाथिभ्यो
 बहूनि दीर्घाणि च वर्षयन्ति च ।
 ददौ स सज्यानि बलान्वितानि
 जिज्ञासमानः किमयं करिष्यति ॥ १६
 ततोऽर्जुनः ह्रीन्तरं वचोऽब्रवी-
 न्न मे धनुर्धारितमीदृशं विभो ।
 न चापि दृष्टं धनुरीदृशं कचि-
 न मादृशाः सन्ति धनुर्धरा भुवि ॥ १७

नृत्यामि गायामि च वादयाम्यहं
 प्रानर्तने कौशलनैपुणं मम ।
 तदुत्तरायाः परिधत्स्व नर्तने
 भवामि देव्या नरदेव नर्तकी ॥ १८
 विराट उवाच ।
 ददामि ते तं हि वरं बृहन्नले
 सुतां हि मे नर्तय याथ तादृशीः ।
 ततो विराटः स्वयमाह्वयत्सुतां
 नराधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ॥ १९
 उवाच चैनां मुदितेन चेतसा
 बृहन्नला नाम सखी भवत्वियम् ।
 सुगात्रि संप्रीतिसुवदसौहृदा
 तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ॥ २०
 प्रकामभक्ष्याभरणाम्बरा शुभा
 चरत्वियं सर्वजनेष्ववारिता ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

नकुलेन विराटमेव स्वस्याश्वशाले कौशलविमानम् ॥ १ ॥ विराटेन नकुलस्याश्वशालेन नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
 विराटराजे तुरगान्समीक्षति ।
 तमापतन्तं ददृशुः पृथग्जनाः
 प्रमुक्तमग्रादिव चन्द्रमण्डलम् ॥ १
 स वै हयानैश्च तानितस्ततः
 समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्वराद् ।
 दृष्ट्वा तथैवं स कुरुत्तमं तमः
 पप्रच्छ तान्सर्वसभासदस्तदा ॥ २
 को वा विजानाति पुराज्ज्ञ दर्शनं
 योज्यं युवाऽभ्येति हि मामिकां सभाम् ।
 मियो हि मे दर्शनतोपि संमतो
 ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ॥ ३
 अयं हयानपश्यति मामकान्मुहु-
 र्ध्वं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।

न दुष्कुलानामियमाकृतिर्भवे-
 न वृत्तभेदी भवतीदृशो जनः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 संमन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
 परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।
 अपुंस्त्वमप्यस्य निश्चयं च स्थिरं
 ततः कुमारीपुरमुत्सर्ज्य तम् ॥ २२
 स शिक्षयामास च गीतवादनं
 सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
 सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा
 प्रियश्च तस्याः स बभूव पाण्डवः ॥ २३
 तथा स तत्रैव धनंजयोऽवस-
 त्प्रियाणि कुर्वन्स्तह ताभिरात्मवान् ।
 तथा गतं तत्र न जज्ञिरे जना
 बहिश्चरा वाऽप्यथवेतरे जनाः ॥ २४

प्रवेद्यतामेव समीपमाशु वै
 विभाति वीरो हि यथाऽमरस्तथा ॥ ४
 वितर्कयत्येव हि मत्स्वराजनि
 त्वरन्कुरुणामृषभः सभामगात् ।
 ततः प्रणम्योपनतः कुरुत्तमो
 विराटराजानमुवाच पाथिवम् ॥ ५
 तवागतोऽहं पुरमद्य भूपते
 जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिकः ।
 तवाश्ववन्द्यः सुभृतो भवाम्यहं
 कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ॥ ६
 विराट उवाच ।
 ददानि यानानि धनानि वेतनं
 न चाश्वमृतो भवितुं त्वमर्हसि ।
 कुतोसि कस्यासि कथं त्वमागतो
 ब्रवीहि मित्यं तव विद्यते च यत् ॥ ७

नकुल उवाच ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
 तेनाहमथेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्षणम् ॥ ८
 अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
 दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ९
 न कातरं स्थानम् वाजिवाहनं
 न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयः ।
 जानंस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
 युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ १०
 मातलिरिव देवपते-
 दंशरश्चतुपतेः सुमन्न इव यन्ता ।
 सुमह इव जामदग्ने-
 स्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ॥ ११
 युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य आसनात् ।
 शतसाहस्रकोटीनामश्वानामसि रक्षिता ॥ १२
 विराट उवाच ।

यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं
 तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
 ये चापि केचिन्मम वाजियोधा-
 स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ १३
 इदं तवेष्टं विहितं सुरोपम
 प्रवृहि यत्ते प्रसमीक्षितं वरम् ।
 न तेऽनुरूपं हयकर्म दृश्यते
 विभासि राजेव न कर्म वाजिनाम् ॥ १४
 युधिष्ठिरस्यैव हि दर्शनेन मे
 समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
 कथं नु भृत्यैः स विनाकृतो वने
 चरत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
 विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
 न चैवमन्येऽपि विदुः कथंचन
 प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महामारुते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सहदेवेन गोपारुवेपचारणेन विराटं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ विराटेन सहदेवस्य गोपालने निवोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा
 हुतो हविर्मिहिं यथाऽध्वरे शिखी ।
 तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनः
 प्रकाशयन्सूर्य इवाचिरोदितः ॥ १
 तमाव्रजन्तं सहदेवमग्रणी-
 र्नुपो विराटो नचिरात्समैक्षत ।
 प्रैक्षन्त तं तत्र पृथक्समागताः
 समागताः सर्वमनोहरप्रभम् ।
 युवानमायान्तममित्रकर्षणं
 प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ॥ २
 यस्या प्रमाणान्वितया सुदर्शनं

मौर्वी च तर्जनी महतीं सुसंहितां
 बालैश्च तारैर्यहुभिः समावृताम् ॥ ३
 स चापि राजानमुवाच दीर्घवा-
 न्कुरुष्व मां पार्थिव गोप्यं वसितम् ।
 मया हि गुप्ताः पशवो भवन्तु ते
 प्रसन्ननिद्राः प्रभवोसि वल्लवः ॥ ४
 न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भयं
 न चापि दाघान्न च तस्कराद्रयम् ।
 पयःप्रभृता बहुला निरामया
 भवन्ति गावः सुभृता नराधिप ॥ ५
 निशम्य राजा सहदेवभाषितं
 निरीक्ष्य भ्रात्रीसुतमभ्यनन्दत ।

उवाच हृष्टो मुदितेन चेतसा
 न बलवत्त्वं त्वयि धीर लक्ष्ये ॥ ६
 धैर्याद्विपुः धात्रमिवेह ते दृढं
 प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ।
 नापण्डितेयं तव दृढ्यते तनु-
 र्भवेह राज्ये मम मन्त्रधर्मभृत् ॥ ७
 प्रशाधि मत्स्यान्तहराजकानिमा-
 न्द्रहस्पतिः शक्रयुतानिवामरान् ।
 बलं च मे रक्ष सुवेप सर्वशो
 गृहाण खड्गं प्रतिरूपमात्मः ॥ ८
 अर्नौककर्णग्रधरो बलस्य मे
 प्रभुर्मवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 विराटराज्ञाऽभिहितः कुरुत्तमः
 प्रशस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
 उवाच मत्स्यमवरं महामतिः
 शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् ॥ १०
 बालो ह्यहं जातिविशेषदूषितः
 कुतोऽद्य मे नीतिषु युक्तमश्रता ।
 स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
 प्रशाधि मां गोपरिरक्षणेऽनघ ॥ ११
 वैद्योऽसि नास्माऽहनरिष्टनेमि-
 गौसह्य आसं कुरुषुह्वानाम् ।
 वस्तुं त्वयीच्छामि विशावरिष्ठ
 तान्नाजसिंहाश्च हि धेधि पार्थान् ॥ १२
 न जीवितुं शक्यमतोऽन्यकर्मणा
 न च त्वदन्यो मम रोचते विभो ॥ १३
 विराट उवाच ।
 त्वं ब्राह्मणो वा यदि वाऽपि भूमिपः
 समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
 आचक्ष्व तत्त्वं त्वमभिप्रकर्शेन
 न बलवत्त्वं त्वयि विद्यते समम् ॥ १४
 कस्यासि राज्ञो विपयादिहागतः
 किं चापि शिर्यं तव विद्यते कृतम् ।

कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
 वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ १५
 सहदेव उवाच ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
 तस्याष्टौ शतसाहस्रं गवां वर्गाः शतंशतम् ॥ १६
 अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथा परे ।
 तेषां गोसहस्र आसं वै तन्नीपालेति मां विदुः ॥ १७
 भूतं मन्त्रं भविष्यच्च यच्चान्यद्रोगतं क्वचित् ।
 न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित्संमन्ताद्दशयोजनम् ॥ १८
 गुणाः सुविदिता ह्यसन्मया तस्य महात्मनः ।
 आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १९
 अनेन गणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तराः ।
 बहुक्षीरतरास्ता वै बहुयः सत्यः सपुत्रिकाः ॥ २०
 क्षिप्रं च गावो बहुला भवन्ति
 न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
 तैलैरुपायैर्विदितं मयैत-
 देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ २१
 ऋषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
 तेषां मूत्रमुपाग्राय बन्ध्या अपि प्रसूयते ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा
 माद्रीसुतं पाण्डवमभ्यभाषत ।
 नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं
 महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ॥ २३
 अथ त्विदानीं तव रोचते विभो
 यथेष्टतो गन्धमवेक्ष मामकम् ।
 त्वदर्पणा मे पञ्चवो भवन्तु वै
 पञ्चैतस्पालान्भवते ददाम्यहम् ॥ २४
 शतं सहस्राणि गवां हि सन्ति
 वर्णस्ववर्णस्य पृथग्गणानाम् ।
 ददामि तेऽहं वरमीप्सितं च य-
 च्चदर्पणा मे पञ्चवो भवन्त्विति ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं विराटेन समेत्य पाण्डवो

लब्ध्वा च गोवद्धवतां यथेष्टतः ।

अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा

यथा रविश्चास्तगिरिं प्रविष्टः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

शैषया सैरन्ध्रीवेषधारणेन सुदेष्णागृहे निवासः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिसिता ।

वेषीकेशान्समुत्क्षिप्य पीनघृत्तकुचा शुभा ।

जुगृहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १

वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ।

कृत्वा वेषं च सैरन्ध्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २

प्रविष्टा नगरं भीरूः सैरन्ध्रीवेषसंयुता ।

तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३

अपृच्छन्ते च तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ।

सा तातुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्रहृष्टपागता ।

कर्म चेज्जामि वै कर्तुं तस्या या मां भरिष्यति ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च गिरा तथा ।

न श्रद्धधानास्तां देवीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५

विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।

आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्वृषदात्मजाम् ॥ ६

सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।

स्त्रीमित्रं पुरुषैश्चापि सर्वतः परिवारिताम् ॥ ७

विराटभार्या तां देवी कारुण्याज्जातसंभ्रमा ।

अमेपयत्समीपस्थाः स्त्रियो दृष्ट्वाश्च तत्पराः ॥ ८

अपनीय ततः सर्वा आनयध्वमिहैव ताम् ।

यदा दृष्टा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।

तसाञ्जीवमिहानाय्य दर्शयध्वं यदीच्छथ ॥ ९

एवं विराटे न्यवसंश्च पाण्डवा

यथा प्रतिज्ञाभिरमोघविक्रमाः ।

अबुद्धचर्यां चरितुं यथातथं

समुद्रेनेमीमभिशास्तुमुद्यताः ॥ २७

तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिसंगताः ।

आनीय सर्वथा त्वेनामशुवन्मधुराक्षरम् ॥ १०

भद्रे त्वां द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।

त्वदर्थं प्रैषयन्नासान्द्रं तां त्वं यदीच्छसि ।

आयाह्यसाभिरेवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्टतः ॥ ११

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासां वचनं यावयकोविदा ।

ईप्सितार्थातिलाभेन हृष्टाऽऽयाता गृहोत्तमम् ॥ १२

राजवेद्यं ह्युपाकम्प्य यत्राज्यमहिपी स्थिता ।

सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्या यशस्विनीम् ॥ १३

कृष्णान्केशान्सृदन्दीर्घान्समुद्रध्यासितेक्षणा ।

कुञ्चितग्रास्तु सूक्ष्माग्रान्दर्शनीयाभिवध्य च ।

जुगृहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनायतलोचना ॥ १४

सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्तःपुरं शुभा ।

ह्रीनिषेवान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ॥ १५

अभिगम्य च सुश्रोणीं सर्वलक्षणसंयुता ।

ददर्शवस्थितां हेमे पीठे रत्नपरिच्छदे ॥ १६

रक्तसूक्ष्माभ्ररघरां मेघे सौदामिनीमिव ।

नानावर्णविकित्रां च सर्वाभरणभूषिताम् ॥ १७

सुधूं सुकेशीं सुश्रोणीं कुञ्जवामनमध्यगाम् ।

बहुपुष्पोपकीर्णायां भूम्यां वेदिमिवाध्वरे ॥ १८

सुदेष्णां राजमहिषीं सर्वालंकारभूषिताम् ।

श्रीमतीं राजपुत्रीणां शतेन परिवारिताम् ॥ १९

ताः सर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा सन्तप्ताः परमाङ्गनाः ।

परितथोपतस्थुस्ताः सहस्रोत्थाय चासनात् ॥१०
 निरीक्षमाणाः सर्वास्ताः शर्चीं देवीमिवागतम् ।
 गूढगुल्फां वरारोहां कृष्णां ताभ्रायतेक्षणाम् ।
 अतिसर्वानवद्याङ्गीं नतगात्रीं सुमध्यमाम् ॥ ११
 न ह्रस्वां नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
 शश्वरोहीमिवानिन्द्यां सुकेशीं मृगलोचनाम् ॥१२
 तां मृगीमिव चित्रस्तां यूथभ्रष्टामिव द्विषाम् ।
 लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् ॥१३
 रोहिणीमिव ताराणां दीप्तामग्निसिखामिव ।
 पार्वतीमिव रुद्राणीं वेलामिव महोदधेः ॥ १४
 सुलभामिव नागीनां मृगीणामिव किन्नरीम् ।
 गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ॥ १५
 तामचिन्त्यतमां लोके इलामिव यशस्विनीम् ।
 सावित्रीमिव दुर्धर्षां ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितां ॥१६
 सीतामिव सतीं शुद्धामरुन्धतीमिव त्रियाम् ।
 सुदेष्णा पर्यपृच्छतां विस्रयोत्फुल्ललोचना ॥ १७
 का त्वं सर्वानवद्याङ्गीं कुतोसि त्वमिहागता ।
 कस्य वा त्वं विशालाक्षि किं वा ते करवाण्यहम् ॥१८
 गूढगुल्फा समानोरुस्त्रिगम्भीरा पड्भ्रता ।
 त्रिगन्धा पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १९
 शुकेशी सुखरा व्यामा पीनश्रोणीपयोधरा ।
 अरालपक्ष्मनयना विम्बोष्ठी तनुमध्यमा ॥ २०
 कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ।
 दानवी किन्नरी वा त्वं गन्धर्वी वनदेवता ॥ २१
 अंष्टरा वाऽसि नागी वा तारा वा त्वं विलासिनी ।
 अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाऽथ मालिनी ॥२२
 तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ।
 इन्द्राणी त्वय रुद्राणी स्वधा वाऽप्यथवा रतिः ॥२३
 देवि देवेषु विख्याता ब्रूहि का त्वमिहागता ।
 तव ह्यनुपमं रूपं भूपणैरपि वर्जितम् ॥ २४
 त्वां सृष्टोपरत्वं मन्ये लोककर्तारमीधरम् ।
 न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का न पुंसां रतिर्भवेत् ॥२५
 श्रवालपुष्पस्तव कैराचिता वनदेवताः ।
 त्वामेव हि निरीक्षन्ते विसृता रूपसंपदा ॥ २६

अन्तःपुरगतां नार्यो मृगाः पक्षिगणा नराः ।
 सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविसृताः ॥ २७
 न त्वाद्दशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ।
 दृष्ट्वा पूर्वा श्रुता वाऽपि चक्षुषा विद्यते शुभा ॥ २८
 द्रौपद्युवाच ।
 नासि देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ।
 सैरन्ध्री नाम मे जातिर्वन्यमूलफलाशना ॥ २९
 पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 केशपाशे परामृष्टा साऽहं व्रस्तां वनं गता ॥ ३०
 तत्र द्वादशवर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
 चराम्यनिलया सुभूः सा तवान्तिकमागता ॥३१
 जानामि केशान्प्रथितुं विचित्रान्प्रथितुं मणीन् ।
 मल्लिकोत्पलपद्मानां जानामि प्रथितुं स्रजः ॥३२
 सिन्धुवारकजातीनां रचयाम्यवतंसकान् ।
 पत्रं मृगाङ्गमगरं पिपे च हरिचन्दनम् ।
 ग्रथयिष्यामि चित्रांश्च स्रजः परमशीभनाः ॥ ३३
 आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
 कृष्णां च भार्यां पार्थानां नारीणामुत्तमां तथा ॥३४
 तथाऽसि सुभ्रुवा चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।
 मालिनी चेति मे नाम स्वयं देवी चकार ॥
 कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ॥३५
 न चाहं चिरमिच्छामि कचिद्वस्तु शुभानने ।
 व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ॥ ३६
 योऽस्माकं तु हरेद्रव्यं देशं वसनमेव वा ।
 न क्रोद्धव्यं किलास्माभिरसद्विरुद्धमर्पणः ॥ ३७
 साऽहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरांसि च ।
 शैलांश्च विविधान्प्रम्यान्सरितश्च समुद्रगाः ॥ ३८
 भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसन्नह्यचारिणी ।
 विचरामि भर्तुं दुर्गां यत्र सायंनिवेशना ॥ ३९
 वीरपतीं यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ।
 साऽहं विवत्सा विविना गन्धमादनपर्वतात् ।
 शृणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मेधुरभाषिणि ॥ ४०
 माहात्म्यं च ततः श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।
 त्वामुपस्थातुमिच्छामि तत्तथाहमिहागता ॥ ४१

गुरतो मम धर्मश्च वायुः शक्रस्तथाऽश्विनौ ।
 तेषां प्रसादाच्च न मां कथिद्वर्षयते पुमान् ॥ ५२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
 साञ्जवीद्विस्त्रयाविष्टा द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ ५३
 न भरेयमहं भद्रे संशयो मम विद्यते ।
 राजा त्वयं हि त्वां दृष्ट्वा मतिं पापां करिष्यति ५४
 साऽहं त्वां न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
 एष दोषोस्ति सुश्रोणि कथं वा मीरु मन्यसे ॥ ५५
 स्थिता राजकुले नार्यो याश्चेमा मम वेश्मनि ।
 त्वामेवैकां निरीक्षन्ते विस्रयाद्वरवर्णिनि ॥ ५६
 दृक्षांघ्रोपस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
 विनमन्ते हि त्वां दृष्ट्वा पुमांसं कं न लोभये ॥ ५७
 विमर्षिं परमं रूपमतिमानुपमद्भुतम् ।
 विर्परयोनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्त्रयाः ।
 तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मनवा भुवि ॥ ५८
 राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा ते परमं वपुः ।
 मां विहाय वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ ५९
 यं हि त्वमनवद्याङ्गी नरमायतलोचने ।
 सुप्रसन्ना हि वीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ ६०
 सुलाताऽलंकृता हि त्वं यमीक्षेथा हि मानुषम् ।
 ग्लानिर्न तस्य दुःखं वा न तन्निर्न पराजयः ॥ ६१
 न शोको न च सन्तापो न क्रोधो नानृतं वदे ।
 यं त्वं सर्वानवद्याङ्गि भजेथाः समलंकृता ॥ ६२
 न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् ।
 यस्य त्वं वशगा सुभु भवेरङ्गगता सती ॥ ६३
 पञ्चत्वमपि संप्राप्तं यं च त्वं परिप्लवजे ।
 बाहुभ्यामानुरूपाभ्यां स जीवेदिति मे मतिः ॥ ६४
 यस्य हि त्वं भवेर्भार्या यं च हृष्टा परिप्लवजे ।
 अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरन्दरः ॥ ६५
 अध्वारोहेद्यथा वृक्षं यथा वाऽऽरूढ तक्षति ।
 राजवेश्मनि वामोरु ननु स्यात्स्वं तथा मम ॥ ६६

अनुमानये त्वां सैरन्त्रि नावमन्ये कथंचन ।
 भर्तृशीलमयान्द्रे तव वासं न रोचये ॥ ६८
 सैरन्ध्रुवाच ।
 नाहं शक्या विराटेन यद्वा चान्येन केनचित् ।
 देवगन्धर्वयक्षैर्वा द्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ॥ ६९
 गन्धर्वाः पालयन्ते मां सुकुलाः पञ्च सुव्रताः ।
 पुत्रा देवादिवेदानां मूर्धपावकवर्चसः ॥ ७०
 यश्च दुःशीलवान्मर्त्यो मां स्पृशेद्दुष्टचेतसा ।
 स तामेव निशां शीघ्रं शयीत म्रसलैर्हतः ॥ ७१
 यस्यापि हि शतं पूर्णं बान्धवानां भवेदपि ।
 सहस्रं वा विशालाक्षि कोटिर्वापि सहस्रिका ।
 दुष्टचित्तश्च मां शूयान्न स जीवेत्तवाग्रतः ॥ ७२
 न तस्य त्रिदशा देवा नासुरा न च पन्नगाः ।
 तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राणं कुर्युरसंशयम् ॥ ७३
 सुदेष्णे विश्वस त्वं मां स्वजने बान्धवेऽपि वा ।
 नाहं शक्या नैर्द्रष्टुं न च मे दृष्टन्तीदृशम् ॥ ७४
 यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
 ग्रीयेरस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ७५
 यो हि मां पुरुषो गृह्येद्यथाऽन्याः प्राकृतस्त्रियः ।
 तामेव स इमां रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ७६
 न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
 दुःखशीलाश्च गन्धर्वास्त इमे चलिनः प्रियाः ।
 एवं निवसमानायां मयि मा ते भयं हि भूत् ॥ ७७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ता तु सैरन्ध्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।
 वसेह मयि कन्याणि यदि ते घृत्तमीदृशम् ॥ ७८
 कथं ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति यामिनि ।
 प्रसारयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्व श्रुद्धिमान् ॥ ७९
 एवमाचारसंपन्ना गवं देवपरायणा ।
 रक्ष्या त्वमग्निभूतानां सावित्रीवद्विज्जमनाम् ८०
 देवता इव कन्याणि पूजिता वरवर्णिनी ।

वैशंपायन उवाच ।

सुदेष्णयैवमुक्ता सा संश्रिता चारुहासिनी ।
निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं सुखम् ॥ ८२
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ ८३

एवं विराटे न्यवसंस्तु पाण्डवाः

कृष्णा तथाऽन्तःपुरमेव शोभना ।

अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा

यथाऽग्नयो भस्मनि गूढतेजसः ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

समाप्तं च पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १ ॥

(अथ समयपालनपर्व ॥ २ ॥)

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पाण्डवः स्वस्वव्यापारैर्विराटपरितोषणम् ॥ १ ॥ श्रीमेन शङ्करोत्सवे महामहत्मारणम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं विराटनगरे वसन्तः सत्यविक्रमाः ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २
शुधिष्ठिरः सभास्तरः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशांपते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्कीडयामास पाण्डवः ।
अक्षयद्वान्यथाकामं मूत्रवद्वानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
आतृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथेष्टं संप्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोपि मांसानि भक्ष्याणि त्रिविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणन्निव आतृषु ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणन्निव सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
नकुलोपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतां पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
सहदेवोपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि धीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णा ॥ सर्वान्भ्रातृन्ताम्रिरीक्षन्ती तपसिनी ।

यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०
एवं संभावयन्तस्ते तदाऽन्योन्यं महारथाः ।
विराटनगरे चैवः पुनर्गर्मधृता इव ॥ ११
साशङ्का धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूपच्छन्ना नराधिप ॥ १२
अथ मासे चतुर्थे तु शङ्करस्य महोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १३
तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ॥ १४
महाकाया महावीर्याः कालकेया इवासुराः ।
वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १५
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्वचदाता मनसिनः ।
असकृद्बललक्षस्ते रक्षे पार्थिवसन्निधौ ॥ १६
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लानयाह्वयत् ।
व्यावल्गमानो ददृशे गजितोद्गतिभिः स्थितः ॥ १७
विश्रुतमनसः सर्वे मल्लास्ते हतचेतसः ।
अवाञ्मुखाश्च भीताश्च मल्लाश्चान्ये धिचेतसः ॥ १८
व्यसुत्त्वमपरे चैव वाञ्छन्ति प्रतिविह्वलाः ।
गां प्रवेष्टुमयेच्छन्ति स्वं गन्तुमिव चोत्थिताः ॥ १९
त्रस्ताः शान्ता विषण्णाऽपि निःशब्दं विह्वलेक्षणाः ।
विराटराजमल्लास्ते भग्नदर्पा हतग्रभाः ॥ २०
मलेन्द्रनिहताः सर्वे न किञ्चित्प्रयदन्ति ते ।

विराटः परमं हर्षमगच्छद्भ्रान्धवैः सह ॥ ५३
 ग्रहर्पात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
 बललाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ५४
 एवं स सुबहून्महान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
 विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहर्दुचमाम् ॥ ५५
 यदाऽस्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
 ततो व्याघ्रेश्च सिंहैश्च द्विरदश्चाप्ययोधयत् ॥ ५६
 विराटेन प्रदत्तानि चित्राणि विविधानि च ।
 स्थितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ॥
 पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
 योध्यते स विराटस्य गजैः सिंहैर्महाबलैः ॥ ५८

वीमरसुरपि गीतेन नृत्तेनापि च पाण्डवः ।
 विराटं तोषयामास सर्वाश्रान्तःपुरस्त्रियः ॥ ५९
 अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्रतत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ।
 तस्मै प्रदेयं आग्रच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु ॥ ६०
 विनीतान्पृथग्भान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभितः ।
 धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ॥ ६१
 द्रौपदीं प्रेक्ष्य तान्सर्वान्निश्चयमानान्महाराथात् ।
 नातिप्रीतमत्ता राजभिश्चासपरमाऽभवत् ॥ ६२
 एवं ते न्यवसंस्तत्र श्रच्छत्राः पुरुषर्षभाः ।
 कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तं चेदं समयपालनपर्व ॥ २ ॥

(अथ कीचकवधपर्व ॥ ३ ॥)

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्रौपद्या स्वरामानं कामयमानस्य कीचकस्य पुरुषभाषणैः प्रत्याख्यानम् ॥ ३ ॥

पैशंपायन उवाच ।
 पत्तमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
 महारथेषु चक्रेषु मासा दश समाधयुः ॥ १
 याज्ञसेनो सुदेष्णां तु श्रुश्रूयन्ती विशांपते ।
 आवसत्परिचाराहो लुहुःखं जनमेजय ॥ २
 तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने ।
 तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ३
 तस्मिन्पथे गतमाये कीचकस्तु महाबलः ।
 सेनापतिविराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ४
 तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
 कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५
 स तु कामाग्रिसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
 प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 नेपं मया जातु पुरेह दृष्टा
 राक्षी विराटस्य निवेशने शुभा ।

रूपेण चोन्मांदयतीव मां भृशं
 गन्धेन जाता मदिरैव भामिनी ॥ ७
 का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
 छाचक्ष्व मे कस्य कुतोत्र शोभने ।
 वित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वयो
 न चान्यदत्रोपधमस्ति मे मतम् ॥ ८
 अहो तवैयं परिचारिका शुभा
 प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
 अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
 प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ९
 प्रभूतनागाथरथं महाजनं
 समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
 मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
 गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ १०
 ततः सुदेष्णामनुगम्य कीचक-
 स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।

उवाच कृष्णामभिसान्वयंस्तदा

मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ११

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।

माता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२

रूपमयं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।

कान्त्या विभाति वक्रं ते शशाङ्क इव निर्मलं १३

नेत्रे सुविपुले सुधु पद्मपत्रनिभेशुभे ।

वाक्यं ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरूपमम् ॥ १४

एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।

न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ १५

लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।

श्रीः श्रीः कीर्तिरयो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥

अतीव रूपिणी किं त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।

अतीव आज्ञसे सुधु प्रमेवेन्दोरनुत्तमा ॥ १७

अपि चेक्षणपद्मणां स्थितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।

दिव्यांशुरग्निमिष्टं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८

निरीक्ष्य वक्रचन्द्रं ते लक्ष्म्याऽनुपमया युतम् ।

कृत्स्नं जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९

हारालंकारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।

सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ दृप्तौ निरन्तरी २०

कुञ्जालम्बुरुहाकारौ तव सुधु पयोधरौ ।

कामप्रतोदाखिव स्रं सुदत्तश्चारुहासिनि ॥ २१

वलीविमङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् ।

कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२

दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।

कामव्याधिरसाध्यो मामप्याकामति भामिनि २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीनकवधपर्वणि पौडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प्रापया स्वात्मानं कामयमानस्य कीचकस्य परुषभाषणेः प्रत्याख्यानम् ॥ १ ॥

वेशपायन उवाच ।

भूतिः ईशरी ऐश्वर्याभिमामिनी देवता ॥ १६ ॥ अनङ्गाङ्ग-
विहारिणी रतिरिल्लयः ॥ १७ ॥ ईक्षणपद्मणां नेत्रपद्मणां
स्थितं ईपदुन्मीलनं तदेव ज्योत्स्नोपमं मनत आहादकरम् ॥ १८ ॥

जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।

त्वत्सङ्गमाभिसंकल्पविष्टो मां दहत्ययम् ॥ २४

आत्मप्रदानवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।

शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ २५

मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।

त्वत्सङ्गमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ।

मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ २६

प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ।

अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।

आत्मप्रदानसंभोगैर्मां मुद्वर्तुमिहाहसि ॥ २७

चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।

कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ २८

नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।

प्रामुखानुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ २९

स्यादन्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।

पियमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ॥ ३०

भोगोपचारान्विविधान्तीभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।

पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३१

इदं हि रूपं प्रथमं तवानघे

निरर्थकं केवलमथ भामिनि ।

अधार्यमाणा स्रग्विचोत्तमा शुभा

न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३२

त्यजामि दारान्मम ये पुरातना

भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।

अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः

सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ ३३

एवमुक्ताऽनवद्याङ्गी कीचकेन दुरात्मना ।

सुजातौ उद्यतौ । निरन्तरी पृथुत्वात्संक्रिष्टौ ॥ २० ॥ कुञ्जलेति

सुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ अग्निमदनो मदनाग्निः ॥ २४ ॥

कामं स्वरम् । प्रवाममसिधायितम् ॥ २८ ॥ पौडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्रौपदी तमुवाचेदं सैरन्ध्रीवेषधारिणी ॥ १ ॥
 अप्रार्थनीयामिह मां मृतपुत्राभिमन्यसे ।
 निहीनवर्णां सैरन्ध्रीं वीभत्सां केशकारिणीम् ॥ २ ॥
 परदारोऽस्मि भद्रं ते न युक्तं तव सांप्रतम् ।
 दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ ३ ॥
 परदारं न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
 विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सुपुरुषव्रतम् ॥ ४ ॥
 मिथ्याभिगृभो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
 अयशः प्राप्नुयाद्भोरं महद्वा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ५ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तेस्तु सैरन्ध्या कीचकः काममोहितः ।
 जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने ॥ ६ ॥
 दोषान्महून्माणहरान्सर्वलोकविगर्हितान् ।
 प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ७ ॥
 नाहंस्वयं वरारोहे मत्याख्यातुं वरानने ।
 मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ८ ॥
 प्रत्याख्याय च मां भीरु पशगं प्रियवादिनम् ।
 नूनं त्वमसितापाङ्गि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ९ ॥
 अहं हि सुष्ठु राज्यस्य कुत्सस्यास्य सुमध्यमे ।
 प्रधुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ १० ॥
 पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
 रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ११ ॥
 सर्वकामसमृद्धेषु भोगैष्वनुपमेष्विह ।
 भोक्तव्येषु च कल्याणि कक्षादासे रता हसि ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कीचकेन सुदेष्णांप्रति द्रौपद्याः स्ववशीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ सुदेष्ण्या कीचके सुराहरणव्याजेन तद्गृहंप्रति द्रौपदीमेपण-
 प्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा बलात्कारेण द्रौपद्याः सुरानयनाव कीचकगृहंप्रति गमनचोदना ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रत्याख्यातश्च पाञ्चाल्या कीचकः काममोहितः ।

अभिमन्यते कामयते ॥ १ ॥ मिथ्याभिगृभः वितयाभिमिषेयी ।
 महद्भयं यत्पुनः ॥ ५ ॥ मन्यसे लिप्यसे शिषोश्चन्द्रवदहं तव दुर्ल-
 भास्मीति भाषः ॥ २-५ ॥ या शुभं स्वीयं शययेत कामयेत शुभे-

मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
 भजस्व मां वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ १३ ॥
 एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ।
 कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ १४ ॥
 सैरन्ध्र्युवाच ।
 मा मृतपुत्रं गृह्यस्व माऽद्य त्यक्ष्यस्व जीवितम् ।
 जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ १५ ॥
 न चाप्यहं त्वया लब्ध्वा गन्धर्वाः पतयो मम ।
 ते त्वां निहन्त्यः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीतशः ॥ १६ ॥
 अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ॥ १७ ॥
 यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
 तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १८ ॥
 अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः
 समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
 तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि
 प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ १९ ॥
 त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
 किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
 किं मातुरद्वे शयितो यथा शिशु-
 श्वन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २० ॥
 तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि
 गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
 न वर्तते कीचक ते दृशा शुभं
 या तेन संजीवनमर्थयेत सा ॥ २१ ॥

प्रविश्य राजभवनं भगिन्या अग्रतः स्थितः ॥ १ ॥
 सोमिवीक्ष्य सुकेशान्तां सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ॥

पञ्चास्या तव नास्तीत्यर्थः । तेन च शुभेन परदारनिवृत्तिरूपेण
 काश्चित्तेन संजीवनं भवतीति शेषः । अन्यथा मरिच्यसीत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिभुतः ॥ २
 स तु मूर्ध्वजालि कृत्वा भगिन्याश्चरणानुभौ ।
 संमोहाभिहतस्तूर्णं वातोद्धूत इवार्णवः ॥ ३
 स प्रोवाच सुदुःखार्तो भगिनीं निश्चसन्मुहुः ।
 अव्यक्तमृदुना साम्रा शुष्यता च पुनःपुनः ॥ ४
 यथा सुदेष्णे सैरन्ध्या संगच्छेयं सकामया ।
 तथा शीघ्रं कुरुष्वाय माऽहं प्राणान्प्रहासिष्यम् ॥ ५
 यदीयमनवघात्री न मामद्यापि काङ्क्षते ।
 चेतसाऽभिप्रसन्नेन गतोऽसि यमसादनम् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तमुवाच परिष्वज्य सुदेष्णा भ्रातरं प्रियम् ।
 भ्रातृर्जावितरक्षार्थं समाश्वास्यसितेक्षणा ॥ ७
 शरणागत्यैव सुश्रोणी मया दत्तामया च सा ।
 शुभाचारा च भद्रं ते नैनां वक्तुमिहोत्सहे ॥ ८
 एषा हि शक्या नान्येन स्पर्धुं पापेन चेतसा ।
 गन्धर्वाः किल पञ्चेमां रक्षन्ति रमयन्ति च ॥ ९
 एवमेपां ममाचष्टे तथा प्रथमसंगमे ।
 तथैव गजनासोरुः सत्यमाह ममान्तिके ।
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुहि जीवितम् १०
 राजा चैव समीक्ष्यैनां संमोहं गतवानिह ।
 मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ॥ ११
 सोऽप्येनामनिशं दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ।
 मयाद्गन्धर्वगुरुष्वानां जीवितस्त्रोषघातिनाम् ।
 मनसाऽपि ततस्तेनां न चिन्तयति पार्थिवः ॥ १२
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसः ।
 ददेयुरपि लोकांस्त्रीन्युगान्तेष्विव भास्करः ॥ १३
 सैरन्ध्या ह्येतदाख्यातं मम तेषां महद्बलम् ।
 तव चाहमिदं सुखं शेहाद्वक्ष्यामि वन्धुवत् ॥ १४
 मा गमिष्यसि वै कृच्छ्रां गतिं परमदुर्गमाम् ।
 वलिनस्ते रुजं कुर्युः कुलस्य च धनस्य च ॥ १५
 तस्मान्नासां मनः कर्तुं यदि प्राणा प्रियास्तव ।
 न चिन्तयेथा मागास्त्वं मत्प्रियं च यदीच्छसि १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिनीं कीचकोऽब्रवीत् ।

गन्धर्वाणां शतं वाऽपि सहस्रमयुतानि वा ।
 अहमेको वधिष्यामि गन्धर्वाण्यथ किं पुनः ॥ १७
 न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ।
 पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वामनस्त्रिनम् ॥ १८
 रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
 योनिरुत्तिव्यते स्त्रीणां सतीनामपि च श्रुतम् १९
 मां निरीक्ष्यानुलिप्तार्ङ्गं सर्वाभरणभूषितम् ।
 वशमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।
 सा त्वं दृष्ट्वा ब्रूहि चैनां मम चेज्जीवितं प्रियं २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
 अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो पापमिति स्मह ॥ २१
 मारुदद्भृशदुःखार्ता विपार्कं तस्य वीक्ष्य सा ।
 पातालेषु पतत्येष विलपन्मडवामुखे ॥ २२
 त्वत्कृते विनश्चिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यच्चमेवमभिभूतः ॥ २३
 न च श्रेयोऽभिजानीषे काममेवानुवर्तसे ।
 ध्रुवं गतायुस्त्वं पाप यदेवं काममोहितः ।
 अकर्तव्ये हि मां पापे निपुनङ्गि नराधम ॥ २४
 अपि चेतपुरा प्रोक्तं निपुणैर्ननुजोचमैः ।
 एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ॥ २५
 गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ।
 अदूषितमिदं सर्वं स्वजनं घातयिष्यसि ॥ २६
 एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ।
 विदिताथो करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षये ॥ २७
 गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवनं शुभम् ।
 किञ्चित्कार्यं समुद्दिश्य सुरामनं च कारय ॥ २८
 कृते चान्ने सुरायां च प्रेषयिष्यसि मे पुनः ।
 तामहं प्रेषयिष्यामि मध्वन्नार्थं तथान्तिकम् ॥ २९
 ततः संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहम् ।
 सान्त्वयेथा यथान्यायं यदि साम सहिष्यति ॥ ३०
 सद्यः कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिन्तय ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचकः कालचोदितः ।

त्वरमाणः प्रचक्राम स्वगृहं राजवेश्मनः ॥ ३२
 आगम्य च गृहं रम्यं सुरामन्नं चकार ह ।
 अजैडकं च सुकृतं बहु चोद्यावचान्मृगान् ॥ ३३
 भक्षान्श्च विविधाकारान्महंश्चोद्यावचांस्तदा ।
 कारयामास कुशलैरन्नपानैः सुसंस्कृतम् ॥ ३४
 त्वरावान्कालपाशेन कण्ठे बद्धः पशुर्यथा ।
 नावयुध्यत मृदात्मा मरणं समुपस्थितम् ॥ ३५
 आनीतायां सुरायां तु कृते चात्रे सुसंस्कृते ।
 कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ॥ ३६
 मधु मांसं च बहुधा भक्ष्याथ बहुधा कृताः ।
 सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृहं ब्रजेत् ॥ ३७
 केनचित्त्वद्य कार्येण त्वर शीघ्रं मम प्रियम् ।
 अहं हि शरणं देवं प्रतिपद्ये दृषध्वजम् ।
 समागमं मे सैरन्ध्या भरणं वा दिशेति वै ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 सा तमाह विनिःश्वस्य प्रतिगच्छ स्वकं गृहम् ।
 एषाऽहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थे तूर्णमादिशे ॥ ३९
 एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरितः पुनः ।
 स्वगृहं प्राविशचूर्णं सैरन्ध्रीगतमानसः ॥ ४०
 कीचकं तु गतं ज्ञात्वा त्वरमाणं स्वकं गृहम् ।
 सैरन्ध्रीं तव आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 गच्छ सैरन्ध्री मत्प्रीत्यै कीचकस्य निवेशनम् ।
 सुरामानय सुश्रोणि ठुपिताऽहं विलासिनि ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णयैवमुक्ता सा निःश्वसन्ती नृपात्मजा ।
 अब्रवीच्छोकसन्तप्ता नाहं तत्र ब्रजामि वै ॥ ४३
 सूतपुत्रो हि मां भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कीचकगृहं प्रति प्रस्थितया श्रोत्रिया तेन स्वत्वादुपणाय सूर्यादिदेवताप्रार्थना ॥ १ ॥ सूर्येण तद्रक्षणाय निगूढस्य रक्षसाः
 प्रेषणम् ॥ २ ॥ कीचकेन द्रौपदीं प्रति स्ववशीभवन्त्याचनम् ॥ ३ ॥ तथा तद्वनहीकारोपासनाः पादेन लाठनम् ॥ ४ ॥
 मृषं दूतेन रक्षसा कीचकस्य भूमौ निपातनम् ॥ ५ ॥ सुषिहरेण कीचकजिपांसोर्भासस्य संकेतेन प्रतिषेधनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्रं दिवाकरम् ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
 त्वमेव भद्रे जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ४४
 समयश्च कृतो भद्रे यथा प्रथमसंगमे ।
 तथा निवसमानार्या यथाऽहं नान्यचारिणी ॥ ४५
 कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनगर्वितः ।
 स मामिह गतां दृष्ट्वा व्यवस्यति निराकृतिम् ।
 कथं नु वै तत्र गतां मर्षयेन्मामवान्धवाम् ॥ ४६
 बह्वयः सन्ति तव प्रेम्णा राजपुत्रि वशानुगाः ।
 अन्यां प्रेषय कैकेयि संरक्ष्याऽहमिह त्वया ॥ ४७
 कीचकसालयं देवि न यामि भयकम्पिता ।
 यद्यदन्यच्च मे कर्म करोमि च सुदुष्करम् ॥ ४८
 एवमुक्ता तु पाञ्चाल्या दैवयोगेन कैकेयी ।
 तां विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत ॥ ४९
 कीचकं चैव गच्छ त्वं बलात्कारेण चोदिता ।
 नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्वं शीघ्रतरं ब्रज ॥
 अवश्यं त्वेव गन्तव्यं किमर्थं मां विवक्षसि ।
 शीघ्रं गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमाचर ॥ ५१
 न हीदृशो मम भ्राता किं त्वं समभिशङ्कसे ।
 उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभ्रुत्वतः ॥ ५२
 भाजनं प्रददौ चासौ सपिधानं हिरण्यमयम् ।
 या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ५३
 सा शङ्कमाना रुदती वेपन्ती द्रुपदात्मजा ।
 दैवतेभ्यो नमस्कृत्वा श्वशुरेभ्यस्तथाऽब्रवीत् ॥ ५४
 यथाऽहमन्यं पार्थेभ्यो नाभिजानामि मानवम् ।
 तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ॥ ५५
 यथाऽहं पाण्डुपुत्रेभ्यः पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।
 तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ५६

मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ॥ १
 रुद्रमग्निं मरुं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।

सावित्रीसहितं चापि ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ॥ २
 इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।
 उपातिष्ठत सा सूर्यं सुहृत्तमवला तदा ॥ ३
 तदस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ।
 अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ॥ ४
 तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ ५
 प्रतस्ये सा सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनःपुनः ।
 विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ॥ ६
 तां मृगीमिव चित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समागताम् ।
 उत्पपातासनात्तूर्णं नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ ७
 शृङ्गं चोवाच वाक्यं स कीचकः काममूर्च्छितः ।
 स्वागतं ते सुकेशान्ते सुवपुष्टा रजनी मम ॥ ८
 स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता चिरस्य भवनं शुभे ।
 कुरुष्व च मयि प्रीतिं वशं चोपानयस्व माम् ॥ ९
 प्रतिगृहीष्व मे भोगांस्त्वदर्थमुपकल्पितान् ।
 सर्वरत्नमयीं मालां कुण्डले च हिरण्मये ॥ १०
 पासांसि चन्दनं माल्यं धूपशुद्धां च वारुणीम् ।
 प्रतिगृहीष्व भद्रं ते विहर त्वं यथेच्छसि ।
 प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ॥ ११
 स्वास्तीर्णमस्ति शयनं सितसूक्ष्मोत्तरच्छदम् ।
 अत्रारुह्य मया सार्धं पिबेमां वरवारुणीम् ॥ १२
 भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सद्योऽस्पृहम् ।
 उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभां यथा ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
 अववीर्द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ॥ १४
 कीचकेनैवमुक्ता सा द्रौपदी वरवर्णिनी ।
 अववीचमनाचारं नेदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १५
 नाहं शक्या त्वया स्पर्ष्टुं श्वपचेनेव ब्राह्मणी ।
 गन्तुमिच्छसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गतरान्तराम् ॥ १६
 यत्र गच्छन्ति बहवः परदारभिमर्शकाः ।
 नराः संभिन्नमर्यादाः कीटवच्चाशुमाश्रयाः ॥ १७
 अप्रीणानां सुराहारीं सुदेष्णा त्वविवेशनम् ।

तस्यै नयिष्ये मदिरां भगिनी वृषिता तव ॥ १८
 पिपासिता च कैकेयी तूर्णं मामादिशत्ततः ।
 दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ॥ १९
 कीचक उवाच ।
 अन्या भद्रे हरिष्यन्ति राजपुत्र्याः सुरामिमाम् ।
 किं त्वं यास्यसि कल्याणि मदर्थं त्वमिहागता २०
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा दक्षिणे पाणौ मृतपुत्रः परामृशत् ।
 सा गृहीता विधून्वन्ती भूमौ निक्षिप्य भाजनम् ।
 सर्भां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २१
 तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
 पातयित्वा तु तां भूमौ सूतपुत्रः पदाज्वधीत् २२
 सभायां पश्यतो राज्ञो विराटस्य महात्मनः ।
 ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च पश्यतां २३
 तस्याः पादाभितप्ताया मुखाद्बुधिरमास्रवत् ॥ २४
 ततो दिवाकरेणाशु राक्षसः संनियोजितः ।
 स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ २५
 स पपात तदा भूमौ रक्षोवलसमीरितः ।
 विधूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६
 तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूताः समन्ततः ।
 न युक्तं सूतपुत्रेति कीचकेति च तेऽवदन् ।
 किमियं बध्यते वाला कृपणा चाप्यवानधवा २७
 तस्यामासन्दि ते पार्थाः सभायां भ्रातरस्तथा ।
 अमृष्यमाणाः कृष्णायाः कीचकेन पदा वधं २८
 तां दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादात्ममयर्तत ।
 धूमोच्छ्वासः समभवच्चेत्रे चोच्छ्रितपद्मणी ।
 सखेदा धुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥ २९
 तस्य भीमो वधमेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
 दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेप महामनाः ॥ ३०
 भूयः संचरितः क्रुद्धः सहस्रोत्थाय चासनात् ।
 निरिक्षत द्रुमं दीर्घं राजानं चाप्यवक्षत ॥ ३१
 वधमाकाङ्क्षमाणं तं कीचकस्य दुरात्मनः ।
 आकरेणैव भीमं स प्रत्यपेक्षयुधिष्ठिरः ॥ ३२

तस्य राजा शनैः संज्ञां कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमतः ॥ ३३
 प्रत्याख्यानं तदा चाह कङ्को नाम युधिष्ठिरः ३४
 सूद मा साहसं कार्यः फलितोऽयं वनस्पतिः ।
 नात्र शुष्काणि काष्ठानि सन्ति यानि च कानि च ॥
 यदि ते दारुकृत्यं स्यान्निष्क्रम्य नगराद्बहिः ।
 समूलं शतयेष्ट्वंशं श्रमस्ते न भविष्यति ॥ ३६
 यस्य चार्द्रस्य दृक्षस्य शीतच्छायां समाश्रयेत् ।
 न तस्य पर्णे द्रुक्षेत पूर्ववृत्तमनुसरन् ॥ ३७
 न क्रोधकालसमयः सूद मा चापलं कृथाः ।
 अपूर्णोऽयं द्विपक्षोनो नेदं बलवतां बहु ॥ ३८
 अथाङ्गुष्ठेनावमृद्रादङ्गुष्ठं तत्र धर्मेराद ।
 प्रबोधनभयाद्राज्ञौ भीमं तं प्रत्यपेक्षयत् ॥ ३९
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परपुरज्जयः ।
 सहस्रोत्पतितं क्रोधं न्ययच्छृङ्खितिमान्वलात् ।
 इक्षितवः स तु भ्रातृस्तूष्णीमासीद्दुःकोदरः ॥ ४०
 भीमस्य च समारम्भं दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य चेष्टितम् ।
 द्रौपदी चाधिकं क्रोधात्प्रारुदत्ता पुनःपुनः ४१
 कीचकेनानुगमनात्कृष्णा ताभ्यायतेक्षणा ।
 सभाद्वारमुपागम्य रुदन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२
 अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतीस्तान्दीनचेतसः ।
 आकारं परिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंयुताम् ।
 दहमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ ४३
 प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां क्षमिततेजसाम् ।
 कार्याऽनुपालनं नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ४४
 स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
 प्रियेष्वपि च वधेषु समत्वं ये समाश्रिताः ॥ ४५
 विवादेषु प्रवृत्तेषु समं कार्यानुदर्शिता ।
 राज्ञा धर्मासनस्थेन जितौ लोकाबुभावपि ॥ ४६
 राजन्धर्मासनस्थो हि रक्ष मां त्वमनागसम् ॥ ४७
 अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
 पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ॥ ४८

त्वत्समक्षं नृपश्रेष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
 अनागसं कृपाही मां स्त्रियं त्वं परिपालय ॥ ४९
 रक्ष मां कीचकाद्वीतां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
 मत्स्याधिप प्रजां रक्ष पिता पुत्रानिवौरसान् ५०
 यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्मा कुरुते नृपः ।
 अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ ५१
 मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
 त्वं किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ॥ ५२
 अतस्त्वाहममिक्त्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
 ब्रूहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ॥ ५३
 अनाथाभिह मां ज्ञात्वा कीचकः पुरुषधमः ।
 प्रहरत्येव नीचात्मा न तु धर्ममवेक्षते ॥ ५४
 अकार्याणामनारम्भात्कार्याणामनुपालनात् ।
 प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपाः ५५
 कार्याकार्यविशेषज्ञाः कामकारेण पार्थिवाः ।
 प्रजासु किल्लिपं कृत्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ५६
 नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
 प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ॥ ५७
 अपि चेदं पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
 इन्द्रं कार्यमकार्यं च लोके चासीत्परं यथा ॥ ५८
 धर्माधर्मौ पुनर्द्वन्द्वं विनियुक्तमथापि वा ।
 क्रियाणामक्रियाणां च प्रापणे पुण्यपापयोः ॥ ५९
 प्रजायां सृज्यमानायां पुरा क्षेतदुदाहृतम् ।
 एतद्वो मानुषाः सम्यकार्यं इन्द्रव्रतं भुवि ॥ ६०
 अस्मिन्सुनीते दुर्नाते लभते कर्मजं फलम् ।
 कल्याणकारी कल्याणं पापकारी च पापकम् ६१
 तेन गच्छति संसर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
 सुकृतं दुष्कृतं वाऽपि कृत्वा मोहेन मानवः ।
 पश्चात्तापेन तप्येत स्वमुद्धया मरणं गतः ॥ ६२
 एवमुक्त्वा परं वाक्यं विससर्ज शतक्रतुम् ।
 शक्रोऽप्यापृच्छ च ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ॥ ६३
 यथोक्तं देवराजेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ॥ ६४

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विराटेन कीचकस्य दण्डाप्रयोगानुष्ठया द्रौपद्या तं प्रत्युपालम्बनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण द्रौपद्याः सान्त्वनम् ॥ २ ॥
द्रौपद्याऽज्ञानादिव स्वशोकहेतुं पृच्छन्तीं सुदेष्णांप्रति गन्धर्वैः कीचकवधस्य भावित्वकथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं विलपमानायां पाञ्चाल्यां मत्स्यपुङ्गवः ।
अशक्तः कीचकं तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
विराटराजः सूतं तु सान्त्वयेनैव न्यवारयत् ॥ १
कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिन्दिता ।
नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ॥ २
पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुतोपमा ।
धर्मज्ञा व्यवहाराणां कीचके कृतकिल्बिषे ।
शुनः प्रोवाच राजानं स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ॥ ३
संप्रेक्ष्य च वरारोहा सर्वोत्तम समासदः ।
राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ।
विराटं चाह पाञ्चाली दुःखेनाविष्टचेतना ॥ ४
न राजत्राजवर्तिकचित्समाचरसि कीचके ।
दस्युनामिव ते धर्मो न सत्सु परिवर्तते ॥ ५
न कीचकः स्वधर्मस्यो न च मत्स्यः कथंचन ।
समासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पश्यपासते ॥ ६
न धर्मं कीचको वेत्ति राजभृत्यास्तथैव च ।
न राजा धिनयं ब्रूते अमात्याश्च न जानते ॥ ७
नोपालभे त्वां नृपते विराटं नृपसंसदि ।
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मात्स्य तवान्तिके ॥ ८
समासदस्तु पश्यन्तु कीचकं धर्मलङ्घिनम् ।
विराटनृपते पश्य मामनाथामनागसम् ॥ ९
न साम कलते दुष्टे दुष्टे दण्डः प्रयुज्यते ॥ १०
अदण्ड्यान्दण्डयत्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
राजा न भवेद्धोके राजशब्दस्य भाजनम् ॥ ११
दीनान्धकृपणाशक्तपङ्गुकुञ्जजडादिकान् ।
अनाथबालवृद्धांश्च पुरुषान्वा स्त्रियोऽपि वा ।
दुष्टचोराभिभूतांश्च पालयेदवनीपतिः ॥ १२
अनाथानां च नाथः स्यादपितृणां पिता नृपः ।
माता भवेदमादृणामगुरुणां गुरुर्भवेत् ।
अगतीनां गती राजा नृणां राजा परायणम् ॥ १३

विशेषतः परैर्दुष्टैः परामृष्टां नरोत्तमः ।
स्त्रियं साञ्चीमनाथां च पालयेत्स्वसुतामिव ॥ १४
त्वद्गृहावसतिं राजत्रेतावत्कालपर्ययम् ।
अधिकां त्वत्सुतायाश्च पश्य मां कीचकाहतां ॥ १५
विराट उवाच ।
परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं स्यादकुशलं मम ॥ १६
द्रौपद्युवाच ।
येषां न वरी स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाज्वधीत् ॥ १७
ये च दद्युर्न याचेयुर्गृह्णयाः सत्यवादिनः ।
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोपः श्रूयते भृशम् ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाज्वधीत् ॥ १८
तेजस्विनस्तथा क्षान्ता बलवन्तश्च मानिनः ।
महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानतत्पराः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाज्वधीत् ॥ १९
सर्वलोकमिमं हन्युर्यदि कृद्धा महामलाः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाज्वधीत् ॥ २०
येषां नास्ति समः कश्चिद्वीर्यं सत्ये बले दमे ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाज्वधीत् ॥ २१
येषां न सदृशः कश्चिद्वीर्यार्घ्यं मानवः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाज्वधीत् ॥ २२
तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैपिणः ।
पश्यतो निहता राजस्तेनेह जगतीपते ॥ २३
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः कनु तेऽथ महाबलाः ॥ २४
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽस्ति तेजसः ॥ २५
कनु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेषां च तद्वलम् ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २६
मयाऽपि शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणे ।

मां मर्षयति यः पश्यन्वध्यमानामनागसम् ॥ २७
 धर्मो विद्वो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठति ।
 न चेद्विशल्यः क्रियते सर्वे विद्धाः सभासदः ॥ २८
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते भेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्मास्तत्कृपणं श्रुत्वा सैरन्ध्याः परिदेवितम् ।
 ततः सभ्यास्तु ते सर्वे भूयः कृष्णामपूजयन् ।
 साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं चाप्यगर्हयन् ३०
 केचित्कृष्णां प्रशंसन्ति केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।
 केचिन्निन्दन्ति राजानं केचिद्देवीं च तां नराः ३१
 सभ्या ऊचुः ।
 यस्येयं चारुतर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
 परो लामश्च तस्य स्यान्न स शोचेत्कदाचन ॥ ३२
 यस्या गात्रं शुभं पीनं मुखं जयति पङ्कजम् ।
 गतिर्हंसं सिन्धवं कुन्दं सैषा नार्हति पद्मम् ॥ ३३
 द्वात्रिंशदशना यस्याः श्वेता मांसनिबन्धनाः ।
 स्निग्धाश्च मृदवः केशाः सैषा नार्हति पद्मम् ३४
 पद्मं चक्रं ध्वजं शङ्खं मासादौ मकरस्तथा ।
 यस्याः पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्मम् ॥ ३५
 आवर्ताः खलु चत्वारः सर्वे चैव प्रदक्षिणाः ।
 समं गात्रं शुभं स्निग्धं यस्या नार्हति पद्मम् ॥ ३६
 अञ्चिद्रहस्तपादा च अञ्चिद्रदशना च या ।
 कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्मम् ॥ ३७
 सैयं लक्ष्मणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
 गुरुपिणी सुवदना नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ३८
 देवदेवीव सुभगा शत्रुदेवीव शोमना ।
 अप्सरा इव सारूप्यान्नेयं योग्या पदा वधम् ३९
 इति सापूजयन्तस्त्वं कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ॥ ४०
 सा विनिःश्वस्य मुश्रोणी भूमावन्तर्मुखी स्थिता ।
 तृष्णीमासीत्तदा दृष्ट्वा विवक्षन्तं युधिष्ठिरम् ॥ ४१
 युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे खेद आस्रवत् ।
 भ्रमरवीद्वर्मपुत्रोऽथ सैरन्ध्रीं महिषीं प्रियाम् ।
 कृष्णां तत्र शृण्वन्मात्रे परिव्राजकरूपशृत् ॥ ४२

गच्छ सैरन्ध्रि मा भैस्त्वं सुदेष्णाया निवेक्षन्तम् ।
 राजा ह्ययं धर्मशीलो विराटः परलोकमीः ।
 यतस्त्वां न परिव्राति सत्ये धर्मपथे स्थितः ॥ ४३
 भर्तारमनुरुन्धन्त्यः क्षिप्यन्ते वीरपत्नयः ।
 शुश्रूषयां क्षिप्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ४४
 मन्ये न कालः क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
 तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्षसः ४५
 श्रूयन्तां ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माश्रयाः कथाः ।
 यथा धर्मः कुलस्त्रीणां दृष्टो धर्मानुरोधनात् ॥ ४६
 नास्ति यज्ञः स्त्रियाः कश्चिन्न श्राद्धं नाप्युपोषणम् ।
 या तु भर्तारं शुश्रूषा सा स्वर्गायाभिजायते ॥ ४७
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रस्तु स्याविरं भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ४८
 मीरु मर्तृभयात्पत्न्यो न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
 बहुभिश्च परिक्षिप्तैरवज्ञाताश्च शत्रुभिः ।
 अनन्यभावाः शुद्धाश्च पुण्यलोकं जयन्त्युत ॥ ४९
 न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पतयस्तव ।
 न क्रुद्धान्प्रतियायाद्वै पतींस्ते वृत्रहा अपि ।
 तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः कामरूपिणः ५०
 यदि ते समयः कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
 तं स्मरस्य क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तमः ॥ ५१
 क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा तपः ।
 क्षमावतामयं लोकः परलोकः क्षमावताम् ॥ ५२
 यंक्षिनो द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
 कस्त्रिपष्टिशतारस्य मासोनस्याक्षमी भवेत् ॥ ५३
 गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव मिषम् ।
 व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ५४
 इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् ।
 विप्रं करोपि वं भद्रे दीन्यतां राजशंसदि ॥ ५५
 तस्माच्चमपि मुश्रोणी शैलप्रीव विभासि नः ।
 एवमुक्ता तु सा भर्ता समुद्रीक्ष्यान्नवीदिदम् ५६
 सत्यमुक्तं त्वया विद्वज्ज्योत्स्नीं विद्धि मां पुनः ।
 शल्यकस्य तस्याहं येषां ज्येष्ठोऽश्वकोविदः ॥ ५७
 एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।

केजान्निमुक्तान्संयम्य रुधिरं समुक्षितात् ॥ ५८
 पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजवधूरिव ।
 प्रतस्थे नागनासोरूर्मेर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ ५९
 विमुक्ता मृगशावाधी निरन्तरपयोधरा ।
 ममा नक्षत्रराजस्य कालमेधैरिवानृता ॥ ६०
 यस्यायं पाण्डवेयास्तु त्यजेयुरपि जीवितम् ।
 तां ते दृष्ट्वा तथा कृष्णां क्षमिणो धर्मचारिणः ।
 समयं नातिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ६१
 सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्यावथाग्रतः ॥ ६२
 तामुवाच विराटस्य महिषी शाख्यमास्थिता ।
 किमिदं पद्मसंकाशं सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ॥ ६३
 रुदन्त्या अवमृष्टासं पूर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
 विम्रोष्टं कृष्णताराभ्यामत्यन्तरुचिरप्रभम् ।
 नयनाभ्यामजिह्वाभ्यां मुखं ते मुञ्चते जलम् ॥ ६४
 कस्तवाञ्जधीद्वारारोहे कसाद्रोदपि शोभने ।
 को विमपुन्यते दारैः सपुत्रैः सहपान्धवैः ॥ ६५
 कस्याय राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति ।
 ब्रूहि किं ते प्रियं कर्म कं त्यजे घातयामि वा ॥ ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 तां निःशस्याम्वीकृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
 आतुत्सवं मामनुप्रेष्य किमेवं हि विकृत्यसे ॥ ६७
 कीचको माञ्जवीक्ष्य सुराहारीमितोगताम् ।
 समायान् पश्यतो राज्ञो यथा वै निर्जने वने ॥ ६८
 सुदेष्णोवाच ।
 घातयामि सुदन्तोष्टि कीचकं यदि मन्यसे ।

आता यद्येव मे व्यक्तं योऽस्तीतो धर्मचारिणीम् ।
 यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामवमन्यते ॥ ६९
 द्रौपद्युवाच ।
 अयैव तं हनिष्यन्ति येषामागस्करो हि सः ।
 मन्येऽहमद्य वा श्वो वा परलोकं गमिष्यति ॥ ७०
 आतुः प्रयच्छ त्वरिता जीवच्छास्त्रं त्वमद्य वै ।
 सुहृष्टं कुरु वै चैनं नाम्नमन्ये धरिष्यति ॥ ७१
 तेषां हि मम भर्षणां पञ्चानां धर्मचारिणाम् ।
 एको दुर्धणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ॥ ७२
 निर्मनुष्यमिमं लोकं कुर्यात्कुद्धो निशामिमाम् ।
 न स संकुप्यते तावद्गन्धर्वः कामरूपधृत् ॥ ७३
 नूनं ज्ञास्यति यावद्वै ममैतत्पादघातनम् ।
 तत्क्षणात्कीचकः पापः संपुत्रभ्रातृपान्धवः ।
 विनशिष्यति दृष्टात्मा यथा दुष्कृतकर्मकृत् ॥ ७४
 अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
 एकस्तु कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ।
 नीचेनात्मापराधेन कुलं तेन विनश्यति ॥ ७५
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णामेवमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
 कीचकस्य वधार्थाय व्रतदीक्षाभुषागमत् ॥ ७६
 अभ्यर्चिता च नारीभिर्मानिता च सुदेष्ण्या ।
 न च स्नाति न चाश्राति न पांसुन्परिमार्जति ।
 रुधिरलिङ्गवदना बभूव मृदितेक्षणा ॥ ७७
 तां तथा शोकसन्तप्तां दृष्ट्वा प्ररुदितां स्त्रियः ।
 कीचकस्य वधं सर्वा मनोभिध दशसिरे ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति कीचकोत्पत्तिमकारादिकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन पदा हता ।
 पवित्रता महामागा द्रौपदी योषितांवरा ॥ १
 दुःखलां सारयन्ती सा भर्षणां मणिनीं शुभाम् ।

नाशपत्तिस्तथुराजं सा बलात्कारेण वाहिता ॥ २
 किमर्थमिह संप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।
 नाशपत्तं महामागा कृष्णा पादेन ताडिता ॥ ३
 तेजोराशिरियं देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।

केशपाशे परामृष्टा मर्षयन्ती ह्यशक्तवत् ॥ ४
 नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽसि सत्तम ।
 कृष्णायास्तु परिक्षिप्तान्मनो मे दूयते भृशम् ॥ ५
 कस्य वंशे समुद्भूतः स च दुर्ललितो मुने ।
 ब्रह्मोन्मत्तः कथं चासीत्सालो मात्स्यस्य कीचकः ॥ ६
 दृष्ट्वापि तां प्रियां भार्यां मृतपुत्रेण ताडिताम् ।
 नैव बुधुभिरे वीराः किमकुर्वन्त तं प्रति ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 त्वदुक्तोऽयमनुप्रश्नः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
 एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ॥ ८
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो भवति पार्थिव ।
 प्रातिलोम्पेन जातानां स ह्येको द्विज एव तु ॥ ९
 रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजमन्नाम् ।
 क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्ट इति चक्षते ॥ १०
 सह सूतेन संबन्धः कृतः पूर्वं नराधिपैः ।
 तेन तु प्रातिलोम्पेन राजशब्दो न लभ्यते ॥ ११
 तेषां तु मृतविषयः सूतानां नामतः कृतः ।
 उपजीव्य च यत्क्षेत्रं राजन्सूतेन वै पुरा ॥ १२
 सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः ।
 राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ॥ १३
 पुत्रास्तस्य कुरुक्षेत्रे मालव्यां जङ्घिरे तदा ।
 कीचका इति विख्याताः शतं पृथु चैव भारत ॥ १४
 तेषामासीद्वलश्रेष्ठः कीचकः सर्वजित्प्रभो ।
 अग्रजो बलसंमत्तस्तेनासीत्सूतपदशतम् ॥ १५
 मालव्या एव कौरव्य तत्र ह्यवराऽभवत् ।
 तस्यां केकयराज्ञस्तु सुदेव्या दुहिताऽभवत् ॥ १६
 तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददौ शुदा ।
 सुरथायां मृतायां तु कौसल्यां श्वेतमातारि ॥ १७
 श्वेते विनष्टे शङ्खे च गते मातुलवेश्मनि ।
 सुदेव्यां महिषीं लब्ध्वा राजा दुःखमपानुदत् ॥ १८
 उत्तरं चोत्तरां चैव विराटात्पृथिवीपते ।
 सुदेव्या सुपुत्रे देवी कैकेयी कुलद्वये ॥ १९
 मातृपुत्रसुतां राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।

सदा परिचरन्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुखी ॥ २०
 भ्रातरश्चास्य विक्रान्ताः सर्वे च तमनुव्रताः ।
 विराटस्यैव संहृष्टा बलं कोशं त्ववर्धयन् ॥ २१
 कालेया नाम ते दैत्याः प्रायशो भुवि विंशताः ।
 जङ्घिरे कीचका राजन्वाणो ज्येष्ठस्तथाऽभवत् ॥ २२
 स हि सर्वास्त्रसंपन्नो बलवान्मीमविक्रमः ।
 कीचको नष्टमर्यादो बभूव भयदो नृणाम् ॥ २३
 तं प्राप्य बलसंमत्तं विराटः पृथिवीपतिः ।
 जिगाय सर्वांश्च रिपून्वधेन्द्रो दानवान्पुरा ॥ २४
 मेखलांश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
 मालवांश्चैव यवनान्सिलिन्दिन्काशिकोसलान् ॥ २५
 करदांश्च निपिदांश्च शिवान्मन्त्रुलकांस्तथा ।
 पुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्च तङ्गणान्परतङ्गणान् ॥ २६
 अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
 कीचकेन रणे भग्ना विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २७
 तमेवंवीर्यसंपन्नं नागायुतसमं बले ।
 विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मनः ॥ २८
 विराटभ्रातरश्चैव दश दशरथैः समाः ।
 ते चैनानन्ववर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ॥ २९
 एवंविधबलो भीमः कीचकस्ते च तद्विधाः ।
 राज्ञः स्यात् महात्मानो विराटस्य हितैरपिणः ॥ ३०
 एतत्ते कथितं सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
 द्रौपदी न शशापैर्न यस्मात्तद्भूतः क्षुण्ण ॥ ३१
 रक्षन्ति हि तपः क्रोधादप्यो न शप्ति च ।
 जानन्ती तद्यथात्तत्त्वं द्रौपदी न शशाप तम् ॥ ३२
 क्षमा धर्मः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
 क्षमा सत्यं क्षमा शीलं क्षमा सर्वमिति श्रुतिः ॥ ३३
 क्षमावतामयं लोकः परथैव क्षमावताम् ।
 एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत् ॥ ३४
 भर्तृणां मतमाज्ञाय क्षमिणां धर्मचारिणाम् ।
 नाशपत्तं विशालाक्षी सती शक्ताऽपि भारत ॥ ३५
 पाण्डवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदीं श्रेष्ठ्य दुःखिताम् ।
 क्रोधाग्निनाऽप्यदहन्त तदा लज्जाव्यपेक्षया ॥ ३६

अथ भीमो महाबाहुः सूदयिष्यंस्तु कीचकम् ।
वारितो धर्मपुत्रेण चेलयेव महोदधिः ॥ ३७

संधार्य मनसा रोपं दिवारात्रं विनिश्चसन् ।
महानसे तदा कृच्छ्रात्सुष्वाप रजनीं च ताम् ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कीचकं जिघांसन्त्या द्रौपद्या रात्रौ महानसमेव स्वपतो भीमस्य प्रबोधनम् ॥ १ ॥ तथा कीचकमारणामावे स्वप्राण-
विनोक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा युधिष्ठिरादीन्प्रति प्रत्येकं नामनिर्देशपूर्वकमनुशोचनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा सूतपुत्राभिहता राजपुत्री सुदुःखिता ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सूतपुत्रस्य भामिनी ॥ १
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ।
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ।
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ३
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं तं मनसाऽगमत् ।
अन्यः कर्ता विना भीमान्न मेऽद्य मनसेप्सितम् ॥ ४
प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ विहाय शयनं स्वकम् ।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती तथा नाथवती सती ॥ ५
सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिसिता ।
उपास्यत पाञ्चाली वासितेव महागजम् ॥ ६
सर्वथैतेव माहिषी बने वृद्धा त्रिहायणी ।
महर्षेः यथा सुप्तमर्थिनी वननिर्झरे ।
संप्रसुप्तं तथा सिंहं मृगराजवधुरिव ॥ ७
अभिप्रसार्य बाहुभ्यां पतिं सुप्तं समाश्लिषत् ।
शुजातं गोमतीतीरे सालं वल्लीव पुष्पिता ॥ ८
परिस्पृश्य च पाणिभ्यां पतिं सुप्तमबोधयत् ।
श्रीरिधान्या महोत्साहं सुप्तं विष्णुमिवाणवे ।
शोभायदाते शयने, शयानं वृषभेक्षणम् ॥ ९
यथा शची देवराजं रुद्राणी शंकरं यथा ।
ब्रह्माणमिव सावित्री देवसेना गुहं यथा ॥ १०

दिशागजसमाकारं गजं गजवधुरिव ।

भीमं प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ॥ ११

वीणेव मधुरालापा स्वरं गान्धारमाश्रिता ।

अभ्यभापत पाञ्चाली कौरवं पाण्डुनन्दनम् ॥ १२

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन मृतो यथा ।

न मृतः स हि पापीयान्भार्यामालम्ब्य जीवति १३

तस्मिन्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विपि ।

तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निपेवसे ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

मुखसुप्तं तं शब्दं निशम्य स शूकोदरः ।

संवेदितः कुरुश्रेष्ठः तोत्रैरिव महागजः ॥ १५

स वै विहाय शयनं यस्मिन्सुप्तः प्रबोधितः ।

उदतिष्ठदमेयात्मा पर्यङ्के सोत्तरञ्छदे ॥ १६

उपवेश्य च दुर्धरपः पाञ्चालकुलवर्धनीम् ।

अथान्नवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं मियाम् ॥ १७

केनार्थेन च संग्रामा त्वरितेव ममान्तिकम् ।

न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा त्वमभिलक्ष्यसे ॥ १८

प्रकाशं यदि वा गुह्यं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

आचक्ष्व त्वमशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १९

सुखं वा यदि वा दुःखं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

यद्यप्यसुरकं कर्म कृतमित्यवधारय ॥ २०

अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।

अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनःपुनः २१

शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।

गच्छ वै शयनायैव यावदन्यो न पुद्ध्यते ॥ २२

सर्वथैता वय इति नीलकण्ठः ॥ ७ ॥ यथा पट्टो गुहं
तथा इति रा. पाठः ॥ १० ॥ नाश्रुतस्य हि पापीयान्भार्या-
विराटः ९

मालम्ब्य जीवतीति श. पाठः ॥ १३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुखी ततः ।

नोवाच किञ्चिद्वचनं वाष्पदूषितलोचना ॥ २३

अथान्नवीज्रीमपराक्रमो बली

दृकोदरः पाण्डवमुख्यसंमतः ।

मब्रूहि किं ते करवाणि सुन्दरि

प्रियं प्रिये वारणमत्तगाभिनि ॥ २४

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यता कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।

जानन्त्यर्थाणि दुःखानि किं मां भीमानुपृच्छसि ॥

यन्मां दासीप्रवादेन प्राप्तिकामी तदाऽनयत् ।

सभायां परिपन्मध्ये तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २६

विकृष्टा हास्तिनपुरे सभायां राजसंसदि ।

दुःश्चासनेन केद्यान्ते परामृष्टा रजसला ॥ २७

क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।

श्वशुराभ्यां च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।

द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप ॥ २८

साऽहं श्वशुरयोर्मध्ये आत्ममध्ये च पाण्डव ।

केद्ये गृहीत्वा च सभां नीता जीवति नै त्वयि २९

विप्रमुक्ता तत्तथाहं बने राज्याद्वनं गता ।

साऽहं बने दुर्बसति वसती त्वध्वकशिता ।

जटासुरपरिक्रिष्टात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ॥ ३०

पार्थिवस्य सुता नाम कानु जीवेत मादृशी ।

अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३१

वनवासगता चाहं सैन्यवेन दुरात्मना ।

परामृष्टा द्वितीयं च सोदुमुत्सहवे तु का ॥ ३२

पद्भ्यां पर्यचरं चाहं देशान्विपमसंस्थितान् ।

दुर्गाश्चापदसंकीर्णस्त्वयि जीवति पाण्डवे ॥ ३३

ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।

इदं पुरमनुप्राप्ता सुदेण्यात्परिचारिका ।

परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपरायणा ॥ ३४

गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।

नित्यं पिपे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ३५

साऽहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ॥ ३६

मत्स्यराजसमक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।

कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ३७

एवं बहुविधैर्दुःखैः क्रिश्यमाना च पाण्डव ।

न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ३८

द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।

अत्रिकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चराम्यहम् ३९

कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं श्रीवां बद्धा जले त्रिये ।

विपमालोढ्य पास्यामि प्रवेश्याम्ययवाऽनलं ॥ ४०

आत्मानं नाशयिष्यामि दृक्षमाख्य वा पते ।

शस्त्रेणाहं च भेत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ४१

योऽयं राक्षो विराटस्य कीचको नाम भारत ।

सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ४२

स मां सैन्यत्रिवेपेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।

नित्यमेवाह दृष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ४३

तेनैवमुच्यमानाया वधाहंणारिसूदन ।

कालेनेव फलं पदं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ४४

शरणं भव कौन्तेय मा स गच्छे युधिष्ठिरम् ।

निरुद्योगं निरामर्षं निर्वायमरिमर्दनं ॥ ४५

मा स सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ४६

विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पाण्डव ।

ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल ॥ ४७

यथा यूथपतिर्महः कुञ्जरः पाटिहायनः ।

भूमौ निपतितं बिल्वं पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ४८

तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।

वामेन पुरुषव्याघ्र मर्दं पादेन पाण्डव ॥ ४९

स चेदुद्यन्तमादित्यं प्रातरुत्थाय पश्यति ।

कीचकः स्वर्वीरं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ५०

शापितोसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनस्य च ।

युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।

कीचकस्य वधं नाद्यं प्रतिजानासि भारत ॥ ५१

आतरं च विगर्हस्य ज्येष्ठं दुर्युतदेविनम् ।

यस्यासि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ ५२

येषां मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपांसनः ।

आतरं परमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धयः ॥ ५३

को हि राज्यं परित्यज्य सपुत्रपशुबान्धवम् ।
 प्रव्रजेत महारण्यमजिनैः परिवारितः ॥ ५४
 यदि निष्कसहस्राणि यद्वाऽन्यत्सारावद्धनम् ।
 सायं प्रातरदेविष्यदपि संवत्सरायुतम् ॥ ५५
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
 अश्वश्चतरसहस्रं न जातु क्षयमाव्रजेत् ॥ ५६
 सोयं द्यूतप्रवादेन श्रियश्चैवाचरोषितः ।
 तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्थानि कर्माणि चिन्तयन् ॥
 शुता दशसहस्राणि दन्तिनां वाजिनामपि ।
 यं यान्तमनुयान्ति स सोयं द्यूतेन जीवति ॥ ५८
 तथा शतसहस्राणि स्त्रीणाममिततेजसाम् ।
 उपासते स राजानमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ ५९
 शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ।
 पात्रहस्ता दिवारात्रमतिथीन्मोजयन्त्युत ॥ ६०
 एष निष्कसहस्राणि दत्त्वा प्रातर्दिनेदिने ।
 द्यूतेन धनर्थेन महता समुपावृतः ॥ ६१
 एनं सुखरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
 श्रुतं प्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ६२
 सिंहं बालखिल्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
 सहस्रमश्मकुडानां सहस्रं वायुमोजिनाम् ॥ ६३
 सहस्रं धुनिपत्नीनां सहस्रं ब्रह्मचारिणाम् ।
 सहस्रं मौनशीलानां सहस्रं गृहमेधिनाम् ॥ ६४
 हंसाः परमहंसाश्च योगिनश्च द्विजातयः ।
 कुटीरकाः परित्राजो ये चान्ये वनचारिणः ॥ ६५
 संविमक्तात्मकाश्चैव ब्रह्मव्योर्ध्वरेतसः ।
 चतुर्देविदो विप्राः शिष्यामीमांसपारगाः ।
 क्रमपाठाश्च ये विप्राः सामाध्यायनिकाश्च यो ॥ ६६
 सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्समासदः ।
 तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपास्थिताः ॥ ६७
 अन्यान्तद्धाननार्थास्तु सर्वराष्ट्रेषु दुःखितान् ।
 विमर्त्यैवार्थिनो नित्यमानृगंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ ६८
 स एष निलयं भातो मत्स्यस्य परिचारकः ।

समायां विनतो राज्ञः कङ्को नाम युधिष्ठिरः ६९
 इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
 आसन्वलिकराः सर्वे सोम्येभ्यो भूतिमिच्छति ७०
 पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्प्रवर्तिनः ।
 स यद्ये विवशी राज्ञां परेषामय वर्तते ॥ ७१
 संप्राप्य पृथिवीं कृत्वा रश्मिवानिव तेजसा ।
 सोऽयं राज्ञो विराटस्य समास्तारो युधिष्ठिरः ॥ ७२
 यमुपासत राजानं समायाभृषिसत्तमाः ।
 तमुपासीनमयान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ ७३
 अनवद्यं महाप्राज्ञं जीवितार्थेन संयुतम् ।
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्वाद्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७४
 उपास्ते या संभायां यं कृत्वाऽपि च वसुधरा ।
 तमुपासीनमयान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ ७५
 एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ७६
 इदं तु मे दुःखतरं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।
 न मेऽभ्यक्ष्या कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ७७
 शार्दूलैर्महिषैर्नागैर्गारे योत्स्यसे सदा ।
 कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥
 हसन्त्यन्तःपुरे नायों मम चेष्टा निरीक्ष्य च ॥ ७९
 तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभापत ।
 प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गीं कश्मलामिहतामिव ॥ ८०
 स्नेहात्संवासजादेव तदा वै चारुहासिनी ।
 युध्यमानं महावीर्यमिमं समनुशोचति ॥ ८१
 कल्याणरूपा सैरन्ध्री बललक्ष्मि सुन्दरः ।
 स्त्रीणां चित्तं हि दुर्ज्ञेयं युक्तरूपो हि मे मतो ॥ ८२
 सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं कर्णवादिनी ।
 अस्मिन्नाजकुले चैतां तुल्यकालनिवासिनी ॥ ८३
 इति युवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमजीजपत् ।
 कुप्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य पर्यशङ्कत मां त्वयि ॥ ८४
 तस्यां तथा युवत्यां तु भीमो भीमपराक्रमः ।
 नोवाच किञ्चिद्वचनं संरम्भाद्रक्तलोचनः ॥ ८५

ज्ञात्वा तु रूपितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत् ।
 शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितमुत्सहे ॥ ८६
 यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वानेकथोऽजयत् ।
 सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
 आस्ते वेपप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ ८७
 योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
 सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ ८८
 यस्माद्भयमभिप्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
 स लोकपरिभूतेन वेपेणास्ते धनंजयः ॥ ८९
 यस्य ज्वातलनिर्घोपात्समकम्पन्त शत्रवः ।
 पण्डुरूपं वहन्तं तं गीतं नृत्तावलम्बनम् ।
 कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो ब्रजेत् ॥ ९०
 द्विपो गीतस्वरात्तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ ९१
 किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धन्यशोभत ।
 वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमगध धनंजयः ॥ ९२
 यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
 आधारः सर्वविद्यानां यो धारयति कुण्डले ॥ ९३
 यं वै राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमं ध्रुवि ।
 समरे नातिवर्तन्ते वेलाभिव महोर्मयः ॥ ९४
 सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
 आस्ते वेपप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ ९५
 यस्य स रथनिर्घोपात्समकम्पन्त मेदिनी ।
 सपर्यवतवनाकाशा सहस्रावरजङ्गमा ॥ ९६
 यस्मिञ्जाते महेष्वास्ये कुन्त्याः प्रीतिरवर्धत ।
 न स शोचति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ ९७
 विभूषितमलंकारैः कुण्डलैः परिपातुर्कैः ।
 कम्बुपाणिमयापान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ ९८
 वेणीविकृतकेशान्तं भीमधन्यानमर्जुनम् ।
 कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा शोकं गच्छति मे मनः ॥ ९९
 यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
 प्रच्छन्नमिव मातङ्गं परिपूर्णं करेणुभिः ॥ १००
 मात्स्यं पार्थ च गायन्तं विराटं सगुपस्थितम् ।
 पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दृष्ट्वा मुह्यति मे मनः ॥ १०१
 पुनर्मायो न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।

अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं द्युर्धृतदेविनम् ॥ १०२
 ऐन्द्रवारुणवायव्यब्रह्माग्नेयैः सवैष्णवैः ।
 अग्नीन्संतर्पयन्पार्थः सर्वशत्रुनिवर्हणः ।
 दिव्यैरस्त्रैरमेयात्मा सर्वाश्चैकरथोऽजयत् ॥ १०३
 कौचेरं वैष्णवं शैवमस्त्राण्यन्यानि भारत ।
 दर्शयन्नस्त्रवीर्यं च वासुदेवसहायवान् ॥ १०
 दिव्यं गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दर्शयन् ॥ १०
 पौलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महाबलान् ।
 निवातकवचैः सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
 सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०
 यो वै महातपः कुर्वन्महाबलपराक्रमः ।
 युद्धेन तोषयामास शंकरं शूलपाणिनम् ॥ १०
 कन्यापुरगतं दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महाद्वृषम् ।
 स्त्रीषेपविकृतं पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मनः १०
 यः स्त्रीभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेघया ।
 सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् १०
 राजकन्याश्च वेदयाश्च विशां दुहितरश्च याः ।
 सर्वाः सारयुता नार्यो दामप्रस्थिवशं गताः ।
 प्रेभ्यः कर्मणि तं दृष्ट्वा शौचामि विलपामि च ॥
 विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनम् ।
 अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामप्रस्थिमुदीक्षितम् ।
 विनयन्तं जवेनाश्वान्धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १११
 किंतु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परन्तप ।
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधांपतिम् ॥ ११२
 तं दृष्ट्वा गोपु गोसहस्रं वत्सचर्मक्षितीश्वरम् ।
 दुःखशोकपरीताङ्गी पाण्डुभूताऽसि पाण्डवं ११३
 सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनःपुनः ।
 न पश्यामि महामाग सहदेवस्य दुःकृतम् ।
 यस्मादेवंविधं क्लेशं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ ११४
 दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते प्रातरं प्रियम् ।
 गोपु गोदृपसंकाशं मात्स्येनापि निवेशितम् ११५
 संरन्धतररक्ताक्षं गोपालानां पुरोगमम् ।
 विराटमभिनन्दन्तं चित्ते मे भवति ज्वरः ॥ ११६

सहदेवं हि मे नित्यं वीरमार्या प्रशंसति ।
 महाभजनसंपन्नो नीतिमान्कुलवानपि ॥ ११७
 हीनिपेवो ह्यनवमो धार्मिकश्च मियश्च मे ।
 स तेऽरण्येषु वोढव्यः पाञ्चालि रजनीप्वपि ॥ ११८
 सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुवतः ।
 येषोऽपचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ११९
 ह्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
 प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिप्लव्य तिष्ठती ॥ १२०
 तं दृष्ट्वा गोपु गोपालचेपमास्थाय धिष्ठितम् ।

सहदेवं युधांश्रेष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ १२१
 एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ १२२
 पुनः प्रतिविशिष्टानि दुःखानि शृणु भारत ।
 वर्धन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्याम्यन्यानि तानि वै ॥
 युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
 शोषयन्ति शरीरं मे किन्तु दुःखतरं ततः ॥ १२४
 एकमर्ता तु या नारी सा मुखेनैव वर्तते ।
 पञ्च मे पतयः सन्ति मम दुःखमनन्तकम् ॥ १२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

द्रौपद्या भीमं प्रति स्वयंभवानुस्मारणेन परितोषनपूर्वकं कीचकहननचोदना ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 अहं संरन्निवेषेण वसन्ती राजवेदमनि ।
 पशगाऽस्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
 विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परन्तप ।
 आसे कालमुपासीना सर्वदुःखसहा पुनः ॥ २
 अनित्याः खलु मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।
 इति मत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३
 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च ।
 इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ४
 य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
 पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ५
 दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा हन्यन्ते एव ते ।
 पातयित्वा च पाल्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ६
 न देवस्यातिभारोस्ति न चैत्रास्यातिवर्तनम् ।
 इति चाप्यागमं भूयो देवस्य प्रतिपालये ॥ ७
 स्थितं पूर्वं जलं यत्र न पुनस्तत्र तिष्ठति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ८
 दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
 सदा देवागमे यत्नस्तेन कार्यो विज्ञानता ॥ ९

किन्तु मे वचनस्ताव कथितस्य प्रयोजनम् ।
 पृच्छ मां दुःखितामेनामष्टाऽपि ब्रवीमि ते १०
 महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
 इमामवस्थां संप्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् ॥ ११
 कुरुन्परिहरन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
 पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम शोको ह्यरिन्दम ॥ १२
 आतुभिः क्षुरैः पुत्रैर्वहुभिः परिवारिता ।
 एवं समुदिता नारी कान्त्वेवं दुःखमागिन्ती ॥ १३
 नूनं बालतया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
 तस्य प्रमावाहुर्नीतं प्राप्ताऽस्मि भरतर्षभ ॥ १४
 वर्णं विकारमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
 ईदृशो मे न तत्रासीदुःखे परमके पुरा ॥ १५
 त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
 साऽहं दासीत्वमापन्ना न ज्ञान्ति मनसा लभे ॥
 तदैविकमिदं मन्ये यत्र पार्यो धनञ्जयः ।
 भीमधन्वा महारथे चास्ते ज्ञान्त इवानलः ॥ १७
 अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
 विनिपातमिमं पश्य युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १८
 यस्या मम मुखेऽप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।

मानयित्वा च मान्यन्ते नराः देवविपर्यये इति यः पाठः ॥ ६ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सा मेक्ष्य मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १९
 पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।
 गुप्तासु ध्रियमाणेषु पाञ्चालेषु च मानद ॥ २०
 यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
 आसीत्साऽद्य सुदेष्णायाः पाञ्चाली वशवर्तिनी ॥
 यस्याः पुरश्चरा ह्यासन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
 साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पथाच्च गामिनी ॥ २२
 इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासहं निबोध तत् ।
 या न जातु स्वयं पिपे गात्रोद्धर्तनमात्मनः ।
 अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते सा पिनप्स्यद्य चन्दनं २३
 पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं वै भवतः पुरा ।
 इत्यसौ दर्शयामास किण्वन्तौ कराबुभौ ॥ २४
 पिभेमि कुन्त्या या नाऽहं गुप्ताकं वा कदाचन ।
 साऽद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी २५
 किन्तु वक्ष्यति सत्राण्णां धर्णकः सुकृतो न वा ।
 नान्यपिष्टं विराटस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीपदीभीमसंवादः ॥ १ ॥ श्रीपथा भीममति हठात्कीचकसंहारचौदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 आश्वासयन्तां पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।
 शृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ॥ १
 त्वां वै सभागता दृष्ट्वा मात्स्यानां कदनं महत् ।
 कर्तुं कामेन भद्रं ते वृष्टश्चावेक्षितो मया ॥ २
 तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
 तज्ज्ञात्वाऽवाञ्छुखस्तूष्णीमास्थितोसि महानसं ३
 शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह भामिनि ।
 धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
 यत्ने रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ ४
 तदद्य मां तु तपति यत्कृतं न मया पुरा ।
 सभायां स विराटस्य करोमि कदनं महत् ॥ ५
 तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।
 तदहं तस्य विज्ञाय स्थितो धर्मस्य ज्ञातने ॥ ६

यद्य राज्यात्प्रच्यवनं कुरूणामवधक्ष यः ।
 सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ७
 दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
 तन्मां दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवापितम् ८
 अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि पथो मम ।
 पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्प्रतिष्ठाम संगताः ।
 तत्राहमब्रवं कृष्णे सर्वकेशाननुसरन् ॥ ९
 न चाहमनुगन्धेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 धनञ्जयं च पाञ्चालि माद्रिपुत्री च आतरौ ।
 कृत्वैतां च मतिं कृष्णे युधिष्ठिरमर्हयम् ॥ १०
 परुषं वचनं श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
 ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं सुवत्राजा युधिष्ठिरः ।
 सर्वानन्वनयद्वातन्मुनेर्धाम्यस्य पश्यतः ॥ ११
 मा रोदी राक्षि लोकानां सर्वागमगुणान्विता ।

रक्षितव्यं सहासाभिः सत्यमप्रतिमं भुवि ॥ १२
 अनुनीतेषु चासासु अनुनीता त्वमप्यसि ।
 मा धर्मं जहि सुश्रोणिं क्रोधं जहि महामते ॥ १३
 इमं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
 शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जघात्स जीवितं ॥ १४
 धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमो चापि सुमध्यमे ।
 लोकान्तरगत्येषु नाहं शक्यामि जीवितुम् ॥ १५
 धर्मे शृणुष्व पाञ्चालि यत्ते वक्ष्यामि मानिनि ॥
 दुहिता जनकस्यासीद्विदेही यदि ते श्रुता ।
 पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ १७
 वसन्ती च महारण्ये रामस्य महिषी प्रिया ।
 रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।
 सा क्रियमाना सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १८
 लोपाभूद्रा तथा भीरु भर्तारमृषिसत्तमम् ।
 भगवन्तमगस्त्यं सा वनार्यवान्वपद्यत ॥ १९
 सुकन्धा नाम शर्यातेर्मर्गवच्यवनं वने ।
 बल्मीकभूतं साध्वी तमन्वपद्यत मामिनी ॥ २०
 नालायनी चेन्द्रसेना रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 पतिमन्वचरद्द्रुहं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ २१
 नलं राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
 अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्वस्त्वमन्वगाः ॥ २२
 यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपचलः पतिव्रताः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ २३
 मा दीर्घं क्षम कालं त्वं त्रिशङ्गात्रमनिन्दिते ।
 पूर्णं प्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ २४
 सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति च ॥ २५
 सर्वासां परमह्नीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।
 सर्वेषां च नरेन्द्राणां भूमिं स्थास्यसि मामिनि ॥ २६
 भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगानाप्यसि दुर्लभान् ।
 यातायां तु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुयाः ॥ २७
 गुरुभक्तिकृतं ज्ञात्वा राज्ञां भूमिं स्थिता भवेः ॥ २८
 द्रोपयुवाच ।
 आर्तप्रलापा कौन्तेय न राजानमुपालभे ।

अपारयन्त्या दुःखानि कृतं वाप्पप्रमोचनम् ॥ २९
 इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासद्यं निबोध तत् ॥ ३०
 योज्यं राज्ञो विराटस्य गूढपुत्रस्तु कीचकः ।
 स्थालो नाम प्रवादेन भोजस्त्रैर्गतदेशजः ॥ ३१
 त्यक्तधर्मो नृशंसश्च सर्वार्थेषु च बल्लभः ।
 नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
 अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनायेति चिन्तयन् ॥ ३२
 किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
 प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्थानन्तरो भव ॥ ३३
 भमेह भीम कैकेयी रूपादि भयशङ्किता ।
 नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ ३४
 तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
 कीचकोपि च दुष्टात्मा पुनः प्रार्थयते च मां ॥ ३५
 तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
 अग्रवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ ३६
 गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
 ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्पाः शूराः साहसकारिणः ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
 नाहं विभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ ३८
 शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
 समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ ३९
 इत्युक्ता चाग्रवं गूढं कामातुरमहं पुनः ।
 न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यद्यस्त्रिनाम् ॥ ४०
 धर्मे स्थिताऽसि सततं कुलशीलसमन्विता ।
 नोच्छामि किंचिद्विध्यं त्वां तस्माज्जीवसि कीचक ॥
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा ब्रह्मस्य स्वनवत्ततः ।
 न तिष्ठति स सन्मार्गे न च धर्मे बुभूषति ॥ ४१
 पापात्मा पापकारी च कामराजवशानुगः ।
 अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ४२
 दर्शनेदर्शने हन्याद्यदि जघां च जीवितम् ।
 धर्मे प्रयतमानानां महान्धर्मो न शिष्यति ॥ ४३
 समयं रक्षमाणानां दारा यो न भवन्ति च ।

दुःखस्थान्तकरो भवेति ध. पाठः ॥ ३१ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

मा दीर्घं क्षम कालं हां मारामर्षं च संशितमिति हा. पाठः ॥ २४ ॥ आधान्यं कर्तुमर्हसि इति ख. -पाठः ॥ २६ ॥

भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ४५ ॥
 वदतां वर्णधर्माश्च ब्राह्मणानां च मे श्रुतम् ।
 क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यो दस्त्युनिवर्हणात् ॥ ४६ ॥
 पश्यतो धर्मराजस्य कीचको माञ्जवधावत ।
 तवैव च समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ ४७ ॥
 त्वया चाहं परित्राता भीम तस्माज्जटासुरात् ॥ ४८ ॥
 जयद्रथं तथैव त्वमजैपीभ्रातृभिः सह ।
 जहीममपि पापिष्ठं योयं मामवमन्यते ।
 कीचको राजबाल्मिक्योच्छोककृन्मम भारत ॥ ४९ ॥
 कीचकं कामसन्तप्तं भिन्धि कृन्ममिवाश्वमनि ।

॥ इति श्रीमन्महामारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

द्रौपद्या भीमवचनात्कीचकमिति तर्तनशाळाया उभयोः समागमे संकेतस्थानावनिर्धारणेन राज्ञो सत्प्राप्तमन्योदया ॥ १ ॥

भीम उवाच ।
 तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।
 अद्यैनं हृदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ १ ॥
 अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संविदम् ।
 दुःखं शोकं च निर्धूय बाह्वसेनि शुचिसिते ॥ २ ॥
 यैषा नर्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
 दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति तथा गृहं ॥ ३ ॥
 तत्रास्ति शयनं भीरु इडाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
 तत्रैनं दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ।
 त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामेनाकुलितेन्द्रियम् ॥ ४ ॥
 संकेतं सूतपुत्रस्य कारयस्व शुमानने ।
 यथा परे न पश्येयुः कुर्वन्तीं तेन संविदम् ॥ ५ ॥
 तथा कुरुष्व कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ।
 तथा कुर्याश्च संकेतं सूतपुत्रस्य संवृतम् ॥ ६ ॥
 आवयोः संगमं भीरु यथा भर्तौ न बुध्यति ।
 कीचकस्य विनाशाय तथा कुरु नृपात्मजे ॥ ७ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
 रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ८ ॥

यो निमिचमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ५० ॥
 तं चेजीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
 विपमालोढ्य पास्यामि मां कीचकवधंगमम् ॥ ५१ ॥
 श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ।
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरसि संश्रिता ॥ ५२ ॥
 भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
 कीचकं मनसाऽगच्छत्सृकिणी परिलेलिहन् ॥ ५३ ॥
 आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमां ।
 हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्वुपदात्मजाम् ॥ ५४ ॥
 प्रमुञ्ज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ।
 उवाच चैनां दुःखार्ता भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ ५५ ॥

भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा ।
 द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविशेष्ट पुनर्गृहम् ॥ ९ ॥
 तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
 गत्वा राजकुलार्थैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 यत्त्वाऽहं पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहनम् ।
 न कंचिल्लभसे नाथमभिपन्ना बलीयसा ॥ ११ ॥
 प्रवदेन तु मात्स्यानामयं राजेति चोच्यते ।
 अहमेव हि राजा वै मात्स्यानां बाहिनीपतिः ॥ १२ ॥
 सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
 न ह्यहं त्वामृते भीरु चिरं जीवितुमुत्सहे ॥ १३ ॥
 अहन्यहनि सुश्रोणि शतनिष्कं ददामि ते ।
 दासीश्रवत् च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ॥ १४ ॥
 रथांश्चाथर्वतरीयुक्तानस्तु नौ भीरु संगमः ।
 सुदासानां सहस्रं च महिषाणां सहस्रकम् ॥ १५ ॥
 अन्तःपुरसहस्रं च हेमकूटसहस्रकम् ।
 तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यम्बराणि च ॥ १६ ॥
 द्रौपद्युवाच ।
 एतन्मे वचनं सत्यं प्रतिपद्यस्व कीचक ।
 न ते सखा वा आता वा जानीयात्संगमं मया ॥ १७ ॥

अनुमवादाद्भीताऽसि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
 अनुबोधादनर्थः स्यादयश्च महद्भवेत् ।
 एतन्मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १८
 कीचक उवाच ।
 एवमेतत्करिष्यामि यथा मुथोणि भापसे ।
 एकोऽहमागमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १९
 समागमार्थं रम्भोर त्वया मदनदर्पितः ।
 यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ २०
 द्रौपद्युवाच ।
 यदेतन्नर्तनागारं मात्सरजाज्जने कारितम् ।
 दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति स्वकं गृहं २१
 निशायां तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तत्र जानते ।
 तव दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ २२
 एकस्त्वं नर्तनागारं रात्रौ संकेतमाव्रज ।
 वशाहं भविता तुभ्यं वशगा नात्र संशयः ॥ २३
 कीचक उवाच ।
 यथा मग्ने करिष्यामि यथा त्वं भीरु वक्ष्यसि ।
 एकः सन्नर्तनागारमागमिष्यामि भामिनि ।
 समागमार्थं मुथोणि क्षेपे च सुकृतेन मे ॥ २४
 यथा त्वां नावपुष्यन्ति गन्धर्वा वरवर्णिनि ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि गन्धर्वेष्वो न ते भयम् ।
 अलं करिष्याम्यद्याहं त्वत्समागमनाय वै ॥ २५
 वासांसि च विचित्राणि मनोज्ञानि तवापि च ।
 यथा मां न त्वजेथास्त्वं तथा रंसे त्वया सह २६
 द्रौपद्युवाच ।
 यथा चेदप्यहं मृत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
 पद्मानुमृतं भवता जन्मप्रभृति कीचक ॥ २७
 पञ्चपायन उवाच ।
 तमर्थमपि जल्पन्त्या द्रौपद्याः कीचकस्य ह ।
 धनमात्रं तदभवन्मासेनैव समं नृप ॥ २८
 कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिभुतः ।
 गतन्त्रीरुपिणीं मृदो मृत्युं तां नावपुद्भवान् ॥ २९
 गन्धामरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
 अलंके तदाऽऽमानं सारः

तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवामवत् ।
 अनुचिन्तयतश्चापि तामेवावतलोचनाम् ॥ ३१
 आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
 निर्वर्णकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ ३२
 कृतसंप्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहितः ।
 नाजानात्पतनं स्वस्य चिन्तयंस्तं शुभाननाम् ३३
 ततस्तु द्रौपदी गत्वा भीमसेनं महानसे ।
 उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ३४
 तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य कृतो मया ।
 सङ्गमो नर्तनागारे यथाऽवोचः परन्तप ॥ ३५
 कालेन नियतं बद्धः कामेन च बलात्कृतः ।
 शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
 एको निशि महाबाहो कीचकं तं निपूदय ॥ ३६
 तं मृतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
 गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ ३७
 गर्वितः मृतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
 स त्वं प्रहरतांश्चेष्ट नालं नाग इषोद्धर ॥ ३८
 असं दुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
 बाहुवीर्यानुरूपं च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।
 आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ ३९
 भीम उवाच ।
 स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ।
 नहस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ४०
 सा मे प्रीतिस्त्वयाऽऽख्याता कीचकस्य समागमे ।
 हत्वा हिडिम्बं वा प्रीतिर्ममासीत्सा शुचिस्तिष्ठ ४१
 सत्यं ब्राह्मं पुत्रांश्च पुरस्कृत्य शपामि ते ।
 कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ४२
 प्रसह निहनिष्यामि केशवः केशिनं यथा ।
 रहस्यं वा प्रकाशं वा मृदयिष्यामि कीचकम् ॥ ४३
 अहं मग्ने हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ।
 यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिगम्यते ॥ ४४
 अथ चेदवपुष्यन्ति मृतपुत्रं मया हतम् ।
 निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिदमालयम् ॥ ४५
 मया हतांश्चेन्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रो विवृष्यति ।

कुरुणामखिलं राज्यं प्रतिपत्स्यामि मामिनि ४६
 नाहं शक्तोऽनुनयितुं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 कामं सत्यमुपासीत कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 काममन्ये ह्युपासन्तु धिनीता धर्मचारिणः ॥ ४७
 त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्तोऽप्युपेक्षितुम् ।
 निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ॥ ४८
 द्रौपद्युवाच ।
 कीचकस्य वधं भीम यदि जानन्ति नागराः ।
 त्वया कृतं महाबाहो नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४९
 ॥ इति श्रीमन्महामारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कथं सत्याच्च नापेयाद्राजाऽयं मत्कृते प्रभो ।
 निशि गृहं तथा भीम कीचकं तं निपातय ॥ ५०
 अनुबुद्धे हि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पुनर्वनं व्रजेद्रीमाननुजैः परिवारितः ॥ ५१
 कथं धर्मपरं ज्येष्ठमतिवर्तेत भारत ।
 भीम भीताऽसि संबोधात्साधु मा चापलं कृथाः ॥
 यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
 तथा कुरुष्व कौरव्य बलवन्नरिर्मदन ।
 अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिन्दम ॥ ५३

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भीमेन कीचकागमनार्पूर्वमेव नर्तनागारमेव शय्यायां शयनम् ॥ १ ॥ पश्चात्समागतेन कीचकेन भीमप्रति द्रौपदी-
 पुञ्जा संस्पर्शनपूर्वकं संभाषणम् ॥ २ ॥ भीमेन मितुदेव कीचकमारणम् ॥ ३ ॥ पश्चाद्द्रौपद्या समाह्वानादुपकीचकागं
 तत्र समागमनम् ॥ ४ ॥

भीम उवाच ।
 तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।
 अदृश्यमानस्तस्याहं तमिस्रायां सकुण्डलम् ॥ १
 नापो वित्त्वमिवाकन्य पोथयिष्यामि तच्छिरः ।
 अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ २
 मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
 कोपाद्वे किमन्यतु नानुवर्तेत को नृपम् ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 एषमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दनः ।
 अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्त्वबान्भीमविक्रमः ॥ ४
 अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तथा ।
 द्रौपदीं पृष्ठतः कृत्वा यत्रासीन्नर्तनालयः ॥ ५
 स भीमः प्रथमं गत्वा तमिस्रायामुपाविशत् ।
 मृगं सिंह इवादश्यः प्रत्याकाङ्क्षत् कीचकम् ॥ ६
 कीचकस्तु शिरःस्नातो निशायां समलंकृतः ।
 सदेतमगमचूर्णं शून्यागारमपावृतम् ॥ ७
 तदेव नर्तनागारं पाञ्चाली यदभापत ।
 नो मन्यमानः संकते सैरन्ध्रीं काममोहितः ॥ ८
 प्रविश्य नर्तनागारं तनसं पुरुषवभम् ।

पूर्वागतं भीमसेनं दृष्टमप्रतिमौजसम् ॥ ९
 क्षयानं क्षयने तत्र मृत्युं मृदः परामृशत् ।
 जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णार्धर्षणजेन च ॥ १०
 एकान्ते भीममासाद्य कीचकः कालचोदितः ।
 हर्षोन्मथितचिचात्मा स्वयमानोऽभ्यभापत ॥ ११
 ग्रहितं ते मया भद्रे घृष्टुमिच्छं शुचिस्मिते ।
 त्वयि तिष्ठतु तत्सर्वं यथाऽसि स्वयमागता ॥ १२
 अकसान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
 बलवान्दर्शनीयश्च नान्यस्ते सदृशः पुमान् ॥ १३
 अहं रूपेण संपन्नः स्नातो गुरुविभूषितः ।
 नित्यमेव प्रियः स्त्रीणां सौभाग्यातिप्रियदर्शनः ।
 रूपस्य तन्मया प्राप्तं फलं कमललोचने ॥ १४
 भीम उवाच ।
 दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोसि दिष्ट्याऽऽत्मानं प्रशंससि ॥
 त्वयाऽपीदृग्गुणा नारी रूपशीलसमन्विता ।
 अदृष्टपूर्वा पश्य त्वं यतो जानासि मृतज ।
 द्रक्ष्यसि त्वं गृहर्तेन यथेयं स्त्री गुणान्विता ॥ १६
 उपरंशसि कामाद्य शीघ्रं त्वं स्पृष्टुमर्हसि ।
 ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वं न कर्हिचित् ॥ १७

स्पर्शं वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
 स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्वह ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 सहस्रोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ १९
 अथ त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि ।
 द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ २०
 निरावाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
 सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ २१
 ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ २२
 गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
 गृहीत्वा ग्रासकामस्तु सिंहः ध्रुद्रमृगं यथा ॥ २३
 स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
 आक्षिप्य केशान्वेगेन बाहोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ २४
 बाहुयुद्धं तयोरासीत्कुद्वयोर्नरसिंहयोः ।
 वसन्ते वासिताहेतोर्वलिनोर्नागयोरिव ॥ २५
 कीचकानां तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ २६
 शार्दूलविच गर्जन्तौ तार्क्ष्यनागाविवोद्यतौ ।
 समयन्तौ समक्रौधौ पतितौ भीमकीचकौ ॥ २७
 गजाविव मदोन्मत्तौ नदन्तौ पतितौ क्षितौ ।
 ह्यपमाविव बल्मीकं मृद्वन्तौ समविक्रमौ ॥ २८
 ईषदागलितं चापि क्रोधाबावाश्रुत्वं स्थितम् ।
 कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यां पातयद्भुवि ॥ २९
 पातितो भीमसेनस्तु कीचकेन बलीयसा ।
 उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ३०
 स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ भीमकीचकौ ।
 निश्शब्दं पर्यकर्षतामन्योन्यस्य विनिर्जये ॥ ३१
 ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत तदा भृशम् ।
 तौ क्रोधवशमापन्नावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३२
 तलाभ्यां भीमसेनेन वक्षस्यभिहतो बली ।
 कीचको रोपरक्ताक्षो न चचाल पदात्पदम् ॥ ३३
 घृह्वर्मशक्तसौहुं वेगं तस्य महात्मनः ।
 कीचको भीमसेनेन पथात्पथादहीयत ॥ ३४

तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
 वक्षस्यानीय वेगेन प्रममाथ विचेतसम् ॥ ३५
 क्रोधाविष्टो विनिश्चस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
 जग्राह जयतांश्रेष्ठः केशेष्वेव भृशं तदा ॥ ३६
 गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
 आमिपार्थे गृहीत्वैव शार्दूलो मृगयूथपम् ॥ ३७
 पुनश्चातिवलसत्र कीचको बलदर्पितः ।
 व्यायच्छन्नेव दुर्धर्षः पाण्डवेन तरलिना ॥ ३८
 मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
 कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ॥ ३९
 आसे पाणी च पादौ च शिरोऽग्रीवांसकुण्डलाम् ।
 काये प्रवेशयामास मृदित्वाऽङ्गानि सर्वशः ॥ ४०
 स तं मथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डमथाकरोत् ॥ ४१
 तत्राग्निं स्वयमुज्ज्वालय पाणिसंघर्षजं बली ।
 कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ४२
 उवाच च महातेजा द्रौपदी योषितां वराम् ।
 त्वयि कामुकमत्यन्तं पापिनं पारदारिकम् ।
 पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं मया हतः ॥ ४३
 प्रार्थयन्ते सुकेशान्ते ये त्वां शीलसमन्विताम् ।
 एवं स्वपन्ति ते भीरु श्रेतेऽयं कीचको यथा ।
 यस्त्वामभ्यहनद्भ्रे पदा भूमौ निपात्य च ॥ ४४
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हतं तदा ।
 विज्ञापनार्थमन्येषां विरराम महाहवम् ॥ ४५
 तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोपस्य निष्कृतिम् ।
 आमन्त्र्य द्रौपदीं पथारिक्प्रमायान्महानसम् ॥ ४६
 स्नात्वाऽनुलेपनं कृत्वा व्यापूर्य च मनोरथम् ।
 सुखोपविष्टः शयने भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४७
 ततः कृष्णा यदा मेने गतं भीमं महानसम् ।
 कीचकं घातयित्वा च द्रौपदी योषितां वरा ।
 प्रहृष्टा गतसंत्रासा समापालानुवाच ह ॥ ४८
 कीचको निहतः श्रेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
 परस्त्रीकामसंतप्तं समागच्छन्त पश्यत ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा आपितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।
 सहस्रैव समुत्तस्युल्लकामादाय सर्वशः ॥ ५०

तस्यास्तं निहतं श्रुत्वा कीचकस्य सहोदराः ।
ततो गत्वा तु तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरं समुक्षितम् ॥ ५१
पाणिपाणिशिरोहीनं दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ॥

कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरः क दृक् ।
इति स ते परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ५२
अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ।
निरिक्षन्ते ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि पट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आतृवधामपितैरुपकीचकैः पाञ्चाल्याः कीचकेन सह चरमविममसमारोपणेन इमशानं प्रापणम् ॥ १ ॥ द्रौपदीसमा-
क्रन्दमिन्द्रश्चकारिषुवनमुपागतवता भीमेनोपकीचकायां पञ्चाधिकशतस्य पञ्चताम्रापणम् ॥ २ ॥ भीमेन द्रौपद्याः पति-
व्रतोपायानकथनासमाश्वासनेन स्वावासप्रेषणपूर्वकं महानसप्रवेशः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्काले तु समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिचार्योपतस्थिरे ॥ १
सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा संभ्रमसर्वाङ्गं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं भीमसेनेन महेन्द्रेणैव दानवम् ।
कीचकं बलसंमत्तं दुर्धर्षं येन केन चित् ॥ ३
गन्धर्वेण हतं श्रुत्वा कीचकं पुरुपर्षभम् ।
संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रुः ॥ ४
अपश्यन्नथ ते कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवघाङ्गीं तन्मभमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ५
समागतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हसन्निव तदाऽमर्षो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ६
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ।
अथवा नैव हन्तव्या दक्षतां कामिना सह ॥ ७
मृतस्यापि म्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ।
इयं हि दुष्टचरिता मम भ्रातुरभिजिणी ॥ ८
यत्कृते मरणं प्राप्तो नेयं जीवितुमर्हति ।
सह्यं दक्षतां सूता आमन्त्र्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य म्रियं भवेत् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटभासास्य सूताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
कीचकोऽयं हतः श्वेते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ॥ १०
सैरन्या पातितो राशौ तं दहेम सहानया ।

मानिताः सस्त्वया वीर तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११
पराक्रमं तु सूतानां ज्ञात्वा राजाऽन्वमन्यत ।
सैरन्याः सूतपुत्रेण सह दाहं नराधिपः ॥ १२
ततस्ते समनुज्ञाताः सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिचार्योपतस्थिताः ॥ १३
आरोप्य कृष्णां सह कीचकेन
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ।
ते चापि सूता वचनैरवोच-
क्षुद्दिश्य चैनामभिवीक्ष्य कृष्णाम् ॥ १४
यस्याः कृतेऽयं निहतो महात्मा
तस्माद्दि सा कीचकमार्गमेतु ।
अवार्यसत्त्वेन च कीचकेन
गतासुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् ॥ १५
सा तेन कृष्णा शयने निवद्धा
यशस्विनी चैव मनस्विनी च ।
अनार्यसत्त्वेन महार्यसत्त्वा
गतासुना सा प्रसूतोद कृष्णा ।
विलम्बमाना विवशा हि दुष्टे-
स्तत्रैव पर्यङ्गरे शुभाङ्गी ॥ १६
हियमाणाऽथ सुश्रोणी मृतपुत्ररनिन्दिता ।
प्राक्प्रोक्षन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ १७
मृतेन सह वद्धाङ्गी निराशा जीवितं तदा ।
श्मशानाभिमुखं नीता केशुरित्ये रीति सा ॥ १८

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।

ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् १९

येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते महान् ।

ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् २०

येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।

अश्रूयत महान्पुत्रे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ २१

रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।

ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् २२

येषां वीर्यमतुल्यं तु शक्रस्येव बलं यशः ।

राजसिंहा इवाभ्यास्ते मां जानन्तु सुदुःखितां २३

इत्यस्याः कृपणा वाचः कृपणायाः परिदेविताः ।

शुक्लैवाभ्युत्थितो भीमः शयनादविचारयन् ॥ २४

भीम उवाच ।

अहं सैरन्धि ते वाचः शृणोमि तव भाषिताः ।

तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ॥ २६

ततः स व्यापतं बद्धा वस्त्रं विपरिवेष्ट्य च ।

अद्वारेणाभ्यवस्कन्ध निर्जगाम बहिस्तदा ॥ २७

॥ लङ्घयित्वा प्राकारमारुह्य तरसा द्रुमम् ।

श्मशानानिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः २८

॥ लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोचमात् ।

जयेनोत्पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ २९

चितासमीपं गत्वा स तत्रापश्यन्महाबलः ।

तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं वनस्पतिम् ॥ ३०

तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।

शृङ्खलाटयामास भीमो भीमपराक्रमः ॥ ३१

ततो वृक्षं दशव्यामं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३२

तं महाकायमुद्यम्य आमथित्वा च वेगितः ।

प्रशृङ्गाभ्यपतस्ततान्दण्डपाणिर्विवान्तकः ॥ ३३

ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकाः ।

भूमौ निपतिता वृक्षाः संभग्रास्तत्र शेरते ॥ ३४

तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।

वित्रेसुश्च तदा मृता विपादभयपीडिताः ॥ ३५

तमन्तकमिव क्रुद्धं गन्धर्वभयशङ्किताः ।

दिघञ्जन्तस्तथा ज्येष्ठं आतरं चोपकीचकाः ।

परस्परमथोचुस्ते विपादभयमोहिताः ॥ ३६

गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

प्रचुद्धाः सुमहाभागा गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ।

सैरन्ध्री श्रूयतां शीघ्रं भयं नो महदागतम् ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वाऽथ समाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।

विमुच्य द्रौपदीं तस्ताः प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ३८

द्रवतस्तांश्च समैक्ष्य स वज्री दानवानिव ।

अथ भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽभवत् ॥ ३९

ते तं दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टाः संमवस्थिताः ४०

दृष्ट्वा ताञ्शतसङ्ख्याकान्स वज्री दानवानिव ।

एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विशतिम् ।

अष्टादश च पञ्चाशजघान स वृकोदरः ॥ ४१

शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ।

वृक्षेणैकेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।

वायुवेगसमः श्रीमान्सर्वान्मृतानशेषतः ॥ ४२

तान्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।

आश्वासयत्तदा कृष्णां प्रतिमुच्य च बन्धनात् ४३

उवाच श्रुक्षण्या वाचा पाञ्चालीं भरतर्षभः ।

अश्रुपूर्णमुखीं भीतामुद्धरन्स वृकोदरः ॥ ४४

[मा खिदैस्त्वं याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता ।

पातिव्रत्ये स्थिता नारी व्रतं रक्षेत्सदाऽऽत्मनः ॥

पुरा स्त्री देवरातस्य पतिप्रीता शिरोमणिः ।

कदाचिद्धर्तृरूपेण रक्षसाऽपहृता सती ॥ ४६

कस्यचित्तरसस्तीरे तां निवेश्य स राक्षसः ।

तद्धर्तृरूपं संत्यज्य रथो भूत्वा सुदारुणम् ॥ ४७

साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत ।

तदा तां पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४८

ततः सा धैर्यमास्थाय विवरं न ददौ तदा ।

ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास तां सतीम् ४९
 साऽपि त्यक्तभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिधिता ।
 प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पातिव्रत्यपरायणा ॥ ५०
 आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवतं महत् ।
 कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया ।
 तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला दृढा ॥ ५१
 एवं तथा प्रतिज्ञाते तद्योनिः सा शिलाऽभवत् ।
 अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्वं च शिलाऽभवत् ५२
 ततः स खड्गमुत्कृत्य वेगेनास्याः शिरोऽहरत् ॥ ५३
 जया नाम सखी साऽभूत्पार्वत्यां नखमांसवत् ।
 तस्मात्पतिव्रतायाश्च दुःखमल्पं सुखं बहु ॥ ५४
 एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां हिंसन्ति मानवाः ।
 गच्छ त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ५५
 अन्येन त्वं पथा शीघ्रं सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ।
 यथा नौ नावबुध्येरन्नात्रावेवं व्यवस्थितौ ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पौरैर्विदितं प्रति साधुना कीचकनिधनमिवेदुनपूर्वकं नगराद्वीपदीनिष्कासनप्रार्थना ॥ १ ॥ सुदेष्णाया विराटनियोगाद्वीपदी-
 मति स्वरुपनिर्गमनचौदमा ॥ २ ॥ तथा द्वीपघां मासायतिस्त्रयासांभ्यनुज्ञानप्रार्थनार्थं सदर्शिकरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ते दृष्ट्वा निहतान्मृतान्मीमसेनेन भारत ।
 पौराश्च सहिताः सर्वे राक्षे गत्वा न्यवेदयन् ।
 गन्धर्वेण हता राजन्मृतपुत्राः परश्शतम् ॥ १
 यथा वज्रेण दीर्णं वै पर्वतस्य महच्छिरः ।
 विनिकीर्णाः प्रदृश्यन्ते तथा मृता महीतले ॥ २
 सैरन्ध्री चापि मुक्ता सा पुनरायाति ते गृहम् ।
 सर्वे संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३
 तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

तां द्वीपदीनभिर्विशिष्टमपि अशक्तुवन्तः कीचकबान्धवाः
 तां प्रति किंचिद्रूपं नाशकुवभिलाष्याहारेण योजना ॥ ६३ ॥
 वीरविशेषाः ॥ २७ ॥

साऽगच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वासिता संती ५७
 कृतकृत्या सुदेष्णाया भवनं शुभलक्षणा ।
 शचीव नहुषे शप्ते भविवेश त्रिविष्टपम् ॥ ५८
 भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दनः ।
 सर्वोस्तान्कीचकास्तत्र हत्वा धर्मात्मजानुजः ॥ ५९
 निःशेषं कीचकान्दत्त्वा रामो रात्रिचरानिव ।
 जितशत्रुरदीनात्मा भविवेश पुरं ततः ॥ ६०
 पञ्चाधिकं शतं तत्र निहतं तेन भारत ।
 महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ ६१
 एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्चोपकीचकाः ।
 स च सेनापतिः मृत इत्येतत्सूतपदञ्चतम् ॥ ६२
 न गन्धर्वभयार्किंचिद्रक्तुं कीचकबान्धवाः ।
 अशक्तुवन्तस्तां तत्र भयादप्यभिर्वीक्षितम् ॥ ६३
 विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।
 काल्यं पञ्चशतं चैतानपश्यन्सारथीन्हतात् ॥ ६४
 तद्दृष्ट्वा मंहदाश्चर्यं नरा नार्यश्च नागराः ।
 विस्रयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥ ६५

पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४
 यथा सैरन्ध्रदोषेण नेदं राजन्पुरं तव ।
 विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा साधु विधीयताम् ॥ ५
 सर्वाङ्गसौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ।
 पश्यतामनिमेयेण चक्षुषा वनितां शुभाम् ।
 मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ॥ ६
 तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 गच्छेत्कामवशं मूढो गन्धर्वः स निहन्यते ॥ ७
 निष्कासयैनां भवनात्पुरार्चव विशेषतः ।

गन्धर्वनिहता राजभिति र. घ. घ. पाठः ॥ १ ॥ तथा
 नीतिविधीयतामिति घ. पाठः ॥ ५ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः
 ॥ २८ ॥

कालः प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो बाहिनीपतिः ।

अन्नवीक्रियतामेषां मृतानामपरक्रिया ॥ ९

एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।

दहन्तां कीचकाः सर्वे सर्वगन्धर्वश्च सर्वशः ॥ १०

इत्युक्त्वा परमोद्विग्नः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।

सुदेष्णां चान्नवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ॥ ११

सैरन्ध्रीमागतं ब्रूया ममैव वचनादिह ।

गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराधुना ।

विभेति राजा सैरन्ध्रि गन्धर्वेभ्यः परामवात् ॥ १२

न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।

त्रिधास्त्यदोपस्थां वक्तुमतस्त्वां प्रन्नवीम्यहम् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।

अदहन्कीचकान्सर्वान्संस्कारैश्चैव सर्वशः ॥ १४

अथ मुक्ता भयात्कृष्णा मृतपुत्राभिरस्य च ।

मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ १५

प्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।

सा तु गात्राणि वासश्च प्रक्षाल्य प्रविवेश ह ॥ १६

तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्वन्त दिशो दश ।

गन्धर्वेणां भयत्रस्ताः केचिद्वृष्टिं न्यमीलयन् ॥ १७

प्रदुद्बुधाप्यपरे तथा जना

हस्तैश्च चक्षुषि पिधाय मोहिताः ।

मा पश्यत सेति च तां ध्रुवन्त-

स्तथा जनाश्चुश्रुतार्तरूपाः ॥ १८

तामद्य यः पश्यति रूपशालिनीं

शयीत मग्नोऽत्र यथैव कीचकाः ।

इति ध्रुवन्तो भयविश्रचेतसो

भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ॥ १९

ततो महानसद्गारे भीमसेनमवस्थितम् ।

ददर्श राजन्याञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ २०

सोपहासं तु शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।

नमो गन्धर्वराजाय येनासि परिमोक्षिता ॥ २१

कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ।

यो मां रक्षति सन्नस्तां गन्धर्वाय नमोस्तु ते २२

भीम उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।

तेषां च वशगा नित्यं विचर त्वं यथेष्टतः ॥ २३

ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।

तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा हनृणा विहरन्वितः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जनाः ।

ततः पाञ्चालराजस्य मुता चापि जगाम ह ॥ २५

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत् ।

राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयन्तं महाधुजम् ॥ २६

ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।

कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्षिप्रामनागसम् २७

कन्या ऊजुः ।

दिष्ट्वा सैरन्ध्रि मुक्ताऽसि दिष्ट्वाऽसि पुनरागता ।

दिष्ट्वा च निहताः मृता ये त्वां क्षिप्यन्त्यनागसम्

बृहन्नलोवाच ।

कथं सैरन्ध्रि मुक्ताऽसि कथं पापाश्च ते हताः ।

इच्छामि ते कथां श्रोतुं कथयस्व यथातथम् २९

सैरन्ध्रमुवाच ।

बृहन्ने-किंतु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।

या त्वं रंक्षसि कल्याणिं सदा कन्यापुरे सुखं ३०

न हि दुःखं समाम्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्रुते ।

सुखेन वर्तसे येह न तदुःखमवाप्यते ।

तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसि प्रहसन्त्यपि ॥ ३१

बृहन्नलोवाच ।

बृहन्नाऽपि कल्याणि दुःखमाम्नोत्यनन्तकम् ।

तिर्यग्योनिगतेवेयं न चैनामब्रुध्यसे ॥ ३२

त्वया सहोपिता चासि त्वं च सर्वः सहोपिता ।

त्वच्चः कृच्छतरं वासं वसेयमहमद्रुने ।

क्षिप्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि कोतु दुःखं न चिन्तयेत्

न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्ददयं कचित् ।

वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबध्यसे ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।
 ततः सहैव कन्याभिद्रौपदी राजवेश्म तत् ।
 प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमनघ्विनी ॥ ३५
 तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् ।
 सैरन्धि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ।
 राजा विभेति सैरन्धि गन्धर्वेभ्यः परामवात् ॥ ३६
 त्वं चापि तरुणी सुभ्रू रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 चित्तानि च नृणां भद्रे रक्तानि स्पर्शसे सुखे ॥ ३७
 तस्मात्त्वचो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
 गच्छाद्यैव यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंखसे ॥ ३८
 त्वन्निमित्तं शुभे मह्यं सर्वो बन्धुजनो हतः ।
 नृशंसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातृणां मे कृतो वधः ॥ ३९
 तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।
 यथेष्टं गच्छ सैरन्धि खस्ति चेह यथा भवेत् ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णाया वचः श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।

त्रयोदशाहमात्रं तु राजा क्षाम्यतु भामिनि ॥ ४१
 कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वोस्ते न संशयः ।
 ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ॥ ४२
 ध्रुवं च श्रेयसा राज्ञा योक्ष्यते सह बान्धवैः ।
 राज्ञः कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
 साधवश्च बलोत्सक्ताः कृतप्रतिकृतेप्सवः ॥ ४३
 अर्थिनी मा ब्रवीत्येषा यद्वातद्वेति चिन्तय ।
 भरस्य तदहर्मात्रं तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता ।
 उवाच द्रौपदीमार्ता भ्रातृव्यसनकशिता ॥ ४५
 वस यद्रे यथेष्टं त्वं त्वामहं शरणं गता ।
 त्रायस्व मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विशेषतः ॥ ४६
 इत्युक्त्वा राजशार्दूल राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ।
 त्रिशश्रत्रिभिमां भीरुः कृतकृत्या निचासये ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समाप्तं च कीचकवधपर्व ॥ ३ ॥

(अथ गोग्रहणपर्व ॥ ४ ॥)

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पाण्डवान्वेषणाय क्रमेण विराटपुरमागतेधार्तराष्ट्रिनपुरमेव दुर्योधनं प्रति स्वेपां पाण्डवानवगतिनिवेदनपूर्वकं कीचक-
 वधनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
 शोकमाहारयतीत्रं सामात्यः सपुरोहितः ॥ १
 कीचकस्य वधं धीरं साजुजस्य विशांपते ।
 अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यसयन्त पृथग्जनाः ॥ २
 तस्मिन्पुरे जनपदे जलपुत्राणि सर्वशः ।
 पीयवान्दयितो राज्ञो दर्पोत्सिक्तश्च कीचकः ॥ ३
 सांपराये परिकुट्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।
 आसीत्पहतां शत्रूणां दारदर्शी च दुर्मतिः ।

स हतः किल गन्धर्वैः सैरन्ध्रीकारणाविशि ॥ ४
 इत्यजल्पन्महाराज कीचकस्य विनाशनम् ।
 देशेदेशे मनुष्यांश्च विस्मिताः कीचके हते ॥ ५
 अयं वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये यद्विधराः ।
 मृगयित्वा बहून्देशान्ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ६
 संविधाय यथाऽऽदिष्टं यथादेशं प्रदर्शकाः ।
 कृतसंकेतनाः सर्वे न्यवर्तन्त पुरं ततः ॥ ७
 आगम्य हास्तिनपुरं धार्तराष्ट्रमरिन्दमम् ।
 वनं दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ॥ ८

द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ।
 संगतं ब्राह्मिः सार्धं त्रिगर्तेश्च महारथैः ॥ ९
 प्रणम्य शिरसा भूमां वर्षयित्वा जयाशिषा ।
 आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ॥ १०
 उपासमानं सचिर्वर्मरुद्धिरिव वासवम् ।
 विद्वद्भिर्गौरवैः सार्धं कविभिः स्तुतिपाठकैः ॥ ११
 अनेकरूपि राजन्यैः सेवितं सपरिच्छदैः ।
 दुर्योधनं समामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ १२
 कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
 पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ १३
 निर्जने व्यालसंकीर्णे नानाभ्रमरसंकुले ।
 लताप्रतानगहने नानागुल्मसमावृते ॥ १४
 न च विभो गता येन पार्थाः सुहृद्विक्रमाः ।
 मार्गमाणाः पदन्यासमाश्रमेषु वनेषु च ॥ १५
 गिरिशृङ्गेषु तृप्तेषु नानाजनपदेषु च ।
 जनाकीर्णेषु देशेषु चत्वरेषु पुरेषु च ॥ १६
 नरेन्द्र सहसा नृपार्थिव विप्र च पाण्डवान् ।
 अत्यन्तादर्शनान्नेष्टा भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १७
 गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरोदरसानुषु ।
 नदीप्रसवणेष्वेव हृदेषु च सरस्सु च ॥ १८
 गङ्गेषु च दुर्गेषु ग्रामेषु पवनेषु च ।
 दूर्ध्वमेवा गतिलेपां मृग्यतेऽस्मान्निरेव च ।
 गजव्याघ्रसमीपेषु सिंहान्ते शरमान्तरे ॥ १९
 बर्मन्यन्विच्छमानास्तु रथानां रथिसत्तम ।
 कंचित्कालं मनुष्येन्द्र मृताननुगता वयम् ॥ २०
 मृगपित्वा यथान्यायं विदितार्थाश्च तत्त्वतः ।
 मामा द्रावर्तीं मृता विना पार्थः परंतप ॥ २१
 न त्वय कृपया राजेन्द्र पाण्डवाश्च महाव्रताः ।
 नरेव यथोद्दिष्टं न च विघ्नान् पाण्डवान् ॥ २२
 निर्दोषो भव नष्टोऽसौ सस्यो भव परंतप ।
 मयैव प्रनष्टोऽसौ नमस्ते भरतर्षभ ॥ २३

सर्वा च पृथिवी कृत्वा सशैलवनकानना ।
 सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।
 अन्वेषिता च सर्वत्र न च पश्याम पाण्डवान् २४
 पुनः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ॥ २५
 इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ २६
 येन त्रिगर्ता निहता बलेन बहुशो नृप ।
 मृतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन बलीयसा ।
 स हतः पतितः शेते गन्धर्वनिशि भारत ॥ २७
 स्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधीः ।
 सुदेष्णायाजुजः क्रूरः शूरो वीरो गतव्यथः ॥ २८
 उत्साहवान्महावीर्यो नीतिमान्वलयानपि ।
 युद्धज्ञो रिपुवीर्यघ्नः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २९
 प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् ।
 विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्परः ॥ ३०
 नरनारीमनोहादी धीरो धाम्नी रणमियः ।
 पुण्यकर्माऽर्थकामानां भाजनं मनुजोत्तमः ॥ ३१
 स हतो निशि गन्धर्वैः स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।
 अमृष्यमाणो दुष्टात्मा निद्राधे सह सोदरैः ।
 सुहृदश्चास्य निहता योधाश्च प्रहरंहताः ॥ ३२
 गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
 संरन्ध्री नाम तां दत्तो दुष्टात्माऽकामयद्वली ॥ ३३
 इत्येवं श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ॥ ३४
 बान्धर्वैर्वहुभिः सार्धं कीचको निहतो यतः ।
 अद्यप्रमृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषणं प्रति ।
 चागंश्च सर्वतश्चतुर्ध्रुवमिव मतिर्हि नः ॥ ३५
 निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा ब्राह्मिः सह ।
 एतावच्छ्रुतमस्माभिर्मर्तं तेऽस्तु नराधिप ॥ ३६
 म्रियमेतदुपश्रुत्य शृणां च परामयम् ।
 २३ । कृतकृत्यश्च कारक्य विधत्स्य यदनन्तरम् ॥ ३७

॥ इति धीमन्महामाते विराटपर्वणि गोमहर्षवर्णि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

दुर्योधनादिभिः पाण्डवान्वेषणाय समालोचनम् ॥ १ ॥

प्रेमपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा इदमाह समासदः ॥ १
अशक्यं खलु कार्यस्य गतिं ज्ञातुं हि तत्त्वतः ।
तस्मात्सर्वे परीक्षध्वं कलु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २
अल्पावशिष्टः कालस्तु गतो भूयिष्ठ एव च ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३
अपि वर्षस्य शेषं ते ह्यतीधुरिह पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४
क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे ह्यशीविषोपमाः ।
दुःखान्नवेयुः संरन्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५
विज्ञातव्या मनुष्येन्द्रास्तर्कया सुप्रणीतया ।
निपुणश्चारपुरुषैः प्राज्ञैर्दसैः सुसंहरतैः ॥ ६
अज्ञातसमये ज्ञाताः कुच्छरूपसमाश्रिताः ।
प्रविशेयुजितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ७
तस्मात्क्षिप्रं विचिन्वध्वं यथा चात्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ८
दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेऽतीव दुःखिना ।
ततः कर्णोऽब्रवीद्वाक्यं सत्यधर्मार्थसंयुतम् ॥ ९
एते पुनर्न गच्छन्तु अन्ये गच्छन्तु भारत ।
शीघ्रवृत्ता नरायोग्या निपुणाश्छन्नचारिणः ॥ १०
चरन्तु देशान्विविधान्स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धा ब्राह्मणरूपिणः ॥ ११
परिवाहेषु तीर्थेषु विविधेष्वकारेषु च ।

॥ इति श्रीमन्महामारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

क्षेत्रेण दुर्योधनप्रति पाण्डवानां धार्मिकत्वादिगुणशालितया विनाशाभावमिच्छांरणेन तदन्वेषणविधानम् ॥ १ ॥
भीष्मेण पाण्डवायासदेशात् लक्षणाभिधानपूर्वकं तेषां दुर्ज्ञेयत्वस्यापि कथनेन तैः सह सन्धिविधानम् ॥ २ ॥

प्रेमपायन उवाच ।

अथाऽब्रवीत्समाम्भ्ये श्रेणः सूक्ष्मार्थदर्शिकाः ।

अन्वेष्टव्या मनुष्येन्द्र पाण्डवाश्छन्नचारिणः ॥ १२
नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १३
विज्ञातव्या मनुष्येन्द्र तर्कया सुविनीतया ।
विविधैस्तत्परैः सम्यङ्निपुणैस्तज्ज्ञसंमतैः ॥ १४
अथाग्रजानन्तरजो भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १५
येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ।
ते यान्तु दत्तदेवा वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ॥ १६
यदाह कर्णो राजेन्द्र सर्वमेतदवश्यतम् ।
यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु यतस्ततः ॥ १७
घ्राणैः पश्यन्ति पशवो वेदैरेव द्विजोत्तमाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानंश्छुभ्यामितरे जनाः ॥ १८
यथोक्ताश्चारपुरुषा मृगयन्तु पुनःपुनः ।
एते चान्ये च बहवो देशाश्च नगराणि च ॥ १९
न हि तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिर्वोपलभ्यते ।
अत्यन्ते वा निगूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ २०
व्यालैर्वाऽपि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
द्वीपं वा परमं प्राप्ता गिरिदुर्गवनेष्वपि ॥ २१
हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वाऽपि राक्षसैः ।
अथवा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ २२
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वाऽऽत्मानं नियम्य च ।
कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्मराधिप ॥ २३

न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति पराभवम् ॥ १
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।

धर्मज्ञाः सत्यसन्धाश्च युधिष्ठिरमनुव्रताः ॥ २
 नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
 धर्मे स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं श्रेष्ठापचायिनम् ॥ ३
 अनुव्रता महात्मानो भ्रातरो भ्रातरं प्रियम् ।
 अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वभ्रातृमनुव्रतम् ॥ ४
 तेषां तथाविधेष्वानां निभृतानां महात्मनाम् ।
 किमर्थं नीतिमान्प्राज्ञः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५
 तस्माद्यन्तात्परीक्षध्वं न तावत्समयो गतः ।
 न ते विनाशमृच्छेयुरिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ६
 चिन्त्यतां चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
 क्रियतां साधु संचिन्त्य वासथैषां प्रचिन्त्यतां ॥ ७
 यथा च पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
 प्रवृत्तिरूपलभ्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ८
 सर्वोपायैर्यत्स त्वं यथा पश्यसि पाण्डवान् ।
 दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते रक्षया नित्यं च देवतैः ॥ ९
 शूद्रात्मा मानवान्पार्थः सत्यवात्रीतिमाञ्छुचिः ।
 तेजोराशिभिरापूर्णां दहेदपि च चक्षुषा ॥ १०
 तस्माद्यत्नश्च क्रियतां भूयश्च मृगयामहे ।
 ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैस्तापसैर्निपुणैरपि ॥ ११
 विविधैस्तत्परैः सम्यग्भिर्भक्तिस्तज्ज्ञसंमतैः ।
 अनेष्टव्या मनुष्येन्द्र पाण्डवाश्छन्नचारिणः ॥ १२
 ततः शान्तनवो धीमान्भारतानां पितामहः ।
 श्रुतवान्देशकालतो नीतिमांश्च महामतिः ॥ १३
 तस्मिन्पुत्रते वाक्ये आचार्यस्य महात्मनः ।
 अनन्तरमुवाचेदं वाक्यं हेत्वर्थसंमितम् ॥ १४
 युधिष्ठिरे समापुक्तां धर्मज्ञे धर्मसंहिताम् ।
 पाण्डवे नित्यमव्यग्रां गिरं भीष्मः समाददे ॥ १५
 अस्तु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।
 भीष्मस्त्वभ्यवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ १६
 यथा नो ब्राह्मणोऽयादीदाचार्यः सर्वधर्मवित् ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्ना नाशं नायान्ति पाण्डवाः ॥ १७
 तत्त्वैरुपगतसंपन्नाः साधुवृत्तसमन्विताः ।
 शूद्रानुशासने यथाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १८
 ममयं ममयज्ञाने पालयन्तः शुभव्रताः ।

न विपीदन्ति ते पार्था उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ १९
 तपसा चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
 न नाशमभिगच्छेयुरिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ २०
 क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।
 प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ २१
 तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान्वेषणे शृणु ।
 न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यते वेदितुं परैः ॥ २२
 यत्तु शक्यमिहास्माभिस्ताम्रैः संचिन्त्य पाण्डवान् ।
 बुद्ध्या मणेतुं तत्तेऽहं प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ २३
 न त्वयं साधु वक्तव्या तस्य नीतिः कथंचन ।
 वृद्धानुशासने ताव तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ २४
 अयुक्तं तु मया वक्तुं तुल्या मे कुरुपाण्डवाः ।
 निवासं पाण्डुपुत्राणां संचिन्त्य च वदाम्यहम् ।
 बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २५
 अवश्यं तु निपुक्तेन सभामध्ये विवक्षता ।
 यथार्हमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ २६
 यत्र नाहं तथा मन्ये यथाऽन्ये मेनिरे जनाः ।
 निवासं पाण्डुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप ॥ २७
 [भ्रातृभिः सहितो वीरैः कृष्णया च महायशोः ।
 किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ॥ २८
 पाण्डवो निकृतः पूर्वं यथावद्विदितं तव ।
 क्लेशितश्च पुरे नित्यं राज्यकामैश्च सांप्रतम् ।
 छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमाञ्छुप ॥ २९
 वर्षमेकं सुसंज्ज्ञमुष्य वासमनुत्तमम् ।
 आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवं ॥ ३०
 सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ।
 संविधत्स्व महाबाहो यथा नः स्यात्सुखोदयः ॥ ३१
 यस्मिन्स राजा वसति च्छन्नः सत्त्वश्रुतांवरः ।
 भविष्यन्ति नरास्तत्र रागमोहविजिताः ॥ ३२
 नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ॥
 पुरे जनपदे वाऽपि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३३
 दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः ।
 प्रियवाक् सत्यवाक्शूरो धर्मशीलो जितेन्द्रियः ।
 हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३४

नामूयको न चापीर्ष्युर्नाभिमानी न मत्सरी ।
 भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्ममनुव्रतः ॥ ३५
 ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पुण्यशब्दास्तथैव च ।
 क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ ३६
 सदा च तत्र पर्जन्यः सम्पग्वर्षी न संशयः ।
 संपन्नसस्या च मही भविष्यति निरामया ॥ ३७
 रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥
 वायुश्च सुखसंस्पर्शो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 नीरोगास्तत्र विद्यन्ते बन्धवन्धा न सन्ति च ३९
 न चोरा न च दण्डाश्च न च बाधा भवन्त्युत ।
 नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ४०
 भयं च नाविशेत्तत्र निष्प्रीतिपं च दर्शनम् ।
 बहुक्षीरास्तथा गावः सुपुष्टाश्च सुदोहनाः ॥ ४१
 पर्यासि दधिसर्षीपि रसवन्ति हितामि च ।
 सलिलानि मसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभनाः ४२
 गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि विविधानि च ।
 तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ४३
 रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
 द्रव्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ४४

॥ इति श्रीगन्गहाराते विराट्पर्वणि गोमहर्ष्यपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

दुर्गोघनेन कीचकवधस्य भीमसेनकृतवत्सभावना पाण्डवानां तत्र स्थितिसंभावना ॥ १ ॥ तथा भीष्माद्यनुमत्य
 सुशर्मणो विराटनगरं प्रति प्रेषणम् ॥ २ ॥ सुशर्मणा विराटनगरमेत्य दक्षिणभागे गोमहर्ष्य ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शारदतो वावयमित्युवाच कृपस्तदा ।
 युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १
 धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं सर्वं सत्यं सहेतुकम् ।
 तत्रानुरूपं मीप्सस्य ममापि वचनं शृणु ॥ २
 तेषां चैव गतिस्तत्र निवासश्चानुचिन्त्यताम् ।
 नीतिविधीयतां तत्र सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
 नावधेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
 किं पुनः पाण्डवाः शूरा विद्वांसो बलिनस्तथा ४

धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु सेविताश्च द्विजातिभिः ।
 स्वैःस्वैर्गुणैश्च संयुक्ता कसिन्यपे त्रयोदशे ।
 देशे तस्मिन्मविष्यन्ति तत पाण्डवसंश्रिते ॥ ४५
 संग्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
 देवतातिथिभूयांस्तु सर्वभूतानुरागवान् ॥ ४६
 इष्टदानमहोत्साहा नित्यं धर्मपरायणाः ।
 व्यक्तवाक्यास्ततस्तात शुभकल्याणमङ्गलाः ॥ ४७
 शुभमतिपः शुभेच्छाश्च नित्यतुष्टाः श्रियाज्जिताः ॥
 भविष्यन्ति जनास्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ४८
 नित्योत्सवप्रसुदितो नित्यहृष्टः श्रिया वृतः ।
 भविष्यति निवासोऽयं यत्र राजा युधिष्ठिरः ४९
 धर्मज्ञः स तु दुर्ज्ञेयः सर्वज्ञैश्च द्विजातिभिः ।
 किंपुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते कचित् ॥ ५०
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्धृत्वा क्षमा ।
 ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंसमथार्जवम् ५१
 तस्मात्त्रिवासः पार्थानां चिन्त्यतां यद्गृहीमि वः ।
 गतिर्वा परमा तत्र नेतसह वक्तुमन्यथा ॥ ५२
 एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृत्यं साधु मन्यसे ।
 तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यदेतच्छ्रद्धासि मे ।
 कुलस्य हि क्षमं तात यदहं प्रव्रीमि ते ॥ ५३

तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 गूढभावेषु छत्रेषु काले चोदयमागते ॥ ५
 खराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
 उदयः पाण्डवानां च प्राप्तकालो न संशयः ॥ ६
 निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
 महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितीजसः ॥ ७
 तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
 यथा कालोदये प्राप्ते सम्पक् तैः संदधामहे ॥ ८
 यत्र यन्मन्यसे श्रेयो बुध्यस्व बलमात्मनः ।

नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
 सारं फल्गु बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
 स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥ १०
 अप्रहृष्टं प्रहृष्टं वा संदधाम तथा परैः ।
 साम्रा दानेन भेदेन दण्डेन बलिकर्मणा ॥ ११
 न्यायेनाक्रम्य च परान्वलाद्यानम्य दुर्बलान् ।
 सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम्
 स्वकोशवलसंरुद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ।
 योत्ससे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
 अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वाऽपि हीनैः स्वबलवाहनैः ॥ १३
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवहर्तासि न्यायतः ।
 यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४
 भीष्मद्रोणकृपैरुक्ते कर्णदुःशासनान्दिभिः ।
 ततो दुर्योधनो वाक्यं श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ।
 शूद्रैर्मनुसंक्षिप्त्य सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १५
 श्रुतमेतन्मया पूर्वं कथासु जनसंसदि ।
 धीराणां शास्त्रविदुषां ब्राह्मणानां मतिनिश्चये ।
 कृतिनां सारफल्गुत्वे जानामि नयचक्षुषा ॥ १६
 सत्ये बाहुबले धैर्ये भाणे शरीरसंभवे ।
 सांप्रतं मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे ॥ १७
 चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि ।
 उत्तमाः प्राणिनां तेषां नास्ति कश्चिद्वले समः ।
 समप्राणबला नित्यं संपूर्णबलपौरुषाः ॥ १८
 बलदेवश्च भीमश्च मदराजश्च धीर्यवान् ।
 चतुर्थः कीचकस्तेषां पञ्चमं नानुशुश्रुमः ॥ १९
 अन्योन्यानन्तरबलाः परस्परजयैषिणः ।
 पाशुपदमभीप्सन्तो नित्यं संरन्ध्यमानंसाः ॥ २०
 तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् ।
 मनसमिनिविष्टं मे व्यक्तं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ २१
 तत्राहं कीचकं मन्ये भीमसेनेन मारितम् ।
 मेरुर्धो द्रौपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
 गृहे कृष्णानिमिचं तु भीमसेनेन कीचकः ।
 गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि महाबलः ॥ २३

तस्मादनन्तराणि लाभोऽस्माकमिति प. पाठः । तस्मात्
 लेण्डणाः अन्तराण्येन युद्धायानपाण्डवदशनेन ॥ ३१ ॥

को हि शक्तः परो भीमात्कीचकं हन्तुमोजसा ।
 शस्त्रं विना बाहुबलात्तथा सर्वाङ्गचूर्णने ॥ २४
 मर्दितुं वा तथा तीव्रं चर्ममांसास्थिचूर्णनम् ।
 रूपमन्यत्समास्थाय भीमसैतद्विचेष्टितम् ॥ २५
 ध्रुवं कृष्णानिमिचं तु भीमसेनेन सूतजाः ।
 गन्धर्वव्यपदेशेन हता निशि न संशयः ॥ २६
 पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च ।
 गुणास्ते मत्स्वराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुताः ॥ २७
 विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छन्नचारिणः ।
 निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम् ॥ २८
 मत्स्वराष्ट्रं गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम् ।
 गृहीते गोधने नूनं तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ २९
 अपूर्णे समये चापि यदि पश्येम पाण्डवान् ।
 द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यन्ति पुनर्वनम् ॥ ३०
 तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माकं भविष्यति ।
 कोशवृद्धिरिहास्माकं शत्रूणां निधनं भवेत् ॥ ३१
 कथं सुयोधनं गच्छेद्युधिष्ठिरभृतः पुरा ।
 एतच्चापि वदत्येव मात्स्यः परिभवान्मयि ॥ ३२
 तस्मात्कर्तव्यमेतद्वै तत्र यात्रा विधीयताम् ।
 एतत्सुनीतं मन्येऽहं सर्वेषां यदि रोचते ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
 पूर्वमाभाष्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ ३४
 असकृन्निकृतः पूर्वं मात्स्यसाल्वेयकेकयैः ।
 मृतेनैव च मात्स्यस्य कीचकेन पुनःपुनः ॥ ३५
 बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्वलवता विमो ।
 स कर्णमभिवीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३६
 राष्ट्रं ममासकृद्राजत्राज्ञा मात्स्येन बाधितम् ॥ ३७
 प्रणेता कीचकस्तस्य बलोत्सिक्तोऽभवत्पुरा ।
 अमर्षो दुर्जयो जेता प्रख्यातबलपौरुषः ।
 स हतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसकृत् ॥ ३८
 तस्मिन्निनिहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।

युधिष्ठिरश्चतः युधिष्ठिरो यतो येन विराटेनेन बहुभीहिः ॥ ३२ ॥

भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ३९
 तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
 कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥४०॥
 एतत्कार्यमहं मन्ये परमात्ययिकं महत् ।
 राष्ट्रं तस्याभियास्यामो धनधान्यसमाकुलम् ॥४१॥
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वस्त्रानि च ।
 ग्रामान्नाद्याणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥
 अथवा गोसहस्राणि वह्निं शुभदर्शन ।
 विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं चलात् ४३
 कौरवैः सह संगम्य त्रिगतैश्च विशांपते ।
 गास्तस्यापहरिष्यामः सह सर्वमेहारथैः ॥ ४४
 सन्धिं वा तेन कृत्वा तु निवर्त्तामीऽस्य पौरुषम् ।
 हत्वा चास्य चर्मं कृत्वां वशमेवानयामहे ॥४५॥
 तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
 भवतां बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ॥४७॥
 सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालमिदं वचः ।
 तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरुधिनीं ४८
 यदेतत्तेऽभिरुचितं मम चैतद्धि रोचते ।
 प्रविभज्य च सैन्यानि यथा वा मन्यते भवान् ४९
 प्रज्ञावान्कुलवृद्धश्च सर्वेषां नः पितामहः ।
 आचार्यश्च कृपो विद्राज्यकुनिश्चापि सौबलः ५०
 मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
 संमन्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपते ॥५१॥
 किनु नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
 अत्यन्तं हि प्रनष्टास्ते प्राप्ता वाऽपि यमस्यम् ५२
 तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ।
 विराटनगरं यातुं सर्वसैन्येन भारत ।

आदांस्यामोऽय गास्तस्य विविधानि वस्त्रानि च ५३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो राजा वचः श्रुत्वा तु तस्य तत् ।
 वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ।
 शासने नित्ययुक्तं तु दुःशासनमनन्तरम् ॥ ५४
 दुर्योधन उवाच ।
 सह वृद्धैस्तु संमन्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ।
 यथोद्देशं तु गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ॥ ५५
 सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ।
 त्रिगतैः सहितः सर्वैः भख्यातबलपौरुषैः ।
 प्रागेव हि सुसंयतो विराटनगरं प्रति ॥ ५६
 जपन्त्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे ।
 विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहितम् ॥ ५७
 सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने ।
 विराटः सैन्यमादाय त्रिगतैः सह योत्स्यति ॥५८॥
 अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
 गवार्थं पाण्डवास्तत्र योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥५९॥
 तथा गत्वा यथोद्देशं विराटनगरान्तिके ।
 क्षिप्रं गोष्ठं समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ६०
 गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
 वयमस्य निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा च वाहिनीम् ६१
 वैशंपायन उवाच ।
 ते स गत्वा यथोद्दिष्टं देशं मत्स्यमहीपतेः ।
 संनद्धा रथिनः सर्वे सपताका बलोत्कटाः ।
 प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोपु गृद्धा महाबलाः ॥६२॥
 आदत्त गाः सुशर्माऽय कृष्णपक्षस्य चाष्टमीम् ६३
 अपरे दिवसे सर्वे राजन्तंभूय कौरवाः ।
 नवम्यां ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ।
 कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयान्तरे ॥६४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

गोपेन्द्रुत्तरमाकुल विराटप्रति सुषामंणा गोप्रहणनिषेदनम् ॥ १ ॥ विराटादिभिर्युद्धाय निगमोपमः ॥ २ ॥ युधिष्ठि-
रि विराटप्रति स्वेयां सुदकांतालनिषेदनेन आतृभिः सह समसमियानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
तत्स्वेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
रुप्रलिङ्गमविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
पृथीतः समयः सम्यग्विराटनगरे सताम् ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
परां संभाषनां चक्रे कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ ३
तत्स्वयोदशस्थाने तस्य वर्षस्य भारत ।
सुधर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ४
ततः शन्द्रो महानासीद्विशुद्धं दिवमस्पृशत् ।
शङ्खदुन्दुभिषोपश्च भेरीणां च महास्वनः ।
गयाश्वरपनागानां निखनश्च पदातिनाम् ॥ ५
एवं तैस्त्यभिनिर्वाय मत्स्यराजस्य गोधने ।
त्रिगतांशुसमाणे तु गोपालाः प्रत्यपेधयन् ॥ ६
अथ त्रिगतां यद्वयः परिगृह्य धनं बहु ।
परिधिष्य हयैः शीघ्रं रथयातैश्च भारत ।
गोपालान्प्रत्ययुधन्त रणे कृत्वा जये धृतिम् ॥ ७
तै हन्यमाना बहुभिः प्रासतोमरपाणिभिः ।
गोपाला गोकुले भक्ता वारयामासुरोजसा ॥ ८
परश्वधं मृगलंभिणिङ्पालंश्च सुदरं ।
गोपालाः कर्पणधिर्यजमुरश्चान्समन्ततः ॥ ९
तै हन्यमानाः संकुद्वाग्निगतां रथयोधिनः ।
रिगृह्य श्वरपाणि गोपानद्रावयन्प्रलात् ॥ १०
हन्यमानेषु गोपेषु विमुक्तेषु विशांपते ।
गतां पुरानः संमीताः श्वसन्तो रेषुगुण्टिताः ॥ ११
जरेन महता चैव गोपालाः पुरमात्रजन् ।
विराटनगरं प्राप्य नरा राजानममुवन् ॥ १२
समायां राजशार्दूलमार्गानं पाण्डवैः मह ।
शः परितृप्तं योयः कुण्डलाद्दधारिभिः ॥ १३
मन्त्रिषु पण्डितैः कार्यं मन्त्रिमित्रापि संश्रुतम् ।
एतां शीघ्रं तु गोपाला विराटमिदममुवन् ॥ १४

अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सवान्धवान् ।
पष्टिं गवां सहस्राणि त्रिगताः कालयन्ति ते ।
ता निर्वर्तय राजेन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामरिंदमः ।
स राजा महतीं सेनां मात्स्यानां समवाहयत् ।
रथनागाश्चकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ १६
राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राप्यथ भेजिरे ।
भानुमन्ति विषातानि मूपसेव्यानि भागशः ॥ १७
पृथकाश्चनसन्नाहात्रयेष्वथानयोजयन् ।
उत्कृष्य पाशान्मार्वाणां शूराश्चापेष्वयोजयन् ॥ १८
दृढमायसगर्भं तु कवचं तप्तकाश्चनम् ।
विराटस्य त्रियो आता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १९
सर्वभारसहं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥ २०
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सांगन्धिकानि च ।
मृष्टहाटकपर्यन्तं मूर्षदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ २१
दृढमायसगर्भं च श्वेतं रुक्मपरिष्कृतम् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शद्रोऽभ्यहारयत् ॥ २२
शतमूर्त्यं शतापते शतविन्दु शताक्षिमत् ।
अमेघकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ २३
ततो नानातनुत्राणि स्थानिस्थानि महायलाः ।
युयुत्सवोऽभ्यनयन्त देवकल्पाः प्रहारिणः ॥ २४
सोपस्करोषु शूत्रेषु महत्सु च महागथाः ।
पृथकाश्चनसन्नाहात्रयेष्वथानयोजयन् ॥ २५
मूर्षचन्द्रप्रतीकाग्रे मणिदमविभूषिते ।
महाप्रमाणं मत्स्यस्य ध्वजमुच्छ्रियते रथे ॥ २६
ध्वजान्धुविधाकागन्मार्वाणान्हेममालिनः ।
यथास्यं ध्वजियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ २७
रथेषु युज्यमानेषु कडां राजानमम्रवीन् ।
मया दारां चतुर्वर्गमवाप्तमृषिसचमात् ॥ २८

दंशितो रथमास्थाय पदं निर्याम्यहं गवाम् ।
 अयं च बलवान्धरो बललो दृश्यतेऽनघ ॥ २९
 गोसहस्रमश्वचयं च संयोजय रथेषु वै ।
 नैतेन जातु युद्धेयुर्गवार्थमिति मे मतिः ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ मात्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
 कङ्कश्च बललः स्रुदो दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ॥ ३१
 तन्निपालश्च गोसहस्रो यथा ते पुरुषर्षभाः ।
 शूराः सुवीराः पुरुषा नागराजवरोपमाः ।
 युद्धेयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ ३२
 एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
 कवचानि विचित्राणि दृढानि च लघूनि च ॥ ३३
 प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ।
 नेमे जातु न युद्धेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं शीघ्रं त्वरितमानसः ।
 शतानीकः स पार्थेभ्यो रथाघ्राजन्समादिशत् ॥ ३५
 सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ।
 तान्दृष्ट्वा सहसा स्रुता राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ ३६
 निर्दिष्टा नरदेवेन रथाच्छीघ्रमयोजयन् ।
 कवचानि विचित्राणि नवानि च दृढानि च ॥ ३७
 विराटः प्रददौ यानि तेषामक्रिष्टकर्मणाम् ।
 तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते महारथाः ॥ ३८
 तरस्विनश्चक्ररूपाः सर्वशस्त्रविशारदाः ।
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि त्रयसिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

विराटसुशर्मसैन्ययोरुद्धम् ॥ १ ॥ बुधितिरादिनिहत्वाणां परितङ्गयानम् ॥ २ ॥ विराटसुसर्मणोरुद्धम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 त्रिगर्वानस्पृशन्मात्स्याः सूर्येऽस्तंगमिते सति ॥ १
 ते त्रिगर्ताश्च मात्स्याश्च व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 अन्योन्यमभिवर्तन्ते गोषु वृद्धा महाबलाः ॥ २
 भीमाश्च भक्तमावहास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

रथान्हेमपरिष्कारान्समास्थाय महारथाः ।
 पाण्डवा निर्ययुर्दृष्टा दंशिता राजसत्तम ॥ ३९
 विराटमन्वयुः पथात्सहिताः कुरुषुङ्गवाः ।
 चत्वारो आतरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥
 दीर्घानां च दृढानां च धनुषां ते यथाबलम् ।
 उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां वीराश्चापेभ्योजयन् ॥ ४१
 ततः सुवाससः सर्वे वीराश्चन्दनरूपिताः ।
 चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ॥ ४२
 ते हया हेमसंछन्ना बृहन्तः साधुवाहिनः ।
 चोदिताः प्रत्यदृश्यन्त पत्रिणामिव पङ्क्तयः ॥ ४३
 भीमरूपाश्च मातङ्गाः अभिन्नकरटामुखाः ।
 सारूढा युद्धकुशलैर्महामात्राधिरोहिताः ॥ ४४
 क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः पाण्डिहायनः ।
 राजानमन्वयुः पथात्क्रामन्त इव पर्वताः ॥ ४५
 दृढायुधजनाकीर्णं रथाश्चगजसंकुलम् ।
 तद्भलाग्रं विराटस्य शक्रसेव तदा यभौ ॥ ४६
 तं प्रयान्तं महाराज निनीपन्तं गवां पदम् ।
 विशारदानां वैश्यानां प्रकृष्टानां तदा नृप ॥ ४७
 विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।
 अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
 विंशच्चाश्वसहस्राणि मात्स्यानां त्वरितं ययुः ॥ ४८
 तदनीकं विराटस्य शुशुभेऽतीव भारत ।
 वसन्ते बहुपुष्पाढ्यं काननं चित्रितं यथा ॥ ४९

ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तितादिभिः ॥ ३
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो रोमहर्षणः ।
 मत्तां परस्परं राजन्वमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४
 देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्येऽवलम्ब्यति ।
 पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५
 अन्योन्यमभ्यापयतां निमतां चेतरेतरम् ।

उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
 पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसा घृताः ।
 शुभिमिर्व्यतिसर्पज्जिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७
 स्वयोर्तरिव संयुक्तमन्तरिक्षमजायत ॥ ८
 रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेरुर्विद्युतो यथा ।
 नर्दतां लोकवीराणां सव्यं दक्षिणमस्यताम् ॥ ९
 रथा रथैः समाजगुः पत्तयश्च पदातिभिः ।
 सादिनः सादिभिर्जगृग्जैश्चापि महागजाः ॥ १०
 असिभिः पट्टसैश्चापि शक्तिभिस्तोमैरैरपि ।
 संरन्धाः समरे योधा निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ११
 निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं हृष्टाः परिषपाणयः ।
 न शेकुरतिसंकुद्धाः शूराः कर्तुं पराञ्चुखम् ॥ १२
 रक्ताधरोष्ठं सुनसं कृत्स्नमश्नुं खलंकृतम् ।
 अह्वयत शिरदिष्ठं रजोविध्वस्तकुण्डलम् ॥ १३
 ह्वयन्ते तत्र गात्राणि वीरैरिच्छन्तानि सर्वशः ।
 सालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १४
 नागमोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १५
 यथा वा वाससी शृङ्गणे महारजतरङ्गिते ।
 विभ्रती युवती श्यामा तद्वद्भ्राति वसुन्धरा ॥ १६
 उपाशान्पद्मजो भौमं रुधिरेण प्रवर्षता ।
 कम्बलं प्रापिशङ्कोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १७
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
 व्यूढं कृत्वा विराटस्य अन्वयुध्यत पाण्डवः ॥ १८
 आत्मानं श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः ।
 पक्षा यमौ च भवतः पुच्छमासीद्वक्रोदरः ॥ १९
 सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनस्तु संकुद्धः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

॥ इति भीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहलपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

सुसर्माणा युद्धे विराटस्य प्रहणम् ॥ १ ॥ भीमेन युधिष्ठिरचोदना विराटस्य मोचनपूर्वकं सुसर्माणो वन्दनम् ॥ २ ॥
 युधिष्ठिरेण वरुणया सुसर्माणो विमोक्षणम् ॥ ३ ॥

यज्ञपापेन उवाच ।
 तमसाऽभिष्टुते लोके रजसा चैव भारत ।

विराटः ९

द्विसहस्रं रथान्वीरः परलोकं प्रवेशयत् ॥ २०
 नकुलस्त्रिशतं जमे सहदेवश्चतुःशतम् ।
 शतानीकः शतं जमे मदिराश्चतुःशतम् ॥ २१
 प्रहृष्टां महतीं सेनां त्रिगर्तानां महाबलौ ।
 आर्च्यतां बहुसंरन्ध्रौ केशकेशि रथारथि ॥ २२
 लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ महाचमूम् ।
 जग्मतुः सूर्यदत्तश्च बललश्चापि पृष्ठतः ॥ २३
 शङ्खो विराटपुत्रश्च महेष्वासो महाबलः ।
 विनिघ्नन्समरे शूरान्प्रविवेश महाचमूम् ॥ २४
 विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतं रथान् ।
 कुञ्जराणां शतं चैव सहस्रं वाजिनां तथा ॥ २५
 चरन्स विविधान्मार्गात्रयेन रथिनांवरः ।
 त्रिगर्तानां सुशर्माणामार्च्छद्वुक्मरथं रणे ॥ २६
 तौ तु प्राहरतां तत्र महेष्वासो महाबलौ ।
 अन्योन्यमभिनिरन्तौ गोपु गोदृपमाविव ॥ २७
 राजसिंहौ सुसंरन्ध्रौ विरेजतुर्मर्षणौ ।
 कृतास्त्रौ निश्चितैर्वाणैरसिशक्तिपरश्वर्यैः ॥ २८
 ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयातां समन्ततः ।
 शूरान्सखजतुः शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २९
 अन्योन्यमभिसंरन्ध्रौ दन्ताभ्यामिव कुञ्जरा ।
 कृतास्त्रौ निश्चितैर्वाणैर्दारयामासत् रणे ॥ ३०
 मात्स्यो राजा सुशर्माणं विव्याध निधितैः शरैः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणैर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३१
 द्वाभ्यां स्रूतं च विव्याध केतुं च त्रिमिराशुगैः ।
 तथैव मात्स्यराजं तु सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध परमास्त्रविद् ॥ ३२
 तयोर्वलानि राजेन्द्र समस्तानि महारणे ।
 नाजानन्त तदाऽन्योन्यं प्रदोपे रजसा घृते ॥ ३३

व्यतिष्ठन्त मुहूर्तं ते व्यूढानीकाः प्रहारिणम् ॥ १
 ततोऽन्यकारं प्रणुद्मुदविष्टमिन्द्रावरः ।

कुर्वाणो विमलां रात्रिं दर्शयन्क्षत्रियात्रणे ॥ २
 ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्बुद्धमवर्तत ।
 घोररूपं तदा तेषामवेक्ष्य तु परस्परम् ॥ ३
 तथैव तेषां तुमुलानि तानि
 क्रुद्धानि चान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
 गदासिपटुश्च परश्वर्यश्च
 मासैश्च तीक्ष्णाग्रमुधौतधारैः ॥ ४
 बलं तु मात्स्यस्य बलेन राजा
 सर्वे त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
 प्रमथ्य जित्वा च निपीड्य मत्स्या-
 निराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ५
 मत्ताविष वृषौ तौ तु गजाविष मदोद्धतौ ।
 सिंहाविष गजग्राहौ शक्रवृत्राविषोद्धतौ ॥ ६
 उभौ तुल्यबलोत्साहायुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
 उभौ तुल्यस्त्रविशेषपावुभौ युद्धविशारदौ ॥ ७
 तौ निहत्य पृथग्धुर्यानुभयोः पाणिंसारथी ।
 आत्मां तुल्यधनुग्राहौ कृष्णकंसाविषोद्धतौ ॥ ८
 ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह आत्रा सुवर्मणा ।
 अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथग्रातेन सर्वशः ॥ ९
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्ध आतुरौ क्षत्रियर्षभौ ।
 गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां जवात् ॥ १०
 सुशर्मा परवीरसो बलवान्वीर्यवान्गदी ।
 विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ११
 तमुन्मथ्य सुशर्मा तु युवतीमिव कामुकः ।
 स्रन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ भीमविक्रमः ॥ १२
 तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ।
 बलं सर्वं विभक्तं तन्निरुत्साहं निराशकम् ॥ १३
 भ्राद्रवन्त भयान्मात्स्यास्त्रिगर्तैरदिता रणे ।
 विदिक्षु दिक्षु सर्वासु पलायन्ति च यान्ति च ॥ १४
 तेषु विद्राव्यमाणेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अभ्यभापत धर्मात्मा भीमसेनमरिन्दमम् ॥ १५
 मात्स्यराजस्त्रिगर्तेन परामृष्टः सुशर्मणा ।
 तं मोक्षय महाबाहो मा गमद्विपतां वशम् ॥ १६

भीमसेन महाबाहो गृहीतं तु सुशर्मणा ।
 त्रायस्व मोचय क्षिप्रमसत्मीतिकरं नृपम् ॥ १७
 उपिताः सः सुखं सर्वे सर्वकामैः संपूजिताः ।
 भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र भीमसेनो महाबलः ।
 अभ्यभापत दुर्धर्षो रणमध्ये युधिष्ठिरम् ॥ १९
 अहमेनं परित्रासे शासनाच्च पार्थिव ।
 पश्येद्दं शुमहत्कर्म युध्यतो मम शत्रुभिः ॥ २०
 स्वबाहुबलमाश्रित्य परेषामसमं रणे ।
 एकान्तमाश्रितो राजस्तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ॥ २१
 अयं वृक्षो महाबाहो गिरिमात्रो वनस्पतिः ।
 अहमेनं समासृज्य पोथंयिष्यामि शात्रवान् ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 तं मत्तमिव मातङ्गं धीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
 अत्रवीद्वातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २३
 भीम मा साहसं कार्पांस्तिष्ठत्वेव वनस्पतिः ॥ २४
 मा त्वां वृक्षेण कर्माणि कुर्वन्तमतिमानुषम् ।
 जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽज्यमिति भारत ॥ २५
 मा गृहीस्त्वमिमं वृक्षं सिंहनादं च मा नद ।
 कर्मणा सिंहनादेन विज्ञास्यन्ति जना ध्रुवम् ॥ २६
 इमं वृक्षं गृहीत्वा त्वं नेमां सेनामभिद्रव ।
 वृक्षं च त्वां रुजन्तं वै विज्ञास्यति जनो ध्रुवं ॥ २७
 अन्यदेवायुधं शूब्रं प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
 चापं वा यदि वा शक्तिं निर्वृत्तिं वा परश्वधम् ॥ २८
 यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
 तदेवायुधमादाय मोचयाशु महीपतिम् ॥ २९
 ययौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
 व्यायच्छतस्ते समरे मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 आतुर्वचनमादाय भीमो वृक्षं विसृज्य च ।
 चापमादाय संप्राप्तो रथमास्थाय पाण्डवः ॥ ३१
 व्यमुञ्चच्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः ।

तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाऽऽद्रवत् ॥ ३२
 विराटमभिचीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् ॥ ३३
 सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकथमोपमम् ।
 तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुङ्गवः ॥ ३४
 पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ।
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ॥ ३५
 निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ।
 रथानां च गजानां च बाजिनां च सप्तादिनां ॥ ३६
 सहस्रशतसंघाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् ।
 पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ ३७
 पक्षयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ ३८
 तद्गृह्णा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 चिन्तयामास मनसा किं श्रेयं हि बलस्य मे ॥ ३९
 अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा भग्नो महाबलः ।
 आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ॥ ४०
 सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान्क्षिपते च पुनःपुनः ॥ ४१
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
 दिव्यमस्त्रं विक्रवाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ ४२
 तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवास्तां महाचमूम् ।
 विराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ४३
 त्रिगर्तोः समभिक्रम्य अयुध्यन्त जयैषिणः ।
 तान्भीमसेनः संक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 द्विसहस्ररथान्भीरः परलोकं प्रवेक्ष्यत् ॥ ४४
 सहस्रं प्राहिणोद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्चरैः ॥ ४५
 शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ।
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ॥ ४६
 प्रविश्य महतीं सेनां त्रिगर्तानां महाबलः ।
 क्षोभयन्सर्वभूतानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ४७
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महाबलः ।
 अभिद्रुत्य सुशर्माणं शौररभ्यहनद्भुशम् ॥ ४८
 सुशर्मोऽपि सुसंक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
 अविध्यद्दशभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ४९
 ततो राजन्धिप्रकारी कुन्तीपुत्रो वृकोवरः ।

समासाद्य सुशर्माणमथास्तस्य न्यपातयत् ॥ ५०
 पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
 अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् ॥ ५१
 चक्ररक्षस्तु शूरश्च शोणाश्वो नाम नामतः ।
 स भयाद्विरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं व्याजहात्तदा ॥ ५२
 ततो विराटः प्रस्कन्ध रथादथ सुशर्मणः ।
 गदामस्य परामृश्य तमेवाभ्यहनद्रली ॥ ५३
 स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ५४
 भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्ध वीरवान् ।
 उत्सृत्य गत्वा वेगेन तद्वये विनिपत्य च ।
 सुशर्मणः शिरोऽगृह्णात्पुनराश्वास्य युध्यतः ॥ ५५
 अग्राद्विरेर्विनिक्षिप्य सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
 ऊर्ध्वमुत्सृत्य मार्जारं आखोर्यद्वच्छिरो रूपा ॥ ५६
 समुद्यम्य तु रोपाचं निष्पिपेय महीतले ।
 यदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलिप्यतः ॥ ५७
 तस्य जानु ददौ भीमो जम्भे चैनमरत्निना ।
 स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५८
 तस्मिन्भीरे गृहीते तु त्रिगर्तानां महारथे ।
 अभज्यत बलं सर्वं त्रिगर्तानां भयातुरम् ॥ ५९
 निवृत्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
 अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ६०
 स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिपेवा यतप्रताः ।
 विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ।
 स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ६१
 नायं पापसमाचरो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 किंतु शत्रवं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ॥ ६२
 तत एनं विचेष्टन्तं वद्धा पार्थो वृकोदरः ।
 रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्डितम् ॥ ६३
 अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छयुधिष्ठिरम् ।
 दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् ॥ ६४
 श्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ।
 तं राजा प्राहसद्गृह्णा युध्यतां च नराधमः ॥ ६५
 एवमुक्तोऽत्रवीद्रीमः सुशर्माणं महाबलम् ।

जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ६६
 दासोऽसीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
 एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ६७
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो आता सप्रणयं वचः ।
 मुञ्चमुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ ६८
 दासभावं गतो ह्येव विराटस्य महीपतेः ।

अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मेवं कार्पीः कदाचन ॥ ६९
 एवमुक्ते तु सत्रीडः सुशर्माऽसीदधोमुखः ।
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ७०
 विमृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।
 स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिपेवा यतव्रताः ।
 संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसरन् ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिरचोदनया विराटप्रेषितैर्नृपैर्नगरमेव जयोद्धोपगम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोः विराटः कौन्तेयानतिमात्रुपविक्रमान् ।
 अर्चयामास विचेन मानेन च महारथान् ।
 वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदाऽन्वितः ॥ १
 विराट उवाच ।
 यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
 कार्यं कुरुत तैः सर्वैर्यथाकामं यथासुखम् ॥ २
 ददाम्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
 मनसा चाप्यभिप्रेतं वदः शत्रुनिषर्हणाः ॥ ३
 युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
 तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
 ऊचुः प्रहृष्टमनसो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ५
 प्रतिनन्दाभे वाचं सर्वैर्यैव विश्रापते ।
 एतावताऽद्य प्रीताः स्मो यत्वं मुक्तोऽसि शत्रुभिः ६
 यत्वं मुक्तोऽसि शत्रुभ्यो ह्येतत्कार्यं हितं हि नः ।
 न किञ्चित्कार्यमस्माकं न धनं मृगयाग्रहे ॥ ७
 अथान्वीत्प्रीतमना मात्सरराजो युधिष्ठिरम् ।
 निर्भरः प्रीतिपूरेण हर्षगद्गदया गिरा ॥ ८
 पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।
 एहि त्वामभिप्रेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् ९
 मनसा चाप्यभिप्रेतं यत्ने शत्रुनिषर्हणम् ।

तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ १०
 रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
 वैयाघ्रपथ विप्रेन्द्र सर्वैर्यैव नमोस्तु ते ॥ ११
 स्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
 यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ १२
 ततो युधिष्ठिरो मात्स्यं पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
 प्रतिनन्दांमि ते वाचं मनोज्ञां मात्स्य भापिता ॥ १३
 आनृशंस्यपरो नित्यं सुमुखः सततं भवान् ।
 पुनरेव विराटश्च राजा कङ्कमभापत ॥ १४
 अहो शूद्रस्य कर्माणि बललस्य द्विजोत्तम ।
 सोऽहं शूद्रेण संग्रामे बललेनाभिरक्षितः ॥ १५
 त्वत्कृते सर्वमेवैतदुपपन्नं ममानय ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १६
 ददामि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यहम् ।
 शयनासनयानानि कन्याश्च सगलंकृताः ॥ १७
 हस्त्यश्वरथसङ्घाश्च राष्ट्रानि विविधानि च ।
 एतानि च मम प्रीत्या प्रतिशृणु ममान्तिके ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र कौरव्यः प्रत्यभापत ।
 एषैव तु मम प्रीतिर्यत्वं मुक्तोऽसि शत्रुभिः ॥ १९
 प्रीतयेतत्पुनरुदयः प्रविशाद्य परंतप ।
 दारैः पुत्रैश्च संश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला २०
 सुशर्माणं तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम् ।

विसर्जय नरश्रेष्ठ वरमेतदहं दृष्टे ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ते तु कङ्केन विराटो राजसत्तमः ।
 प्रत्युवाच ततः कङ्कं सुशर्मा यातु चेष्टतः ॥ २२
 कङ्क उवाच ।
 गच्छन्तु दूतास्त्वरिता नगरं तव पार्थिव ।
 सुहृदां प्रियमाख्यातुं धोपयन्तु च ते जयम् ॥ २३
 ततस्तद्वचनान्मात्स्यो दूताञ्चाजा समादिशत् ।
 आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ २४

॥ इति भीमन्महामारुते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

ससत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

दुर्योधनेन भीमद्रोणादिभिः सह विराटनगरमेव उत्तरभागे गवां ग्रहणम् ॥ १ ॥ गोपालेन केनचिपुरमेत्योत्तरं प्रति
 कुरुभिर्गोमहणस्य निवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 याते त्रिगर्तान्मात्स्ये तु पशुस्तान्यै परीक्षति ।
 दुर्योधनः सहामार्त्यैर्विराटपुरमभ्यगात् ॥ १
 भीमद्रोणौ च कर्णश्च कृपश्च परमास्रवित् ।
 द्रोणिश्च सौषल्यश्च तथा दुःशासनः शलः ॥ २
 विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
 दुःसहो दुर्युधश्चैव एते चान्ये महारथाः ॥ ३
 सर्वे मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
 गोपान्निद्राव्य तरसा गोधनं जहुरोजसा ॥ ४
 गवां शतसहस्राणि कुरवः कालयन्ति च ।
 महता रथबंधेन परिशृणु समन्ततः ॥ ५
 गोपालानां तु धोपेषु हन्यतां तर्षहारथैः ।
 आरावः सुमहानासीत्संग्रहारे भयंकरे ॥ ६
 गवाध्वस्तु संवत्स्रो रथमास्थाय सत्वरः ।
 जगाम नगरायैव परिक्रोशन्तदाऽस्तवत् ॥ ७
 स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेदमाभ्ययाचतः ।
 अस्तीर्षि रथात्पूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८
 दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुष्टं मात्स्यस्य मानिनम् ।

तस्यै च सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९
 गवां शतसहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 प्रतिजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ १०
 राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११
 त्वां वै परिपदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
 पुत्रो ममानुरूपश्च शूर्येति कुलोद्बहः ॥ १२
 इष्वस्त्रनिपुणो योधः सदा वीर्य मे सुतः ।
 समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह वाटशः ॥ १३
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ।
 जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ॥ १४
 आवर्तय कुरुक्षित्वा पशून्पशुपतिर्यथा ।
 निर्दहंपामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १५
 धनुश्च्युतं रुमपुङ्गवधिरः संनतपर्वभिः ।
 द्विपतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव गृध्रपः ॥ १६
 पाशोपधानां ज्यातर्षी चापदण्डां महास्यनाम् ।
 शरवर्णा धनुर्वर्णां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १७
 निर्याहि नगराब्धीं राजपुत्र किमास्यते ।

यामोपधानां पाशो मारीचान्महणयो शरैश्च शरवर्णा
 धनुर्वर्णा शरवर्णा धनुर्वर्णा धनुर्वर्णा धनुर्वर्णा धनुर्वर्णा

सामान्ये विराटपर्वणि कर्णः शरवर्णा गजानामिव गृध्रपः
 दशो दशम् ॥ १० ॥ ससत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
 ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयस्य तथा विभो ॥ १८
 रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया ।
 छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधकाः ॥ १९
 रणे जित्वा कुरुन्तर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।

यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ २०
 त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मात्स्यपतेः सुतः ।
 गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २१
 यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः ।
 एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

उत्तरे समुचितसारथेरभावेन विद्यमाने अर्जुनेन द्रौपदीप्रति उत्तराय बृहन्नलायाः सारथ्यकौशलनिवेदनचोदना
 ॥ १ ॥ आनृचोदितया उत्तरया बृहन्नलोमिति उत्तररयसारथ्यकरणप्रार्थना ॥ २ ॥ उत्तरेण सारथीभूतेनार्जुनेन सह कुरु-
 ञ्मति रणायाभियानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 महाजनसमक्षं तु स्त्रीणां मध्ये विशेषतः ।
 गवाध्यक्षेण संभोक्तो विराटतनयस्तदा ॥ १
 स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ वाक्यं तेजःप्रवर्धनम् ।
 अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 उत्तर उवाच ।
 अधाहमनुगच्छेयं दृढधन्या भवां पदम् ।
 यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदथेषु कोविदः ॥ ३
 तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता समो भवेत् ।
 पश्यध्वं सारथिं शीघ्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ ४
 अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
 यत्तदासीन्महायुद्धं तत्र मे सारथिर्हृतः ॥ ५
 पद्यहं त्वधिगच्छेयं यो मे यन्ता भवेद्युधि ।
 त्वरावानध यास्यामि समुच्छ्रितमहाध्वजः ॥ ६
 विगाढा तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
 शस्त्रप्रतापान्निर्वीर्यान्कुरुञ्जित्वाऽऽनये पशून् ॥ ७
 दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
 द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ८
 विद्रावयित्वा संग्रामे दानवान्मघवानिव ।
 अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ९
 शून्यमाज्ञाय कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
 किं न शक्यं च तैः कर्तुं यदहं तत्र नामचम् ॥ १०
 पश्येयुरप्य मे वीर्यं कुरवस्ते समांगताः ।

किन्तु पार्थोऽर्जुनः साक्षादिति मंस्यन्ति मां परे ११
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्त्रीषु चात्मप्रशंसनम् ।
 नामर्पयत पाञ्चाली वीमत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १२
 श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
 अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ॥ १३
 द्रुपदस्य सुतां राज्ञः पाञ्चालीं रूपसंमताम् ।
 सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
 उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ॥ १४
 उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिसिते १५
 इयं किल पुरा युद्धे खाण्डवे सज्यसाचिनः ।
 सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
 महाञ्जयो भवेद्युद्धे सा चेद्यन्ता बृहन्नला ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 सा चोदिता तदा ह्येन हर्जुनेन शुचिसिता ।
 पाञ्चाली च तदाऽऽगम्य उत्तराया निवेशनम् १७
 ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
 युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ॥ १८
 अमर्षयन्ती तदुःखं कृष्णा कमललोचना ।
 उत्तरामाह वचनं सस्त्रीमध्ये विलासिनीम् ॥ १९
 योऽयं युवा वारणयूयपोपमो
 बृहन्नलाऽस्मीति जनोऽभ्यभाषत ।

पुरांषि पार्थस्य स सारथिस्तदा
 धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्ये ॥ २०
 एतेन वा सारथिना तदाञ्जुनः
 सदेवगन्धर्वमहासुरोरगान् ।
 सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवा-
 नर्तपयचापि हिरण्यरेतसम् ॥ २१
 यदस्य संस्थामपि तस्य संयुगे
 जानामि वीर्यं परधीरमध्यगम् ।
 संगृह्य रश्मीनपि चास्य वीर्यवा-
 नादाय चापं प्रययौ रथे स्थितः ॥ २२
 न सर्वभूतानि न देवदानवा
 न चापि सर्वे कुरवः समागताः ।
 धनं हरेयुस्तव जातु धन्विनो
 बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ॥ २३
 प्रमुप्यनयमथासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
 सुदृष्टपूर्वो हि मया चरन्त्या पाण्डवालये ॥ २४
 स चानन सहायेन खाण्डवं चादहतपुरा ।
 अञ्जुनस्य तदाऽग्नेन संगृहीता ह्यौत्तमाः ॥ २५
 तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
 अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्ताऽस्ति तादृशः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
 अभ्यर्थयन्तां सारथ्ये वीरं शीघ्रं बृहन्नलाम् ॥ २७
 शिक्षितेवा हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिने ।
 सैरन्ध्राह महाप्राज्ञा स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ॥ २८
 उत्तर उवाच ।
 सैरन्ध्रि जानासि मम व्रतं हि
 लीवेन पुंसा न हि संवदाम्यहम् ।
 सोऽहं न शक्यामि बृहन्नलां शुभे
 वक्तुं स्वयं यच्छ हवान्ममेति ॥ २९
 सैरन्ध्र्युवाच ।
 मयकाले तु संप्राप्ते न व्रतं नाव्रतं पुनः ।
 यथा दुःखं प्रवरति कर्तुं युक्तं चरेद्दुयः ।

शिखिन्दी मयूरपिच्छालकास्तृती ॥ ३५ ॥

इति धर्मविदः प्राहुस्तस्माद्राच्या बृहन्नला ॥ ३०
 येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
 अस्यास्तु वचनं वीरं करिष्यति न संशयः ॥ ३१
 यदि ते सारथिः सा स्वात्कुहन्सर्वान्न संशयः ।
 जित्वा गाथं समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स सैरन्ध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
 गच्छ त्वमनवद्यादि तामानय बृहन्नलाम् ॥ ३३
 सां प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
 ज्येष्ठेन भ्रात्रा ग्रहिता यशस्विनी ।
 भ्रातुर्नियोगं तु निश्चम्य सुभ्रूः
 शुभानना हाटकवज्रभूषिता ॥ ३४
 सा वज्रमुक्तामणिहेमकण्डला
 मृदुकुमा भ्रातुर्नियोगचोदिता ।
 प्रदक्षिणावर्तततुः शिखण्डिनी
 पद्मानना पद्मदलायताक्षी ॥ ३५
 तन्वी समाङ्गी मृदुमन्द्रलोचना
 मात्स्यस्य राज्ञो दुहिता विलासिनी ।
 सा नर्वनागारमरालपद्मा
 शतहृदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ ३६
 सा नागनासोपमसंहितोरु-
 रनिन्दिता वेदिविलप्रमथ्या ।
 आसाद्य तस्मां वरमाल्यधारिणी
 पार्थं शुभा नागवधूतिव द्विपम् ॥ ३७
 तामागतामायतताम्रलोचना-
 भवेक्ष्य पार्थः समयेऽभ्यभाषत ॥ ३८
 किमागता काञ्चनमाल्यधारिणी
 सुगात्रि किञ्चित्चरिताऽसि सुधु ।
 किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्न-
 माचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 सा वज्रवर्ह्यविकारकण्डला
 विनिद्रपशोत्पलपत्रगन्धिनी ।

अथशिरोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

प्रसन्नताराधिपसंनिभानना
 पार्थ कुमारी वचनं वभाषे ॥ ४०
 उत्तरोवाच ।
 हरन्ति वित्तं कुरवः पितुर्मे
 शतं सहस्राणि गवां बृहन्नले ।
 सा भ्रातुरश्वान्मम संयमस्व
 पुरा परे दूरतरं हरन्ति गाः ॥ ४१
 सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां
 सुशिक्षिता संग्रहणे रथाश्वयोः ।
 अहं मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो
 मया वृता तत्र न चेद्भूमिप्यसि ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा नियुक्तो नरदेयकन्यया
 नरोत्तमः प्रीतमना धनञ्जयः ।
 उवाच पार्थः शुभमन्द्रया गिरा
 शुभाननां शुकदतीं शुचिसिताम् ॥ ४३
 गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि
 हुताशनं प्रज्वलितं विशामि वा ।
 इच्छामि तेऽहं वरगात्रि जीवितं
 करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।
 न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये
 वैवस्वतं मेतवतेर्महाभयम् ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा कुरुवीरपुङ्गवो
 विलासिनीं शुकदतीं शुचिसिताम् ।
 बृहन्नलारूपविभूषिताननो
 विराटपुत्रस्व समीपमाव्रजत् ॥ ४५
 तथा व्रजन्तं वरमूपपैश्वर्यं
 महाप्रभं वारणयूथपोषमम् ।
 गजेन्द्रबाहुं कमलायतेक्षणं
 कवाटवस्वस्थलमुन्नतांसम् ॥ ४६
 तमागतं पार्थमभिप्रकर्षनं
 महाबलं नागमिव प्रमाथिनम् ।
 वैराटिरामञ्च ततो बृहन्नलं
 गवां निनीपन्यदमुत्तरोऽब्रवीत् ॥ ४७

तमाव्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
 अन्वगच्छद्विशालाक्षी गजं गजवधूरिव ॥ ४८
 दूरादेव तु संप्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमर्तयत् ॥ ४९
 पृथिवीं चाजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 सैरन्ध्री त्वां ममाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥
 देवेन्द्रसारथिर्वीरो मातलिः ख्यातविक्रमः ।
 सुमहो जामदग्रेथ विष्णोर्धन्ता च दारुकः ॥ ५१
 सुमन्त्रो वा दाशरथेः सूर्ययन्ता तथाऽऽरुणः ।
 सर्वे सारथयः ख्याता न बृहन्नलया समाः ॥ ५२
 इत्युक्तोऽहं च सैरन्ध्या तेन त्वामाहयामि वै ।
 आहूता त्वं मया सार्धं गेहोद् याहि बृहन्नले ॥ ५३
 दूरादूर्तरं गावो भवन्ति कुरुभिहृताः ।
 तथोक्ता प्रत्युवाचेदं राजपुत्रं बृहन्नला ॥ ५४
 का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ।
 नृचं वा यदि वा गीतं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
 तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ ५५
 उत्तर उवाच ।
 त्वं नर्तको वा यदि वाऽपि गायकः
 क्षिप्रं तनुत्रं परिधत्स्व भानुमत् ।
 अभीक्ष्णमाहुस्तव कर्म पौरुषं
 स्त्रियः प्रशंसन्ति ममाद्य चान्तिके ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपसूनुत्तम-
 स्तदा सयित्वाऽर्जुनमभ्यनन्दयत् ।
 अग्नोत्तरः पारशवं शताक्षिम-
 त्सुवर्णचित्रं परिगृह्य भानुमत् ॥ ५७
 बृहन्नलायै प्रददौ स्वयं तदा
 विराटपुत्रः परवीरघातिने ।
 तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा-
 नकर्तुर्कामेव समाददे तदा ॥ ५८
 बृहन्नलोवाच ।
 यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्यः स्याद्विपतां वधः ।
 अहं त्वामभिगच्छामि यत्र त्वं यासि तत्र भो ॥ ५९

वैशंपायन उवाच ।
 ततः स नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहू ।
 उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वे जानन्नरिन्दमः ॥ ६०
 तमाददानं प्रमदा जहासिरे
 ह्यधोमुखं वीरवरोऽभ्यधारयत् ।
 तवस्तिरश्चीनकृतं सपत्नहा
 ह्यधोमुखं कवचमथाभ्यकर्षत् ॥ ६१
 सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो
 ह्यज्ञातवत्सर्वकुसुमवीरः ।
 ऊर्ध्वं श्लिपन्वीरतरोऽभ्यधारय-
 त्पुनश्च यन्ता कवचं धनञ्जयः ॥ ६२
 एषमकाराणि बहूनि कुर्वति
 तस्मिन्कुमार्यः प्रमदा जहासिरे ।
 तथापि कुर्वन्तमभिन्नकर्शणं
 नैवोत्तरः पर्यभवद्वनञ्जयम् ॥ ६३
 तं राजपुत्रः समनाहयत्स्वयं
 जाम्बूनदान्तेन शुभेन वर्मणा ।
 कथानुत्तमप्रतिभेन भास्वता
 जाञ्जल्यमानेन सहस्ररश्मिना ॥ ६४
 अथास्य शीघ्रं प्रसमीक्ष्य योजय-
 द्रूथे हयान्काञ्चनजालसंश्रुतान् ।
 गुरुर्याज्ञालान्तर्योक्कभूषणं
 सिंहं च सौवर्णमुपाश्रयद्रुथे ॥ ६५
 धनंपि च विचित्राणि बाणांश्च रुचिरान्वहन् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षपर्वणि अष्टमिशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

विराटः कुरुर्योनालोकनमात्रेण रथादयस्कृन्ध भयात्पलायनम् ॥ १ ॥ तमनुधाविनाऽर्जुनेन तस्य केशपाशे प्रहणेन परिमाणवधपूर्वकं पुनरु रथारोपणम् ॥ २ ॥ तथा तेन सह गाण्डीवाद्यानयनाय जर्मिनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 न गजधान्या निर्याप्य वैराटिरकुतोभयः ।
 प्रयाहीत्यमवीक्ष्युतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १
 ममरोतान्कुरुन्मयाभिर्गोपूजयन्नित्यं वै ।
 गार्धनाः क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २

विराटः १५

आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च स न्यसत् ६६
 आरुह्य प्रययौ वीरः सवृहन्नलसारथिः ।
 अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यधैवाश्रुवंस्तदा ॥ ६७
 वृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ।
 पाञ्चालिकार्थं मूक्ष्माणि रत्नानि विविधानि च ।
 विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ॥ ६८
 अथ ता श्रुवतीः कन्याः सहिताः कुन्तनन्दनः ।
 प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ ६९
 यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
 अथाहरिष्ये वासांसि मूक्ष्माण्याभरणानि च ७०
 वैशंपायन उवाच ।
 अथोत्तरो वर्म महाप्रभावं
 सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृतं शुभम् ।
 आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं
 धनञ्जयं सारथिनं प्रगृह्य ॥ ७१
 तमुत्तरं प्रेक्ष्य रथोत्तमे स्थितं
 वृहन्नलां चैव महाजनस्तदा ।
 स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः
 प्रदक्षिणं मङ्गलिनोऽभ्यपूजयन् ॥ ७२
 यदर्जुनस्वर्षभतुल्यगामिनः
 पुराऽभ्यदत्सपण्डवदाहमङ्गलम् ।
 कुरुन्तमासाद्य रणे वृहन्नले
 सहोत्तरेणास्तु तवाद्य मङ्गलम् ॥ ७३

ततस्तांधोदयामास सदधान्यापण्डनन्दनः ॥ ३
 ते ह्या नरमिहेन चोदिता चातरंहयः ।
 आलिखन्त इवाकाशमूढः काञ्चनमालिनः ॥ ४
 नातिदूरमथो गन्वा मात्स्यपुत्रधनञ्जयो ।
 अर्बुधेनामवित्रन्मो कुरुणां बलिनां बलम् ॥ ५

श्मशानमभितो गत्वा शूरो ददृशतुः कुरून् ॥ ६
 तदनीकं महत्तेपां विस्तृतं सागरोपमम् ।
 सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ७
 ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
 दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृष्टकुरुसत्तम ॥ ८
 तदनीकमथो वीक्ष्य गजाध्वरसंकुलम् ।
 कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शान्तनवेन च ।
 द्रोणेन सह पुत्रेण महेष्वासेन धीमता ॥ ९
 हृष्टरोमा भयोद्विग्नो निमील्य स्वदृशौ तदा ।
 कम्पमानशरीरश्च पार्थ वैराटिरब्रवीत् ॥ १०
 नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
 बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
 प्रतियोद्धुं न शक्नोमि कुरुसैन्यं मयानकम् ॥ ११
 नाद्यसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ।
 देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्यं किंपुनर्नरैः ॥ १२
 रथनागाश्चकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ।
 दृष्ट्वैव हि परानीकं मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १३
 यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविञ्चति ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ।
 दुर्योधनस्तथा राजा वीरो दुर्मर्षणः परः ॥ १४
 धृतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 भक्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ॥ १५
 नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वार्थकृतनिश्चयाः ।
 ताञ्जेतुं समरे शरान्दुर्बुद्धिरहमागतः ॥ १६
 दृष्ट्वैव हि कुरून्सर्वान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
 हृषितानि च रोमाणि कश्मलेनाहतं मनः ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरूणां दृढवन्निनाम् ।
 परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १८
 त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये वै प्रणिधाय माम् ।
 सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १९
 अहमेको बहून्वाहः कृतास्त्रानकृतभ्रमः ।
 प्रतियोद्धुं न शक्नोमि निवर्तय बृहन्नले ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथा वादिनं तत्र बीभत्सुः प्रत्यभाषत ।

संग्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ॥ २१
 भयेन दीनरूपोऽसि द्विपतां हर्षवर्धनः ।
 न च तावत्कृतं किञ्चित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ २२
 स्वयमेव च मामात्थ नय मां कौरवान्प्रति ।
 सोहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २३
 मध्यमामिपगृधूनां कुरूणामाततायिनाम् ।
 नेष्यामि त्वां महाबाहो मा त्वं हि विमना भव ।
 समुद्रमिव गम्भीरं कुरुसैन्यमरिन्दम ॥ २४
 स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ।
 विकथ्यमानो निर्यात्वा भूपि किं नात्र युध्यसे ॥ २५
 तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
 रथमारुह्य निर्यात्वा किमर्थं नाबुध्यसे ॥ २६
 न चेद्विजित्य गास्त्वं हि नगरं प्रतिपास्यसि ।
 प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २७
 अहमप्यसि सैरन्ध्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
 नाहं शक्नोम्यनिजित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २८
 स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्यास्तव वाक्येन चोदितः ।
 कथं न युध्येयमहं कुरुनेतान्निखरो भव ॥ २९
 उत्तर उवाच ।
 कामं हरन्तु मात्स्यानां भूर्यासः कुरवो धनम् ।
 प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वाऽपि बृहन्नले ॥ ३०
 संग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु चापि मे ।
 नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नले ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
 त्यक्त्वा मानं सुसंव्रत्तो विमृज्य सशरं धनुः ॥ ३२
 अर्जुन उवाच ।
 नैव शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
 श्रेयो हि मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु कौरव्यः सोऽवपुत्य रथोत्तमात् ।
 तमन्वधावद्भावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ।
 दीर्घी वेणीं विधून्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ ३४
 विक्रमन्तं पदन्वासैर्नमयन्तं च भूतलम् ।

विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
 सैनिकाः प्राहसन्केचिद्योपिद्रुपमवेक्ष्य तम् ॥३५
 तं च शीघ्रं प्रधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽनुवन् ।
 कोऽयं धावत्यसन्नेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम् ॥३६
 क एष वेपसंच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ।
 किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ३७
 इत्येवं सैनिकाः प्राहुर्द्रोणस्तानिदमब्रवीत् ।
 आचार्यः कुरुपाण्डूनां मृतौ शुकाक्षिरोपमः ॥३८
 किं विचारेण वः कार्यमेतेनानुसृतेन वा ।
 धावन्तमनुधावंश्च निर्भयो भयविह्वलम् ।
 वेणीकलापं निर्धूय प्रविभाति नरर्षभः ॥ ३९
 आकारमर्जुनस्यैव ह्रीवरूपं विभर्ति च ।
 रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीवेपसमलंकृतः ॥ ४०
 तदेवंतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
 तत्तदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥४१
 अमरोपिव देवेन्द्रो मनुष्येषु धनञ्जयः ।
 एकः कौसानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् ४२
 द्रोणेन चैयमुक्तस्तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ॥ ४३
 स एष किल निर्यातो बालभावाच्च पौरुषात् ।
 ह्रीवं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ४४
 छन्नं सन्नेन वै नृतं जानीध्वं यान्तमर्जुनम् ।
 ते हि नः प्रतिस्पातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
 कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुर्वन् ॥ ४५
 उग्रः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।
 न नो मन्ये ध्वजं दृष्ट्वा भीत एष पलायति ॥४६
 रुप उवाच ।
 नृतं तमेव धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ।
 सारथिं पुत्तरं कृत्वा मयं योद्धुमिहेच्छति ॥४७
 वैशंपायन उवाच ।
 इति स कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
 न च व्यवसितुं वीरा अर्जुनं शक्नुवन्ति ते ॥४८
 द्रुपधन उवाचेदं सैनिकात्रयमत्तमान् ।

अर्जुनो वासुदेवो वा रामः प्रद्युम्न एव वा ।
 ते हि नः प्रतिस्पातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ४९
 अन्यो वै ह्रीवरूपेण यद्यागच्छेद्गवां पदम् ।
 शस्त्रैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।
 कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुर्वन् ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।
 छन्नं तथा तं वेपेण पाण्डवं प्रेक्ष्य सैनिकाः ।
 अर्जुनेति च नेत्येवं न व्यवसन्ति ते पुनः ।
 इति स कुरवः सर्वे विमृशन्तः पुनःपुनः ॥ ५१
 दृढवेधी महासत्त्वः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 अद्यागच्छति चेद्योद्धुं सर्वं संशयितं बलम् ॥५२
 न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवसन्ति धनञ्जयात् ॥५३
 उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
 गत्वा शतपदं तूर्गं केशपक्षे परामृशत् ॥ ५४
 मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।
 इति वादिनमेवाशु धावन्तं तरसाऽग्रहीत् ।
 विराटपुत्रं वीमत्सुर्वलवानरिमर्दनः ॥ ५५
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
 बहुलं कृपणं चैव वित्तं प्रावेदयद्बहु ॥ ५६
 सुवर्णमणिमुक्तानां यद्यदिच्छसि दधि ते ।
 हस्तिनोश्चान्तरधान्गावः स्त्रियश्च समलंकृताः ॥५७
 शतकुम्भस्य शुद्धस्य श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
 ददामि शतनिष्कं ते मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥५८
 पट्टिं खलंकृताः कन्या ग्राममेकं ददामि ते ।
 मुञ्च मां त्वं भृशं दीनं विदलं भयकम्पितम् ५९
 मणीनष्टं च वैदूर्यान्हेमचद्धान्महाप्रभान् ।
 हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं तु वाजिभिः ॥ ६०
 मत्तान्श्च दद्यात् मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।
 गमिष्यामि पुरं पण्ड द्रष्टुं मातरमद्य ताम् ॥ ६१
 एकोऽहमेव मे मातुः कुमारः किं भवेत्ततः ।
 विधिर्विधेः काले त्वद्वयं कुरुते हि माम् ॥ ६२
 मात्स्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुपोषितः ।
 मातृपार्थशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ॥ ६३
 अट्टबालयुद्धोऽहं कुतले कुरवः कुतः ।

मातृपार्थ्वं गमिष्यामि मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥६४
 प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ॥ ६५
 स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानादीर्यशौर्याङ्कितां गिरम् ।
 उक्तो यौवनगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरून् ।
 अमुक्त्वा मां यदि नयेमरिष्यामि तवाग्रतः ॥६६
 वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रसभं पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकं मानयत् ॥ ६७
 अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ॥ ६८
 अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संयच्छ मेति माम् ।
 आददानः किमर्थं त्वं पलायनपरोऽभवः ॥ ६९
 युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
 यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
 राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य युद्धे जयो ध्रुवम् ॥७०
 सर्वथोत्तर युध्यस्व यन्त्रा सह मया कुरून् ।
 जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
 हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ७२
 अथ सर्वान्कुरुजित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि एकोत्तरचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तरेणाहुनचोदनया क्षमीमायस्य धनुरादानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं दृष्ट्वा क्षीवरूपेण रथस्थं रथिपुङ्गवम् ।
 क्षमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
 द्रोणं भीष्मादयः शूराः कुरूणां रथिसत्तमाः ।
 विप्रस्तमनसश्चासन्धनञ्जयकृताद्रयात् ॥ २
 तानवक्ष्ये हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
 गुरुः शस्त्रभृतांश्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
 खराध वाताः तेषान्ति रूक्षाः परुषनिस्वनाः ।
 भस्ववर्षप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
 रूध्रवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।

निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ।
 शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।
 हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ।
 यादृशान्यत्र दृश्यन्ते रूपाणि विविधानि च ।
 यथा भवन्तस्तिष्ठन्तु युद्धं स्यात्समुपस्थितम् ॥ ७
 रक्षध्वमपि राजानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
 वैशंसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
 एष वीरो महेश्वासः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 आगतः क्षीववेणेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
 एतावद्वृत्त्वा वचनं भीष्ममालोचय चाब्रवीत् ॥ १०

उक्तः उक्तवान् ॥ ६९ ॥ मेति मामिति मे इतीति न्येदः

॥ ६९ ॥ एकोत्तरचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

नदीज लङ्केश्वनारिकेतु-
 नगाह्वयो नाम नगारिमूनुः ।
 गत्वा सुरेशः कचिदङ्गनेव
 गुरुवभापे वचने तदानीम् ॥ ११
 वंशपायन उवाच ।
 इत्पुक्त्वा संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विज्ञापते ।
 मारुदाजवचः श्रुत्वा गाङ्गेयः संज्ञयाऽब्रवीत् ॥ १२
 अतीतं चक्रमसाकं विषयान्तरमागताः ।
 अतीतः समयथोक्त अस्माभिर्यः समातले ।
 न मयं शशुतः कार्यं शङ्कां त्यज नरर्षभ ॥ १३
 देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।
 दुर्योधनमथालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ॥ १४
 एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 आगतः क्लीवरूपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ १५
 एष पार्थो हि विक्रान्तः सङ्घसाची परन्तपः ।
 ये जेतारो महीपानाममुना कुरवो हताः ॥ १६
 यस्मिञ्जाते मही कृत्स्ना निर्भरोच्छ्वासिताऽभवत् ।
 येन मे दक्षिणा दत्ता बद्धा द्रुपदमोजसा ॥ १७
 विद्धा वियद्गतं लक्ष्यं विनिजित्य च पार्थिवान् ।
 निजिता येन पाञ्चाली पुरा येन स्वयंवरे ॥ १८
 राण्डवे येन संतप्तो बह्निजित्वा मुरामुरान् ।
 परिणीता सुमद्रा च येन निजित्य यादवान् ॥ १९
 निजितो येन युद्धेन त्रिपुरारिः सरार्दनः ॥ २०
 गत्वा त्रिविष्टपं येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।
 निवातकवचा राजन्दानवानां त्रिकोटयः ।
 निजिताः कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिनः ॥ २१
 येन त्वं मोचितो बद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ॥ २२
 येन गत्वोत्तरं भेरोरानिनाय महद्भनम् ।
 याजितो धर्मगुप्तश्च नृपान् सर्वान्विजित्य च ॥ २३
 यस्मिञ्छौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रमः ।
 आदर्यं चैव गाम्भीर्यं श्रीर्हार्धमो दयाऽऽज्वलम् ।

नगारिमूनुः । एषोऽङ्गनाचेपपरः क्रिटीटी जिराडव च
 नेपथि पाय गा व इति त. पाठः । दे नदीज गाङ्गेय भीष्म,
 लङ्केश्वनारिकेतुः च तस्मान्नितांशो हन्वान् ग केतुर्वंशो
 गन्ध गः लङ्केश्वनारिकेतुः । नगो गन्धनादादयः गन्धनामा ।

एवमादिगुणोपेतः सोऽयं पार्थो न संशयः ॥ २४
 नाजित्वा विनिर्वर्तत सर्वानपि मरुद्गणान् ॥ २५
 केशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
 अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ।
 न ह्यस्य प्रतियोद्धारमन्यं पश्यामि कौरव ॥ २६
 महादेवोपि पार्थेन श्रूयते युद्धतोषितः ।
 किरातवेषमच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ २७
 इत्येवंवादिनं द्रोणं कर्णः क्रुद्धोऽभ्यभाषत ॥ २८
 सदा भवान्फलगुनस्य गुणान्मासु कथ्यसे ।
 न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा ॥ २९
 दुर्योधन उवाच ।
 यद्येप पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
 ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यांश्च वत्सरान् ३०
 अथवा कश्चिदेवान्यः क्लीवरूपेण देवराट् ।
 शरैरेनं सुनिश्चितः पातयिष्यामि भूतले ॥ ३१
 वंशपायन उवाच ।
 तस्मिन्वदति तां वाचं धार्तराष्ट्रे परन्तपे ।
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ३२
 तां शमीमभिसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 सुखसंवर्धितं पित्रा समराणामकोविदम् ॥ ३३
 एहि भूमिजयारूढ वैराटे महतीं शमीम् ।
 समादिष्टो मया क्षिप्रं धनुर्गाण्डीयमानय ॥ ३४
 नेमानीप्यासनानीह सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ।
 नालं भारं गुरुं भेतुं कुजरं वा प्रमदितुम् ॥ ३५
 मम वा बाहुविशेषं शत्रूनिह विजेष्यतः ।
 नेच्छामि तैरहं कर्तुं कर्म वैजयिकं त्विह ॥ ३६
 अतिमूक्ष्माणि हस्यानि सर्वाणि च मृदूनि च ।
 आयुधानि महाबाहो त्वयैतानि महाबल ॥ ३७
 तस्माद्भूमिजयारूढ शमीमेतां पलाशिनीम् ।
 अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनं विनिहितान्युत ॥ ३८
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य धीमत्सोऽप्यमयोत्तया ।

अर्जुन इत्यर्थः । मूलशूरी नगावप्यविलमः । नगारिन्द्र-
 सस्य मूनुः । क्रिटीटी तपामा ये त्रिन्या यः दुष्माकं गाः धेनुः
 नेपथि त दुर्योधन अथ पातय ॥ ११ ॥

मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥६४
 प्रलयाणवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ॥ ६५
 स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्याङ्कितां गिरम् ।
 उक्तो यौवनगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरुन् ।
 अमुक्त्वा मां यदि नयेर्मरिष्यामि तवाग्रतः ॥६६
 वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 ग्रसभं पुरुषव्याघ्रो रथस्थान्तिकं मानयत् ॥ ६७
 अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तिं नष्टचेतसम् ॥ ६८
 अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संयच्छ मेति माम् ।
 आददानः किमर्थं त्वं पलायनपरोऽभवः ॥ ६९
 युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
 यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
 राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य युद्धे जयो ध्रुवम् ॥७०
 सर्वथोत्तर युध्यस्व यन्त्रा सह मया कुरुन् ।
 जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
 हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ॥७१
 अथ सर्वान्कुरुजित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।

तथाऽहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ब्रह्मा ॥७२
 यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ।
 एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥७४
 मयाह्वेतद्रथानीकं मद्राहुपरिरक्षितः ।
 अमृष्ट्युत्तमं घोरं गुप्तं घोरैर्महारथैः ।
 मा मैस्त्वं राजपुत्राभ्य क्षत्रियोसि परंतप ॥७५
 अहं तैः कुरुभिर्योत्स्ये प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
 प्रविशैतद्रथानीकममृष्ट्युं दुरासदम् ॥ ७६
 यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ।
 शूरान्समरचण्डांश्च नयिष्ये यमसादनम् ॥ ७७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणो वैराटि वीभत्सुरपराजितः ।
 समाश्वास्य भयार्तिं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ७८
 इतस्ततो विवेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
 रथमारोपयामास पार्थः परपुरंजयः ॥ ७९
 तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्तं धनञ्जयः ।
 गाण्डीवं धनुरांदातुमुपायात्तां शर्मां प्रति ।
 उत्तरं तं समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुनः ॥ ८०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

इक्ष्वरणाहुनचोदनया दामीमारस्य धनुरादानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं दृष्ट्वा ह्रीवरूपेण रथस्थं रथिपुङ्गवम् ।
 शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
 द्रोणंभीष्मादयः शूराः कुरूणां रथिसत्तमाः ।
 विव्रस्तमनसश्चासन्धनञ्जयकृताद्रयात् ॥ २
 तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
 गुणः शस्त्रभृतांश्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
 खराश्च वाताः संपान्ति रूक्षाः परुषनिखनाः ।
 भस्वर्षप्रकाशेन तमसा संष्टतं नभः ॥ ४
 रूक्षवर्षाथ जलदा दृढयन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।

निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ५
 शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।
 हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ६
 यादृशान्यत्र दृश्यन्ते रूपाणि विविधानि च ।
 यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु युद्धं स्यात्समुपस्थितम् ॥ ७
 रक्षध्वमपि राजानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
 वैशंसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
 एष वीरो भवेष्वासः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 आगतः ह्रीवरोपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
 एतावदुपत्वा यच्चर्न भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् १०

उक्तः उवाच ॥ ६९ ॥ मेति मामिति मे दृष्टीति स्तोदः

॥ ६९ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

नदीज लङ्केशवनारिकेतु-

नगाहयो नाम नगारिसुनुः ।

गत्या सुरेशः कचिदङ्गनेव

गुरुवभापे वचनं तदानीम् ॥ ११

वंशपायन उवाच ।

इत्पुत्र्या संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विज्ञापते ।

भारद्वाजवचः श्रुत्वा गात्रेयः संज्ञयाऽब्रवीत् ॥ १२

अतीतं चक्रमसाकं चिपयान्तरमागताः ।

अतीतः समयथोक्त अस्माभिर्यः सभातले ।

न भयं शत्रुतः कार्यं शङ्कां त्यज नरर्षभ ॥ १३

देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

दुर्योधनमथालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ॥ १४

एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

आगतः क्लीवरूपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ १५

एष पार्थो हि विक्रान्तः सद्यसाची परन्तपः ।

ये जेतारो महीपानाममुना कुरवो हताः ॥ १६

यसिञ्जाते मही कृत्स्ना निर्भरोच्छ्वासिताऽभवत् ।

येन मे दक्षिणा दत्ता यद्धा द्रुपदमोजसा ॥ १७

विद्धा वियद्वतं लक्ष्यं विनिर्जित्य च पार्थिवान् ।

निजिता येन पाञ्चाली पुरा येन स्वयंवरे ॥ १८

राण्डवे येन संतप्तो वह्निर्जित्वा मुरामुरान् ।

परिणीता सुमद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ॥ १९

निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारिः सरार्दनः ॥ २०

गत्या त्रिविष्टपं येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।

निवातकवचा राजन्दानवानां त्रिकोटयः ।

निजिताः कालकेयाथ हिरण्यपुरवासिनः ॥ २१

येन त्वं मोचितो वद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ॥ २२

येन गत्वोत्तरं भेरोरानिनाय महद्वनम् ।

याजितो धर्मगुप्य नृपान्पूर्वात्विजित्य च ॥ २३

यमिन्द्राय च वीर्यं च तेजो धर्मं पराक्रमः ।

औदार्यं चैव गाम्भीर्यं श्रीर्हार्धमो दयाऽऽर्जवम् ।

नगारिसुनुः । एषोऽङ्गनापेपरः क्रिटीटी जित्वाऽथ ये

नेपथि व्याप गा य इति श. पाठः । हे नदीज गात्रेय भीष्म,

लङ्केश्वर रावणस्य यनं तस्मात्तिनांतयो हन्मान् ग केतुर्पञ्चो

यस्य गा लङ्केश्वरारिकेतुः । नगो गृहमादादयः प्रधानमा ।

एवमादिगुणोपेतः सोऽयं पार्थो न संशयः ॥ २४

नाजित्वा विनिर्वर्तत सर्वानपि मरुद्गणान् ॥ २५

केशितथ वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।

अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ।

न ह्यस्य प्रतियोद्धारमन्यं पश्यामि कौरव ॥ २६

महादेवोपि पार्थेन श्रूयते मुद्वतोपितः ।

किरातवेषमच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ २७

इत्येवंवादिनं द्रोणं कर्णः क्रुद्धोऽभ्यभाषत ॥ २८

सदा भवान्फलगुणस्य गुणानस्मात् कथ्यसे ।

न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा ॥ २९

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।

ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्याथ वत्सरान् ३०

अथवा कश्चिदेवान्यः क्लीवरूपेण देवराट् ।

शरैरेनं मुनिशितः पातयिष्यामि भूतले ॥ ३१

वंशपायन उवाच ।

तस्मिन्वदति तां वाचं धार्तराष्ट्रे परन्तपे ।

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पीरुपं तदपूजयन् ३२

तां शमीमभिसंगम्य पार्थो वराटिमब्रवीत् ।

मुखसंवर्धितं पित्रा समराणामकोविदम् ॥ ३३

एहि भूमिजयारुह वराटे महतीं शमीम् ।

समादिष्टो मया क्षिप्रं धनुर्गाण्डीयमानय ॥ ३४

नेमानीष्वासनानीह सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ।

नालं भारं गुरुं भेतुं कुञ्जरं वा प्रमदितुम् ॥ ३५

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ।

नेच्छामि तैरहं कर्तुं कर्म वज्रयिकं त्विह ॥ ३६

अतिमृक्ष्माणि ह्यस्यानि सर्वाणि च मृद्नी च ।

आयुधानि महाबाहो त्वेतानि महाबल ॥ ३७

तस्माद्भूमिजयारुह शमीमेतां पलायिनीम् ।

अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूपि निहितान्धुत ॥ ३८

युधिष्ठिरस्य भीमस्य भीमत्सौर्यमयोस्तथा ।

अर्जुन इत्यर्थः । शूलशूरो नगावयात्रिलमरः । नगारिन्द्र-

स्य सुनुः । क्रिटीटी तत्रामा ये जित्वा वः दुष्माक गाः धनुः

नेप्यति तं दुर्योधनं अब पालय ॥ ११ ॥

तालप्रमाणं कस्येदं मणिरुक्मविभूषितम् ।
 हाटकस्य सुवर्णस्य मयिञ्जशाखाभृता दश ॥ ५
 दुरानमं महादीर्घं सुरुपं दुष्पधर्पणम् ।
 कस्येदमीदृशं चित्रं धनुः सर्वे च दंशिताः ॥ ६
 चन्द्रार्कविमलाभासः सुरूपाः सुप्रदर्शनाः ।
 हंसाः पृष्ठं श्रिता यस्य कुशाग्रिप्रतिमाचिपः ।
 शार्ङ्गगाण्डीवसदृशं कस्येदं सारथे धनुः ॥ ७
 चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गोपमम् ।
 नीलोपलिप्तमच्छिद्रं जातरूपमयं धनुः ।
 मत्स्याश्वासे हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ८
 शक्रचापोपमं दिव्यं कस्येदं सारथे धनुः ।
 उच्छिद्रं फणिवदिव्यं सारवच्चादुरानमम् ॥ ९
 महत्स्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
 शर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषिताः ।
 जाभ्यूनदविचित्राङ्गं कस्येदं पञ्चमं धनुः ॥ १०
 कस्येमे धुरनाराचाः सहस्रं लोमवापिनः ।
 प्रक्षिप्तास्तीक्ष्णतुण्डाग्रा उपासङ्गे हिरण्यमे ॥ ११
 हारिद्रवर्णाः कस्येमे शिता पञ्चशतं शराः ।
 आशीविपसमस्पर्शाः शिताश्चाजिह्वा दृढाः ॥ १२

विपाठाः पृथवः कस्य गृध्रपशार्धवाजिताः ।
 वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः कस्येमे रुचिराः शराः ॥ १३
 वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरशिखार्चिपः ।
 सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्राः कस्य सप्तशतं शराः ॥ १४
 कस्यायं सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दंशितः ।
 कस्य दण्डो दृढः श्लक्ष्णो रुचिरोऽयं प्रकाशते ॥ १५
 वैयाघ्रकोशः कस्यायं दिव्यः शङ्खो महाप्रभः ।
 कस्यार्थमसयथैते पञ्च शार्दूलक्षणाः ॥ १६
 कस्यायं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्मनिवासितः ।
 नीलोत्पलसवर्णोऽयं कस्य खड्गः पृथुर्महान् ॥ १७
 मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
 ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ॥ १८
 यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्याः पञ्च परिष्कृताः ।
 कस्यायं विपुलः खड्गः शङ्कतस्समनोहरः ॥ १९
 निहितः पार्श्वे कोशे तैलघातः समाहितः ।
 प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
 एतेन प्रतिविद्धः सञ्जीवैत्कश्चिन्न कुञ्जरः ॥ २०
 निर्दिशस्व यथामार्गं मया पृष्ठा बृहन्नलं ।
 विस्सयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति बुधिरापायुधानो पृथक्पृथक् द्विर्द्विंशेन तत्तत्स्वामिकत्वं कथयन् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 मृगा मत्स्यायन्वाचा भीतं शङ्कावशं गतम् ॥ १
 अर्जुन उवाच ।
 यच्चया प्रथमं पृष्ठं शशुसेनाद्गमर्दनम् ।
 पार्थस्येदं धनुर्दिव्यं गाण्डीवमिति विश्रुतम् ॥ २
 अभेद्यममयं श्रीमद्विज्यमन्त्रेणमव्रणम् ।
 सर्वायुधमहामात्रं शतकुम्भमयं धनुः ॥ ३
 एतच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
 देवदानवगन्धर्वैः पूजितं द्वाध्वतीः समाः ॥ ४

येन देवासुरान्पार्थः सर्वान्विपहते रणे ।
 एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ५
 उमापतिश्चतुःपष्टिं शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
 सोमः पञ्चसहस्राणि तथा च वरुणः शतम् ॥ ६
 तस्माच्च वरुणादग्निः प्रेम्णा ग्राह्यत्वं तच्छुभम् ।
 अग्निना प्रातिभान्येन दत्तं पार्थाय गाण्डिवम् ।
 पञ्चपष्टिं च वर्षाणि कान्तेयो धारयिष्यति ॥ ७
 एवंवीर्यं महावेगमेतच्च धनुरुत्तमम् ।
 नीलोत्पलसमं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ॥ ८
 विन्दवश्चात्र सौवर्णाः पृष्ठे साधुनियोजिताः ।

ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥
 अत्रैव तु महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
 एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ४०
 व्यायामसहमत्स्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
 सर्वायुधमहामात्रं सर्वोरिक्षयकारकम् ॥ ४१
 सुवर्णविकृतं दिव्यं शृङ्गणमायतमव्रणम् ।
 अलं भारं गुरुं सोढुं वारुणं च सुदर्शनम् ॥ ४२
 तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
 प्रथितानि विशिष्टानि दुर्बलानि भवन्त्युत ॥ ४३
 उत्तर उवाच ।

शरीरमिह चासक्तं शम्भां शुष्कं पुरा किल ।
 तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ ४४
 न मामेवंविधं कर्म कारयस्व बृहन्नले ।
 कथं वा शक्यते कर्तुं बुद्ध्या त्वं मन्यसे कथं ॥ ४५
 नैवंविधं मया युक्तमालङ्घ्यं क्षत्रयोनिना ।
 महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ ४६
 स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
 कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 तमुवाच ततः शूरः पार्थः परपूरजयः ।
 दायादं सर्वमत्स्यानां कुले जातं विशारदम् ॥ ४८
 जानामि त्वां महाप्राज्ञं शुभं जाल्या कुलेन च ।
 कथं नु पापकं कर्म ब्रूयां त्वाहं परन्तप ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

पाण्डवकाशुंकायवलोकनविस्मितेनोत्तरकुमारेणार्जुनं प्रति सत्तदायुधमर्पणपूर्वकं तत्तत्स्वामिनां प्रभः ॥ १ ॥

उत्तर उवाच ।
 सारथे किमिदं दिव्यं नागो वा यदि वा धनुः ।
 सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागशः ।
 कुशं प्रिप्रतिहतानि भानुमन्ति बृहन्ति च ॥ १
 हिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोताः समन्ततः ।

आलङ्घ्यं स्पृष्टम् ॥ ४६ ॥

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुद्धश्चैव भविष्यति ।
 धनं ध्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ५०
 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
 कथं वा निन्दितं कर्म कारये त्वां नृपात्मज ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
 आरूरोह शमीदृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ५२
 तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनञ्जयः ।
 अवरोपय दृष्टाग्राद्वर्ण्येतानि माचिरम् ॥ ५३
 सोपहृत्य महार्हाणि धनं पि पृथुवक्षसां ।
 परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य सत्पुपानयत् ॥ ५४
 परिवेष्टनमेतेषां सर्वं मुञ्चस्व माचिरम् ।
 तेषां संनहनीयानि परिमुच्य परन्तपः ।
 अपश्यत्तत्र गाण्डीवं चतुर्भिरपरैः सह ॥ ५५
 तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
 विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ब्रह्माणामुदयेष्विव ॥ ५६
 स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
 हृष्टरोमा भयोद्भिः प्रवेपिततनुस्तदा ॥ ५७
 अर्जुनेन समाश्रितः किंचिद्बुद्धो नृपात्मजः ।
 तेषां संदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यासं पुनः पुनः ॥ ५८
 आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्टास्पृष्टा चकार सः ।
 सन्ध्यायुष्टस्तदाऽऽश्रितः क्षणेन समपश्यत् ॥ ५९
 संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
 वैराटिरर्जुनं राजविदं वचनमब्रवीत् ॥ ६०

शशिसूर्यप्रभाः प्रष्टे भान्ति हवमपरिप्लुताः ॥ २
 पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागशः ।
 विसापनीयरूपं च भीमं भीमप्रदर्शनम् ॥ ३
 नीलोत्पलनिर्भं कस्य शतकुम्भपरिप्लुतम् ।
 ऋषभा यस्य सौवर्णाः प्रष्टे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ॥ ४

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

विश्रुतं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं दृढम् ॥ ९
 सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
 ऋपभा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ॥ १०
 येन भीमोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ।
 पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कुशाग्रिप्रतिदीपिताः ॥ ११
 पूजितं सुरमर्त्येषु प्रथितं धनुर्बलम् ।
 तालप्रमाणं भीमस्य रत्नरुक्मविभूषितम् ॥ १२
 बुरानमं महदीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
 बहिष्पक्षात्र सौवर्णाः शतचन्द्रकभूषणाः ॥ १३
 नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
 एतेन सदृशं चित्रं धनुरेतद्यवीयसः ।
 हारिद्रवर्णं राक्षस्तु कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १४
 विपाठा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
 सुप्रभाः सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्राः सुतरां दृढाः ।
 भीमेन ग्रहिता ह्येते वारणानां निवारणाः ॥ १५
 सुवर्णदण्डरुचिराः कालदण्डोपमाः शुभाः ।
 नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिमप्रभाः ॥ १६
 यांश्च त्वं पृच्छसे दीप्तान्समधारान्समाहितान् ।
 वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महामारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति स्वस्वार्जुनस्य कथनपूर्वकं कङ्कादीनां युधिष्ठिरादिव कथनम् ॥ १ ॥ सत्यस्यार्थं स्वनामदशककथन-
 पूर्वकं सत्त्वचनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थ न मूढात्मा व्यजानत ।
 विराटपुत्रः प्रभुखे पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ १
 सुवर्णरुचिराप्येषामायुधानि महात्मनाम् ।
 रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ २
 कनु ते पाण्डवाः शराः संग्रामेष्वपराजिताः ।
 येषामिमानि दीप्तानि श्रिया दीप्यन्ति भान्ति च
 कश्चिन्वसन्ति देशे च धर्मज्ञा धनुर्वत्सलाः ।
 क धर्मराजः कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
 धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधीः ।

धर्माध्यक्षो धर्मपुत्रो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ॥ ५
 धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
 सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायणः ॥ ६
 भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुलौ मम ।
 नकुलः सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ७
 सर्व एव महात्मानः सर्वाभिन्नविनाशनाः ।
 राज्यमक्षैः पराजित्य नः श्रूयन्ते वनं गताः ॥ ८
 द्रौपदी चापि पाञ्चाली स्त्रीरसमिति मे श्रुता ।
 जिता चासैस्तदा कृष्णा तादेवान्वगमदने ॥ ९
 उत्सृज्य राज्यं धर्म्यं ते नः श्रूयन्ते वनं गताः ॥

पाण्डवान्यदि जानीये कुरु ते धर्मचारिणः ।
 कुरु वा निवसन्तीति सत्यं ब्रूहि बृहन्नले ॥ ११
 किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
 कथं ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोमने ॥ १२
 वंशपायन उवाच ।
 ततः प्रहस्य भीमस्तुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 उवाच राजपुत्रं तद्युत्तरं शृणु मे वचः ॥ १३
 मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
 नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथातथा ॥ १४
 वयं ते पाण्डवा नाम धनवासस्य पारगाः ।
 अतीते द्वादशे वयं ऋक्षवासमिहोपिताः ।
 तस्मादशङ्कितमनाः शृणुष्यावहितोत्तर ॥ १५
 अहमस्म्यर्जुनो नाम कङ्को नाम युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनस्तु बललः पितृस्ते रसपाचकः ।
 अश्वबन्धस्तु नकुलः सहदेवस्तु गोपतिः ॥ १६
 सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यदर्थं कीचको हतः ।
 भीमसेनेन दुर्बलः सहभ्रातृभिराहवे ॥ १७
 शुत्वेतद्रुचनं जिष्णोर्विस्मयस्फास्तिक्ष्णः ।
 पश्यन्ननिमिषः पार्थ शनैर्वाचमुवाच ह ॥ १८
 उत्तर उवाच ।
 दश पार्थस्य नामानि श्रूयन्ते मे कथासु च ।
 प्रवृत्तास्तानि यदि मे श्रद्धया सर्वमेव ते ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 अहं तर्हि तवाचक्षे दश नामानि तानि मे ।
 वराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
 ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवसेश्वरो दिवि ॥ २०
 अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
 भीमस्तुर्विजयः पार्थः सन्यसाची धनञ्जयः ।
 एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोचमैः २१
 उत्तर उवाच ।
 गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।

चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानय २२
 केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
 सन्यसाची च केनासि जिष्णुर्भीमस्तुरेव च ॥ २३
 अर्जुनः फल्गुनः पार्थः किरीटी केन सारथे ।
 धनञ्जयश्च केनासि शीघ्रं वद बृहन्नले ॥ २४
 श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
 इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चलं त्वयि ।
 अर्जुनो वा भवान्नेति वद शीघ्रं बृहन्नले ॥ २५
 अर्जुन उवाच ।
 सर्वाङ्गित्वा जनपदान्धनं चाच्छिद्य सर्वशः ।
 मध्ये धनस्य तिष्ठन्तं तन्मामाहुर्धनञ्जयम् ॥ २६
 अभिप्रयामि संग्रामे यदाऽहं युद्धदुर्मदान् ।
 अजित्वा न निवर्तितं तेन वै विजयं विदुः ॥ २७
 श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
 शत्रुभिर्बुध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ २८
 किरीटं सूर्यसंकाशं भ्राजते मे शिरोगतम् ।
 रणमध्ये रथस्यस्य सूर्यपावकसन्निभम् ॥ २९
 अच्छेद्यं रुचिरं चित्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 हन्द्रदचमनाहार्यं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ ३०
 न कुर्यां कर्म भीमत्सं बुध्यमानः कदाचन ।
 तेन देवमनुष्येषु भीमस्तुरिति मां विदुः ॥ ३१
 उभौ मे तुल्यकर्माणौ गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
 भुजौ मे भवतः सङ्क्षेपे परसैन्यविनाशिनौ ।
 तयोः सन्वोऽधिकस्तसात्सन्व्यसाचीति मां विदुः ॥
 पृथिव्यां सागरान्तायां वर्णौ मे दुर्लभः समः ।
 शुद्धत्वाद्वृषपवचाश्च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ ३३
 उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
 जातो हिमवतः प्रष्टे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ ३४
 यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याद्वातुर्ज्येष्ठस्य पश्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य रुधिरं दृश्येद्वा कदाचन ।
 परामवमहं तस्य कुले कुर्यां न संशयः ॥ ३५

भीमस्तुरिति भद्रि कल्पलो गुरो बेलस्य सति रूपम्
 ॥ ११ ॥ एवमेव कामेनापि इत्येनं त्रिभिर्गुणैर्वाक्यैर्वादि-
 क्तायां संज्ञां धीमन्मस्येति सन्व्यसाची ॥ ३२ ॥ अर्जुन इति
 ॥ ३३ ॥ एतानि नामानि स्थापितानि सुरोचमैः भवति । दीप्ति-
 भिराट ॥ ११

मवातमवाक्यं शुद्धकर्मकरत्वापातुं इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ उत्त-
 राभ्यां फल्गुनीभ्यां मक्षत्राभ्यामिति इति पाठः । मक्षत्राभ्यां
 ताराभ्यां तत्र स्थिते चन्द्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ त्रिचत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४३ ॥

योत्सामि तैरहं सर्वेर्न मे तेभ्यः परामवः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामासि विश्रुतः ॥ ३६
 माता मम पृथा नाम तेन मां पार्थमद्युवन् ॥ ३७
 देवदानवगन्धर्वपिशाचोरगराक्षसान् ।
 अहं पुरा रणे जित्वा स्वाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ॥ ३८
 हुताशनं तर्पयित्वा सहितः शार्ङ्गधन्वना ।
 त्रिविष्टपगतौ दृष्ट्वा पितामहमद्देशरौ ॥ ३९
 मूर्च्छया पतितं भूमावागतौ देवसत्तमौ ।
 दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ संज्ञां लब्ध्वोत्थितः पुनः ४०
 मूर्धा हि प्रणतं भूमौ तौ देवौ वरदौ वरौ ।
 कृष्णेत्येकादशं नाम ग्रीत्या मे चक्रतस्तदा ।
 तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणा चाभिराधितौ ॥ ४१
 सर्वदेवैः परिहृतौ भूयो मां स्वयमूचतुः ।
 वरं तात वृणीष्वेति यं प्रार्थयसि पाण्डव ॥ ४२
 ततोऽहमस्त्रायलभं दिव्यानि च ददामि च ।
 ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्फूणाकर्णं च दुर्जयम् ।
 ऐन्द्रं वारुणमाग्नेयं वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ४३
 ततोऽहमजयं भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
 मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचाव्रणे ।

अवध्यकवचान्देवैर्वरदाम्नामहासुरान् ॥ ४४
 तिस्रः कोटीर्दानवानां संयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।
 एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवान्तोपयम् ॥ ४५
 ततो मे मगवानिन्द्रः किरीटमददात्स्वयम् ।
 देवाश्च शङ्खमददुः शत्रुसैन्यनिवारणम् ॥ ४६
 अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ।
 हत्वा पटिं सहस्राणि जयं संग्रामवाव्रणे ॥ ४७
 असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन्सहस्रेषु शतेषु च ।
 शत्रुमध्ये दुराधर्षो न मुह्यन्ति च मे दिशः ॥ ४८
 अहं गन्धर्वराजेन द्वियमाणं सुयोधनम् ।
 आतृभिः सहितं तात गन्धर्वैः समरे जितम् ।
 चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ॥ ४९
 एतानि मम नामानि योऽहन्यहनि कीर्तयेत् ।
 तं न पश्यन्ति सत्त्वानि न तं निमग्नति शत्रवः ५०
 अद्य पश्य महाबाहो मम वीर्यं सुदुःसहम् ।
 मा भैर्विगतसंभ्रासः कुरुनेतान्तमागतान् ॥ ५१
 सुयोधनस्य मिपतः कर्णस्य च कृपस्य च ।
 पितामहस्य भीष्मस्य द्रौणेर्द्रोणस्य च स्वयम् ।
 सर्वानेव कुरुजित्वा मत्प्राप्तेष्यामि ते पशून् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तरेण बृहन्नलाया अर्जुनरथविज्ञानेन संमलज्ञानमूलकभूतपूर्वस्वापराधक्षमापनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेनोत्तरं प्रति स्वस्य
 ह्रैद्व्यप्राप्तिहेतुकथनम् ॥ २ ॥ तथोत्तरस्य सारथीकरणपूर्वकं रथारोहणेन रणायामिवानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थ ॥ वैराटिः पांडालिस्त्वभ्यवादयत् ।
 अहं भूमिजयो नाम प्रणतोऽसि धनंजय ॥ १
 दिष्ट्वा त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ।
 लोहिताक्ष महाबाहो नागराजवरोपम ॥ २
 यदज्ञानादबोचं त्वां प्रमादेन नरोत्तम ।
 अकृत्वा हृदये सर्वं शत्रुमहसि तन्मम ॥ ३
 यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् ।

अतो भयं व्यपेतं मे ग्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ ४
 दासोऽहं ते भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ॥ ५
 या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
 सेयं प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ॥ ६
 देवेन्द्रतनयस्यैव सारथिः स्वां महामृधे ।
 इति पूर्वं कृताऽस्माभिः प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ॥ ७
 प्रतिज्ञा मम संपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।
 मनस्स्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे महत् ॥ ८

आस्थां विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
 दुर्योधनं च जित्वाऽऽजौ निवर्तय पशून्मम ॥ ९
 अर्जुन उवाच ।
 भीतोसि राजपुत्राद्य न मयं विद्यते तव ।
 सर्वान्मुदामि ते शूत्रघणे रणविशारद ॥ १०
 स्वस्यो भव महान्युद्धे पश्य मां शशुभिः सह ।
 पुण्यमानं विमर्देऽसिन्कुर्वाणं भैरवं स्वम् ॥ ११
 गाण्डीवं देवदत्तं च शरान्कनकभूषणान् ।
 एतान्सर्वानुपासद्गान्धिशं घभीहि मे रथे ।
 एकं चाह र निर्विशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ १२
 अहं वै कुरुभियोत्स्ये मोक्षयिष्यामि ते पशून् ।
 तोषयिष्यामि राजानं प्रवेक्ष्यामि पुरं पुनः ॥ १३
 संकल्पागाधपरिणं चाहुम्राकारतोरणम् ।
 विदण्डतणसंघाधं नैकध्वजसमाकुलम् ॥ १४
 व्याधेपनिनदारावं नेमीनिनददुन्दुभिः ।
 शरजालवितानाढ्यमाक्षेडितमहास्त्रनम् ।
 नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ १५
 अधिष्ठितो मया सहस्रे रथो गाण्डीवधन्विना ।
 अजय्यः शत्रुसैन्यानां वैराटे ज्येतु ते भयम् ॥ १६
 उत्तर उवाच ।
 पशूना किं प्रलापेन शृणु मे परमं वचः ।
 नाहं विभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतोः ॥ १७
 यमवायुकृपेरैभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।
 विभेमि नाहमेतेभ्यो जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
 केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ १८
 इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुखासि केवलम् ।
 निश्रयं नाधिगच्छामि नावगच्छामि किञ्चन ॥ १९
 एवं वराह्रूपस्य लक्षणं सूचितस्य च ।
 केन कर्मविपाकेन क्लीपत्यं त्वामुपागतम् ॥ २०
 मन्ये त्वां क्लीवरूपेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
 गन्धर्वराजभूमिं देवं वाऽपि शतक्रतुम् ॥ २१
 अर्जुन उवाच ।
 भ्रातृनिषेधाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
 परामि मन्त्रचर्यं यं सत्यमेतद्वर्षामि ते ॥ २२

नासि क्लीवो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
 उर्वशीशापसंभूतं क्लृप्तं समुपसंस्थितम् ॥ २३
 पुराऽहमाज्ञया भ्रातृज्येष्ठस्यासि मुरालयम् ।
 प्राप्तवानुर्वशी दृष्टा मुग्धमार्यां मया तदा ॥ २४
 नृत्यन्तीं परमं रूपं त्रिभ्रतीं वज्रिसन्निधौ ।
 अपश्यं तामनिमिषं कूटस्थामन्वयस्य मे ॥ २५
 रात्रौ समागता मह्यं शयनं रन्तुमिच्छया ।
 अहं तामभिवार्द्यैव मातृसत्कारमाचरम् ॥ २६
 सा च मामशपत्क्रुद्धा शिखण्डी त्वं भवेति वै ।
 श्रुत्वा तमिन्द्रो मामाह मा भस्त्वं पार्थ पण्डता ॥
 उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतो पुरा ।
 इतीन्द्रो मामनुग्राह्य ततः प्रेषितवानृष्टपा ॥ २८
 तदिदं समनुग्राह्यं व्रतं चीर्णं मयाऽनघ ।
 समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ २९
 उत्तर उवाच ।
 परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
 न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तमाः ३०
 सहायवानसि रणे युद्धेऽयममरररपि ।
 साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ ३१
 अहं ते संग्रहीष्यामि हयाश्वशत्रुनिर्वाहण ।
 शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये निष्ठितः पुरुषर्षभ ॥ ३२
 दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
 तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुङ्गव ॥ ३३
 अथा ह्येते महाबाहो सर्वबाह्वदुर्जयाः ।
 योग्या रथवरे युक्ताः प्राणवन्तो जितश्रमाः ३४
 यस्य यातेन पश्यन्ति भूमां क्षिप्तं पदपदम् ।
 दक्षिणां यो धुरं वोढा मुग्रीवेण समो हयः ॥ ३५
 योऽयं हयो धुर्यवरो वामां वहति शोभनः ।
 तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ ३६
 योऽयं वहति वै पार्थिणं दक्षिणामश्वितोद्यतः ।
 बलाहकादभिमतस्तेजसा वीर्यवचरः ॥ ३७
 योऽयं काशनसत्राहो वामं वहति शोभनः ।
 पुर्यं शून्यस्य तं मन्ये जवेन बलवचरम् ॥ ३८
 स्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।

त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ।
 सर्वशत्रुभिरायातो देवराज इवासुरैः ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो रथादवस्कन्द्य वीर्यवानरिमर्दनः ।
 प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय रूचे श्रिया ॥४०
 ततो विमुच्य बाहुभ्यां शहचूडानि पाण्डवः ।
 तौ च दुन्दुभिसन्नादौ प्रतिचक्ष्य तलावुभौ ॥४१
 इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कृण्डले ।
 श्लक्ष्णान्केशान्मृदन्तिश्लक्ष्णध्वजेतेनोद्भ्रम्य चाससा ॥
 अयासौ माञ्जुसौ भूत्वा शुचिः प्रयत्नमानसः ।
 अभिदध्यौ महापादुः सर्वास्त्राणि रयोत्तमे ॥ ४२
 ऊजुश्च पार्थ सर्वाणि माञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
 इमानि सौ महोदार किङ्कराणीन्द्रनन्दन ॥ ४४
 प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ।
 सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ॥ ४५
 प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
 अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याधिपद्भुः ४६
 तस्य विधिप्वमाणस्य धनुषोऽभून्महाखनः ।
 यथा शैलस्य महतः शैलानाक्षिप्य जघ्नुः ॥ ४७
 सनिर्घातोऽभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्वैवौ भृशम् ।
 भ्रान्तद्विजं खमभवत्माकम्पन्त महाद्रुमाः ॥ ४८
 तं शब्दं कुरवो राजन्विस्फोटमशनेरिव ।
 ताक्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दानमानसाः ॥४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

भर्जुनेन युद्धप्रस्थानसमये उत्तररथारिंशहज्जलावरोपणपूर्वकं स्त्रध्यानसंनिहितस्य हनुमन्जयस्य रथे स्थापनम् ॥ १ ॥
 तथा स्वशङ्खादिशब्दश्रवणविप्रसक्तोत्तरस्य समाधासनपूर्वकं रणायामिषानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्भनञ्जयः ॥ १
 ध्वजं च सिंहं मात्स्यस्य प्रादणामायुधानि च ।
 प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुमुपचक्रमे ॥ २
 ततः काश्चनलाङ्गलं ध्वजं वानरलक्ष्णम् ।

यथेन्द्रो व्याधिपद्मीं विस्फोटमशनेरुषि ।
 तथाऽर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्याम्याधिपद्मली ॥ ५०
 महाशनिमहाशब्दसदृशो ज्याखनो महान् ।
 शत्रून्वीरांश्च संतर्ज्य निग्रहस्यो रथे स्थितः ॥५१
 उत्तर उवाच ।
 एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
 कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥५२
 असहायोऽसि कोन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
 अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ॥५३
 वैशंपायन उवाच ।
 उवाच पार्थो मा भैषीः प्रहस्य खनवत्तदा ॥५४
 युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो योपयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥५५
 तथा मतिमये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखा मम ॥५६
 निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ।
 युध्यतो देवराजार्ये कः सहायस्तदाऽभवत् ॥५७
 स्वयंवरे तु पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ।
 युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाऽभवत् ॥५८
 उपजीव्य गुरुं द्रोणं शुक्रं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ।
 पिनाकपाणिनं चैव कथमेतास्य योधये ॥ ५९
 रथं बाहय मे श्रीघ्नं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥६०

दिव्यं मायामयं युक्तं विहितं विश्वकर्मणा ।
 मनसा नित्तयामास प्रसादं पावकस्य च ॥ २
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्ययोजयत् ।
 रथे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीवं व्याधिपद्भुः ॥ ४
 सपताकं निचित्राङ्गं सोपासकं महाबलम् ।
 स्थापयत् ततः पूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५

रथमास्थाय वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 बद्धासिः सतलत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
 ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६
 सैन्याभ्याशं स संप्राप्य गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 स्रनवन्तं महाशब्दं देवदत्तं धनञ्जयः ।
 शशाङ्करूपं वीभत्सुः प्राध्मापयदरिदमः ॥ ७
 [शशाङ्ककुन्दधवलं मुखे निक्षिप्य वासविः ।
 उच्छ्वसद्गण्डयुगलं सिराल्याचितफालकम् ॥ ८
 आरक्तनिम्ननयनं ह्रस्वधूलिशिरोधरम् ।
 अतिश्लिष्टोदरोरस्कं तिर्यगाननशोभितम् ॥ ९
 यावत्स्वशक्तिसामर्थ्यं त्रैलोक्यं क्षोभयन्निव ।
 मरुद्भिर्दशभिर्धैव प्राध्मापयदरिदमः ॥ १०
 शङ्खशब्दोऽस्य सोत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ॥ ११
 तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्त्रिनेन च ।
 धानरस्य निनादेन रथनेमिस्त्रिनेन च ।
 जङ्गमस्य भयं घोरमकरोत्पाकशासनिः ॥ १२
 शङ्खशब्देन पार्थस्य मुखेनाश्वाः पतन्स्त्रितौ ।
 उत्तरश्चापि संवस्यो रथोपस्य उपाविशत् ॥ १३
 अथाश्वात्रश्मिभिः पार्थः समुद्यम्य परंतपः ।
 अभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मैराविवोत्तरे ॥ १४
 शङ्खपोषेण विव्रस्तं ज्यापातेन च मूर्च्छितम् ।
 उत्तरं संपरिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ १५
 मा मेस्त्वं राजपुत्राम्य धत्रियोसि परन्तप ।
 कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विपीदसि ॥ १६
 श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च मेरीशब्दाश्च सर्वशः ।
 कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु नित्यशः ॥ १७
 स त्वं कथमिवानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
 विषण्णरूपो विव्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १८

॥ इति भीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

गोमेनाजुंनराजनादादिना तस्माजुंनराजनिषांरणेन दुष्यंघनप्रति तन्निवेदनपूर्वकं दुर्निमित्तप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भारद्वाजस्ततो द्रोणः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

• इमे कुञ्जराः १ स्त्रीदाः ५. पुलक एव वर्तन्ते ।

उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च मेरीशब्दाश्च नित्यशः ।
 कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठतः ॥ १९
 नैवंविधाः शङ्खशब्दाः पुरा जातु मया श्रुताः ।
 ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं नहीदृशम् ।
 धनुषश्चापि धोपश्च श्रुतपूर्वो न मे कचित् ॥ २०
 अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्त्रिनेन च ।
 अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 रथनेमिप्रणादेन मनो मे मुह्यते भृशम् ॥ २१
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव च ।
 ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
 गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरीकृतौ ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 पुनर्ध्वजं पुनः शङ्खं धनुर्धैव पुनःपुनः ।
 स मृदचेता वैराटिरर्जुनं समुदैक्षत ॥ २३
 स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ २४
 स्थिरो भव महाबाहो संज्ञां चात्मानमानय ।
 एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीड्य च ।
 दृढं च रश्मिन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ २५
 एवमुक्त्वा महाबाहुः सन्वसन्ती परन्तपः ।
 ततः शङ्खमुपाध्मासीदारयन्निव पर्वताम् ।
 गुहा गिरीणां च तदा दिशः शीलांस्तथैव च ॥ २६
 ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
 उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्य उपाविशत् ।
 तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २७
 तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्त्रिनेन च ।
 गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत ॥ २८

राजानं चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिन्दमः ॥ १
 यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
 कम्पते च यथा भूमिर्नैपोन्यः सव्यसाचिनः ॥ २
 औत्पातिकमिदं राजन्निमित्तं भवतीह नः ।
 न हि पश्यामि विजयं सैन्येऽस्माकं परन्तप ॥ ३
 शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाहनाः ।
 अग्रयश्च न भासन्ते सुसमिद्धा न शोभनाः ॥ ४
 प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरा नदन्ति च ।
 शकुनाश्चापसन्ध्याश्च वेदयन्ति महाभयम् ॥ ५
 गोमायुरेप सैन्यानां रुदन्मध्येन धावति ।
 चापा नदन्ति चाकाशे वेदयन्तो महज्जयम् ॥ ६
 भवतां चैव रोमाणि प्रहृष्टानीव लक्ष्ये ॥ ७
 अलुण्णाश्चाश्च संखिन्ना जुम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णशः ।
 विष्कम्भन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
 सदा मूर्धं पुरीषं च उत्सृजन्ति पुनःपुनः ॥ ८
 लोहितार्द्रा च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूमिताः ।
 न च सूर्यः प्रतपति महद्देदयते भयम् ॥ ९
 हस्तिनश्चापि विव्रस्ता योधाश्चापि वितव्रसुः ।
 पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि पदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

द्रोणवचनादुर्जुनस्याहुंनरावधारणेन विपादात्तूर्णामृतैः स्त्रीषु दुर्योधनेन द्रोणानादरपूर्वकं तान्प्रति समरमो-
 हसाहनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
 द्रोणं च रथिशार्दूलं कृपं च सुमहाबलम् ॥ १
 उक्तोऽयमर्थ आचार्य मया कर्णेन चासकृत् ।
 पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तद्ब्रुवन् ॥ २
 पराजितैर्विवस्तप्यं तैश्च द्वादशवत्सरां ।
 वने जनपदेऽज्ञातैरेव एव पणो हि नः ॥ ३
 तेषां न तावन्निवृत्तो वत्सरः स त्रयोदशः ।
 अज्ञातवासे वीमत्सुरयास्माभिः परिधुतः ॥ ४
 अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि वीमत्सुरागतः ।

पुनर्द्वादशवर्षाणि बने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
 लोमाद्वा ते न जानीयुरसान्वा मोह आविशत् ।
 हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
 अर्थानां हि पुनर्द्वेषे नित्यं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो हर्षः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
 उत्तरं मार्गमाणानां मात्स्यसेनां युयुत्सताम् ।
 यदि वीमत्सुरायातः किन्तु कृत्यमतः परम् ॥ ८
 त्रिमूर्तानां कृतं कार्यं पाण्डवानां च मार्गणम् ।
 विप्रकारैर्हि मात्स्येन शुशर्मा पाथितः पुरा ॥ ९
 तेषां भवाग्निपन्नानां त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।

अमर्यं थाचमानानां तदाऽस्माभिः परिश्रुतम् १०
 प्रथमं तैरिहीतव्यं मात्स्यानां गोधनं महत् ।
 अष्टम्याश्वापराद्धे तु इति नस्तैः समाहितम् ॥ ११
 नवम्यां पुनरस्माभिः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 इमा गावो ब्रहीतव्या याते मत्स्ये गवांपदम् ॥ १२
 इत्येवं निश्रयोऽस्माकं मन्त्रोऽभून्नागसाहये ।
 पाण्डवानां परिज्ञाने सर्वेषां नः परस्परम् ॥ १३
 ते वा गात्रं नयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
 ज्ञान्वाऽप्यतिसन्धाय कुर्युर्मत्स्येन संगतिम् ॥ १४
 अथवा तानुपादाय मात्स्यो जानपदैः सह ।
 सर्वथा सेनया सार्धमस्मानेप युयुत्सति ॥ १५
 तेषामकौ महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।
 अस्माज्जैतुमिहायातो मात्स्यो वाऽपि स्वयं भवेत् ॥ १६
 यद्येव राजा मात्स्यानां यदि भीमत्सुरागतः ।
 सर्वयोद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १७
 अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथिसत्तमाः ।
 भीष्मद्रोणकृपाः कर्णो विकर्णो द्रौणिरेव च ।
 संप्रान्तमनसः सर्वे प्राप्ते ह्यस्मिन्धनञ्जये ॥ १८
 नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोस्ति तथाऽऽत्मा प्रणिधीयताम्
 सर्वलोकेन वा युद्धं देवैर्वाऽस्तु सवासवैः ॥ १९
 अनाच्छिन्ने धनेऽस्माकमथ शक्रेण वज्रिणा ।
 यमेन वाऽपि संग्रामे को हास्तिनपुरं ब्रजेत् ॥ २०
 शूरभिप्रशुन्नानां भ्रान्नां गहने वने ।
 को हि जीवेत्पदातीनां भवेदधेयुः संशयः ॥ २१
 आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ।
 जानामि च मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ॥ २२
 अर्जुने चापि संभीतिमधिका मुपलक्ष्ये ।

॥ इति भीमन्महामारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कर्णेनास्माकमप्यर्कमर्तुन परामयनमिष्यामतिज्ञानम् ॥ १ ॥

कर्म उवाच ।
 सर्वानापुष्पमतो भीतान्संज्ञस्तानिव लक्ष्ये ।

एतन्मयाश्वापराद्धे शिरि नवम्यां पुनरस्माभिरिति च यः ।

तथा दृष्ट्वा हि भीमत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
 यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् २३
 अदेशिका हारण्येऽस्मिन्कृच्छ्रे शत्रुवशं गता ।
 यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् २४
 अध्वानां हेपितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
 स्थाने वाऽपि व्रजन्तो वा सदा हेपन्ति वाजिनः २५
 सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्पति वासवः ।
 स्तनयित्तोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २६
 भीषयन्पाण्डवेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
 प्रमुखे सर्वसैन्यानामवदं बहु भापते ॥ २७
 यथैवाश्वान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सवः ।
 हेपितानीव शृण्वन्ति तदिदं भवतस्तथा ॥ २८
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
 अन्यत्र कामाद्देवाद्वा रोषाद्वाऽस्मासु केवलम् २९
 आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्वापायदर्शिनः ।
 नेते महाहवे घोरे संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ ३०
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीपानाशनेषु च ।
 कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥
 यद्व्याधिर्यरूपाणि कुर्वते जनसंसदि ।
 इष्वस्त्रे चापसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२
 परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
 अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३३
 पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
 विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३४
 गावश्चैताः प्रतिपृन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
 आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परैः ॥ ३५

अयुद्धमनसश्चैव सर्वार्थवानवसितान् ॥ १
 यद्येव जामदग्न्यो वा यदि वेन्द्रः पुरंदरः ।
 पाठः ॥ ११ ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वासुदेवेन सहितो यदि वीभत्सुरागतः ।
 अहमेनं निरोत्स्यामि वेलेव वरुणालयम् ॥ २
 रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा युक्ता हस्तवता मया ।
 छादयन्तु शराः सूर्यं पार्थस्यायुर्निरोधकाः ॥ ३
 मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति सर्पाणां श्वसतामिव ॥ ४
 शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याऽभिहतयोर्भृशम् ।
 श्रूयते तलयोः शब्दो भेर्योराहतघोरिव ॥ ५
 एकैकं चतुरः पञ्च क्वचित्पटिं क्वचिच्छतम् ।
 हतान्पश्यत मात्स्यानामिषुभिर्निहतान्नवान् ॥ ६
 मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलघौतैः पतत्रिभिः ।
 क्षयोर्तैरिव संपृक्तमन्तरिक्षं विराजताम् ॥ ७
 ध्वजाग्राद्धानरस्तस्य भल्लेनामिहतो मया ।
 अथैव पततां भूसौ विनदन्भैरवान्प्रवान् ॥ ८
 शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो-दिवं गतः ॥ ९
 क्रुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्देहेत्पृथिवीमिमाम् ।
 स्थितं संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ॥ १०
 समाहितश्च वीभत्सुर्वर्पाण्यष्टौ च पञ्च च ।
 जातलोहश्च युद्धस्य मयि संदर्शयिष्यति ॥ ११
 पात्रीभूतस्तु कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
 शरमालां स गृह्णातु मत्प्रसृष्टां स्वधामिव ॥ १२
 एष चापि महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावमः क्वचित् ॥ १३
 मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति वैश्वानरशिखाचिपाम् ॥ १४
 हतयेत्तश्च मुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 तुमुलः श्रूयतां नादः पदपदां गायतामिव ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराट्पर्वणि गोमहंनपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अन्तरा संपतद्भिस्तु गृध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
 शलमानामिवाकाशे छाया संप्रति दृश्यताम् ॥ १६
 अथ मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शिताः पार्थस्य मर्मगाः ।
 शरीरमुपसर्पन्तु बल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १७
 बर्हिर्बर्हिणराजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।
 पततां पततां घोषः पततां पततामिव ॥ १८
 अथ त्वहमृणान्मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुतम् ।
 धार्तराष्ट्रस्य तत्काले निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १९
 इन्द्राशिनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमविक्रमम् ।
 अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २०
 शरजालमहाज्वालमसिशक्तिगदेन्धनम् ।
 निर्देहन्तमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ॥ २१
 रथादतिरथं लोके सर्वशस्त्रभृतांवरम् ।
 विवशं पार्थमादासे गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ २२
 क्षुद्रकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
 समूढचेताः कौन्तेयः कर्तव्यं नाभिपद्यताम् ॥ २३
 अथ दुर्योधनस्याहं शोकं हृदि चिरं स्थितम् ।
 समूलमपनेष्यामि हरन्पार्थशिरः शरैः ॥ २४
 अथ मत्कार्मुकोत्सृष्टैर्भल्लैश्च नतपर्वभिः ।
 हताश्च विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवसितम् ।
 निश्चसन्तं यथा नागमथ पश्यन्तु कौरवाः ॥ २५
 जामदग्न्यान्मया लब्धं दिव्यास्त्रमृपिसत्तमात् ।
 तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ २६
 ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
 अथैव पततां भूसौ विनदन्भैरवान्प्रवान् ॥ २७
 कामं गच्छन्तु कुरवो गाः प्रगृह्य परंतपाः ।
 रयेषु वाऽपि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २८

श्रूयतामिति शोभयित्वाप्याहारेण संबन्धः । यद्वा बर्हिणां
 बर्हिणोऽत्रत्यस्रजद्वेगमित्यर्थः । बर्हिणां मयूराणामिव पततां
 पततां शुष्कावुपवृत्तयश्च क्षणेक्षणे पततां पततां शराणां घोषः
 पततां पक्षिणां घोष इव पततां दिशिदिशि पततामिति लोड-
 न्तक्रिया । सर्वैः ध्रुवतामिति भावः । बर्हिर्बर्हिणराजानामिति
 ट. घ. प. पाठः ॥ १८ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

बर्हिणां बर्हिणामिव एकैकस्य षष्ठेष्टे गच्छतां मयूराणां
 मयूराणामिव बर्हिर्बर्हिणराजानां बर्हिणो मयूरस्य बर्हिणः शर-
 षष्ठे पश्यरूपेण स्थितमयूरपत्रैः राजानो राजमानानां । राज-
 दोस्तविति धातोः कर्त्रर्थे पचाद्यच्च कृते रूपनिष्पत्तिः । पततां
 पततां एकैकस्य शरस्य षष्ठे षष्ठे विपततां शराणां घोषः पततां
 मालाक्षणेन विपतमानानां पततां पक्षिणां घोषद्वय अश्लिष्टैः

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

कुनेगाहुनचरित्रप्रशंसनपूर्वकं कर्णगर्हणम् ॥ १ ॥ तथा खेपु एकैकेनाहुनस्य दुर्जयत्वकथनपूर्वकं संभूयामियान-
निर्धारणम् ॥ २ ॥

वंशपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।

आचार्यः कुरुवीराणां कृपः शारद्वतोऽजवीत् ॥ १

सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।

नार्थानां प्रकृतिं वेत्ति नातुबन्धमवेक्षते ॥ २

नया हि यद्वयं सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तितः ।

तेषां युद्धं सुपापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ ३

देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।

हीनकालं तदेवेह अनर्थायोपकल्पते ॥ ४

देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ।

आतुक्लृप्येन कार्याणामुत्तरं तु विधीयते ॥ ५

भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ।

परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ॥ ६

एको हि शत्रून्समरे समर्थः प्रतिवाधितुम् ।

एकः कुरुन्म्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ७

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।

एकः सुमद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ॥ ८

सैन्यवं वनवासे तु जित्वा कृष्णामयानयत् ।

एकश्च पञ्च वर्षाणि शूक्रादस्त्राण्यशिक्षत् ॥ ९

एकः सपत्नाञ्जित्वा तु कुरुणामकरोद्यमः ।

एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमः ।

विजिग्ये तरसा सहस्रे सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ १०

पाञ्चाली श्रीमती प्राप्ता क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।

आदाय गतवान्पार्यो भवान्कनु गतस्तदा ॥ ११

तया निवातकन्याः कालकेयाश्च दानवाः ।

दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पाविताः ॥ १२

एकेन हि त्वया कर्णं किं नामेह कृतं पुरा ।

एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः ॥ १३

इन्द्रोपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।

यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ १४

आशीविपस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

अवमुच्य भदेक्षिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १५

अथवा कुज्जरं मत्तमेकमेकचरं वने ।

निरङ्कुशं समारुह्य नगरं यातुमिच्छसि ॥ १६

समिद्धं पावकं चापि घृतमेदोवसाहुतम् ।

घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्तुमिच्छसि ॥ १७

आत्मानं यः समावध्य कण्ठे बद्धा तथा शिलाम् ।

समुद्रं प्रतरेदोभ्यां तत्र किं कर्णं पौरुषम् ॥ १८

अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।

तादृशं कर्णं यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १९

अस्माभिरेव निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।

सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ २०

एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संघृतम् ।

अज्ञानादभ्यवस्कन्ध प्राप्ताः सो भयमुत्तमम् ॥ २१

उत्सृष्टं तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

सह युद्धग्रामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २२

यत्ता वयं पराक्रान्ता व्युढानीकाः प्रहारिणः ।

युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनिम् ॥ २३

यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ।

पट्टयाः परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवांसुराः ॥ २४

द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्राणिस्तथा वयम् ।

सर्वे युद्धग्रामहे पार्थ कर्ण मा साहसं कृयाः ॥ २५

भारं हति । यथा रथकारेण दिव्योऽयं मया निर्मितो रथः
पराशरः अनेन हं देवानपि धर्मेणा जेष्यसीत्युक्ते तद्वचि
भारं दत्त्वा देशकालानुसृत्यमनपेक्ष्य न व्यवस्यति । योद्धु-
मिति तेन । एवं तद्वचि भारं दत्त्वा देशाणानुसृत्यमनपेक्ष्य
विराटः १२

कथमस्माभिर्योऽव्ययम् । तव तु वचनं रथकारवचनवदर्थशून्यमिति
भावः ॥ ६ ॥ एकः संघमिनीं जित्वा इति प. पाठः ॥ १० ॥
एवमेवपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

न दसंगत्य समरे पार्थ जेष्यामहे वयम् ।

संगत्य समरे पार्थ सर्वे जेष्यामहे वयम् ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

शूरेण स्वर्गहर्षणमन्यता कर्णेन सनुपालम्भः ॥ १ ॥ सद्यस्तद्विष्णुनाऽश्वत्थामा सममोदाटनं कर्णदुर्योधनोपालम्भः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृपस्य वचनं श्रुत्वा कर्णो राजन्युधांपतिः ।

पुनः प्रोवाच संरब्धो गर्हयन्ब्राह्मणं कृपम् ॥ १

कर्ण उवाच ।

लक्षयान्यहमाचार्ये भयाङ्गकिं गतं रिपौ ।

भीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्ये धनञ्जयम् ॥ २

ननु वारुणभाषेयं याम्यं वायव्यमेव च ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव सत्यहीनस्य ते वृथा ॥ ३

मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्महारथैः ।

भर्तृपिण्डश्च निर्विष्टो यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ४

भिक्षां हरस्य नित्यं त्वं यज्ञाननुचरस्य च ।

आमन्त्रणानि भृङ्गाद्य माऽस्मान्युद्धेन भीषय ॥ ५

मार्गवाहं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।

किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे ॥ ६

आगमिष्वन्ति पदवीं मात्स्याः पाण्डवमाश्रिताः ।

कीचकानां तु बलिनां शत्रुसेनावमर्दिनाम् ॥ ७

तानहं निहनिष्यामि भवता गम्यतां गृहम् ।

किं वेदवादिनां कार्यं परलेहानुभाषिणाम् ॥ ८

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा अश्वत्थामा प्रतापवान् ।

उवाच वदतांश्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च ॥ ९

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।

न ह्रास्तिनपुरं प्राप्तस्त्वं च कर्णं विकृत्यसे ॥ १०

बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।

तेषु किंस्विदिदं दृष्टं घृते जीयेत यन्नृपः ॥ ११

संग्रामान्विपुलाजित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।

विजित्य च महीं कृत्वां नेह कथ्यन्ति पण्डिताः ॥

पचत्यग्निरवाययस्तु तूष्णीं भावि दिवाकरः ।

तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ १३

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि महर्षिभिः ।

धनं यैरधिगन्तव्यं यद्य कुर्वन्न दुप्यति ॥ १४

अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत वा ।

क्षत्रियो धनमाहृत्य यजेतैव न याजयेत् ॥ १५

वैश्योऽधिगम्य वित्तानि वार्ताकर्माणि कारयेत् ॥

शूद्रः शूश्रूषणं कुर्यान्निपु वर्णेषु नित्यशः ।

बन्दनायोगविधिभिर्व्यतसीं वृत्तिमाश्रितः ॥ १७

वर्तमाना यथाशास्त्रं ग्राप्य चापि महीमिमाम् ।

प्रकुर्वन्ति महाभागा यज्ञान्वसुविपुलानपि ॥ १८

का जातिस्तेषु मृत्येयं केऽपि मन्त्राः क्रियाश्च काः ।

केयं वर्णेषु या राज्ञो वक्तृमोक्तृनियन्तृषु ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।

अश्वत्थामा भृशं क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ॥ २०

माप्य घृतेन को राज्यं क्षत्रियः स्तोष्टुर्महति ।

तथा नृशंसरूपोयं धार्तराष्ट्रश्च निर्द्वेणः ॥ २१

तथाऽधिगम्य वित्तानि को विकत्येद्विचक्षणः ।

निकृत्या बन्धनायोगैर्धनव्येतंसिको यथा ॥ २२

कतमद्वैरथं युद्धं यत्राजैर्धीर्धनञ्जयम् ।

नकुलं साहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम् ॥ २३

युधिष्ठिरो जितः कस्मिन्मीमश्च बलिनांवरः ।

इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्संग्रामे निजितं पुरा ॥ २४

तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।

एकवस्त्रा समां नीता क्षुद्रकर्मत्रजखला ॥ २५

भूलमेपां महत्कृचं सारार्थी चन्दनं यथा ।

क्षुद्रं कर्म समाख्याय तत्र किं विदुरोऽजघीत् ॥ २६

न्यायः ॥ २२ ॥ अर्जुनं दूतं ज्ञेयं धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं

कृतं छिन्नं । तत्र तदा विदुरः विनम्रवीर क्षयमूलं दूतमिति

तत्स्मरेति शेषः ॥ २६ ॥

यदुक्तं ब्राह्मणानां भोजनादावेव कीदृशं न युक्तं इति तत्र
तथापि वैश्यत्वाच्च युद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयित्वा नृपणां
कर्माणि विभजते चानुवर्ण्यसेत्यादिना ॥ १४ ॥ नैतसिको

यथाशक्ति मनुष्याणाममर्षं लक्षयामहे ।
 अन्येषामपि सत्त्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥२७॥
 द्रौपद्याः संपरिक्षेयं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ २८॥
 त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा ह्याचार्यं क्षेममिच्छसि ।
 वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः श्रेयं करिष्यति ॥ २९॥
 नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
 मयादिह न युद्धेरेरन्पाण्डुपुत्रेण धीमता ॥ ३०॥
 यं यमेकोपि संकृद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
 दृष्टं गच्छद्वेगादिनिहत्यान्तमेष्यति ॥ ३१॥
 त्वत्तो विशिष्टं धीर्येण धनुष्यमररादसम् ।
 बाहुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ ३२॥
 देवं देवेन युद्धेत मानुषेण च मानुषम् ।
 अस्त्रं क्षत्रेण यो हन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥
 पुत्रादनवमः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।

एतेनापि निमित्तेन मियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ ३४॥
 यथा त्वमकरोर्धृतमिन्द्रप्रशंसं यथाऽहः ।
 यथाऽर्जुनीः समां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवं ३५॥
 अयं ते मातुलः प्राज्ञः धनधर्मस्य कोविदः ।
 दुर्धृतदेवी गान्धारः शकुनिर्युद्धतामिह ॥ ३६॥
 नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
 ज्वलतो निशितान्त्राणांस्तान्नाक्षिपति गाण्डीवं ॥
 न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गृध्रपक्षाः सुतेजनाः ।
 नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥ ३८॥
 अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाऽग्निर्वैष्णवमुखः ।
 कुर्युरेते कचिच्छेपं न तु कुद्वो धनञ्जयः ॥ ३९॥
 यथा सभायां धृतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ।
 तथा युद्धस्य संग्रामे सौमलेन सुरक्षितः ॥ ४०॥
 युद्धयतां काममाचार्यो नाहं योत्से धनञ्जयम् ।
 मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्या यद्यागच्छेद्भवापदम् ४१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

कृष्णद्रोणकृपाविशेषस्तमुद्धमश्चरामानं प्रति भीष्मेण द्रोणादिप्रशंसनपूर्वकं परितानवयनम् ॥१॥ दुर्योधनेन भीष्मा-
 र्जनाभ्यां सह कृपद्रोणक्षमावनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः शान्तनयस्तत्र धर्मार्थिकुशलं हितम् ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १॥
 माधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
 आचार्यपुत्रः सहजं निधितं माधु भाषते ॥ २॥
 कर्णस्तु धनधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ।
 आचार्यो नायमन्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
 देशकालो तु संप्रदश्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ ३॥
 पश्य सर्वसमाः पञ्च मपवाः स्युः प्रहारिणः ।
 कथमभ्युदये तेषां न प्रमुषेत पण्डितः ॥ ४॥
 मायं सर्वं विमुक्तान्ति येषपि धर्मविदो जनाः ।
 तन्माणव्यं न जानाति यत्तु कार्यं नराधिपः ॥ ५॥

धार्तराष्ट्रोपि दुर्बुद्धिः पश्यन्नपि धनञ्जयम् ।
 नैव पश्यति नाघाति मन्दः क्रोधवशं गतः ॥ ६॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रोणिमुवाच ह ।
 प्राज्ञलिर्भरतश्रेष्ठः साम्ना युद्धिमतावरः ॥ ७॥
 कर्णो हि यद्वोचच्चां तेजस्तंजननाय तत् ।
 आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ८॥
 नायं कालो विरोधस्य कान्तेये समुपस्थितः ।
 क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ९॥
 भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथाऽऽदित्ये प्रमा तथा ।
 यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः गर्वथा नापकृष्यते ।
 एवं भवन्तु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥१०॥

यद्यप्यहं ज्ञेयः । मनुष्यत्वेन । इत्यर्थः । दुर्योधनो दुरात्म्यप्रतिष्ठाः

कथमकाः ॥ ३० ॥ पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
 नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुम ।
 अन्यत्र भारताचार्योत्सपुत्रादिति मे मतिः ॥११॥
 वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
 जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ॥१२॥
 ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ १३॥
 आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालो विभेदेन ।
 सर्वे संहत्य युद्धायामः पाकशासनिमागतम् ॥१४॥
 चलस्य व्यसनानीह बान्युकानि मनीषिभिः ।
 मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥१५॥
 अश्वत्थामोवाच ।
 नैवं न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
 किंतु रोपपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १६॥
 शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
 सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं घटेत् ॥ १७॥
 आचार्य एष क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।

॥ इति श्रीमन्महामारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति हेतुपन्यासपूर्वकं युधिष्ठिरं प्रति श्रुतवनवासादिकालस्य परिसमाप्तिकथनम् ॥ १ ॥ भीष्मेणाहुतं पराक्रमप्रशंसनपूर्वकं पाण्डवैः सह संधिविधानेपि दुर्योधनेन हत्यतिषेधनम् ॥ २ ॥ भीष्मेण द्रोणवचनाद्गोभिः सह दुर्योधनस्य प्रस्थापनपूर्वकं सेनायाः व्यूढीकरणेन समराभियानम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 कलाः काष्ठाश्च युज्यन्ते सुहृताश्च दिनानि च ।
 अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १॥
 ऋतवध्वापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
 एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २॥
 तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
 पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमामसकौ ॥ ३॥
 एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४॥
 पूर्वैश्चुरेव निर्दृष्टस्ततो वीभत्सुरागतः ॥ ५॥

यथा दुर्योधनो राजा न गच्छेत्कचिदापदमिति ट. घ. पाठः । यथा नायदासा युक्तो धार्तराष्ट्रः कथंचनेति च. पाठः

अभिद्यमाने तु गुरौ निवृत्तं रोपकारितम् ॥ १८॥
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
 सह कर्णेन भीष्मेण कृपं चैव महाबलम् ॥ १९॥
 द्रोण उवाच ।
 यदेतत्प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
 तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ २०॥
 यथा दुर्योधनं पार्थो नोपसर्पति संगरे ।
 साहसाद्यदि वा मोहाच्च या नीतिर्विधीयताम् ॥२१॥
 वनवासे ह्यनिवृत्ते दर्शयेन्न धनञ्जयः ।
 धनं चालभमानोऽत्र नाथ तत्क्षन्तुमर्हति ॥ २२॥
 यथा नायं समायुज्याद्दार्तराष्ट्रं कथंचन ।
 न च सेनां पराजय्याच्च या नीतिर्विधीयताम् ॥२३॥
 उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
 तदनुस्मृत्य गात्रेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २४॥

सर्वं यथावच्छरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ।
 एवमेतद्दुर्वं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ॥ ६॥
 सर्वे पञ्च महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्भर्मेऽपराधुयुः ॥ ७॥
 कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
 खेहाद्वा यदि वा मोहाद्भर्मे नात्येति धर्मजः ॥८॥
 अलुब्धाश्चैव कान्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
 न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्ते ह्यधर्मतः ॥ ९॥
 तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवमन्दनाः ।
 धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेदुः क्षत्रियव्रतात् ॥ १०॥

॥ २१ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

यश्चानृतं इति ख्यातः स च गच्छेत्पराभवम् ।
 वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ११
 प्राप्ते तु काले खानर्यान्नोत्सृजेयुर्नरर्पभाः ।
 अपि वज्रभृता गुप्तास्तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १२
 प्रतियुद्धेऽपि समरे सर्वशस्त्रभृतावरम् ॥ १३
 तस्माद्यद्यत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
 तत्संविधीयतां शीघ्रं मा यो ह्यर्थोऽभ्युगात्परम् ॥ १४
 न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
 एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ १५
 संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
 अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १६
 तस्माद्युद्धोपचरितं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
 कियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ १७
 एको हि समरे पार्थः पृथिवीं निर्दहेच्छरैः ।
 प्रावृमिः सहितो भूत्वा किं पुनः कौरवात्रणे ।
 तस्मात्सन्धिं कुरुष्वेष्ट कुरुष्व यदि मन्यसे ॥ १८
 दुर्योधन उवाच ।
 नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवेभ्यः पितामह ।
 प्राप्तं सेनां च दासांश्च स्वल्पं द्रव्यमपि प्रभो ।
 युद्धोपचारिकं यत्तु तत्सर्वं संविधीयताम् ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
 प्राप्तमर्थं च यद्वाक्यं द्रोणश्चाह द्विजोत्तमः ॥ २०
 यत्तु युद्धोपचरितं भवेद्वा धर्मसंहितम् ।
 फल्यया सदृशो लोके भूयस्त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१
 अत्र वा मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
 सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ २२
 राजा चलत्तुर्भागं क्षिप्रमादाय गच्छतु ।

॥ इति धीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

इदं नाम सुदर्शननामि कामगामिनि प्रागादे देवगणममारीपणपूर्वकमर्तुनवृत्तरणावलोकाय रागनादृणावगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्युद्धोपचरितं कर्म वा धर्मसंहितम् ।

ततः सुदर्शनं नाम प्रासादं हरिवाहनः ।

य. पाठः ॥ १२ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डवः ॥ १
 स्थूणाराजिसहस्रं तु यत्र मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला महती सभा ॥ २
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणाः ।
 तत्र श्वेतानि चक्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ॥ ३
 तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।
 मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागशः ।
 आकाशे सह दृश्यन्ते भानुमन्ति शुभानि च ॥ ४
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ।
 तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च ।
 रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ॥ ५
 काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रजः ।
 दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र चित्राणि भेजिरे ॥ ६
 तस्मिंस्तु राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
 दिव्यगन्धसमायुक्ताः स्रजो दिव्याश्चक्राशिरः ॥ ७
 दिव्यश्च वायुः प्रभवौ गन्धमादाय सर्वशः ।
 श्रतवः पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ॥ ८
 प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ।
 तत्र देवर्षयश्चैव देवराजं दिवौकसः ।
 इन्द्रेण सहिताः सर्वे त्रिदशश्च व्यवस्थिताः ॥ ९
 न पद्मो न रजस्तत्र प्रविवेश कथंचन ।
 आदित्यश्च विरुद्धोत्र नातिवेलमिवातपत् ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षपर्वणि त्रिपदाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

सेनामध्ये दुर्योधनमनवलोकयताऽर्जुनेनोत्तरं प्रति तस्य दवीममु रथयापनचोदता ॥ १ ॥ तथा प्राणाध्यां द्रोणापति-
 यादनपूर्वकं ताभ्यामेव कर्णमूले कुशलप्रश्नः ॥ २ ॥ द्रोणेन तत्कौशलल्लाघनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तथा व्यूढेष्वाजीकेषु कौरवैर्यमहारथैः ।
 उपायादुर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १
 ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् ।
 दोधुयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ २
 यिक्त्रोऽशमात्रं गत्वा तु पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमव्रवीत् ॥ ३

राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
 दक्षिणं पक्षमादाय कुरवो यान्त्युदधुस्ताः ॥ ४
 उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम् ।
 गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ॥ ५
 गवाग्रमभितो गत्वा गार्ध्वेवाशु निवर्तय ।
 यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
 तावदेव पशन्तर्वाशिवर्तिष्ये तयाभिभो ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
 सत्यं पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ॥ ७
 ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्मं शान्तनवं कृपम् ।
 द्वाभ्यांद्वाभ्यां तथाऽऽचार्यं द्रोणं प्रथमतः क्रमात् ॥
 द्रोणं कृपं च भीष्मं च घृपत्कैरभ्यवादयत् ।
 ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ ९
 महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ।
 न कश्चिद्योदुमिच्छेत् न च गुप्तं स्वजीवितम् ।
 अप्यं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ॥ १०
 एतद्भजाग्रं पार्थस्य दूरतः प्रतिदृश्यते ।
 मैयः सविद्युत्तनितो रोरवीति च वानरः ॥ ११
 आस्थाय च रथं धातिगाण्डीवं विश्लिपन्धनुः ॥ १२
 अश्वानां स्तनतां शब्दो बहतां पाकशासनम् ।
 रथस्याभ्युधरसेव श्रूयते भृशदारुणः ॥ १३
 दारयन्निव तेजस्वी वसुधां वासवात्मजः ।
 एष तिम्रप्रथिभ्रेष्टो रथे रथिशतप्रणुत् ॥ १४
 एष दृष्ट्वा रथानीकमसाकमरिमर्दनः ।
 श्रीमान्ब्रह्मदान्यो धृतिमान्स्त्वरोरिति च पाण्डवः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि मोहहृणपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अर्जुनेन सेनामध्ये सुयोधनानवलोकनेन तस्य गधामादनेन धम्मसंभावयनया रथेन गधामं प्रत्यभियानम् ॥ १ ॥
 भीष्मेन पार्थमावधिक्षावाक्नेनया सह तमनुपावयन् ॥ २ ॥ गवान्तिकमुपगतवताऽर्जुनेन वद्रक्षिणां बाणमणेरभिह्वनेन
 गधां विनिवर्तनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तमद्रमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।
 मारयः प्रेक्षितुं शेकुस्तपन्तं हि यथा रविम् ॥ १
 स तं दृष्ट्वा रथानीकं पार्थः सारथिमब्रवीत् ।
 इषुपातमात्रे सेनायाः स्वापयाश्वानरिदम ।
 यावत्तमीधे स्पृहेऽग्निमम शत्रुं सुयोधनम् ॥ २
 रक्तपद्मेपिकृतं मणिप्रवरभूषितम् ।
 परं जानाम्यहं तस्य ध्वजं दूरात्समुच्छ्रितम् ॥ ३
 यणेनमिह पश्यामि दुर्धुदिमतिमानिनम् ।

यमाय प्रेषयिष्यामि सहायः स्याद्यदीश्वरः ॥ ४
 सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
 सिंहः क्षुद्रमृगसेव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ॥ ५
 हनिष्यामि तमेवाव शरंगाण्डीवनिःश्रुतः ।
 तन्मिन्दते मविष्यन्ति सर्व एव पराजिताः ॥ ६
 शरैश्च शमयिष्येऽहं धार्तराष्ट्रं सस्रावलम् ।
 अमभ्यानां च वक्तारं कुरूणां किल किल्बिषम् ॥ ७
 राजानं नेह पश्यामि निरामिपमिदं वलम् ।
 अमित्रैश्च ह राजानं व्यक्तमित्यत्र निर्मयः ॥ ८

आस्थितो मध्यमाचार्योप्यथत्यामाऽप्यनन्तरम् ।
 कृपकणीं पुरस्तात्तु महेष्वासौ व्यवस्थितौ ॥ ९
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो चाहीकश्च जयद्रथः ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदाः ॥ १०
 सात्वराजो घुमत्सेनो दृपसेनश्च सौवलः ।
 दशार्णश्चैव कालिङ्गो वामं पक्षं समाश्रितः ॥ ११
 दृष्टतः कुरुमुख्यश्च भीष्मस्तिष्ठति दंशितः ।
 सोऽर्धसैन्येन बलवान्सर्वेषां नः पितामहः ॥ १२
 दुर्योधनं न पश्यामि क नु राजा स तिष्ठति ।
 उत्सृज्यैतद्रथानीकं याहि यत्र सुयोधनः ॥ १३
 तं हत्वा संनिवर्तिष्ये गाः स आदाय गच्छति ।
 गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
 संस्पृशानो धनुर्विभ्यं त्वरमाणोऽगमत्तदा ॥ १५
 ततो भीष्मोऽज्रवीद्वाक्यं कुरुमध्ये परंतपः ।
 चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्मर्मज्ञो बान्धवप्रियः ॥ १६
 अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरागतः ।
 एष दुर्योधनं पार्थो मार्गते निवृत्तिं सरन् ॥ १७
 सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणेऽस्य च ।
 मृगं सिंह इवादातुमीक्षते पाकशासनिः ॥ १८
 नैपोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्यातुमर्हति ।
 तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रधावतः ॥ १९
 न ह्येनमभिसंकुद्धमेको युद्धेव संयुगे ।
 अन्यो देवान्महादेवात्कृष्णाद्वा देवकीसुताह ।
 आचार्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २०
 किं नो गावः करिष्यन्ति द्रव्यं वा विपुलं तथा ।
 दुर्योधनः पार्थगतः पुरा प्राणान्विमुञ्चति ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा समरे भीष्मः सेनया सह कौरवः ।
 अन्वधावत्तदा पार्थ धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ॥ २२
 विक्रोशमात्रं यात्वा तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 इपुपातमात्रे सेनायाः स्थापयाश्चानरिदम ॥ २३
 एतदग्रं गवां दृष्टं मन्दं वाहय सारथे ।

यांस्तु चरेण सेनाया गाथैव प्रविमज्य च ॥ २४
 परिक्षिप्य गवां यूथमत्र योत्से सुयोधनम् ।
 गच्छन्ति सत्त्वरा गावः सगोपाः परिमोचय ॥ २५
 तत्र गत्वा पशुन्वीर सगोपान्परिमोचय ।
 अन्तरेण च सेनायाः प्राञ्छुखोगच्छ चोत्तरा ॥ २६
 इमे त्वतिरथाः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
 पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ २७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः स रथिनां श्रेष्ठो नाम विश्राव्य चात्मनः ।
 निशिताग्राञ्चरान्तीक्ष्णान्मुनोचांतकसभिमान् ॥ २८
 शलमैरिव चाकाशं धाराभिरिव पर्वतम् ।
 निरावकाशमभवच्छरैः क्षिप्तैः किरीटिना ॥ २९
 विकीर्यमाणास्तु शरैस्ते योधा धार्तराष्ट्रिकाः ।
 गाथैव न च पश्यन्ति पार्थमुक्तैरजिह्वैः ॥ ३०
 सा चापि बहुला सेना पार्थवाणाभिपीडिता ।
 नापश्यद्विहृता भूमिं नान्तरिक्षं दिशोपि वा ॥ ३१
 अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
 पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसूतैः शरैः ॥ ३२
 तेषां नैवापयाने च नाभियाने भवन्मतिः ।
 शीघ्रतामेव पार्थस्य पूजयन्तस्तु विस्मिताः ॥ ३३
 चन्द्रावदातं सामुद्रं कुरुसैन्यमयंकरम् ।
 ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विपतां रोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ३४
 तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निखनेन च ।
 शब्देनामानुपाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 वियद्गतानां देवानां मानुषाणां रवेण च ॥ ३५
 ऊर्ध्वं शुच्छं विधुन्वाना ह्येमाणाः समन्ततः ।
 गावः सवत्साः संवत्सा निवृत्ता दक्षिणां दिशं ॥ ३६
 ततः स समरे शूरो बीभत्सुः शत्रुपूगहा ।
 गोपालाश्चोदयामास गावश्चोदयतेति च ॥ ३७
 उत्तरं चाह बीभत्सुर्हर्षयन्पाण्डुनन्दनः ।
 गवामग्रं समीक्ष्य गाथैवाशु निवर्तय ॥ ३८
 गावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
 यांस्तु चरेण गाथैतः सैन्यानां च नृपात्मज ॥ ३९

पश्यन्तु कुरुवः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 ते लाममिव मन्वानाः कुरवोऽर्जुनमाहवे ।
 दृष्ट्वा यान्तमदूरस्थं क्षिप्रमभ्यपतत्रयैः ॥ ४१
 हस्त्यश्वपरिवारेण महताऽभिविराजता ।
 योधैः प्रासासिहस्तैश्च चापवाणोद्यतायुधैः ॥ ४२
 तान्यनीकान्यशोभन्त कुरूणामाततायिनाम् ।
 संसर्पन्त इवाकाशे विद्युत्वन्तो वलाहकाः ॥ ४३
 तानि दृष्ट्वाऽप्यनीकानि निवर्तितरथानि च ।

पार्थोऽपि वायुवह्नोरं सैन्याग्रं व्यधुनोच्छरैः ॥ ४४
 तां शत्रुसेनां तरसा प्रशुघ
 गात्रापि जित्वा धनुषा परेण ।
 दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं
 कुरुप्रवीराः सहसाऽभ्यगच्छन् ॥ ४५
 गोषु प्रयातासु ज्वेन मात्स्या-
 न्किरीटिनं प्रीतियुतं च दृष्ट्वा ।
 पशून्समादाय ततो निवृत्ता
 गोपाः समस्ताः प्रययुश्च राष्ट्रम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महामारुते विराटपर्वणि गोघट्टणपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

पदपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति द्रोणकर्णोद्विधानामसाधारणध्वजचिह्नप्रदर्शनपूर्वकं सत्तन्नामनिर्देशेन सत्तत्पराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तवस्त्रीणि सहस्राणि रथानां च धनुष्मताम् ।
 योराणि कुरुवीराणां पर्यकीर्यन्त भारत ॥ १
 कर्णो रथसहस्रेण मत्स्यगृह्णाद्धनञ्जयम् ।
 भीष्मः शान्तनवो धीमान्सहस्रेण पुरस्कृतः ॥ २
 तथा रथसहस्रेण भ्रातृभिः परिवारितः ।
 पश्चाद्दुर्योधनोऽतिप्रयशसा च श्रिया ज्वलन् ॥ ३
 अतिप्रसन्नवकाशेषु पादाताः सह वाजिभिः ।
 भीमरूपाथ मातङ्गास्तोमराङ्गशचोदिताः ॥ ४
 तानि दृष्ट्वा धनीकानि विततानि महात्मनाम् ।
 वैराट्युत्तरं तं तु प्रत्यभापत पाण्डवः ॥ ५
 जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजग्रे यस्य दृश्यते ।
 शोणाश्याश्च रथे युक्ता द्रोण एव प्रकाशते ॥ ६
 आचार्यो निपुणो धीमान्प्रसविच्छूयसत्तमः ।
 आहवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथः ॥ ७
 गुणप्रज्जो महावीरः कुरुष्वेनं मदक्षिणम् ।
 अग्रं च चापितोद्येन एव धर्मः सनातनः ॥ ८
 यदि मे प्रहरेद्रोणः शरीरे मे प्रहृष्यतः ।
 ततोऽग्निमृद्विरिष्यामि नान्यथा युद्धिरस्ति मे ॥ ९
 भारताचार्यमुख्येन ब्राम्हणेन महात्मना ।

तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १०
 ध्वजग्रे सिंहलाङ्गुलो दिक्षु सर्वासु शोभते ।
 भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्वत्थामा विराजते ॥ ११
 ध्वजग्रे दृश्यते यत्र बालमूर्यसमममम् ।
 दुर्जयः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ।
 तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १२
 ध्वजग्रे गोवृषो यस्य काञ्चनोऽभिविराजते ।
 आचार्यवरमुख्यस्तु कृप एव महारथः ॥ १३
 द्रोणेन च समो वीर्ये पितुर्मे परमः सखा ।
 तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १४
 यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्यापरिष्कृतः ।
 ध्वजः प्रकाशते दूरादग्रे विद्युद्गणोपमः ॥ १५
 एव वैकर्तेनः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
 दृढवैरी सदाऽस्माकं नित्यं कटुकमापणः ॥ १६
 यस्याश्रयवलादेव धार्तराष्ट्रः संसाधलः ।
 अस्मान्निरस्य राज्याश्च पुनरद्यापि योत्स्यति ॥ १७
 एव वै स्पर्धते नित्यं मया सह सुदुर्जयः ।
 जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येव महारथः ॥ १८
 सर्वाङ्गदृढः कर्णः सर्वशस्त्रमृतावरः ।
 युद्धेऽप्रतिमवीर्यय दृढवैधी पराक्रमी ॥ १९

अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतबन्धुना ।
 द्रष्टा त्वमावयोर्युद्धं बलिवासवयोरिव ॥ २०
 महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
 तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं बाहय सारथे ॥ २१
 यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वजः ।
 एष दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसा वृतः ॥ २२
 लब्धलक्षो दृढं वेधी लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं बाहय सारथे ॥ २३
 यस्तु श्वेतावदातेन पञ्चतालेन केतुना ।
 वैद्मर्मयदण्डेन तालवृक्षेण राजते ॥ २४

हस्तावापी बृहद्वन्वा सेनां तिष्ठति हर्षयन् ।
 रामेण जामदग्न्येन द्वैरथेनाजितः पुरा ॥ २५
 शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ २६
 ककुदः सर्वसैन्यानां सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 जयश्रियाऽवबद्धस्तु सुर्योधनवशानुगः ।
 पश्चादेव प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ २७
 इत्येतांस्त्वरितः पार्थः कथयित्वा तु चोत्तरे ।
 रूपतश्चिह्नतश्चैव युद्धाय त्वरते पुनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि पटपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अर्जुनस्य भीष्मद्रोणादिभिः सह युद्धम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कर्णस्य पराभवः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अश्वत्थामा ततस्तत्र कर्णं संप्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
 उवाच सयमानोऽसौ सूतपुत्रमरिन्दमम् ॥ १
 कर्णं यस्त्वं सभामध्ये बद्धचर्द्धं विकत्थसे ।
 न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं मत्पुपस्थितम् ॥ २
 एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।
 संग्रामशिरसो मध्ये जुम्भते केसरी यथा ॥ ३
 शूरोसि यदि संग्रामे दर्शयस्व सभां विना ॥ ४
 यद्यशक्तोसि संग्रामे पार्थैताद्भुतकर्मणा ।
 पुनरेव सभां गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
 मातुलं परिगृह्णाशु मन्त्रयस्व यथासुखम् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तथा कर्णः क्रोधादुद्धृत्य लोचने ।
 द्रोणपुत्रमिदं वाक्यमुवाच कुरुसन्निधौ ॥ ६
 नाहं विभेमि वीभत्सोर्न कृष्णादेवकीमुतात् ।
 पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ७
 सत्त्वाधिकानां पुंसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
 गर्जतां जायते दर्पः स्वरथ न विपीदति ॥ ८
 पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेनातिरहसा ।
 युध्यमानं सुसंयुक्तं जयो वै मय्यवस्थितः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रहस्य वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 दिव्यमस्त्रं विक्रुवाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमः ॥ १०
 महात्मानं मन्दबुद्धिनिश्चसन्धृतराष्ट्रजः ।
 उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ११
 न विप्रो क्षर्जुनं तत्र वसन्तं मत्स्यवेश्मनि ।
 तेनेदं कर्णं मत्स्यानामग्रहीष्म धनं बहू ॥ १२
 एवं चेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धनं बहू ।
 अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ॥ १३
 किं च युद्धात्परं नास्ति क्षत्रियाणां सुखावहम् ।
 तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुर्महे न पलायनम् ॥ १४
 एतावदुर्वत्त्वा राजा वै क्षमियानमियेष सः ।
 तथा दशसहस्राणि वीराणां हि घनुष्मताम् ।
 अभ्यद्रवंस्तदा पार्थ क्षलमा इव पावकम् ॥ १५
 वर्मिता वाजिनस्तत्र संभृताश्च पदातिभिः ।
 भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराहुश्चापाणिभिः ॥ १६
 अधिष्ठाताः सुसंयत्तैर्हस्तिशिव्याविशारदैः ।
 अभ्यद्रवन्सुसंक्रुद्धाश्चापहतोपतायुधाः ॥ १७
 पञ्च चैनं रथोदग्रास्त्वरिताः पर्यवारयन् ।
 द्रोणो भीष्मं कर्णं च कुरुराजध वीर्यवान् ॥ १८

अश्वत्थामा महाबाहुर्धनुर्वेदपरायणः ।
 इष्टं सम्यगसन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ॥१९॥
 ते लाममिव मन्वानाः प्रत्यगृह्णन्धनं जयम् ।
 शरीधानमिवर्षन्तो नादयन्तो दिशो दश ॥ २० ॥
 ततः प्रहस्य वीमत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 दिव्यमखं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमान् ॥ २१ ॥
 यथा रश्मिमिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
 तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैराच्छादयद्दिशः ॥ २२ ॥
 न रथानां न चाश्वानां न ध्वजानां न वर्मिणाम् ।
 अतिविद्वैः शितैर्याणैरासीद्बहुलिरन्तरम् ॥ २३ ॥
 दैवयोगाद्वि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ।
 शिक्षायलोपपन्नत्वादस्त्राणां वै परिक्रमात् ।
 ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैव्या शक्त्या च मायया ॥
 इतस्ततश्च संयाने दूरे वाऽप्यथवाऽन्तिके ।
 दुर्गे विपमजाते वा स्थले निम्ने तथा क्षितौ ।
 न च रुध्येद्व्रतित्तस्य रथस्य मनसो यथा ॥ २५ ॥
 समरेषु तु विद्वांसस्तस्य तांस्तान्परिक्रमान् ।
 वीर्यमत्यद्भुतं दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्गलम् ।
 प्रेसुरेवं परे भीताः पराशुखरथा अपि ॥ २६ ॥
 कालाग्रिमिव वीमत्सुं निर्देहन्तमिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २७ ॥
 तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
 तिग्मांशोश्च घनाभ्राणि व्याप्तानीव गंभस्तिभिः ॥
 अशोकानां घनानीव सञ्चितैः कुसुमैः शुभैः ।
 पार्थः संरञ्जयामास रुधिरणाकुलं बलम् ॥ २९ ॥
 सहस्रशोऽर्जुनशरैश्छिद्यन्नुच्चवायवानि च ।
 छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागतिः ३० ॥
 ये सार्जुनबलप्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
 रथाक्षं देशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नपुगा हयाः ॥ ३१ ॥
 निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतुः श्रितः शरैः ।
 शिरोभिः प्रथमं जग्मुर्मदिनीं जघनेर्हयाः ॥ ३२ ॥
 पशूनामाविषाणेषु दन्तवेपैषु च द्विषान् ।
 मर्मस्थानेषु चाहृत्य तथा निगम्यजोत्तमाः ॥ ३३ ॥
 कौरवाणां गजानां च शरीरैर्गतेचेतसाम् ।

क्षणेन संवृता भूमिर्मधैरिव नभस्थलम् ॥ ३४ ॥
 अखैर्दिव्यैर्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ।
 घडवामुखसंभूतः कालाग्रिव संवृतः ॥ ३५ ॥
 यथा युगान्तसमये सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
 कालपकमशेषेण घक्ष्येदुग्रशिखः शिखी ॥ ३६ ॥
 तद्वत्पार्थोऽस्ततेजोभिर्धनुषो निखनेन च ।
 दैवाद्दीर्याच्च वीमत्सुस्तस्मिन्दौर्योधने बले ॥ ३७ ॥
 रणे शक्तिममित्राणां प्रणीयोपनिनाय सः ।
 चेष्टां प्रायेण भूतानां रात्रिः प्राणभृतामिव ॥ ३८ ॥
 सोऽस्तीयात्सहसा शत्रून्सहसा तेऽभियेदिरे ।
 शीघ्रादूर् दृढामोघमस्त्रमस्त्रातिमानुपम् ।
 दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुपविक्रमम् ॥ ३९ ॥
 खगपत्राभिसंवीतैः खाविष्टैः खगमैरिव ।
 अर्जुनस्य खमावत्रे लोहितप्राणपैः खगैः ॥ ४० ॥
 अर्जुनेन विनिर्मुक्ताः शरा गाण्डीवधन्वना ।
 तार्क्ष्यवेगा इवाकाशे ससज्जुः परमर्मसु ॥ ४१ ॥
 वर्माणि सारथिश्चैव हेमजालानि वाजिनान् ।
 किरीटं सूर्यसंकाशं वैयाघ्रमथ चर्म च ॥ ४२ ॥
 ततः सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विपतां शरैः ।
 नीहारेणैव भूतानि छन्नानीह चकाशिरैः ॥ ४३ ॥
 सकृदेव न तं शेकुः कथमभ्यसितुं परे ।
 अनभ्यस्तः पुनर्स्तहि रथः सोभिमपात तान् ४४ ॥
 तच्छरा द्विदशरीरेषु यथा च न ससज्जिरैः ।
 द्विधाऽनीकेषु वीमत्सोर्न ससज्ज रथस्थया ॥ ४५ ॥
 स तद्वि क्षोभयामास विगालारिवलं रथी ।
 अनन्तवेगो भुजगः श्रीडन्निव महार्णवे ॥ ४६ ॥
 अस्ततो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषाधिकस्तथा ।
 संनादः श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिनः ॥ ४७ ॥
 संच्छिन्नास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरैः ।
 संस्पृतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गमस्तिभिः ॥ ४८ ॥
 दिशोऽनुप्रमतः सर्वा सञ्चदक्षिणमस्ततः ।
 सततं दृश्यते युद्धे सायकामनमण्डलम् ॥ ४९ ॥
 यतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ।
 नादक्ष्येषु शराः पेतुन्मस गाण्डीवधन्वनः ॥ ५० ॥

महागजसहस्रस्य युगपन्मृदतो वनम् ।
 कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ॥ ५१
 नूतं पार्थजयैपित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ।
 हन्त्यस्नानिति मन्यन्ते पार्थनैर्वादिताः परे ॥ ५२
 मन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचिनमाहवे ।
 कालमर्जुनरूपेण ग्रसन्तमिव च प्रजाः ॥ ५३
 कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनानाहतान्यपि ।
 पेतुः पार्थहतानीव पार्थकर्मनुदर्शनात् ॥ ५४
 ओपधीनां शिरांसीव कालपक्तिसमन्वयात् ।
 जवनेभ्यः कुरुणां हि शिरांस्यर्जुनजाड्यात् ॥ ५५
 चकार चार्जुनः क्रोधाद्विमुखान्कपितानपि ॥ ५६
 अर्जुनेनापि भिन्नानि बलाघ्राणि पुनः क्वचित् ।
 चकुल्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितोत्तराम् ॥ ५७
 लोहितेनापि संपृक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः ।
 तेनैव च समुद्धतैः सूक्ष्मैर्लोहितबिन्दुभिः ॥ ५८
 लोहिताद्रैः प्रहरणैः प्रमत्ता लोहितोक्षिताः ।
 लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ॥ ५९
 बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ।
 आकाशं तत्क्षणेनासीत्सन्ध्याभ्रमिव लोहितं ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अर्जुनेन रणे विकर्णादिपराभवमपूर्वकं कर्णोत्तुजहननम् ॥ १ ॥ अर्जुनपराजितेन कर्णेन रणाङ्गणादपमानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तत्प्रभमं धलं सर्वं विपुलौघंस्वनं तथा ।
 भीष्ममासाद्य संतस्यौ वेलामिव महोदधिः ॥ १
 तानि सर्वाणि गात्रेभ्यः समाध्यास्य परंतपः ।
 ततो व्यूह्य महाबाहुः समरेष्वपराजितः ॥ २
 रथनागाश्चकलिलं युयुजे युद्धकोविदः ।
 अमेघं परसैन्यानां शूररपि समीक्षितम् ॥ ३
 आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रैः
 कृपेण भीष्मेण च पालितानि ।
 अवध्यकल्पानि दुरासदानि
 रथाधमातहसमाकुलानि च ॥ ४

अप्यस्तं प्राप्य चादित्यो निवर्तते न पाण्डवः ।
 निवर्तन्ते न जित्वारिं नित्यजल्पविचक्षणाः ॥ ५१
 तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
 दिव्यैरस्त्रैरमोघात्मा सर्वानाच्छेदनुर्धरान् ॥ ५२
 स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् ।
 अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभिः ५३
 दुःसहं दशभिर्वाणैरर्जुनः समविध्यत ।
 दुःश्शासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ।
 भीष्मं शान्तनवं पथ्या प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ५४
 स कर्णं कर्णिनाऽविध्यत्पीतेन निशितेन च ।
 चासविर्द्विपतां मध्ये विव्याध परमेष्ठिना ॥ ५५
 स कर्णं सतनुत्राणं निर्मिष निशितः शरः ।
 अगच्छदारयन्भूमिं चोदितो दृढधनूना ॥ ५६
 ततोऽस्य बाहान्यहनचतुर्भिश्चतुरः क्षुरैः ।
 सारथेश्व शिरः कायादपाहरदरिन्दमः ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं तस्य कोरं स्थितम् ॥ ५७
 तस्मिन्निद्रे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे ।
 हताश्चसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ॥ ५८

तेषामनीकानि किरीटमाली
 व्यूहानि दृष्ट्वा विपुलध्वजानि ।
 गाण्डीवधनूना द्विपतां निहन्ता
 वैराटिमामञ्च ततोऽभ्युवाच ॥ ५
 सुसंगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्वं
 हयानियम्य प्रसमीक्ष्य यत्तः ।
 संप्रेषयाशु प्रतिधीरमेनं
 वैकर्तनं योधयितुं धृणोमि ॥ ६
 गां हस्तिकक्ष्यां बहुधा विचित्रां
 तम्भे रथे पश्यसि दर्शनीयाम् ।

विवर्तमानां ज्वलनप्रकाशां
 वैकर्तनस्यैतदनीकमम्यम् ॥ ७
 एतेन शीघ्रं प्रतिपादयेमान्
 श्वेतांहयान्काञ्चनजालकक्ष्यान् ।
 सर्वं जवं तत्र विदर्शयिष्ये
 ह्यासादयैतद्रथवीरवृन्दम् ॥ ८
 गजो गजेनेव हि योद्धुकामो
 मया सदा काङ्क्षति सूतपुत्रः ।
 तमेव मां प्रापय सूतपुत्रं
 दुर्योधनोपाश्रयजातदर्पम् ।
 तं पातयिष्यामि रथस्य मध्ये
 सहस्रनेत्रोऽशनिनेव वृत्रम् ॥ ९
 वंशपायन उवाच
 स तैर्हयैर्जातजवैर्वृहद्भिः
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यैः ।
 विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं
 ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ १०
 तमापतन्तं परमेण तेजसा
 समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
 अभ्यद्रवंस्ते रथवीरवृन्दा
 व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षभं रणे ॥ ११
 चित्राङ्गदक्षिणरथश्च धीरः
 संग्रामजिहुःसहचित्रसेनौ ।
 विविशतिर्दुर्मुखदुर्जयौ च
 विकर्णदुःशासनसौवलाश्च ।
 शोणो निषेधश्च तमन्वयुस्ते
 वैकर्तनं शीघ्रतरं युवानः ॥ १२
 पुत्रा ययुस्ते सहस्रोदराश्च
 वैकर्तनं पार्थगतं समीक्ष्य ।
 प्रगृह्य चापानि महाबला रणे
 धनंजयं पर्यकिरञ्जराचिभिः ॥ १३
 तेषां धनुर्ग्याकृतनक्तर्त्रां
 प्रामोपवीणां शरसहकोणाम् ।
 पराप्रपन्नां स्थिरचापदण्डां
 वीणासुपावादयदाशु पार्थः ॥ १४

तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
 पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन ।
 विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो
 भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ १५
 ततो विकर्णस्य धनुर्विकृत्य
 जाम्बूनदेनोपहितं दृढज्यम् ।
 न्यपातयच्चन्द्रजमस्य विद्ध्वा
 छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाजवेन ॥ १६
 तं शत्रवाणां गणवाधितारं
 कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
 शत्रुतपो वैरममुप्यमाणः
 समार्षयत्कर्मनखेन पार्थम् ॥ १७
 स तेन राज्ञाऽतिरथेन विद्धो
 विगाहमानो ध्वजिनीं पेरपाम् ।
 शत्रुतपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा
 ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १८
 ततः स विद्धो भरतर्षभेण
 बाणेन कायावरणातिगेन ।
 गतासुराजौ निपपात राज-
 न्नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १९
 रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण
 वीरा रणे वीरतरेण भद्राः ।
 चकम्पिरे वातवशेन काले
 प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ २०
 हताश्च पार्थेन नरप्रवीरा
 भूमा युवानः सुपुत्रः सुवेपाः ।
 वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सहारे ।
 सुवर्णकाष्णीयसवर्मेन द्वा
 नागा यथा ह्मवते प्रवृद्धाः ॥ २१
 तथा स शत्रून्समरे विनिग्नन्
 गाण्डीवधन्या पुरुषप्रवीरः ।
 चचार सक्ते विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ २२

सुजीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विशातयित्वा तु रजो नुदन्ध्वे ।

तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी
चचार सङ्क्षेपतिरथो रथेन २३

शोणाश्ववाहस्य हयाग्निहृत्य
वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।

एकेन संग्रामजितः शरेण
शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ २४

तस्मिन्हते भ्रातरि स्रुतपुत्रो
वैकर्तनो वीर्यमदप्रतापी ।

प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो
महाबलः सिंहमिवाजगाम ॥ २५

स पाण्डवं द्वादशभिः पृथक्कै-
वैकर्तनः पार्थमुपाजघान ।

विज्याथ गात्रेषु हयांश्च सर्वा-
न्विराटपुत्रं च शरैर्विजग्ने ॥ २६

तमापतन्तः समरे किरीटी
वैकर्तनं सर्वसमृद्धतेजाः ।

प्रच्छादयामास महाधनुष्मा-
न्यपेधयच्छत्रुगणांश्च वीरः ॥ २७

निहत्य कर्णस्य ततः किरीटी
पुरश्चरांश्चापि च पृष्ठगोपान् ।

समीपमभ्यागमदप्रमेयो
व्रित्तस्य पक्षौ गरुडो अथोरगम् ॥ २८

तायुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां
महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ।

कर्णं च पार्थं च निशम्य युद्धे
दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ॥ २९

तं पाण्डवः स्पष्टमुदीर्णकोपं
कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य कोपात् ।

क्षणेन साक्षं सरथं समूत-
मन्तर्दधे मेघ इवातिदृष्ट्या ॥ ३०

ततः सयुग्याः सरथाः सनागा
योधा विनेदुर्मरतर्पभाणाम् ।

अन्तर्हितं भीष्ममुखाः समीक्ष्य
किरीटिना कर्णरथं पृथक्कैः ॥ ३१

स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ता-
ञ्चराञ्चरौघैः प्रतिहत्य तूर्णम् ।

बभौ महात्मा सधनुः सबाणः
सविष्कुलिज्जोऽग्निरिवाथ कर्णः ॥ ३२

ततस्तु जज्ञे करतालघोषः
सशङ्खमेरीपणवाकुलस्तु ।

प्रक्ष्वेलितास्फोटितसिंहनादै-
वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम् ॥ ३३

आधूतलाकुलमहापताकं
रथोत्तमं श्रेष्ठतमं कुरूणाम् ।

ततः सगाण्डीवकृतप्रणादं
किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ ३४

पार्थोपि वैकर्तनमर्दयित्वा
साक्षं सकेतुं सरथं समूतम् ।

ननाद हर्षात्सहसा किरीटी
पितामहं द्रोणरूपौ च दृष्ट्वा ॥ ३५

सिपेच पार्थं बहुभिः शरौघै-
वैकर्तनः संयति तीक्ष्णवेगैः ।

वैकर्तनश्चापि किरीटमाली
प्रच्छादयामास शितैः शरौघैः ॥ ३६

तथोरमोधान्मृजतोः शरौघा-
नस्त्रज्ञयोरास महान्विमर्दः ।

राहुप्रमुक्ताविव चन्द्रमूर्त्यां
क्षणान्तरेणानुददर्श लोकः ॥ ३७

हतास्तु पार्थेन रथप्रवीरा
भूमौ युवानः सुपुत्रः सुकेशाः ।

सुवर्णलोहायसवर्मगात्रा
दृष्ट्वा यथा ह्यमवते निकृताः ॥ ३८

तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
 नाण्डीवधन्वा व्यधमत्सपत्नान् ।
 चचार सङ्क्षेपे विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ ३९
 सुशीर्षपर्णानि यथा वसन्ते
 विधूनयन्वापुर्वाल्पसारान् ।
 तथा सपत्नान्विधमन्किरीटीं
 चचार सङ्क्षेपेऽतिरथो रथेन ॥ ४०
 शत्रूनिवेन्द्रः समरे किरीटी
 विद्रावयन्तद्रथवीरवृन्दम् ।
 प्राञ्छादयन्वाहकिरीटमाली
 वरेषुभिः शत्रुगणाननेकान् ॥ ४१
 कर्णं तदोवाच किरीटमाली
 शूरः कुरुणां प्रवरोऽभिगर्जनम् ॥ ४२
 कर्णं यस्त्वं सभामध्ये बहवद्वद् प्रभापसे ।
 न मे युधि समोस्तीति तदिदं मत्पुपस्थितम् ॥ ४३
 सभायां पौरुषं प्रोच्य धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
 कर्तुमिच्छसि यत्कर्म तन्मन्ये दुष्करं त्वया ॥ ४४
 यच्चया कथितं पूर्वं नास्ति मत्सम इत्यपि ।
 तत्सत्त्वं कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४५
 सभायां यस्तु पाञ्चालीं लिङ्ग्यमानां तदा त्वया ।
 दृष्टवानसि तस्याद्य फलमश्रुहि केवलम् ॥ ४६
 धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं तव ।
 तस्य पापस्य राधेय फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ४७
 एहि कर्णं मया सार्धमिहाद्य कुरु वैश्वसम् ।
 मेधका कुरवः सन्तु सर्वे ते सहसैनिकाः ॥ ४८
 इदानीमेव तावत्स्वमपयातो रणान्मम ।
 कस्माजीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ ४९
 यो भ्रातारं पातयित्वा कस्त्यक्त्वा च रणाजिरम् ।
 त्वदन्यः पुरुषः सत्सु मूपादेवं व्यवस्थितः ॥ ५०
 कर्ण उवाच ।
 प्रवीपि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
 विरोपितो हि त्वं वाचा कर्मणाप्रतिमं भुवि ॥ ५१
 यच्चया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।

इति गृहीम ते पार्थ तमदृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ५२
 धर्मपाशनिबद्धेन यच्चया मर्षितं पुरा ।
 तथैव बद्धमात्मानमवद्ध इति मन्यसे ॥ ५३
 न हि तावद्वने वासो यथोक्तं चरितस्त्वया ।
 क्षिप्तस्त्वमर्थलोभात्तु समयं छेत्तुमिच्छसि ॥ ५४
 यदि चेन्द्रः स्वयं पार्थ तव युद्धयेत कारणात् ।
 तथाऽपि न व्यथा काचिन्ममं स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ ५५
 अयं कौन्तेयकामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।
 योत्स्यसे हि मया सार्धमत्र पश्यामि ते बलम् ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।
 इति कर्णो भुवन्नेव वीभत्सुमपराजितम् ।
 अभ्ययाद्विस्मज्जन्वाणान्कायावरणमेदिनः ॥ ५७
 प्रतिजग्राह तान्पार्थः प्रीयमाणो महारथः ॥ ५८
 शरवर्षेण महता पर्जन्य इव दृष्टिमान् ।
 अभीयाय हि वीभत्सुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ५९
 जिघांसुः समरे कर्णं विससर्ज शरान्बहून् ।
 तान्कर्णः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ॥ ६०
 तयोर्देवासुरसमः सन्निपातोऽभवन्महान् ।
 किरतोः शरजालानि कृत्स्नं व्योम निरन्तरं ॥ ६१
 उत्पेतुर्मध्यजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 वर्षप च रजो भौमं कर्णपार्थसमागमे ॥ ६२
 न स सूर्यः प्रतपति न च वाति समीरणः ।
 शरप्रञ्छादितं व्योम छायाभूतमिवाभवत् ॥ ६३
 गाण्डीवस्य च निर्घोषः कर्णस्य धनुपस्तथा ।
 दक्षतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः ॥ ६४
 अर्जुनस्तु हयान्नागात्रथाश्च विनिपातयन् ।
 क्षोभयामास तत्सैन्यं कर्णं विज्याध चासकृत् ॥ ६५
 ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरञ्छिनत् ।
 छिन्नघन्त्रा ततः कर्णः शक्तिं चिक्षेप वेगवान् ।
 तां शक्तिं समरे पार्थश्चिच्छेद निश्चितः शरैः ॥ ६६
 ततो निपेतुर्वह्न्यो राधेयस्य पदानुगाः ।
 तांश्च गाण्डीवनिर्गुक्तैः ग्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६७
 अशेरतामृत्युं महीं समग्रं
 पार्थेयुमार्गे निहता द्विपेन्द्राः ।

हिरण्यकक्ष्याः शरजालचित्रा
 यथा नगाः पावकजालनद्धाः ॥ ६८
 तं शत्रुसेनाङ्गनिवर्हणानि
 कर्माणि कुर्वाणममानुपाणि ।
 वैकर्तनः पूर्वममुष्यमाणः
 समार्षयल्लक्ष्यमिवाशु पार्थम् ॥ ६९
 ततश्चतुर्भिस्तुरगान्विकृष्य
 विन्याध कर्णोऽथ धनंजयस्य ।
 पङ्क्तिं स्रूतं दशभिर्हयांश्च
 पृष्ट्वा च पार्थ त्रिभिरस्य केतुम् ॥ ७०
 सविष्कुलिङ्गोऽञ्जलभीमघोषः
 कोपेन्धनः केतुशिखः शरार्चिः ।
 कर्णाभिरस्त्रानिलभीमवातो
 वभौ दिग्धक्षत्रिव पार्थकक्षम् ॥ ७१
 खनेमिशङ्खस्वनभीमघोष-
 श्वलत्पताकोऽञ्जलभीमविद्युत् ।
 पार्थाम्बुदः शस्त्रशराम्बुधारः
 कर्णानलं संशमयांचकार ॥ ७२
 तेनातिविद्धः समरे किरीटी
 प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।

ग्राण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणां
 व्रतत्वेरे कर्णवधाय जिष्णुः ॥ ७३
 स ब्राह्मसूत्रं समरे किरीटी
 ग्रादुश्चकाराद्भुतवीर्यकर्मा ।
 सन्तापयन्कर्णरथं शरौघै-
 र्लोकानिमान्तसूर्य इवांशुमाली ॥ ७४
 स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
 प्रगृह्य भट्टान्निशितान्निपट्नात् ।
 आकर्णपूर्णं तु धनुर्विकृष्य
 विन्याध वाणैरथ स्रूतपुत्रम् ॥ ७५
 अथास्य बाहू सशिरो ललाटं
 ग्रीवाभ्रुरः स्कन्धश्चजान्तरं च ।
 कर्णस्य पार्थो युधि निधिभेदं
 वज्रैरिवाद्रिं भगवान्महेन्द्रः ॥ ७६
 स पार्थमुक्तानविपक्ष वाणान्
 गजो गजेनेव जितस्तरस्त्री ।
 विहाय संग्रामशिरोपयातो
 वैकर्तनः पार्थशराभितप्तः ॥ ७७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

द्रोणाजुनमयोर्युद्धवर्णनम् ॥ १ ॥ अर्जुनवाणाहतिविषण्णे द्रोणे अश्वरथाङ्गा तद्रक्षणयाजुनप्रत्यभिपानम् ॥ २ ॥ अत्रा-
 न्तरेऽर्जुनदत्तायकाशेन द्रोणेन रणादपवानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 स्थिरो भव त्वं संग्रामे जयोऽस्माकं नृपात्मज ॥ १ ॥
 यावच्छङ्खमुपाध्यासे द्विपतां रोमहर्षणम् ।
 अविर्लुपमसंग्रान्तमव्यक्तहृदयेक्षणम् ॥ २ ॥
 याहि शीघ्रं यतो द्रोणो भूमाचार्यो रणे स्थितः ॥ ३ ॥
 तथा संक्रीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ।
 चलं सत्त्वं च तेजश्च लाघवं च व्यवर्धत ॥ ४ ॥
 तद्याद्भुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ॥ ५ ॥
 उत्तर उवाच ।

अस्त्राणां तव दिव्यानां शरौघान्निक्षपतः शितान् ।
 मनो मे शुद्धतेज्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ १ ॥
 द्वैधीभूतं मनो मह्यं भयान्नरतसत्तम ।
 अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव ग्राण्डीवनिस्वनम् ॥ २ ॥
 तव बाहुवलं चैव धनुः कर्षयतो बहु ।
 तव तेजो दुरार्ष्यं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ ३ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 तमुत्तरत्रिभ्रमवेक्ष्य ग्राण्डिवं
 शरांश्च मुक्तान्सहसा किरीटिना ।

भीतोऽनवीदर्जुनमाजिमध्ये

नाहं तवाश्वान्विपहे नियन्तुम् ॥

तमब्रवीत्किंचिदिव प्रहस्य

गाण्डीवधन्वा द्विपतां निहन्ता ।

मया सहायेन कृतोऽस्ति ते भयं

प्रेह्युत्तराश्वाननुमन्य चाहय ॥

वैशंपायन उवाच ।

आश्वासितस्तेन धनंजयेन

वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।

धनंजयश्चापि विकृष्य चापं

विष्कारयामास महेन्द्रकल्पः ॥ १०

उत्तरं चैव धीमत्सुरब्रवीत्पुनरर्जुनः ।

न भेतव्यं मया सार्धं तात संग्राममूर्धनि ॥ ११

राजपुत्रोऽस्ति ते भद्रं कुले महति मात्स्यके ।

जातस्त्वं क्षत्रियकुले न विपीदितुमर्हसि ॥ १२

श्रुतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथं मम ।

युध्यमानस्य संग्रामे राजभिः सह चाहय ॥ १३

उक्त्वा तमेवं धीमत्सुरर्जुनः पुनरब्रवीत् ।

पाण्डवो रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजं समीक्ष्य तु ॥ १४

यत्रैषा काञ्चनी वेदिर्दृश्यतेऽग्निशिखोपमा ।

उच्छ्रिता काञ्चने दण्डे पताकाभिरलंकृता ॥ १५

तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणं योत्स्यामि सत्तमम् ।

भारद्वाजेन योत्सेऽहमाचार्येण महात्मना ॥ १६

अमी शोणाः प्रकाशन्ते तुरगाः साधुवाहिनः ।

युक्ता रथवरे तस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ १७

पतो रथवरे शूरः सर्वशस्त्रभृतावरः ।

स्निग्धवैद्यैः संकाशस्ताम्राक्षः म्रियदर्शनः ॥ १८

आदित्य इव तेजस्वी बलवीर्यसमन्वितः ।

सर्वलोकधनुःश्रेष्ठः सर्वलोकेषु पूजितः ।

अद्रिरोशनसोस्तुल्यो नये बुद्धिमतावरः ॥ १९

चत्वारो निखिला वेदाः साद्रोपाङ्गाः सलक्षणाः ।

धनुर्वेदस्य कात्तर्येण द्राक्ष्यं चास्त्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २०

पुराणमितिहासस्य अर्थविद्या च मानवम् ।

भारद्वाजे समस्तानि सर्वोप्येतानि सांप्रतम् ॥ २१

रिवाट. १५

क्षमा दमश्च सत्यं च तेजो मार्दवमार्जवम् ।

प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन्बहवो द्विजसत्तमे ॥ २२

यस्याहमिष्टः सततं मम चेष्टः सदा च सः ।

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य तेन योत्सेहि सांप्रतम् ॥ २३

आचार्यं आपयेदानीं ममोत्तर महारथम् ।

अपरं पश्य संग्राममद्भुतं मम तस्य च ॥ २४

उत्तरस्त्वेषमुक्तोऽश्वाश्चोदयामास तं प्रति ।

आजगामार्जुनरथो भारद्वाजरथं प्रति ॥ २५

तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं सरथं रणे ।

द्रोणोप्यभ्यद्रवत्पार्थं मतो मत्तमिव द्विपम् ॥ २६

स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा कौन्तेयः समभिद्वुतम् ।

आचार्यं तं महाबाहुः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २७

उपिताः सो वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।

कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ २८

अहं तु ताडितः पूर्वं प्रहेर्यं तवानघ ।

इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्धन्तुमर्हति ॥ २९

ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीपटहवादितम् ।

व्यक्षोभत बलं सर्वमुद्धतमिव सागरम् ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु ग्राहिणोद्गोणः शरानय स विंशतिम् ।

अप्राप्तानिव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवान् ॥ ३१

ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।

अवाकिरचतो द्रोणः शीघ्रहस्तं प्रदर्शयन् ॥ ३२

एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ॥ ३३

अद्याञ्छोणान्महावेगान्हंसवर्णैस्तु वाजिभिः ।

मिथितान्समरे दृष्ट्वा व्यसयन्त पृथग्जनाः ॥ ३४

रथं रथेन पार्थस्य समाहृत्य परंतपः ।

हर्षयुक्तस्तदाऽऽचार्यः पत्यगृह्णात्स पाण्डवम् ॥ ३५

समाश्लिष्टाविवान्योन्यं द्रोणपाण्डवयोर्ध्वजौ ।

दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भारतानां महाचमूः ॥ ३६

तनु युद्धं प्रवृत्ते क्षाचार्यस्सार्जुनस्य च ।

विमुञ्चतोः शरानुग्राव्निश्चिखान्दीप्तवेजसः ॥ ३७

तौ वीरो वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा समरमूर्धनि ।

आचार्यशिष्या रथिनौ कृतवीर्या तरस्विनौ ॥ ३८

उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ श्रमगतौ जये ।
 उभावतिरथौ लोके क्षुभौ परपुरंजयौ ।
 क्षिपन्तौ शरजालानि क्षत्रियान्मोह आविशत ॥ ३९
 व्यस्यन्त नराः सर्वे द्रोणार्जुनसमागमे ।
 नराणां ध्रुवतां वाक्यं श्रूयते स महास्वनः ॥ ४०
 द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हत्यार्जुनात् ।
 रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुं चैव यदयोधयत् ॥ ४१
 इत्युवञ्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ।
 तौ समीक्ष्य तु संरन्ध्रौ सन्निकृष्टौ महारथौ ॥ ४२
 छादयेतां शरौघैस्तावन्योन्यमपराजितौ ।
 संयुगे संचकाशेतां कालसूर्याविवोदितौ ॥ ४३
 विष्कार्य च महाचापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
 संरन्ध्रस्तु तदा द्रोणः प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ॥ ४४
 स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
 भानुमद्भिः शिलाधौतैर्वाणैः प्राच्छादयद्दिशः ॥ ४५
 अर्जुनस्तु तदा द्रोणं महावेगैर्महारथः ।
 विव्याध शतशो बाणैर्धाराभिरिव पर्वतम् ॥ ४६
 कालमेघ इवोष्णान्ते फल्गुनः समवाकिरत् ॥ ४७
 तस्य जाम्बूनदमयैश्चित्रैश्चापच्युतैः शरैः ।
 प्राच्छादयद्रथश्रेष्ठं भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ॥ ४८
 तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरानम्य चार्जुनः ।
 शत्रुघ्नं वेगवत्सृष्टं भारसाधनमुत्तमम् ॥ ४९
 शोभते स महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिण्वधनुः ।
 शरांश्च विस्रजंश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्वहन् ॥ ५०
 प्राच्छादयदमेयात्मा भारद्वाजरथं प्रति ।
 द्रोणचापविनिर्मुक्तान्वाणान्वाणैरवारयत् ॥ ५१
 सरथोऽप्यचरत्पार्थः प्रेक्षणीयो महारथः ।
 युगपदिक्षु सर्वासु सर्वतोऽङ्गाण्यवासृजत् ॥ ५२
 आददानं शरान्धोरान्संदधानं च पाण्डवम् ।
 विस्रजन्तं च कौन्तेयं न स पश्यन्ति लाघवात् ॥ ५३
 एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ।
 नादृश्यत ततो द्रोणो नीहारेणेव पर्वतः ॥ ५४
 मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपुः ।
 आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपुः शरशताचितम् ॥ ५५

क्षिपतः शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 तान्विधूय शरान्धोरान्द्रोणोऽपि समितिजयः ।
 वमासे तिमिरं व्योम्नि विधूय सविता यथा ॥ ५६
 अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमाहवे ।
 विकृप्य सुमहचापं मेघस्तनितनिखनम् ।
 असकृन्मुञ्चतो वाणान्ददृशुः कुरवो युधि ॥ ५७
 दिक्षु सर्वासु विपुलः शुश्रुवेऽथ जनैस्तदा ।
 द्रोणस्यापि धनुर्धोपो विद्युस्तनितनिखनः ।
 अमवद्विषयकरः सैन्यानां मरतर्पभ ॥ ५८
 तप्तजाम्बूनदमयैर्दार्तिरग्निसमैः शरैः ।
 प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ५९
 ततः काश्चनपुङ्गवानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 वियद्गतानां चरतां दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ६०
 शरासनाक्षु द्रोणस्य प्रभवन्ति स सायकाः ।
 एको दीर्घ इवामान्तः प्रदृश्यन्ते महाशराः ।
 आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ६१
 एवं सुवर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ शरान्वहन् ।
 आकाशं संहृतं वीराबुक्काभिरिव चक्रतुः ॥ ६२
 तयोः शराश्च विबभूवुः कङ्कवर्हिणवांससः ।
 पङ्क्तयः शरदि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे ॥ ६३
 तत्तु युद्धं महाघोरं तयोः संरन्ध्रयोरभूत् ।
 अत्यद्भुतमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ६४
 महागजाविवासाद्य विपाणाग्रैः परस्परम् ।
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ६५
 अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्जलाशितान् ।
 अवारयच्छित्तैर्बाणैरर्जुनो जयतांवरः ॥ ६६
 दर्शयन्नैन्द्रमात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
 ह्युभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ६७
 जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं भीमदर्शनम् ।
 विव्याध निशितैर्द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६८
 हृष्टः समभवद्द्रोणो रणशौण्डः प्रतापवान् ।
 अर्जुनेन समं क्रीडञ्चशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६९
 तौ व्यदारयतां शरैः सन्नद्धौ रणयोभिनी ।
 उदीरयन्तौ दिव्यानि ब्राह्माद्यस्त्राणि भागशः ७०

पार्थस्तु समरे शूरो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
 स महास्रैर्महात्मानं द्रोणं प्राच्छादयच्छरैः ॥ ७१
 अक्षरस्त्राणि संवार्य पार्थो द्रोणमवारयत् ॥ ७२
 तयोरासीत्संप्रहारः कुद्वयोरनरसिंहयोः ।
 अमृष्यमाणयोः स्रक्षे चलिवासवधोरिव ॥ ७३
 दर्शयेतां महास्त्राणि भारद्वाजार्जुनौ रणे ॥ ७४
 ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
 मुक्तंमुक्तं द्रोणचापाद्भ्रसते स पुनःपुनः ॥ ७५
 एवं शूरो महेष्वासौ विमृजन्तौ शिलाशितान् ।
 एकच्छायमकुर्वातां गगनं शरदृष्टिभिः ॥ ७६
 ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
 पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ७७
 ततो नागा रथाश्वाश्च सादिनश्च विशांपते ।
 शोणिताक्ताश्च दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ७८
 बाहुमिध सकेयूरैर्निकृत्तैश्च महारथैः ।
 सुवर्णचित्रैः कवचैश्चर्यैश्च विनिपातितैः ॥ ७९
 योयैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणाभिपीडितैः ।
 बलमासीत्सुसंभ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ८०
 विधून्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी मारसाधने ।
 प्राच्छादयेतामन्योन्यं दिधक्षन्तौ वरेषुभिः ॥ ८१
 अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
 दुष्करं कृतवान्द्रोणेरे यदर्जुनमयोधयत् ॥ ८२
 प्रमाथिनं महावीर्यं दृढघृष्टिं दुरासदम् ।
 जेतारं सर्वदेत्यानां सर्वेषां च महारथम् ॥ ८३
 अविभ्रमं च शिवां च लाघवं दूरपातनम् ।
 पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्यासीच्च विस्मयः ॥ ८४
 तत्प्रवृत्तं चिरं पौरं तयोर्बुद्धं महात्मनोः ।
 अवर्तत महारौद्रं लोकसंक्षोभकारकम् ॥ ८५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अर्जुनेन द्रोणिपरामवनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं पार्थः प्रतिजग्राह बायुवेगमिवाचलः ।

अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्पणः ।
 विचर्क्य रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्पभः ॥ ८६
 तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवाभवत् ।
 न च बाणान्तरे तस्य बायुः शक्नोति सर्पितुम् ॥ ८७
 अमीक्ष्य संप्रधानस्य बाणानुत्सृजतस्तथा ।
 नान्तरं ददृशे किंचित्पार्थस्यापततोपि च ॥ ८८
 बुद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
 शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदैरयत् ॥ ८९
 ततः शरसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 युगपत्प्रापतस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ९०
 विकीर्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
 हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्पभः ॥ ९१
 पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मधवा समपूजयत् ।
 गन्धर्वाप्सरसथैव ये च तत्र समागताः ॥ ९२
 द्रोणं युद्धार्णवे मग्नं दृष्ट्वा पुत्रः प्रतापवान् ।
 ततो बृन्देन महता रथिनां रथियुथपः ।
 आचार्यपुत्रस्तु शरैः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ९३
 अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
 पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्य तदाऽकरोत् ॥ ९४
 स मन्धुवक्षमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रोणे ।
 किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव दृष्टिमात् ॥ ९५
 आश्चर्यं च महाबाहुर्यतो द्रोणस्ततोऽभवत् ।
 अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ९६
 स तु लब्धान्तरस्तूर्णमपायाज्वनेर्हयैः ।
 छिन्नवर्षध्वजरो यो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ९७
 पराजिते तदा द्रोणे द्रोणपुत्रः समागतः ।
 सदण्ड इव रक्ताक्षः कृतान्तः समरे स्थितः ॥ ९८

शरजालेन महता वर्षमाण इवाम्बुदः ॥
 तयोर्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ।

किरतोः शरजालानि घृत्रवासवयोरिव ॥ २
 न स सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
 शरगाढे कृते व्योम्नि छायाभूतमिवामवत् ॥ ३
 महाश्वटचटाशब्दो योधयोर्धुध्यमानयोः ।
 दह्यतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः ॥ ४
 हयांस्तस्यार्जुनः सङ्ख्ये कृतवानल्पतेजसः ।
 ते राजन् प्रजानन्ति दिशं कांचन मोहिताः ॥ ५
 ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
 विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां नुनोद क्षुरेण सः ॥ ६
 तदस्यापूजयन्देवाः कर्म दृष्ट्वाऽतिमातुषम् ।
 न शक्तोऽन्यः पुमान्स्यात्तुमृते द्रौणेर्धनंजयम् ॥ ७
 ततो द्रौणिर्धनुर्व्यस्य व्यपक्रम्य नरर्षभः ।
 पुनरप्यभ्यहन्पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ८
 ततः पार्थो महाबाहुः प्रहसन्खनवचदा ।
 योजयामास च तदा मौर्व्या भाण्डीवमोजसा ॥ ९
 तं दृष्ट्वा क्रुद्धमायान्तं मभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

क्रुद्धः समाह्वयामास द्रौणिर्धुद्वाय भारत ॥ १०
 ततोऽर्धचन्द्रमाहृत्य तेन पार्थः समाहतः ।
 चिच्छेद तस्य चापं च सूतं चाश्वं च तेजसा ।
 विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविपोषमैः ॥ ११
 सोऽन्यं रथं समास्थाय प्रत्यायाद्रथिपुङ्गवः ।
 वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १२
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
 रणमध्ये द्वयोरेव सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १३
 तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विसयान्विताः ।
 युध्यमानौ महात्मनौ द्विरदाविव संगतौ ॥ १४
 तौ समाजघ्नतुर्वीरौ परस्परजयैपिणौ ।
 शरै राशीविपाकारैर्व्वलद्भिरिव पावकैः ॥ १५
 अक्षयाविपुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
 तेन पार्थो रणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १६
 अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
 जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अर्जुनेन युगपद्रोणादिभिः सह युद्धम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।
 आजगाम महाबाहुः कृपः शस्त्रभृतांवरः ।
 अर्जुनं प्रतिबोद्धुं वै युद्धकामो महारथः ॥ १
 अथ द्रौणे रथं त्यक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम् ।
 आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ २
 तौ वीरौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महारथौ ।
 वार्षिकेव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ ३
 प्रगृह्य गाण्डिवं लोके विश्रुतं पुनरर्जुनः ।
 अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठो विनिमज्जशरमालया ॥ ४
 कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्यगात् ॥ ५
 प्रगृह्य बलवच्चापं नाराचात्रक्तमोजनान् ।
 कृपः पार्थाय चिक्षेप शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
 जीमूत इव घर्मान्ते शरवर्षं विमुञ्चति ।

नन्दयन्सुहृदः सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ॥ ७
 विकृष्य बलवच्चापं पाण्डवोऽमितविक्रमः ।
 चचार समरे पार्थश्चित्रमार्गान्विददर्शयन् ॥ ८
 सर्वाथैव दिशो वाणैः प्रदिशश्च महाबलः ।
 एकच्छायमिवाकाशं सर्वतः कृतवान्प्रभुः ॥ ९
 प्राञ्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ।
 उद्भूतः समरे मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ॥ १०
 स शरैरपितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
 कृपो बभूव समरे विधुमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ११
 ततः शरसहस्रेण पार्थमप्रतिमोजसम् ।
 अर्दयित्वा महाबाहुर्ननाद समरे कृपः ॥ १२
 ततः कनकपुङ्गेन शरेण नतपर्वणा ।
 विभेद समरे पार्थः कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ॥ १३
 ततः पथान्महातेजा नाराचान्मूर्ध्नि सन्निभान् ।

जग्राह संमरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ॥ १४
 तैस्तदानीं महाबाहुः कृपस्य रथरक्षिणः ।
 जघान क्षत्रियश्रेष्ठो युध्यमानान्महारथान् ॥ १५
 चन्द्रकेतुः सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तदा ।
 मुञ्जमौलिश्च विक्रान्तो हेमवर्णो भयावहः ॥ १६
 सुरयोऽतिरथश्चैव सुपेणोऽरिष्ट एव च ।
 नृकेतुश्च सहानीकास्ते निपेदुर्गतासवः ॥ १७
 तान्निहत्य ततः पार्थो निमेषादिव भारत ।
 पुनरन्यान्समाधत्त त्रयोदश शिलीमुखान् ॥ १८
 अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 पष्टेन तु शिरः सङ्घे कृपस्य रथसारथेः ॥ १९
 त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान्द्वाभ्यामर्धं महाबलः ।
 द्वादशेन तु भस्त्रेन कृपस्य सशरं धनुः ॥ २०
 छिन्वा वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
 त्रयोदशेनेन्द्रसमः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ २१
 स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ।
 चिक्षेप सहसा क्रुद्धः पार्थायाद्भुतकर्मणे ॥ २२
 तामर्जुनस्तथारूपां शक्तिं हेमपरिष्कृताम् ।
 शरोश्च सायकैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रमुखैश्च ताम् ॥ २३
 आपतन्तीं महोल्काभां चिच्छेद दंशभिः शरैः ।
 सापतद्दशधा भूमौ पार्थेन निहता शरैः ॥ २४
 शक्त्यां तु विनिकृतायां विरथः शरपीडितः ।
 गदापाणिरवपुत्य रथात्तूर्णममित्रहा ।
 गदां चिक्षेप सहसा पार्थायामिततेजसे ॥ २५
 सा च मुक्ता गदा गुर्वी रूपेणास्य परिष्कृता ।
 अर्जुनस्य शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गं जगाम सा ॥ २६
 अथ खड्गं समुद्धृत्य शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 इयेप पाण्डवं हन्तुं कृपो लघुपराक्रमः ॥ २७
 स शरद्वत्सुतस्तूर्णं महाचार्यः सुशिक्षितः ।
 खेचरेव चचारैकः क्रमाचर्मसिष्टश्रुवि ॥ २८
 ततः क्षुरपैः कौन्तेयो दशभिः खड्गचर्मणी ।
 निमेषादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवामवत् ॥ २९

सेचरः इवेतिच्छेदः ॥ २८ ॥

विपण्णवदनंस्तत्र विनाशात्खड्गचर्मणोः ।
 दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्टा चुकोप हृदि दीर्घवत् ॥ ३०
 भवत्विति पुनश्चोक्त्वा युद्धापगमनोद्यतः ।
 अश्वत्थाम्नस्तु स रथं कृपः समभिपुषुवे ।
 खस्त्रीयस्य महातेजा जग्राह च धनुः पुनः ॥ ३१
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो भीष्मो द्रोणमथाब्रवीत् ।
 दृष्ट्वा कृपं फल्गुनेन पीडितं चोजितं च तम् ॥ ३२
 एकैकमसान्तसंग्रामे पराजयति फल्गुनः ।
 अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिर्गौतम एव च ।
 अन्ये च बहवः शूरा वयं जेष्याम वासविम् ॥ ३३
 समागम्य ततः सर्वे भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
 अर्जुनं सहसा युक्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ ३४
 स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ।
 प्राञ्छादयच्छरैर्घोस्तात्रीहार इव पर्वतात् ॥ ३५
 नदन्निश्च महानागैर्हेममाणैश्च वाजिभिः ।
 भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३६
 नागाश्चकायाभिर्भिद्य लौहानि कवचानि च ।
 पार्थस्य शरवर्षाणि न्यपतन्शतशः क्षितौ ॥ ३७
 त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवस्तु प्रकाशते ।
 मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्छरदीव दिवाकरः ॥ ३८
 अविपद्य शरान्सर्वे पार्थचापच्युतात्रणे ।
 उदक्प्रयान्ति विध्वस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
 सादिनश्चाश्चष्टेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ३९
 शरैस्तु ताव्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।
 ताम्रराजतलौहानां मादुरासीन्महास्वनः ॥ ४०
 छन्नमायोधनं जले शरीरैर्गतचेतसाम् ।
 श्रान्त्या गलितशस्त्राणां पततामश्चसादिनाम् ॥ ४१
 शून्यान्कुर्वन्नथोपस्थान्मानवैरास्तृणोन्महीम् ।
 प्रनृत्यन्निव संग्रामे चापहस्तो धनंजयः ।
 शिरांसपातयत्सङ्घे क्षत्रियाणां नरर्षभः ॥ ४२
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विष्णुर्जितमिवाशनेः ।
 त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यलीयन्त च भागशः ॥ ४३
 कृण्डलोष्णीपधारीणि जातरूपं सज्जानि च ।

पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ४४
 विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकाशुकैः ।
 सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ ४५
 शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
 अश्मदृष्टिरिकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ ४६
 दर्शयित्वा तदाऽऽत्मानं रौद्रं रौद्रपराक्रमः ।
 जघान समरे शूराञ्छतशोऽस्य सहस्रशः ॥ ४७
 तथावरुद्धश्चारण्ये दशवर्षाणि त्रीणि च ।
 क्रोधाग्निमुत्ससर्जजौ धातुराग्रेषु पाण्डवः ॥ ४८
 तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चास्य पराक्रमम् ।
 सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ ४९
 यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः पाटिहायनः ।
 एवं सर्वानपामृद्वादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ ५०
 विद्राव्य च ततः सैन्यं त्रासयित्वा महारथान् ।
 अर्जुनो जयतांश्रेष्ठः पर्यावर्तत भारत ॥ ५१
 तस्य मार्गाश्विचरतो निम्नतश्च रणाजिरे ।
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणिताञ्चरतक्रिणी ॥ ५२
 अस्थिशैवालसंघाथां संग्रामे पार्थनिर्मिताम् ।
 शरचापपुष्पां घोरां मांसशोणितकर्दमां ॥ ५३

रथोदुपां चात्रसर्पां केशशैवालशादुलाम् ।
 करवालासिपाठीनां चामरोष्णीपफेनिलाम् ॥ ५४
 अश्वग्रीवामहावर्ती कवन्धजलमानुषाम् ।
 काककङ्कृतां तीव्रां सारसक्रौञ्चनादिताम् ॥ ५५
 सिंहनादमहानादां शङ्खस्वनमहास्वनाम् ।
 वीरोत्तमाङ्गपद्माढ्यां शरचापमहानलाम् ॥ ५६
 पदातिमत्स्यकलुषां गजशीर्षककच्छपाम् ।
 गोमायुमृगसंघुटां मांसमज्जाभिकर्दमां ॥ ५७
 प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेविताम् ।
 अपारामनिवारां च रक्तोदां सर्वतो वृताम् ॥ ५८
 अमीक्ष्यमकरोत्पार्थो नदीमुत्तमशोणिताम् ।
 गजवर्ष्ममहाद्वीपामश्वदेहमहाशिलाम् ॥ ५९
 पदातिदेहसंघाटां रथावलिमहातरुम् ।
 केशशादलसंछन्नां सुतरां भीतिदां वृणाम् ॥ ६०
 अगाधरक्तोदवहां यमसागरगामिनीम् ।
 दुस्तरां मीरुमर्त्यानां शूराणां सुतरां वृष ।
 भावर्तयन्नदीमेवं भीषणां पाकशासनिः ॥ ६१
 तस्याददानस्य शरान्तसन्धानस्य मुञ्चतः ।
 विकर्पतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृशेऽन्तरम् ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराट्पर्वणि गोमहणपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

रणाव भीष्माजुनयोः समागमे देवैस्तयोः प्रशंसनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं विद्राव्य तत्सैन्यं पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
 व्रत्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १
 बाणान्धनुषि संघाय चतुरः पाकशासनिः ।
 भीष्मं च ग्राहिणोद्गीतस्तं द्वाभ्यामभ्यवादयत् ॥ २
 तस्य कर्णान्तिकं गत्वा द्वावमृतां च कौशलम् ।
 सोऽप्याशीरवदद्भीष्मः कौन्तेयो जयतामिति ॥ ३
 नरसिंहमुपायान्तं जिगीपन्तं पराव्रजे ।
 वृषसेनोऽभ्यपात्तूर्णं योद्धुकामो घनंजयम् ॥ ४
 वैकर्तनात्मजो वीरः संग्रामे लोकविश्रुतः ।
 शौर्यवीर्यादिभिः कर्णादिभ्याद्विभ्य इवोद्धतः ॥ ५

आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डवः ।
 शुर्वतं तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपील्ये ।
 तुतोप च ततः पार्थो वृषसेनपराक्रमम् ॥ ६
 तस्य पार्थस्तदा क्षिप्रं धुरधारेण कार्ष्णिकम् ।
 न्यकृततद्दधपत्रेण जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ७
 अथैनं पञ्चभिर्भूयः प्रत्यविध्यतस्तनान्तरे ।
 स पार्थबाणाभिहतो रथात्प्रस्कन्ध दुहुवे ॥ ८
 दुःशासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशतिः ।
 आयान्तं भीमघन्वानं पर्यकीर्यन्त पाण्डवम् ॥ ९
 तेषां पार्थो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 युगं ध्वजं शरासं च चिन्हेद तरसा रणे ॥ १०

ते निकृत्तध्वजाः सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टनाः ।
रणमध्यादपययुः पार्थबाणामिपीडिताः ॥ ११
ततः प्रहस्य भीमस्तुवैरादिभिदमन्नवीत् ।
एतं मे प्रापयेदानीं तालं सौवर्णमुच्छ्रितम् ॥ १२
मेघमध्ये यथा विद्युदुज्ज्वलन्ती पुनः पुनः ।
असौ शान्तनवो भीष्मस्तत्र याहि परंतप ॥ १३
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि संयुगे ।
घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरुणि च ॥ १४
अस्माकं षोडशो नित्यमावाल्यान्मत्स्यभूमिषु ।
श्रेयस्कामी सदाऽस्माकं योगक्षेमकरः सदा ॥ १५
तस्याङ्गे विधितो बाल्ये तद्योत्स्येऽनेन सांप्रतम् ।
अस्माकं धार्तराष्ट्राणां शमकामो दिवानिशम् ॥ १६
नैशपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैरादिः पार्थसारथिः ।
बाहयच्चोदितस्तेन रथं भीष्मरथं प्रति ॥ १७
तं रथं चोदितं दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमम् ।
बायुनेव महानेघं सहसाऽभिसमीरितम् ।
तं प्रत्ययाच्च गात्रेयो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा भीष्मः परपुंरजयः ।
प्रत्युज्जगाम युद्धार्थी महर्षमभिवर्षमः ॥ १९
तथा हि युग एतेषां दुराधर्षः पितामहः ।
हन्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २०
मयूख कार्मुकश्रेष्ठ जातरूपपरिष्कृतम् ।
शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मदेहप्रमाथिनः ॥ २१
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुमे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योत्तरो यथा ॥ २२
प्राध्माप्य शङ्खं गात्रेयो धार्तराष्ट्रान्महर्षयन् ।

॥ इति भीमनृगहारात्ते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

त्रिपटितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अर्जुनेन भीष्मपराजयः ॥ १ ॥

नैशपायन उवाच ।
ततो भीष्मः शरानद्यौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ।
समारपयन्महावेगाज्ज्वलतः पन्नगानिव ॥ १

प्रदक्षिणमुपाहृत्य वीमत्सुं प्रत्यवारयत् ॥ २३
तमवेक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णादमेयात्मा प्रियातिथिभिवागतम् ।
देवदत्तं महाशङ्खं प्रदध्मौ युधि वीर्यवान् ॥ २४
तौ शङ्खनादावत्यर्थं भीष्मपाण्डवयोस्तदा ।
नादयामासतुर्धौ च खं च भूमिं च सर्वशः ॥ २५
अन्तरिक्षे च जल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवाः ।
यदर्जुनः कुरुन्सर्वान्प्राकृन्तच्छ्रतेजसा ॥ २६
कुरुश्रेष्ठाविमो वीरौ रणे भीष्मधनंजयौ ।
सर्वास्रकुशलौ वीरावप्रमत्तौ रणे सदा ॥ २७
उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमैः ।
उभौ परमसंरन्धावुभौ दीप्तधनुर्धरौ ॥ २८
समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्त्रिनौ ।
उभौ सद्यश्कर्माणौ सूर्यस्यामेध भारत ॥ २९
वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ ।
उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरौ महाबलौ ।
सर्वास्रविदुषां श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ॥ ३०
अग्रेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ।
अनयोः सदृशं वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च ॥ ३१
को वा कुन्तीसुतं युद्धे द्रैरथेनोपयासति ।
श्रुते शान्तनवादन्यः क्षत्रियो भुवि विद्यते ॥ ३२
इति संपूजयामासुर्भीष्मं दृष्ट्वाऽर्जुनं गतम् ।
तं रणे संप्रहृष्यन्तं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ॥ ३३
अथ बहुविधतुर्यशङ्खघोषै-
र्विविधरवैः सह सिंहनादभिः ॥
कुरुवृषभमपूजयत्कुरुणां
बलममराधिपसैन्यसप्रभं तत् ॥ ३४

ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
ध्वजस्य कपिमाजघ्नुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ २
सारथिं च हयांश्चास्य विव्याध दशभिः शरैः ।

उरस्यताडयत्पार्थ त्रिभिरेवायसैः शरैः ॥ ३
 ततोऽर्जुनः शरैस्तीक्ष्णैर्विद्धा कुरुपितामहम् ।
 ध्वजं च सारथिं चापि विव्याध दशभिः शरैः ॥ ४
 तद्युद्धमभवद्भोरं रोमहर्षणमद्भुतम् ।
 भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ ५
 सन्ततं शरजालाभिराकाशं समपद्यत ।
 अम्बुदैरिव धाराभिस्तयोः कार्मुकनिःसृतैः ॥ ६
 भलैर्भल्लाः समाहत्य कुरुपाण्डवयो रणे ।
 अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्राष्टयीच हि ॥ ७
 अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमाहवे ।
 गाण्डीवमभवज्जिष्णोः सच्यं दक्षिणमस्यतः ॥ ८
 पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ।
 अर्जुनश्छादयद्भीष्मं शरवर्षैरेकशः ॥ ९
 तां समुद्रमिवोद्धृतां शरवृष्टिं समुद्यताम् ।
 व्यधमत्सायकैर्भीष्मः सौर्जुनं च न्यवारयत् ॥ १०
 ततस्तानि विस्फटानि शरजालानि सङ्गशः ।
 आहतानि व्यशीर्यन्त अर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ११
 ततः कनकपुङ्खगैः शितैः संनतपर्षभिः ।
 पतद्भिः खगवाजैश्च घौरासीत्संभृता शरैः ॥ १२
 ततः प्रास्जदुग्धाणि शरजालानि पाण्डवः ।
 तावन्ति शरजालानि भीष्मः पार्थाय प्राहिणोत् ॥
 सार्थं समूतं सरथं स पार्थं
 समाचिनोद्भारतो वत्सदन्तैः ।
 प्रच्छादयामास दिशश्च सर्वा
 नमश्च वाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ १४
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः साधुसाध्वित्यपूजयन् ।
 दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमवारयत् ॥ १५
 बलवानर्जुनो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
 क्रोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ १६
 ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्कुण्डाद्वा देवकीसुतात् ।
 आचार्यवरमुखाद्वा मारद्वाजान्महाबलात् ॥ १७
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडतः पुरुषोत्तमौ ।
 चक्षूषि सर्वभूतानां मोदयन्तौ महाबलौ ॥ १८
 प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाद्रेयं च सुदारुणम् ।

कौन्तेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ।
 मयुज्जानौ महात्मानौ समरे तौ विरेजतुः ॥ १९
 विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाशुवन् ॥ २०
 नैतदन्यो मनुष्येषु प्रदर्शयितुमाहवे ।
 महास्त्राणां संप्रयोगं समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २१
 एवं सर्वास्त्रविदुपोरस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ २२
 अथ जिष्णुखदावृत्य शितधारेण कार्मुकम् ।
 न्यकुन्तदृधपत्रेण शतकुम्भपरिष्कृतम् ॥ २३
 निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ।
 समादाय नरव्याघ्रः सच्यं चक्रे महाबलः ॥ २४
 शरांश्च सुबह्वृद्धो घ्नोचाशु धनंजये ।
 अर्जुनोपि शरांस्तीक्ष्णान्भीष्माय निशितान्वहन् ।
 चिक्षेप च महातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवं ॥ २५
 तयोर्दिव्यास्त्रविदुपोरस्यतोरनिशं शरान् ।
 न विशेषस्तदा राजन्दृश्यते सुमहात्मनोः ॥ २६
 अथावृणोदश दिशः शरैरतिरथस्तदा ।
 किरीटमाली कौन्तेयः शूरं शान्तनवं तथा ॥ २७
 अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
 बभूव तत्र सङ्घेऽसिन्लोकै राजन्तदद्भुतम् ॥ २८
 पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
 शेरते स महाबाहो कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ २९
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ।
 असक्ताः पुङ्खसंसक्ताः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३०
 निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हरिण्यवाससः ।
 आकाशे प्रत्यदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ३१
 तस्य तदिव्यमस्त्रं हि प्रगाढं चित्रमस्यतः ।
 प्रेक्षन्ते सान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३२
 तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वधित्रमद्भुतम् ।
 शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३३
 पश्येमानरिनिर्दारान्संस्क्रान्तिव गच्छतः ।
 चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३४
 नेदं मनुष्याः श्रद्दयुने हीदं तेषु विद्यते ।
 सौराणां च महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ३५

मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
 न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रसमीक्षितम् ॥३६॥
 उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरा महीक्षिताम् ।
 उभौ विचित्रकर्माणावुभौ युधि दुरासदौ ॥ ३७॥
 इत्युक्तो देवराजस्तु पार्यभीष्मसमागमम् ।
 पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ३८॥
 [अश्वत्थामा ततोऽभ्येत्य द्रुतं कर्णमभाषत ।
 अहमेको हनिष्यामि समेतान्सर्वपाण्डवान् ॥३९॥
 इति कर्णं समक्षं मे सभामध्ये त्वयोदितम् ।
 न तु तत्कृतमेकसाद्रीतो धावसि सूतज ॥ ४०॥
 वैचित्रवीर्यजाः सर्वे त्वामाश्रित्य पृथासुतान् ।
 जेतुमिच्छन्ति संग्रामे भवान्युध्यस्व फल्गुनम् ॥४१॥
 अश्वत्थामोदितं वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा ।
 प्रत्युवाच रुपा द्रौणिं कर्णमियचिकीर्षया ॥ ४२॥
 मा मानभङ्गं विप्रेन्द्र कुरु विश्रुतकर्मणः ।
 मानमङ्गेन राज्ञां तु पलहानिर्भविष्यति ॥ ४३॥
 शूरा वदन्ति संग्रामे वाचा कर्माणि कुर्वते ।
 पराक्रमन्ति संग्रामे स्वस्य वीर्यानुसारतः ॥ ४४॥
 तस्मात् नार्हति भवान्गर्हितुं शूरसंमतम् ।

राज्ञैवमुक्तः स द्रौणिर्गतरोपोऽभवत्तदा ॥] ४५
 ततो भीष्मः शान्तनवो वाणान्पार्श्वे समार्षयत् ।
 अस्थितः प्रतिसन्धाय विद्वतं सव्यसाचिनः ॥४६॥
 ततः प्रसह्य वीमत्सुः पृथुधारेण कार्ष्णिकम् ।
 न्यकृतद्वध्रपत्रेण भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ४७॥
 अथैनं दशभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
 यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८॥
 स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
 गात्रेभ्यो युधि दुर्धर्पस्तस्यौ दीप इवातुरः ॥ ४९॥
 तं विप्रसङ्गमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
 उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ५०॥
 पराक्रमे च शौर्ये च वीर्ये सत्त्वे घले रणे ।
 शस्त्रास्त्रेषु च सर्वेषु लाभे दूरपातने ॥ ५१॥
 यस्य नास्ति समो लोके पितृदत्तवरश्च यः ।
 जितश्रमो जितारातिर्निस्तन्द्रिः खेदवर्जितः ।
 यः खेच्छामरणः शूरः पितृशुश्रूषणे रतः ॥ ५२॥
 दुर्योधनहितार्थाय युद्धा पार्थेन संगरे ।
 पृथासुतहितार्थाय पराजित इवामवत् ॥ ५३॥

॥ इति श्रीमन्महामारुते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

भर्जुनेन द्रोणादिपञ्चराष्ट्रप्रत्यभिपानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 भीष्मं विजित्य संग्रामे कुरूणां मिपतां रणे ।
 ततो युद्धमनाः प्रायात्पार्थः पञ्च महारथान् ॥ १॥
 आददानश्च नाराचान्निमृशन्निपुधी अपि ।
 संस्पृशानश्च गाण्डीवं भूयः कर्णं समभ्यगात् ॥२॥
 द्रौणिरुवाच ।
 कर्णं यत्तत्सभामध्ये वदवदं प्रभाषसे ।
 न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥३॥

गात्वा विजिलेति य. घ. पाठः ॥ १ ॥

एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।
 अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृम्भते केसरी यथा ।
 न पलायस्व शूत्रेतिस्त्वा युध्यस्व फल्गुनम् ॥४॥
 कर्णं उवाच ।
 नाहं विभेमि वीमत्सोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५॥
 सत्वाधिकानां शूराणां धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
 दर्शनाज्जायते दर्पः स्वरश्च न विपीदति ॥ ६॥
 पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन समं युधि ।

• इमे कुण्डलिताः श्लोकाः घ. पुस्तके वर्तन्ते ।

युध्यमानं सुसंयुक्तं दैवं तु-दुरतिक्रमम् ॥ ७
 अश्वत्थामोवाच ।
 को दोषः कर्ण शूराणां वाचा साकं हि पौरुषम् ।
 विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते ॥ ८
 युध्यस्व त्वमभीः पार्थ प्रपलायस्व मा रणात् ।
 उक्तं वचः सरन्कर्ण नाहमित्यादि संयुगे ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 तं समन्ताद्रथाः पञ्च परिवार्य धनञ्जयम् ।
 त इप्सुसम्यगसन्तो मुमुक्षन्तोपि जीवितात् ॥ १०
 ते लाभमिव मन्वानाः क्षिप्रमार्च्छन्धनञ्जयम् ।
 शौर्यान्सम्यगसन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ११
 बहुभिर्निशितैर्प्राणैर्विविधैर्लोमवापिभिः ।
 आद्रवन्प्रत्यवस्थाय प्रत्यविध्यन्धनञ्जयम् ॥ १२
 ततः प्रहस्य वीमत्सुः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 दिव्यमस्त्रं विकुर्वीणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ॥ १३
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
 एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः प्राच्छादयद्विशः ॥ १४
 न रथानां न नागानां न ध्वजानां न वाजिनाम् ।
 अबिद्धं निशितैर्बाणैरासीद्बभ्रुलमन्तरम् ॥ १५
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
 हस्तिनोऽश्वाश्च चित्रस्ता व्यवलीयन्त भारत ॥ १६
 यथा नलवनं नागः प्रमिश्रः पाटिहायनः ।

एवं सर्वानपामृद्रादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ १७
 गाण्डीवस्य तु धोपेण पृथिवी समकम्पत ।
 मनांसि धार्तराष्ट्राणामप्यकृन्तद्वनञ्जयः ॥ १८
 ततो विगाह्य सैन्यानां मध्यं शस्त्रभृतांवरः ।
 सारथिं समरे शरस्त्वभ्यभापत वीर्यवान् ॥ १९
 संनियम्य हयानेतानमन्दं वाह्य सारथे ।
 आचार्यपुत्रं समरे योधयिष्येऽपराजितम् ॥ २०
 पुरा ह्येव मया युक्तः स मे भवति पृष्ठतः ॥ २१
 एवमुक्तेऽर्जुनेनासावश्वत्थामारथं प्रति ।
 विराटपुत्रो जवनान्भृशमश्वानचोदयत् ॥ २२
 कर्ण उवाच ।
 एषोपयाति वीमत्सुर्व्यथितो गाढवेदनः ।
 तं तु तत्रैव यास्यामि नासौ मृच्येत जीवितात् ॥ २३
 द्रोण उवाच ।
 नासौ भयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनिः ।
 नैवं भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदनाः ॥ २४
 यद्येनमभिसंरब्धं पुनरेवाभियाससि ।
 बहून्पुत्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ॥ २५
 दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गावः पलायिताः ।
 मुक्तो दिष्ट्या च संग्रामे किं रणेन करिष्यसि ॥ २६
 क्रोशमात्रमपाक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
 अन्वागतबलाः पार्थ पुनरेवाभियास्यथ ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोब्रह्मणपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति भीष्मादिसकाशे रथप्रापणभेरेणापूर्वकं तदाध्यायनाय स्वपराक्रमप्रकथनम् ॥ १ ॥ तदा दुःशासन-
 द्विपरामवनपूर्वकं भीष्मादिभिः सहायोगनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 कर्णं पराजितं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 एतं मां प्रापयदानीं रथद्वन्द्वं प्रहारिणाम् ॥ १
 यत्र शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
 सुयुद्धं काह्ममाणो वै रथे तिष्ठति दंशितः ॥ २
 तालो वै काञ्चनो यत्र वज्रवैर्हयभूषितः ।

अतीव समरे भाति मातरिश्वप्रकम्पितः ॥ ३
 दारुणं प्रहरिष्यामि रथद्वन्द्वानि धन्विनाम् ।
 आदास्याम्यहमेतेषां धनुर्न्यायेष्टनानि च ॥ ४
 असन्तं दिव्यमस्त्राणि चित्रमुत्तरं पश्यसि ॥ ५
 शतह्रदां जृम्भमाणानां मेघस्थां प्रावृषीव च ।
 सुवर्णशृङ्गं गाण्डीवं पश्यन्तु कुरवो मम ॥ ६

दक्षिणेनाथ वामेन कतमेन खिदस्यति ।
 इति मां शत्रवः सर्वे न विज्ञास्यन्ति सारथे ॥७
 अस्रोदकां हयावतीं नागनक्रां रथहृदाम् । ✓
 नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकापहारिणीम् ॥ ८
 पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशङ्खचराचरम् ।
 वनं कुरूणां छेत्स्यामि भट्टैः सचतुर्पर्वभिः ॥ ९
 तूष्णीशयाः सुपुङ्खाया विशिखा दुन्दुभिस्त्रिणाः ।
 मया प्रमुक्ताः संग्रामे कुरून्धक्ष्यन्ति सायकाः ॥ १०
 ध्वजवृक्षं शरवृणं नागाश्चापदाकुलम् ।
 रथसिंहगणैर्युक्तं धनुर्वल्लिसमाकुलम् ।
 वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ ११
 जयतो भारतीं सेनामेकस्य मम संयुगे ।
 शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ॥ १२
 मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ।
 तानहं रथनीडेभ्यः परलोकाय श्राववान् ।
 एकः प्रद्रावयिष्यामि चक्रपाणिरिवामुरान् ॥ १३
 असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन्तमेषु विपमेषु च ।
 मार्गमावृत्य तिष्ठन्तमपि भेत्स्यामि पर्वतम् ॥ १४
 अहमिन्द्रस्य संग्रामे द्विपतो बलदर्पितान् ।
 मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचात्रणे ।
 हतवान्सर्वतः सर्वान्धावतो युध्यतस्तदा ॥ १५
 निवातकवचान्दत्त्वा गाण्डीवास्त्रैः सहस्रशः ।
 परं पारं समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ॥ १६
 हत्वा पट्टिसहस्राणि रथानामुग्रधन्विनाम् ।
 पौलोमान्कालकेयार्थं समरे भृशदारुणान् ।
 असुरानहनं घोरान्त्रैद्रेणास्त्रेण सारथे ॥ १७
 अहमिन्द्रादृढां सृष्टिं ब्रह्मणः क्षिप्रहस्तताम् ।
 प्रगाढनिपुणं चित्रमतिदृढं प्रजापतेः ॥ १८
 रौद्रं रुद्रादहं वेभि वासुणं वरुणादपि ।
 सौर्यं सूर्यादहं वेभि याम्यं दण्डधरादपि ॥ १९
 अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
 अन्यदैवैरहं प्राप्तः को मां विपहते पुमान् ॥ २०
 अद्य गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैश्च रोमहर्षणैः ।
 कुरूणां पातयिष्यामि रथवृन्दानि धन्विनाम् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सज्यसाचिना ।
 च्यगाहत् रथानीकं भीमं भीष्मस्य वाजिभिः ॥ २२
 रथिसिंहमनाष्ट्रयं जिगीषन्तं परात्रणे ।
 अभ्यघावत्तदैवोग्रो ज्यां विकर्षन्धनञ्जयः ॥ २३
 दुःशासनोऽभ्यघात्पूर्णमर्जुनं भरतर्षभ ॥ २४
 अन्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभ्ययुर्भीमघन्वानो मौर्वी पर्यस्य बाहुभिः ॥ २५
 दुःशासनो विकर्णश्च घृपसेनो विविंशतिः ।
 अभीता भीमघन्वानं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ २६
 तस्य दुःशासनः पट्टिं वामपार्श्वे समार्षयत् ।
 अत्यतः प्रतिसन्धाय कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ २७
 पुनश्चैव स भट्टेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
 द्वितीयेनार्जुनं वीरं प्रत्यविध्यतस्तनान्तरे ॥ २८
 तस्य जिष्णुरुदावृत्य क्षुरधारेण कर्णकम् ।
 प्राकृन्तद्गृध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ २९
 अथैनं पञ्चभिर्चाणैः प्रत्यविध्यतस्तनान्तरे ।
 सोपयातो रथोपस्यात्पार्थवाणामिपीडितः ॥ ३०
 सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्वीरभस्सुरपराजितः ।
 तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गृध्रपक्षैः शिलाक्षितैः ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ३१
 ततस्तमपि कौन्तेयः शरेण नतपर्वणा ।
 ललाटेऽभ्यहनद्वाढं स विद्वः माद्रवन्नयात् ॥ ३२
 ततः पार्थशुपाकुल्य दुस्तहः सविचिंशतिः ।
 अवाकिरञ्जरीस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ ३३
 तावुमौ गृध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः ।
 विव्याध युगपमग्रस्तयोर्वाहानमृदयत् ॥ ३४
 तौ हताशौ तु विद्वान्ज्ञौ धृतराष्ट्रात्मजायुमौ ।
 अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगः ॥ ३५
 न्यद्रावयदश्रेयांश्च धृतराष्ट्रमुतांस्तदा ।
 विद्राव्य च रणे पार्थो रणभूमिं व्यराजयत् ॥ ३६
 किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षः प्रतापवान् ।
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि बाहूश्च परियोपमान् ॥ ३७
 अश्वेन महावीराः शतशो रुक्ममालिनः ॥ ३८

कमलदिनकोरेन्दुसन्निभैः

सितदशनैः सुमुखसिनासिकैः ।

रुचिरमकरकुण्डलैर्मही

पुरुषशिरोभिरयास्तृता वसौ ॥ ३९

सुनसं चारुदीप्ताक्षं कृष्णमश्रु खलंकृतम् ।

अदृश्यत शिरश्छिन्नमनेकं हेमकुण्डलम् ॥ ४०

एवं तत्प्रहतं सैन्यं समन्तात्प्रदुतं भयात् ॥ ४१

अथ दुर्योधनः कर्णः सौवलः शकुनिस्तदा ।

द्रोणश्च द्रोणपुत्रश्च कृपथातिरथो रणे ॥ ४२

सहिता विजयं तत्र योधयन्तो महारथाः ।

विष्कारयन्तश्चापानि पलवन्ति महापलाः ॥ ४३

ततः कीर्णपताकेन रथेनादित्ववर्चसा ।

पुनरावृत्य मार्गस्थं ददृशुर्वीनरध्वजम् ॥ ४४

ते महास्त्रैर्महेष्वासाः परिवार्य धनञ्जयम् ।

अभ्यवर्पन्संकुद्धा महामेघा इवाचलम् ॥ ४५

शरीधान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव शारदाः ।

युद्धे तस्फुरन्महावीर्याः प्रतपन्तः किरीटिनम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

पदपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अर्जुनेन भीमकुत्तमिति समाश्वासनपूर्वकं दुर्योधनमिति रथयापनचोदना ॥ १ ॥ तथा स्वभाषाभिधातासहनेन पलाय-
मानं संगतिं सोरहासमाह्वानम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।

दक्षिणामेव तु दिशं हयानुचर बाह्वय ।

पुरा सार्थी भवत्येपामयं शब्दोऽत्र तिष्ठताम् ॥ १

अश्वत्थाम्नः प्रतिरथं प्राचीमुवाहि सारथे ।

अचिराद्द्रुमिच्छामि गुरुपुत्रं यशस्विनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

मोहयित्वा तु तान्सर्वान्धनुर्घोषेण पाण्डवः ।

प्रसव्यं चैवमावृत्य क्रोशार्थं प्राद्रवचदा ॥ ३

यथा सततगो बाधुः सुपर्णश्चापि शीघ्रगः ।

तथा पार्थरथः शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ॥ ४

मुहूर्तोपरते शब्दे प्रतियाते धनञ्जये ।

इत्थंभरथपादात् पुरस्कृत्य महारथाः ॥ ५

इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं निशितैर्लोमवापिभिः ।

अदूरात्प्रत्यवस्थाप्य पाण्डवं समयोधयन् ॥ ४७

ततः ग्रहस्य वीमत्सुस्तमेन्द्रं पञ्चवार्पिकम् ।

अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ४८

नाक्षाणां न च चक्राणां न रथानां न बाजिनाम् ।

अङ्गुलाद्द्वयङ्गुलाद्वापि विद्वतं प्रत्यदृश्यत ॥ ४९

यथा रश्मिभिरादित्यो वृणुते सर्वतो दिशम् ।

एवं किरीटिना मुक्तं सर्वं प्राच्छादयज्जगत् ॥ ५०

यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोन्मथे ।

तथा गाण्डीवमभवच्चक्रायुधमिवाततम् ॥ ५१

यथा वर्पति पर्जन्यो विद्युत्पतति पर्वते ।

विस्फूर्जिता दिशः सर्वा ज्वलद्गाण्डीवमावृणोत् ॥

त्रस्ताश्च रथिनः सर्वे चैन्द्रमस्त्रं विकुर्वति ।

सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।

सहिता द्रोणभीष्माभ्यां प्रमोहगतचेतनाः ॥ ५३

तानि सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।

प्राद्रवन्त दिशः सर्वा भयादौ सन्यसाचिनः ॥ ५४

द्रोणभीष्ममुखाः सर्वे सैन्यानां जघने घटुः ।

यत्ताः पार्थमपश्यन्तः सहिताः शरविक्षताः ॥ ६

सैनिका ऊचुः ।

दिष्ट्वा दुर्योधनो मुक्तः सैन्यं भूयिष्ठमागतम् ।

क्रोशमात्रमतिक्रम्य चलमन्वानयामहे ।

यात यत्र वनं गुल्मं नदीमन्वश्मकां प्रति ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भयं स्वं चलमाहवे ।

अमृष्यमाणः क्रोधेन प्रतिकर्णान्धनञ्जयम् ॥ ८

न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ स्वेनानीकेन संहतः ।

वार्यमाणो दुराधर्षेर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम् ॥ ९

वार्यमाणः परिवार्यमाणः ॥ ९ ॥

ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेगं
 समीक्ष्य गाण्डीवमुवाच वाक्यम् ।
 भोगीन्द्रकल्पं ध्रुवनेषु रूढ-
 मभेद्यमच्छेद्यमदाह्यमाजौ ॥ १०
 इदं त्विदानीमनयं कुरुणां
 शिवं धनुः शत्रुनिर्वहणं च ।
 अत्याशुगं वेगवदाशुकर्तुं
 अवारणीयं महते रणाय ॥ ११
 प्रदारणं शत्रुवरुथिनीना-
 मनीकजित्संयति घञ्जकल्पम् ।
 वैधव्यदं शत्रुनितम्भिनीनां
 सुखप्रदं कौरववंशजानाम् ॥ १२
 प्रयाहि यत्रैव सुयोधनो हि
 तं पातयिष्यामि शरैः सुतीक्ष्णैः ।
 आचार्यपुत्रं च सुयोधनं च
 पितामहं मृतसुतं च सहये ।
 द्रोणं कृपं चैव निवार्य सर्वा-
 ष्छिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ॥ १३
 वैद्यपायन उवाच ।
 तदुत्तराश्विप्रमुदारवेगं
 धनुश्च दृष्ट्वा निशिताञ्जरांश्च ।
 भीतोऽग्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
 नाहं तवाश्वान्विपहे नियन्तुम् ॥ १४
 तमग्रवीन्मात्स्यसुतं प्रहस्य
 गाण्डीवधन्वा द्विपतां निहन्ता ।
 मया सहायेन कृतो भयं ते
 मेह्युत्तराश्वानुपमन्त्रयस्व ॥ १५
 आश्वासितस्तेन धनञ्जयेन
 वैराटिरश्वानतुदञ्जवेन ।
 विष्कारयस्तद्गुरुग्रवेगं
 युयुत्समानः पुनरेव जिष्णुः ॥ १६
 गाण्डीवशब्देन तु तत्रतत्र
 भूमौ निपेदुर्वैहवोऽतिवेलम् ।
 शङ्खस्य शब्देन तु वानरस्य
 शब्देन ते योधवराः समन्तात् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।
 एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रपुत्रः
 सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजाः ।
 पराजयं नित्यममृष्यमाणो
 निवर्तते युद्धमनाः पुरस्तात् ॥ १८
 तमेव याहि प्रसमीक्ष्य युक्तः
 सुयोधनं तत्र सहानुजं च ॥ १९
 वैद्यपायन उवाच ।
 तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य सर्वे
 कुरुप्रवीराः सहसाऽभ्यगच्छन् ।
 प्रहस्य वीरः स तु तानतीत्य
 दुर्योधने द्वौ निचखान वाणौ ॥ २०
 तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्नः
 पार्थेन विद्रो धृतराष्ट्रपुत्रः ।
 युयुत्समानोऽतिरथेन सहये
 स्वयं विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ २१
 स भीमधन्वानमुदग्रवेगो
 धनञ्जयं शत्रुशतैरजेयम् ।
 आकर्णपूर्णायतचोदितेन
 भलेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ २२
 स तेन वाणेन समर्पितेन
 जाम्बूनदाभेन सुसंहितेन ।
 राजा पार्थो रुधिरं क्षरन्वै
 ययैकरश्मिर्भगवान्दिघार्कः ॥ २३
 अथास्य वाणेन विदारितस्य
 भ्रादुर्बभूवास्त्रमजसमुष्णम् ।
 सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा
 मालेव धाराऽभिविराजते स्म ॥ २४
 स तेन वाणाभिहतस्तरस्त्री
 दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ।
 शरानुपादाय विपात्रिकल्पा-
 न्विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ २५
 दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः
 पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ।

अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ
 समं समाजघ्नतुराजमीदौ ॥ २६
 ततः प्रभिन्नेन महागजेन
 महीधरामेन पुनर्विकर्णः ।
 रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
 कुन्तीसुतं पाण्डवमभ्यधावत् ॥ २७
 तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं
 धनञ्जयः कुम्भललाटमध्ये ।
 आकर्णपूर्णेन दृढायसेन
 बाणेन विव्याध भृशं तु वीरः ॥ २८
 पार्थेन सृष्टः स तु गृध्रपत्रो
 ह्यापुङ्खदेशं प्रविवेश नागम् ।
 विदार्य शैलप्रवरप्रकाशं
 यथाऽशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ २९
 शरप्रतप्तः स तु नागराजः
 प्रवेपिताक्षो व्यधितान्तरात्मा ।
 संसीदमानो निपपात भूमौ
 वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ३०
 निपातिते दन्तिपरे पृथिव्यां
 त्रासाद्विकर्णः सहसाऽवतीर्य ।
 तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा
 विविंशतेः स्यन्दनमाचरोह ॥ ३१
 निहत्य नागं तु शरेण तेन
 वज्रोपमेनाद्रिवरप्रकाशम् ।
 तथाविधेनैव शरेण पार्थो
 दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ॥ ३२
 हते गजे राजनि चैव भिन्ने
 भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे ।
 गाण्डीवमुक्तर्विशिखः प्रभिन्ना-
 स्ते योधमुल्याः सहसा प्रजग्मुः ॥ ३३
 दृष्ट्वैव बाणेन हतं च नागं
 योधांश्च सर्वाद्युपतिर्नीरक्ष्य ।
 रथं समाट्ट्य गुरुप्रवीरो
 रणात्प्रदृढाय यतो न पार्थः ॥ ३४

तं भीतरूपं त्वरितं व्रजन्तं
 दुर्योधनं शत्रुगणावमर्दी ।
 अन्वाहयद्योदुमनाः किरिटी
 बाणाभिविद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ ३५
 तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे
 धनञ्जयेनाप्रतिमेन युद्धे ।
 सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि
 त्रासं ययुः पार्थमुदीक्ष्य तानि ॥ ३६
 ततस्तु ते शान्तिपराश्च सर्वे
 दृष्ट्वाऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ।
 उच्चैर्नदन्तं बलमत्तमाजौ
 मध्ये स्थितं सिंहमिवर्षमाणाम् ॥ ३७
 गाण्डीवशब्देन तु पाण्डवस्य
 योधा निपेतुः सहसा रथेभ्यः ।
 भयार्दिताः पार्थशराभितप्ताः
 सिंहाभिपन्ना इव वारणेन्द्राः ॥ ३८
 संरक्तनेत्रः पुनरिन्द्रकर्मा
 वैकर्तनं द्वादशभिः प्रपत्कैः ।
 वित्रास्य तेषां द्रवतां समैक्ष-
 दुःशासनं चैकरथेन पार्थः ॥ ३९
 कर्णोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो
 दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ।
 दृष्टोऽर्जुनोऽयं प्रतियाम शीघ्रं
 श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ॥ ४०
 मन्ये त्वया तात कृतं च कार्यं
 यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टः ।
 भूयो वनं गच्छतु सच्यसाची
 पश्यामि पूर्णं समयं न तेषाम् ॥ ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 शरादितास्ते युधि पाण्डवेन
 प्रससुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ।
 कर्णोऽब्रवीदापतत्येव जिष्णु-
 र्युयुधामन्युः संपरिवार्य यामः ॥ ४२
 सर्वास्त्रविद्वारणयुधपामः
 काले प्रहर्ता युधि शात्रवाणाम् ।

अयं च पार्थः पुनरागतो नो
मूलं च रक्ष्यं भरतर्षभाणाम् ॥ ४३
समीक्ष्य पार्थ तरसाऽऽपतन्तं
दुर्योधनः कालमिवाचशस्त्रम् ।
भयार्तरूपः शरणं प्रपेदे
द्रोणं च कर्णं च कृपं च मीमम् ॥ ४४
तं मीतरूपं शरणं व्रजन्तं
दुर्योधनं शत्रुसहो निपट्नी ।
इत्यब्रवीत्प्रीतमनाः किरीटी
बाणाभितप्तं रुधिरं वमन्तम् ॥ ४५
विहाय क्रीतिं च यशश्च लोके
युद्धात्पराष्टस्य पलायसे किम् ।
न नन्दयिष्यन्ति तवाहूतानि
तूर्याणि युद्धादवरोपितस्य ॥ ४६
न मोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्रां
यानानि बल्लाण्यथ भोजनानि ।
कल्याणगन्धीनि च चन्दनानि
युद्धात्पराष्टस्य तु मोक्ष्यसे किम् ।
सुवर्णमाल्यानि च कुण्डलानि
हारांश्च वैदूर्यकृतोपधानान् ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि षट्पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सोपहासमर्जुनसमाहूतेन दुर्योधनेन पुनः परावृत्ताभिवानम् ॥ १ ॥ भीष्मादिभिस्तद्वक्षणाद्य परितोऽवस्थानम् ॥ २ ॥
अर्जुनेन तैः सह विरं प्रयुष्य पश्चात्संमोहनात्मप्रयोगः ॥ ३ ॥ उत्तरेणाहुतेनघोदनयाऽप्रमोहितानां द्रोणादीनां वज्रापहर-
णम् ॥ ४ ॥ अर्जुनेन शार्ङ्गसिंहासनाभिवानम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

आह्वयमानस्तु स तेन सहते
महात्मना यं धृतराष्ट्रमुतुः ।
नियतितथापि गिराद्गुणेन
गजो मदोन्मत्त इवाद्गुणेन ॥
सोमृष्यमाणो वचसाऽभिमृष्टो
महारथेनातिरथस्तरस्त्री ।

अनोपनश्य निरतिप्रधान इति ख. पाठः ॥ ५० ॥

ततः स पर्यावृत्ते रथेन
भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो विशिष्यन्धनुस्तमम् ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां प्रत्युवाच धनञ्जयम् ॥ ३
सोहमिन्द्रादभिकुद्धाद्य विभेमोहं भारत ।
भुक्त्वा सुविपुलं राज्यं वित्तानि च सुखानि च ।
किमर्थं युद्धसमये पलायिष्ये नरोत्तम ॥ ४

षट्पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

महान्ति चीनांशुदुल्लकानि
 पट्टांशुकानि विविधानि मनोज्ञकानि ।
 हारांश्च राज्ञां मणिभूषणानि
 सुवर्णनिष्काभरणानि मारिप ॥ २२
 माणिक्यवाहद्गदकङ्कणानि
 अन्यानि राज्ञां मणिभूषणानि ।
 वस्त्राण्युपादाय महारथानां
 तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ २३
 राज्ञश्च सर्वान्कृतसंनिकाशा-
 न्संमोहनास्त्रेण विसंज्ञकल्पान् ।
 नासाग्रविन्यस्तकराङ्गुलीकः
 पार्थो जहास स्यमानचेताः ॥ २४
 ततोऽन्वशात्तांश्चतुरः सदश्वा-
 न्पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यान् ।
 ते तत्र्यतीषुर्द्विपतामनीकं
 श्वेता बहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ २५
 तथा प्रयान्तं पुरुषप्रवीरं
 भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्त्री ।
 स चापि भीष्मस्य हयाग्निहत्य
 विन्याध भीष्मं दशभिः पृषत्कैः ॥ २६
 ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
 विद्ध्वाऽस्य यन्तारमरिष्टधन्वा ।
 तस्यां विमुक्तो रथवृन्दमध्या-
 द्राहुं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ २७
 लब्ध्वा तु संज्ञां पुरुषप्रवीरः
 पार्थ निरीक्ष्याथ महेन्द्रकल्पम् ।
 रणात्प्रमुक्तं पुरुषप्रवीरं
 स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो वभाषे ॥ २८
 अयं कथंचिद्वयतो विमुक्त-
 स्तं वै प्रवभीव यथा न मुच्येत् ।
 तमववीक्ष्यन्तनवः महस्य
 क ते गता सुद्विरभूत्क वीर्यम् ॥ २९
 शान्तिं परां प्राप्य यथा स्थितस्त्व-
 मुत्सृज्य याणांश्च धनुश्च चित्रम् ।

इत्यर्जुनविजयः इतः इत्यर्जुनः प्रथिमादि निघेष्टतया तत्तत्तया-
 विराटः १८

न त्वेव वीभत्सुरलं नृशंसं
 कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥ ३०
 जह्यान् धर्मं त्रिदिवस्य हेतोः
 सर्वे तु तस्मान्न हता रणेऽस्मिन् ।
 क्षिप्रं कुरुन्याहि कुरुमवीर
 विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ ३१
 संमोहनास्त्रप्रतिमोहिताः स्य
 यूयं न जानीथ धनापहारम् ।
 पश्यामि वस्त्राभरणानि राज-
 निराटपुत्रेण समाहृतानि ॥ ३२
 नृपेषु सर्वेषु च मोहितेषु
 हन्तुं यदीच्छेत्स हनिष्यतीति ।
 तदा तु धर्मात्मतया नृवीरो
 न चाहनद्रो बलभित्तनूजः ॥ ३३
 भाग्येन युष्मानवधीन् पार्थः
 संधिं कुरुणामनुमन्यमानः ।
 तथात यूयं सहसैनिकैस्तै-
 र्हेतावशिष्टैर्गजसाहयं पुरम् ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 दुर्योधनस्तस्य निशम्य वाक्यं
 पितामहस्यात्महितं प्रशस्य ।
 अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी
 राजा विनिधस्य चभूव तूष्णीम् ॥ ३५
 तद्भीष्मवाक्यं हि निशम्य सर्वे
 धनञ्जयादिं च विवर्षमानम् ।
 निवर्तनार्यव मतिं निदध्नु-
 र्दुर्योधनं तं परिरक्षमाणाः ॥ ३६
 तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः समर्थो
 धनञ्जयः सर्वकुरुप्रवीरः ।
 आमस्य वीरोऽनुययौ मृहते
 गाण्डीवघोषेण विनय लोकम् ॥ ३७
 तेषामनीकानि निरीक्ष्य पार्थो
 विकीर्णयानध्वजकार्मुकाणि ।

नित्यः ॥ १४ ॥

गाण्डीवधन्वा प्रहसन्कुरूणां
 शङ्खं प्रदध्मौ बलवान्वलेन ॥ ३८
 ते शङ्खशब्दं तुमुलं निशम्य
 ध्वजस्य शब्दं च ततोऽन्तरिक्षे ।
 गाण्डीवशब्देन मुहुर्मुहुस्ते
 भीता ययुः सर्वधनं विहाय ॥ ३९
 तानर्जुनो दूरतरं विभज्य
 धनं च सर्वं निखिलं निवर्त्य ।
 आपृच्छथ तान्दूरमनुप्रयात्वा
 धनञ्जयस्तत्र कुरुन्महात्मा ।
 गुरुंश्च सर्वानभिवाद्य बाणै-
 र्न्यवर्ततोदग्रमनाः शरैः सह ॥ ४०
 पितामहं शान्तनवं महात्मा
 द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य वीरः ।
 द्रोणं कृपं चैव कुरुंश्च मान्या-
 ञ्शरैश्च सर्वानभिवाद्य सह्ये ।
 दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
 चिच्छेद पार्थो मकुटं शरौघैः ॥ ४१
 अराजवंशस्य किमर्थमेत-
 न्नित्यं न धार्यं मकुटं त्वयेति ।

संपातितं भूमितले सरत्नं
 ग्रीतस्ततो मात्स्यमुतो बभूव ॥ ४२
 धनञ्जयं नागमिव प्रभिन्नं
 विजित्य शत्रून्परिवर्तमानम् ।
 गास्ता विजित्याभिमुखं प्रयान्तं
 न शक्नुवन्तः कुरवः प्रयाताः ॥ ४३
 धनञ्जयं सिंहमिवाक्षयं
 गा वै विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ।
 उदीक्षितुं पार्थिवास्ते न शक्नु-
 र्यथैव मध्याह्नगतं हि सूर्यम् ॥ ४४
 रक्तानि वासांसि च तानि गृह्य
 रणोत्कटो नाग इव प्रभिन्नः ।
 जित्वा च वैराटिमुवाच पार्थः
 प्रहृष्टरूपो रथिनां वरिष्ठः ॥ ४५
 आवर्तयाश्चान्पशवो जितास्ते
 याताः परे प्रैहि पुरं प्रहृष्टः ।
 उद्गुप्यतां ते विजयोऽथ शीघ्रं
 गात्रं तु ते सेवतु माल्यगन्धः ।
 माता तु ते नन्दतु बान्धवाश्च
 त्वामद्य दृष्ट्वा समुदीर्णहर्मम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्णपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति युधिष्ठिरादितरयप्रकाशनप्रतिषेधनम् ॥ १ ॥ तथा श्वश्वानमेव शमीतरौ गाण्डिवादिनिधानपूर्वकं
 पुनर्वृंहललायेपपरिमहेण सारध्वकरणम् ॥ २ ॥ उत्तरेणार्जुनचोदनया स्वजयोद्घोषणाय नगरं प्रति दूतप्रेषणम् ॥ ३ ॥

पैशंपायन उवाच ।
 ततो विजित्य संग्रामे कुरुगोवृषभेक्षणः ।
 समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १
 गतेषु च ममग्रेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 वनान्निष्क्रम्य गहनाद्ब्रह्मः कुरुसैनिकाः ।
 भयात्संग्रस्तामनसः समाजमुत्ततस्ततः ॥ २
 मुक्तकेशाः प्रदृश्यन्ते स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ।
 धृतिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसाः ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे पार्थ किं करवामहे ॥ ३
 प्राणानन्तर्भनोयातामप्याचिप्यामहे वयम् ।
 वयं चार्जुन ते दासा ह्यनुरक्ष्या ह्यनाथकाः ॥ ४
 अर्जुन उवाच ।
 अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्दृष्ट्वा न्यराजिताम् ।
 न्यस्तशस्त्राग्निराशश्च नाहं हन्मि कृताञ्जलिन् ॥ ५
 भवन्तो यान्तु विसन्धा निर्भया अमृता यथा ।
 मम पादरजोलक्ष्म्या जीवन्तु सुचिरं भुवि ॥ ६

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
 आयुःकीर्तियशोभिस्ते तमाशीर्भिरवर्धयन् ॥ ७
 ततो निवृत्ताः कुरवो भद्राश्च दिवमास्थिताः ।
 प्रयाताः सर्वतस्तत्र नमस्कृत्य धनञ्जयम् ॥ ८
 एवं दत्ताभयास्तेन ततो याताः कुरुन्प्रति ॥ ९
 स कर्म कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शशून्दिपतां निहन्ता ।
 यातो महामेघ इयात्पान्ते
 विद्राव्य पार्थः कुरुसैन्यमेकः ॥ १०
 तं मात्स्यपुत्रं द्विपतां निहन्ता
 षष्ठोऽब्रवीत्सं परिगृह्य राजन् ॥ ११
 पितुः सकाशे तव तात सर्वे
 वसन्ति पार्था विदितं त्वयेति ।
 तान्मास्य शंसीर्नगरं प्रविश्य
 भीतः प्रणश्येत्स च मत्स्यराजः ॥ १२
 मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
 मया हि गावो विजिता द्विपद्मः ।
 एवं तु कामं नगरं प्रविश्य
 त्वमात्मना कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १३
 उत्तर उवाच ।
 यत्ते कृतं कर्म न वारणीयं
 तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।
 न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
 यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 स शशुसेनां तरसा विजित्य
 आच्छिद्य सर्वं तु धनं कुरूणाम् ।
 श्मशानमागम्य पुनः शर्मां ता-
 मभ्येत्य तस्यां शरविधुताङ्गः ॥ १५

ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः
 सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
 तथा च माया विहिता बभूव सा
 ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १६
 निधाय तच्चायुधमाजिमर्दनः
 कुरुत्मानामिपुधीन्ध्वजास्तथा ।
 प्रायात्स मात्स्यो नगरं प्रवेष्टुं
 किरीटिना सारथिना महात्मा ॥ १७
 पार्थश्च कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शशून्दिपतां निहन्ता ।
 विधाय भूयश्च तथैव वेपं
 जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ।
 गृहन्नलारूपमथो विधाय
 प्रायात्स मात्स्यो नगरं प्रवेष्टुम् ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभद्राः शममास्थिताः ।
 परस्परमवेक्ष्यैव जग्मुस्ते हतवाससः ॥ १९
 पन्थानमुपसंगम्य फल्गुनो वायव्यमब्रवीत् ।
 राजपुत्र प्रपद्यस्व धनानीमानि सर्वशः ।
 गोकुलानि महाबाहो वीरगोपालकैः सह ॥ २०
 ततोऽपराद्धे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।
 आश्वास्य पाययित्वा च परिग्राह्य च वाजिनः २१
 गच्छन्तु त्वरितं दत्ता गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।
 नगरे श्रियमाख्यातुं योपयन्तु च ते जयम् ॥ २२
 उत्तरस्त्वरमाणोऽथ दूतानाज्ञापयत्ततः ।
 वचनादर्जुनस्यैव तावक्ष्म्यं जयं मम ॥ २३
 मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
 मया च गावो विजिता द्विपद्मः ।
 एवं तु कामं नगरं प्रविश्य
 मयाऽऽत्मना कर्म कृतं ब्रवीत् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षण्ये अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

विराटेन युधिष्ठिरादिभिः सह सुशर्मादिजयानन्तरं पुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा उत्तरस्य कुरुविजयाय सहवृहन्नलया
गमनश्रवणेन तद्रक्षणाय सेनाचोदना ॥ २ ॥ अग्रान्तरे विराटाय दूतैरुत्तरजयनिवेदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स विजित्य धनं चापि विराटो वाहिनीपतिः ।
माविशन्नगरं हृष्टशतुर्भिः सह पाण्डवैः ॥ १
जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे माथैवानाय्य केवलाः ।
अशोभत महाराजः सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २
तमासनगतं वीरं सुहृदां श्रीतिवर्षनम् ।
उपतस्थुः प्रकृतयः समन्ताद्वाङ्मनैः सह ॥ ३
सभाजितः सभासद्भिः प्रतिनन्द्य स मत्स्यराट् ।
विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ४
ततः स राजा मात्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं रम्यं स्त्रीशतैरुपशोभितम् ।
उत्तरं तत्र नापश्यत्क यात इति चाब्रवीत् ॥ ५
आचख्युस्तत्र संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ।
अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ॥ ६
ताज्जेतुमभिसंरन्ध्र एक एवातिसाहसात् ।
वृहन्नलासहायश्च निर्यातः पृथिवीजयः ॥ ७
उपयातानतिरथान्द्रोणं श्रान्तनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च पट्टयान् ॥ ८

ततो विराटः परमाभितप्तः

पुत्रं निशम्यैकरयेन यातम् ।

वृहन्नलासारथिमाजिमर्दनं

प्रोवाच सर्वानथ भन्निमुख्यान् ॥ ९

गवां शतसहस्राणि अभिभूय ममात्मजम् ।

कुरवः कालयन्ति स सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १०

तस्माद्रञ्जन्तु मे योधा धलेन महता वृताः ।

उत्तरस्य परिप्सार्थं ये त्रिगर्तैर्विश्रुताः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

हृषांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं

वादित्रसङ्घांश्च ततः प्रभूतान् ।

प्रस्थापयामास सुतस्य हेतो-

र्विचित्रचित्राभरणोपपन्नान् ॥ १२

एवं स राजा मात्स्यानां महानक्षोहिणीपतिः ।

व्यादिदेशाय स क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा ।

यस्य यन्ता गतः पण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४

तमग्रवीर्द्धमसुतो विराट-

मार्तं विदित्वा कुरुभिः प्रतप्तम् ।

वृहन्नला सारथिश्चैव नेन्द्र

परे न नेप्यन्ति तवाय गाथ ॥ १५

सर्वान्महीपान्सहितान्कुलंश्च

तथैव देवासुरनागयक्षान् ।

अलं विजेतुं समरे सुतस्ते

अनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ १६

सर्वथा कुरवश्चापि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।

त्रिगर्ताभिर्जिताञ्छ्रुत्वा न स्थास्यन्ति कथंचन ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

अथोचरेण ग्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।

विराटनगरं प्राप्य जयं प्रावेदयन्तदा ॥ १८

राजानं वृतमाचख्युर्मन्त्रिभिर्जयमुत्तमम् ।

पराजयं कुरूणां च उपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १९

सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

उत्तरः सह सूतेन कुशल्यी च परंतपः ॥ २०

कङ्क उवाच ।

दिष्ट्वा ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

दिष्ट्वा ते विजयी पुत्रः श्रूयते पार्थिववर्षम् ॥ २१

नाद्भुतं त्विह मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ।

भुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता वृहन्नला ॥ २२

देवेन्द्रसारथिश्चैव मातलिः ख्यातविक्रमः ।

कृष्णस्य सारथिश्चैव न वृहन्नलया समौ ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।
 ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।
 संतोषयित्वा दूतास्तान्धनरत्नैश्च सर्वशः ॥ २४
 गते त्वनुजने तस्मिन्दूतवाक्यं निशम्य च ।
 उत्तरस्य जघात्प्रीतो विराटः प्रत्यभाषत ॥ २५
 राजमार्गाः क्रियन्तां वै पताकाभिरलंकृताः ।
 पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ २६
 कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च खलंकृताः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ २७
 भवन्तु ते लब्धजये सुते मे
 पौराश्च मर्त्याश्च परे च नार्यः ।
 ते शुरुवस्त्राः प्रभवन्तु मार्गे
 सुगन्धमाल्याभरणश्च नार्यः ॥ २८
 भजन्तु सर्वा गणिकाः सुतं मे
 नार्यश्च कन्याः सहसैनिकाश्च ।
 खलंकृतास्ताः सुभगाः सुवेपाः
 पुत्रस्य पन्थानमनुव्रजन्तु ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि एकोत्तमसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

इत्तरजयश्रयणहृष्टेन विराटेन युधिष्ठिरेण सह दूतदेवनम् ॥ १ ॥ विराटेनोत्तरप्रशंसने कङ्केन बृहन्नलया कुरुराजय-
 कथनम् ॥ २ ॥ ततो हृष्टेन विराटेन कङ्कस्य कर्णभूलेऽक्षेणाभिहननम् ॥ ३ ॥ संरक्षया क्षताध्यक्षयतो रक्तस्य निजोत्तरीयेन
 ग्रहणम् ॥ ४ ॥ तथा विराटेन तद्ग्रहणकारणप्रभे शतकथनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खलंकृताः ।
 मत्स्यराजो महाराजः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ १
 त्रिगर्ताः कुरवः सर्वे संग्रामे निर्जिता मया ।
 प्रविश्यान्तःपुरं हृष्टा धूतं दीव्याम ब्राह्मण ॥ २
 अक्षानाहर संरन्ध्र आसनं चोपकल्पय ।
 आदाय व्यजनं त्वं च पार्थिवोऽनन्तरा भव ॥ ३
 तं तथावादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
 न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् ॥ ४
 न त्वामद्य मुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहं ।

घण्टापणवकाः शीघ्रं मत्तमारुह्य कुञ्जरम् ।
 शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यान्तु जयं मम ॥ ३०
 उत्तरा च कुमारीभिर्वद्वाभरणभूषिता ।
 सखीं विजितसंग्रामां प्रत्युद्यातु बृहन्नलाम् ॥ ३१
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
 तथैव चक्रुः संहृष्टाः पौराः स्वस्तिकपाणयः ॥ ३२
 सूताश्च सर्वे सहमागधाश्च
 हृष्टा विराटस्य पुरे जनौघाः ।
 भैर्यश्च तुर्याणि च वारिजाश्च
 वेपैः परार्धैः प्रमदाजनाश्च ॥ ३३
 वन्दिप्रवादाः पणवादिकाश्च
 तथैव वाद्यानि च वंशशब्दाः ।
 कांस्यं सतालं मधुरं च गीत-
 मादाय नार्यो नगराभिर्युः ॥ ३४
 प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यं
 ते ब्राह्मणाः शान्तिपराः प्रधानाः ।
 स्वाध्यायवेदाध्ययनक्रमज्ञाः
 स्वस्तिकियागीतजपप्रधानाः ॥ ३५

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि रोचते ।
 धूतं कर्तुं न वाञ्छामि नरेन्द्र जनसंसदि ॥ ५
 विराट उवाच ।
 स्त्रियो गावो हिरण्यं च यद्यान्यद्भुतं किञ्चन ।
 न मे किञ्चित्त्वेया कार्यमन्तरेणापि देवितम् ॥ ६
 कङ्क उवाच ।
 किं ते धूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
 देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ७
 श्रुतो वा यदि वा दृष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स राज्यं धनमश्वं पणमेकमन्यत ॥ ८

कृष्णां च भार्या दयितां आदंश्च त्रिदशोपमान् ।
 निःसंशयं स कितवः पश्चात्तप्यति पाण्डवः ॥ ९
 विविधानां च रत्नानां धनानां च पराजये ।
 अभीप्सितविनाशंश्च वायपारुष्यमनन्तरम् ॥ १०
 अविश्वासं युधैर्नित्यमेकाद्वा द्रव्यनाशनम् ।
 धूते हारितवान्सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥ ११
 अथवा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचते ।
 एवमाभाष्य वाक्यैस्तु क्रीडतस्तौ नरोत्तमौ ॥ १२
 प्रवर्तमाने द्यूते तु मात्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ॥ १३
 पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ।
 कुरवोऽतिरथाः सर्वे देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १४
 ततोऽब्रवीद्धर्मराजो धूते मात्स्यं युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पराजिताः १५
 अत्यद्भुततमं मन्ये उत्तरथेत्कूरुजयेत् ।
 यन्ता बृहन्नला यस्य स कथंचिद्विजेप्यते ॥ १६
 ततो विराटः क्षुभितो मन्थुना च परिभुतः ।
 उवाच वचनं क्रुद्धः परिग्राजमनन्तरम् ॥ १७
 तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।
 कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यन्ता तथाविधो यस्य रथे तिष्ठति धीर्यवान् ।
 यदि तदुष्करं कुर्यात्तत्र किं नाद्भुतं भवेत् ॥ १९
 विराट उवाच ।
 समं पण्डेन मे पुत्रं ब्रह्मवन्धो ग्रन्थंसति ।
 वाच्यावाच्यं न जानीपे नूनं मामवमन्यसे ॥ २०
 पुमांसो बहवो दृष्टाः सूताश्च बहवो भया ।
 विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्टः कदाचन ॥ २१
 विप्रियं न चरेद्राजामनुकूलं प्रियं वदेत् ।
 आचरन्विप्रियं राज्ञां न जातु सुखमेधते ॥ २२
 वयस्यत्वात्तु ते सर्वमपराधमिमं क्षमे ।
 नेदृशीं प्रवदेवाचं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीत्पुनः कङ्कः प्रहस्य कुरुवर्धनः ।
 बृहन्नलाया राजेन्द्र घुष्यतां नगरे जयः ॥ २४

उत्तरेण तु सारथ्यं कृतं नूनं भविष्यति ।
 निमित्तं किंचिदुत्पन्नं तर्कश्चापि दृढो मम ।
 यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भविष्यति २५
 कुरवोऽपि महावीर्या देवैरपि सुदुर्जयाः ।
 ससोमवरुणादित्यैः सयक्षेणहुताशनैः ॥ २६
 यत्र शान्तनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ सुदुर्जयौ ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथः ॥ २७
 भूरिथवाः शलो भूरिर्जलसन्धिश्च धीर्यवान् ।
 दुर्योधनो दुष्प्रसहो दुःशासनविचिंशती ॥ २८
 द्रुपसेनोऽश्ववेगश्च वायुवेगसुवर्चसौ ।
 बाहीकः शरसेनश्च युयुत्सुश्च परन्तपः ॥ २९
 सौवल्ः शकुनिश्चैव धुमत्सेनश्च साल्वराट् ।
 अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ॥ ३०
 कृपेणाचार्यमुख्येन सहिताः कुरवो नृपाः ।
 सज्जकार्यकनिस्त्रिंशो रथिनो रथयूथपाः ।
 अन्ये चैव महावीर्या राजपुत्रा महारथाः ॥ ३१
 मरुद्गणैः परिहृतः साक्षादपि सुरंदरः ।
 तद्वलं न जयेत्क्रुद्धो भीष्मद्रोणादिभिर्वृतम् ॥ ३२
 कस्तद्वृहन्नलादन्यो मनुष्यः प्रतियोत्स्यति ।
 यस्य बाहुबले तुल्यो न भविष्यति कश्चन ॥ ३३
 अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्याभिवर्धते ।
 किमेवं पुरुषो लोको दिवि वा भुवि विद्यते ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तेन संक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ।
 अब्रवीद्धचनं क्रूरमजानन्वै युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 कङ्क मा ब्रूहि मे वाक्यं प्रतिक्कूलं द्विजोत्तम ।
 बहुशः प्रतिपिद्भस्त्वं न च वाचं नियच्छसि ॥ ३६
 नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ।
 इति श्रुक्षुभितो रजरा सोऽक्षेणाभ्यहनद्भुशम् ॥ ३७
 तस्य तक्षकयोगाभं बाहुमुत्क्षिप्य दक्षिणम् ।
 विराटः ग्राहनत्क्रुद्धः कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ॥ ३८
 मुखे युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्यवभर्त्सयन् ।
 बलवत्प्रतिविद्भस्य नस्तः शोणितमास्रवत् ॥ ३९
 अक्षेणाभिहतो राजा विराटेन युधिष्ठिरः ।

तूष्णीमांसीन्महाबाहुः कृष्णां पश्यन्सुदुःखिताम् ॥
 तस्य रक्तोत्पलनिभं शिरसः शोणितं तदा ।
 प्रावर्तत महाबाहोरभिधातान्महात्मनः ॥ ४१
 तदग्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां समधारयत् ।
 अवैक्षत च धर्मात्मा द्रौपदीं पार्थतः स्थिताम् ॥ ४२
 सा वेदनामभिज्ञाय भर्तुश्चित्तवशानुगा ।
 सां विपण्णा च भीता च क्रुद्धा च द्रुपदात्मजा ४३
 बाष्पं नियम्य कृच्छ्रेण भर्तुर्निःश्रेयसैपिणी ।
 उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ॥ ४४
 निगृह्य रक्तं वस्त्रेण सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
 सौवर्णं गृह्य भृङ्गारं शोणितं तदपामृजत् ।
 युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र द्रुपदेन्द्रसुता तदा ॥ ४५
 विराट उवाच ।

सैरन्ध्रि किमिदं रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
 कोत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ४६
 सैरन्ध्र्युवाच ।
 रक्तविन्दूनि यावन्ति कङ्कस्य धरणीतले ।
 तावद्वर्षाणि रात्रे ते अनाद्यष्टिर्भविष्यति ॥ ४७
 एतन्निमित्तं मात्सेन्द्र कङ्कस्य रुधिरं मया ।
 गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ॥ ४८
 यतीशं यो विहन्येत तस्यायुर्विनशिष्यति ।
 यो यतीशं नियम्येत सहस्रं यातना यमे ॥ ४९
 यतौ रक्तं दर्शयति यावत्पांसुरगृह्यत ।
 तावन्तः पितृलोकस्थाः पितरः प्रपतन्त्यधः ॥ ५०
 इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृतं रक्तं च वाससा ।
 मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अर्जुनकुरुद्विदक्षया समागतैर्देवैरर्जुनं स्थापमानैः सन्निः पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ उत्तरेण सवादिप्रघोरं पौरैः
 प्रयुक्तममानैः स्वनगरप्रवेशनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 युद्धं तु मानुषं द्रष्टुमागतास्त्रिदशाः पुरा ।
 किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानय ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वासवप्रमुखाः सर्वे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
 यक्षगन्धर्वसङ्घाश्च गणा अप्सरसां तथा ॥ २
 युद्धं तु मानुषं दृष्ट्वा कुरूणां फल्गुनस्य च ।
 एकस्य च बहूनां च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ॥ ३
 अस्त्राणामथ दिव्यानां प्रयोगानथ संग्रहान् ।
 लघु सुष्ठु च चित्रं च कृतीनां च प्रयत्नतः ॥ ४
 भीष्मं शारद्वतं द्रोणं कर्णं गाण्डीवधन्वना ।
 जितानन्यान्भूमिपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकसः ॥ ५

सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहुः ।
 असङ्गतिना तेन विमानेनाशुगामिना ।
 प्रतिजग्मुरसङ्गास्ते त्रिदिवं च दिवौकसः ॥ ६
 कृिखो निर्जिताः सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 अजय्यास्त्रिदशैः सर्वैः सेन्द्रैः सर्वैः सुरासुरैः ।
 पार्थेनकेन संग्रामे विस्मयो नो महानहो ॥ ७
 कस्मिन्मुहूर्ते संजातः कस्य धर्मस्य वा फलम् ॥ ८
 किमाश्चर्यं फल्गुनेऽस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
 निवातकवचानाजौ यस्त्रिशक्तोदिसंमितान् ॥ ९
 तस्य चैतत्किमाश्चर्यं स्तुवन्त इति ते सुराः ।
 जग्मुः सुरालयं हृष्टा विस्मयाविष्टचेतसः ॥ १०
 कुरवोऽर्जुनवाणेश्च ताडिताः शरविक्षताः ।

धरणीतले पतेयुरिति शेषः ॥ ४० ॥ नियम्येत नियमयेत्
 तसेति शेषः ॥ ४९ ॥ अग्रव्रतं गृह्येत रक्तेनेति शेषः ॥ ५० ॥

इतीममर्थम् ॥ ५१ ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

कृष्णां च भार्या दयितां भ्रातृन् त्रिदशोपमान् ।
 निःसंशयं स कितवः पश्चात्तप्यति पाण्डवः ॥ ९
 विविधानां च रत्नानां धनानां च पराजये ।
 अभीप्सितविनाशश्च वाक्पातुष्यमनन्तरम् ॥ १०
 अविश्वासं धुर्धनित्यमेकाहा द्रव्यनाशनम् ।
 धूते हारितवान्सर्वं तस्मादधूतं न रोचये ॥ ११
 अथवा मन्यसे राजन्दीव्याय यदि रोचते ।
 एवमाभाष्य वाक्यंस्तु श्रीडत्तस्तौ नरोत्तमौ ॥ १२
 प्रवर्तमाने धूते तु मात्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ॥ १३
 यस्य मुनेन मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ।
 कुरवोऽतिरथाः सर्वे देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १४
 ततोऽब्रवीद्भर्माजो धूते मात्स्यं युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या ते विजिता गायः कुरवश्च पराजिताः ॥ १५
 अत्यद्भुततमं मन्ये उत्तरक्षेत्रकुरुजयेत् ।
 यन्ता बृहन्नला यस्य स कथंचिद्विजेप्यते ॥ १६
 ततो विराटः क्षुभितो मनुष्या च परिभुतः ।
 उवाच वचनं क्रुद्धः परिग्राजमनन्तरम् ॥ १७
 तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।
 कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यन्ता तथाविधो यस्य रथे तिष्ठति वीर्यवान् ।
 यदि तदुष्करं कुर्यात्तत्र किं नाद्भुतं भवेत् ॥ १९
 विराट उवाच ।
 समं पण्डेन मे पुत्रं ब्रह्मन्धो प्रशंससि ।
 वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ॥ २०
 पुमांसो बहवो दृष्टाः सृताश्च बहवो मया ।
 विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्टः कदाचन ॥ २१
 विप्रियं न चरेद्राज्ञामनुकूलं प्रियं वदेत् ।
 आचरन्विप्रियं राज्ञां न जातु सुखमेधते ॥ २२
 वयस्यत्वात्तु ते सर्वमपराधमिमं क्षमे ।
 नेदृशीं प्रवदेवांच यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीत्पुनः क्रुद्धः महस्य कुरुवर्धनः ।
 बृहन्नलाया राजेन्द्र धुष्यतां नगरे जयः ॥ २४

उत्तरेण तु सारथ्यं कृतं नूनं भविष्यति ।
 निमित्तं किंचिदुत्पन्नं तर्कथापि दृढो मम ।
 यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भवविप्यति ॥ २५
 कुरवोऽपि महावीर्या देवैरपि सुदुर्जयाः ।
 ससोमवरुणादित्यैः सयक्षेऽशुताशनैः ॥ २६
 यत्र शान्तनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ सुदुर्जयौ ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथः ॥ २७
 भूरिथवाः शलो भूरिर्जलसन्धिश्च वीर्यवान् ।
 दुर्योधनो दुम्प्रसहो दुःशासनविचिंशती ॥ २८
 दृपसेनोऽश्ववेगश्च वायुवेगसुवर्चसौ ।
 बाह्लीकः शूरसेनश्च युयुत्सुश्च परन्तपः ॥ २९
 सौवर्लः शकुनिश्चैव धुमत्सेनश्च साल्वराट् ।
 अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ॥ ३०
 कृपेणाचार्यमुखायने सहिताः कुरवो नृपाः ।
 सज्जकार्मुकनिस्त्रिंशो रथिनो रथयूथपाः ।
 अन्ये चैव महावीर्या राजपुत्रा महारथाः ॥ ३१
 मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि पुरंदरः ।
 तद्वलं न जयेत्क्रुद्धो भीष्मद्रोणादिभिर्द्वैतम् ॥ ३२
 कस्तद्वहन्नलादन्यो मनुष्यः प्रतियोत्स्यति ।
 यस्य बाहुबले तुल्यो न भविष्यति कश्चन ॥ ३३
 अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्याभिवर्धते ।
 किमेवं पुरुषो लोको दिवि वा भुवि विद्यते ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तेन संक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ।
 अब्रवीद्वचनं क्रूरमजानन्यै युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 क्रुद्ध मा ब्रूहि मे वाक्यं प्रतिकूलं द्विजोत्तम ।
 बहुशः प्रतिपिद्धस्त्वं न च वाचं नियच्छसि ॥ ३६
 नियन्ता चेन्न विद्येत न कथिद्धर्ममाचरेत् ।
 इति प्रक्षुभितो राजा सोऽश्वेणाभ्यहनद्दृशम् ॥ ३७
 तस्य तक्षकभोगाभं बाहुमुत्क्षिप्य दक्षिणम् ।
 विराटः ग्राहनत्क्रुद्धः कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ॥ ३८
 मुखे युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्यवभर्त्सयन् ।
 बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमास्रवत् ॥ ३९
 अश्वेणामिहतो राजा विराटेन युधिष्ठिरः ।

तूष्णीमांसीन्महाबाहुः कृष्णां पश्यन्सुदुःखिताम् ।
 तस्य रक्तोत्पलनिभं शिरसः शोणितं तदा ।
 प्रावर्तत महाबाहोरभिघातान्महात्मनः ॥ ४१
 तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां समचारयत् ।
 अवैक्षत च धर्मात्मा द्रौपदीं पार्थतः स्थिताम् ॥ ४२
 सा वेदनामभिज्ञाय भर्तृश्चित्तवशानुगा ।
 सा विषण्णा च भीता च क्रुद्धा च द्रुपदात्मजा ४३
 बाष्पं नियम्य कृच्छ्रेण भर्तुर्निःश्रेयसं पिणी ।
 उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ॥ ४४
 निगृह्य रक्तं वस्त्रेण सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
 सौवर्णं गृह्य भृङ्गारं शोणितं तदपामृजत् ।
 शुधिष्ठिरस्य राजेन्द्र द्रुपदेन्द्रसुता तदा ॥ ४५
 विराट उवाच ।

सैरन्ध्रि किमिदं रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
 कोत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ४६
 सैरन्ध्रुवाच ।
 रक्तविन्दुनि याचन्ति कङ्कस्य घरणीतले ।
 तावद्वर्षाणि राष्ट्रे ते अनाट्टष्टिर्भविष्यति ॥ ४७
 एतन्निमित्तं मात्सेन्द्र कङ्कस्य रुधिरं मया ।
 गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ॥ ४८
 यतीशं यो विहन्येत तस्यायुर्विनिशिष्यति ।
 यो यतीशं नियम्येत सहस्रं यातना यमे ॥ ४९
 यतौ रक्तं दर्शयति यावत्पातुरगृह्यत ।
 तावन्तः पितृलोकस्थाः पितरः प्रपतन्त्यधः ॥ ५०
 इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृतं रक्तं च वाससा ।
 मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महामारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अर्जुनकुल्युद्धदिदक्षया समागतर्देवैरर्जुनं श्लाघमानैः सङ्गिः पुनः स्वर्गप्रति गमनम् ॥ १ ॥ उत्तरेण सप्ताद्विप्रयोपं वीरैः
 प्रत्युन्नयमानेन स्वनगरप्रवेशनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 युद्धं तु मानुषं द्रष्टुमागतास्त्रिदशाः पुरा ।
 किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ॥ १
 वैद्यपायन उवाच ।
 वासवप्रमुखाः सर्वे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
 यक्षगन्धर्वसङ्घाश्च गणा अप्सरसां तथा ॥ २
 युद्धं तु मानुषं दृष्ट्वा कुरूणां फल्गुनस्य च ।
 एकस्य च बहूनां च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ॥ ३
 अस्त्राणामथ दिव्यानां प्रयोगानथ संग्रहान् ।
 लघु सुष्ठु च चित्रं च कृतीनां च प्रयत्नतः ॥ ४
 भीष्मं द्यारुद्रं द्रोणं कर्णं गाण्डीवघन्वना ।
 जितानन्यान्भूमिपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकसः ॥ ५

सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहुः ।
 असङ्गतिना वेन विमानेनाशुगामिना ।
 प्रतिजग्मुर्सङ्गास्ते त्रिदिवं च दिवौकसः ॥ ६
 क्रूरवो निजिताः सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 अजय्यास्त्रिदशैः सर्वैः सेन्द्रैः सर्वैः सुरासुरैः ।
 पार्थनेकेन संग्रामे विस्मयो नो महानहो ॥ ७
 कस्मिन्मुहूर्ते संजातः कस्य धर्मस्य वा फलम् ॥ ८
 किमाश्चर्यं फल्गुनेऽस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
 निवातकवचानाजौ यस्त्रिशत्कोटिसंभितान् ॥ ९
 तस्य चैतत्किमाश्चर्यं स्तुवन्त इति ते सुराः ।
 जग्मुः सुरालयं हृष्टा विस्मयाविष्टचेतसः ॥ १०
 क्रूरवोऽर्जुनबाणेश ताडिताः शरविक्षताः ।

धरणीतले पतेयुरिति शेषः ॥ ४७ ॥ नियम्येत नियमयेत्
 तस्मेति शेषः ॥ ४९ ॥ अट्टाशत गृह्येत रक्षेनेति शेषः ॥ ५० ॥

इतीममर्थम् ॥ ५१ ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

दुरात्मना त्वय्यभिपूज्यमाने
 विराटराज्ञाऽभिहतोऽसि पार्थ ।
 तस्मात्प्रहाराद्बुधिरस्य बिन्दू-
 न्पश्यन्न चेमे पृथिवीं स्पृशेयुः ।
 इति प्रतिच्छाद्य मुखं ततोऽहं
 मनुं नियच्छन्नुपविष्ट आसम् ॥ ४
 शुभाहं राष्ट्रं न खिलीकृतं भवे-
 द्ययं तु यस्मिन्सुखिनोऽभवाम् ।
 क्रुद्धे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते
 राजा विराटो न लभेत शर्म ॥ ५
 अजानता तेन च शौर्यमाजौ
 छन्नस्य सन्नेहं बलं च पार्थ ।
 इदं विराटेन मयि प्रयुक्तं
 त्वां वीक्षमाणो न गतोऽसि हर्षम् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तेनाप्रमेयेन महाबलेन
 तस्मिन्स्तथोक्ते क्षममास्थितेन ।
 तं भीमसेनो बलवानमर्षी
 धनंजयं क्रुद्धमुवाच वाक्यम् ॥ ७
 न पार्थ नित्यं क्षमकालमाह
 बृहस्पतिर्ज्ञानवतां वरिष्ठः ।
 क्षमीह सर्वैः परिभूयतेसौ
 यथा भुजङ्गो विपवीर्यहीनः ॥ ८
 विराटमद्यैव निहत्य शीघ्रं
 सपुत्रपौत्रं सकुलं ससैन्यम् ।
 योक्ष्यामहे धर्मसुतं च राज्ये
 अद्यैव शीघ्रं त्वरितरेषु मात्स्यः ॥ ९

अनेन पाञ्चालमुतांश्च कृष्णां
 उपेक्षितान् कीचकेनाभियुक्ता ।
 तस्मादयं नाहति राजशब्दं
 राजा भव त्वं नृप पार्थवीर्यात् ॥ १०
 राजा कुरूणां च युधिष्ठिरोऽयं
 मात्स्येषु राजा भवतु प्रवीरः ।
 तं मात्स्यदेहं शतधा भिनयि
 पूर्णोदकं कुम्भमिवाश्मनीह ॥ ११
 अर्जुन उवाच ।
 मयतः क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन् ।
 तं मात्स्यं सवलं हत्वा सपुत्रज्ञातिवान्धवम् ।
 पश्चाच्चैव कुरून्सर्वान्हनिष्यामि न संशयः ॥ १२
 भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तममुवन् ॥ १३
 तमव्रवीद्धर्मसुतो महात्मा
 क्षमी वदान्यः कुपितं च भीमम् ।
 न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदारः
 प्रसादने सम्यग्धास्तु बध्यः ॥ १४
 न हन्तव्यो दुरात्माऽयं विराटथापि तेऽर्जुन ॥ १५
 यः प्रभाते प्रवेक्ष्यामः सर्वां सिंहासनेष्वपि ।
 राजवेपेण संयुक्ताः स्थानमस्य खलंकृताः ॥ १६
 विराटो यदि तत्रस्थान्नाजालङ्कारशोभितान् ।
 राजलक्षणसंपन्नान्यदि तत्र न मंस्वते ।
 पश्चाद्वन्ध्यामहे पार्थ विराटं सहवान्धवम् ॥ १७
 इतिकर्तव्यतां सर्वे मन्त्रयित्वा तु पाण्डवाः ।
 न्यबसन्थैव तां रात्रिं धर्मज्ञा धर्मवत्सलाः ॥ १८
 सहपुत्रेण मात्स्यः स संप्रहृष्टो नराधिपः ।
 तां रात्रिमवसत्प्रीतः संप्रहृष्टेन चेतसा ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

समाप्तं च गोप्रहणपर्व ॥ ४ ॥

(अथ वैवाहिकपर्व ॥ ५ ॥)

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

• 'विराजयदितान्परेषुः' प्रभाते युधिष्ठिरादिभ्यो राजलक्षणधारणेन सिंहासनादिपूषवेशनम् ॥ १ ॥ ततः सहोत्तरेण समामागतवता विराटेन युधिष्ठिरं प्रति राजासनोपवेशनाक्षेपः ॥ २ ॥ अर्जुनेन तं प्रति युधिष्ठिरस्य याथातथ्यकथनेन तदीयगुणानुवर्णनपूर्वकं तस्य राजासनारोहणाहंत्वप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्वितीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।

स्नाताः शुक्लाम्बरधराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ १

युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ।

अभिपन्ना महाभागा आजमाना महारथाः ॥ २

विराटस्य समां प्राप्य भूमिपालासनेषु ते ।

निपेदुः पावकमरुताः सत्रे धिष्येप्सिवाग्रयः ॥ ३

तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातःकृत्यं समाप्य च ॥ ४

गोसुवर्णादिकं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।

आजगाम समां राजा उत्तरेण सह प्रभो ॥ ५

स तान्दृष्ट्वा महासत्त्वाङ्गवलतः पावकानिव ।

राजवेपानुपादाय पार्थिवो विस्मितोऽभवत् ॥ ६

किमिदं को विधिस्त्वेव भयार्त इव पार्थिवः ।

पुरुषप्रवरान्दृष्ट्वा विपादमगमन्नुप ॥ ७

अथ मात्स्योऽज्वीत्कङ्कं देवराजमिव स्थितम् ।

मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ८

स किलाक्षनिवापस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।

अथ राजासने कसादुपविष्टोऽखलंकृतः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

परिहासेच्छया राज्ञो विराटस्य निशम्य तत् ।

सयमानोऽज्वीद्वाक्यमर्जुनः परवीरहा ॥ १०

इन्द्रस्यार्धासनं राजन्नायमारोहमर्हति ।

ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी सर्वलोकाभिपूजितः ॥ ११

एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।

एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणम् ॥ १२

एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।

न चैवान्यः पुमान्वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ १३

न देवा नामसुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः ।

गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १४

दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।

पाण्डवानामतिरथो यज्ञधर्मपरो वशी ॥ १५

महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।

बलवान्मृतिमान्दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ १६

धनैश्च संचर्यैश्वर्यं शक्रैश्चैश्वर्योपमः ।

यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ।

एवमेवं महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ॥ १७

अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्वेवोद्यतः प्रभा ॥ १८

संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः ।

उदितस्वेव सूर्यस्य तेजसोऽनुगभस्तयः ॥ १९

एनं त्रिशत्सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।

अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ २०

त्रिशच्चैव सहस्राणि रथानां रथिनां वरम् ।

सदृशैरुपसन्नाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥ २१

वाजिनां च शतं राजन्सहस्राण्यशुतानि च ।

इममष्टशतं स्रुताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।

तुष्टवृर्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ २२

इमं नित्यमुपातिष्ठन्कुरवः किकरास्तदा ।

सर्वे च नृप राजानं धनेश्वरमिवामराः ॥ २३

एष सर्वान्महीपालान्करमाहारयत्तदा ।

वैश्यानिव महाराज विवशान्खवशानपि ॥ २४

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।

उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रताः ॥ २५

एष दृष्टाननायांश्च व्यङ्गान्पद्मंश्च वामनान् ।

पुत्रवत्पालयामास प्रजाधर्मेण चाभिभूः ॥ २६

प्रगृह्य पादौ पाणिभ्यामयं तावत्प्रसाधताम् ॥२५॥
 दक्षेण पाणिनां स्पृष्ट्वा शपे त्वां क्षपितं मया ।
 इति यावद्वदेत्कङ्क अयं तावत्प्रसाधताम् ॥ २६॥
 स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटः साध्वसाकुलः ।
 क्षमयामास कौन्तेयं छत्रं ब्राह्मणवर्चसा ॥ २८॥
 क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यमापत ।
 चिरं क्षान्तं मया राजन्मन्युर्मम न विद्यते ॥२७॥
 यदि स तत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम पार्थिव ।
 सराष्ट्रस्त्वमिहोच्छेदमापद्येथा नरर्षभ ॥ २९॥
 न दूषयामि राजेन्द्र यस्तु हन्याददूषकम् ।
 फलं तस्य महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ३०॥
 वशं पायन उवाच ।
 शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश दृढचला ।
 अभिवाद्य महाराजं कङ्क चाप्युपतिष्ठत ॥ ३१॥
 क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
 परिष्वज्य दृढं राजा प्रवेश्य भवनोत्तमम् ।
 प्रशंसं ततो मातस्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥३२॥
 विराट उवाच ।
 त्वया दयादवानसि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
 त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ३३॥
 पदं पदसदृशेण यश्चरन्नापराध्नुयात् ।
 तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ३४॥
 रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हतवीर्यपराक्रमाः ।
 कृपेन तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ३५॥
 यस्य तद्विश्रुतं लोके महद्भुत्तमनुत्तमम् ।
 प्रितुः कृते कृतं धोरं ब्रह्मचर्यमनुत्तमम् ॥ ३६॥
 योज्योधीत्समरे रामं जामदग्न्यं प्रतापिनम् ।
 भीष्मोसौ पुरुषव्याघ्र न च युद्धे पराजितः ॥ ३७॥
 पराक्रमी च दुर्धर्षो विद्राक्ष्यश्रो जितेन्द्रियः ।
 दृढवेधी क्षिप्रकारी विश्रुतः सर्वकर्मसु ॥ ३८॥
 तेन ते सह भीष्मेण कुरुद्वेन संयुगे ।

युद्धमासीत्कथं तात सर्वमेतद्व्रीहि मे ॥ ३९॥
 पर्वतं यो विनिर्मिन्धाद्राजपुत्रो वीरोपुभिः ।
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४०॥
 आचार्यो दृष्ट्विवीराणां पाञ्चालानां च यः प्रभुः ।
 कुरूणां पाण्डवानां च सर्वक्षत्रस्य यो गुरुः ॥ ४१॥
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
 तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४२॥
 आचार्यपुत्रो यः शूरो द्रोणादनवमो रणे ।
 तेन वीरेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४३॥
 सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
 तैस्तेर्वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४४॥
 उत्तर उवाच ।
 न मया निर्जिता गावो न मया कुरवो जिताः ।
 कृतं च कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ ४५॥
 स हि भीतं द्रवन्तं मां भीष्मद्रोणमुखात्कुरुम् ।
 दृष्ट्वा विषण्णं संग्रामे देवपुत्रो न्यवारयत् ॥ ४६॥
 स हि तिष्ठन्नथोपस्थे वज्रपाणिनिमो युवा ।
 तेन ते निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः ॥ ४७॥
 तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ।
 स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च वीर्यवान् ।
 स्रुतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्छरैः ॥ ४८॥
 दुर्योधनं च समरे प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
 प्रभञ्जमवव्रीडितं राजपुत्रं महामलम् ॥ ४९॥
 न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन ।
 न हास्तिनपुरे भोगा भोक्तुं शक्याः पलायताः ॥ ५०॥
 न्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ।
 न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं लोके युद्धमना भव ।
 पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ५१॥
 स निवृत्तो न वन्यामो मुञ्चन्वन्ननिभाञ्छरान् ।
 सचिवैः संवृतो राजा भीष्मद्रोणकृपादिभिः ।
 ततो मे रोमहर्षोऽभूदस्तम्भश्च मेऽभवत् ॥ ५२॥

ते । स इति शेषः । स हन्ता तस्य स्रुतहृत्तनस्य ॥ ३० ॥

उपातिष्ठत असेवत ॥ ३१ ॥ दयादवान्पुत्र-

वान् ॥ ३३ ॥ पदसदृशेण लक्ष्यसदृशापम् । इत्यर्थे वृत्तीय ।

युगपत्सदृशक्षयाणि वेदुमित्यर्थः । चरन् यागैः । पद एकमपि
 लक्ष्यं नापराध्नुयात् लक्ष्यात् च्युतसायको न भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 तिष्ठन् अयुध्यतेति शेषः ॥ ४७ ॥ स निवृत्तोऽभिलम्बः

यदभूद्धनसंकाशमनीकं व्यधमच्छरैः ।
 तत्प्रणय रथानीकं सिंहदर्पसमो युवा ।
 तान्कुरुन्द्रावयद्राजघ्ने नाग इव यत्नम् ॥ ५३
 एकेन तेन श्रेण पट्टाः परिनिर्जिताः ।
 शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा यथा ॥ ५४
 हयानां च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
 निहतानि सहस्राणि भग्ना च कुरुवाहिनी ॥ ५५
 सूतपुत्रं शतैर्विद्धा हयान्दत्त्वा महारथः ।
 अस्त्रेण मोहयित्वा तं रक्तवस्त्रं समाददे ॥ ५६
 चतुर्भिः पुनरानर्च्छद्भीष्मं शान्तनवं शरैः ।
 स तं विद्धा हयांश्चाशु नास्य वस्त्रं समाददे ॥ ५७
 हयैर्धनं च बलवान्धार्ष्णिविव्याध सप्तभिः ।
 तं स विद्धा हयांश्चास्य पीतवस्त्रं समाददे ॥ ५८
 द्रोणं कृपं च बलवान्सोमदत्तं जयद्रथम् ।
 भूरिश्रवसमिन्द्राभं शकुनिं च महारथम् ॥ ५९
 त्रिभस्त्रिभिः स विद्धा तु दुःशासनमुत्सानपि ।
 विविधानि च वस्त्राणि महार्हाण्याजहार सः ६०
 द्वाभ्यां शराभ्यां विद्धाऽथ तथाऽऽचार्यसुतं रणे ।
 चापं छित्त्वा विकर्णस्य नीले चादत्त वाससी ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

भीमार्जुनादिभी रात्रौ युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण सहर्षं स्वानभिभाषणे अर्जुनेन भीमं प्रति तत्कारण-
 प्रश्नः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण तं प्रति विराटेनाक्षताडनस्य सत्कीरणत्वकथनम् ॥ ३ ॥ भीमादिभिः क्रोधाद्विराटवचाभ्यवसाये
 युधिष्ठिरेण हेतुकथनेन तत्प्रतिषेधनम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली
 विराटगेहे मुदितः सखीभ्यः ।
 कृत्वा महत्कर्म तदाऽऽजिमध्ये
 दिदृक्षुया सोऽभिजगाम पार्थम् ॥ १
 तं प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराजं
 पप्रच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम् ।

॥ ५२ ॥ विदेन ह्येव समः । शत्रवत् सद्रावयत् ॥ ५३ ॥
 तृणचरास्तृणमशसः ॥ ५४ ॥ यत्रेण वेपान्तरेण ॥ ६६ ॥

विराट उवाच ।
 क स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ।
 यो ममामोचपत्पुत्रं कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ६२
 इच्छामि तमभिन्नमं द्रष्टुमर्चितुमेव च ।
 येन मे त्वं च गावश्च मोक्षिता देवसूनुना ॥ ६३
 तसौ दास्यामि तां पुत्रीं ग्रामांश्चैव तु हाटकान् ।
 स्फुरितं कटिमुखं च स्त्रीसहस्रशतानि च ॥ ६४
 उत्तर उवाच ।
 अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।
 अथ श्रोत्रा परथो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ ६५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमारुणायमानस्तु छत्रं सत्रेण पाण्डवम् ।
 वसन्तं तं तु नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ६६
 ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
 सह पुत्रेण मात्स्यस्य मन्त्रयित्वा धनंजयः ॥ ६७
 इत्येवं ब्रूहि राजानं विराटं समुपस्थितम् ।
 इत्युक्त्वा सहस्रं पार्थः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।
 ददौ वस्त्राणि रत्नानि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ६८
 उत्तरा तु महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
 प्रगृह्य तानि सर्वाणि प्रीता सानुचराऽभवत् ॥ ६९

किं धर्मराजो हि यथापुरं मां
 मुखं प्रतिच्छाद्य न चाह किंचित् ॥ २
 तमेवमुक्त्वा परिशङ्कमानं
 दृष्ट्वाऽर्जुनं भीमसेनं च राजा ।
 तदाऽब्रवीत्तावभिवीक्ष्य राज-
 न्युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम् ॥ ३

श्व इतो ब्रूहि राजानं विराटं चेति यः पाठः ॥ ६८ ॥
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

कुरुनभिमुखा याताः समग्रबलवाहनाः ॥ ११
 विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसंकुलाः ।
 योयैः क्षत्रियदायादैर्वलवद्भिरधिष्ठिताः ॥ १२
 विराटप्रहिता सेना नगराञ्जीघ्रयायिनी ।
 उत्तरं सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिन्दमम् ॥ १३
 तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णं हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 प्रहर्षः स्त्रीकुमाराणां तुमुलः समपद्यत ॥ १४
 अर्जुनस्तु ततो दृष्ट्वा सैन्यरेणुं समुत्थितम् ।
 सैन्यध्वजं निशम्याथ वीराटि समभाषत ॥ १५
 नगरे तुमुलः शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभः ।
 किन्तु खल्वपयातास्ते कुरवो नगरं गताः ॥ १६
 ते चैव निर्जिताऽस्माभिर्महेष्वासाः सुतेजसः ।
 आमुश्च कवचं वीर चोदयस्व च वाजिनः ।
 जयेनाभिमपद्यस्व विराटनगरं प्रति ॥ १७
 न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निखनम् ।
 ध्वजं वा दर्शयिष्यामि अथवा खजनो भवेत् ॥ १८
 उत्तर उवाच ।
 सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च खलंकृताः ।
 कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवाससः ॥ १९
 उत्तरामत्र पश्यामि सखीभिः परिवारिताम् ।
 अनीकिन्यः प्रदृश्यन्ते हस्तिनोश्चाथ वर्मिताः २०
 रथिनश्च पंदाताश्च बहवो न च क्षत्रिणः ।
 विराटवचनास्तर्वे संहृष्टाः प्रतिभान्ति मे ।
 न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य खजने यथा ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शीघ्रं समासाद्य उत्तरं खजनो बहु ।
 परस्परमभिन्नम्रं सखजे तं समागतम् ॥ २२
 जना ऊजुः ।
 प्रीतिमान्पुरुषण्वाग्रो हर्षयुक्तः पुनःपुनः ।

दिष्ट्वा जयसि भद्रं ते दिष्ट्वा सूतो बृहन्नालः ।
 दिष्ट्वा संग्राममागम्य भयं तव न किञ्चन ॥ २३
 उत्तर उवाच ।
 अर्जुनीदेप ताक्षिष्णुः कुरुनेकरथो रणे ।
 एतस्य बाहुवीर्यं तद्येन गावो जिता मया ।
 कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽभिततेजसः ॥ २४
 अकार्षीदिष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा ।
 एष तत्पुरुषण्वाग्रो यिक्षोभ्य कुरुमण्डलम् ।
 गावः प्रसह्य विजिता रणे मां चाभ्यपालयत् ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरस्य वचः श्रुत्वा शंसमानस्य चार्जुनम् ।
 चोदिता राजपुत्रेण जयं मङ्गलवादिनः ॥ २६
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च वसुतंभृतैः ।
 कन्याः पार्थमभिन्नम्रं किरन्त्यः समपूजयन् ॥ २७
 आपूर्यमाणो माल्यैश्च गन्धैश्च विविधैः शुभैः ।
 संपूज्यमानो लोकेन नगरद्वारमागतम् ॥ २८
 मेर्यैश्च तुर्याणि च वेणवश्च
 विचित्रवेपाः प्रमदाजनाश्च ।
 पुरो विराटस्य महाबलस्य
 निष्क्रम्य भूमिजयमभ्यनन्दन् ॥ २९
 प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र
 पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स ।
 संभाष्यमाणस्तु जयेन तत्र
 सोऽन्तर्मनाः पाण्डवमीक्षमाणः ॥ ३०
 पुत्र्यै विराटस्य ततो वराणि
 वस्त्राण्यदात्पाण्डुसुतः सखीभ्यः ।
 समाजयंश्चापि समागतास्ता
 दृष्ट्वा जयं तच्च बलं कुमार्यः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

उत्तरेण राजाभ्यनुज्ञाऽन्तःपुरमेत्य तदमिवाहुनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरमणावलोकरुनभीतोत्तरचोदयन् विराटेन युधिष्ठि-
रक्षमापनम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनस्यान्तःप्रवेशः ॥ ३ ॥ उत्तरस्यैव जेतृत्वममहद्वेन विराटेन तत्प्रशंसनम् ॥ ४ ॥ सेन तं प्रति
कृत्स्नित्वैव पुनरस्यैव जेतृत्वकथनम् ॥ ५ ॥ ततोऽर्जुनेनोत्तराप्रमृतिभ्यः कुरुवस्त्रप्रदानम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

समाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैरपि ।
आसाधान्तःपुरद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ १
ततो द्वाःस्यः समासाद्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
वर्धयित्वा जयाशीभिरीदं वचनमब्रवीत् ॥ २
राजन्पृथुयशस्तुभ्यं जित्वा शत्रून्समागतः ।
उत्तरः सह सूतेन द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ ३
कुमारो योधमुख्यैश्च गणिकाभिश्च संवृतः ।
पौरजानपदैर्युक्तः पूज्यमानो जयाशिषा ॥ ४
ततो हृष्टो महीपालः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रवेशयोभौ तौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५
क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णं उपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेशया बृहन्नला ॥ ६
एतस्य हि महाबाहोर्व्रतं नित्यं महात्मनः ।
यो ममाङ्गे प्रणं कुर्याच्छोणितं वा प्रदर्शयेत् ।
अन्यत्र संप्राप्तगतान्न स जीवेत्कथंचन ॥ ७
व्यक्तं भृशं सुसंकुद्धो मां दृष्ट्वैव सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात्सवलवाहनम् ॥ ८
इन्द्रं वापि कुवेरं वा यमं वा वरुणं तथा ।
मम शोणितकर्तारं मृद्रीयार्तिकं पुनर्नरम् ॥ ९
क्षणमात्रं तु तत्रैव द्वारि तिष्ठतु वीर्यवान् ।
इति प्रोवाच धर्मात्मा युधिष्ठिर उदारधीः ॥ १०
इत्युक्त्वा क्षमया युक्तो धर्मराजो घृष्टान्वितः ।
सभायां सह मात्सेन तूष्णीमुपविवेश ह ॥ ११
ततो राजसुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीजयः ।
वन्दे स पितुः पादौ कङ्कं चाप्युपतिष्ठत् ॥ १२
पश्यन्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा यक्रया चरणां पितुः ।
अमिवाद्य ततो दृष्ट्वा कङ्कस्य रुधिरप्लुतम् ।

हृदयेऽदह्यत तदा मृत्युग्रस्त इवोत्तरः ॥ १३
ततो रुधिरसिक्ताङ्गमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावेकान्त आसीनं सैरन्ध्या समुपासितम् ।
ततः पप्रच्छ राजानं त्वरमाण इवोत्तरः ॥ १४
केनायं ताडितः कङ्कः केन पापमिदं कृतम् ।
को वा जिगमिषुर्भृत्युं केन स्पृष्टः पदोरगः ॥ १५
श्रोत्रियो ब्राह्मणश्रेष्ठ इन्द्रासनरतिक्षमः ।
पूजनीयोऽमिवाद्यश्च न प्रवाध्योऽयमीदृशः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं साध्वसाञ्चस्तमानसः ॥ १७
पुत्र ते विजयं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽहं मुदा भृशम् ।
अक्षक्रीडनयाऽनेन कालक्षेमकारिणम् ॥ १८
तत्राजयत्कुरुन्सर्वानुत्तरो राष्ट्रवर्धनः ।
इत्युक्तं हि मया पुत्र नेति कङ्को बृहन्नला ।
अजयत्सा कुरुन्सर्वानिति मामब्रवीन्मुहुः ॥ १९
प्रशंसिते मया पुत्र विजये तव विश्रुते ।
बृहन्नलाया विजयं कङ्कोऽस्तुवत वै रुपा ॥ २०
मया प्रशस्यमाने तु त्वयि पण्डं प्रशंसति ।
बृहन्नलामशंसामिरभ्यसूयमहं तदा ।
ताडितोऽयं मया पुत्र दुरात्मा शत्रुपक्षकृत् ॥ २१
ताडितोऽयं यतिः कङ्क इत्युक्तं तद्वचोत्तरः ।
श्रुत्वा पितुर्मृशं कुद्धः पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
अकार्यं ते कृतं राजन्निक्षप्रमेय प्रसाद्यताम् ।
मा त्वा ब्रह्मविपं घोरं समूलमुपनिर्दहेत् ॥ २३
यावन्न क्षयमायाति कुलं सर्वमशेषतः ।
स्फीतं दृढं च मात्स्यानामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ २४
प्रणम्य पादयोरस्य दण्डवत्क्षितिमण्डले ।

क्षत्तारं सारथिम् ॥ ५ ॥ कर्णं उपाजपत् कर्णं इति च्छेदः
॥ ६ ॥ ममाङ्ग इति मम युधिष्ठिरस्य । संप्राप्तमायं गताय यम-
नाय ॥ ७ ॥ दृष्टिरर्जुनं दृष्टिरश्वाम् ॥ ११ ॥ अनेनार्धं
विराटः १७

अग्रम् । युधिष्ठिरं दृष्ट्वा राजानं पप्रच्छेत्यन्यथः ॥ १४ ॥
तद्वचः इति च्छेदः संघिराणः ॥ २२ ॥

एष धर्मे दमे चैव दाने सत्ये रतः सदा ।
महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः २७
श्रीमत्संपत्प्रभावेन तप्यते यस्य कौरवः ।
सगणः सह कर्णेन सौचलेन च वीर्यवान् ॥ २८

गुणा न शक्याः संख्यातुमेतस्यैव नरेश्वर ।
एष धर्मपरो नित्यमनृशंसः सुशीलवान् ॥ २९
एवं युक्तो महाराजा पाण्डवः पुरुषर्षभ ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अर्जुनेन विराटप्रभ्राद्वल्लादीनां भीमसेनादित्यकथनम् ॥ १ ॥ इत्येव विराटं प्रति तत्तत्तद्वृत्तान्तिविधानपूर्वकं युधिष्ठिरा-
दीनां निर्देशः ॥ २ ॥ तथाऽर्जुनपराक्रमवर्णनम् ॥ ३ ॥ ततो विराटेन समणानं युधिष्ठिरादिप्रसादनम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच ।
यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १
नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।
यदा ह्यर्क्षजिता ह्येते नान्तरा श्रूयते कथां ॥ २
अर्जुन उवाच ।
य एष बललोऽभूत्ते शूपाकारश्च ते नृप ।
एष भीमो महाभाग भीमवेगपराक्रमः ॥ ३
एष क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गन्धमादने ।
सौगन्धिकानि पुष्पाणि कृष्णार्थं समुपानयत् ॥ ४
गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् ।
व्याघ्रानृशङ्गान्जाश्रय हतवांश्च पुरे तव ॥ ५
हिडिम्बं च यकं चैव किमीरं च जटासुरम् ।
हत्वा निष्कण्टकं चक्रे अरण्यं सर्वतः शुभम् ॥ ६
यथासीदश्चग्रन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तप ।
गोसहस्रः सहदेवश्च भाद्रीपुत्री महाबली ॥ ७
शङ्करवेपाभरणौ रूपयन्तौ मनस्विनौ ।
नानारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ८
एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।
संरन्त्री द्रौपदी राजन्यत्कृते कीचका हताः ॥ ९
हृपदस्य प्रिया पुत्री शृष्टयुक्ता चाजुजा ।
अभिकृण्डात्समुद्भूता द्रौपदी त्ववगम्यताम् ॥ १०
भीम उवाच ।

एतेन खाण्डवं तस्य हाकामस्य शतक्रतोः ।
दग्धं नागवनं चैव सह नागैर्नराधिप ॥ १२
वर्षं च शरवर्षेण वारितं दुर्जयेन वै ।
करमाहारिताः सर्वे पार्थिवाः पृथिवीतले ॥ १३
स्त्रीवेषं कृतवानेष तव राजन्निवेशने ।
बृहन्नलेति यामाहुरर्जुनं जयतांवरम् ॥ १४
उपिताःस्य सुखं सर्वे तव राजन्निवेशने ।
अज्ञातवासे निवृता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
यदाऽर्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
पुनरेव च तान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तरः ॥ १६
उत्तर उवाच ।

य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-
तनुर्ग्रहान्तिह इव प्रदृढः ।
प्रचण्डघोषः पृथुदीर्घनेत्र-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १७
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायताक्षो गुरूदीर्घबाहु-
र्धुकोदरः पश्यत पश्यतनम् ॥ १८
यस्त्वेव पार्थेऽस्य महाघनुष्मा-
श्रयामो युवा वारणयूथपोपमः ।
सिंहोन्नताक्षो गजराजगामी
प्रमायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १९

अस्रुत्रो दुर्लभः कश्चित्केवलं पृथिवीमनु ।
धनुर्धृतामतिश्रेष्ठः कान्तेयोधं धनंजयः ॥ ११

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु
 यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पा ।
 मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
 ययोर्न ह्ये न चले न शीले ॥ २०
 आभ्यां तु पार्थे कनकोत्तमाक्षी
 यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
 नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव
 कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं निषेध तान्पार्थान्पाण्डवान्पञ्च भूपतेः ।
 ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ २२
 अयं स द्विपतां मध्ये मृगाणामिव केसरी ।
 अचरद्रव्यवृन्देषु निर्मस्तेषां परावरान् ॥ २३
 अनेन विद्धा मातङ्गा महाभेषोपमास्तदा ।
 हिरण्यकक्ष्याः संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ २४
 अनेन विजिता गावो निर्जिताः कुरवो युधि ।
 अस्य शस्त्रस्य शब्देन कर्णां मे वधिरीकृतां ॥ २५
 जायते रोमहर्षां मे संस्मृत्यास्य धनुर्ध्वनिम् ।
 ध्वजस्य वानरं भूतैराक्रोशन्तं सहानुगैः ॥ २६
 नाददानं शरान्वोरात्र मुञ्चन्तं शरोत्करान् ।
 न फार्मुकं विकर्पन्तमेनं पश्यामि संयुगे ॥ २७
 एतदनुःप्रमुक्ताश्च शराः पुद्गलपुद्गिनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पञ्चमस्तितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

उत्तरेण विराटं प्रति युधिष्ठिरादिहृत्पुत्रकारणकारणपुत्रैकमुत्तरायाः प्रदानेन तत्प्रसादनपेदना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरैणोत्तरायाः
 पुरस्कारेण सप्तगामं प्रसादयति विराटायामथप्रदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थिवस्य महात्मनः ।
 उत्तरः प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ १
 प्रसादनं प्राप्तकालं पाण्डवसामिरोचये ।
 तेजस्वी पलयाभ्युग्रे राजराजेश्वरः प्रभुः ॥ २
 उत्तरं च सप्तारं मे पार्थसामिप्रकर्षन ।

अभिप्रेत्योत्तरार्थं वृत्तवान् ॥ १ ॥ तत्प्रदानं भवन्तु ये इति

नालक्ष्येषु रणे पेतुर्नाराचा रक्तमोजनाः ॥ २८
 तीक्ष्णनाराचसंकुचशिरोबाहूखक्षसाम् ।
 कलेवराणि दृश्यन्ते योधानां साध्वसादिनां ॥ २९
 अनेन तटिनी तत्र शोणिताभ्युप्रवाहिनी ।
 प्रवर्तिता भीमरूपा यां स्मृत्वाऽद्यापि मे मनः ।
 प्रकम्पते चण्डवायुकम्पिता कदली यथा ॥ ३०
 अनेन राजन्वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
 दुर्योधनेन सहिता निर्जिता भीमकर्मणा ॥ ३१
 अयं भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
 यस्य बाहुवलेनासि जीवन्प्रत्यागतः पुरम् ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मात्सराराजः प्रतापवान् ।
 धनंजयं परिष्वज्य पाण्डवानथ सर्वशः ॥ ३३
 धर्मराजं नमस्कृत्य राजा राज्येऽभिषेचितम् ।
 नाट्यपददर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ३४
 समीपमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाववीत् ।
 दिष्टा भवन्तः संग्रामाः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
 दिष्टा विचरितं कृच्छ्रमज्ञातं च दुरात्मभिः ॥ ३५
 इदं राज्यं च वः सर्वं यद्यापि वसु किंचन ।
 विभक्तमेतद्भवतां नोत्कण्ठां कर्तुमर्हथ ।
 अविभक्तं भवद्भिर्मे न सन्देहो नराधिपाः ॥ ३६

प्रणिपत्य प्रयच्छामस्ततः शिष्टा भवामहे ॥ ३
 वयं च सर्वे सामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 प्रसाद्याभ्युपविष्टामो राजन्किं कर्तवामहे ॥ ४
 राजस्त्वमसि संग्रामे गृहीतस्तेन मोक्षितः ।
 एतेषां बाहुवीर्येण गावश्च विजितास्त्वया ॥ ५
 कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमितनेजसः ।

ध. पाठः ॥ १ ॥ पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

एष तत्सर्वमकरोत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
 अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्रत्युत्थेयाश्च पाण्डवाः ॥
 अर्घार्हाश्चाभिवाद्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ॥ ७
 पूज्यतां पूजनीयाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ।
 न ह्येते कुपिता शेषं कुर्युराशीविपोपमाः ॥ ८
 तस्माज्जीघ्रं प्रपद्येम् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 प्रसादयाम्यहं तत्र सह पार्थमेहात्मभिः ॥ ९
 उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृताञ्जलिः ।
 जानाम्यहमिदं सर्वमेषां तु बलपौरुषम् ।
 कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरात्पाण्डवाञ्छ्रुत्वा विराटो रिपुमुदनः ।
 उत्तरं चापि संपेक्ष्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ११
 ततो विराटः सामात्यः संहपुत्रः सवान्धवः ।
 उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृताञ्जलिः ।
 भूमौ निपतितस्तूर्णं पाण्डवस्य समीपतः ॥ १२
 विराट उवाच ।
 प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रच्छन्नरूपवेपत्वाभामिर्दृष्टस्तृणैर्वृतः ॥ १३
 शिरसाऽभिमपन्नोऽसि सपुत्रपरिचारकः ॥ १४
 यदस्माभिरजानद्भिरधिक्लिप्तो महीपतिः ।
 अवमत्य कृतं सर्वमज्ञानात्प्राकृते यथा ।

क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं धर्मज्ञो धर्मवत्सल ॥ १
 यदिदं मामकं राष्ट्रं पुरं राज्यं च पार्थिव ।
 सदण्डकोशं विस्तजे तव वश्योऽसि पार्थिव ।
 वयं च सर्वे सामात्या भवन्ते शरणं गताः ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 तं धर्मराजः पतितं महीतले
 सवन्धुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ।
 उवाच वाक्यं परलोकदर्शनः
 प्रनष्टमन्युर्गतशोकमत्सरः ॥ ३
 न ते भयं पार्थिव विद्यते मयि
 प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ।
 एतत्त्वया सम्यगिहोपपादितं
 द्विजैरमात्यैः सदृशैश्च पाण्डितैः ।
 इमां च कन्यां समलंकृतां भृशं
 समीक्ष्य तुष्टोऽसि नरेन्द्रसत्तम ॥ ४
 क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मां वदसि पार्थिव ।
 न चैव किञ्चित्पश्यामि विकृतं ते नराधिप ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो विराटः परमाभितुष्टः
 समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
 राज्यं च सर्वं विसर्ज्य तस्मै
 सदण्डकोशं सपुत्रं महात्मा ॥ ६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

विराटेनाहुनंमति स्वकुमार्यो उत्तसाया भार्गवेन प्रतिग्रहप्रार्थने संप्रत्यहुनेन सहेतुकथनं सुपात्रेण परिग्रहाक्षीकरणः
 ॥ १ ॥ दुर्योधनेन युधिष्ठिरंमति दूतमुत्वेन श्रयोदशवत्सरस्यासंपूर्णवैवाहुनेनाममकाननाभपुनर्वैमयासदिधेयतारनिवेदनम्
 ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण तंमति तेनैव दूतेन भीष्ममुखसंहदेहस्य परिहरणीयतामतिवेदनम् ॥ ३ ॥ भीष्मेण विधायं निर्धो
 रणपूर्वकं संकेतकालस्य पूर्णस्वोक्तिः ॥ ४ ॥

विराट उवाच ।
 यच्च वक्ष्याम्यहं तेऽद्य मा शङ्केथा युधिष्ठिर ।
 इदं सनगरं राष्ट्रं सज्जनं सवधूजनम् ।
 युष्यम्यं संप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ॥ १
 अहं वृद्धधिरं राजन्मुक्तभोगधिरं सुखम् ।

राज्यं दत्त्वा तु युष्मभ्यं प्रव्रजिष्यामि काननम् ॥
 उत्तरां प्रतिगृह्णातु सन्यसाची धनंजयः ।
 अयं क्षीपधिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमेधद्वनंजयम् ।

संवत्सरान्ते तु धनञ्जयेन
 विष्कारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ।
 पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु
 यदस्य सत्यं मम तत्प्रमाणम् ॥ २९
 तेनैवमुक्तः स निवृत्य दूतो
 दुर्योधनं प्राप्य शशंस तत्त्वम् ॥ ३०
 समेत्य दूतेन स राजपुत्रो
 दुर्योधनो मन्त्रयामास तत्र ।
 भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव
 द्रोणेन भूरिध्वसा च सार्धम् ॥ ३१
 संमन्य रात्रौ बहुभिः सुहृद्भि-
 र्भीष्मोऽब्रवीद्दार्तराष्ट्रं महात्मा ।
 तीर्णप्रतिज्ञेन धनञ्जयेन
 विष्कारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 नेच्छन्त्यसत्येन सुरेन्द्रलोकं
 पाण्डोः सुता ब्रह्मणश्चापि लोकम् ।
 तथ्यं च ते पथ्यमहं ब्रवीमि
 स्वयं यशसं परलोकपथ्यम् ॥ ३३
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

कुन्तीसुतैस्त्वं समुपैहि सन्धि
 युद्धं स्वराज्यं सह पाण्डवेभ्यै ।
 युध्यस्व नोचेत्स्थिरबुद्धिराज्ञौ
 कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छेः ॥
 आन्तं न शक्यं कपटेन भोक्तुं
 राज्यं परेषां महतां बलीनाम् ।
 जित्वा शत्रून्धुङ्क्ष्व राज्यं समग्रं
 हतो भवान्भोक्ष्यति वज्रिलोकम् ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः स भागीरथिसुतुवाक्यं
 निशम्य गान्धारितनूद्भवो नृपः ।
 उवाच भीष्मं प्रमुखे च पित्रो-
 र्महीं न दद्यामशुमात्रिकामपि ।
 निहन्मि पाण्डूदरसंभवान्वा,
 हतोऽसि तैर्वा सुरलोकमेमि ॥
 ते धार्तराष्ट्राः समग्रं निशम्य
 तीर्णप्रतिज्ञस्य धनञ्जयस्य ।
 संचिन्त्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिः
 सपार्थिवाः स्वानि गृहाणि जग्मुः ॥ ३४

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अज्ञातवासपरिसमाप्तानन्तरमुपप्लान्मनगरे वसन्तिः पाण्डवैर्दूतसुलेन समाहूतैः रामकृष्णादिभिः सुभद्राभिर्मन्युम-
 विभिः सहोपप्लान्मं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा द्रौपदेयादिभिः सह द्रुपदादिभिरागमनम् ॥ २ ॥ ततः उत्तरवाऽभिगम्यो-
 क्त्वाहः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पक्ष पाण्डवाः ।
 उपप्लान्म्ये विराटस्य वासं चक्रुः पुरोत्तमे ॥ १
 दूतान्मित्रेषु सर्वेषु ज्ञातिसंवन्धिकेष्वपि ।
 प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ २
 तेषु तत्रोपविष्टेषु प्रेषितेषु ततस्ततः ।
 तत्रागमन्महाबाहुर्वनमाली बलानुजः ॥ ३
 तसिन्काले निशम्याथ दूतवाक्यं जनार्दनः ।
 दयितं स्वसिंघं पुत्रं सुमद्रायाः सुमानितम् ।

अभिमन्युं समादाय रामेण सहितस्तद्रा ॥
 सर्वयादवेष्टुख्यैश्च संवृतः परवीरहा ॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विराटनगरं ययौ ॥
 कृतवर्मा च हादिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ।
 अनाष्टृष्टितयाऽङ्गरः सांबो निशठ एव च ।
 मयुञ्जथ महाबाहुख्यकथ महाबलः ॥
 अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः ।
 कृष्णेन सहिताः सर्वे पाण्डवान्द्रुपमागताः ॥
 इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।